I688

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

2

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

В ЧЕТИРИ ТОМА

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

СТОЙКО БОЖКОВ, ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ, ГЕОРГИ ЦАНЕВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

I 688

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

2

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ЛИТЕРАТУРА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
СТОЙКО БОЖКОВ (отговорен редактор), ГЕОРГИ ДИМОВ, ПЕТЪР ДИНЕКОВ

СОФИЯ · 1966

I688
Бл1560/67
ПРОВЕРЕНА 1979 г.
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ ★ БИБЛИОТЕКА ★ СОФИЯ

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО И НА РАЗВИТИЕТО НА ЛИТЕРАТУРАТА

Епохата на българското възраждане е един извънредно важен период в историческото развитие на българския народ и на българската литература. В тая епоха лежат корените на новия национален живот на българския народ. Формира се българската нация, създава се съвременният български национален литературен език, възниква българската национална култура, разгаря се българската национално-освободителна борба. В тая епоха възниква и новата българска литература.

С термина „възраждане", „ренесанс" означаваме периода на преминаване от феодална към капиталистическа формация. Той е въведен още през XVI в., за да означи онзи културен разцвет, който настъпва при преминаването на човечеството от средновековието в новото време. В тесен смисъл той е назовавал „възраждането" на античната култура, използувана при изграждането на културата и обществото, които се противопоставят на „варварството" на средновековието. В широк смисъл той е определял движението за разкъсване веригите на средновековието, „възраждането" на обществото и личността за нов живот, освободен от идеалите на аскетизма, проповядвани от християнската църква, изпълнен със сърдечна радост за всичко, което е земно и човешко.

Въпреки специфичните си черти българското възраждане представя по същество процес, който е сходен с възраждането на другите европейски страни. То е част от общия процес на разлагане на стария обществен ред, прояден от дълбоки противоречия, и на възход на силите, изграждащи нов тип общество. То представя също период на велики исторически завоевания, на необикновен културен подем, на творческа дръзновеност. Според Фр. Енгелс епохата на Възраждането представя „най-велик прогресивен преврат": тя „имаше нужда от титани и роди титани, титани по сила на мисълта, по страстност и характер, по многостранност и ученост"[1].

Кога започна тая епоха и кои са нейните „титани" у нас?

Нашето възраждане не започна по времето, когато започна и процъфтя то в Западна Европа. През XIV и XV в., когато вече цъфтеше възраждането на Запад, турските завоеватели изградиха и укрепиха своята феодална система на Балканския полуостров.

Животът в България има средновековен характер и през XVI, и през XVII в., а дори в голяма степен и през XVIII в. Положението започва да

[1] Диалектика на природата, София, 1950, с. 26.

се променя едва от края на XVII и началото на XVIII в. В Османската империя се разширяват стоково-паричните отношения. Изоставяйки военния живот, спахиите се превръщат в едри земевладелци, като купуват или заграбват земи. Те реорганизират старите спахилъци в чифлици и се стремят към стоково производство, което им доставя необходимите за охолен живот средства. Развиват се все повече занаятите и търговията, възникват промишлени селища, растат градовете. Голяма роля започват да играят ежегодните панаири, каквито са тези в Узунджово, Сливен или Неврокоп. Възникват търговски сношения с чужбина — с Франция, Англия, Холандия. Всичко това подкопава корените на старата военно-феодална спахийска система. Разложението на феодалната империя улеснява нейното поражение в двете войни с Русия. Опитът на султан Селим III да въведе реформи засяга важни страни на турския феодален строй и предизвиква феодални размирици и бунтове.

Нашето възраждане си създаде ред бележити дейци, които — всички мащаби спазени — ни спомнят за „титаните" на Възраждането, за които говори Енгелс. Такива са: Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски и др. Първа значителна поява както на възраждането ни, така и на новата българска литература представя бележитата „История славяноболгарская" от Паисий Хилендарски, завършена в 1762 г.

Паисий Хилендарски е първият „титан" на нашето възраждане, но това, разбира се, съвсем не значи, че цялото българско възраждане е резултат от неговата дейност, изникнало „от семето, което той посява".

Най-добрите изследователи от миналото, като Иван Шишманов и Боян Пенев, под въздействието на фактите, проучвани от тях задълбочено, в много отношения напущаха буржоазните теории за ролята на личността в историческия процес и стигнаха до мнението, че е „погрешно" „да се мисли, че една личност като Паисий пробужда цял един народ и с това извършва някакво чудо". Паисиевото дело е израз на новите обществени сили, които възникват в епохата, Паисий излиза като изразител на идеи и стремежи, които се раждат с раждането на една нова епоха.

„История славяноболгарская" се сочи обикновено като предел в литературното ни развитие, който приключва епохата на старата българска литература и поставя началото на новата българска литература. Значителни филолози и историци в миналото обаче оспориха положението, че нашето възраждане и новата ни литература започвали с Паисий Хилендарски (Б. Цонев, Ив. Шишманов, Хр. Гандев и др.). Възможно ли е да се постави началото на българското възраждане преди Паисий Хилендарски, на какво се основават тези, които поставят началото на новобългарската литература и на българското възраждане в един по-ранен период?

Меродавна за тях е появата на новобългарския език в литературата. Той се наблюдава в т. нар. дамаскини, които се пишат дори век и половина преди Паисий. Езикът на дамаскините наистина е новобългарски, но съдържанието им е средновековно, църковно-религиозно.

Изследователите, които приемат, че българското възраждане започва с дамаскините, изхождат от западноевропейското възраждане, където народните езици навлизат в литературата през тая епоха; те били — из-

тъкват нашите изследователи — „един от основните белези за образуване на новите европейски народности през време на Ренесанса“[1].

Зараждането на новобългарския книжовен език е едно сравнително твърде ранно явление. За изследователя изглежда много примамлива мисълта, че с неговото въвеждане в книжовността започва и Възраждането, като се има пред вид, че въвеждането на народните езици в европейските литератури е резултат от движението на Ренесанса. На Запад писмеността на народните езици се появи главно като резултат от движението против католическата черква, която създаваше идеологията на господствуващия феодализъм: представителите на борческите класи трябваше да заговорят на народа на разбираем нему език, защото разчитаха на народните маси в борбата си с мощната католическа черква и изобщо с феодализма. Така Улрих фон Хутен, преследван от папата и католическото духовенство, употреби народния език в борбата срещу неприятелите на прогреса: със своето остро перо той показваше неприятелите си в истинския им образ и печелеше огромен брой привърженици и съюзници. И Ян Хус в Чехия, и Мартин Лутер в Германия почувствуваха нужда от народните езици, дирейки да се опрат на широките народни маси в борбата си срещу папството, клерикализма и реакцията. В Италия на народен език започна да пише още Данте. И той обаче почувствува нужда от народния език като книжовен, за да се облегне на широката народна маса в своята политическа борба.

Други са причините за появата на народния език в нашата литература. До падането на България под турско иго старинният език, наречен старобългарски, се крепеше в нашата литература или изобщо писменост от официалната черква, която от своя страна се опираше на народностната ни държава, т. е. върху горния слой на българската феодална йерархия. Нито черковната, нито държавната власт, нито феодалната върхушка имаха сметка да демократизират писмеността, главно с черковно-религиозен характер, като я направят достъпна на широките народни маси; напротив, колкото тя бе по-чужда на масите, толкова по-добре, защото несъмнено невежествените народни маси по-лесно се държат в подчинение и се експлоатират. Отдавна вече е минало времето, когато феодалната класа е играела прогресивна роля, а демократизирането на културата е подпомагало укрепването на нейната власт. След падането на българската държава под ударите на турското нашествие изчезна преди всичко българската държавна власт, на която се опираше черквата с нейната писменост. Унищожението на средновековната българска държава и на българската феодална върхушка означаваше край и на българската официална черковна власт. Официално властта над по-голямата част от християнското население и неговите черковни дела бе поверена на Цариградската патриаршия. Старинният официален език на черквата не се култивираше официално, малцина го изучаваха основно и поради непознаването му все повече и повече се употребяваха формите и лексиката на говоримия език. Освен това българската черква, оставена сама на себе си и преследвана от фенерското духовенство, стремящо се към нейната елинизация, от една страна, онароднява и, от друга страна, няма възможност да се отбранява от народните елементи, които започваха да проникват в кни-

---

[1] Хр. Гандев, Фактори на българското възраждане, 1943, с. 77.

жовността. Пълният упадък на тоя език означаваше замяната му с народния.

Падането на средновековната българска държава под ударите на турските завоеватели създаде и друга важна предпоставка за въвеждането на живия народен език в българската литература. С премахването на българската средновековна феодална върхушка, която култивираше старобългарската литература, литературата и културата у нас трябваше да се демократизират. Както сборниците, така и другите литературни произведения в епохата на турското робство започнаха да се пишат за обикновения читател, излязъл от широката народна маса. Ето защо и езикът на тая литература трябваше да стане народен.

Защитниците на твърдението, че новобългарската литература и българското възраждане трябва да започнат с появата на написаните на народен език дамаскини, изтъкваха, че езикът на дамаскините бил дори по-близък до говоримия народен език, отколкото е езикът на Паисий Хилендарски. Това е вярно. Но това не говори нищо за началото на българското възраждане. Паисий е бил по-начетен от дамаскинарите в старобългарската литература и в литературата на църковнославянския език и влиянието на тая литература се чувствува силно в езика му. В езика и особено в стила на Паисий обаче се усеща нов живот, свежест и ударна сила, вдъхновение за служба на народа и за патриотично въздействие, каквито не срещаме в езика на дамаскинарите.

И така, нямаме основание да поставяме началото на българското възраждане и началото на новобългарската литература във времето на въвеждането на новобългарския език в литературата ни, т. е. в XVI или XVII в., а трябва да се ориентираме по други прояви от обществен характер.

В сравнение с възраждането в Средна и Западна Европа българското възраждане закъсня с няколко века. Докато в Средна и Западна Европа то започва още от XIV—XV в., началото на българското възраждане поставяме тепърва след средата на XVIII в. Наистина, ренесансови кълнове се появяват в нашите земи още в XIV—XV в., но те не получават развитие и едва ли може да се търси каква да е връзка между тях и българското възраждане от XVIII—XIX в.

Защо бяха задушени ренесансовите кълнове в нашите земи от XIV—XV в. и защо закъсня българското възраждане в сравнение с възраждането в Средна и Западна Европа?

Чуждото робство, започнало от края на XIV в., несъмнено е най-важната причина за закъснението на българското възраждане. Но само то не може да даде ключа за пълното обяснение на тъй голямото закъснение на възраждането ни — с три-четири века. Явява се въпросът: а защо възраждането не обхвана Турската империя — поробители и поробени? Защо нейните народи бяха отминати от процеса на социално-икономическата трансформация, завладяла по-голямата част от Европа?

Ако се взрем по-внимателно в европейската история, ще видим, че има европейски народи и страни, до които турското владичество не достига, но въпреки това започналото ренесансово движение у тях се прекратява и връх взема феодалната реакция. Такава страна е например Чехия. В края на XIV и началото на XV в. тук се развива значителна промишленост и търговия и започва силно ренесансово движение. То полу-

чава и революционен характер; а великият син на чешкия народ Ян Хус застава начело на прогресивните сили в Европа. Чехия дава на света такъв светъл ум, какъвто е Ян Коменски. През XVII и XVIII в. обаче мракът на средновековието и феодализма пада наново върху страната. Ренесансът обхваща и славянските градове-републики по Далматинското крайбрежие, преди всичко Дубровник. Дубровник достига своя разцвет през XVI—XVII в., след което запада, оставил на южнославянската история и литература многобройни паметници на богата ренесансова култура. През XVI в. Полша също е обхваната от движението на Ренесанса. През това време тя дава на света безсмъртния Николай Коперник, с когото, по думите на Енгелс, започва своето летоброене освобождението на естествознанието от теологията. През XVII и първата половина на XVIII в. феодалната реакция взема и тук връх, ренесансовите стремежи западат.

Както закъснението на българското възраждане се обяснява с чуждото робство, така и забавянето на чешкия, дубровнишко-далматинския и полския ренесанс от феодалната реакция се обясняваше досега непълно, сочеха се не първопричините, а следствията и дори се обясняваше в зависимост от случайни причини: хуситските войни опустошили Чехия и сложили край на ренесансовото движение, силно земетресение прекратило културния разцвет на Дубровник. В същност първопричините лежат другаде.

Чешката, дубровнишко-далматинската и полската култура процъфтяват в едно време, когато в зората на европейското възраждане средища на голямата световна търговия са Средиземноморският басейн и Балтийско море. След великите задокеански открития обаче главните средища на търговия и промишленост се преместват от Средиземноморския басейн и Балтийско море върху Атлантическото крайбрежие. На развитието на търговията и промишлеността на поменатите славянски народи се нанася с това решителен удар. Докато например на Запад бързият процес на промяна на търговските капитали в промишлени прави възможно от XVI в. нататък особено развитието на текстилната манифактура, в Чехия повечето промишлени браншове остават в тая епоха още на степента на цехово-занаятчийското дребно производство. Естествено, че и революционното хуситско движение тук, неразполагащо с увеличаващи се армии на прогресивната нова класа, ще претърпи разгром; естествено е феодалната реакция да вземе връх и да ликвидира ренесансовото движение — и тук, и в басейна на Адриатическо море, а до известна степен и в Полша.

Какво следва от казаното за нашите земи и нашия народ?

Онези кълнове, които предвещават, че нашата страна ще тръгне в съгласие с развитието на страни, в които буйно процъфтява Ренесансът, биват ликвидирани от чуждото робство. Както поради варварското робство, така и поради преместването на промишлените средища далеч на запад тези кълнове дълго не намират благоприятна почва отново да се появят. В една по-ранна епоха България е по-близо до пътищата на световната търговия и световните промишлени центрове, отколкото по-късно. Европейската търговия се извършва по далечни водни пътища. Промишлеността, която я подхранва, също се е преместила в по-далечни земи. Турската феодална система е по-крепка от феодалната система на Втората българска държава, разкъсвана от широкото социално движение на богомилите, между другото и поради отдалечаването на световните центрове

на промишленост и търговия от Балканския полуостров. С преместването на тия центрове се отдалечава от нашите земи и нашия народ и Възраждането. Трябва да минат векове, докато новите сили нараснат дотолкова, че да включат наново средноевропейските, крайдунавските и средиземноморските страни в изграждащата се капиталистическа система и да подкопаят безвъзвратно устоите на турската феодална система. Феодалната Турска империя, минирана от развиващите се в недрата ѝ капиталистически отношения, не можеше да съществува като многонационална държава. Атакувана от новопоявилата се буржоазна класа на Гърция, Сърбия и България, тя трябваше да рухне. Поради същите причини бе обречена на гибел и Австрийската империя на Хабсбургите, в която славянските народи — чехи, хървати, словенци и словаци — също като нас изживяват период на възраждане.

Започнала от средата на XVIII в., епохата на българското възраждане продължава и през XIX в. Приемаме, че тоя период приключва с освобождението на България от турско робство. С освобождението на България падат феодалните вериги и българската буржоазно-капиталистическа класа заема господствуващо положение в нашия икономически и обществено-политически живот.

*

Възраждането си българският народ трябва да осъществява в борба на няколко фронта: не само срещу феодално-крепостното робство, но и срещу османската политическа тирания и срещу духовната зависимост, която му налагат Цариградската гръцка патриаршия и по-рано развилата се гръцка буржоазия.

Феодална Турция в епохата на българското възраждане се характеризира с разруха и хаос, които стават забележими още от XVI в. Непрекъснато следващите военни поражения, отслабването на централната власт и опропастяването на държавните финанси налагат събирането на все по-големи данъци от населението и дават пълна свобода на произвола. Властвуващата върхушка, войската и администрацията се издържат и трупат богатствата си от грабежи и подкупи. Спахии и еничари, бейове, кадии и чауши се разпореждат с имота и живота на раята, както намерят за добре, и алчността се съревновава с жестокостта в отношението към поробените. Империята се изпълня с разбойници, особено се прочуват с ужасите, които причиняват, делиите, кърджалиите, даглъ-ешкиясите. Те подлагат на плен и пожар села и градове, появата им означава смърт и разрушение.

Пътешественикът Ст. Герлах така рисува положението в България през XVI в.: „Българите много се насилват от турците, те нямат нищо освен насъщната си храна и заради това хубавата страна по долините и хълмовете (в с. Куру-чешме) най-вече стои пуста, защото нямат никаква полза от работата си, турците им отнемат всичко и насилват им жените, щом са малко по-хубави. . ."[1] В XVIII в. картината е още по-мрачна. В официален документ (султански ферман от 1795 г.) тя е обрисувана по следния начин: „Навсякъде, през дето са минавали (става дума за кърджалиите), превръщали всичко на прах и пепел с огън и меч, опожарявали, убивали и грабили. Освен това тия разбойнически орди обсадили и започ-

[1] К. Иречек, Стари пътешествия по България от XV до XVIII столетие, ПСп. кн. VI, 1883, с. 22.

нали да нападат и градовете Гюмюрджина, Димотика, Филибе и Пазарджик-бей. А на бедната рая по тия страни нанасяли всевъзможни мъчения, тиранства, изтезания. Имотите обсебяли, обезчестявали моми и жени, убивали, като изгаряли села, градове и жилища с покъщнина и други имоти. Но и какви ли още нечувани и невидени престъпления и насилия не са вършили! Броят е неописуем — само бог знае! Така положението на населението и раята е плачевно и непоносимо. Всичко е оставено на божието провидение. . ."[1]

Опитите за реформи, които предприемат няколко турски султана, не подобряват особено положението на раята. Съпротивата, с която господствуващият слой посреща тези реформи, засилва гнета и омразата към беззащитното българско население. Отпорът и въстанията, с които то отговаря на гнета и тиранията, завършват със страшни погроми, населението е принудено да напуща селата си, да се преселва в градовете или да търси убежище в чужди земи.

Гръцкото духовно робство води началото си от средновековието, когато турските власти, за да улеснят отношенията си към черковния и духовен живот на християнското население в империята си, признават гръцката патриаршия в цариградския квартал „Фенер" за ръководител на тоя живот. Фенерското духовенство, т. нар. фанариоти, се възползуват от получените права и стават господари на черковния живот на българското население. Духовните поробители на българския народ не отстъпват по хищничество на турските господари. Черковно-йерархическите постове се купували — като се започне от патриаршеския престол и се стигне до свещеническите чинове. Висшето духовенство живеело разгулно и, несигурно за своето бъдеще, се стараело да натрупа богатство, за да си осигури живот на безгрижие и изобилие. При това полжение „народните пастири" се превръщали в алчни обирници на народа, който бил държан в невежество.

В развитието на гръцкото духовно робство настъпва нова фаза в епохата на Възраждането, когато се формират нациите в империята. Както е известно, в условията на Османската империя изпреварващите в развитието си нации пречат на формирането на другите нации. Закъсняла в своето развитие, българската нация бе подложена на гнета на гръцката буржоазия, която чрез своята Цариградска патриаршия и своето духовенство в България се стреми да владее и експлоатира българския народ. Освен това, налагайки му гръцкия език чрез черкви и училища, тя си поставя за задача да го привлече за своята „мегали", т. е. „велика" идея — създаване на нова византийска империя на Балканския полуостров.

Съществени причини подпомогнаха т. нар. елинизация през XVIII—XIX в. Тя обхваща чорбаджиите, които чрез нея се отдалечаваха от народа, и търговско-занаятчийската класа, която използува гръцкия език и гръцката образованост в своята нова икономическа дейност. Много представители на тези класи се гърчееха и се отчуждаваха и по начин на живот, и по дух и характер от нашия народ и пречеха на решението на националния въпрос.

Освен срещу иноплеменните представители на турската феодална система прогресивните слоеве на нашето общество често е трябвало да

---

[1] Д. А. Ихчиев, Турски държавни документи за кърджалиите, СбНУ, т. XXII—XXIII, 1907, с. 6.

водят борба и с едноплеменните чорбаджии. Чорбаджиите в нашите села и градове са били придатък на турската феодална система и в съдружие или подпомогнати от турските феодали и административна власт са администрирали и експлоатирали широките народни маси. Освободителното движение на широките народни слоеве срещу турския феодализъм е трябвало да бъде насочвано и против чорбаджийството, поради което националното движение от епохата на Възраждането придобива демократичен характер.

В историографията се изтъкват редица „фактори на обществената и народностна пробуда": военните неуспехи и упадъкът на Турция, побългаряването на градовете, ролята на манастирите, гръцки, сръбски, руски и други влияния, ролята на личностите, възприели и създали нови идеи, и др. под. Всички тези фактори имат това значение, че допринасят за формирането и развитието на българското национално съзнание, подпомагат да се осъществят задачите, стоящи пред формиращата се българска нация, и съдействуват българският народ да излезе от варварската тъмница на феодалното средновековие и да тръгне по пътя на съвременната цивилизация.

Упадъкът и военните неуспехи на Турция повишават самочувствието на нашия народ пред получаващите удар след удар негови господари, пораждат и засилват мисълта и вярата, че робството му един ден ще приключи.

Съпротивата на народа поражда хайдушкото движение. Хайдутите са народни отмъстители и закрилници. Те са носители не само на жажда за възмездие и на чувство за справедливост, но и на идеята за поваляне на тиранията, затова са поддържали свободолюбивия дух на народа. Тепърва формиращата се нация обаче може да ги организира за национално-освободителна борба.

Новият икономически живот в нашите земи довежда до засилване на българския елемент в градовете, което се превръща във фактор на българското възраждане. Създават се нови градове с българско население, което е икономически активно и силно. Характерна особеност на развитието в Турската империя става обстоятелството, че поробеният народ води в икономическото, а с това и в обществено-политическото развитие. Успоредно с новата икономическа дейност в побългарения град се създава нова обществена и културна дейност, подготвя се всестранно настъпление на българската народност в идеологическата област и изобщо в обществено-политическия живот.

Манастирите, които съхраняват българската книга и грамотност и спомените за българското минало, за българския независим културен, обществен и политически живот, въоръжават пробудения българин със средства да формира новото си българско, т. е. национално съзнание, и да разкрие в най-широките слоеве на своите сънародници една устойчива общност от хора, която се е създала в резултат на съвместен исторически живот — т. е. народността, която прераства в нация. Не е случайно това, че ред български възрожденци, като се започне още от Паисий Хилендарски, излизат от манастирите. Между техните стени е владеел българският дух. Не е случайно и това, че манастирите са били изграждани в непристъпни и усамотени места. Там те са опазвали българщината от чуждите посегателства.

Гръцките, сръбските и руските влияния са безспорно големи и те подхранват нашето възраждане с идеологически съставки, така необхо-

дими в момент, когато една класа или една нация повежда борба да се утвърди. Тъй нареченият елинизъм, макар и да беше средство на гръцката буржоазия да експлоатира и претопява българския народ, имаше и известно положително въздействие върху него. Елинските училища и елинската образованост разширяваха кръгозора на мнозина наши сънародници и ги въоръжаваха за народополезни дела. Ред наши възрожденски дейци са се стремели да използуват елинската образованост за издигане културното равнище на собствения си народ, за приобщаването на съотечествениците си към образованите и свободни народи. Но елинизмът можеше да има положително значение само до известен момент от нашето развитие. По-нататъшното му култивиране бе исторически неоправдано, пречеше на развитието на българската нация, на изпълнението на задачите, които тя поставяше. Ето защо българските възрожденци поведоха борба с него.

Влязла в по-широки културни сношения с необятна славянска Русия и бидейки по-близо до културата на Западна Европа, Сърбия получава оттам повече, а донякъде и по-рано културни блага. Произведенията на ранната сръбска литература се четат и у нас. Сръбски културни дейци не забравят да подпомогнат и българите да се отърсят от мрака на феодалното средновековие или да излязат от пълното забвение за големия свят.

Книжовните общувания между българи и руси никога не са прекъсвали. За това говорят българските книги в Русия и руските или такива, написани с руска редакция, в България. Руското влияние през XVIII и началото на XIX в. излиза главно от проникнали в България руско-черковнославянски книги и мъчно може да се откъсне от общата черковнославянска традиция на източноправославните славянски народи, а също и от влиянието на съвременната сръбска литература, която пие сокове от руската литература на епохата, без да познава и следва най-добрите ѝ образци. Връзките между България и Русия се засилват, от една страна, вследствие войните на Русия с Турция и, от друга страна, благодарение на възникващата в епохата търговия. В България се пренасят много руски печатни книги, първоначално руско-черковнославянски. Руска художествена литература прониква тепърва през XIX в., и то главно пренесена от българи, учили в Русия, или изпратена от меценати на българското училище, загрижени да се създадат училищни библиотеки.

Въздействието на руската култура и литература върху българската литература започва да става преобладаващо от 30-те години на XIX в. Близостта на руския език до българския е особено благоприятно обстоятелство за литературните влияния от Русия.

В резултат на всичко това през българското възраждане се появяват големи личности. Доколкото техните идеи и действия са навременни, широките слоеве заживяват с тях и успяват да придвижат напред живота на формиращата се нация.

Обществената сила, която поставя у нас националния въпрос и понася на плещите си българското възраждане, е класата на занаятчиите и търговците, която расте непрекъснато, завладява българските градове и гради общия икономически живот в страната. Новите дейци на епохата развиват успешно своята дейност сред селячеството, което чувствува особено тежко експлоатацията и социалните неправди, защото неговите експлоататори при развиващите се стоково-парични отношения не се задоволяват вече със старите натурални данъци и ангарии.

Формирането на българската нация поражда широко национално-просветно движение. Търговско-занаятчийската класа чувствува остро нуждата от образование. Тя не може да се задоволи вече със старите килийни училища при черкви и манастири с тяхната черковна мъдрост, черпена от наустницата и псалтира. Тя чувствува нужда от светско образование. Отначало използува гръцките училища, толкова повече, че гръцкият език ѝ е бил нужен за новата ѝ икономическа дейност. По-късно обаче, с развитието на националното съзнание, се явяват грижи и усилия за организирането на български училища. Възникват нов тип просветители, които се грижат за културното издигане на народа. Пробужда се всестранен интерес към народа — към неговото минало и настояще, към неговия език, бит и култура.

Отхвърлянето на опеката на фанариотското духовенство бе първата голяма борба на българския народ. В своя „Принос към историята на социализма в България" Д. Благоев определи тая борба, станала известна с названието „черковна борба", като „национална и политическа", защото, от една страна, е имала за цел „признаването на българската националност в Турция" и защото, от друга страна, в нея е била въвлечена „цялата нация, цялата българска народност". Черковната борба се съпътствува от всестранен национален и културен подем и закалява народните маси да встъпят с нов жар в национално-освободителната борба. Ако в нея участвува и широк слой от българската буржоазия, тоя слой по-късно остава на позициите на просветителството.

Оставането на просветителски позиции на немалка част от обществените дейци на нашето възраждане се дължи на класовото разслоение на нашето общество. Просветителите приемат програмата на либералната буржоазия. Те са привърженици на „мирния прогрес" и, отрекли революцията, противопоставят ней „просветата" на народа. Център на тяхната дейност е Цариград. Революционерите изхождат от средата на пролетаризиращото се занаятчийство, селячеството и народната интелигенция. Те търсят решението на националните и социални въпроси в борбата, те са революционни демократи. Център на тяхната дейност става Румъния, където се съсредоточава българска емиграция.

Българската нация не може да се примири и с чуждото политическо робство и постепенно възниква неотразимо национално-освободително движение. По-нататъшното разпадане на турската феодална империя, нейното „варварство" в едно време на голямо развитие на човешкото общество и човешката култура, развитието на националната икономика, пречките от всякакво естество за изграждане на нова форма на живот и повишаване на съзнателността на народните маси създават все по-буен революционен кипеж, мобилизират за борба все по-широки слоеве. Освободителната борба, която българският народ е подготвял и водил и в най-мрачните векове на робството, излезе на дневен ред с пълна сила. Българи се включиха в сръбските въстания и гръцкото въстание и тяхната смелост и подвизи останаха живи в паметта на народа, за да му вдъхват вяра в неговите възможности и бъдеще. Старото хайдутство, което целеше отмъщение и закрила на близки, прерасна в четническо движение, което се опитваше да сломи робските вериги, то от своя страна отстъпваше първото място на организирана всенародна борба. Чети и революционни комитети, емиграция и вътрешна нелегална дейност, възвания и прокламации обе-

щаваха край на робството, въоръжаваха с революционна теория нашата общественост. Започваше „опиянението“ на един народ, както се изрази Иван Вазов. Шестдесетте и седемдесетте години на XIX в. бяха период на разцвет на самосъзнанието на нашия народ, неговите сили растяха не с дни, а с часове във всички области на обществения, културен и литературен живот, той бе сякаш устремен да застигне онова, в което бе изостанал. Революционната вълна, която увличаше широки слоеве, достигна върха си с Априлското въстание от 1876 г., което даде тласък за освободителния поход на руския народ в 1877—1878 г.

*

Както отбелязахме, българското възраждане представя процес, който е сходен с процеса на възраждането в другите европейски страни. Възникнало обаче в една друга епоха, то има съществени отлики и в идейния си мир, и в историческите си перипетии. То не можеше вече да гребе идеологическите си съставки от античността, да „възражда“ някаква класическа древност. Не беше актуална и борбата за реформиране на черквата. Българското възраждане, развило се през XVIII—XIX в., от една страна, разкрива характерни ренесансови идеологически съставки, но, от друга страна, разкрива идеи, които легнаха в основите на епохата на просвещението и на епохата на романтизма като културни и обществени движения.

С Ренесанса българското възраждане има преди всичко тая обща черта, че представя смяна на средновековния мироглед с модерен. Не вече божеството, не небето, не „отвъдният свят“, а човекът, животът, положението на народа са в центъра на вниманието още на първите български възрожденци Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, макар и да са духовни лица. И те не учат на „търпение—спасение“, както повеляват манастирският кодекс, християнската черква, средновековният мироглед, а на спасение чрез разгръщане силите на народа и изграждане на земно щастие. Ако идейното движение на Ренесанса — хуманизмът, получава названието си от думата „homo“, т. е. човек, защото в центъра на мирогледа поставя вместо божеството човека, то и Паисий Хилендарски, и Софроний Врачански извеждат божеството от центъра на мирогледа и въвеждат там човека, българина, народа. Но докато западноевропейското възраждане се характеризира с „откриването на човешката личност“, българското възраждане се характеризира с „откриването на нацията“. Не индивидуализмът е негова присъща черта, а народността, която търси да се утвърди и да се издигне от съня на средновековието, от гнета на феодализма.

Ренесансовите явления на епохата бързо преминават в просвещенски. В тесен смисъл на думата просвещението е означавало движение за просвета на народните маси, от името на които прогресивните слоеве винаги говорят. В широк смисъл на думата обаче то представя идеологическа борба на революционната буржоазия срещу отживелия феодален ред.

Романтизмът, който се развива у западни и южни славяни през първата половина на XIX в., има прогресивен и революционен характер. Той се обръща към всичко народно — бит, език, творчество. Патриотизма той превръща от убеждение в подвиг. Той потърси нови средства, за да ускори процеса на формирането на нацията и внесе въодушевление в национално-освободителната борба. Може би някъде се чувствува наивност, но на-

всякъде гори буен пламък, който обжаря. Всичко, което движи историческото развитие, дъха на родолюбие, всичко е подвиг и озарение.

В началото на националния ни романтизъм стои трудът на руско-украинския учен Ю. И. Венелин „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам", излязъл в 1829 г. Откритието на съвременното славянознание, че българите са дали култура, литература и литературен език на ред славяни и особено на русите, не само е будело националната гордост на българския народ, но е дало тласък на българските възрожденци да проявят интерес към родната си литература, към въпросите на българския литературен език.

Литературата, която процъфтява в епохата на българското възраждане, се отърсва от средновековния черковно-религиозен мироглед и се обръща с лице към задачите на епохата, с лице към живота и народа. Евангелските сказания, псалтирите и апостолите, религиозно-нравствените проповеди и житията на светците престават да бъдат нейна съставна част. Общественият живот налага произведения, които горят с пожара на народните блянове и борби. Раждането на новото съзнание съпътствува нейното развитие, обогатява я с проблеми на живота, придава ѝ дълбочина и размах. Нейният растеж е в тясна връзка с националния растеж, с разрастването на усилията за просвета на народа, за повишаване на жизненото и културното му равнище, за духовното му и политическо освобождение.

Цялата литература на възраждането ни се отличава с изключителен граждански патос. В голяма степен писателите стават водачи на народа ни. Такива са и Паисий Хилендарски, и Софроний Врачански, и Неофит Бозвели, и Г. С. Раковски, и П. Р. Славейков, и Любен Каравелов, и Христо Ботев.

Докато в първите нови появи — и в „История славяноболгарская" на Паисий Хилендарски, и в „Неделника" на Софроний Врачански, и в изданията на Кирил Пейчинович и Йоаким Кърчовски — се чувствува силно традицията на средновековната книжнина, така че можем да говорим за приемственост в развитието, в по-късните произведения, които бележат успехите на новата литература, започва да доминира традицията на общоевропейската литература, при усвояването на която се използуват гръцки, сръбски и руски източници. Естествено, старите литературни видове, форми и похвати не можеха да отговорят на нуждите на новото време. Необходимо бе да се появят нови видове, форми и похвати. Това, разбира се, не можеше да стане изведнъж; само постепенно можеха да се появят новата лирика, епос и драма, новите езиково-стилни решения и технически средства, новият поетичен свят.

Отначало писателите ни рядко могат да излязат извън решението на просветителските, морализаторски и образователни задачи, което ги довежда до създаването на книги и произведения с публицистичен характер. Дълго публицистичният жанр е господствуващ в литературата ни. С развитието на българската литература се търсят и подходящи форми, за да се излее в тях растящото по обем и значение съдържание, и се усвояват родовете и жанровете, получили развитие в съвременната световна литература.

Най-бързо се развива стихотворството. Първите поети — Димитър Попски, Никифор и Йеротей, Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Христодул Костович Сичан-Николов — развиват онова стихотворство, което е познато в руската литература на XVII—XVIII в. и в сръбската литература

на XVIII—XIX в. и което можем да наречем „славянско“ поради неговия архаичен славянски език, присъщ на средновековната българска, руска и сръбска литература. Посочените поети са познавали до известна степен руските „вирши“, произведенията на Димитър Ростовски, Симеон Полоцки, Теофан Прокопович, Стефан Яворски и др. Познати са им били и някои от поетите на руското просвещение и руския класицизъм — Тредиаковски, Сумароков, Ломоносов, Державин. През 30-те и 40-те години на XIX в. обаче „виршоплетите“, както Пенчо Славейков иронично назовава представителите на „славянското“ стихотворство, вече отживяват времето си. Появява се ново стихотворство, което използува постиженията на руските поети от първата половина и средата на XIX в. Първи негови представители са Найден Геров, Добри Чинтулов и П. Р. Славейков.

Значително по-късно възникват другите два главни вида в новата ни литература: повестта (в широкия смисъл на думата) и драмата.

За да се стигне до оригиналното новобългарско белетристично творение, трябва да се премине етапът на преводната и побългарена повест, които послужват като изходна точка за новобългарската повест. Създатели на оригиналната българска повест стават Васил Друмев и Любен Каравелов.

Българската драма бива извикана на живот както от литературното развитие у нас, така и поради нуждата от театрални представления. Нейните наченки започват да се проявяват в училищата. И тук, както при повестта, се започва с превеждането и побългаряването на чужди драматични произведения. Създатели на оригиналната българска драма са Добри Войников и Васил Друмев.

С ускорен темп се разгръщат творческите усилия за художествено отразяване на действителността. Ведно с развитието на основните жанрове се развиват и изобразителните и технически средства на словесното изкуство, похватите да се разкрие всичко, което вълнува съвременника, начините на възсъздаване на живота.

Борбите на епохата поставяха задачата за създаване изкуство на силна любов и омраза и на правдиво отражение на действителността. За да намери пълното си въплъщение, патосът на епохата търсеше по-високо художествено майсторство. Пробуденото национално самочувствие не можеше да се задоволи с примитивното съдържание и форма. Настъпваше време българското слово да зазвучи с пълната си сила и красота. От Паисий Хилендарски до Христо Ботев бе изминат дълъг път и той водеше от домашната традиция и черковнославянското предание до оная висота, на която се намираше развитието на световната литература.

В епохата на Възраждането в българската литература се формират литературни течения и школи, каквито средновековната литература не познава и каквито развива и европейската литература от Ренесанса насам.

Поради закономерността на развитието просвещението трябваше да породи рационализма и свързаното с него изкуство на класицизма. Черти от рационализма наблюдаваме в делото на Софроний. Но класицизмът не можа да развие широко своята идейно-художествена система. Към това изкуство можем да отнесем стихотворното произведение „Ода на Софроний“ от Димитър Попски. Характерната класицистична образност (заета от гръцката митология) наблюдаваме и в дългата „Похвала на древните болгаре и на отечеството им“ от Христодул Костович Сичан-Николов. Заглавието на произведението спомня за подобни теми

у руските класицисти, например у В. К. Тредиаковски „Похвала на Ижорската земя и на царствуващия град Санкт-Петербург", „Стихове похвални на Русия" и др. Йордан Хаджиконстантинов Джинот също въвежда класицистична образност в своите стихове и драми, поради което получава почетното прозвище „наш Тредиаковский".

От 30-те години на XIX в. нататък романтическото вдъхновение се налага над просвещенския рационализъм. Поезията на Найден Геров, Добри Чинтулов, Г. С. Раковски, младия Петко Славейков, Райко Жинзифов и др., редицата побългарени повести и първата българска оригинална повест „Нещастна фамилия" от Васил Друмев, историческите драми на Добри Войников и Васил Друмев бележат пътя на развитието на романтизма в българската литература. Романтизмът е прогресивен и революционен, бидейки плод на вдъхновена служба на родината.

Успоредно с романтизма се появяват черти и на сантиментализма. Той е присъщ на много стихотворци, на голям брой побългарени повести, на драми от вида на популярната „Геновева". Успехът му се дължи на разпространението на литературата сред широкия слой на дребната буржоазия, която в своята робска неволя, в своето безправие и унижение дълбоко съчувствува на невинно страдащите герои в произведенията на сантиментализма.

През 60-те и 70-те години на XIX в. разцъфтява и реализмът. Проникайки дълбоко в нашата действителност, П. Р. Славейков пръв се приобщава към реализма. Забележителен писател-реалист е Любен Каравелов. Критическият реализъм става средство да се воюва с една действителност на неправда и варварство, на икономическа, обществено-политическа и културна изостаналост.

В поезията на Христо Ботев се изявяват романтизмът и реализмът. В най-хубавите творби на великия ни поет достига своя връх революционната романтика на епохата.

В епохата на българското възраждане, когато се формира българската нация, се формира и българският национален език.

Създаването на такъв език, естествено, не можеше да мине без широка дискусия, без спорове и борби. Тези спорове и борби преминават през цялата епоха. Такива се водят, и то твърде остро, и при създаването на единен правопис.

Необходимо е да се изтъкне голямото значение на фолклора при възникването на новата българска литература и на новия български литературен език. Богатството и поетическата свежест на фолклора оплодяват новите литературни стремежи, подпомагат мисълта да се освободи от безжизнените формули на черковната книжнина, въоръжават писателите с езикови и изразни средства, които достигат бързо и лесно до съзнанието на читателя.

Българската средновековна книга се разпространява чрез преписи. Българското възраждане създава печатната книга. Налага я както развитието на техниката, така и все по-голямото търсене на книгата от масовия читател. Първа печатна книга на новата българска литература е „Неделникът" на Софроний Врачански.

Периодичният печат възниква в 40-те години. Началото му поставят Константин Фотинов, който издава в 1844—1846 г. списанието „Любословие", и Иван Богоров, който издава в 1846—1847 г. вестник „Български орел".

Закъснението на възраждането в нашата страна довежда до една съществена негова особеност в периода, когато то набира сили: ускорено развитие на новите, ренесансовите форми. Пробудената национална енергия трябваше да завърти бързо колелото на историята, което робството и добавящите се към него причини задържаха в тинята на средновековието. В развитието изобщо съществува закономерност за изравняване на закъснелите страни и народи с напредналите — в областта на икономиката, на обществено-политическия живот, на културата, което значи бързо да се догонят напредналите народи от закъснелите. В кратки исторически срокове българският народ трябваше да застигне изпреварилите го в развитието европейски народи. Той трябваше да усвои в бързи темпове всичко онова, което те притежаваха, трябваше да реши в ускорени темпове задачите на развитието си.

Процесът на ускореното закъсняло обществено и литературно развитие има своята специфика. Някои слоеве и отделни лица бързо намират пътя към новото, други изостават. Пораждат се вътре в общото развитие противоречия, борби. Настигат се и се смесват явления, присъщи на различни творчески периоди. Преди да се развие напълно една форма, явява се друга и я измества. Преди да се разгъне едно течение, явява се и другото, което в европейското развитие е отдалечено на десетилетия, а някъде и на столетия. Захари Стоянов например чете средновековни жития тогава, когато Христо Ботев създава вече поезия, която може да се мери с най-големите мащаби на световната литература.

Процесът на възраждането търпи продължително и значително развитие. В него се очертават два големи дяла. Първият обхваща времето от средата на XVIII в. до средата на XIX в. В него с нови черти се откроява периодът от 20-те години на XIX в. до средата на века (до Кримската война). Вторият дял обхваща времето от средата на XIX в. до освобождението на България от турско робство (1878), като с особени черти се откроява периодът на 70-те години.

Жалоните на първия период са появата на Паисиевата „История славяноболгарская" в 1762 г. и появата на „Рибния буквар" на Петър Берон в 1824 г., с който се полагат основите на новото образование у нас.

Отбелязания първи дял от новото развитие на българската литература можем да назовем начало на новата българска литература. Новите книжовни явления имат ренесансов и просвещенски характер. В първия период заемат главно място Паисий Хилендарски и Софроний Врачански.

Периодът 1824—1856 г. се характеризира с национален подем. Той е решителен за формирането на българската нация — възниква националният ни език, изгражда се новото българско училище, започва черковната борба. В литературата се налага романтизмът, създава се новата българска поезия, периодичният печат подпомага развитието на публицистиката, появяват се преводи на чужди художествени творби.

Вторият дял на българската възрожденска литература обхваща нейния разцвет. Периодът (1856—1878) е епоха на национално-освободителни борби. Той е време на продължителни и героични борби за правата на българската нация и за освобождението на българския народ от варварското иго. В тоя период възниква българската реалистична литература. През 70-те години литературата ни достига един от върховете си с дивните песни на Христо Ботев.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

ЛИТЕРАТУРАТА ОТ СРЕДАТА НА XVIII В. ДО ДВАДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Като поставяме началото на българската възрожденска литература в 60-те години на XVIII в., ние не се отказваме да търсим и видим ред предшествуващи появи, които дишат свежестта на съзоряването. Първият български възрожденец Паисий Хилендарски не е пряк продължител на ренесансовите наченки, появили се в нашите земи през XIV—XV в., той обаче не прелита от други светове, за да съживи с топлика си замръзналата наша земя, както го представяше обикновено буржоазната историография, а се включва закономерно в процесите на нашето развитие. Той продължава завоевания и традиции, които отбелязват и развиват неговите предшественици или неговите по-стари съвременници.

Ранните прояви на духовна пробуда са засвидетелствувани ярко в три сфери на културна и книжовна дейност, която в по-голяма или по-малка степен излиза извън границите на средновековното предание: 1) книжовната дейност на дамаскинарите; 2) културната и книжовна дейност на българите католици и 3) просветителската дейност, която се обръща към общото черковнославянско културно и езиково предание на православните южни славяни, но черпи нови жизнени сокове от Русия, като използува за книжовно изявяване най-вече ранното просвещение на сърбите и изобщо на южните славяни в Австрия. Тези явления бяха разгледани отчасти в т. I на „История на българската литература".

Необходимо е да отбележим, че посочените прояви на духовна пробуда не представят още идеологическа надстройка над възникнали сред широките слоеве на нашия народ нови обществени отношения. Те са плод главно на известни групи в нашата страна, свързващи се със съседни или близки народи, обхванати от процеса на ренесанса.

Дамаскинарите се обръщат с лице към народа. В това отношение Паисий е техен ученик. Но докато дамаскинарите обикновено не излизат от кръга на религиозно-нравствените поучения, Паисий преследва съвсем нова цел: възраждането на българския народ.

Писането на дамаскинските сборници на народен, говорим език отклонява нашите дамаскинари от средновековната традиция, ярък белег на която е черковнославянският език.

Колкото повече се доближават по време до Паисий, толкова повече дамаскинарите се обръщат към живота.

Книжовните и обществени стремежи на дамаскинарите, демократизирането на черквата и литературата, създаването на литература за просвета на народа и будният поглед към живота са светлината по пътя, на който излиза Паисий Хилендарски от предренесансовия здрач. Той именно пръв ще изпълни със съвсем ново съдържание книгата, която сътворява, със съдържание, което не търси идеала на човека в християнската нравственост, а в новото историческо битие на народността, в националния, политически и културен живот, в живота на националната правда и свободата.

В дейността на българите католици наблюдаваме действително възрожденски моменти.

Книжовна дейност българите католици развиват най-вече за да приобщят своите едноверци към римокатолическата култура: те превеждат латински и италиански съчинения с черковно-религиозен характер. В историята на литературата ни записва името си най-вече Филип Станиславов, който напечатва в Рим през 1651 г. книгата „Абагар", важно книжовно дело в развитието на българската литература.

Предшественик на нашите възрожденци Филип Станиславов е и с проявеното си българско съзнание: той нарича себе си „епископ на велика България", посвещава труда си на „своя народ български", в молитвите си се обръща към един от светците, когото нарича застъпник и бранител на българската земя.

Третата сфера на ренесансови прояви в един ранен период представя просветителската дейност, която се обръща към общото черковнославянско културно и езиково предание на южните славяни, но черпи нови жизнени сокове от Русия, като използува за книжовно изявяване ранното просвещение на сърбите и изобщо на южните славяни в Австрия. По ренесансовите моменти в своето дело дейците от тая сфера най-вече се доближават до Паисий Хилендарски. Не им са чужди нито историзмът, нито патриотизмът, които Паисий наскоро ще превърне в движеща сила на нашето възраждане.

Русия в епохата, от времето на Петър I, разширява все повече своята мощ и своята култура и взема под своя закрила православните славянски народи в Турската империя, а също тъй и сърбите и изобщо южните славяни в империята на Хабсбургите. Тя излиза от своята феодална затвореност и става фактор в живота и развитието на Европа и особено на южните славяни.

Руското просветно и културно движение от XVII—XVIII в. предлага на българската интелигенция печатни книги, много по-евтини и по-хубави от ръкописните, които дотогава се разпространяват в България, предлага и книги с нови — предренесансови, ренесансови и просветителски идеи. Руските книги започват да играят и играят все по-голяма роля и, както знаем, Паисий Хилендарски намира в тях онова, което търси — данни за българската история.

Предпаисиевският период не осигурява в страната ни благоприятно поле за книжовна дейност. Ето защо някои български дейци се появяват

извън родните им предели — сред австрийските сърби или други южнославянски народи, които, намирайки се в подходящи условия, изживяват процес на възраждане. В Австрия или, както я нарича Паисий Хилендарски, в „Немската земя", възникват значителни сръбски колонии от преселници, бягащи от варварското турско феодално робство. Тук по същите причини идат и българи. Опора на тяхното народностно съществуване, на тяхното народностно развитие и народностна култура става Русия. За един продължителен период — от 1740 до 1780 г. — сърбите в Австрия, получаващи значителна помощ от Русия в книги, учители и пр., усвояват като свой книжовен език руско-черковнославянския, така че сръбските литературни историци говорят за руско-славянска школа в сръбската литература. Чрез руските книги — печатни, по-евтини и по-четивни — българските книжовни хора от епохата се приобщават към същия език, така че в литературата, която култивират сърбите в Австрия, не се чувствуват като чужденци, сред тях могат да бъдат дейни духовници и книжовници.

Сръбската културна общественост ги приема като свои културни и книжовни дейци, но те не забравят, че са българи. Усвоената култура и създаденото от тях книжовно дело те обръщат към своя народ, така че в българския културен и книжовен живот вливат нови възродителни струи и приобщават нашия народ към руското просветно и културно движение от XVII—XVIII в., а също и към сръбското от XVIII в.

Най-видни представители на тая сфера на българското ранно възраждане са Христофор Жефарович и Партений Павлович. Жефарович не само усвоява руско-славянския език и писменост, за да се включи в новия културен и книжовен живот на сърбите в Австрия, който започва с 40-те години на XVIII в., но той е от тези книжовници, които поставят неговото начало. След него вече иде Йован Раич, най-значителният представител на руско-славянската школа в сръбската литература на XVIII в. Като страна, по-близка до Русия, България служи за връзка с нея. Както изтъква известният сръбски литературен историк Йован Скерлич, Жефарович е първият „сръбски писател", който отпечатва свое произведение, а неговата „Стематография" е „първата сръбска книга", отпечатана в Австрия. Днес се знае, че „Стематографията" не е само „сръбска книга", но и българска.

Христофор Жефарович е оставил малко вести за себе си. Докато сръбските литературни историци го смятаха за сърбин, а по-късно — за грък или цинцарин, българските литературни историци, изхождайки от посвещението, написано за него от карловецкия митрополит Павел Ненадович, в което е назован „ревнител на българското отечество", го определяха като българин. Народността му бе установена окончателно от руския изследовател Н. М. Петровски, който откри документи, посочващи българския му произход. В наслова на един от тях е наречен „свещеник булгар Зефарович". Посочва се и родното му място — Дойран. Ще е роден навярно през последното десетилетие на XVII в. Бил е духовно лице, става йеромонах. Освен книжовник бил е художник и литограф. Като график със своите меднорезби заема едно от най-предните места в историята на южнославянското изкуство. Знаел е латински. Следите му се появяват във Виена, Белград, Солун, Яфа, Ерусалим и др. Най-продължително време намира убежище сред сърбите в Австрия. Умира в Москва в 1753 г.

Името на Христофор Жефарович е свързано с няколко книги, забележителна между които е т. нар. „Стематография", отпечатана в 1741 г. във Виена. При съставянето и написването на книгата си Жефарович е използувал книга със същия наслов от хърватския писател Павел Ритер Витезович, издадена на латински език в 1701 г. („Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio"). Главен източник на Витезович е била известната история на Мавро Орбини „Il Regno de gli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni" (Пезаро, 1601), която по-късно ще използува и Паисий Хилендарски при написването на своята „История славяноболгарская".

„Стематографията" на Жефарович съдържа гербове на южнославянски, други славянски и някои неславянски (съседни на южните славяни) земи и народи и изображения на български и сръбски царе и светци. За литературния историк са от съществено значение стихотворенията, поместени в нея: дълго уводно стихотворение и четиристишия под гербовете, които допълнят и изясняват изображенията или характеризират народите-притежатели на гербовете. Следват сведения, най-вече исторически, за разните народи.

„Стематографията" на Жефарович е първа искра на раждащия се интерес към народностите, които започват да изплуват из универсума на феодалното общество, да проявяват стремеж да се утвърдят като самостоятелни нации в борба с поробителите, които ги ограбват и претопяват. Дадените в книгата гербове са символи на отделните народности. Чрез стихотворения и бележки авторът се опитва да ги характеризира — всяка народност за себе си, сочейки народностни особености, отделен исторически живот или очертавайки територията, която народностите населяват. Жефарович се стреми да покаже южнославянските народности като носители на своя историческа съдба.

Българският герб — разярен лъв с корона над главата — и стихотворението под него създават представа за слава и сила. Четиристишието под българския герб гласи:

Светлий лев в чарном полю себе изправляет,
грешит черна за светла иже поставляет.
Имя мое собствено ест от Болги реки,
на ловитву искусни зде узриши человеки.

Жефарович прави характеристика на българите и в своите бележки за народностите след изображенията две десетилетия преди Паисий: българите са определени като „славни със своята сила"; т владеели някога много краства. Предшественик на Паисий е Жефарович и с погледа си към българското минало. Списъкът на българските царе и светци, който той дава, Паисий ще допълни както с имена, така и с характеристики и събития.

За пръв път книгата на Жефарович очертава нов образ на българина — пълна противоположност на угнетения и смирен роб. Тя загатва за свободния живот на българския народ в миналото, извежда го извън дебелите зидове на турската феодална тъмница.

Четиристишието, посветено на Турция, е ясно, думите му бият в цел, то заговорва с език, който бунтува. Стихотворната характеристика на Турция е вдъхната от робското положение на българския народ и на южните славяни изобщо.

Стихотворството на Жефарович е нова стъпка напред в развитието на българската, а също и на сръбската книжнина. Жефарович усвоява онова „учено стихотворство", което се развива в руските „славяно-гречески" и „славяно-латински" школи. Поезия и ритъм в това стихотворство има малко, в него владее рационализъм и високопарност.

Книгата на Жефарович се радва на голям успех. Патриотичното значение на поместените в нея български герб и ликове на старите български царе нашите възрожденци разбират добре и ги използуват в ръкописни и печатни книги, а Иван Богоров издава отделно герба. По-късно както българският държавен герб, така и сръбският биват взети от книгата на Жефарович.

Партений Павлов или, както се нарича по-късно, Павлович е роден в края на XVII в. в Силистра. След като посещава гръцките училища в родния си град, продължава образованието си в Букурещ, където се запознава между другото с Аристотеловата философия. И Партений, подобно на Христофор Жефарович, откъснат от своята родина, води неспокоен, скитнически живот. Озовава се във Венеция, Флоренция, Неапол, Корфу, Албания, Янина, Охрид, Рилския манастир, София, Ниш, Пловдив, Босна, Далмация, Белград, Виена, Карловци, Крайова, Карлови Вари и др. Благоприятно поле за дейност и той намира сред сърбите в Австрия. Като монах се домогва до различни длъжности, а в 1751 г. успява да заеме висок пост в православната йерархия — става епископ, помощник на карловецкия архиепископ. Живее до 1760 г.

Образован калугер, Партений Павлович се проявява като книжовник, който носи едно пробудено културно българско и славянско народностно съзнание. По своя дълъг, неспокоен път той оставя ред приписки, ярко свидетелство за такова съзнание. В тези приписки са изразени обичта му към родната духовна култура и омразата му към „неверните агаряни". Преписът на Рилския хрисовул, който прави, е имал задачата да запази един важен паметник на българщината, на българското минало — спомен за българския цар Иван Шишман.

С книжовни трудове, които превежда от гръцки, Партений Павлович се стреми да отговори на нуждите на православната църква в Австрия, като по тоя начин отстоява православието срещу агресивния католицизъм. Знае се, че православието е съхранявало народността на сърби и българи в Австрия.

Служебното положение на Партений Павлович в православната йерархия в Австрия и неговата образованост му налагат да напише немаловажни доклади и писма. В писма до императрицата на Русия Елисавета Петровна и до Руския синод той често моли помощ за православните изселници в Австрия.

Най-голям интерес представя автобиографията, която оставя. В нея е обрисувана участта на един български Ахасфер, у когото се поражда ренесансов стремеж да пътува и опознае света и народите, както и да даде израз на своите преживявания. Разказвайки своя живот, той отделя момента от своето образование, описва местата, които съхраняват българщината, изтъква отпора си срещу всичко, което ненавижда, което потиска народа и пречи на неговото развитие. Партений рисува картини на турското робство — безотрадни, изпълнени с ужасите на произвола и безправието. Въпреки варварското робство обаче героят на автобиогра-

фията опазва своя дух. Той бие християнското клепало в превърнатата в джамия охридска черква, в Неапол смело заявява в една католическа черква, че папата не бил истински, а лъжовен, защото докарал „схизма в черквата", дръзко заговорва на всеослушание в прочутата виенска катедрала Св. Стефан. И за всичко това понася наказания. Разказът му напомня моменти от автобиографията на Софроний Врачански. „Когато странствувах още като мирско лице и отидох в Първа Юстиниана или Охрид — разказва Партений, — изядох няколко удара по главата от агаряните, защото бих клепало в джамията, някогашната хубава наша църква (Св. София — *б. а.*). Те щяха да ми направят нещо повече, ако да не ме защити тогавашният охридски паша. . ."

Може да се каже, че с автобиографията си Партений Павлович се явява предшественик на втория наш безсмъртен възрожденец — Софроний Врачански, който също ни оставя подобно съчинение. С нея е предшественик и на сръбския просвещенец Доситей Обрадович, който отпечатва автобиография — истински просвещенски роман. Явно е, с автобиографията си Партений Павлович поставя начало на един жанр, който става любим сред писателите на южнославянското просвещение, представящ най-подходящо литературно средство за изразяване на стремежа на просвещенците към образование и към нови форми на живот.

Подобно на Христофор Жефарович и Йован Раич, и Партений Павлович е стихотворец. Стихотворението му „Прослава на сръбски крале" възниква в атмосферата на южнославянската общност, която е характерна за епохата. Прославата на сръбските крале е придружена и от молитва за защита от „озлобените" врагове на южнославянските православни народи. В автобиографията е поместена „Песен за Русия", заимствувана от руската песенна панегерична поезия, изразяваща вярата в силата и освободителната роля на Русия и нейния цар Петър I, наречен „наш цар".

Пробуждането сред изселниците южни славяни в Австрия изтласква като преден писател Йован Раич (1726—1801), който е сръбски писател, но не забравя и българския си род. Получил високо образование в Русия, той развива голяма книжовна дейност и става най-значителен писател на руско-славянската книжовна школа. Раич работи като черковен писател, писател на православната черква в Австрия, като поет и историк. Делото му въплъщава най-пълно любовта на южните славяни към Русия. Споменът за българския му род го кара да даде предно място на българите в своята история, издадена в 1794—1795 г. под наслов „Историја разних славенских народов наипаче Болгар, Хорватов и Сербов".

*

По времето на Паисий Хилендарски в нашата страна вече започва процес на преминаване от старата феодална формация в новата капиталистическа формация. Тоя процес се наблюдава и сред другите народи в Турската империя, с които българският народ е тясно свързан.

Българското население развива манифактурна промишленост и търговия, за да снабдява с храни, облекло, гайтани и др. особено турските войски по време на руско-турските войни. През цялата епоха се водят такива войни. Автобиографията на Софроний Врачански добре разкрива момент от икономическия фон на тия войни.

През XVIII в. класата на българските търговци и занаятчии нараства силно и сред значителната българска емиграция в съседните на България земи — Румъния, Русия и Австрия. Разложението на Османската империя, своеволията на разните паши, бейове и по-малки господари, почувствували поради слабостта на централната власт ръцете си развързани за грабителство, разбойническото и кърджалийското движение принуждават голям брой българи да напущат родните си места. За емигрирането на българи допринасят и походите на русите в България. Оттеглянето на руските войски бива последвано от емигриране на българи, които са се злепоставили пред турските власти с оказана на русите помощ. Озовали се в чужда страна, неразполагащи с обработваема земя, българите започват да изкарват препитанието си със занаяти и търговия. Някои от тях успяват и да забогатеят. Нека припомним, че най-вече в тоя слой Софроний търси „спомоществователи" (абонати) за своя „Неделник".

Благодарение на средиземноморската търговия гръцката буржоазия и гръцкото национално възраждане, пак в пределите на Османската империя, възникват рано през XVIII в. Вече към края на XVIII в. съществуват гръцки търговски компании, които на собствени, и то няколкостотин кораба, разнасят стоки от Одеса до Марсилия. По същото време има гръцки колонии от богати търговци във всички големи градове на Балканския полуостров и в Южна Русия.

През XVIII в. и сред сърбите, най-напред сред сърбите в Австрия, възникват голям брой занаятчии и търговци и прояви на нов живот. Бързо се явяват предпоставките за реформаторската дейност на Доситей Обрадович и за първото сръбско въстание от 1804—1805 г., което довежда до освобождението на Сърбия благодарение на активната помощ на Русия.

Славянските народи в Турската империя през епохата са се чувствували по своето обществено положение като едно цяло — „рая"; книжовно те са били обединени и от черковнославянския книжовен език, така че отделните културни и обществени прояви в България или Сърбия не могат да се вземат изолирано, те са продукт на цялостното развитие на Турската империя, респективно — на „раята" в нея.

Бидейки в такива центрове, каквито са Атон и Карловци, Паисий е свързан с най-прогресивните сили на своята епоха в Османската империя. Атон е най-живо културно огнище в целия Балкански полуостров, а Карловци е един от градовете, където се съсредоточава новият обществен и културен живот на сърбите през XVIII в. Ето защо, като плод на тези най-прогресивни сили на епохата, Паисиевото дело се явява крупно историческо събитие.Това дело остава за дълго да се издига високо над другите прояви от началото на българското възраждане.

Условията на началното развитие на българското възраждане не са били твърде благоприятни за размах на духовния живот. Възрожденските явления са в значителна степен „усамотени" за едно продължително време поради това, че след първите прояви на една нова епоха — епоха на разложение на старите форми на производство и живот — започва разруха на турската феодална система — погроми над империята и феодални размирици, които не са благоприятствували за новото производство и размяната. В първия момент от разлагането на турската феодална държава търговията, предприемачеството и занаятите западат, въпреки че самите те са предизвикали това разложение. За времето след Паисий Раковски пише:

„Народът в тях времена не можел да се занимава с търговщината, защото всичкото му внимание и старание е било как да се брани от нападащите го хищници кърджалии, които непрестанно са бродили и числото им е расло от ден на ден."

Духовният живот през епохата, макар и да е обогатен от известни предренесансови и ренесансови появи, продължава да има черковно-религиозен и фолклорен характер. Средища на книжовен живот остават черквите и манастирите, разсадници на книжовна култура са все още килийните училища. Макар гърцизмът да е в настъпление към тях, черкви, манастири и килийни училища пазят народностно-славянската традиция.

Ако периодът, който онасловяваме като начало на българското възраждане, все още е удавен в немалка степен в средновековието, в него започват да се разгъват процесите, които ще въведат българския народ в новото време.

Възникването на национален живот има революционно значение. В тоя идеологически процес определена роля играе историзмът: за да се почувствува населението на една страна нация, трябва да се осмисли като общност, обусловена от една и съща историческа участ. Освен „История славяноболгарская" на Паисий Хилендарски, който издига най-високо идеологическото знаме на новата епоха, по същото време възниква и „Зографската история"; на същата епоха принадлежи и „Кратката история за българския славянски народ" от Йеросхимонах Спиридон. Малко по-късно, но пак през същата епоха, и Атанасий Нескович ще издаде в отделна книга българската част от историята на Йован Раич — „История славено-болгарског народа", Будим, 1801. Макар неизвестният автор на „Зографската история" и Йеросхимонах Спиридон да не горят от патриотичното въодушевение, в което гори Паисий, тяхното дело не е лишено от характерните за епохата стремежи и се включва в новата развойна линия на българската литература. Появата на още двама историци редом с Паисий е безспорно свидетелство за закономерността, плод на която е „История славяноболгарская", за новия исторически момент, настъпил в живота на българския народ.

Излизането от патриархалната затвореност води до създаването на нов тип общество. Това общество има нужди и интереси, които се отличават от нуждите и интересите на предшествуващата епоха, то не може да остане в ограничения духовен кръгозор на патриархалния живот. За да получи сили, пробуждащият се за нов живот народ трябва да вкуси от плодовете на просвещението, трябва да разтвори широко очи за по-близката и по-далечна действителност, трябва да се развие умствено и нравствено. Възникват нов тип дейци, които си поставят за задача да просветят сънародниците си, да ги приобщят към по-високи идейни и нравствени ценности. Софроний Врачански разширява идейния кръг, начертан от Паисий. Той вижда важно средство за издигане умственото и нравствено равнище на народа в черквата и училището, които си служат с народния език, в училището, което разтваря вратите си за съвременния рационализъм, и в книгата, написана на народен език и получила по-голямо разпространение благодарение на изобретението на Гутенберг. Книгата, написана и отпечатана на народен език, използуват за просвещение и национално осъзнаване на народа и книжовниците Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович. Тук трябва да поменем и „Буквара", издаден преди това — през 1792 г. —

от Марко Теодорович „Бугара", „родом из Разлога", за българските и сръбски училища в Австрия.

Възникването на националния принцип и излизането от патриархалните форми на живот създават конфликт с феодалния ред, с неговия гнет и изостаналост, с политическото и духовно робство, които той поддържа в нашите земи. Както нацията, така и просветата могат да получат пълното си развитие само в условията на свобода и независимост. Още нашите първи възрожденци, Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, чувствуват това и търсят нови пътища не само за лишената от елементарни човешки права човешка личност, но и за окования в столетни вериги народ. И не само новият им мироглед, но и характерните за възраждането ни любов и омраза движат перото и мисълта им, със своята воля да преобразуват действителността те се вреждат между най-бунтуващите умове на XVIII в. Делото им придобива характера и размерите си от дълбокото им и искрено желание за вярна и предана служба на народа, от желанието да разкрият неговото истинско положение, да го осъзнаят като народ, да организират народните сили за отпор и борба срещу националния и социален гнет в нашето отечество. Можем да кажем, че делото на Паисий и Софроний чертае пътя на национално-освободителната борба на народа ни.

Новия идеен мир или, по-добре, новото в идейния мир на представителите на тоя период характеризират възгледи и усилия, които излизат извън сферата на средновековния мироглед и са присъщи на ренесансово отношение към действителността, а освен това излизат на преден план понятия, съждения и принципи, присъщи на просвещенското мислене и стремежи. Дейците и писателите на епохата са наметнати още с монашески раса, но не религиозната ревност характеризира техните стремежи. Ражда се едно ново съзнание, изправя се една нова личност, която оглежда стъмените хоризонти и търси изход из пропуканата крепост на феодализма.

Немногото книжовници, които творят новата българска литература на епохата, търпят силно влияние от старата българска литература. Съществената обаче е опитът на тези книжовници да преодолеят старобългарската традиция в литературата. В тоя опит им помагат известни сръбски, гръцки и руски влияния.

Българският народ трябва да премине през епохата онова развитие, което напредналите европейски страни са преминали в периода от XV до XVIII в. При това сгъстено развитие протичат, както отбелязахме, едновременно появи и идеологии, характерни за различни периоди. И в делото на първите крупни български възрожденци виждаме едновременно ренесансови явления, характерни за европейското развитие през XV—XVII в., и просвещенски идеи и тенденции, характерни за европейското развитие през XVIII в.

Делото на посочените книжовници от набелязания период — Паисий Хилендарски, неизвестния автор на „Зографската история", Йеросхимонах Спиридон, Софроний Врачански, хаджи Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, освен тях още на Димитър Попски, който, въодушевен от делото на Софроний, написва ода за него, на Никифор и Йеротей, които съставят в началото на XIX в. ръкописен сборник, съдържащ и стихотворения — си има своя обществено-книжовна сфера и свое стилно оформяне, които явно изпъкват, ако ги сравним с обществено-книжовната сфера и стилното оформяне на книжовниците ни от по-късно време — от появата на „Рибния

буквар“ на Петър Берон нататък. Паисий, Софроний и другите назовани книжовници отговарят на едно по-друго развитие в сравнение с Петър Берон, чийто „Рибен буквар“ излиза в 1824 г., с Васил Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски и т. н. Докато за XVIII и началото на XIX в. е характерна разрухата на турската феодална система, за втората четвърт на XIX в. е характерно сравнително бързото развитие на капитализма в Османската империя. В периода, който започва от средата на 20-те години на XIX в., с появата на „Рибния буквар“, и продължава до Кримската война, до излизането на П. Р. Славейков и Г. С. Раковски на обществения и литературно поле, вече се изпълняват задачите, които Паисий поставя със своята „История славяноболгарская“, и новият български литературен живот от инициатива на отделни книжовници започва да се превръща в широко изявена необходимост на новия национален живот.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

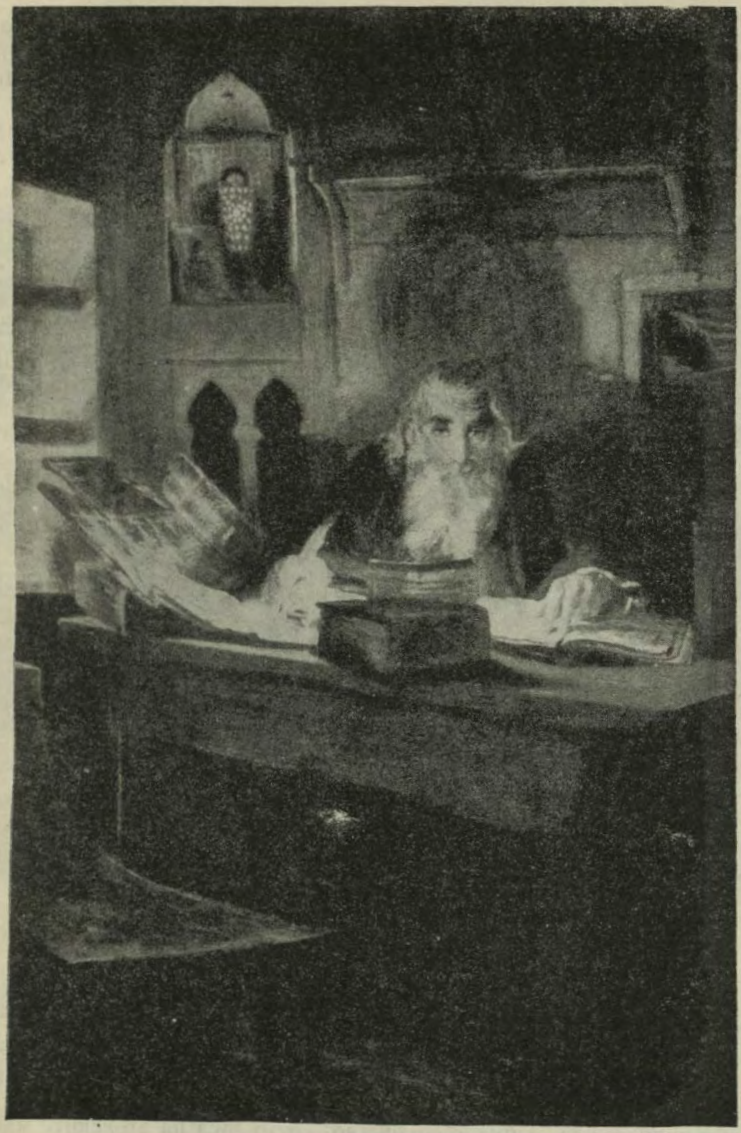
В началото на българското възраждане и на новата българска литература стои личност, която има ясен поглед за нуждите на епохата и прозира дълбоко в миналото, настоящето и бъдещето на народа ни. Знаменитата „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски е не само първото крупно дело на новобългарската литература, но представя програма, която поставя задачите на българското възраждане и чертае път за развитието на български народ. По думите на народния ни поет Иван Вазов Паисий хвърля „най-първата искра в народната свяст“.

Данните за живота и дейността на Паисий са оскъдни. Известни сведения за него се съдържат в „История славяноболгарская“, особено в нейния послеслов, който наподобява приписките в произведенията на старобългарската литература. В наслова на Историята си Паисий отбелязва, че е написал своя труд в 1762 г. От съобщението на послеслова, че когато написал Историята си, бил на 40 години, трябва да се извади заключението, че е роден в 1722 г. Тая година обаче не може да се смята за съвсем точна. Освен собствените си години Паисий съобщава и възрастта на своя брат Лаврентий, игумен на Хилендарския манастир, където Паисий е бил монах и където написва Историята си. Брат му — по съобщението — бил 60-годишен. Съобщените години — 40 за Паисий и 60 за Лаврентий — изглеждат закръглени, следователно годината 1722 като рождена година на Паисий ще е приблизителна.

Много спорове предизвика въпросът за родното място на Паисий. Както някога голям брой гръцки селища са се обявявали за родно място на Омир, така ред селища на днешна Югозападна България, въз основа на различни предания, се обявяват и сочат за родно място на първия български възрожденец. Доспей, Ральово, Бельово, Банско, Кралевдол едно след друго претендират за тая чест и слава. Преданията обаче, които се пазят или се създават за хилендарския монах, говорят само за почитта и обичта, с които българският народ го окръжава.

В наслова на Историята се съобщава, че нейният автор дошъл в „Светите Гори Атонски“ от самоковската епархия. Очевидно, родното му място трябва да се търси в тая епархия. В XVIII в. тя е била сравнително обширна и в нея са влизали селища с развита занаятчийска промишленост и търговски селища като Самоков, Дупница и Банско.

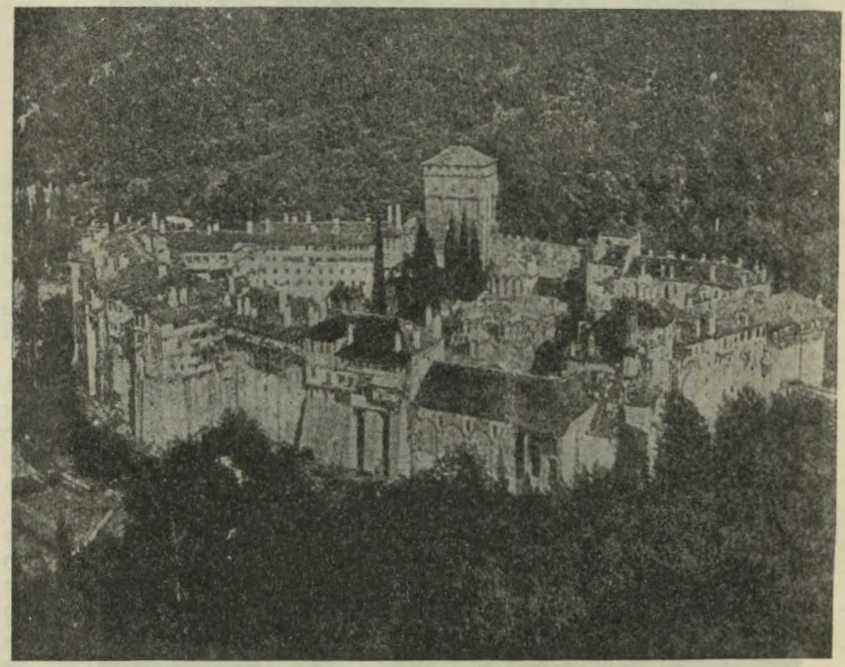
В по-ново време проф. Йордан Иванов спря вниманието върху кондиките на Хилендарския и Зографския манастир, които регистрират живота там през XVIII в. В тях се поменават йеромонах Паисий и про-

Паисий Хилендарски (от Ив. Мърквичка)

игумен Лаврентий. На едно място се отбелязва, че родната къща на Лаврентий била в Банско. Ако родната къща на Лаврентий, брат на Паисий. е била в Банско, трябва да се заключи, че родното място на Паисий е също Банско.

Йордан Иванов основа своето твърдение не върху предания, а върху документи. Все пак бе изказано съмнение, че Банско е родно място на

Хилендарският манастир

Паисий, защото в кондиките можело да се поменават друг монах или други монаси с името Лаврентий. Ние обаче сме склонни да приемем, че Паисий произхожда от Банско, защото ни се вижда малко вероятно посочените кондики да поменават и други Лаврентиевци, които също да са от самоковска епархия.

Паисий произхожда от будно семейство, което дава на атонските манастири двама монаси. Братът Лаврентий, който бил 20 години по-възрастен от Паисий, вероятно е бил образован монах, за да бъде избран за игумен на Хилендарския манастир. За хората на онова време с духовни стремежи и със стремежа да се откъснат и противопоставят на робските условия на живот манастирът е бил сравнително най-подходящо убежище. Ако Паисиевият брат Лаврентий е лице идентично с Лаврентий от Хилендарската кондика, което ни се вижда сравнително много вероятно, в семейството е

имало още един брат — хаджи Вълчо, познат като щедър черковен дарител. За да бъде такъв, той ще е бил предприемчив търговец, обходил повече земи, с прояснен поглед, представител на водещата в развитието през епохата класа. Банско през XVIII в. е вървяло сравнително широка търговия и е изнасяло хиляди бали памук на европейския пазар.

В послеслова на „История славяноболгарская" Паисий отбелязва, че не е учил ни граматика, ни политика (т. е. светска наука): „Не учих се ни граматика, ни политика никако." Тези думи не трябва да се тълкуват в смисъл, че Паисий е бил самоук, без училищно образование, както ги тълкуват някои. Българският възрожденец се противопоставя в случая на гръцките и сръбските книжовници, пребиваващи или посещаващи Атон, които са имали по-високо от него — светско образование. Той ще е учил в килийно училище в родното си село, а може би е продължил образованието си и в Рилския манастир, който се е намирал в самоковската епархия. Основание да предполагаме, че е учил в Рилския манастир, ни дава „История славяноболгарская", от която се вижда, че нейният автор добре е познавал тоя манастир. Както в килийното училище, така и в манастира той не е учил „ни граматика, ни политика", а само средновековната наша писменост и основните богослужебни книги. Не е изключено да е усвоил разговорния гръцки език още в родния си край.

От наслова на „История славяноболгарская" научаваме, че в 1745 г. Паисий напуснал самоковската епархия и отишъл „в Светите Гори Атонски", станал монах. Атон по това време е бил един от центровете на духовен живот в целия Балкански полуостров. Тук е имало добре обзаведени манастирски училища и библиотеки, изпълнени с ценни старославянски ръкописи, тук български, сръбски, а също и руски монаси са поддържали жива старославянската книжовна традиция, тук са проникнали и нови идеи, които по това време са вълнували възродена Европа. Очевидно, за да стане монах в атонските манастири, Паисий е бил подбуден от стремеж към оня духовен живот, който е процъфтявал в тях, от стремеж към образование. За решението му да стане монах вероятно са имали значение още примерът и съветът на по-стария му брат Лаврентий. В атонските манастири, сред книжовни паметници и библиотеки, в средата на по-образовани хора Паисий е разширил и задълбочил образованието си. Той е усъвършенствувал своето знание на черковнославянския и гръцкия език.

В атонските манастири Паисий е изпитал дълбоко огорчение и мъка от надменното държание и чувството на превъзходство, което са проявявали към българите гръцките и сръбски монаси поради това, че техните народи са отишли по-напред в своето културно и национално развитие, че са имали своя написана история. Сам обект на техните насмешки, той ще даде покъсно, в своята История, израз на известно неприязнено чувство спрямо тях. Огорчението и „жалостта" му към българския народ го подбуждат към 1760 г. да се залови за работа и да напише една българска история. В продължение на две години той я пише, като издирва материал за нея главно в атонските манастири. В 1761 г. му се отдава случай да посети Карловци, в Австрия, където също издирва материал за историята си. В Карловци той отива по поръка на своя манастир да прибере наследството, оставено за манастира от починалия там хилендарски архимандрит Герасим. Прибрал имуществото, подписва разписка за него (от 21 май 1761 г.), която е стигнала до нас, така че разполагаме с неговия подпис, единст-

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

вения сигурен Паисиев автограф. За отиването си в Австрия, в Карловци, сам Паисий съобщава в Историята си. Той нарича тук Австрия „Немска земя“, като отбелязва, че е отишъл в нея повече за да издири материал за Историята си. В Карловци намерил — както сам съобщава — Историята на Мавро Орбини, един от главните извори на „История славяноболгарская“.

По времето, когато вече почти е завършил своя труд, Паисий се премества от Хилендарския манастир в Зографския. Причината за това съобщава в послеслова на Историята си: Хилендар давал данък на турците 3000 гроша и задлъжнял 27 000 гроша. Между монасите започват „големи смущения и несъгласия“. Не можейки да ги понася, Паисий напуща манастира и дири убежище в Зограф.

Завършил своята История, Паисий не остава в атонските манастири, а тръгва да я разнася из България. В 1765 г. я преписва в Котел поп Стойко Владиславов, бъдещият Софроний Врачански. Той отбелязва: „Тая история принесе я Паисий иеромонах от Света Гора Атонска и преписахме я у село Котел. . .“ Бележката на поп Стойко е наистина единствено сигурно свидетелство за дейността на Паисий след написването на Историята му; но то е достатъчно, като познаваме патриотичната ревност на първия български историк на новото време, разкрита в труда му, да разберем понататъшния му жизнен път — път на въодушевен народен будител. Появата на преписи на Историята в различни краища на страната също ни убеждава, че патриотичната ревност е водила Паисий по градове и села, за да даде живот на идеите, които така дълбоко са го развълнували. Можем да предполагаме, че той е обхождал страната като пратеник на българските светогорски манастири — като таксидиот, но отново би могъл да каже онези думи, с които отбелязва в Историята си своето посещение на „Немската земя“: и в Котел, и всякъде другаде „повече с това намерение ходих“, т. е. „с намерението“ да разнася своята История. В кондиките на българските манастири в Атон се среща името Паисий, име на манастирски пратеник, който води гости тук из българските земи. Може би това е името на автора на „История славяноболгарская“.

Изхождайки от поменатите кондики, упоритият изследовател на дейността и книжовното наследство на Паисий Йордан Иванов обяви годината на смъртта му: 1798. Тая година бе възприета от мнозина.

Хилендарската кондика в бележка от 1798 г. оповестява така смъртта на един йеромонах Паисий: „Да се знае какво се яви у манастир дияк Марко, та се стори абер от Самоков, какво се престави х. Паисий иеромонах старец Хилендарски и се не поврати веки на Света Гора и са го копали в гробе отца поп Никола на харно место. Бог да го прости, три пати рекоа тука. Собрано от покойнаго х. Паисиа иеромонаха в Самоков милостини грош 720, а принесено без арчо грош 517 и три мали маски со черги две.“ Съмнение в тъждеството на „хаджи Паисий иеромонах старец Хилендарски“ от кондиката с българския възрожденец предизвиква на първо място посочването, че починалият в 1798 г. йеромонах Паисий е бил хаджия. Такъв той не е бил до написването на своя труд, а да е станал по-късно — това някак не се съгласува с представата ни за автора на „История славяноболгарская“, чиято основна черта е патриотичната ревност, която го кара да разнася своята книжка из най-отдалечени български краища. На второ място, в послеслова на „История славяноболгарская“ Паисий съобщава, че е напуснал Хилендар и се е преместил в Зограф, а лицето

в кондиката е наречено „старец Хилендарски". Ще трябва да предполагаме без особени основания, че след написването на Историята Паисий се е върнал в Хилендар. На трето място, от „История славяноболгарская" знаем, че нейният автор е бил болнав — оплаква се от главоболие и „коремна болка" („Така аз презрях своето главоболие, от което много време страдах, презрях и коремната болка, от която много страдах. . ."), така че едва ли е доживял до посочената в кондиката година — 1798, т. е. 36 години след написването на „История славяноболгарская", написана от него на 40-годишна възраст.

Паисий оставя само един книжовен труд — своята История, завършена в 1762 г. Пълното заглавие на Историята гласи: „История славяноболгарская о народе и о царей и о святих болгарских и о всех деяния и бигия болгарская. Събрано и нареждено Паисием иеромонахом, бившаго и пришедъша ва Святие Гори Атонские от епархии Самоковские в лето 1745 и събравшаго историю сию в лето 1762 на ползу роду болгарскому". Оригиналът на Историята не е запазен. Познаваме Паисиевия труд по преписи, досега намерени над 50. Като сравнява почерка на Паисиевия подпис върху разписката за получаването на наследството на починалия в Карловци хилендарски монах Герасим с почерка на ръкопис на Историята, намиращ се в Зографския манастир на Света гора, Йордан Иванов смята, че Зографският ръкопис е автограф на Паисий — чернова на Историята (Й. Иванов, История славяноболгарская, увод). Най-стари, респективно най-известни преписи на Историята са: Котленски или първи Софрониев препис от 1765 г., направен от поп Стойко Владиславов, бъдещия Софроний Врачански;[1] Самоковски препис, направен в 1771 г. от поп Алекси Велкович Попович в Самоков; Рилски, Дринов или Никифоров препис, направен в 1772 г. в Рила по Самоковския препис от рилския монах Никифор, бил притежание на М. Дринов;[2] Жеравненски препис, направен преди 1772 г. и намерен в Жеравна; втори Софрониев препис от 1781 г.;[3] Кованлъшки препис, направен от поп Стоян в с. Кованлък, Търновско, в 1783 г.; Еленски препис, направен от Дойно Граматик в Елена през 1784 г.; Тошковичев препис от 1830—1840 г.[4] и др. Познати са и голям брой преправки на Историята — Поп Пунчова преправка, Поп Йоанова преправка, Пирдопска преправка, Сопотска преправка, Змеевска преправка, Чирпанска преправка и др. В 1844 г. възрожденецът Христаки Павлович Дупничанин напечатва в Будим „Царственик или История болгарская", която представя преправка на Паисиевата История. Пълният наслов на изданието на Христаки Павлович гласи: „Царственик или История болгарская, която учи от где са Болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго попаднали,

---

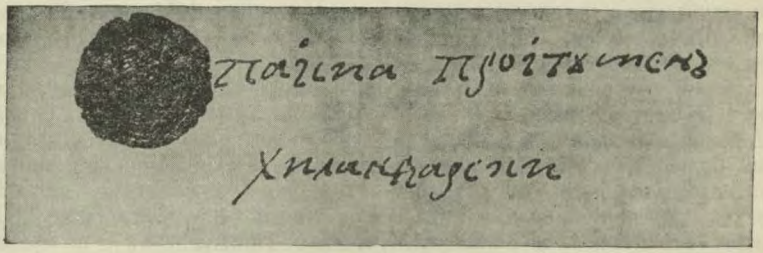
[1] Преписът бе издаден от проф. Ст. Романски, Нов Софрониев препис на Паисиевата История от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г., Български старини, кн. IX, София, 1938.

[2] Преписът е издаден от Б. Ст. Ангелов, Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г., София, 1961.

[3] Издаден от проф. Ст. Романски, съпоставен с първия Софрониев препис в приведената книга.

[4] Издаден два пъти от А. В. Лонгинов — първия път в Люблин в 1885 г., втория път в 1893 г. в Записки Императорского одесского общества истории и древностей, т. XVI; първото издание преиздаде у нас М. Москов, Историята на отец Паисий Хилендарски, Търново, 1893, второто — Ал. Т.-Балан, Паисий Хилендарски, История славяноболгарская, Пловдив, 1898.

из Мавробира Латинскаго, Барония, Иоанна Зонаря, Буефира Французкаго, Теофана Греческаго, светаго Евтимия Терновскаго, светаго Димитрия Ростовскаго и других летописцев собрана." Паисий не е поменат. Още преди изданието на Христаки Павлович някои ръкописи на Историята са получили названието „Царственик" (с това название например са

Факсимиле от подписа и печата на Паисий Хилендарски, запазени върху разписка в гр. Карловци

били наричани Хилендарският препис от 1820 г., Дряновският препис, възникнал най-късно до 1837 г., и др.).

След като „История славяноболгарская" бе посочена и до известна степен бе описана в науката от руския учен В. И. Григорович, от българския писател, учен и революционер Г. С. Раковски и други някои, в 1871 г. М. Дринов разкри нейното значение и постави Паисий в началото на българското възраждане. По-нататък за изясняването на жизнения път и делото на Паисий допринесоха крупните български учени филолози и историци А. Т.-Балан, В. Златарски, Б. Цонев, Ив. Шишманов, Й. Иванов, Б. Пенев, М. Арнаудов и др.

„История славяноболгарская" е неголямо по обем произведение: зографският й текст обхваща всичко 60—70 ръкописни листа. Произведението започва с увод, който развива мисли за ползата от историята. Следва насловът, който вече цитирахме. Едно „Предисловие към желаещите да прочетат и чуят написаното в тая историйца" призовава българския народ към свой народностен живот и порицава онези, които забравят „своя род и език" и се погърчват. Историческото изложение, което се разгъва по-нататък, започва с раздела „Събрание историческо за народа български". То започва, по примера на старите летописи, от библейските разкази за потопа, Вавилонското стълпотворение и смесението на езиците. Българите се определят като славянски народ. За родоначалник на славяните се сочи Яфетовият син Мосхос. „Историческото събрание" има за задача да разкрие съществуването на свободна българска държава в миналото и силата и храбростта на българите. То завършва с царуването на Ивайло. Следва раздел, посветен на сръбските крале: „Тук внимавай, читателю, ще кажем накратко за сръбските крале." Поради това че сърбите се отнасяли високомерно и подигравателно към българите, Паисий помества тоя раздел, за да разкрие превъзходството на българите пред тях. Разделът „Пак завършваме разказа за Константин Шишман" продължава и приключва българската история. Духът му е същият, както и на „Историчес-

което събрание", но краят на българското царство извиква дълбоката печал на автора и е обрисуван с мрачни багри. Авторът не оставя читателя си в униние и в два следващи раздела отново изтъква съществуването на независима и славна българска държава в миналото, като изрежда в дълъг списък имената на българските царе и очертава техните качества и успехи: „Тук е потребно да съвъкупим заедно имената на кралете и царете български, колко са и кой след кого е царувал" и „Събрано накратко колко знаменити са били кралете и царете български". Разделът „За славянските учители" е посветен на онзи разцвет на писмеността и културата в средновековна България, с който българският народ заема предно място между славянските народи: първи сред славянските народи българският народ приема християнството и започва да употребява писмеността и книгата; прославените основоположници на писмеността и литературата Кирил и Методий се включват в неговата културна история. Последният раздел има за задача да допринесе за затвърдяването на славата на българския народ, като установи, че освен царе българите са имали и „светии", „просияли" от българския род. Тоя раздел носи наслова: „Тук събрахме накратко имената на светиите български, колко са просияли от българското племе в последни времена." Историята завършва с „послеслов", в който авторът дава сведения за написването на своя труд и за себе си.

„История славяноболгарская" е активна сила при формирането на българската нация, тя проправя нов път в развитието на българския народ.

Паисий намира силно средство, за да изпълни задачите на една нова епоха, да отговори на новия живот сред българския народ: историята. Историзмът на Паисий е ново явление в епохата, защото свързва миналото със съвременността, чрез историята решава задачи на живота — задачите на българското възраждане. Историзмът на Паисий е ново явление, защото се противопоставя на средновековния християнски аскетизъм и универсализъм.

И средновековната литература познава исторически съчинения, но целият им смисъл е твърде далече от смисъла, който Паисий влага в книгата си и изобщо в своето жизнено дело. Кога преди това у нас, а не само у нас, историята се е превръщала в призив за борба, кога е чертала път за развитие така, както го чертае „История славяноболгарская"?

Ако се обърнем към възраждането на южните и западните славяни, ще видим, че навсякъде историята се оказва най-силното средство за същата цел. Тя говори за независима държава на славянския народ в миналото, тя говори за свои царе и светци, тя създава съзнанието на един народ за историческата му общност.

Твърде близък до Паисий например е хърватският му съвременник Андрия Качич-Миошич, автор на исторически трудове и исторически песни. Макар и монах, Качич разбира, че не черковните проповеди и песни ще опазят, издигнат и пробудят стремеж към нов, свободен живот у народа му, а съзнанието за собствените възможности, което се буди от великото минало, вярата, че може да отхвърли ярема на угнетителите, че щом е живял по-рано без чужди господари, пак може да живее така и че в тоя си стремеж може да черпи сили от единството с родствените си славянски народи.

В началото на сръбското възраждане стои Историята на Йован Раич. У Раич няма жаркия агитационен огън на Паисий, но цялото му съчинение

е пронизано от патриотично намерение. Паисий е по-пламенен и в патриотичната си болка, и в омразата си към угнетителите на българския народ, и в призивите си за национално осъзнаване; Раич предоставя най-вече на историческите факти да въздействуват, картините на миналия свободен живот и на миналата слава трябва да разкрият сами по себе си какъв живот заслужават и трябва да живеят сръбският народ и южните славяни, към какво трябва да се стремят те, кои са приятелите и враговете им.

В началото на чешкото възраждане стои Историята на Франтишек Палацки. Своето изключително въздействие в епохата това дело дължи на патриотизма на автора и на неговото разбиране на прогресивния ход на историческото развитие.Палацки чертае път на развитие пред чешкия народ, той го подбужда към национално-освободителна борба.

Както сам съобщава, Паисий използува при написването на Историята си много източници. Той ще е замислил дори своя забележителен труд, като е забелязал многобройни сведения за нашия народ, за неговия държавен живот, за неговата култура и т. н., изложени по-подробно или по-кратко в нашата средновековна книжнина. Разбира се, при неговото написване ще е използувал най-напред тях и за такива негови — да ги наречем „домашни" — извори в труда му срещаме достатъчно посочвания. Така тук е означено, че нашият историограф е издирил по светогорските манастири и „по други места" из България много книги и книжовни паметници: „Аз всички манастири светогорски издирих,където има български стари книги и царски привилегии (т. е. грамоти), също тъй по България по много места."[1] Очертавайки образа на цар Асен, изтъква, че е имал на разположение повест за тоя цар: „Намира се в стари ръкописни книги повест за тоя цар Асен Стари." Може да се каже, че Паисиевата История е израснала в значителна степен върху основата на обилен подобен материал.

Паисий обаче не се е задоволил само със средновековните източници. Той е почувствувал нужда и от съвременни историографи.

Българското ранно възраждане е могло да предложи на Паисий като извор само едно важно историографско дело — „Стематографията" на Христофор Жефарович. Паисий действително го е използувал, като е подчертал и засилил патриотичния момент в него. „Знамение върху царския печат имали лъвово изображение — пише той, като има пред вид българския герб у Жефарович и Жефаровичевите писания около него. — То посочва колко българският народ е бил силен в битки и война, като лъвове имали народ и имали славно име и от царе много пъти данък вземали." Колкото и малко да е взел Паисий от Жефарович, това малко говори, че първият български възрожденец не строи на празно място в нашето развитие.

Паисий намира новите си източници главно в историографията на славянския и европейския ренесанс. Значителен материал му предлагат двама нови историографи — Цезар Бароний и Мавро Орбини, които създават своите историографски произведения в края на XVI и началото на XVII в., и то в най-развити страни като Италия и Дубровнишката република. Огромното по размерите си съчинение „Annales ecclesiastica a Christo nato ad annum 1198" от римския кардинал Цезар Бароний се появява в 1588—1607 г. То е плод на противореформационни стремежи — плод на желанието на автора и на неговите вдъхновители да се отстоят

[1] Цитираме по изданието на Й. Иванов, История славяноболгарская, София, 1914.

позициите на католицизма срещу протестантизма. Дубровничанинът Мавро Орбини издава своя труд „Il Regno de gli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni" почти по същото време — в 1601 г. Тоя труд е продиктуван от характерната за дубровнишко-далматинския ренесанс мисъл за славянството.

Паисий не е можел да използува оригиналите на Цезар Бароний и Мавро Орбини: латински и италиански той не ще е знаел. В помощ на българския възрожденец иде новото руско културно-просветно движение от XVII—XVIII в. Той сам говори в послеслова на Историята си, че „е съвъкупил и написал" Историята си, като „обърнал" текст „от руските прости речи" „на българските и славянски прости речи". Другаде отбелязва: „Случи се много пъти да прочитаме различни истории ръкописни и печатни, що извадили русите и московците особено заради славянския народ. . ." Процъфтяването на руската литература през XVII—XVIII в. включва както многобройни оригинални книги, така и многобройни преводи от чужди автори. Развитието на книгопечатането в Русия допринася за популяризирането и на оригиналната литература, и на преводите. Очевидно, руското движение от XVII—XVIII в. е фактор при възникването на Паисиевото дело. Не случайно Паисий говори и за процъфтяването на книжовното дело в Русия. Той е имал възможност и сам да почерпи от „книжовната мъдрост" на русите, за която говори в Историята си. Това е първата значителна помощ на русите в книжнината на българското възраждане.

Възрожденското движение сред сърбите в Австрия по-нататък дава своя принос за написването на „История славяноболгарская". Както сам съобщава, Паисий отива в „Немската земя", т. е. сред сърбите в Австрия, и там намира „Маврубировата история за сърбите и българите". Възрожденският кипеж сред сърбите е дал също подтици на Паисий да напише Историята си. В послеслова си той отбелязва: „Така и много пъти сърбите и гърците ни укоряваха, защото нямаме своя история." Като имаме пред вид, че по времето, когато Паисий се залавя с написването на „История славяноболгарская", в атонските манастири се озовава и историкът на сърбите и на южните славяни изобщо Йован Раич да събира материал за своето историческо дело, можем да предполагаме, че двамата възрожденци са се опознали взаимно и че Раич, като представител на възраждането сред сърбите в Австрия, е допринесъл Паисий да си изясни някои въпроси — на своя замисъл и неговото осъществяване.

Със своя книжовен труд и със своята дейност изобщо Паисий ни се представя като човек с нов мироглед. И малкото вести, които имаме за него, говорят, че той се издига високо над средновековните писатели със своето обществено съзнание. Макар и монах, той гледа не към небето, не към божеството, а към живота, към положението на народа. И не учи вече на търпение — спасение, както му повеляват манастирският кодекс, християнската черква, средновековният мироглед, а на спасение чрез разгръщане на силите на един народ и изграждане на земно щастие. Към дело го подбужда не стремежът за поука в християнска нравственост, а желанието да служи на щастието на народа си, обичта към двойно поробения български народ, болката поради бедата му. Чрез „История славяноболгарская" един народ трябва да опознае себе си, да получи средства за превъзмогване на упадъка, в който се намира, и да потърси своите права. В послеслова към „История славяноболгарская" нейният автор разкрива

така причините, които са го накарали да започне книжовната си дейност: „Аз, Паисий, иеромонах и проигумен Хилендарски, съвъкупих и написах, от руските прости речи обърнах на българските и славянски прости речи. Разяждаше ме непрекъснато ревност и жалост за моя български род, защото няма история заедно събрана за преславните деяния от първите времена на нашия род, на светиите и на царете. Така ни укоряваха много пъти сърбите и гърците, защото нямаме своя история. Аз видях по много книги и истории написани много сведения за българите. Затова положих много труд за две години да събирам по малко от много истории и в Немската земя повече с това намерение ходих. . .“

У Паисий за пръв път се срещаме с основния стремеж на нашите възрожденци — да служат на пробуждането и ощастливяването на народа. Нашите възрожденци се въодушевяват от мисълта да видят всестранно издигнат и свободен народа ни, готови са на всяка жертва за народ и родина, всяка друга тяхна обич иде на второ място. Както сам говори в наслова на своя труд, Паисий написва „История славяноболгарская“ „за полза на българския народ“. Цялото негово дело произтича от дълбокото му и искрено желание да просвещава, осъзнава, организира народните сили за отпор и борба срещу социалния и национален гнет в нашето отечество. Новият деец на епохата личи и в болката, която му причиняват подигравките и пренебрежителните думи на гърци и сърби, и в дивния му зов: „Българино, знай своя род и език!“, и в самата му идея да напише история на българския народ и да му даде опори за националното му съществуване, да му начертае пътя на възраждането, да му открие перспектива в неговия бъдещ исторически живот, и в апостолското му усърдие, с което разнася своята книжка между народа.

Със своя поглед на нов човек авторът на „История славяноболгарская“ оглежда настоящето и миналото и критично и дълбоко развълнувано преценява ценностите на живота. Положението на своя народ той е почувствувал и осъзнал с такава интензивност и в такива размери, които са характерни за новите времена. Израсъл е и е прогледал патриотът. Той вижда родината си като земя на робство и страдания и търси оръжие, за да я отвоюва от нейните похитители и палачи.

За пръв път у нас един представител на нашето общество предприема така разпалено и всеотдайно светска будителска дейност. Той разгръща усилия, характерни за епохата на просвещението, повежда идеологическа борба с феодализма, която цели извеждането на народните маси от вековния средновековен сън. Изграждането на национален живот за просвещенеца е необходимо условие за просвета и образование на народа, за култура и литература, за свой политически и държавен живот.

Историческият труд на първия български възрожденец разкрива пред читатели и слушатели — Паисий се обръща и към тези, които не знаят да четат, а това е масата на народа — една историческа съдба, която дава правото на населението на една страна да се почувствува неин законен господар, да се чувствува един народ, да претендира за човешки права, граждански и политически, да строи своя държава и своя култура.

При това една борческа струя блика от произведението, която е шумна и бурна в предисловието, а по-нататък — в историческото изложение — протича като широка река.

Четеш Историята и чувствуваш как изследователят на българското минало се превръща в агитатор, как агитаторът се задъхва от любов и омраза, как историкът прераства в политически деец, как се изправя като борец. Патриотът, историкът и борецът у Паисий се сливат в един образ — и това е образ, непознат на средновековието. Това е деец от нов тип, това е възрожденски образ, един от титаните на Възраждането, за които говори Фр. Енгелс в началото на „Диалектика на природата".

Новият мироглед на Паисий се очертава веднага в увода, с който започва „История славяноболгарская", посветен на въпроса за ползата от историята. Мислите, изложени тук, са усвоени най-вече от съответен увод към руския превод на Историята на Бароний (1719), който от своя страна води към полската преработка на Барониевото съчинение, направено от Скарга. Трябва да смятаме, че Паисий сам е стигнал до мисълта за „ползата от историята" и, започнал да пише труда си, издирвайки материал за него, попада и на историческия труд, където намира формулирана мисълта, която вече е движела съзнанието му.

Новият мироглед на автора е засвидетелствуван в увода чрез мисли и изрази, които са характерни за рационализма и утилитаризма на XVII и особено на просвещенския XVIII в. Полезността като мярка за стойността е основна мисъл на целия увод. При това полезността се сочи в ролята, която историята и знанието имат за „разума", за неговото обогатяване, за насладите, които му дават, за обогатяването с разум. Уводът започва с думите: „Познанието на станалите по-рано в тоя свят неща и деяния за живеещите на земята не само е полезно, но и твърде потребно, любомудрий читателю. Ако навикнеш често да прочиташ тия неща, ще се обогатиш с разум и не ще бъдеш неизкусен." Рационализмът е особено подчертан в пасажа, където знанието е назовано „умно наслаждение": „Искаш ли у дома си да седиш и без много трудно и бедствено пътешествие станалите и ставащите във всички царства на тоя свят събития да узнаеш и знанието на всичко за умно наслаждение и полза за себе си и за другите да употребиш, чети историята!"

Историята дава „разум" на всички, но особено е подчертано нейното значение за владетелите — тя им дава „разум" за добро управление: „Историята не само на всеки човек за управлението на себе си или на своя дом дава разум, но и на великите властители за добро властвуване: как могат дадените им от бога поданици в страх божи да държат, в послушание, тишина, правда и благочестие, как метежните да укротяват и изкореняват, как против външните врагове да се опълчат във войните, да ги победят и да сключат мир." Паисий, бидейки син на своето време, не се отказва от тези думи, макар че не особено подхождат на общата идея на „История славяноболгарская": борба за освобождение от духовното и политическо робство.

Паисий съобщава в наслова си, че пише своя труд „за полза на българския род". В предисловието, отправено към читателите и слушателите, е отбелязано, че Историята е написана „за полза" на онези, които обичат своя род и отечество: „Събрах и съвъкупих деянието на рода български в тая книжица за ваша полза и похвала вам написах, които любите своя род и отечеството българско и обичате да знаете за своя род и език." Общественикът и книжовникът веднага след наслова — в предисловието (уводът

„За ползата от историята“ се намира пред наслова, вероятно поради това, защото е добавен по-късно) — очертават пълно своя нов образ.

Един нов импулс — патриотизмът — диктува цялата му обществена и книжовна дейност в полза на българския народ. Паисиевият патриотизъм е плод на една нова историческа епоха: той е обусловен от появата на новото национално съзнание на нашия народ в епохата на началния момент във формирането на българската нация. Патриотизмът е изтъкнат напред като съществено идейно-емоционално преживяване и стимул за изграждането на национална общност, респективно държава, от формирането на нацията в епохата. У поробените народи патриотизмът вдъхновява усилията за просветата на народа, за духовното му и политическо освобождение. Патриотизмът води до решението на задачите на нашето възраждане, той е характерна черта изобщо на българския възрожденец. У Паисий патриотизмът е основен стимул, без него историческият му труд би останал средновековна хроника. Патриотизмът е първоизточникът, историзмът е средството, целта е възраждането.

Патриотизмът на Паисий се разгаря с пълната си сила още в предисловието към читателите и слушателите на Историята — „Предисловие към желаещите да прочетат и чуят написаното в тая историйца“. Това предисловие ни представя автор, който пренебрегва християнското смирение и християнската любов и атакува неудържимо, зове гръмогласно и свива юмруци от омраза.

На патриотизма на автора и на патриотичните задачи, които той си поставя, е подчинено цялото историческо изложение. Славата на миналото, която йзнася „История славяноболгарская“, трябва да пробуди патриотизма. Анализът на Историята води до заключението, че тя представя цяла програма, осъществяването на която е задача на следващите десетилетия. Можем да кажем, че в „История славяноболгарская“ се съдържа програмата на българското възраждане: просвещението на българския народ, неговото национално осъзнаване, утвърждаването на българската нация, борбата срещу гръцкото духовно робство, борбата за политическото освобождение от турското иго. Осъществявайки набелязаната програма, Паисий превръща своята „История славяноболгарская“ в призив към българския народ да твори сам своя обществен, политически и културен живот.

В много отношения Паисий се явява типичен просвещенец, който се стреми да издигне равнището на народа със знанието и просветата. Паисий чувствува силата на знанието и с въодушевление говори за високата българска култура от миналото, за българската книга, за това, че българите са дали писмеността на руси и сърби. Но ние трябва да определим Паисий за просвещенец не само поради това, че се стреми да сее просвета сред народа. Той носи нещо от чертите на големите европейски просвещенци, които водят борба срещу стария свят.

Българското и славянското просвещение са част от европейското просвещение на епохата, обаче си имат свой характер. Развиващо се сред народа, който живее поробен, то изисква неговото освобождение от чуждата зависимост, в която е попаднал; както е известно, просвещенците смятат освобождението на народните маси за необходимо условие за просвещението на народа. По-нататък и осъществяването на идеите за право, равенство, човешко достойнство и т. н., прогласени от просвещенците, е немислимо без премахването на социалното и национално робство, наследено от фео-

далното средновековие. Както вече знаем, изграждането на национална общност и национален живот в страни като нашата е било възпрепятствувано не само от вековната изостаналост, не само от поробителската държавна власт, но и от домогванията на изпреварили в развитието си нации да експлоатират и претопят дадена народност.

При това положение просвещенските усилия у нас не можеха да не започнат със запознаването на българския народ с неговия „род и език", което е първата задача на „История славяноболгарская". Паисий Хилендарски слага наслова „История славянобългарска за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития" и продължава: „Аз ви написах подред това, което е известно за вашия род и език." Призивът „Българино, знай своя род и език" пронизва цялото произведение.

Опознаването на „своя род и език" обаче има по-дълбок смисъл, не преследва само една просветителска задача. Опознаването на „рода и езика" има за цел националното пробуждане на народа, утвърждаването на българската народност, съответно на българската нация. Разкривайки пред нашия народ, че обладава богат исторически живот, че земята, в която живее, е негова, че цели векове само той е бил неин господар, че при това е бил мощен и славен като творец на народностното си битие, мобилизира с данни, аргументи и призиви народните сили, предизвиква изблика на национална гордост и на гняв против онези, които се отказват от „своя род и език", които се срамуват от българското си име. Това са безумци, „уроди", слепци, които не виждат достойнствата на своя народ.

„О, неразумни и уроде!— говори гневно нашият пръв възрожденец, — защо се срамиш да се наречеш българин и не четеш и не говориш на своя език? Или не са имали българите царство и държава? Толкова години са имали царство и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти от силни римляни и от мъдри гърци дан са вземали и царе и крале са им давали своите царски дъщери за съпруги, за да имат мир и любов с българските царе! И от целия славянски народ най-славни са били българите: първо те си нарекли царе, първо те патриарх имали, първо те се кръстили, най-много земя те усвоили. Също така от целия славянски народ най-силни и най-почитани били и първи славянски светии просияли от българския род и език, както за това по ред всичко в тая история написах. И за това имат българите от много истории свидетелство, защото е истина всичко за българите, както и поменах."

За да се превърне населението на една територия в нация, то трябва да заживее със съзнанието, че е свързано от една историческа участ. И първият български възрожденец съвършено удачно се е обърнал към историята, за да разкрие това. „Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български — започва той предисловието си към тия, „които желаят да прочетат и чуят написаното" от него, — които обичате и усърдствувате по своя род и по своето българско отечество и желаете да разберете и знаете известното за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии как изпърво са живели и прекарали. За вас е потребно и полезно да знаете известното за деянията на вашите бащи, както що знаят всички други племена и народи своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език."

Освен задружния исторически живот на народа трябва да бъдат утвърдени народният език, народностната територия, народностната култура.

Паисий защищава езика на нашия народ и го утвърждава с гореща обич, настойчиви призиви и бурен гняв. Той призовава всички българи да го знаят и да го пазят. Езикът съхранява народността, той е необходимост за пробуждащата се нация. Онези, „които нехаят за своя български род, но приемат чужди обичаи и чужд език, немарят за своя български език и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи", са обсипани с безпощадни укори. Които се „влачат по чужд език", т. е. по гръцкия език, и се срамуват от родния си език, са „отцеругатели". Като лозунг за цялата епоха звучат думите: „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език!"

Земята, на която живеят българите, у Паисий е получила вече в израза „българско отечество" онзи идейно-емоционален смисъл, който изпълня с такава топлота човека на нашето възраждане. С предисловието си Паисий се обръща към онези, които „обичат и усърдствуват" по „своя род и своето българско отечество". За себе си говори, че твърде много обикнал „българския род и отечество". Територията е широка. Паисий подробно изброява областите, в които живеят българи. Най-сетне в историческата част на своя труд славослови както българския народ, така и българската земя: българите търсят „добра и питомна земя" и потеглят да се заселят отвъд Дунава; руският княз Светослав „възлюбил" българската земя заради нейното плодородие и изобилие.

Културата на българския народ в „История славяноболгарская" заема място между аргументите за правото на българския народ на национално съществувание. Отделена й е специална глава в Историята: „За славянските учители". С гордост авторът изтъква, че „българите от всички славянски народи по-рано приели православието, по-рано имали свой патриарх и цар и на свой език започнали да четат". Кирил и Методий, които създават писмото на „славянски език", са „български апостоли". Българите са имали „фолософи" и „даскали", книжнина и учители.

Изтъквайки значението на български книжовни дейци, на български патриарси и светци и слагайки акцент върху българските книжовни паметници, Паисий по същество издига националната общност на културата на нашия народ.

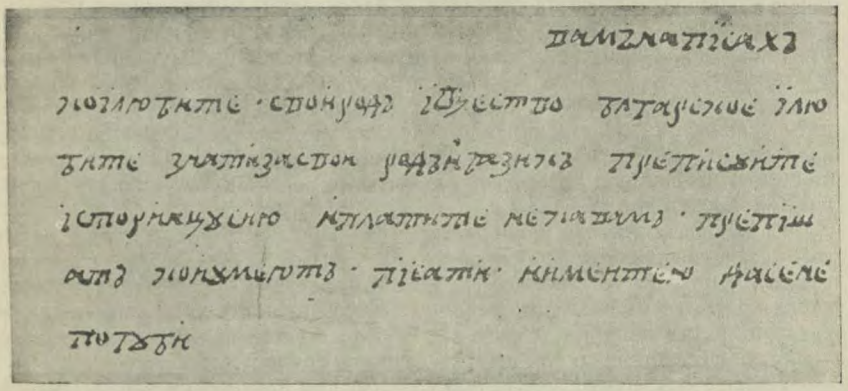
Разбира се, формирането на нацията е дълъг исторически процес. Известно е обаче, че елементите на нацията са се създавали още в докапиталистическия период. У Паисий наблюдаваме нов етап в развитието на тия елементи — те не само съществуват, но първият български историограф на новото време се бори за тях, за българския език, за българския род, за българското отечество.

Можем да кажем, че с делото на Паисий младата наша угнетена нация не само заявява своето съществувание, но вече встъпва на арената на борбата за своето утвърждаване. Тая борба, разбира се, е ограничена от тогавашния исторически момент, но тя безспорно е налице.

Утвърждението на българската нация в Турската империя става в борба с фанариотското духовно робство.

Паисий добре вижда какво голямо зло представя за българския народ духовното робство. Той го рисува в целия му отвратителен образ, с всичката омраза на своята душа. Той напада фанариотите, че за целите на експлоатацията и денационализацията не само потискали, но и държали в невежество българите.

„История славяноболгарская“ разчиства пътя към българското училище, черква и култура. Доколкото нейният автор изпълнява у нас задачи, които стоят изобщо пред дейците на европейското просвещение, за него е ясно, че просвещението на българския народ — в буквалния смисъл на думата — не може да се провежда с успех, ако не бъде премахнато фа-

Факсимиле от „История славяноболгарская“ — Зографски препис, л. 1б

нариотското иго. Българският език и развитието на българския народ ще получат своите права и своя размах само ако българите вземат своето училищно дело, своите черкви и своята култура в собствените си ръце. Неравенството на българския език е нетърпимо за просвещенския деец то води изобщо до неравноправното положение на българския народ.

Неукротимият гняв не пречи на Паисий да изрежда убедителни аргументи, за да отвърне сънародниците си от „влачението“ по гръцкия език и обичаи. „Но поради що ти, неразумни, се срамиш от своя род и се влачиш по чужд език? — пише той в предисловието към ония, които желаят да прочетат и чуят написаното в Историята му. — Но, рече, гърците са по-мъдри и по-политични, а българите са прости и глупави и нямат изтънчени думи. Затова, казва, по-добре да се присъединим към гърците. Но виж, неразумни, от гърците има много народи по-мъдри и по-славни. Дали оставя обаче някой грък своя език и учение и род, както ти, безумни, оставяш и нямаш никаква печалба от гръцката мъдрост и изтънченост?“

За да възспре българите да не се „влачат“ подир гръцкия език и гръцките обичаи, Паисий се стреми да покаже българите като надминаващи гърците в най-важните народностни и човешки качества. На гръцката мъдрост и хитрост той противопоставя българската сила и храброст. Българите са прости, но незлобиви, гостоприемни, милостиви. С тия си качества те стоят високо над егоистичните и алчни гърци — има се пред вид богатата гръцка буржоазия, която експлоатира народните маси: „Подобри са българската простота и незлобивост. Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях. А мъдрите и изтънчени гърци никак не правят това, но и отнемат

от простите и грабят неправедно и повече грях, а не полза от своята мъдрост и възпитание получават."

Атаките срещу гърчеенето на българите, призивите за българска просвета, разобличенията на нехайството и хищничеството на гръцките духовници у Паисий явно прерастват в борба за освобождение на българския народ от фанариотското духовно робство. Паисий повежда непримирима борба срещу угнетяващата българския народ гръцка патриаршия и срещу хищното гръцко духовенство в България. „И много насилие неправедно от гръцките владици търпят в тия времена" — говори в „История славяноболгарская". Борейки се за свободата на българската черква, Паисий има пред вид запазването на българския език, повишаването на културното равнище на българския народ, създаване на условия за културното издигане на простите българи, прекратяване експлоатацията на народа от страна на висшето духовенство и неговите съдружници — богатите чорбаджии и търговци.

С пробуждането на националното съзнание и патриотичното чувство на българския народ и с поставянето на въпроса за освобождението му от гръцкото духовно робство иде следващата задача: да отстои българският народ правото си на съществуване, да отстои правото си да живее и да се развива, разпалване на идеята за свобода и независимост, начертаване линията на национално-освободителната му борба.

Паисий чувствува дълбоко робската беда на българския народ. Някога могъщи и славни, сънародниците му са станали „нижайши раби турски". Гореща скръб извиква у него краят на независимостта на българската държава. Той рисува забележителна, сякаш удавена в сълзи картина, представяйки поробването на България от турците: „Така в онова време людете имаха скръб върху скръб и жалост върху жалост. Плакали горко и жалостно по българското царство." Като дълбока въздишка прозвучава мисълта за последвалото тежко робство: „От това време и досега потъпкват и измъчват българската земя." Със смели думи е обрисувана картината на съвременното робство. „Никаква правда, нито съд нямат окаяните" — пише нашият историк за турските аги и бейове.

Паисий разбира и изтъква необходимостта от политическа и държавна свобода за българския народ, за да си изгради той материално и културно благополучие. Така, той отбелязва за русите, че са се отправили бързо по пътя на културата поради това, че имат политическа и духовна свобода. За необходимостта от свобода за развитието на един народ обаче особено убедително говори примерът със сърбите в Турция и със сърбите в Австрия: вторите, извън Турция, свободни от гръцкото духовно робство, „повече умеят да четат и пишат".

И по-нататък още по-ярко изпъква както необходимостта от свобода за културното развитие на народа, така и оная твърдост, с която българският народ отстоява своята култура: „Някои от немските сърби подиграват и хулят българите, че били прости и неграмотни. Но тия руси и сърби да благодарят на бога, че ги е запазил от агарянско робство и гръцка архиерейска власт. Да бяха опитали поне малко от страданията на българския народ, много биха му благодарили, че в толкова страдание и насилие държи неизменно своята вяра."

Положението на българския народ — изтъква Паисий — е по-тежко от положението на другите поробени народи в Османската империя, защото

българите живеят в области, които лежат по-близо до Цариград. Паисий пише: „Но България се намира сред турците, близо до Цариград, затова българите са така угнетявани и поробени от турците, както се вижда.“ Паисий обяснява на какво се дължи големият упадък на българския народ в негово време, от една страна, за да оневини българския народ за тоя упадък, и, от друга страна, за да изтъкне, че за развитието му е нужна политическа и духовна свобода.

Турското политическо робство Паисий не може да нападне така открито и смело, както напада фанариотското духовно робство. Той го атакува внимателно, между редовете на своя труд, със загатвания. Така още в увода за ползата от историята развива една твърде важна мисъл за цялото наше възраждане: той внушава на своите съотечественици, че „благополучието“ на големите царства е непостоянно, историята разкривала как те отслабвали и пропадали: „Искаш ли да видиш като на театър играта на тоя свят, промяната и гибелта на велики царства и царе и непостоянното тяхно благополучие, как господствуващи и гордеещи се сред народите племена, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички, внезапно отслабваха, смиряваха се, упадаха, погиваха, изчезваха — чети историята. . .“ Проведената в цитата мисъл, обърната към поробена България, е означавала упадък и гибел на поробващата Османска империя. Тази мисъл е изпълняла читателите с вяра, будела е надежди, вливала е в сърцата сили, каквито дотогава са били нещо непознато. Свързана с първите победи на Русия над Турция, тая мисъл все повече се налага на съзнанието на българския народ.

Обърнем ли се към южнославянския ренесанс, ще открием същата мисъл там, където разгромът на Турската империя е най-съкровена мечта, където победата над поробващите султани е извор на възторг и литературно въодушевление. В началото на най-крупното произведение на дубровнишко-далматинската ренесансова литература, поемата „Осман“ от Иван Гундулич, в която се възсъздава победата на поляците над турците при река Хотин, четем строфи, които дословно се покриват с развитата от Паисий мисъл.

Паисий не остава само при намеците и недомлъвките, когато говори за „пропадането на силните царства“. Омразата и гневът му напират непрекъснато, за да избликнат тук и там. Те избликват например в думите: „От това време и досега (турците — *б. а.*) потъпкват и измъчват българската земя.“ Те извикват и язвителната и пълна с болки бележка за турските аги и бейове: „Никаква правда, нито съд нямат окаяните.“

Паисий пръв подготвя почвата за оная борба, с която завърши епохата на българското възраждане. Колкото и смътно още да е очертана национално-освободителната борба в „История славяноболгарская“, нейното начало вече се чувствува и ние можем да поставим въпроса, каква програма чертае Паисий на нашата национално-освободителна борба и изобщо какво развитие чертае Паисий пред нашия народ.

Отбелязахме, че нашето национално движение от епохата на възраждането ни има демократичен характер — то е движение на широките народни слоеве, които повеждат борба както срещу турския феодализъм и гръцките експлоататори на градовете и селата, така и срещу нашенските чорбаджии, изникнали на почвата на турския феодализъм и обърнати с лице към капитализма още от появата му. Богатите слоеве са се гърчеели

или са вървели с турците. Турската империя им е давала редица привилегии и изгоди и те са имали интерес от нейното запазване. По-бедните занаятчии и изобщо дребната буржоазия обаче възприема идеите на нашето национално възраждане. Още от самото начало възраждането и национално-освободителната борба увличат и селячеството, особено селячеството от бедните села на планинските краища, което се е занимавало с неголямо земеделие, със занаяти, гурбетчийство и ратайство и с овчарлък на чужди овце.

Говорейки за българския народ, Паисий разкрива в Историята си горещa обич към трудовия народ, към простите, обикновени българи — орачите, копачите, овчарите и занаятчиите, които противопоставя на богатата, хищническа, експлоататорска гръцка буржоазия. Като изтъква в приведения по-горе цитат, че „простите българи" били гостоприемни и добросърдечни, а „мъдрите и изтънчени гърци" — егоисти и експлоататори, Паисий продължава: „Или се срамиш пред мъдрите и търговците и славните на земята от своя род и език, защото са българите прости и няма от тях много търговци и книжници и хитри и славни на земята днес, но повечето от тях са прости орачи и копачи и овчари и прости занаятчии? Аз ще ти отговоря накратко на това. . ." Следва убедителна в духа на времето защита и възхвала на трудещите се орачи, копачи, овчари и занаятчии: той изтъква, че великите библейски деятели и праведници не са били търговци, нито хитри и горделиви хора — каквито българските „отцеругатели" почитали у гърците, които следвали, — а „земеделци и овчари".

Наистина, Паисий възхвалява българските царе като смели и храбри, но в душата си ненавижда царете, смята ги за тирани и мъчители. Така, когато проследява историята от Ной и неговите синове Сим, Хам и Яфет до първия цар — Неврот, той отбелязва: „Той бил първият цар и мъчител на земята." За някои български царе отбелязва, че народът ги е прогонвал от страната си заради тяхното лошо и тиранично управление.

Паисий е трябвало да покаже на сънародниците си, че те са имали в миналото свои царе и светии; ето защо разкрива техните подвизи и деяния. Но и народът излиза като творец на историята, той привлича не по-малко от царете и светиите вниманието на автора на „История славяноболгарская". В наслова, където се сочи за кого е написана Историята, той е получил първо място: „История славянобългарска за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития". Сам авторът определя, че в Историята си е „съвъкупил делата на своя народ". Целта му е била да покаже историческия живот и високите качества на „българите". „Българите" вършат подвизи, те са храбри и силни, те страдат при нашествия и в робството.

В твърдението, че пише своята „История славяноболгарская" „просто", достъпно: „като прост българин, просто и написах", също личи, че неговият загрижен поглед е отправен несъмнено към „простите орачи, копачи, овчари и занаятчии". Нашата национално-освободителна борба още от началото се оказва в ръцете на най-бедните слоеве на българския народ.

Със своя ярко проявен демократизъм Паисий напомня идеите и борбите на европейското просвещение. Известно е, че проведената през просвещението критика на феодалния строй не изхожда толкова от интересите на буржоазията, колкото от интересите на широките народни слоеве. Буржоазията прогласява, че води своята борба, идеологическа и

революционна, от позициите на интересите на широките обществени слоеве, осъществява обаче свои класови стремления.

Паисий не е и чувал името на своя велик съвременник Жан Жак Русо, бунтовният представител на френското просвещение, защитник на народните маси, но със своето просветителство той се доближава до него. Близостта в някои отношения между Паисиевото дело и делото на Русо посочи някога Ив. Шишманов. Тая връзка той видя не само в това, че Паисий завършва Историята си в същата година, в която Русо публикува знаменития си „Емил", но преди всичко в общата идейна насоченост у френския просвещенец и българския възрожденец.

Подобно на Русо Паисий хвърля лозунги, които атакуват живота на безправие и робство. „Човекът се ражда свободен, а навсякъде се намира в окови!" — говори Русо. Лозунгово говори и Паисий: „О неразумни и уроде! Защо се срамиш да се наречеш българин и не четеш и не говориш на своя език? Или не са имали българите царство и държава?" Или на друго място: „По-добре е българската простота и незлобивост." Полемизирайки срещу богатите, той прогласява: „Колкото праведни и свети пророци и патриарси имаше и се нарекоха велики на земята и пред бога, никой от тях не беше търговец и горделив човек."

До Русо авторът на „История славяноболгарская" се доближава и когато идеализира простите, обикновените българи, когато изтъква тяхното превъзходство пред изтънчените и образовани гърци.

Както вече бе отбелязано, нашето възраждане бе обърнато с лице към Русия и славянството, които повишаваха самочувствието на малкия славянски народ, увеличаваха силите му с моралната си и материална подкрепа, обнадеждяваха го с обичта и вниманието си в стремежа и борбите му за възраждане на нацията, за освобождение от чуждото иго. Паисий е родоначалник на новото отношение към славянството у нас. Той пише не „История българска", а „История славянобългарска". Произходът на българите в Историята му е изведен от славянската общност. Българският народ е славянски народ, еднороден с русите. Отначало той живее в областта Скандавия, която се намирала в Московската земя. От името на областта бил наречен „скандавляне". По-късно част от тези славяни се поселват край р. Волга. От името на Волга получили названието си „болгари".

Като българите — изтъква Паисий — русите са мощен и храбър народ. Говорейки за силата и смелостта на българите, Паисий пише: „Един отивал срещу десет безбоязнено, както и досега на север живее всесилен и крепък във война и бран народ." Възхвалени са държавната организация на русите и техният културен живот в съвременността: русите имали „царство", имали „черковна свобода", уредени училища, „книжовна мъдрост", славянски книги.

Родството на българите с великия руски народ се изтъква като фактор за пробуждането на българския народ. Освен това вестите и разсъжденията на Паисий отбелязват раждащата се сред българския народ в епохата надежда, че русите ще му помогнат да излезе от робското положение, в което се намира.

Отношението на Паисий към славянството има своите паралели и връзки с подобно отношение и у други славянски народи. Източникът на Паисий Мавро Орбини е баща на идеята за славянската задружност,

за мощта на обединеното славянство и за неговото светло бъд ще. Книгата на Орбини „Il Regno de gli Slavi..." възниква от ентусиазма за „всеславянството". В своето въодушевение Орбини поставя между славянските народи и неславянски, такива, които са живеели в близка връзка с тях.

Популяризираната от Орбини идея за единството на славяните бива подхваната от ред негови съвременници и последователи. Най-великият поет на дубровнишко-далматинската литература например Иван Гундулич (1589—1638) възпява в няколко свои творби великото славянство. В безсмъртната му поема „Осман" идеята за „всеславянството" се съчетава с мисълта за освобождението на южните славяни от турско робство. Идеята за славянската задружност се влива по-нататък в хърватското възрожденско движение илиризъм, чиято поява е зарегистрирана още в книжовното дело на Павел Ритер Витезович, автор на „илирийска" Стематография (Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio, Виена, 1701), въз основа на която Христофор Жефарович изработва своята „Стематография". Идеята за славянската задружност ползува и въодушевява и сръбските възрожденци. Те онасловяват своите издания „славено-сербски" (например Вук Караджич онасловява първата си сбирка с народни песни от 1814 г. „Мала простонародна славено-сербска песнарица"). Наред с хърватското възраждане чешкото и словашко възраждане черпят най-вече сили от славянската задружност. Не е случайно, че тъкмо в Чехия се роди славянската филология като национална наука на славянските народи.

И от гледна точка на развитието на литературата като изкуство на словото „История славяноболгарская" е ново явление в нашия литературен живот. Ето защо нашата нова литература започва с Паисий.

Паисий превръща литературата в оръдие на борба за изменение на действителността. Неговата книга има не само голямо познавателно значение, но и голямо възпитателно значение. Цялото произведение е просмукано от ярка обществено-политическа тенденция. Паисий обича и иска да буди обич, мрази и иска да буди омраза. Фактите се подчиняват на идеите на автора, образите, които той показва, водят към осъществяване на тия идеи, историята става служителка на настоящето, нейните събития придобиват съвременен смисъл, стават пътеуказатели на бъдещето.

Цялата „История славяноболгарская" е написана с един нов за епохата патос, плод на силното желание да се промени съществуващата действителност, да се изведат човекът и обществото на нов път. Патриотичната любов прераства в движеща сила и в предисловието, и в изложението на данните от миналото, и дори в краткия послеслов.

Докато предисловието пряко призовава Паисиевите съотечественици към патриотични дела, „Историческото събрание" насочва данните към издигане събитията от миналото в героични подвизи, изнася в конкретни примери „превъзходството" на българите, за което се говори и в предисловието, пред техните духовни и политически поробители, а и пред другите народи. Историческото изложение трябва да илюстрира мислите на предисловието, като подчертае във всеки възможен момент силата, храбростта, подвизите, победите, културата, първенството, превъзходството, славата на българския народ в миналото. Заемайки от своите източници, Паисий оживява разказа, повишава драматизма на ред моменти, дава свои оценки. Той вижда пред себе си много по-ясно описваните събития от авторите на

своите източници и насища разказа с конкретност, развива детайлите, така че ако източникът му е безстрастен исторически трактат, той се превръща под перото му във вдъхновен разказ, в белетризирано изложение. Историческото изложение преминава в епически жанр.

Патриотичният патос извежда в центъра на разказа образите на българските царе. Тези образи са романтично идеализирани, те въплъщават величието на българския народ. Царете, които нашият историограф рисува, не се отличават с християнски добродетели. Те са силни и храбри и когато побеждават, плячкосват и убиват. Паисий е готов да им прости всичко, което ги извежда извън човешкото право и морал, стига те да са победители, да са „славни". Крум е неверник, но смирява византийците и разширява българската държава. Победил ги, той издевателствува над тях. Главата на пленения Никифор набива на вила, за да я видят всички и да помнят неговата победа над горделивия византийски император. След това заповядал да я обковат със злато и направил от нея чаша. На голям пир той пиел от нея вино с българските боляри. Превзел Одрин, Крум проявява най-голяма жестокост към християнското население: избива „много християнски народ, със свещениците, клириците и монасите" — „всички, защото не се отказали от Христа".

Рисувайки портретите на българските царе, Паисий ги обгръща със своята любов. Въпреки всичката жестокост на Крум чувствуваме, че авторът се гордее с него. Цар Асен е „красен на лице". Шишман бил наречен така заради големия си ръст.

Същата романтична героизация наблюдаваме, когато се рисува образът на българския народ. И при обрисовката на тоя образ не излизат напред християнските добродетели. Българите са безстрашни, силни на бран, люти като лъвове, страшни за целия свят. Те не търпят робство и тирания. Характеристиката на българите е издържана във високи тонове; в нейна подкрепа се привеждат цитати от авторитетни историографи.

Линията на възхвала на българския народ води до героиката като основен патос в „История славяноболгарская".

Може би без необходимата прецизност, но винаги целенасочено, Паисий подрежда събраните данни за миналото на нашия народ, за да противопостави бедата на робството в настоящето на светлата слава в миналото, за да прогласи, че онзи, който е имал свободна, независима и силна държава, пак може да я има, и че трябва да се стреми към такава. Данните на миналото се трупат като аргумент след аргумент.

Аргументите на „История славяноболгарская" се коват от нов, необичаен дотогава материал, те следват един подир друг неочаквани и лапидарни. Българите са имали царство и държава — защо се срамуват да се нарекат българи? И от гърците има много народи по-мъдри и по-славни — оставят ли те обаче своя език, учение и род, както безумният българин-гъркоман? Простите българи стоят по своя хуманен морал по-горе от образованите и изтънчени гърци.

Паисий пренебрегва дори композиционното единство на книжовното дело, за да изтъкне още веднъж високите качества и силата на българите, на техните царе. Към съобщението на новия факт добавя изречени вече изводи и оценки, щом те отново подхождат. Дори насловите заговорват за величие и слава: „Събрано накратко колко знаменити били българските

крале и царе“: „Тук събрахме накратко имената на българските светци, колко са просияли от българското племе в последни времена.“

Докато миналото на народа ни Паисий идеализира, в картините и образите на настоящето той показва вярно чувство за действителността. Той правдиво рисува бедата на българския народ под двойното робство, противопоставяйки я на миналото величие. Забележителна е картината, в която е представено поробването на България от турците. С реалистични черти се явяват и образите на поробителите.

Когато заговори за гърци и сърби, Паисий проявява пристрастие, субективизъм. Очевидно, той е търпял техните подигравки, тези подигравки — отнасящи се до дълбокия упадък на българския народ — са засегнали неговото национално чувство. И той намира винаги остри думи и аргументи от историята, за да покаже превъзходството на българите пред тях. Той дори се впуща да скицира в отделна глава сръбската история, за да покаже колко по-богата с величие, слава и постижения е българската история. Той е наистина силно тенденциозен, но се намира в положение на отбрана, брани българския народ от нападките, от подигравките.

Паисий рядко излага мислите си и събраните данни спокойно. Той ту изпада във възторг, като търси най-силните думи и изрази за възвеличаване, ту съди и укорява, ту призовава, ту прави ядовити бележки. Той приканва, спори, хули. Аргументите сменя лирическа нежност, топла изповед на любов към народа: „Аз извънредно много поревнувах българския род и отечество и много труд положих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и съвъкупих деянието на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала.“ Дълбоката любов към народа сгрява всяка дума. И укорът, и възвеличаването служат на патриотичното пробуждане.

Послесловът, с който завършва „История славяноболгарская“, още веднъж иде да разкрие автора като представител на едно ново време. Послесловът напомня средновековните приписки, но от тях се отличава с ново отношение към народ и отечество: говори за нови човешки радости и скърби, непознати на средновековието. Мъката от неволята на сънародниците, от тяхната изостаналост, стремежът да се служи на народа, за да скъса той с народностната си беда, обичта към отечеството, което е било свободно и славно „царство“, а сега е юдол на робство и неправди, не могат да вълнуват човека от миналата епоха, за когото истинското „царство“ е „небесното“.

Изследователите на Паисиевото дело неведнъж са разисквали въпроса за научната стойност на „История славяноболгарская“ като исторически труд. Те са изтъквали, че Паисий доста безкритично е заемал данните си, че не се е вглеждал внимателно, за да установи точността на имена и дати. Но трябва да отбележим, че Паисий се опира на авторитетни историографи. До каква степен историографското дело на Цезар Бароний се е ползувало с авторитет, свидетелствуват многобройните му издания. То бива преведено на полски (в преработка и превод на известния полски ренесансов писател-проповедник Петър Скарга), на руски и др. Разпространило се е и в България. И Историята на Мавро Орбини получава разпространение и популярност. Тя служи като извор на по-късните хърватски и сръбски историографи. Тя прониква и у нас — била е позната на българите католици. Към данните, които заема, Паисий има отношение

не на обективен учен, който пробира, сумира и класифицира факти, а на обществен деец, който ги подчинява на своята политическа мисъл, на жизнената практика. Той носи на народа си една голяма правда — правдата на живота и борбата, и не е чудно, ако в стремежа си към тая правда се отнася свободно към своите източници или отминава неразчетени букви, срички и думи.

Критицизмът на новото време обаче не е чужд на нашия историк. „История славяноболгарская" ни предлага пасажи, от които се вижда, че авторът ѝ се отнася скептично дори към авторитетните си източници. Така в послеслова си пише за Мавро Орбини: „Там (т. е. в „Немската земя") намерих Маврубировата история за сърбите и българите, накратко за царете, а за светиите никак не писал: латинин бил, не изповядва българските и гръцки светии, които просияли, след като се отделили латините от гърците. Но и за сръбските светии зле пише и скрива, а за българските никак не поменава."

Историческото изложение на Паисий не бива да се мери с днешни критерии. За нас днес изброяването на имената и делата на царе и светии, разбира се, не може да представя развитието на един народ. Но XVIII в. представя по тоя начин историческото развитие. Достатъчно е да сравним „История славяноболгарская" с българската част на известната книга „Razgovor ugodni naroda slovinskoga" от поменатия вече хърватски възрожденец Андрия Качич-Миошич (1704—1760), за да се уверим в това. Историографският метод на Качич и Паисий се покриват. Читатели и преписвачи чувствуват двете книги така близки, че добавят на „История славяноболгарская" онова, което у Качич има, а у Паисий няма: историческите песни, песните, с които Качич е допълнял историческите скици за южнославянските крале и юнаци и които са въздействували по-силно от фактографската част.

Трябва да отбележим, че мисълта за сравнението на „Приятен разговор за южнославянския народ" с „История славяноболгарская" не изникна у нас нито случайно, нито за пръв път. Близостта между Качич и Паисий бе отбелязана още преди пет десетилетия. В по-ново време в „Razgovor ugodni naroda slovinskoga" бе съзрян главният извор на Зографската българска история. Изданието на Качичевата книга предшествува Паисиевия труд само с няколко години. (Първото ѝ издание е от 1756, второто, разширено — от 1759 г.). Качичевата книга се разпространява из България по времето, когато из нея се преписва Паисиевата История. Навярно от препис на Паисиевата История, попълнен с Качич, младият П. Р. Славейков, за когото знаем, че е получил от баща си Паисиевата История, е превел песента за Крум и Никифор, едно от най-ранните стихотворни дела на основоположника на новата българска поезия.

Публицистичният стил на Паисий, пламенните му призиви, укори и полемики са белязани с акцентите на едно ново време, в което започва остра идеологическа борба. Идеологическата борба е особено характерна за епохата на просвещението. Ударен, разобличаващ и призоваващ, стилът на Паисий е агитационно-пропагандният стил на започващата борба с остарелия свят. Паисий търси нови езиково-стилни средства да мобилизира своите съотечественици за борба с робството, да пробуди националното им съзнание, необходимо за нов етап в историческото развитие на българския народ, да разобличи духовни и политически поробители, домашни „отце-

ругатели“ и присмехулници от близките земи. Стилът на първия български нов историк и писател не е безличният стил на старите проповедници, житиеписци и хронисти, това е стил напълно личен — с ясно подчертаване на симпатиите и антипатиите на автора, раздвижен, развълнуван, дълбоко емоционален. Паисий хвали или бичува, съди и атакува, от полемичен тон минава към сарказъм. Широката амплитуда и разнообразните нюанси в изразните средства на „История славяноболгарская“ разкриват дълбоките преживявания на един автор, който превръща данните на историографията в оръжие и се стреми да разкъса бентовете на застоялите води на средновековието.

Твърде важно нещо са езикът на „История славяноболгарская“ и отношението на Паисий към езика.

Езикът на Паисий представя етап в създаването на българския национален език. Паисий пръв използува богатството на българския език за патриотично въздействие. Неговият език е обърнат и към традициите, и към новото време, и това е естествено: езикът на науката е черковнославянски, тъй както езикът на науката в Средна и Западна Европа е латинският, и Паисий, за да не лиши своето дело от „научност“, не може да скъса с него; същевременно обаче нему е нужен нов език, жив и силен, език, който черпи образите си от народните говори и притежава емоционално въздействие. Сам Паисий има съзнанието, че пише „просто“. Изкуството на учените граматици обаче, което, както съобщава, му е останало недостъпно, едва ли би повишило силата на въздействие на неговото произведение; може би то би ограничило жизнената струя в неговото дело, какъвто в голяма степен е случаят с учения историк Йован Раич. А тая „жизнена струя“ в езика и стила на Паисий е нов момент в книжовното ни развитие.

Паисий прави от българския език остро оръжие за промяна на действителността. А с пламенната му защита той го сочи като такова оръжие на бъдещите български писатели.

„История славяноболгарская“ на Паисий поставя началото не само на новата българска литература, но и на новата българска култура. Паисий е родоначалник на светската култура у нас в противовес на средновековната религиозна култура. Освен това Паисий се стреми да направи културата достояние на народа — той чертае път за демократическо развитие на нашата национална култура.

Самият Паисий разбира каква роля може да изиграе неговата История и затова приканва тя да бъде преписвана и разпространявана. „Преписвайте тая историйка, платете да ви я препишат ония, които умеят да пишат, и я пазете да не се загуби“ — пише той. „История славяноболгарская“ не е съчинение на кабинетен учен — написал я, Паисий напуща манастирската килия и тръгва да я разпространява сред народа. С тая си дейност Паисий се очертава като човек на подвига и борбата, като деец, който се стреми да превърне думите в дело. Прочитането на „История славяноболгарская“ извиквало истинска буря, прелом в душите. За такова въздействие говорят заклинанията на Стойко Владиславов, по-късния Софроний Врачански, които той вписва в преписа си от 1765 г., поставен в котленската черква: „Който усвои или открадне тая История, да бъде афоресан и проклет от господа бога Саваота, и от дванадесетте апостола, и от светите отци, и от четиримата евангелисти. И туч и желязо и камик да се

стопи, той — ни во веки." За въздействието на Паисиевата История свидетелствува добре един факт от биографията на П. Р. Славейков. На младини големият обществен деец и поет намислил да се покалугери. Неговият баща обаче му дал да прочете „История славяноболгарская" и той се отказал от намерението си.

*

Отстоявайки закономерността при появата на „История славяноболгарская" в нашето развитие, едва ли бихме могли да посочим по-убедителен аргумент от този, че по времето, когато Паисий е почувствувал необходимостта да напише своя труд, двама други негови съвременници посягат към пачето перо, за да нарисуват също картината на българското минало, да запознаят своите съвременници с произхода на българския народ и с някогашната самостоятелна българска държава, да посочат, че българите са имали свои царе и светци. Те наистина не ни съобщават като Паисий, че ги е „разяждала непрекъснато ревност и жалост по техния български род", „защото нямал история заедно събрана за прославените деяния на нашия род", но техните трудове свидетелствуват, че не са били чужди на такава „ревност и жалост".

Авторът на т. нар. „Зографска история" не ни е оставил никакви сведения за себе си, нито дори името си. Трудът му е наречен Зографска история от проф. В. Златарски, понеже е бил написан и съхранен в Зографския манастир. Той е озаглавен „История вкратце о болгарословенском народе". Историята не е стигнала до нас в оригиналния ръкопис на своя автор. Запазена е в сборник, написан от монах Яков в 1785 г. Първата й половина е включена разпокъсано в Историята на Йеросхимонах Спиридон, така че можем да говорим и за втори неин препис, за втора нейна редакция.

Зографската история става известна на Г. С. Раковски, който съобщава за нея, помества началото й в своето издание „Българска старина" (1865) и я използува в аргументирането на своите схващания за древния произход на българите. В по-ново време тя бе публикувана изцяло[1] и бяха изследвани нейният текст, източниците и езикът й.[2]

Зографската история възниква във време, което е близо до времето, в което възниква Паисиевата „История славяноболгарская". Тъй като при написването й е използувано второто издание на „Razgovor ugodni naroda slovinskoga" от Андрия Качич-Миошич от 1759 г., очевидно е възникнала след тая година. Тъй като, от друга страна, съпоставянето й с Паисиевата История установява, че Паисий е използувал нещо от нея, а нейният автор е почерпил данни от Паисиевата, трябва да се смята, че е писана тогава, когато Паисий е завършил своя труд, но все още е добавял по нещо към написания текст. Изглежда, когато Паисий се премества от Хилендарския манастир в Зографския и запознава автора на Зографската истори с труда си, тоя образован монах,

[1] Ст. Аргиров, Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф, Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. LXVIII, 1908, с. 226 сл.; Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 630 сл.

[2] Ю. Трифонов, Зографска българска история, Списание на Българската академия на науките и изкуствата, кн. LX, 1940 (клон Историко-филологичен и философско-обществен), с. 1 сл.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

който неотдавна се е запознал с „Приятния разговор за южнославянския народ“ от Качич-Миошич, е забелязал разликата между Качичевия труд и Паисиевия и е решил, подбуден и от Паисий, да напише нова история, като използува при написването ѝ и неизползувания от Паисий труд на Качич. В послеслова на Историята си Паисий отбелязва, че когато „дошъл в Изограф“, намерил там „още много известия и писания за българите“, които добавил, въпреки че, както преди това отбелязва, вече е „съвъкупил“ историята си в Хилендар. Не може да се приеме, че Зографската история е възникнала преди Паисиевата: Паисий изрично отбелязва, че преди „История славяноболгарская“ българският народ нямал „история заедно събрана за преславните деяния от първите времена на нашия род, на светиите и на царете“.

Вторият историограф през българското възраждане не си е поставил за задача да даде на съвременниците си труд, с който да разкрие по-пълно, по-обширно от Паисий съдбата и славата на българите в миналото. Ето защо и назовава труда си „Кратка история на българославянския народ“. Той не споделя и омразата на Паисий към гръцките духовни поробители на българския народ или поне не ѝ дава израз в труда си. Видял е задачата си в това да разкрие древния произход на българите, да изреди българските владетели (41), като ги характеризира само с най-важните им дела, да посочи светците българи (36) и да завърши с кратък списък на византийски императори от български произход (5). На патоса на Паисий, намерил израз в публицистичния му стил, тук е противопоставен спокоен тон, характерен за научното съчинение. Не авторът, а фактите — според него — трябва да говорят. Той ги издирва внимателно, подрежда ги добре. Такъв един труд — без екзалтации, излагащ данните трезво и дори, от гледна точка на епохата, критично — ще убеди и гърка, и гъркомана, и сърбина, и русина, та и турчина, ако има такъв, който би го прочел, в съществената теза на българските патриоти от епохата: че българите имат древен произход — дори по-древен от онзи, който сочи Паисий, че имат и царе, и светии, а са дали дори и на Византия императори. Докато Паисий отправя своята История към широките слоеве на българския народ, обективността, към каквато се стреми вторият възрожденски историк, е била особено нужна за атонската монашеска република: както краткостта на Зографската история, така и нейната „обективност“ са разчетени върху интересите и характера на космополитното, образовано в гръцки и гръцкославянски школи атонско общество — подробностите са могли да го отегчат и усъмнят, Паисиевият патос, призиви и разобличения — да го подразнят.

И по отношение на своя език Зографската история се отличава от „История славяноболгарская“ на Паисий: авторът ѝ се е стремял да пише на черковнославянски. Това не може да учудва, като се знае за кого е предназначена: за „образованите“ атонски монаси само тоя език е бил език на „възвишената“ проповед и на „научното“ знание. Без такъв език нейната „научност“ за тях не би била убедителна.

Зографската история не излиза като Паисиевата извън стените на манастира. Познават я само манастирските братя, свидетелство за което е Йеросхимонах Спиридон, който я използува при написването на своята История.

Йеросхимонах Спиридон написва трета българска история 30 години след Паисий, в 1792 г. Трябва да го смятаме за по-млад съвременник на великия български възрожденец. Роден в Габрово, той постъпва монах в някой от атонските манастири. По времето, когато Паисий токущо е написал Историята си, а авторът на Зографската история още не е довършил своята, така че може да се запознае само с първата й половина, той напуща Атон и монашествува като сподвижник на монашеския ръководител и книжовник Паисий Величковски в манастирите на Влахия и Молдавия, най-вече в големия манастир Нямцу, прочул се като книжовно средище. В тоя манастир, в средата на образовани монаси книжовници, написва своята История. В края на века, след като прекарва известно време в Рилския манастир, се връща в Света гора, където става настоятел на Илинския скит. Както изборът му за настоятел, така и чинът му йеросхимонах, т. е. съвършен монах, го изтъкват като деен представител на манастирския живот, който същевременно участвува и в книжовния живот. Живее до 1815 г.

Йеросхимонах Спиридон е автор на няколко книжовни труда, но в развитието на новата българска литература се включва с Историята си, онасловена „История во кратце о болгарском народе славенском". Освен авторовия оригинал до нас е стигнал и един препис от 1819 г. Съществуването й посочи на съвременната наука най-напред, в 1868 г., известният славист А. Ф. Гилфердинг. Бе издадена и проучена от проф. В. Златарски (1900).

Йеросхимонах Спиридон не се задоволява с това да препише съществуващите вече две български истории. Той се стреми към самостоятелна книжовна работа. И се залавя да напише нов исторически труд, като се обръща както към използуваните от неговите предшественици източници, така и към нови източници. Разбира се, и трудовете на неговите предшественици са за него източници.

Подобно на другите двама историографи на епохата, Спиридон търси да покаже древния произход на българите. Той извежда тяхното потекло от най-древни времена, те са дори потомци на старобиблейския Ной. Пробуденото национално съзнание на автора се изявява и в едно историческо предание, което съдържа дълга върволица имена на български царе — съществуващи и несъществуващи. Българските царе са представени в благоприятна светлина — те са славни владетели, вършещи подвизи, победители над гърците. Историческата съдба на българския народ е проследена върху по-широк фон, успоредена е най-вече с историческата съдба на гърци, сърби и турци. Спиридон я проследява чак до ново време — обхваща събития до 1789 г.

Третият български историограф на новото време събира изобилен материал, сведения за повече събития, повече имена и дати от двамата предшествуващи историографи. Нему се струва всичко важно и често — влюбен в материала си — не може да разкрие пред читателя най-важното, да осмисли събрания материал. Фактическото богатство на Спиридоновата История обаче е нейната силна страна. Авторът е поставил наслов „История во кратце", т. е. „Кратка история", а колко дълго е проследеното в нея историческо развитие на народа ни, какво изобилие от царе, черковни и просветни дейци тя съдържа!

Макар и да написва своята История три десетилетия след Паисий, Йеросхимонах Спиридон изостава далече зад него по своя мироглед, по своето възрожденско съзнание. По дух и характер неговата История стои по-близо до Зографската, отколкото до Паисиевата. Не желанието да покаже „изкуството на своя разум", „за да получи похвала", но не и бурният стремеж да поведе своя народ към нов живот, срещу неговите поробители, а само чувството за правда го подбужда да напише произведението си, както става явно от „предисловието" на неговия труд. Един културен и трудолюбив монах, който още пише и преписва произведения със средновековен характер, се запознава с Историята на Паисий и Зографската история и е дълбоко развълнуван от „забвението и унижението", в което е изпаднал „славният" някога български народ. Монашеският му чин — на монах, скъсал с всеки земен интерес, „с всяка земна страст" — го е извел далече от живота, така че идеалът за преобразуване на действителността не може да извика у него призиви за борба и бунт, както у Паисий, но той не може и да гледа равнодушно забравения и унижен народ, иска да каже истината за него.

Черковнославянският език на Спиридон свидетелствува за това, колко мъчно скъсват книжовниците ни от XVIII в. с традицията на средновековието. И същевременно отново сочи, че Спиридон не притежава онзи ръст, който изправя неговия учител и предшественик Паисий срещу средновековното мракобесие, срещу духовното и политическо робство, като водач на българския народ през епохата.

И епохата предпочита „История славяноболгарская". Тя се преписва, тя се разпространява надлъж и шир из нашето отечество. Спиридоновата История остава малко известна и намира малко преписвачи. Все пак бива използувана от някои сведущи хора ведно с Паисиевата. Четири години след смъртта на автора ѝ ще я препише негов съгражданин, може би негов роднина и наследник, за да влезе в библиотеката на знаменитото Габровско училище, където несъмнено е била достояние на възрожденската ни интелигенция.

Въпреки, така да се каже, камерното си звучене Зографската история и Историята на Спиридон остават плодове на едно ново съзнание, което се появява в началния период на българското възраждане: авторите им си поставят за задача да допринесат и действително допринасят за утвърждението на българския народ между народите в Османската империя, между народите на Балканския полуостров и в Европа. Те изпълняват един патриотичен дълг и справедливо заемат място между първите български възрожденци и представители на новата българска литература.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

Пламъкът, който разгаря в епохата Паисий Хилендарски, озарява пътя на просветения котленец Стойко Владиславов, по-късния врачански епископ Софроний, втори крупен деец на българското възраждане. Софроний Врачански бива обхванат от патриотичен порив и цел на живота му стават пробуждането и просвещението на българския народ. Тръгнал по начертания от Паисий Хилендарски път и развил голяма книжовна дейност, той значително разширява обхвата на новата българска литература.

Животът на Софроний е доста добре познат поради това, че бележитият възрожденец ни е оставил извънредно ценна автобиография, обхващаща не само собствените му преживявания, но и печалната участ на поробения български народ през епохата. Той е роден през 1739 г. в Котел — селище с население и поминък, характерни за най-будните средища на нашето възраждане, дало цяла редица най-видни дейци — Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели, Г. С. Раковски. Бащата на Софроний е бил търговец на добитък (джелепин). Заедно със своя брат той търгува из обширната Турска империя и с дейността си проправя пътя на новото икономическо развитие на нашия народ. Бъдещият български възрожденец прекарва нерадостни детските и младежките си години. На тригодишна възраст остава без майка и расте при зла мащеха. Деветгодишен бива изпратен да се учи в котленското килийно училище. Като ученик проявява голямо старание и способности. В България по това време нямало „философско учение на славянски език“ и той се учи „по гръцки език“. Изучил октоиха и „когато започнал да учи псалтира“, пристига вест, че баща му починал от чума в Цариград. Това станало в 1750 г. Бил осиновен от чичо си. След няколко години обаче умира и той, като му оставя много неуредени сметки. За да ги уреди, Софроний отива в Цариград, където произволите на турците го карат да преживее тревожни часове. Завърнал се в Котел, живее в сиромашия, защото трябва да изплаща големия дълг, оставен от чичо му. Намисля да отиде да работи по селата, но местните първенци му предлагат да стане свещеник. Заплащат необходимата сума на гръцкия владика и в 1762 г. Софроний става свещеник и същевременно или малко по-късно и учител в родния си град. Освен със свещеническа и учителска работа занимава се и с книжовна — преписва и подвързва книги. Написаните от него книги са грижливо и красиво изработени, което говори за обичта му към книгата и книжовните занимания.

Животът му продължава да бъде неспокоен. От една страна, го преследват другите свещеници поради това, че е бил грамотен и изобщо образован, а те били неграмотни. От друга страна, Руско-турската война от 1768—1774 г. създава в Котел напрегната атмосфера и довежда в селото турски войски, които измъчват бедния свещеник. Забележителна за него

Софроний Врачански

е 1765 г., когато Паисий Хилендарски посещава Котел. Софроний се запознава с Паисиевите идеи и преписва „История славяноболгарская".

Света гора — център на тогавашната култура и образованост — го привлича и в средата на 70-те години той отива и прекарва 6 месеца там. В Света гора той ще е усъвършенствувал особено гръцкия език, а се за-

познава и с гръцката литература. Народностното му съзнание получава нови импулси и в 1781 г. преписва за втори път Паисиевата История.

Осемдесетте години са мъчителни за поп Стойко. По това време кризата, която обхваща Турската империя, все повече се задълбочава. Предизвиканото от новото икономическо развитие разложение на империята води до остри борби между турските паши и бейове, страната се изпълня със свирепи разбойници — кърджалии, българското население бива лишено от каквато и да била закрила. Софроний претърпява нечувани страдания, лежи в затвор, а в Карнобатско, където се установява за известно време, принуден да напусне Котел, едва не бива лишен от живот.

В 1794 г. Софроний, който по това време се е замонашил, като е приел и ново име — вероятно името Серафим, и е прекарвал в един манастир край с. Арбанаси, бил поканен да заеме мястото на току-що починалия врачански епископ. Нестихващите феодални размирици в Северозападна България в края на XVIII в. стават причина фенерските черковни власти да не могат да намерят свой кандидат за врачанския владишки престол и да го поверят на Софроний, който, от една страна, им е допадал със своето знание на гръцки език и на гръцката литература и образованост и на когото, от друга страна, са разчитали като българин да събира от българското население черковните тегоби и да изплаща владишкия данък. След известно колебание той се съгласява да приеме високия пост и с него приема и новото си име — Софроний.

Епархията на Софроний е арена на борби между правителствените войски, войските на видинския феодален владетел Пазвантоглу и кърджалиите. Изложен на всякакви опасности и страдания, Софроний изпълнява своите задължения на висш йерарх, близък на народа и загрижен за неговата участ. Просветен син на своя народ, той се стреми да издигне на по-високо равнище културното и нравственото му състояние. Освен това поддържа силите му да устои на чуждото господство и на страшния гнет, буди националното му съзнание.

В своята народополезна дейност Софроний си служи с живата народна реч. Българският език звучал из устата му просто и мъдро и населението, което не било свикнало да слуша своя език в черквите си, дълбоко се вълнувало от всяка негова дума, с радост го посрещало и със сълзи изпращало. „А они християни — пише Софроний, — като не чули от други архиереа таковое по нашему язику поучение, имяха ма като едного философа."

Пет години Софроний прекарва като епископ във врачанската епархия. В 1800 г., подмамен от гръцкия монах Калиник, който бил претендент за видинския владишки престол, отива във Видин, където бил задържан едва ли не като пленник три години да извършва архиерейските служби. Калиник го третирал извънредно зле, но Софроний имал възможност да се занимава с книжовна работа. Разширява и своя кръгозор — културно-книжовен и политически.

Когато Калиник бива ръкоположен за видински владика, Софроний бива освободен. Той иска да се върне в епархията си — във Враца, но там вилнеели кърджалиите. Напуснал Видин, отива най-напред в Крайова, Влашко, и оттам в Букурещ. Тук бил приет добре от угровлашкия митрополит Доситей. Натоварен с огромен дълг към Цариградската патриаршия, дава си оставката като врачански епископ и остава в Румъния. Тук

продължава книжовната си дейност. Освободен от задълженията си на черковен служител, с толкова по-голямо желание й се отдава, стремейки се да допринесе за издигането на културното равнище на своя народ. В 1806 г. той отпечатва книгата „Кириакодромион, сиреч Неделник", и с това слага началото на новобългарската печатна книга.

Руско-турската война от 1806—1812 г. извиква Софроний на народна служба — обществено-политическа. Той вижда в братска Русия освободителка на българския народ от многовековното робство, установява връзка с руските управници и с командуването на руските войски, за да популяризира между тях идеята за освобождението на България и да превърне руското настъпление на Балканите в освободителен поход, отправя позив към българския народ да посреща русите като освободители. След приключването на войната се грижи за българските бежанци, напуснали България ведно с руските войски.

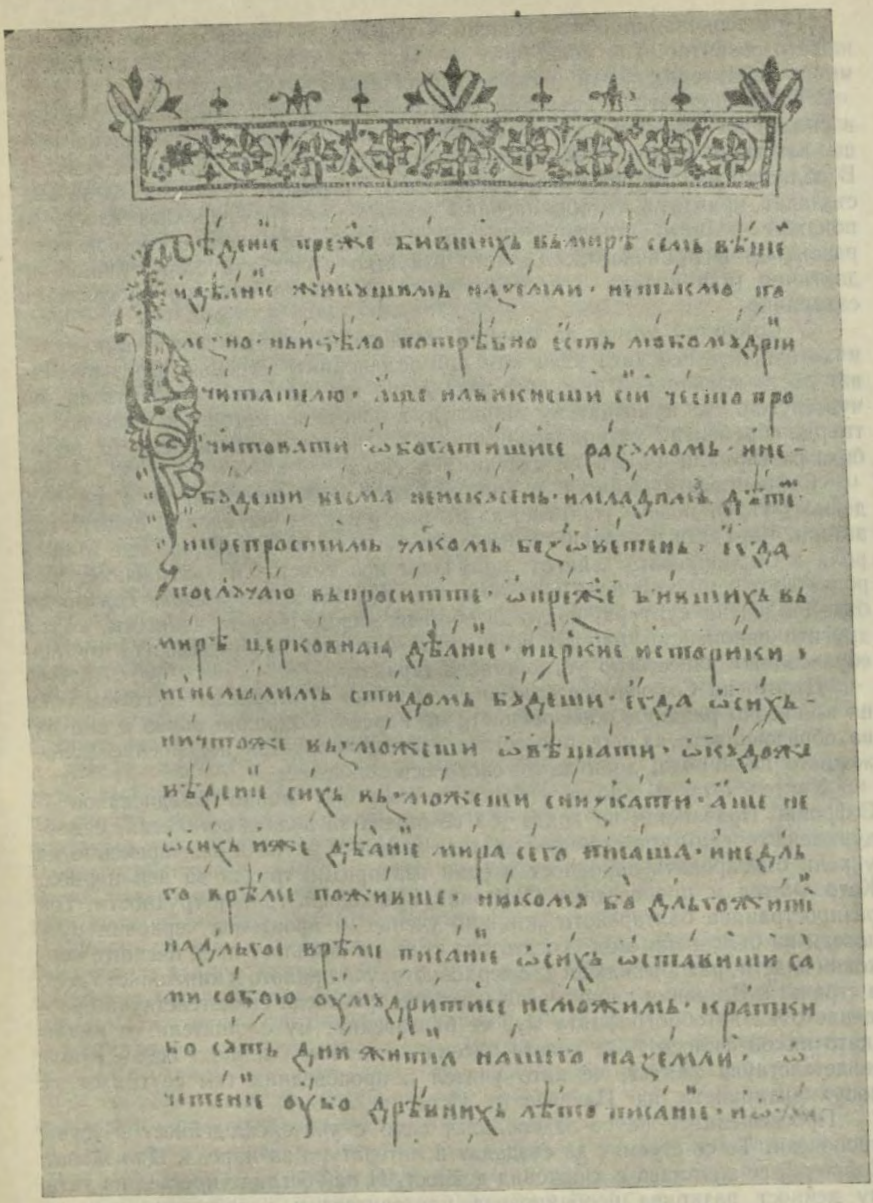
В напреднала вече възраст се оттегля в неизвестен нам румънски манастир, навярно в околностите на Букурещ. Последните вести за него са от 1813 г. Имаме основание да смятаме, че е умрял в тая година.

Своята обществена, политическа, културна и литературна дейност Софроний започва от 60-те години на XVIII в. Новият живот, обхванал вече старопланинския град Котел, го принуждава да търси ново решение на въпросите, пред които е изправен българският народ. Колкото и да е далече Котел от Атон, където чутният хилендарски монах Паисий току-що е приключил написването на първата книга за историческата съдба на народа ни, той ще приеме като едно от първите български селища пролетната животворна тръпка на пробуждащото се национално съзнание. Историята-манифест отеква най-дълбоко в душата на Софроний.

С делото си Софроний Врачански е пряк продължител на Паисий Хилендарски. Когато в Котел идва хилендарският монах, за да донесе в толкова отдалечения от Атон български край „книжицата" и пламъка си, той бива посрещнат от 26-годишния Стойко Владиславов като апостол, който подобно на пророците от библейските предания отваря очи и уши със знанието и правдата си. Поп Стойко се залавя с преписването на „История славяноболгарская" и това е един от първите му значителни книжовни трудове. Сам добавя бележка към преписа си: „Тази история принесе Паисий Йеромонах от Света Гора Атонска и я преписахме у село Котил . ." Тоя препис на Паисиевия труд, от 1765 г., не е единствен, направен от Софроний. Въодушевен от Паисиевата История и стремейки се да я популяризира сред българския народ, в 1781 г. той прави втори препис.

Паисиевата традиция, очевидно, става за него жизнено дело. Поставяйки Паисиевата История в котленската черква, за да бъде достояние на цялото население, той вписва в нея анатеми, насочени несъмнено срещу „отцеругателите", срещу които е въстанал хилендарският монах.

Влиянието на Паисий се забелязва и в книжовното дело на Софроний. Като Паисий Софроний кори българския народ, призовава го към нов живот, разпалва ненавистта му към неговата изостаналост и гнета и любовта му към отечеството и просветата. Нерядко в страниците на Софрониевите книги прозвучават Паисиевата болка и гняв, и то изразени с подобни обрати на речта.

Препис на „История славяноболгарская“ от Софроний Врачански, 1765 г.

Продължавайки обаче Паисий, Софроний се явява със свой образ в нашето развитие. Той може би е по-малко борец от Паисий, но въплъщава много характерни черти и стремежи на просвещенците.

Просвещението е свързано с рационализма — просвещенците вярват в силата на човешкия разум, смятат, че само просветените народни маси ще завоюват своето освобождение, своята по-висока форма на живота. В областта на литературата просвещенците развиват реализма, за да възсъздадат правдата на обикновения живот — на гражданската класа, да покажат нейното „страдание" в едно общество, изпълнено с класови предразсъдъци и привилегии. Тяхното изкуство е силно публицистично, дидактично (във връзка с просветителството, което е тяхна програма) и сатирично.

У Софроний можем да намерим едва ли не всичко това — макар понякога просвещенската идея или просвещенският стремеж да се очертават доста плахо. Той ще каже нова дума, ще постъпи по нов начин, но чувствуваш, че и новият му мироглед, и новите му методи на действие са твърде обременени от миналото, че още са лишени от оная среда, в която биха разгърнали цялата си светлина и сила.

Софрониевата дейност е многостранна и многостранността на тая дейност търси повече жанрове, за да бъдат въплътени идеите, вълнуващи автора. Църквата и религията, които не могат да не играят все още голяма роля в Софрониевата дейност, получават нов смисъл и съдържание. Народът се стреми към нова просвета, към нов обществен живот. Трябва да бъде създадена култура, която да обогати живота с онези ценности, които другите европейски народи вече имат. Назрява необходимостта от по-справедливо обществено устройство в страната.

Делото на Софроний е вдъхновено особено от стремежа да се издигне на по-високо равнище образованието на народа. Софроний вярва в силите на образованието, за него просветата е предпоставка за подобрение положението на народа, дори за неговото освобождение.

Учителската и просветителска дейност на Стойко Владиславов — Софроний Врачански, на която той се отдава за цели десетилетия, е въодушевена от един нов стремеж: да даде знание и поука и същевременно да укрепи българската народност в един извънредно труден за нея период. Като учител и проповедник Софроний преодолява големи трудности. Той разпространява българското „книжно учение" и произнася църковни проповеди на български език, когато тоя език е в немилост пред висшите църковни власти, разпореждащи се с църковното, училищното и книжовното дело в страната. За новия характер на неговите проповеди свидетелствува съобщението на автобиографията му, че българските му слушатели го имали „като някой философ". За новата насока на неговата дейност още в Котел свидетелствува фактът, че като учител и проповедник там се грижи за популяризирането на Паисиевата История.

Просвещенците не се задоволяват само с учителска дейност и устни проповеди. Те се стремят да създадат и литература за народа. Цял живот Софроний се занимава с книжовна дейност. И най-беглият преглед на тази му дейност разкрива необикновена плодовитост и непрестанни усилия да се даде на българския народ богата и разнообразна литература. При това писателското усърдие на Софроний не е усърдието на средновековния книжовник, който пише книгите си, за да утвърждава неизменния боже-

ствен ред. За Софроний книгата не урежда отношенията на човека към божествените работи, тя е нужна за живота. Софроний гледа на книгата като на средство за развитието на българския народ. Схващайки създаването на книги за народа като извънредно важно дело, той е един от първите в нашето възраждане, който живее със съзнанието, че пишейки своите книги, изпълнява висок отечествен дълг. Ето защо и написва толкова книги, ето защо и поставя началото на новобългарската печатна книга.

В литературната дейност на Софроний можем да набележим три периода: котленски, видински и букурещки. По време на пребиваването си във Враца той добавя малко към онова, което вече е направил в Котел на книжовното поле; врачанският период от живота му не благоприятствува за спокойни книжовни занимания.

Още като котленски свещеник наред с изпълнението на черковните и училищните си задължения Софроний се занимава и с преписване и разпространение на книги, свидетелство за което са стигналите до нас негови ранни книжовни трудове: преписът на „История славяноболгарская" от 1765 г., един дамаскин, който Софроний преписва или съставя в същата година, преписи на два „часословеца", т. е. съкратени часослови, по които учениците от епохата са се учели да четат. Книгите от това време Софроний е писал главно по поръка — на духовни и светски лица, от Котел или от близките села.

С написването на дамаскина и часословите Софроний продължава книжовната традиция у нас. По-съществено значение има написването на дамаскина. Софроний го пише на простонароден език, както пише по-нататък своите забележителни произведения. С написването на дамаскина той се включва в числото на дамаскинарите от XVIII в. От дамаскинарската литература котленският „граматик" ще премине по-късно към решението на нови литературни задачи.

Важен момент в дейността на младия Софроний представя преписването на Паисиевата История. Към преписването на Паисиевата История той пристъпва дълбоко развълнуван от нейното ново съдържание. Неговата приписка към първия препис отбелязва раждането на едно ново съзнание, което го включва в новото развитие на нашия народ. Под перото на Софроний езикът на Паисий онароднява. Софрониевите преписи на Паисиевата История служат като първообрази на нови преписи.

Голямата си книжовна дейност Софроний развива особено когато му бива отнета възможността да бъде в пряк досег с българския народ — принудително задържан във Видин и емигрант в Букурещ. Не можейки да го учи и напътствува, той решава да напише книги за него, За това говори сам в края на автобиографията си: „Затова ся трудя и аз сеги денем и нощем да испиша няколико книги по нашему болгарскому язику, та ако не би возможно мене да сказувам им сас уста моя да чуят от мене грешнаго някое полезное поучение, а тие да прочетут писание мое и да уползуется. . ."

По време на пребиваването си във Видин (1800—1802) Софроний съставя два сборника, известни като видински сборници. Двата сборника са писани по едно и също време и са завършени в 1802 г.

Първият сборник е означен в наслова на автора „Поучение и словосказания на праздников господних". Той съдържа 79 слова с назидателен характер: поучения за празниците, проповеди от бележити майстори на тоя жанр, откъси от съчиненията на класиците на черковно-религиозната

християнска литература, между другите и от Беседата на старобългарския писател Презвитер Козма, и поучителни разкази. Посоченото съдържание ни спомня съдържанието на дамаскинарските сборници. Дългият наслов и особено послесловът обаче изясняват една нова цел на Софрониевия труд. В наслова четем: „И приведох их (т. е. словата) от словенскаго язика на болгарский простий язик, к разумению и к уведению простому и невежому болгарскому народу на ползу душевному." Написвайки труда си на говорим български език, Софроний е искал да направи подбраните слова достояние на обикновените, неуки свещеници, монаси и читатели, които не разбирали черковнославяския език на печатните книги (очевидно от руски произход). Той е искал също така да даде в ръцете на свещениците готови за прочитане и произнасяне в черквите поучителни четива и проповеди.

Думите, които отбелязват, че трудът е написан на „български прост език", за да бъдат разбрани и проумени от простия и неук български народ, имат програмен за епохата характер. Не много по-късно ще се появят и други книги, написани на „прост български език". Просвещението на българския народ става задача на дейците от епохата.

В послеслова на книгата се съобщава, че Софроний е събрал материала за труда си от „много книги". Използуваните книги са били написани на черковнославянски език. Софроний решително скъсва с тоя език и иска да въведе в литературата онзи език, който, както пише в послеслова, е бил погубван от насилието на иноверните поробители.

Първият видински сборник е интересен и ценен за нас като етап към първата новобългарска печатна книга — към „Неделника". Софроний ще вземе в своя „Неделник" много от неговите слова.

Вторият видински сборник съществено се отличава по своето съдържание и характер от първия. Въпреки че авторът му е използувал при неговото написване по-стари — черковнославянски и гръцки книги, в него вее много повече новият дух на епохата. Той се разпада на няколко части и съдържа: 1. Поучения и поучителни разкази; 2. „Митология на Синтип Философ"; 3. Езопови басни; 4. „Философски мъдрости". Във всички части се чувствува просвещенецът, който не само обръща голямо внимание на образованието и възпитанието, но търси и нови средства за тяхното осъществяване.

Поученията и поучителните разкази, каквито са „За простосърдечното дете", „Малкият крадец", „Ятак", „Кратки повести за суеверието" и пр., преследват една по-висока нравственост в духа на епохата. В дидактичната задача се включва и разобличението на суеверието.

„Митология (повест) на Синтип Философ" е изградена с 30 разкази-притчи, обединени около един център. С разказите Синтип Философ и други мъдреци разубеждават цар Кир да не наказва със смърт своя син, обвинен от една от жените му в опит да я изнасили. Повестта има за цел да разкрие нравствените начала на живота с живи примери. Тя се е ползувала с голяма популярност. В нашето възраждане получава по-широка известност с изданието на Христаки Павлович „Баснословие Синтипи Философа" от 1844 г.

Литературната задача на „Митология на Синтип Философ" решават и „Езоповите басни". Постоянен източник на дидактика и остроумие, те оживяват особено в епохата на просвещението. Нека припомним, че бас-

нята е един от най-разпространените литературни жанрове през тая епоха, чиято литература има изобщо в голяма степен дидактичен и сатиричен характер. Така, сръбският просвещенец Доситей Обрадович обогатява сръбската литература с басни — „Езопови и на разни други баснотворци басни“ (1788), които едва ли са останали неизвестни на Софроний. Голям брой басни написват по същото време полските просвещенци. Например Игнаци Красицки издава две книги басни. Баснописец е и Лесинг, най-значителният писател-просвещенец на немската литература. Езоповите басни са първообрази за просвещенските писатели. В Софрониевия сборник те заемат около 50 листа. Всяка една от тях — „Орел и лисица“, „Лисица и козел“, „Орел и кантар“, „Лисица и лъв“, „Лястовица и сокол“ и пр. — завършва с тълкуване.

Тъй като нашето възраждане ще запази за дълго като свое идеологично течение просветителството, въведеният от Софроний с „Езопови басни“ жанр ще намери в литературата на тая епоха благоприятна почва за развитие.

„Философски мудрости“ представят откъси от книгата „Театрон политикон“, която Софроний по-късно изцяло превежда. Поместените в „Мудростите“ оригинални пасажи от Софроний, в които се появява новото мислене на нашия възрожденец, разкриват се наши форми на живот и се разискват въпроси на нашата действителност, повишават интереса към тоя дял на сборника.

Във „Философски мудрости“ намира израз особено просвещенството на Софроний. Решавайки въпросите на образованието и възпитанието, на начина на живот, на общественото устройство, Софроний споделя с просвещенците техния рационализъм. Самият наслов „Философски мудрости“ ни спомня за интереса на просвещенците към философията, противопоставена на богословието. Например сръбският просвещенец Доситей Обрадович издава книги с подобен характер: „Съвети на здравия разум“, „Етика или философия нравоучителна“. В духа на рационализма в съчинението на Софроний „разумът“ е назован „безценен“, „разумът“ „украсява“ човека. Нашият възрожденец призовава съгражданите си да помислят „със своя ум“: „За това отворете очите и ум ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумейте, и разсмотрите разумно, и помислете сас ум ваш, и вижд що чините.“

Тежкото положение на българите се дължи на тяхната „неразсудная глупавина“, на това, че не разумяват, „кое е добро, това да направят“: „Ах, наше неразумное небрежение и нашая неразсудная глупавина болгарская! Кой да поплачи нас и кой да возридай зарад нас, като не знаим, нито разумяваме, кое й добро, това да учиним?“ Робството на българския народ е обяснено с неговата „глупавина“ и невежество: „Я разсмотрите, о роде болгарский, кой други язик е тако глупав и неучен и под иго покорен толкова и на много язици поработен? Ами защо? — Не ли от неучение? Не ли от нерадение книжное и от мудростное невнимание?“

Какви са „философските мъдрости“ на Софроний?

Преди всичко такава „мъдрост“ е стремежът към знание, към „учение“, който слага край на „неразсъдността“, „глупавината“, „потемнелостта“. Очевидно Софроний споделя в случая култа на просвещенците към знанието. „Оле неразсудност болгарская и големая глупавина! — пише той с паисиевски тон. — Потемнели и померкнали от пиянство и не хочут да са

мукает и да се потрудят да приведут едного мудраго даскала и учителя да научат чадата своя на мудрое книжное учение. . . ами ходят като слепий у темнина."

Макар и духовно лице, Софроний внушава на народа да не носи парите и имуществото си по манастирите, да не храни ленивите и пияни калугери, а да търси „мъдър даскал и учител", да усвоява „книжовното учение". За ленивото, паразитно монашество той говори: „О глупавий и неразсудний человече! Защо си разносиш стоката твоя, гдето не е потребно? А калугер у монастир не да лежи, ами да работи и да си печели хляб да яде; и не да носи много ценнии дрехи повише от мирските человеци, почто се е отрекл от все световния вещи." С такива мисли българският възрожденец се доближава до сръбския просвещенец Доситей Обрадович, който съветва своите сънародници не да строят камбанарии, а училища, да изпращат в тях децата си — и момчета, и момичета, да издават и книги. Усвоил просвещенски идеи, Обрадович възпява просвещенския монарх Йосиф II за това, че е изгонил насите от манастирите.

И Софроний иска от своите сънародници да не носят средствата си в манастирите, а да ги дават, за да обучат и възпитат децата си, защото ученията е „златно": „Безумне болгаре, имаш да занесеш по горието, по манастирите толкова имане, а не имаш и не хочеш да подадеш това имение да си научиш детето свое на книжное, мудрое учение, да печели безценен разум. И коги са научи и да са вразуми сас златое и мудрое оное учение, тогива сас колико ли радост хочеш да гледаш сина твоего, научен сас мудрост, украшен сас разум? И коги начене да хорати пред тебе философския мудрии и разумнии хорати, коги наченат да исходят от устата му като от някой сладкоточний извор, колико ли хоче да се возвесели сердцето твое и колико ли хоче да са услади повише от меда и сахара?"

С примера на другите народи, които са силни, господари или свободни, Софроний иска да подбуди своя народ към просвета и образование: „Я вижте греците — продължава той, — вижте армените, вижте и евреите, и вижте и европианите — и они вси не ли са человеци като нас? Ала сас това учение станали господари, станали властители, и с учителное блистание светят на свето, а не са като нас померкнали, потемнели, помрачени и сас ум и сас тяло. Ах нашей нерадение, и нашей неразумие, и нашей небрежение!"

Знанието приобщава към свободните народи, създава дистанция между образования поробен народ и варварството на поробителя.

Във „Философски мъдрости" е намерила място една прослава на Русия. Възхвалени са и руските императрици, владели в Русия през XVIII в. — Ана, Елисавета и Екатерина II. Тяхната дейност е довела Русия до „благополучие". Възхвалата на Русия и на императриците свидетелствува, че Софроний се ориентира към великата славянска земя в своите блянове и планове за подобряване участта на българския народ. Ориентирането му към Русия ще го отведе по-късно, по време на Руско-турската война от 1806—1812 г., на фронта на Русия срещу Турция.

Букурещкият период на Софрониевата литературна дейност представя нова голяма крачка напред не само в развитието на Софроний като писател, но и в развитието на българската литература изобщо. През тоя период той стига преди всичко до мисълта да създаде българска печатна книга.

Софроний се стреми да създаде литература за просветата на широките народни слоеве, литература, достъпна за народа и по език, и по начин на разпространение. В 1806 г. в Римник (Румъния) той отпечатва първата новобългарска книга — „Кириакодромион, сиреч Неделник".

Пълното заглавие на книгата гласи: „Кириакодромион, сиреч Неделник. Поучение на всех неделях в прославних церквах прочитаемая евангелиях в всего лета с толкованием и с нравоучение, и на великих господних праздницех, и на святих празднуемих сказание душеполезная". Книгата съдържа — както се вижда и от наслова ѝ — поучения за неделните дни и празниците. Поученията изхождат от евангелски текст или библейски разказ и са предназначени за произнасяне или прочитане от свещениците в черквите, евентуално и за домашен прочит. Книгата е написана на език, близък до народния. Импулс за съставянето и издаването ѝ Софроний е получил от „Кириакодромиона" на известния гръцки проповедник Никифор Теотокис, издаден в 1796 г. в Москва и препечатан в 1803 г. в Букурещ. Но негов главен извор е не „Кириакодромионът" на Теотокис, както се мислеше по-рано, а проповедите на цариградския патриарх от XIV в. Йоан Калека, познати на съставители на сборници у нас. Софроний е включил в труда си и други някои поучения. Източниците му са били писани на славянски и гръцки език. Някои от поместените в „Неделника" поучения влизат преди това в състава на видинския сборник „Поучения и словоказания на празников господних"[1].

За нас днес „Неделникът" представя само начало на новобългарската печатна книга. Освен историческо — друго значение сега тая книга няма. В това обаче — да си сложил началото в посочената област — се крие огромна, историческа заслуга. Сам Софроний съзнава, че трябва да се сложи началото на печатната книга у нас. „По това сега дадухме тая книга на стамба, сиреч на печат. . . — пише той в поканата за издаването на „Неделника", — веднаж да стане начало; после след нас надея ся много таковии простии книги да испишат — но работата ест веднаж да буде начало."

С малко средства разполага Софроний за издаването на една голяма книга: „Сос много харч бива тоя печат, ще идат до десет хиляди гроша, а аз не имам толико хал." Софроний обаче намира начина, по който ще бъдат печатани книгите в нашето възраждане, и за пръв път у нас пуща покана за „спомоществователи". Той разчита на новите хора в нашия стопански и обществен живот — на младата българска буржоазия, която чувствува нужда от книга изобщо за своята стопанска и обществена дейност, и поканата му започва с обръщение към тях: „Благороднейшии и честнейшии търговци. . ."

„Неделникът" на Софроний продължава в немалка степен средновековната традиция: съдържа слова за прочитане в черква, в основното си съдържание словата имат гръцки произход, в тях господствува византийският проповеднически стил. И все пак това е една нова за нашата литература книга.

Първата новобългарска печатна книга е плод на патриотичен порив. Софроний изрично отбелязва в поканата за издаването ѝ, че тя ще бъде

[1] Срв. M. Radulescu, Originalul slav al Evanghelici cu invatatura a diaconului, Bucureşti. 1959; Д. Петканова-Тотева, Неделникът на Софроний Врачански. Извори и идеи, Известия на Института за българска литература, кн. IX, 1960, с.199 сл.

КЪНІГА КО ДРОНІО

Сирѣчь:

НЕДѢЛНИКЪ.

ПОУЧЕНІЕ.

На всѣхъ Недѣлахъ въ Православнїй Цркви
Прочитаемам Слова въ всегѡ лѣта съ
Толкованїемъ и спасовчнїе, и на Великихъ
Гдскихъ Праздницѣхъ, и на сѧтыхъ
Праздноемыхъ Сказаніе дшеполезнам.
Препитанныи ѿ Словенскаго и ѿ Грѣческаго
Глубочайшаго языка на Болгарскїй простыи
языкъ ѿ Смиреннаго Кртианскаго Епкпа
СОФРОНІЙ, кралѣменїю протомъ народѣ.
Позволенїемъ ДОСІѲЕЙ Мтрополита
Оугровлахїйскаго, Помощїю же Епковъ,
и Благочестивыхъ Хртіанъ на нѣ. Недѣлѣ
въ Тѵпографїй сѵ Рамнїческомъ Епкпїй.
При Епкпѣ НЕКТѦРІЙ.
Въ лѣто ,ѧѱѯ.

Напечатасм и Право ѿпісасм ѿ Дїмнтрїа
Михаилъ Пѹпарн. и ѿ Гѡргїа Епа Егѡ Тѵпа.

„Неделник“ от Софроний Врачански

„добро общое за всего болгарскаго народа". И добавя: „Такива книги по простий язик имат гръците и сербите и власите и русите и другии вери, токмо нашите беднии болгари ни имат таковий дар." И той като Паисий заявява открито и с гордост, и то в поканата за „спомоществователи", че е от „български род": „Послушайте сега мене смиреннаго архиереа, що съм от вашего болгарскаго рода. . ."

Една от причините за изостаналостта на българите, според Софроний, е тая, че нямали печатни книги. „За това ся потемнели сос незнаяние" — пише той в поканата си. Явни са подбудите на просвещенеца и рационалиста, за които се говори по-горе.

С книгата си Софроний е разчиствал, и то съзнателно, пътя към нашето духовно освобождение. „Неделникът" е давал на неуките български свещеници през епохата възможност да служат и проповядват на български, въоръжавал ги е да не стоят безпомощни пред своите обязаности, като предават българския духовен живот в ръцете на гърците и гърчеещите се експлоататори на българския народ.

Както в цялото дело на Софроний, така и тук се срещаме с безусловния демократизъм на автора. Той е написал книгата си „к разумению простому народу", както съобщава още в заглавието ѝ. А в предисловието ѝ разкрива подбудата за нейното написване „на български прост език", изхождайки от своята програма за просветата на „простия български народ": заел се е с написването ѝ, защото тоя народ „не разумява" писанието поради „словенския глубок язик"; „вси простий болгарский народ да разумеют сказуемое".

Нуждата да бъде просветен българският народ Софроний излага и в поканата за издаването на „Неделника".

За книгата си Софроний е подбрал материал, който разглежда близки до живота въпроси. Нашият възрожденец е отбягвал писанията със средновековна схоластика, търсел е онова, което решава житейски проблеми и придвижва напред човека и обществото.

Освен това в съдържанието на проповедите се промъкват изпод перото на автора такива елементи, които са нетипични или чужди за една предшествуваща епоха. Долавяме тръпките на новия живот, макар че мразът на средновековието още господствува. В много моменти Софроний отразява живота на народа, обръща се пряко към него, черпи материал от нашето всекидневие. Изобщо в книгата чувствуваме присъствието на автора-възрожденец, долавяме често новите му възгледи, разкриваме патриотичните му усилия и тенденции, чужди на средновековието.

Най-сетне езикът, на който е написана книгата, по същество новобългарски, е нова проява на епохата, представител на която е Софроний.

С всички отбелязани качества „Неделникът" получава необикновено разпространение. Книгата претърпява много издания и получава названието „Софроние", което живо говори за нейната популярност и популярността на автора ѝ.

Още във втория видински сборник, сочейки като пример на българите евреи, арменци и други народи, Софроний се отклонява от средновековната традиция, която поставя християните над всички други, и се доближава до толерантността, която е характерна за просвещението. Освен от православната вяра той се интересува и от еврейската и мохамеданската. Плод на тоя му интерес е трудът „Исповедание православния вери хри-

стиянския и обичаи и закони еврейския и мохамеданския религии и състояние". Софроний го завършва в 1805 г., по времето, когато приготвя за печат и „Неделника". Трудът е компилиран по руски и гръцки източници. Наред с принципите на православната вяра Софроний излага в него и принципите на двете други най-важни религии в Европа и Близкия Изток, у нас и в наше съседство с цел да запознае българския читател с тях. Така нашият възрожденец се доближава до Доситей Обрадович, който отбелязва, че в „нашия век" на вярата не се гледа, или до Лесинг, който в известната си драма „Натан Мъдрецът" поставя акцента не върху това, каква вяра се изповядва, а върху нравствената стойност на онзи, който я изповядва.

Ако книжовната дейност на Софроний изобщо има дидактичен характер, големият му труд „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище", има за цел да даде известна политическа просвета на неговите съвременници. Тоя труд отговаря на важен стремеж на просвещението — да бъде създадена просветена власт, която да не притеснява поданиците.

Трудът бива завършен в 1809 г. Той не е оригинално произведение на Софроний. Дълго време нашата наука смяташе, че неговият оригинал е дело на протестантския проповедник О. В. Стратеман. В. Киселков обаче разкри, че е написан от папския каноник Амвросий Марлиан, професор по богословие и политически деец. Своя труд Марлиан написва в първата третина на XVII в., първото му издание е от 1631 г. Носи заглавие „Theatrum politicum" и е написан на латински език. Получава популярност и бива препечатван още три пъти. Софроний се запознава с гръцкия му превод, чието трето издание се появило в 1802 г.

Съчинението на Марлиан възниква в противореформационната епоха. В борбата с реформацията привържениците на католицизма правят отстъпки пред напора на прогресивната общественост и проповядват по-справедливо и по-възвишено обществено устройство. Те усвояват и развиват ренесансови идеи, възприемат положения от буржоазната идеология. Тяхната проповед за справедлива власт и за просветено и благоденстуващо общество звучи съвременно и за просвещенския XVIII в. Марлиановото съчинение получава разпространение и в тая епоха, за което свидетелстуват новото му издание от 1757 г. в Чехословакия или гръцките му издания от 1758, 1776 и 1802 г.

В епохата, когато българският народ се оглежда, макар и плахо, около себе си и започва да се вълнува от своето положение на окован в столетни вериги роб, предложенията за справедлива власт не могат да не изострят вниманието му. Правата на човека не могат да не бъдат поне разисквани и у нас в епохата на Френската буржоазна революция, разтърсила с въпросите около тях цяла Европа. Съчинението на Марлиан или негови глави стават известни на Софроний още през видинския период от неговата книжовна дейност. В условията на кърджалийското окръжение пленникът на Калиник написва с трепетно перо извлечение от него — т. нар. „Философски мудрости". В букурецкия период от своята дейност Софроний се възвръща към Марлиан, за да преведе изцяло съчинението му. Със своя труд Софроний поставя пред нашата общественост за пръв път социални и политически въпроси, които са интересували от дълго вече европейската общественост. Характерът на тия въпроси е явен от насловите на главите на преведения труд: „Глава 1 — Господар должен ест почтено да проминува

живение свое и тако спроти того да ходят поданици его". „Глава 2 — Господар кога има сожителницу при себе правда, тогива на много години цвети господарство его". „Глава 3 — На царство и на господарство твердост и крепост ест милосердие и кротост". И т. н. Книжовният труд на Софроний косвено е трябвало да поучи българските читатели да бранят своите права.

В българската литература Софроний записва името си на оригинален творец преди всичко със своята знаменита автобиография, озаглавена „Житие и страдания грешнаго Софрония". Произведението не е датирано, но вероятно е възникнало около 1805 г. Подвързано заедно с други Софрониеви творби, то бива отнесено в Русия и попада в някогашната Петербургска публична библиотека, сега Ленинградска библиотека „Салтиков-Шчедрин". Бива отпечатано в 1861 г. от Г. С. Раковски в „Дунавски лебед" и по тоя начин става достояние на българския читател още във възрожденската епоха.

Преписал два пъти Паисиевата „История славяноболгарская", която разказва миналото величие на неговото отечество, Софроний е почувствувал нужда да разкрие в едно произведение нерадостното настояще на своя народ, което трябва да бъде преодоляно, на чието място трябва да бъде изграден друг, човешки живот. Същевременно Софроний, който е излязъл на спасителен бряг — Румъния, след като е преминал през пъкъла на най-варварското робство, през родната страна, в която животът на човека няма никаква стойност и ужасите на смъртната опасност грозят като в пълен с хищници тропичен лес, чувствува нужда да разкаже какво и сам е преживял, да опише собствения си нерадостен живот. Така Софроний създава нов книжовен вид, вид, в който излиза на първо място жизнената правда, а личността на автора, в противоположност на представителя на средновековната литература, който отронва някоя дума за себе си само в приписка или в мъчно събираемите букви на акростиха, се очертава с целия си ръст.

Каква е била пряката подбуда на Софроний да възсъздаде бурния си и мъчителен живот във великолепната си автобиография?

Може би той е искал да оправдае себе си за това, че е напуснал паството и е заживял спокоен живот далече от него — във Влашко? Възможно е. Но материалът расте в ръцете му до дълъг епически разказ и в края на краищата действителната причина за тая нова поява в нашия литературен живот трябва да търсим пак в просвещенския характер на Софрониевото дело. Както е известно, именно просвещенците-писатели свалят погледа си от небесата на божествата, от дворците на кралете и скалистите върхове, обитавани от гръцко-римските титани, към живота на обикновения човек, за да изобразят страданията, причинени от онези, които разполагат с власт и привилегии. Просвещенците не само се стремят да просветят народа, но се стремят и да разкрият тежкото му положение. Такъв е смисълът и на „Житие и страдания грешнаго Софрония", в което се вдига завесата към една действителност, не само ужасна, но и възмутителна. Така мъките на нашия народ под робство стават родилни мъки и за реализма в нашата литература. Задачата си на просвещенец, който разкрива тежкото положение на народа, Софроний изпълнява толкова добре, че и до днес картината на тежкото положение на българския народ през

втората половина на XVIII в. ние познаваме най-вече по неговото произведение.

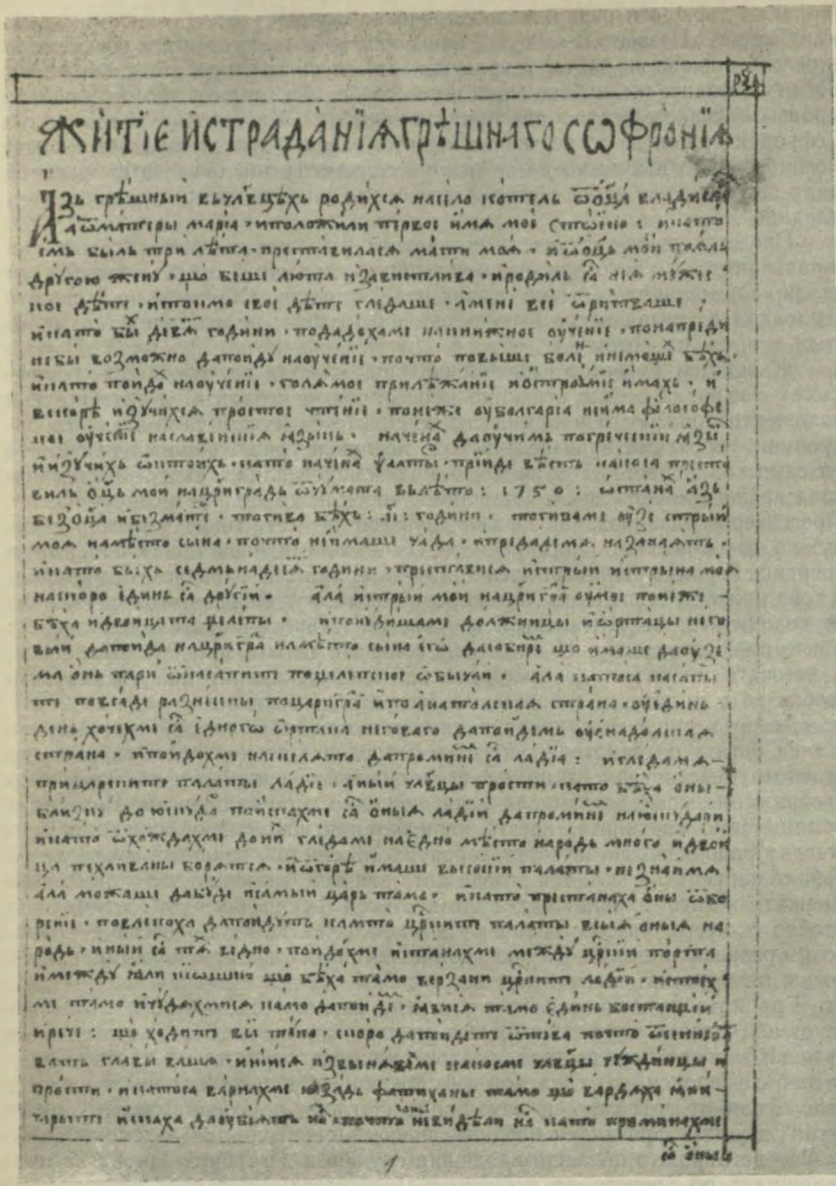
Автобиографията на Софроний е изповед, която в много отношения се посреща с изповедта на сръбския просвещенец Доситей Обрадович — „Живот и приключения на Димитри Обрадович, наречен в калугерство Доситей" (1783—1788). Може би Софроний е прочел в предговора на това произведение целта на автора, но може би и сам е достигнал до същата цел: описаният живот да послужи като негативен пример за това, какъв не трябва да бъде човешкият живот; хората да не търсят ценности там, гдето ги няма; виждайки лошото в живота, читателят да се стреми към хубавото. Така, произведението, колкото и да представя изложение на един действителен живот, получава смисъла на едно литературно творение, бих рекъл, типично просвещенско — с дълбок обществен резонанс и ярка възпитателна тенденция. Възникнала в Румъния, където е имало немалко български преселници и търговци, автобиографията е трябвало да държи будно тяхното внимание към страданията на народа и родината. Страница от живота на българския народ, автобиографията на Софроний преминава от изповед в обвинение.

Софроний използува старата житийна форма, но я изпълня с ново съдържание. Неговото „житие" е житие на мъченик, но това не е мъченик, който търпи изкушения на сатаната и отстоява своята християнска вяра, а който понася бремето на едно варварско робство, като споделя участта на цял народ. Писателят не създава „подвизи", които водят към небето, но „страдания", които са ропот срещу него, протест срещу един непоносим обществен ред, установен в отечеството му. Делът му е съвсем земен и макар да е духовно лице, мисълта му занимават земните човешки отношения, премеждия и образи.

Целият му живот и дейност се развиват върху широко очертания фон на историческия момент — робството на българския народ през XVIII в. От Карнобат до Видин все същата картина на тирания и произволи, на безправие и грабителство, на страдания и сиротинство, на глад и нищета съпътствува духовната, учителската и книжовната му дейност. Авторът води читателя през картината на руско-турските войни и на разложението на турската феодална система, където и при победа, и при разгром на владетелите раята е обект на изтезания и грабеж, където феодалните първенци водят борби помежду си и тегли най-вече безпомощният народ.

„В лето 1768 начена са войска баталиа — турчина сас московица — разказва Софроний. — Ами какво да скажим: като повлякоха ония лютии и свирепии агарене, какво ли зло не сториха по християни! Що им на ум не прииде, това не сториха! Колико человеци избиша! А нашей село, като е на четире путя и дом мой беше весма далеч от церкви, а по обичаю нашему потребно беше да са найда у церква и на вечерня и на утреня на всякий ден, колико ли улици убиколях, докле поида у церква и да си прииду паки у дом! Колико мя крати фатиха и биха мя, и главо ми пробишя, и хочяша да ме убият. . ."

Феодалните размирици са обрисувани с „крамолата" между агите на Осман пазар, с „крамолата" между Пазвантоглу и Генч-ага и Хамамджиоглу, с войната между султанските паши и Пазвантоглу, с нашествията на еничарите, кърджалиите и „пазвантските хайдуци". Градовете биват обсаждани, селата са пълни с войски, в същност огромни шайки от разбойници.

„Житие и страдания грешнаго Софрония", първа страница

Никакъв държавен ред, никакво право не съществуват. Всеки еничарин, кърджалия, „Пазвантов-хайдук", паша или войник от армията на султана стреля с пищова си раите, хвърля копието си по тях, пробива главите им, беси ги с юздите им, набива ги на кол, граби. За пълния хаос и царящия произвол свидетелствува следният момент от „Житието". Като владика Софроний се бои да го не хванат пашите, защото, хванат ли го, и с десет кесии не било възможно да се откупи от тях. И той бяга като подгонен звяр да се скрие, „не че е сторил нещо зло", „ами името му голямо — владика".

Представата за турския деспотизъм се изгражда с описанията на преживяванията, в които владеят нечовешките страдания, ужасът, смъртният страх. Нормалният човешки живот е деформиран. Образите на турските господари се отличават с варварство и бездушие, поробителите са мъчители, те са и „содомити".

Животът в Турската империя не е във властта на човека-роб. Българинът е играчка в едно стихийно море от зло и неправда. Животът е тъй изложен на опасности и принизен, че силите са нужни само за да се съхраниш. Героят на произведението е подчинен сякаш само на инстинкта на самосъхранението. Той не може да се съпротивлява, съпротивата означава край на живота му, а нормалният човек не се хвърля в самоубийство. Пред зверове да проявиш гордост, чувство за чест, твърд характер е ненужно, безсмислено. Примирението обаче не означава липса на сили и енергия. Героят преминава през хилядите примки на варварската империя, а това може да стане само благодарение на сили и енергия. Той се спасява от содомитите, от султанските войски, от татарския султан, от кърджалиите на Пазвантоглу. И читателят обиква в него и неговата жизненост, и неговата упоритост да преодолее най-тежките препятствия, и неговата любов към живота, и неговата плахост пред мъчителя.

Авторът нищо не измисля и няма защо да измисля: действителността е така богата с драматични епизоди и предлага такива преживявания на главното действуващо лице на повествованието, че едва ли човешкото въображение може да измисли нещо по-силно и по-вълнуващо. Нека припомним само картината, когато карнобатският околийски началник Сербезоглу заповядва да затворят героя на „Житието", заканват му се да го набият напреки на кол, той „гледа като вол кой час ще го умъртвят". Или сцената, когато върбишкият султан Ахмед Геряй беси нещастния поп Стойко с юздата на собствения му кон. Ако читателят не знаеше, че Софроний разказва истински случки, той не би сметнал за приемливи от гледна точка на реалистичното изкуство подобни сцени.

Гръцкото духовно робство е повече загатнато, отколкото възсъздадено: поп Стойко купува духовния си сан, при което без малко щял да бъде низвергнат поради това, че друг кандидат предложил повече пари, за да бъде запопен; като епитроп той „покварява" „благочестивия си живот", използуван от гръцките си началници да гложди поробения народ; „изгабосан" да стане врачански владика, понеже никой гръцки духовник не се наемал да върши в областта владишка служба и да събира данъка за патриаршията по времето на войните с Пазвантоглу, той едва се измъква, като побягва в Румъния, от задълженията, които му налага патриаршията.

И в тоя свят на робство, варварство и мракобесие се ражда новият човек на епохата. Той наистина още не се бори с установения ред, той

изобщо не изглежда героичен и все пак читателят изведнъж усеща: това е нов човек, ученолюбив и неспокойно търсещ, човек на делото, жаден за дейност в полза на своя народ, жаден за обществена изява, и се запитва — не е ли Софрониевият герой, както и сам авторът, типичният деец от първия период на нашето възраждане?

Героят на „Житие и страдания" носи съзнанието за дълг към своя народ. Това особено добре личи от края на разказа му, когато той, „освободен" от „страхове и продължителни теглила", като не може по друг начин да принесе „полза" на българския народ, се залавя с денонощен труд да изпише няколко книги на български език.

Не рядко робък, не рядко служител на безскрупулната патриаршия, дори понякога измъкващ последния грош на бедстващия народ като глоба и мирия на патриаршията, той е представител на неумолимо идещото ново в нашето развитие и всекидневно увеличава силите на нашия народ.

„Житието" на Софроний представя непринуден разказ, в който авторът разкрива не само събития и случки, но и своето аз, своите собствени преживявания, мъки, тревоги, чувства. Софроний не стилизира себе си като страдалец и светец, той разкрива преживяванията си с вълнуваща искреност. Той не идеализира себе си, представя се на читателя с най-обикновени човешки черти, безпомощен и лишен от какъв да е героизъм, поддаващ се на страх и обърканост, заинтересован за препитанието и владичината си и непрекъснато осведомяващ за тежината на кесията си. Така авторът е изградил един жив образ върху ярко и подробно обрисувания фон на нашата действителност, герой, характерен за един определен момент от живота на нашия народ.

И за пръв път в нашата литература писателят започва да говори тъй гласно за себе си, като чувствува нуждата и да се оплаче, и да потревожи другите със своята участ, и да се оправдае, и да изтъкне себе си, и да обвини. Ако в европейските литератури още от епохата на хуманизма човекът и животът стават център на внимание и изображение на мястото на божеството и библейските събития, у нас това става значително по-късно и Софрониевото „Житие" е пръв глас, който отминава аскетическите идеали и заговорва за човешкия живот и човешката правда на земята.

Личността на Софроний и действителността налагат новия стил на „Житието". Тук пищността на фразата отстъпва място на простотата и непосредствеността, шаблонът на черковните сказания — на непосредственото възприемане на жизнените явления, агиографската конвенционалност — на изповедта и дори самоанализирането. Тук думата е изстрадана и е елемент в една видена и докосната с ръка и сърце картина. Авторът пропъжда всеки размисъл, „задълбочен" от богословската мъдрост на средновековието. Той не рисува икони със стилизирани и най-често безстрастни светци и дяволи, а възсъздава със средствата на словото живи същества, същества от плът и кръв, които са му дърпали до изскубване брадата, били са до кръв ходилата на нозете му, прицелвали са се в него с пищова си, вдигали са го на бесилка. . . Няма никакво съмнение, че образът на човека, който се е опитал да те обеси, остава завинаги запечатан в съзнанието ти и при неговото възсъздаване не е нужно особено творческо въображение.

Свежестта на Софрониевия разказ иде от онова лично вълнение на автора, който отново е преживявал всеки момент, отбелязан в „Житието". Той наистина е излязъл на спасителен бряг, но още чувствува как вълните го блъскат към гибелта, още чувствува болката в брадата си и по петите си, още усеща султанското въже на шията си.

Софроний разказва случки и събития, излага своите „страдания", като не търси по-сложни литературни похвати; води го хронологическият им ред. Изложението на случките прекъсват възклицания от подобен род: „Ами докле изплатя оня долг, какова сиромашия потеглих!. . " „Ами какова ли скорб и сожаление мя обзе! . . Ами кому да скажа тая скорб мою?. ." „Сохрани боже, бостанджийское биение немилостивое!. ." „Ами аз що да сторя?. ." Тези възклицания са твърде чести и насищат с богата емоционалност разказа.

Разказа оживяват доста чести диалози, обикновено със силен драматичен характер. Например:

„И като излязохме на пут, рече на человека свой: „Стой!" И ний станахме. Тогива запрегна пушка своя насрещо мене близу и рече ми:

— Гявур, скоро сеги прииди на веру нашу, почто ето той час хочеш да пойдеш от той свет!

И аз, какво да сторя — от смертний страх изсохнаха ми устата и не можах да продумам, токмо толкова му рекох:

— А ефенди, хич вера с пушка бива ли? Ами хочеш да убиеш едного попа — от свето похвала ли хочеш да приемниш?

И он на много час държеше пушката на срещо мене и мисляше. После ми рече:

— Разделяш ли оная невеста от мужа ея?

И аз отговорих:

— Воистину, кой час ида на Карнобат, разделям ги.

— Заклени ся! — рече.

И аз, що да сторя — от страх смертний, закляхся и рекох:

— Ваалаги-биаллаги, разделям ги!"

Такива диалози не само разнообразяват разказа, те позволяват на читателя да навлезе в драмата и подробностите на момента, да чуе думите на лицата, за които се говори, да усети дъха и напрежението им.

Искреността на разказвача се проявява особено там, където героят на „Житието" застава пред нас без всякаква осанка на герой и без всякакъв ореол на мъченик — в пълна безпомощност, разтреперан и стъписан, разкривен от болка и изплашен до смърт. Например:

„Ами що потеглих у затворката! Имам недуг почечуйний, сиреч маясил — тогива от противное ястие беше мя хватил. Хочим да излезим повон, а они ме не пущат, псуваха мя. . . Та от страх и от недужная теснота упсдоша вси власи глави моей!"

На места тая искреност достига до саморазобличение. Героя често псуват и наричат „мръсник", а той се съгласява с всичко, стига да спаси живота си, да се измъкне жив и здрав.

При изображението на такива моменти той не губи чувството си на хумор, което несъмнено притежава и което го прави още по-симпатичен на читателя. Той добродушно се смее над своите състояния. Сдържан хумор се чувствува дори в някоя най-трагична ситуация:

„Повлякоха ме бостанджии да мя убесят. Аз ся теглях камто бостанджии, а они мя теглят навон. Раздраха ми дрехите. Заборавих и биение и болест!. ."

Когато Сербезоглу го затваря и неговите хора му говорят, че ще го набият напреки на кол, той „гледал като вол" кой час ще го умъртвят!

В разказното изкуство на Софроний владее действието, предадено в драматически епизоди. Описателността се среща рядко, никога сама за себе си. Някъде се очертава декорът на природата, уловен е пейзаж, който отговаря на преживения драматичен момент. Въпреки тоя начин на разказ епизодите са богати с моменти от живота на българския народ. Характеристиките се постигат с малко думи, но са жизнени. Особено пълно са уловени психологическите състояния на героя.

Стилът в тесния смисъл на думата и езикът на „Житието" отговарят на реалистичния му характер. Обрати на речта, речник и форми, заети от живия народен говор, изместват архаизираното книжовно предание на епохата. Жизнеността на разказа се постига с конкретност, характерна за разказното изкуство на народа. Тая конкретност се чувствува например в сравнението: „Ний есми рая. Всякоги боязливи есми като зайци." Или: „И ний гледахме като овци на заколение." Някъде речта звучи афористично, като народна мъдрост: „Учен человек ученаго люби, и прост — простаго, и пиян — пияна:о." Драматизмът на речта се постига с кратки изречения, тя протича, сякаш разказвачът се задъхва: „А студ лют, ноч долга по декемврια месяца. Хочехме от студ да измрем! На утре востанахме рано. Пут не има: снег глубок." Софроний не отбягва и груби, ругателни слова и обрати на речта, знае тяхната емоционална стойност. Той пише своето „Житие" не за книжовника от манастира, към когото проявява, както видяхме, подчертана неблагосклонност, а за читателя от народа и това определя какъв да бъде езикът на произведението.

Особено привлича вниманието езикът на Софроний. Употребата на новобългарския език в книгите му представя крачка напред в развитието както на литературата ни, така и изобщо на народа ни. Макар новобългарският език да измества старобългарския или черковнославянския още в сборниците, писани дори два века по-рано, нашите първи възрожденци и преди всичко Софроний започват да го употребяват съзнателно, с цел да се доближат до народа, да доближат до народа просвещението и да му направят явни задачите на епохата — отърсване от фенерското духовно робство и от чуждия гнет. Софроний съзнателно се стреми словата на „Неделника" да прозвучат на народен български език. В поканата за издаването на книгата той обяснява: „Понеже нашея книга по словенский старий язик написана ест, а не разумяват простии человеци закон божий, много и священници не разумяват, того ради потрудих се аз грешний и преписах тая книга душеполезная на простий болгарский език, каквото хоратиме ний."

И с „Житието" си Софроний утвърждава живия народен език. Той, разбира се, още не може да се освободи от влиянието на черковнославянския, но все пак прави голяма крачка напред в развитието на новобългарския литературен език. У Софроний се забелязва стремеж да разпали обич към българския език; в това отношение той продължава патриотичното дело на Паисий.

Във всички свои посоки книжовната дейност на Софроний има твърде много допирни точки с книжовната дейност на най-големия сръбски про-

свещенец Доситей Обрадович. Тези допирни точки са свидетелство за просвещенския характер на Софрониевото дело. Когато обаче се издирва влиянието на Обрадович върху Софроний, не бива да се изпуща изпред вид, че и двамата дейци са рожба на една и съща епоха, преследват едни и същи цели и черпят от едни и същи източници.

Образът на Софроний Врачански като писател не би бил пълен, ако не добавим към литературното му дело и неговия „Позив", написан и издаден по време на Руско-турската война от 1806—1812 г. Тоя „Позив" към българския народ да срещне руските войски като освободители и да им окаже всестранна помощ е връх в развитието на някогашния скромен котленски свещеник и учител. Той е логически завършък на „Житието", в което се възсъздават непоносимите страдания на автора и на българския народ. Този позив е обнародван от Г. С. Раковски в „Дунавски лебед" през 1861 г.

Разбира се, и развитието у нас — в нашия обществено-политически, културен и литературен живот — извежда Софроний на фронта на борбата, превръща го от просветител в борец. И тук се проявява общата тенденция през епохата на европейското просвещение идеологическата борба срещу света на робството и невежеството да води към революционна борба. Най-ясно това е във Франция, където в края на просвещенския век избухва най-великата от буржоазните революции. У нас нещата не са така релефно очертани, но закономерностите на подобно развитие безспорно могат да се разкрият.

Да се говори по времето, когато Софроний живее и работи, за създаване на вътрешни условия за освобождение на нашия народ чрез революционна борба изглежда смело. Но като революционизиращи фактори в известна степен за нашия народ, когато се проучат фактите, трябва да се схващат руско-турските войни и революционните движения в съседните земи — Сърбия, Гърция и Румъния, в които участвуват немалък брой българи.

Руско-турските войни от 1768—1774, 1787—1791, 1806—1812 г. създават представата за „дядо Иван", който иде на помощ на живеещия във варварско робство и нечовешки страдания български народ. Във войната от 1806—1812 г. вече участвуват българи-доброволци на страната на русите, които се организират в 1810 г. в „Земское болгарское войско". Българите Атанасий Нескович и Иван Замбин, които са във връзка със Софроний, се опитват — като представители на българската народност — да спечелят покровителството на русите за своите съотечественици. Тая война активизира за политическа дейност и Софроний. Не много по-късно в гръцките борби за свобода се прочува българинът Марко Бочар от Воден, в сръбските въстания турските пълчища громи със своята чета българинът хайдут Велко, в румънското освободително движение участвува българинът Кърджали, за когото Пушкин написва едноименната си повест.

Очертаната ситуация е почвата, върху която Софроний Врачански израства от просвещенец, който се стреми да прогони средновековния мрак, и писател, който рисува страданието на народа, в народен водач, пред когото се чертае път на борба с робството и тиранията.

„Позивът" на Софроний е забележителен документ за растящите нови сили в нашето възраждане. Каква нужда го е извикала?

Софроний е преживял вече — десетилетия по-рано — руско-турски войни и е познавал неориентираността на своите сънародници в събитията и примирението им с робството. Сам той ги е споделял до известна степен, както личи от „Житието" му. Оттук наред с ликуващата радост, че русите идат „да избавят вас от толкия беди", припомнянето за теглото и предупреждението да се пазят от „юдиное предателство".

Ако в „Житието" Софроний понася робски страданията — в духа на християнското учение, тук уверено зове народа, искайки да го увлече по пътя на борбата. С авторитета си на най-високопоставено лице от българската народност той облича в благослова на християнското божество руската войска: „Ето сега видим и гледаме, како прифтаса милост божия на беднаго рода вашего — що е влял бог милост в сърдце благочестивейшему и великому государю императору Александру Павлович и повдигнал его да избави вас от таковое турецкое варварское мучителство. И ето сега приближава до вас крестоносное его воинство — ваши християни братия да избавят вас от толкия беди; ето прииде оний светлий ден, що го чакате от четиристотин години!. ."

Българите не бива да смятат русите за чужденци, „но да имате их каквото единоверни братия ваши". Софроний иска доверие към тях, иска да се отворят за тях както домовете, така и сърцата.

Най-силният му аргумент срещу поробителя са ужасите, безчинствата, произволите, които характеризират тираничната му власт: „Ах християни! Не знайте ли колико гориха вас они мучители сас разгорени железа; колико пекоха чада ваши на рожни пред очи ваши; колико ограбиха и узеха стока и имение ваши; колико узеха синови и дщери ваши и изневериха их?. ."

Очевидно, Софроний разчита на повишената активност на масите в една обстановка на криза за господствуващата народност, която не ще може да граби, както в „мирната" епоха.

Отсъствието на съзнателност у поробения народ го кара да произнася клетви срещу сътрудничеството с поробителя: „Ала най-вече, християни, да се пазите от юдиное предателство, каквото от огня гиенскаго. Да не буде никоему християнину да упадне у таковий тяжкий грях, почто казнен хоче да буде и на тоя свят, и на оний: понеже веру свою християнскою предал ест на врага християнскаго. . ." Тук вече не говори смиреният и изплашен до смърт роб; пред нас застава новият човек на Възраждането, който осъзнава тежката си и отговорна задача: да разтроши вековните вериги, в които е окован.

Както е известно, първият поет на новобългарската литература Димитър Попски възпява Софроний в една голяма ода. Бидейки съвременник и навярно лично познат на бележития ни възрожденец, характеристиката, която той дава, допринася да се изяснят действителните му черти на деец и писател (доколкото издателят на „одата", разпаленият патриот-романтик Г. С. Раковски не е добавил свои стихове в нея, което ни изглежда доста вероятно). Освен като „просветител" Димитър Попски рисува Софроний и като пламенен патриот, който живее с мисълта за борба и вижда пред себе си отечеството, което с оръжие в ръка завоюва свободата и величието си.

Полувековната дейност на Софроний Врачански изпълня почти половината от летоброенето на онази епоха от нашето историческо развитие, която означаваме с термина Възраждане. Софроний продължава делото на Паисий. Същевременно той обогатява и разширява съдържанието и

формите на новите книжовни и обществени появи на епохата. Неговите идеи и дейност с просвещенски характер го изтъкват като типичен и най-виден представител на българското просвещение от края на XVIII и началото на XIX в. и го включват в редицата на големите славянски просвещенци от същото време. Той е и първият българин на новото време, който упорито и цял живот се занимава с книжовна дейност, като се стреми съзнателно към създаването на голяма по количество и разнообразна по съдържание българска литература. Издавайки своя „Неделник", той действително поставя онова плодоносно „начало", за което сам говори: както на българската печатна книга, така и на съзнателната употреба на новобългарския език в книжнината. Автобиографията му е забележително произведение на българската литература, което най-пълно възсъздава цяла епоха от живота на нашия народ и вълнува и с нарисуваните картини и образи, и с живия и искрен разказ на събития и преживявания. От гледна точка на славянското възраждане Софроний е деец, който върши у нас същото, което вършат в другите славянски земи просвещенците Доситей Обрадович, Матия Антун Релкович и Матия Петар Катанчич, Валентин Водник, Йосиф Добровски и Антонин Бернолак.

*

Двама народни будители, Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович, се включват в развитието на българското възраждане и на новата българска литература с дейност, която има по същество характера на дейността на Софроний Врачански, без да има обаче нейната многостранност и нейния мащаб. Поставяйки си за задача народното просвещение, те също използуват за реализирането й новобългарския език и печатното слово.

Хаджи Йоаким Кърчовски (хаджи Яким, даскал Яким, Яким монах) е роден в средата на XVIII в. в Кичевско (Кърчовско) или в самия град Кичево (Кърчово). Едно предание уточнява родното му място в село Осломеви, Кичевско (Кърчовско), друго обаче води произхода му от кратовските села. В 80-те години на века Йоаким е вече свещеник и хаджия. Учителствува на различни места — в манастира Иван Бигор, Дебърско, в Кратово, Крива паланка, Самоков. Отваря вратите на училището си в Кратово освен за момчета и за момичета. Установява се трайно в Крива паланка. След смъртта на жена си се закалугерява. Живее до около 1820 г. Тримата му сина продължават просветната му дейност.

Като учител хаджи Йоаким живее близо до народа и за неговото просвещение намисля да състави книги с разнообразно четиво и на народен език. Отпечатани в периода от 1814 до 1819 г., книгите му получават значително разпространение и биват преиздавани и в по-късно време.

Първата книга, „Слово изказаное заради умирание. В Будине граде, 1814", излиза без името на автора, но носи всички белези на авторския труд на хаджи Йоаким. С името на автора излиза в същата година „Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова, собранная от различних святих писаниях и преведенна на простейший язик болгарский ползования ради простейших человеков и некнижних. Списанная от хаджи Йоакима даскала и преведе ся на тип потщаним господара кир хаджи Пеца от Шип и кир хаджи Станко от Кратово и кир Димитрий Филипович от Егридере Паланка за душевное их спасение. Настоятел бист Димитрий

Йоанович Зузура от Сечища. В Будине граде, писмени Кралев. Всеучилища Унгарскаго, 1814."

Следват книгите:

„Сия книга, глаголемаа Митарства. Преведе се трудом благоговейнаго в монасех пречестнейшаго г. Йоакима даскала Кърчовскаго, иждивением же православних христиан щипских и прочих градов болгарских за душевное их спасение напичати ся настоянием благопочтеннородних господаров Димитриа Филиповича, жителя и купца кратовскаго, родом из Егридере Паланка, и Димитриа Зузура, сечищунина. В Будине граде. Печатано писмени Кралевск. университета Пещ, 1817."

„Чудеса пресветия Богородици. Преведени от книга Амартолон сотириа на болгарский язик ради ползи и поучения и спасения рода християнскаго, трудом и настоянием благопочтенородних господаров и купцев Димитриа Филипповича, жителя кратовскаго, родом из Егридере Паланка, и Димитриа Зузура Сечищянина. В Будине граде. Печатана писмени Крал. Университета Пещанскаго, 1817."

„Различна поучителна наставления, сочиненная иеромонахом Йоакимом хаджи, настоянием же почтенороднаго господара Неши Марковича, родом от Кратова. В Будине граде, печатано при Кралевском университете писмени Славено-сербския печатни, 1819."

Като книжовник Йоаким Кърчовски продължава делото на дамаскинарите и на Софроний Врачански. Неговите книги са сборници, които съдържат поучения, тълкувания на библейски текстове и нравоучителни разкази, често с апокрифен характер. Хаджи Йоаким използува средновековната литература, заема от нея и превежда от гръцки слова, но в поученията, тълкуванията и апокрифните разкази се промъкват мисли, сравнения, образи и описания, в които се оглежда съвременната действителност. Новобългарският език и печатното слово имат задачата да разтворят по-широко вратите на образованието към широките слоеве, тъй като новото време изисква да бъде издигнато по-високо тяхното нравствено и културно равнище. Нашият просветител на XVIII в. — учител и духовник — разполага с малко нови средства за разширяване на идейния кръг на своите съвременници, но той съумява да ги въведе в един свят, който оживява мисълта им, извиква желанието да бъдат преоценени ценностите на съвременния живот. Тук и там се долавя и известна критика към схващанията и формите на живот, която е характерна за просвещението. Изричното упоменаване още на заглавната страница, че книгата е написана на „простейши език български", че е издадена „с иждивението" на „български" граждани, „за полза и поучение" на българските читатели, представя стъпка към осъществяване на поставените от първите възрожденски историографи задачи — утвърждение на българската народност, на българския език, на българското национално съзнание. Чувствува се как един народ се възземa съзнателно да създаде култура на свой език, своя национална култура, при това култура демократична, в полза на широките народни слоеве.

Кирил Пейчинович е роден около 1770 г. в с. Теарце, Тетовско. Учи в близкото село Лешок, където имало манастир. Известно време е ученик на Йоаким Кърчовски в Дебърския манастир. Приема монашески чин в Кичевския манастир, бил е и в Хилендар. В самото начало на XIX в. е избран за игумен на Марковия манастир при Скопие.

В 1817 г. става игумен на манастира в с. Лешок и тук остава до смъртта си в 1845 г.

Следвайки своя учител Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович развива просветна дейност, като напътствува и подтиква към образование по-младите монаси, произнася проповеди, пише книги. Той не остава монах в Хилендарския манастир, макар че там монашествували баща му и чичо му, а възобновява манастира в с. Лешок, който бил изоставен, и се поселва в него, за да бъде по-близо до своите съселяни. Разбрал значението на печатното слово, замисля да създаде печатница в Лешокския манастир, а по-късно подпомага ранния възрожденски печатар Теодосий Синаитски да обнови печатницата си в Солун. Написва и издава две книги:

„Книга сия, зовомая Огледало. Описася ради потреби и ползования препростейшим и некнижним языком болгарским долния Миссии многогрешним во иеромонасех и недостойнейшим игуменом Крал Марковскаго монастиря, иже во Скопие у Маркоа река храма святаго великомученика Димитриа Кирилл тетоец Пейчинович. И издася на тип иждивением и потщанием благоговейнаго во священицех господина Косте Стошича попа от Призрена града. В Будине граде, писмени Кралевск. Университета Пещанскаго, 1816."

„Книга глаголемая Утешение грешним, приведена на простий язик от Кирилла иеромонаха, бившаго игумен в монастир Лешечкаго святаго Атанасиа. В тип Солунский при Хаджи папа Теодосиа архимандрита Синаитскаго в лета 1840."

Книжовното дело на Кирил Пейчинович по своя характер е близко до книжовното дело на Йоаким Кърчовски. И то продължава дамаскинарските усилия, свързва се и с делото на Софроний Врачански. Поученията, тълкуването на библейските книги, описанията на обредите, молитвите, дори разказът, който съдържа втората книга, водят още из лабиринта на средновековието, но същевременно едно пробудено народностно съзнание кара книжовника да мисли за нуждите и положението на своите съотечественици, почувствувани вече като такива, да използува за просветителска дейност сред тях новобългарския език, да изгражда поднесения текст с елементи, заимствувани от близката действителност. Още заглавната страница свидетелствува за новото българско съзнание, което издига на щит просветата чрез народния български език: „Огледалото" е писано „ради потреби и ползования препростейшим и некнижним языком болгарским долния Миссии". Народният живот е всякога пред очите на писателя, той се вълнува от робското положение на българския народ, чувството за национална правда заговорва от следните редове: „Защо от други вери (народи — *б. а.*) мъчени биваме, защо от калдаръма долу слизаме, защо зелено не носим, защо хубаво не носим, защо от турци по-малко зборим, защо когато ни яхат, газят — търпим, защо?"

В 1835 г. Кирил Пейчинович си написва епитафия, която бива издълбана на надгробната му плоча. Тая епитафия е една от ранните стихотворни прояви на нашето възраждане. Тя е написана в римувани стихове; в римуването Пейчинович проявява сръчност.

Делото на Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович е важен момент в пробуждането на българското национално съзнание в Македония. Чрез това дело в една сравнително ранна епоха българите от Македония се включват в общонационалното движение на българското възраждане и

става явно, че от Котел, който дава на възраждането ни Софроний Врачански, до Кичевско и Тетовско, които отхранват Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович, протичат едни и същи процеси, едни и същи идеи и чувства обхващат широките слоеве на населението и започва литературен живот с едни и същи стремежи.

*

Като стихотворец на епохата записва името си в нашата литературна история Димитър Попски. Макар делото му да е ограничено по размери, борческият патос на „Одата на Софроний", която написва, го врежда между новите дейци на Възраждането.

Сведенията за Димитър Попски са съвършено оскъдни. Той е по-млад съвременник на Софроний, когото нарича свой благодетел и баща. Роден е в Трявна. Националното му съзнание се пробужда под влиянието на Паисий и Софроний. Софроний го взема под закрилата си и го приобщава към своя духовен мир. Попски пребивава заедно с него в Румъния и, изглежда, му сътрудничи при отпечатването на „Неделника".

Единственото си литературно произведение, „Ода на Софроний", Димитър Попски написва в 1813 г., когато Софроний е още жив. Стихотворението се запазва в ръкопис, докато попада в ръцете на Г. С. Раковски, който го обнародва в „Дунавски лебед" през 1861 г.

Одата носи следния наслов-посвещение: „Его преподобию господину Отцу епископу Врачанскому Софронию, милостивейшему моему благодетелю и отцу искренейшее приношение." В края е отбелязано: „Вашего Преподобия милостиваго моего благотворителя и отца син духовний Димиер Попски от Травна — Марта 25 — Букурещ 1813."

Обаян от личността на Софроний и въодушевен от дейността му, особено по време на Руско-турската война от 1806—1812 г., запознат и с популярните в руската и сръбската литература оди на XVIII в., Димитър Попски пристъпва да даде израз на своя възторг и преклонение пред великия ни възрожденец. В лицето на Софроний той е съзрял крупната историческа личност и очертава неговия образ върху широкия исторически фон на славното свободно минало и тъжното робско настояще, като черпи данни, представи и идеи от Паисиевата „История славяноболгарская". Образът на Софроний особено ярко изпъква, след като е нарисувал мрачната картина на робството. На завладяването на България от турците е отделено широко място. Турците се възползуват от несъгласията между българските владетели и налагат своето господство.

Картината на робството е нарисувана смело, пред читателя се разгръща както варварското политическо робство, така и духовното робство. Дълбока омраза, особено към хищничеството и мракобесието на фанариотските поробители, кове ясните за обикновения читател образи, сред които са примесени възгласи на гняв и болка:

Горе! нам и тям, кои под турскаго ига обретаются
пастири овци не пасут, пси волков необраняют,
стадо неумножают, паче же сами похищают.
Уви! нам овцам, те нас стригут, млако доют;
тям недоволни, кров источают и овци поядают.

Картината на робското положение на българския народ не е обикновен увод, който поставя възпявания герой в епохата му. Тя е нужна като органическа съставка, за да изпъкне величието на подвига на българския възрожденец, свързва се логически с по-нататъшното развитие на стихотворението, където Софроний изправя ръста си на „пастир и учител", за да спаси народа от страшната му беда. До появата на Софроний стихотворението звучи не като ода, а като елегия. Тепърва с неговата поява зазвучават химнични тонове. Авторът умее да нанесе мрачни краски в елегичната част и възторжени в химничната. Хиперболата, тъй важна съставна част на одата, зазвучава с пълната си сила, но не може да се отрече и правдивост във възхвалата, колкото и далече още да е възпяваният герой в онова време от славата си:

Имя твое загръмяло и будет гръмети во веки веков!
Болгария тебе венец плете, а на небеси уже готова!

И особено интересно е, че ранният поет продължава с призиви не само за възраждане на отечеството и за ново въздигане на българския „архиерейски престол", но и за освободителна борба, в която отечеството ще намери щастието и славата си. Познатият от „Стематографията" на Жефарович разярен български лев е призван да възкръсне и страшно да изреве, Янтра да открие „скритото съкровище на цар Михаил", въоръжената десница да прогони врага:

При животе твоем да возкръснит разярений наш лев,
кой бистрим стремлением да изревет страшен рев!
Янтра да откриет потаенное царя Михаила
сокровище, кое давно своим песком засипала!
Да явит звону, что перву в Терново зазвоняла
и во время Иоанна Патриарха гръмко загръмяла!
Престол Архиерейский паки да блеснет,
и тя звона паки радостно да ехнет!
Да явится царя Асеня мужество,
народу от всюду да стецятся множество!
Всяк услишай к того гласа да бежит,
десницу свою на врага да вооружит!
Всяк вооруженною рукою и волею за вяра да умре. . .

Очевидно Димитър Попски не само е пробуден от патриотичния зов на Паисий, той вече се въодушевява от стремежа да осъществи започнатото от Паисий патриотично дело. Трябва да смятаме, че одата възниква в атмосферата, в която неотдавна е възникнал и позивът на Софроний към българския народ да подпомогне руските войски в Руско-турската война от 1806—1812 г., т. е. да започне освободителна борба.

Стихотворението, което Димитър Попски посвещава на Софроний Врачански, се свързва с оня лирически вид, който е характерен за епохата на просвещението — одата. Господствуващото изкуство на просвещението, както е известно, е класицизмът. Димитър Попски може да бъде причислен към класицизма, развит в руската литература на XVII—XVIII и в сръбската литература на XVIII—XIX в. След Попски това изкуство има още няколко представители в нашата литература. Отличават го рационалистична образност и реторична многословност. Характерни за него са още многосричният стих, тромавият ритъм, който в „Одата на Софроний" съвършено отсъствува, и напластените рими, най-вече глаголни, т. е. състоящи се от сходни глаголни форми. Тоя размер можем да наречем „славянски хекзаметър". В тоя вид стихотворство преобладава черковнославянският език.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ 20-те ГОДИНИ НА XIX в. ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

Един буквар, излязъл през 1824 г., поставя начало на нов момент в развитието на българската литература. Малкият труд на д-р Петър Берон, влязъл в литературата с названието „Рибен буквар", със своето разнообразно, енциклопедическо съдържание изведнъж става изразител на порасналите духовни сили на българския народ, на неговите нови културни, просветни и научни интереси, както и на новите му естетически нужди. Книжнината ни съвсем рязко се отделя от средновековните условности, новият възрожденски дух намира въплъщение в определени светско-национални и демократични литературни форми и направления. Докато идеите на Паисий и Софроний бяха начален манифест на народното възраждане и се проявяват главно чрез публицистиката, след излизането на буквара на Берон започва период, в който българската литература придобива нови черти, обособяват се жанрове, форми и направления, за да се очертае в средата на века нейният истински подем като ярка съставка на българската национална култура. Букварът въвежда читателя в нов, непознат дотогава свят на природата и миналото, както и в живота и в сферата на съвременността. Заедно с познавателното си съдържание букварът включва ред елементи на художествената мисъл — в басните, анекдотите и късите разкази, свързва читателя и със съвременните понятия за художествена литература.

Периодът до Кримската война е изключително интензивен и изпълнен с разнообразни книжовни прояви. Наред с все по-богатата и диференцирана учебникарска книжнина появяват се и описания на природата, на отделни явления и предмети, на градове, на народния бит. Поставя се началото на периодичния печат, чрез който публицистиката се издига на нова висота. Заражда се интерес към народното творчество. Отделят се първите художествени жанрове в поезията и в прозата. Засилва се въздействието на литературата върху целия културен и обществен живот — тя става главен изразител на националните и демократични стремежи на нашия народ. Оформят се творци, които посвещават живота си на книжовен труд и чрез него — на националната освободителна борба и прогреса.

Втората четвърт на XIX в. е изпълнена с важни събития в развитието на българския народ, някои от които имат определящо значение за характера на литературния процес.

Започналото разпадане на феодализма в Османската империя създава благоприятни условия за подема на национално-освободителното дви-

жение на народите на Балканския полуостров. Тежките поражения на Турция във войните с Русия (1806—1812 и 1828—1829) засилват вътрешните противоречия в Османската империя, както и революционните движения на отделните националности. Избухналите жестоки междуособици между кърджалиите и султанските войски биват ликвидирани, в 1826 г. бива разпуснат еничарският корпус и се утвърждава абсолютната власт на султана. В империята се установява своеобразна система на „просветен абсолютизъм", който, под влияние на западноевропейските държави, се опитва да въведе реформи и с това да отложи революционното разрешаване на буржоазния преврат и да намали ефекта на национално-освободителните движения. Така се стига до оповестяването в 1839 г. на Гюлханския хатишериф, който, макар и формално, създава законни положения и гаранции за запазване „живота, честта и имота" на всички поданици на султана.

Силно влияние върху възродителното движение на българите упражнява гръцкото освободително движение. Под ръководството на патриотичната организация „Филики етерия" в 1821 г. в Гърция избухва въоръжено въстание, което увлича и голяма част от гърците в съседните страни. Във въстанието участвуват много активно значителен брой българи, някои от които ръководят отделни отреди (напр. хаджи Христо командува кавалерийски ескадрон и бива произведен в чин полковник).

Създаването на турска редовна армия и възникването на буржоазни икономически форми на производство се отразяват благоприятно върху развитието на българите. Българската домашна промишленост започва да нараства бързо, особено абаджийството, гайтанджийството, терзийството, кожухарството, казанджийството, железарството, обущарството, бояджийството, като се използуват благоприятните местни условия за всеки занаят. Оформят се първите по-големи промишлени центрове — Габрово, Сливен, Копривщица, Карлово, Калофер, Самоков, в които се заражда манифактурно производство. В 1834 г. в Сливен е основана първата машинно-манифактурна текстилна работилница с около 400—500 работници.

Във връзка с подема на производството и създаването на известни гаранции за държавен ред се засилва търговията. Като значителни търговски центрове се обособяват Търново, Пловдив, Свищов, Габрово, Одрин, Пазарджик, Серес, Велес. Големи търговски магазии откриват българи в Цариград, Смирна, Одеса, Букурещ, Брашов и други градове. Появяват се българи търговци с влияние върху икономическия живот в Турция.

Всичко това довежда до сериозни изменения в общественото съзнание на българите, до промени в техния духовен живот. Заедно с очертаването на капиталистическите форми на производство възниква и капиталистическият пазар, което се изразява между другото и в увеличаване на българското население в градовете. Все по-ясно се изявяват общите национални черти на българите, тъй като исторически възниква необходимостта от единство в цялостния обществен организъм върху основата на общите икономически, културни, езикови, битови връзки и интереси. Успоредно с този процес се появява естествен стремеж животът в България да се свърже с отишлата напред европейска цивилизация; европейзацията на икономическия живот (създаването на капитализъм) бурно стимулира и развитието на всички страни на националната култура. В това отношение известна роля играят някои от най-близките народи, които в своето исто-

рическо развитие са съумели да осъществят националното си формиране преди българския народ, а именно гърци, сърби, румъни и руси. Българският народ в кратък период успява да ускори своето национално развитие. Обикновено в литературната ни история този процес се определя като „влияние" на съседните нам народи върху формиращата се българска култура и литература. Тези „влияния" обаче не бива да се преувеличават и всяка близост между националните литератури да се обяснява с механично пренасяне на идеи и форми от една страна в друга. Литературата, както и всяко друго изкуство и другите форми на обществено съзнание, се поражда от конкретни исторически условия. Само при наличие на сходни обществени условия националните литератури могат взаимно да се обогатяват и подпомагат.

Във взаимоотношенията на балканските народи през периода до Кримската война се проявяват различни тенденции. В началния период на национално-освободителните движения, пред вид на еднаквото зависимо положение на отделните народи, между българи, гърци, сърби и румъни съществува дълбоко идеологическо единство и единодействие. Те много често се обединяват за обща борба срещу феодалния и национален поробител. Взаимно се подпомагат и в областта на културния и книжовен живот. Известна е например голямата любов, с която Йован Раич пише своята „Историја разних славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов", или вниманието, което Вук Караджич отделя на българския език и българските народни песни. Първите български книжовници учат прилежно гръцкия език и си служат с гръцки учебници, за да усвоят съвременните знания. Книжовното общуване между българи и гърци е широко и плодотворно. Когато обаче у гръцката буржоазия закономерно се появяват стремежи да господствува над българския пазар и да задушава развитието на българското национално съзнание, между двете буржоазии се зараждат противоречия. Използувайки гръцкото духовенство, което има привилегировано положение в Османската империя, гръцката буржоазия провежда политика на омаломощаване българското национално-освободително движение. Българската култура тогава поддържа контакт главно с демократичните гръцки културни и литературни течения. А с официалната фанариотска култура се захваща остра идеологическа и политическа борба, която взема форма на борба за черковна независимост.

Основните маси на българския народ обаче през целия този период са подложени на тежка и непоносима експлоатация и произвол. Икономическите промени в Османската империя с нищо не облекчават участта на селяните. Само наред с феодалните форми на експлоатация се появяват и нови, капиталистически. До омразните бейове се нареждат и чорбаджиите изедници. Затова характерна особеност на този период са непрекъснатите селски брожения, най-силни от които са въстанията в Западна България през 1835—1836 г., Нишкото въстание през 1841 г. и въстанието в Северозападна България през 1850 г. (Берковско въстание). Тези селски движения още нямат революционен характер и избухват стихийно, изразявайки народния протест против непоносимия гнет, но те дават голям тласък на самочувствието на българския народ. Върху тяхна основа Г. С. Раковски пръв започва да изготвя политически планове за освобождението на България и да създава организации за практическото им осъществяване.

По такъв начин в началото на 40-те години национално-освободителното движение се свързва със селското брожение и придобива дълбоко революционен народен характер.

Подемът на националното и културно движение на българския народ довежда до очертаването на няколко важни центъра на особено интензивен и плодотворен духовен живот. Преди да се оформят такива центрове в българските земи в самата Османска империя, създават се средища на книжовна дейност и култура в съседните свободни земи — в Букурещ и Брашов, в Белград, Крагуевац и Прага, в Одеса и Москва — там, където вече са се появили патриотични кълнове сред многобройната българска емиграция. Тези кълнове са свързани не само с общия народен подем, но и с възникването на интерес към съдбата на българския народ у другите славянски народи, с общия повишен научен интерес към славянството.

Пръв насочва вниманието на учените към българския народ видният сръбски филолог Вук Стефанович Караджич (1787—1864), като обнародва български народни песни и в 1822 г. в труда си „Додатак к Санктпетербуркским сравнительним рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика" дава данни за българския език. През 1824 г. руският славист Константин Калайдович издава в Москва труда си „Иоанн, экзарх Болгарский", в който се разкрива разцветът на старата българска литература през IX—X в. и нейното значение за руската литература.

Но заслугата за широко заинтересуване на руската наука и култура от съдбата на българския народ принадлежи на Юрий Иванович Венелин (1802—1839), по произход украинец, роден в Закарпатска Украйна. През 1823 г. той е назначен за преподавател в Кишиневската духовна семинария, гдето се сближава с българите и става разпален и верен приятел на българския народ. В околностите на Кишинев живеят в компактна колония български изселници, които са напуснали родните си места, гонени от турската тирания. Венелин опознава живота на българската колония, става горещ защитник на българския народ и се посвещава на проучване миналото и сегашното положение на българите. Плод на тези му научни занимания е книгата „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам" (1829), която се посреща с вълнение от руската общественост и от българската интелигенция. Книгата му звучала като откровение за българските изселници и млади патриоти с тезата си за славянското потекло на българите, за ролята им в историята на Русия и за дълга на русите към злочестия и забравен славянски народ. Заинтересувала се от неговите научни интереси, Руската академия на науките изпраща Венелин да обиколи България, за да направи исторически, етнографски и филологически проучвания. През 1830 г. Венелин прекарва няколко месеца в Добруджа (от Варна до Силистра) при много несгодни условия, като успява да събере данни за българския език, за народното творчество и за стари ръкописи. Минавайки през Влашко, той се запознава с влахо-българските грамоти и други документи. Когато се завръща в Москва, Венелин се отдава на научна дейност. Около 1835 г. завършва труд върху българския език — „Грамматика нынешнего болгарского наречия", който не успява да издаде. През 1835 г. Венелин обнародва труда си „О характере народных песен у славян задунайских", посветен на сръбския и българския фолклор.

Особено важно значение за българската литература има Венелиновата статия „О зародыше новой болгарской литературы“ (1837), излязла през 1838 г. в отделна книга (преведена два пъти на български, в 1842 и 1860 г.). Тук за пръв път се прави равносметка на духовния живот на нашия народ, изтъква се неговата изостаналост поради непоносимите условия на роб-

Юрий Венелин

ството, поставят се много въпроси, свързани с българския литературен език, с отношението на гръцкото духовенство към българите и пр. Макар Венелин да не е бил запознат добре с много от поставените въпроси, той ги разглежда с голяма любов и благоразположение и затова съумява да предизвика широки научни интереси и симпатии към съдбата на нашия народ. Много българи се откликват на неговия апел за събиране и проучване на народното творчество, паметниците на старата българска култура

и на съвременния бит и език. Венелин поддържа тясна преписка с В. Априлов, Н. Палаузов и други възрожденски дейци.

Венелин се налага на българския читател с авторитета си на руски учен и с възторженото си отношение към българския народ. На това се дължи и огромното му въздействие за засилване и разширяване на трайните духовни и политически връзки между руси и българи. При това Венелин подчертава заслугите на българите за руския духовен напредък, изтъква голямата роля на българската култура за развитието на старата руска образованост и призовава русите да подпомогнат българите в тежкото им положение под турско робство.

Широк научен интерес към българския народ проявява и руският славист Виктор Иванович Григорович (1815—1876), който пътува из България през 1844—1845 г., събира ценни старобългарски ръкописи и прави първите проучвания върху българските говори. Григорович подпомага много български младежи при ученето им в Русия, между които е и Христо Ботев.

Трябва да се отбележи и интересът на редица видни чешки учени-слависти към българския народ. Още Йосиф Добровски — един от основателите на славянската филология — се интересува от българския език, макар че не е имал много ясна представа за неговите особености и не може да го отличи от сръбските наречия.

Значително допринася за засилване интереса към българската книжнина Павел Йосиф Шафарик, виден чешки и словашки славист. Той се интересува от старобългарската литература, от делото на Кирил и Методий, от българския език. Специално на старата българска литература е посветена статията му „Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku" (1847), която излиза на български език през 1849 г. под заглавие „Цветособрание на старославенската книжнина в България".

За проучването на българския език е направил много и Вартоломей Копитар. Той насърчава Вук Караджич да събира данни за българите, пише критически отзиви за неправилните схващания на Добровски, в редица свои съчинения ясно отделя българския език от сръбския, обосновава неговата самостоятелност.

Тези широки интереси към миналото и настоящето на нашия народ, свързването на неговото развитие със съдбата на останалите славянски народи повдигат значително самосъзнанието и самочувствието на българската интелигенция, сближават я с големите съвременни проблеми на науката, образованието и литературата.

*

В тази по-благоприятна обстановка значително се повишава стремежът на българите към образование и просвещение. Старите килийни училища при черквите и манастирите, които векове съхраняват българската книжовна традиция, вече не могат да задоволят порасналите нужди на новия човек. Отначало българите обръщат погледа си към близките страни и особено към Гърция, гдето по-отрано са се създали благоприятни условия за просвета и са се оформили училища със съвременни учебни програми, с енциклопедически и хуманистичен дух, с широко застъпване на природните науки. През първата половина на XIX в. в гръцките училища получават образование значителен брой българи, много от които се издигат като книжовници и патриотични дейци на българското възраждане. В

Атина се учат Иван Селимински и Стоян Чомаков, в Янина — Димитър Миладинов, в Кидония — Константин Фотинов, в Цариград — Гаврил Кръстевич, Г. С. Раковски, Сава Доброплодни, Иван Богоров, в Букурещ — Петър Берон и Неофит Рилски, в Мелник — Христаки Павлович и Емануил Васкидович и др. Развитието на търговията и по-благоприятното положение на гръцките търговци в Османската империя, както и значението на гръцкия език създават елинофилски настроения сред голяма част от българската търговска буржоазия. Докато някои търговци се гърчеели, сред интелигенцията елинофилството събужда повече патриотични подтици, отколкото гъркоманство. За това спомага в много отношения и националното високомерие на някои гръцки учители и ученици, както и личният патриотичен пример на много от гръцките хуманисти. „Дълбоко убедени в ползата от гръцката образованост — пише Ив. Шишманов, — нашите хуманисти, които бяха елинофили, но не и гъркомани, не можеха естествено да не препоръчват откриването на гръцки училища и в самата България, едничките, чрез които можеше да се преодолее тогава и нашето елементарно килийно образование. Така възникнаха елиногреческите училища в много градища, за да преминат постепенно в елино-български, после в славянобългарски и най-сетне в чисто български. . . Препоръчвайки на своите ученици гръцката образованост, нашите хуманисти, естествено, и не мислеха, че помагат на денационализирането на своя народ. Те знаеха, че учениците им тъкмо в гръцките училища ще видят най-добре какво значи да обичаш свой народ и език. И Фотинов, и Райно Попович, и Христаки Павлович, и Неофит Рилски бяха въпреки своето елинофилство големи патриоти. Такива станаха и техните ученици."[1]

Елиногречески, елино-славянски и елино-български училища се откриват в Свищов (1815), Котел (1819), Карлово (1828) и другаде. Те се ръководят от бележити възрожденци-патриоти и дейци на новобългарската култура и литература, като Емануил Васкидович, Христаки Павлович, Райно Попович, Сава Доброплодни. Първоначално на гръцки език преподава и Димитър Миладинов в Охрид, Струга, Кукуш. Някои от тези учители замислят и издават нови български учебници. От тези училища излизат патриотични дейци по просветата и културата.

Макар в 1824 г. д-р Петър Берон в своя „Рибен буквар" да издига повика за създаване на българско образование със съвременно научно направление, в продължение на едно десетилетие не се прави почти нищо за осъществяването на промени в училищното дело. Нов тласък на българската просвета дава основаното през 1835 г. по инициатива на Васил Априлов Габровско училище, в което практически се осъществява преобразованието на българската просвета в истински нов дух и се въвежда взаимоучителната метода. През 1836 г. такива училища се откриват в Свищов, Трявна, Копривщица, а през 1840 г. в България има вече 12 новобългарски училища. Йордан Хаджиконстантинов Джинот открива българско взаимоучително училище във Велес, а после — в Скопие. До средата на века почти във всички български градове и по-големи села се откриват училища.

Още с основаването на Габровското училище В.Априлов вижда ясно необходимостта да се подготвят нови учители, които да владеят съвременни знания и педагогически методи. Затова той се стреми да при-

[1] Ив. Шишманов, Избрани съчинения, т. I, София, 1965, с. 54.

влече даровити младежи в Русия, издействува им стипендии, подпомага ги в ученето. През 40-те години в Русия завършват образованието си Иван Момчилов, Ботьо Петков, Найден Геров, Никола Михайловски, Добри Чинтулов, които донасят у нас руските демократични и прогресивни обществени идеи и руските демократични педагогически принципи. Те издигат

Неофит Рилски обучава в Габровското училище (фрагмент от паметника на В. Априлов в Габрово)

през 40-те години българското училище на нов етап. Руските възпитаници, като учители и книжовници, дават силен тласък на националното културно обособяване. Чрез руските възпитаници у нас прониква дълбоко руската научна и обществена мисъл и най-вече руската художествена литература, която съдействува за развитието на българската художествена мисъл. Образованието на нашата младеж бива улеснено и чрез използуването на руски учебници — в превод или оригинал — от българските ученици.

Изобщо ориентирането на българската просвета по руслото на руската култура създава най-благоприятни условия за голям културен подем. В едно писмо до Ив. Селимински В. Априлов се изказва просто пророчески: „Ако българите видят някога у себе си правилни учебни заведения и народна литература, то това ще стане не само чрез изучаване на своя собствен език, а и с помощта на руските и славянски книги, които излизат в голям брой в Русия. Тази истина рано или късно ще възтържествува и българското юношество ще се обърне за усъвършенствуване познания и

на своята литература към учебните заведения на своите едноплеменни братя." В случая Априлов проявява и разбиране, и проницателност. Предсказанието му се сбъдва с рядка историческа точност.

Руските възпитаници задълбочават образованието у нас чрез класните училища. Първото класно училище се създава от Найден Геров в Копривщица (1846). По-късно той открива такова училище в Пловдив (1850), което се развива в полусредно училище. Ботьо Петков е основател на класното училище в Калофер (1846). В този образователен подем изпъкват още „даскалоливнята" на Никола Михайловски и Иван Момчилов в Елена и „полугимназията" на Сава Доброплодни в Шумен.

Класното образование получава силен тласък през учебната 1851/52 г., когато бива въведено обучението по българска история. Подир няколко години българската история влиза вече като задължителен предмет във всички класни училища.

Във връзка с разцвета на народната просвета се появява нуждата да се издават много у ч е б н и ц и и у ч е б н и п о с о б и я. Пръв подир Берон на учебникарското поле се явява Христаки Павлович със своята „Аритметика или Наука числителна" (1833). Втори значителен автор на новобългарски учебници е Неофит Рилски, той издава последователно „Взаимноучителни таблици" (1835), „Българска граматика" (1835), „Краснописание" (1837), „Аритметика" (1851), „Христоматия славянскаго язика" (1852). Автор на възрожденски учебници е и Неофит Бозвели. Той издава първата българска учебна енциклопедия от шест части, озаглавена „Славеноболгарское детоводство" (1835), в написването на която участвува и неговият сподвижник по училище Еманоил Васкидович.

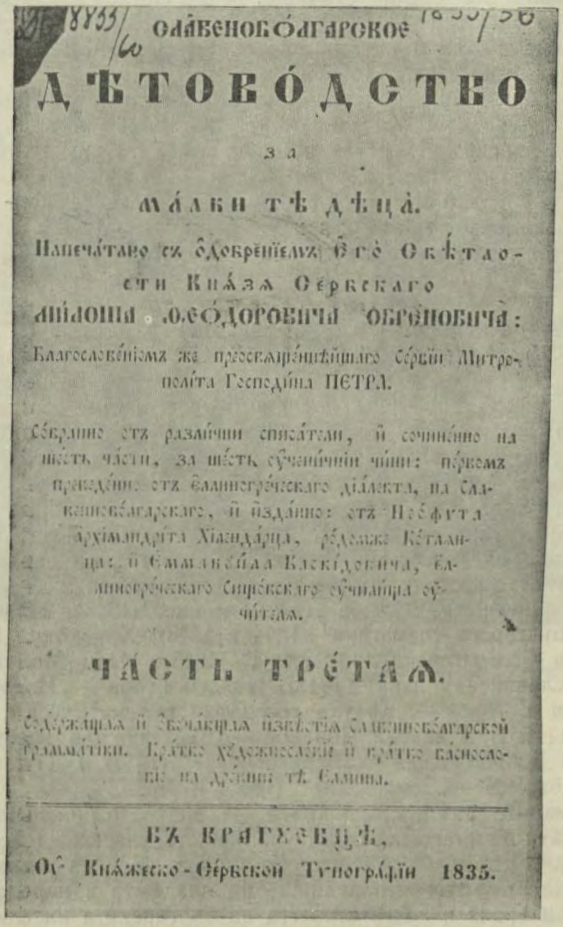
Появяването на учебната литература като нов жанр на възрожденската книжнина отразява огромния успех на учебното дело у нас. В нейното създаване участвуват най-добрите, най-дейните и най-подготвените възрожденски учители. Учебници издават от 40-те години нататък Иван Богоров — „Математическа география" (1842), „Всеобща география" (1843), Константин Фотинов — „Общое землеописание" (1843), Иван Богоров — „Първичка българска граматика" (1844 и 1848), Христодул Костович Сичан-Николов — „Болгарска аритметика" (1845), Иван Момчилов — „Писменица на славянския язик" (1847), Найден Геров — „Извод от физика" (1849), Иван Богоров — „Кратка география, математическа, физическа и политическа (1851), Атанасий Чолаков — „Введение във всеобща история" (1851), Сава Доброплодний — „Здравословие" (1853) и „Писменик" (1853), Никола Икономов — „Земледелие" (1853) и пр.

Учебникарите разширяват кръга на знанието, застъпват различни отрасли на науката и така въвеждат училищната младеж в действителността, слагат основите не само на светско знание, но и на реалистично образование, издигат умственото равнище на младежта и народа, подпомагат да се повиши броят и подготвеността на българската интелигенция.

Затова се налага да се кажат няколко думи за ония между първите труженици на учебникарската литература и заслужили дейци на книжнината и просветата, които с ревността и усилията си слагат здраво начало в изграждането на новата българска култура.

Х р и с т а к и П а в л о в и ч Д у п н и ч а н и н е един от създателите на елино-славянското училище в Свищов и баща на видния възрожденски художник Николай Павлович. Роден е в Дупница (Станке

Димитров) около 1804 г. Отначало бил калугер в Рилския манастир. Към 1825 г. манастирът го праща на учение в Мелник, след това продължава учението си в Сер (от 1828 до 1830 г.) и отново се завръща в Рилския манастир. По искане на свищовци манастирът им праща Павлович за учител (1831). В Свищов Павлович покрай по-старото елиногреческо училище

Заглавната страница
на „Славеноболгарское детоводство"

основава елино-славянско училище. Издава няколко книги — „Аритметика или Наука числителна" (1833), „Разговорник греко-болгарский" (1835), „Писменик общополезен" (1835), „Граматика славеноболгарска" (1836).

Христаки Павлович вижда в гръцката образованост основния извор на новобългарската просвета. За него гръцкият език е необходим за практическия живот, тъй като с него навред човек може да се разбере. Павлович обаче не е сляп поклонник на елинизма и съветва своите сънародници да пазят националността си. Учението, според него, трябва да става на български език, то „тамо цъфти, дето се предава на свой език". Като Паисий той жестоко укорява тези, които се срамуват от своя народ и се отричат от него. Той призовава националната гордост на българите и иска да им внуши стремежи към просвета и напредък.

Павлович пръв издава в преработка Паисиевата История под заглавие „Царственик или История болгарская" (1844), с което способствува да се разшири нейното патриотично въздействие.

Павлович издава и две преводни книги, чрез които запознава българския читател с художествената литература — сантиментално-нравоучителното „Баснословие Синтипи Философа" (1844) и нравоучителния разказ на немския писател Кристоф Шмид „Изгубеное дете" (1844). Павлович умира от холера в Свищов на 21 юли 1848 г.

Емануил Васкидович е един от първите организатори на българската просвета, основател и учител в Свищовското взаимоучително училище. Роден е в Мелник, годината не е известна. Макар да е от гръцки произход, сродява се с българския народ и посвещава живота си на неговото просвещение и книжнина. Образованието си получава в Мелник. В Свищов учителствува от 1815 до 1845 г., няколко години е учител в Плевен. При него се възпитават много български младежи, между които е и П. Р. Славейков. В българската книжнина работи съвместно с Неофит Бозвели, участвувайки в издаването на „Славеноболгарское детоводство" (1835). Васкидович заявява в предисловието към преведената от френски език книга „Перва понятия за детинско употребление" (1847), че всякога се е старал да вдъхва на българските младежи стремеж да станат способни и достойни, „за да ползуват природното си отечество и да усещат сладостта му, защото в него първи път са видели слънцето". Тази книга съдържа интересни, написани живо, увлекателно, на говорим български език четива, които дават знания за света, слънцето, звездите, земята, за много природни явления, за човека, за различни видове животни, за народите и градовете на Европа, Азия, Африка, Америка, Океания, за някои граматически категории и пр. Няколко четива са свързани с литературата. Така в дела „Общонародний говор и стихотворение" се прави опит да се обясни какво е „художествено стихотворение" и какво е проза. Любопитно е да се посочат едни от първите опити да се обяснят някои основни литературни понятия: „Прозата е естественият человеческий език, и то както ви обично говорите; тая книжка, която ви прочитате, е сочинена на проза или естественият говор. Стиховете са другий язик, по-висок художествений, а малко естествен. Разликуват ся стиховете от прозата, защото с мярка биват и защото сякий стих са окончава с такава реч, която същий глас има с речта на другият стих." След като дава за пример няколко двустишия, съчинени от самия него, Васкидович обяснява „числото на слоговете" и след това обръща внимание, че стихове могат да се правят, когато добре се научи езикът.

В друга статия се разглежда въпросът за „художествата" (занаятите) и науките. По това време тези термини нямат такова съдържание, каквото са приели днес. „Именуват художества работите, в които ръцете имат по-

много действие, нежели духът.“ Към тях са причислени шивачеството, ботушарството, тъкачеството, сукнарството, зидарството, градинарството, дърводелството и пр. Науки се наричат работите, на които духът има помного действие, нежели ръцете. Такива са „живописството“, „далбанството“, „архитектурата“, „стихотворството“, „музиката“. Заради тяхната красота те се наричат „краснохудожества“. Разясняването на тези понятия е имало голямо значение за естетическото възпитание на младежта. В българската книжнина навлизат и започват да се утвърждават представи за основните литературни категории — проза и поезия, за красотата и за основните изящни изкуства.

Освен тези книги Васкидович обнародва „Прескорбное оправдание Еманоила Васкидовича, тридесятлетнаго учителя свищовскаго училища святаго Преображения против клеветника“ (1846), в която описва учителската си дейност и развитието на свищовското училище. Починал е в 1875 г.

Райно Поповичe един от най-изтъкнатите учители и книжовници на епохата. Роден е в Жеравна около 1773 г. Учи изпърво в родното си място при по-големия си брат — свещеник и учител, след това при един светогорски монах таксидиот, който го завежда в Сливен да продължи образованието си. Отначало учителствува три години в Котел, после отново се учи в гръцките училища в Солун, о. Хиос и Букурещ. Става пак учител в Котел, основава свое училище в Карлово (1828) и се прочува като виден елиногречески учител. При него са се учили Петър Берон и Анастас Кипиловски в Котел и Г. С. Раковски, Гаврил Кръстевич и Ботьо Петков в Карлово. Кореспондирал е с някои от своите ученици (Г. С. Раковски и Г. Кръстевич), както и с В. Априлов, Н. Рилски и др. Към края на живота си учителствува и в Пловдив. Умрял е в Карлово на 9 декември 1858 г. Известен е главно като преводач на „Христоития или Благонравие“ (1837), както и на „Езопови басни“ (1854). Оставил е в ръкопис превод на „Робинзон Крузо“.

Ревностен елиногречески учител, даже когато Априлов обосновава необходимостта нашата просвета и литература да се ориентират към Русия, Райно Попович се придържа към гръцката образованост и едва през 50-те години той се убеждава в благотворното значение на руската култура и литература. Р. Попович играе важна роля в обучението по роден език и има свой принос в развитието на българската литературна мисъл. Той е оригинална възрожденска личност, оставила следите си в богата кореспонденция и в предговора към много популярната „Христоития“.

Книгата „Христоития“ или, както Р. Попович превежда заглавието ѝ „Благонравие“, е един от много популярните в почти всички европейски страни сборници с практически нравоучителни съвети, свързани с ежедневния живот. Тя се опира върху опита на класическите народи, съдържа кратки описания на отделни житейски случки, след което в ярки изрази, остроумни изводи или сентенции се формулират моралните изводи. Обикновено това са изречения на знаменити философи, писатели или държавници от гръцката или римската древност. Тези правила са били необходими във връзка с установяващите се нови буржоазни норми на взаимоотношения между хората. Съдържанието не е приспособено към българския живот, случаите са взети и пренесени от Западна Европа и Гърция.

Във втората част на книгата, озаглавена „Кратки истории на ония, които се поменават в „Христоитията“, са публикувани кратки бележки за

Антифон, Аристотел, Диоген, Зенон, Омир, Платон, Сократ, Питагор и други древни писатели и философи. Очевидно и българският човек през Възраждането е търсил да украси своята духовна култура, като покаже интерес към класическото наследство. Сам Р. Попович в предговора препоръчва на младите читатели „да простират своето любопитство в Иродота, Ксенофонта, Платона, Димостена, Тукидита; да вникнат с всичкото си внимание в Еврипида, Есхила, Софокла и Омира, от които всичките до нине просвещенни племена и язици са си отвориле очите". При това той съветва да се четат в оригинал, за да се разбере „що са дума списание и списател".

Райно Попович превежда книгата на говорим български език, макар да е отпечатана с черковнославянски букви.

Най-съществени са обаче мислите, изказани в предговора към „Христоитията". Тук Р. Попович е изразил своите разбирания за образованието, за изучаването на българския език, за състоянието на българската книжнина. С дълбоко вълнение възхвалява силата на знанията, в духа на просвещенските идеи на XVIII в. сочи големите злини от невежеството. Анализирайки състоянието на българското училище, Р. Попович изразява своето недоволство от действителността, стреми се да намери изход от конфликта между издигнатата личност и изоставащата среда. По същия начин реагира и когато преценява състоянието на българската книжнина, тежките условия за литературен труд, голямата апатия на съвременника. Вълненията издават една оформена възрожденска личност, която се стреми към разрешаване противоречията и конфликтите с действителността. Характерно е, че Р. Попович търси да изрази и чрез съответни образни форми своите душевни вълнения. Така например, като изтъква апатичното отношение на читателите към книжнината, той подчертава вредното отражение на този факт върху съзнанието на книжовника, който вижда, „че напусто си гноил гърдите и без полза си горил свещите".

Подобни моменти ние откриваме и в много от писмата на Р. Попович. Личи появата на едно художествено осъзнаване на действителността, дълбоко човешко вълнение от нейните положителни и отрицателни страни, стремеж да се излезе извън рамките на установения отпреди книжен шаблон. Тези явления вече говорят за пораснало естетическо отношение към живота. Обаче съдържанието и духът на книгите и възгледите на Р. Попович са далеч от съвременните стремежи на народа.

Сред учителите книжовници трябва да отбележим и името на Константин Огнянович (1798—1858), сърбин по произход, който е просвещавал българите във Видин и Враца и е допринесъл за развитието на българската книжнина. През 1833 г. той издава в стихове „Житие светаго Алексия, человека божия". Житието на Алексей е широко разпространено в средновековната черковна литература. К. Огнянович обаче не прави превод на житието, а го „съчинява" в стихове, внасяйки в съдържанието му някои елементи от духа на своето време.

Стихотворното майсторство на Огнянович е много слабо. Но тъй като книгата е била широко разпространена, тя е спомагала да се създава навик за четене на стихотворна реч. Освен това тази творба ясно показва колко силно е влияел върху литературата духът на просвещението — едно чисто средновековно житие се обогатява с просветителски мотиви: героят Евфимиан жертвува материалното благополучие, за да усвои по-трайни

и ценни богатства — да се образова. Тази тенденция в житието се засилва от предговора на книгата, написан с голяма любов към българския народ и пропит със страстни призиви за просвещение. К. Огнянович е съставил и един от интересните български календари — „Забавник за лето 1845".

Изключително богата възрожденска личност, с огромна енергия и ревност за народна просвета и книжнина, е Неофит Рилски. Роден в Банско около 1793 г., преминал килийното обучение, след това и той чрез гръцкото училище култивира у себе си любов към българския език и патриотични стремежи за просвещението и издигането на българската народност. Приемането на монашеството в Рилския манастир не смирява неговия дух, напротив, скоро Неофит спомага в манастира да запламти още по-бурно възрожденският пламък на просветата. Той дълго време е изключително активен в стремежа да подготви много младежи да четат и пишат на български език. Неговата манастирска килия е пръскала светлината на просветата по всички български краища. Затова когато се заговорва за създаването на нови училища, когато идеите на В. Априлов за разпространяване на светска образованост започват да се възприемат, Н. Рилски е един от първите просветители, който отдава силите си за това общополезно народно дело. В продължение на девет месеца той усърдно изучава в Букурещ системата на новото взаимоучително образование, учебните методи и учебните пособия, за да се върне в края на 1834 г. в Габрово и застане начело на новооснованото Габровско училище. Той вече може да обобщи своя дълъг учителски опит и да го обогати със съвременни педагогически схващания и постижения. За нуждите на обучението той подготвя и издава взаимоучителни таблици (1835) и „Болгарска граматика. Сега перво сочинена от Неофита П. П. сущаго из священия обители Рилския, за употребление на славеноболгарските училища" (1835). Неофит Рилски става централна фигура в развитието на българската просвета и книжнина. Той подготвя много учители, които подхващат делото на народното образование в други селища, води оживена кореспонденция с В. Априлов, Р. Попович и др., издига се като пръв български филолог. След Габрово Н. Рилски е учител в Копривщица, после се връща отново в Рилския манастир и се занимава с книжовен труд (1839—1848), бива отличен с голямата чест да преподава славянски език в известното богословско училище на остров Халки (1848—1852), след което окончателно се завръща в лоното на Рила и до края на живота си (1881) се отдава на книжовни занимания.

Измежду неговите книжовни трудове особено значение има граматиката му, която се явява първото системно описание на особеностите на българския език, дало тласък за развитието на цялата наша филологическа наука и за развитието на българския книжовен език. Особена роля за развитието на публицистиката играе предговорът на граматиката, озаглавен „Филологическое предуведомление за славеноболгарската граматика" (с. 1—72). Тук Неофит Рилски излага своите разбирания за българския език и неговото по-нататъшно развитие. Но заедно с това от предговора лъха силното патриотично чувство и голямата сила на възрожденската личност на Неофита, с които той иска да тласне напред цялото духовно и културно развитие на своя народ. Широко разпространен, събудил

дълбоки спорове и интереси сред много от съвременните нему книжовници, този труд е оказал силно въздействие върху българската публицистика и върху литературния език.

*

Силно отражение върху развитието на книжнината дава от 40-те години нататък борбата за черковно-национална независимост.

След падането на България под робство Цариградската гръцка патриаршия получава със специален ферман на турското правителство правото да се разпорежда с духовно-религиозния живот на всички християнски народи в огромната Османска империя. Възползувайки се от тези привилегии, патриаршията се превръща в мощна феодална обществена сила, която води експлоататорска политика спрямо беззащитното българско население. Постепенно тя въвежда гръцка черковна йерархия из българските земи, налага всевъзможни данъци на населението, върши всякакви беззакония. С течение на времето, блазнено от идеята да възкреси някогашното величие на Византийската империя, фенерското духовенство започва да провежда панелинистична политика, която по-късно става изразител на асимилаторските домогвания на възмогващата се гръцка буржоазия. На преследване и унищожение бива подложена българската стара и нова книжнина. Наред с политическото иго на османския феодален строй българите е трябвало да търпят и един не по-малко страшен гнет — на фенерското духовенство. Гръцките владици се оказват и най-верни помощници на турската власт. За да сплашат населението и осуетят всяка съпротива срещу безчисленте си грабежи, те клеветят, интригуват срещу всеки, който дръзва да се противопостави на вършените от тях беззакония. С обществено-икономическото възмогване на българската народност все повече се осъзнава нуждата от борба за извоюване на черковна независимост, за да се укрепи националната българска общност. Отначало борбата е насочена към изгонване на омразните гръцки владици, за въвеждане на български език в черквите, а по-късно прераства в борба за отделяне от гръцката патриаршия, за самостойна българска черква. И всичко това по същество означава българите да тръгнат по пътя на самостойно национално-духовно развитие.

След като през 1839 г. бива провъзгласен Гюлханският хатишериф, който давал еднакви права на всички турски поданици, без разлика на народност, исканията на българите се засилват и национално-политически осмислят. Дълголетната борба срещу гръцкото духовенство придобива всенароден характер. „Църковната борба — пише Д. Благоев — беше национална политическа борба не само по това, че имаше за цел признаването на българската националност в Турция, но и по това, че в нея бе въвлечена цялата българска нация."[1]

Особено интензивна става черковната борба през 40-те години, когато начело застават големите възрожденски дейци Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. Със своята пламенна агитация из различните български селища, както и сред многобройната българска цариградска колония, Неофит Бозвели подбужда своите сънародници към активна борба срещу безчинствата на патриаршията. Започва широко народно движение,

[1] Принос към историята на социализма в България, 1956, с. 30.

отправят се настойчиви петиции за назначаване на български владици, изпращат се делегации в Цариград, за да изложат пред Високата порта исканията на българското население. Българският черковен въпрос привлича вниманието и на великите европейски сили, всяка от които е имала свои интереси в Турската империя и е следяла поведението на покорените народности. Чрез специални изложения до турското правителство Бозвели и Макариополски настояват гръцките владици да бъдат заменени с български, които да бъдат избирани от народа, да се определят правата им при извършване на разните черковни служби; аргументирано излагат злоупотребленията и асимилаторските планове на гръцкото духовенство, настояват българите да се отделят от гръцката патриаршия, да им се позволи да съградят своя черква в Цариград, да издават свой вестник. Водачите на черковната борба уверяват Високата порта, че е в неин интерес да задоволи справедливите български искания, за да се пресекат домогванията на някои от великите сили.

Патриаршията е силно разтревожена от тази активност на българите. За да обезглави разрастващото се народно антифенерско движение, тя успява тайно да отвлече и изпрати на заточение в атонските манастири Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. Така, в най-решителния момент, когато и турското правителство, ръководено от външнополитически съображения, е било склонно да разгледа и задоволи някои от исканията на българите, патриаршията успява и този път да осуети решаването на въпроса. При все това турското правителство дава разрешение в Цариград да бъде съградена българска черква, което създава нови импулси за борба.

Избухването обаче на Кримската война оставя на по-заден план българския черковен въпрос, за да се разгърне той с нова сила през 60-те години; през 1870 г. бива разрешен с учредяването на българската екзархия.

Няколко десетилетия черковната борба изпълва със съдържание голяма част от обществения и културен живот на българския народ: чрез нея се изявяват неговите национални и духовни пориви. По своето съдържание и цели черковното движение представя етап в утвърждаването на българската народност като национална единица. До каква степен борбата за черковна независимост е владеела умовете и сърцата на тогавашните просветени българи, свидетелствува и обстоятелството, че почти всички книжовници и писатели на времето чрез писания от най-различни жанрове се откликват на тая борба. Мнозина от тях се залавят за перото именно за да разобличат престъпленията и пагубната роля на гръцкото духовенство, да вдъхнат сили у народа.

Още с първите български поетически произведения се изразява народното възмущение и негодувание от фенерското робство. Антифанариотски патос се излъчва в „Одата на Софроний" от Димитър Попски (1813). Неофит Рилски също разобличава гръцкото духовенство в одата за Хатишерифа (1839). Едно от първите стихотворения на П. Р. Славейков изразява народното негодувание срещу фанариотския търновски владика.

Почти цялото книжовно творчество на Неофит Бозвели е насочено срещу фанариотите. Неговите диалози и особено „Мати Болгария" са остри изобличително-сатирични памфлети срещу моралното падение и антибългарския дух на гръцкото духовенство. Същевременно те са пламенен патриотичен зов за борба срещу народните врагове.

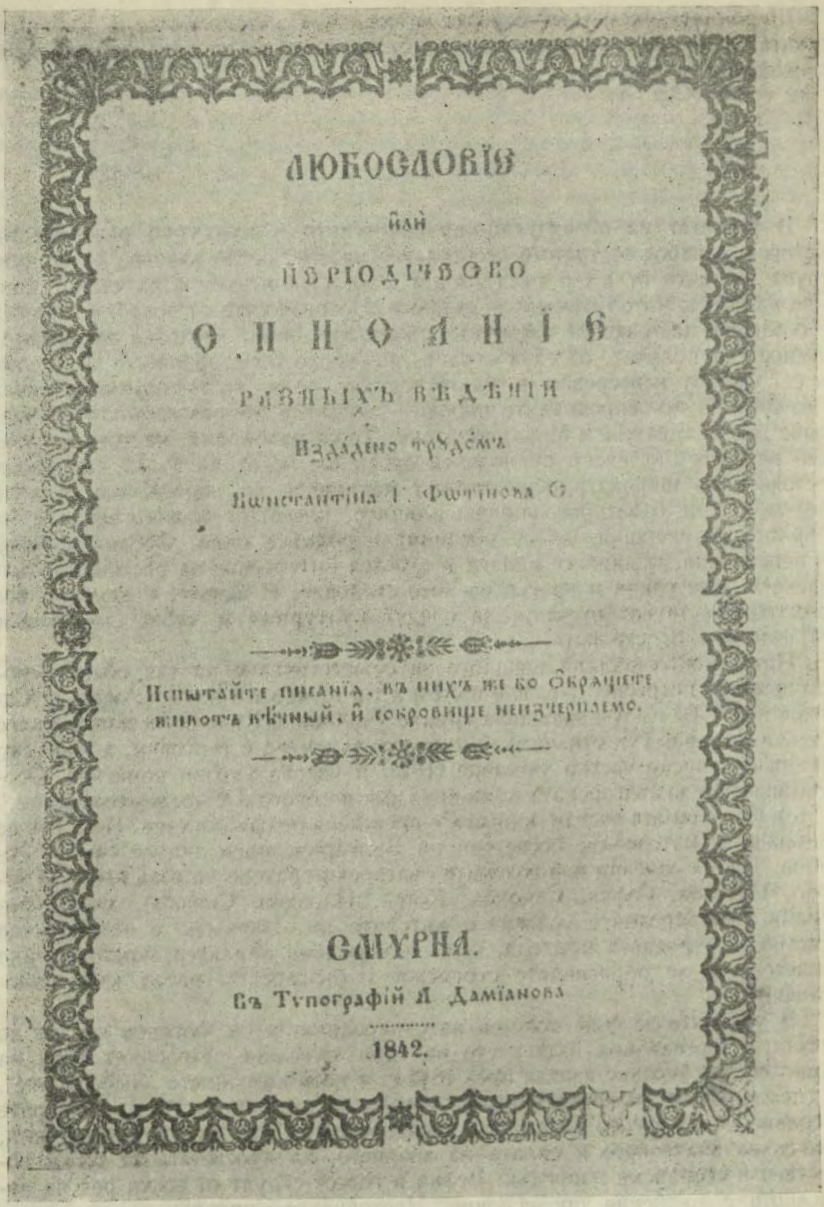
Широк отзвук оставя борбата за черковна независимост в публицистиката. В нея се закаляват мнозина от големите ни възрожденски дейци книжовници и писатели.

*

В резултат на обществено-икономическото и културно развитие на българския народ от третото десетилетие насетне остро започва да се чувствува нуждата от периодични издания, които да станат трибуна на актуалните национални въпроси. Потребността от подобни издания се осъзнава най-рано от онези възрожденски дейци, които са имали възможност да получат, от една страна, по-високо образование, а, от друга, да се уверят непосредно в благотворната роля на периодичния печат в живота на по-напредналите народи — водачите на разгарящата се черковна борба Бозвели и Макариополски. Те са разбирали, че чрез издаването на един български периодичен орган ще могат да бъдат направени достояние на широката общественост исканията на народа, ще се даде възможност да бъдат разобличени злините, клеветите и домогванията на гръцката патриаршия, да се обединят народните сили. Организирането на периодични издания се налага и с оглед интересите на растящата българска интелигенция и на търговското съсловие. И едните, и другите все по-остро чувствуват нуждата да следят културния и стопански живот вътре и вън от страната.

Пръв, който поставя началото за осъществяване на тая обществено-историческа потребност, е Константин Фотинов. Роден в Самоков към 1790 г., той завършва гръцко училище в Кидония и живее дълго време в Смирна. Тук отначало Фотинов се занимава с търговия, а по-късно отваря българско частно училище (1828) и издава учебни помагала. Особено значение за българската книжнина има неговото „Общое землеописание" (1843). По-голямата част от книгата е преведена от гръцки език. Но в нея се съдържат и материали, посветени на България, написани от самия Фотинов. Тук са описани най-големите български градове по това време (Търново, Преслав, София, Самоков, Котел, Пловдив, Свищов), характеризирани са природните условия и жителите им. Изразено е патриотично чувство към родната природа, бита и народния характер, което е ярко свидетелство за порасналите стремежи у българския народ към самопознание.

В усилията да бъде полезен на сънародниците си Фотинов идва и до идеята да организира издаването на едно списание. Пробният брой на замисленото списание излиза през 1842 г. и носи названието „Любословие". В специално предисловие Фотинов говори за изостаналостта на българите в сравнение с другите народи, за пасивността им към културните почини, разяснява значението и силата на знанието, на просветата за всеки обществен и стопански напредък. Болка и горест струят от всеки ред на написаното с вълнение предисловие. Настойчивите призиви се преплитат с уверения, че списанието ще се окаже полезно всекиму. „Кое списание имат наши братя болгари? Камо им землеописанието, с което да би можели да познаят баре своята си места и своето отечество? Камо им граматиката

ЛЮБОСЛОВІЄ

ИЛИ

ПЕРІОДИЧЕСКО

ОПИСАНІЕ

РАЗНЫХЪ ВѢДѢНІЙ

Издадено трудомъ

Константина Г. Фотинова С

Испытайте писанія, въ нихъ же ко Обрящете
живота вѣчный, и сокровище неизчерпаемо.

СМУРНА.

Въ Типографіи А. Даміанова

1842.

Заглавната страница на сп. „Любословие"

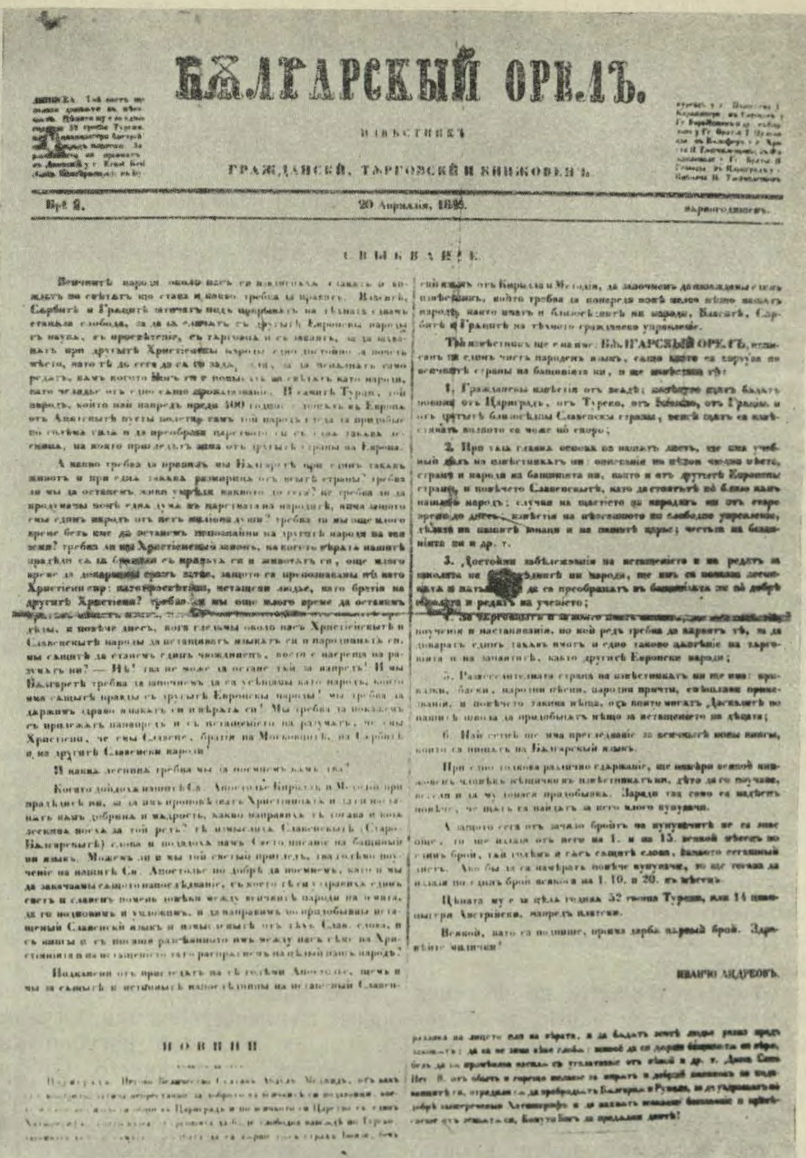
да утверждават главният свой език от кого имат и коренат? Камо им нравоучителната списания, без коя не може никой да се нарече совершен человек на той свят? Камо им повседневния повести и знания или повсенедели или месечни? Камо им художествената списания, камо им риториката, математика, логика, физика, философика и прочая и прочая, които са на человека повече потребни, нежели хлябат? Камо им историята, подробно изписана и разпространена, каквото имат другите народи, с която да се видят и тия на тоя свят и да се покажат какво са словесни между другите словесните создания божия?" Тези категорични въпроси ни разкриват колко широко е схващал Фотинов нуждите на книжовния живот, какви подбуди са го ръководили, когато се е заел да осъществи една толкова назряла обществена и културна потребност.

При всичките обещания за подкрепа от страна на мнозина българи първият редовен брой на „Любословие" излиза едва през април 1844 г. В двете годишнини на списанието намираме статии с педагогически и общообразователен характер, статии из областта на историята, на географията, на земеделието и търговията, на природните и хуманитарните науки, сведения за политическия живот, стихотворни опити и разкази, обикновено в превод, и т. н. Поместените в списанието материали говорят за едно безспорно широко виждане, за искрени усилия да се помогне за задоволяване на разнообразните нужди на българската народност. Фотинов иска да бъде полезен на читателите и в стопанските им занимания, и в културно-просветните им стремежи. Макар и да използува главно гръцки източници, той се стреми да даде на изложението национална насоченост. Той изтъква например, че просветата е основна предпоставка за премахване на фанариотското иго, обосновава необходимостта и жената да получи по-високо образование, говори с подчертана любов за миналото на славянството, за богатствата на българския език.

В това първо българско периодично издание сравнително малко място е отделено на литературата — няколко разказа с нравствено-поучително съдържание, няколко стихотворения — оригинални и преводни, пословици и поговорки. Тия литературни откъси са показателни за характера на тогавашния художествен живот. Сътрудници на „Любословие" са Гаврил Кръстевич, Васил Априлов, Стефан Изворски, Никола Касапски и др. Списанието излиза в около 500 бройки и се разпространява не само из българските земи, но и в Румъния, Сърбия, Русия, получава се и от някои видни слависти.

Въпреки усилията на Фотинов „Любословие" просъществувало само две години. То не могло да събере повече спомоществователи. Ограничен бил и броят на сътрудниците. Всичко това се отразява пагубно както на материалната му издръжка, така и върху съдържанието. От друга страна, и консервативните езикови схващания на самия Фотинов, който се стреми да утвърди черковнославянската езикова традиция, охлажда интереса на немногобройните читатели към списанието. Издавано в далечна Смирна, то не е могло да отразява живота в родината, нито да излиза редовно. Но и с двегодишното си съществуване „Любословие" спомага за раздвижване на българския просветен живот, повишава любознателността на читателите.

Колко е вече назряла през 40-те години потребността от периодичен печат, говорят усилията и на други книжовници. През 1846 г. в Лайпциг

БЪЛГАРСКЫЙ ОРЕЛЪ.

ИЗВѢСТНИКЪ

ГРАЖДАНСКЇЙ, ТЪРГОВСКЇЙ И КНИЖОВЕНЪ.

Брѣ 2. 20 Априлія, 1846.

СВѢСТВАНЇЕ.

1. Гражданскы извѣстія отъ всадѣ;

2. Про тая главна основа на нашата днесь, ще има ученый дѣлъ на извѣстникатъ ни;

3. Достойни забѣлежванія за истанчението и за редатъ на школата на Болгарскы ни народи;

5. Разнесветителната страна на извѣстникатъ ни ще има;

6. Най сетнѣ ще има прегледванїе за всичкытѣ новы книгы, които са писать на Българскый языкъ.

ИВАНЧО АНДРЕОВЪ.

НОВИНИ

Вестник „Български орел“

излиза първият български вестник, чийто първи брой носи названието „Български орел". Вестникът излиза всичко в три броя (вторият е с променено заглавие: „Български народен известник"). Основател и редактор на това издание е по-сетнешният известен книжовник д-р Иван Богоров, тогава още студент по химия в Лайпциг. Роден в Карлово през 1818 г., Иван Андреов Богоев — Богоров учи отначало при Райно Попович, по-сетне в Цариград, Одеса, Лайпциг, следва медицина в Париж, за да се отдаде по-сетне на просветителска и културно-книжовна дейност. Неговата „Първичка българска граматика" (1844), редицата му школски пособия, преводи, вестници и списания го представят като един от просветените възрожденски дейци.

В първия брой на „Български орел" е дадена програмата на вестника. Свидетел на напредъка на другите народи, Богоров тревожно пита докога българите ще бъдат „живи умрели", докога ще останат непознати за света. „Не! Това не може да остане тъй занапред! И ми българете трябва да започнем да се усещаме като народ, който има същите правди с другите европски народи. Ми трябва да държим здраво езикът си и вярата си! Ми трябва да покажем с прилежат нанапред и с изтащението на разумът, че сме християни, че сме славене, братия на московците, на сърбите и на другите славенски народи!" Редакторът обещава да дава във вестника „граждански известия отвсъде", описания на отечеството и на други страни, на някогашното и сегашно състояние на народа ни, като сочи и пътя за повдигане на просветата, на търговията. Специално се подчертава, че вестникът ще обнародва художествени материали — приказки, басни, народни песни, притчи и т. н., че ще се дават отзиви за нови книги, излизащи на български език. Разбирайки колко е наложително един такъв периодичен орган да стига до повече читатели, редакторът обещава вестникът да бъде списван „на един чист народен език, също както се хоротува по сичките страни на бащинията ни".

Излезлите броеве на „Български орел" свидетелствуват, че не всичко от така широко очертаната програма е могло да бъде осъществено. И това второ периодично издание, списвано далеч от родината, не е могло да следи живота на българите отблизо. При все това починът на Богоров заслужава признателността на поколенията. Самото обстоятелство, че е осъзнал нуждата от издаването на вестник на говорим български език, вече показва верни разбирания относно потребностите на историческия момент. Мнозина по онова време възхваляват почина на Богоров, заел се сам да осъществява благородното си дело, да извършва цялата редакторска и уредническа работа. За тази му преданост към българската просвета Априлов го нарича „воспламенен соревнователь на болгарското учение".

Разбрал, че в далечния Лайпциг не е възможно да се издава български вестник, не след дълго Богоров се прехвърля в Цариград с намерение да продължи прекъснатото родолюбиво дело. По това време Цариград е вече стопански и културен център за българите и разгарящата се черковна борба налага с особена настойчивост издаването тук на един български периодичен орган. След много усилия Богоров получава разрешение и в началото на 1848 г. започва да издава „Цариградский вестник" — първия български вестник в пределите на Османската империя. Вестникът излиза в продължение на 15 години, по два пъти седмично, макар и не винаги редовно. За да осигури навременното му излизане, Богоров основава в

Цариград и българска печатница. Тъй като от първите три броя на вестника, където очевидно е била изложена програмата му, няма запазен нито един екземпляр, то за нея може да се съди от ония по-общи статии, които се срещат в следващите броеве. А те свидетелствуват, че Богоров е искал да издава преди всичко информационен вестник, по примера може би на някои гръцки издания. В бр. 81 от 1850 г. се заявява, че вестникът ще описва „първом делата на управлението, вънкашни политически новини без никакво разсъждение от негова страна; ще разсъжда по нявгаш за удобрението на училищата ни и колкото се тегли за нашето народно просветение; ще смества с драго сърдце и сякакви новини, политически или книжовни, каквито му се изпратят от Българско". И по-късно, когато от септември същата година вестникът започва да се редактира от Александър Екзарх, в общи линии той запазва своя характер. Още от началните си броеве „Цариградски вестник" дава сведения за черковната борба, за културния и просветен живот на българите, за поминъка им, както и политически новини — черпени предимно от чужди вестници. Дописници на вестника са едни от най-просветените българи на времето: Емануил Васкидович, Йоаким Груев, Йордан Хаджиконстантинов Джинот, Димитър Миладинов, П. Р. Славейков, Сава Филаретов, Никола Михайловски, Ботьо Петков, Найден Геров, Добри Чинтулов, Тодор Шишков, Захари Княжески и др.

Богоров е имал да се справя с много трудности, докато постави на здрави основи издаването на вестника. В една статия в „Дунавски лебед" Раковски пише: „В него време, както е знайно, наши българи йоще не обръртаха до толкова внимание на такива общополезни дела и трудове и г. Богоево предприятие не отиваше редовно, нито му бе възможно да напредва без средства. Он се денем и нощем трудеше сам да пише, сам в печатницата си да нагледва и работи и сам йоще да тича до пощи! А от друга страна, да няма и най-нужни разноски и да е йоще задлъжнял тому и оному за народное дело! Ние тук нямаме намерение да хвалим г. Богоева, но свята длъжност ни кара да кажем истина, на коя сми били отчасти очевидци, а и много други наши йоще живи българи знаят това и йоще може би по-обстоятелствено."

Макар още с основаването си „Цариградски вестник" да е нямал определена политическа линия, с многобройните си материали, посветени на историята, просветата, книжнината и езика на българския народ, той съдействува за раздвижване на културния живот. По-късно, когато в обществения живот настъпва идейна поляризация и излизат други политически насочени вестници, той престава да играе предишната си действена роля и бива често критикуван от революционно настроената българска общественост.

През 1850 и 1851 г. във Виена излиза четвъртото поред българско периодично издание — сп. „Мирозрение", под редакцията на Иван Добровски (1812—1896). И това месечно списание не просъществува дълго: излизат всичко пет книжки. Редакторът му Ив. Добровски, роден в Сливен, получава високо образование в прочути гръцки учебни заведения, след което дълги години учителствува и се проявява като радетел за по-висока просвета и черковна независимост. Списанието му е имало предимно филологически характер. Добровски е поддържал идеята за създаване на един общославянски книжовен език. Списанието не получава по-широка

известност, не упражнява някакво по-особено въздействие върху културния живот на българите.

През 1852 г., след като вече е печатал свои стихотворения в редица периодични издания, П. Р. Славейков също прави опит да издава свое периодично списание — „Смесна китка или Годишно периодическо списание". Чрез него в същност се поставя началото на сравнително диференцирано литературно периодично издание, тъй като в първия и единствен „стрък" преобладават художествени материали — проза и стихотворения, описания на различни неща, анекдоти и пр., написани от Славейков.

След Кримската война, когато се създава мощно национално-освободително движение, се появяват редица нови вестници, които стават трибуна на най-животрептящите въпроси на времето.

*

Първите новобългарски книги са печатани в чужбина — Италия, Румъния, Унгария, Сърбия, Русия и вече по-късно — в Турция.

Нуждата от печатане на книги в Турция по ред икономически и практически съображения налага създаването на местни печатници. Турските власти обаче не позволяват това. Пръв решава да основе тайна българска печатница самоковецът, книжар и печатар, Никола Карастоянов (1778—1874). Той пренася скритом малка ръчна печатарска преса и букви от Белград и Будапеща (будински писмена) в къщата си за печатане на картини (щампи) с религиозно съдържание. Почнала като щампарница в 1823 г., след пренасянето на букви в 1835 г. тя се превръща в печатница, и то със старинен шрифт. В нея са отпечатани четиридесет книги. Карастоянов работи със синовете си до края на живота си.

Друга печатница била основана от архимандрит Теодосий Синаитски с помощта на даскал Камче от с. Ватоша, Тиквешко. В 1838 г. тя бива пренесена в Солун. Гърците я опожаряват, но с помощта на Кирил Пейчинович тя бива възстановена. Подир смъртта на Теодосий печатницата е откупена от Киряк Държилович от Воденско. Гръцкият владика му разрешава да печата само с гръцки букви.

Априлов и Палаузов се опитват да основат печатници при Габровското училище, но не получават разрешение от властите. Неофит Рилски и Райно Попович също безуспешно се борят да създадат българска печатница за нуждите на учебното дело и културното развитие.

Български отдел отначало бива създаден при печатницата на А. Дамианов в Смирна (1838—1839). Там излизат няколко книги, печата се и първото българско списание „Любословие". Първа печатница с български букви в Цариград е „Трудолюбива пчела", основана през 1842 г. от К. Огнянович. Друга печатница с български букви в Цариград принадлежи на Тадей Дивитчиан със словослагатели българи (1844). От 1849 г. печатането на „Цариградски вестник" се извършва в собствена печатница. Дори първите наши книгоиздатели Драган Манчев и Христо Данов не разполагат със свои печатници, а печатат изданията си главно във Виена (Л. Сомер).

Издаването на книги през Възраждането се осъществява с големи трудности, което личи по обявите за готови ръкописи, чиито автори дирят издатели. Първите новобългарски книги се издават с помощта на благо-

детели или предварително записали се „спомоществователи". Букурещки български търговци подпомагат Софроний Врачански да издаде своя „Неделник". Бероновият буквар е издаден от брашовския български търговец Антон Иванович (от Сливен), издал после още няколко книги. Изобщо твърде рано се явяват дори в заглавията, а не само в края на книгата данни за лицата, които улесняват излизането на дадена книга или записват предварително суми за нея. Така в „Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова" на Йоаким Кърчовски се отбелязва: „Списанная от хаджи Йоакима даскала и преведе ся на тип потщанием господара кир хаджи Пеца от Щип и кир хаджи Станко от Кратово и кир Димитрий Филипович от Егридере Паланка за душевное их спасение." Това става в 1814 г. То се повтаря в различните книги на същия автор (1817, 1843, 1853, 1868 г.) независимо от редицата „спомоществователи".

Трогателни са признанията на някои труженици на новата българска книга за усилията и униженията им, за да съберат предварително средства за издаването на някоя книга. Понякога те се оплакват, че богатите и чорбаджиите не са благосклонни към книгата, която за повечето от тях е дори вредна и излишна. Ценни са от социално и историческо гледище показанията на Неофит Бозвели. В „Славеноболгарское детоводство" от 1835 г. той с болка и възмущение разказва какви душевни терзания преживява, когато обикаля „по всите своеродни болгарски села и градища", за да подкани „любородните чедолюбиви бащи, словесните детеводители, благоговейните свещеници" и пр. да подкрепят издателската му дейност. За трудните условия при издаването на книги и за равнодушието на богатите и чорбаджиите към книгата говори и друг разпален и заслужил пионер на новобългарската книга Христаки Павлович в предговора към своя „Разговорник греко-болгарский" (1835).

Обикновено авторът сам се е грижел за отпечатването и разпространението на книгите. За да осигури поне отчасти материалните разходи и разпространението на книгата, авторът се е обръщал към ученолюбиви и патриотични читатели за предварителна помощ. Чрез многобройните „спомоществователи", чиито имена се вписват в края на книгата, се създава една сравнително широка читателска мрежа в по-големите градове и села от по-издигнати и родолюбиви радетели за родна книжнина и култура, с чиято помощ постепенно укрепва издаването и разпространението на българската книга. Това не са само любители на четивото — мнозина от спомоществователите си поръчват по десетки, понякога и до стотина-двеста екземпляра, за да ги раздадат на свои ученици или близки. Така постепенно се създават и отделни разпространители на българската книга, които по-късно стават книгоиздатели.

Родоначалник на книгоиздателството и книжарството у нас е хаджи Найден Йоанович (ок. 1805—1862). Отначало той е учител, после се залавя с издаване и разпространяване на книги като пътуващ книжар. Като издател и книжар преди Кримската война работи и Иван Момчилов (от 1847 г.).

Книгоиздаването се засилва след откриването на Габровското училище в 1835 г. Усилено се издават учебници и учебни помагала. Заедно с това се печатат и множество религиозни книги, „свещени истории", „катехизиси", служби, житието на Алексея, „человека божия" (1833), и житието на Иван Рилски (1836) и др., които са много популярни сред широките народни слоеве.

Масово културно въздействие има издаването на календари. Пръв издава „Месецослов или Календар вечний“ в 1840 г. Христодул Костович Сичан-Николов, роден в Самоков (1808) и учител в Габрово (1839). Наред с различните данни за дните през годината в календара са поместени справки за „леточислението“: откога са приели българите християнската вяра, откога се е „созидала“ Москва, откога са българите изгубили царството си, откога е Великий Петър направил Петербург, от „независимството“, т. е. откога съживиха гърците царството си и др., които свидетелствуват за патриотичните цели на изданието. Данните пък за разстоянията между Цариград и „някои по-прочути градища болгарски“ говорят за вече изградено понятие за единството на българската националност. Тук е поместено и стихотворението „Похвала на древните болгаре и на отечеството им“, написано от съставителя на календара.

Календарът за лето 1843 г., съставен от Константина Огнянович, както и „Забавник за лето 1845“, пак от същия автор, се превръщат в сборници с богато и разнообразно съдържание; в тях се публикуват стихотворения, разкази, мъдрости и сентенции, басни, описания, полезни съвети, данни за живота по света и др. Дългите списъци на спомоществователи показват какъв широк интерес са събуждали тези издания, а оттам може да се съди и за въздействието, което са упражнявали. По-късно — след Кримската война — Димитър Мутев и Драган Цанков издават „Месецослов за 1857 за полза на „българската народна книжнина“, П. Р. Славейков започва издаването на своите прочути календари, а от 1869 до 1876 г. Хр. Данов, Й. Груев и Янко Ковачев — на „Летоструй или Домашен календар“, които продължават традицията и се превръщат в ежегодни литературни сборници.

През този период започват да се издават и к н и г и с ч и с т о х у д о ж е с т в е н о с ъ д ъ р ж а н и е. Най-първо се появяват п р е в о д и от чужди автори. Д-р Петър Берон в буквара си превежда басни и къси анекдоти и разкази, с които въвежда читателите в художествената проза и в нови литературни жанрове. Букварите са първите проводници на художествената литература у нас. Разбира се, езикът им понякога е съвсем суров, слабо образен или дори без никаква образност, изразните и изобразителните им средства са още далеч от всякаква художествена изисканост и целесъобразност.

Към ранните преводни книги трябва да спомена „Мудрост добраго Рихарда“, преведена в 1837 г. от Гаврил Кръстевич. Макар и да не е художествено произведение, със своето назидателно съдържание и жив език, анегдотичност и разнообразие книгата е допадала на рационалистичния дух на епохата.

Едно от първите преводни художествени произведения е комедията-водевил „Дворянски вибори“, издадена през 1843 г. в Кишинев. Автор на комедията е украинският писател Григорий Квитка-Основяненко, а преводачът не е известен, отбелязано е само, че е преведена от руски език. През следващата 1844 г. се явяват едновременно два превода на пиесата „Велизарий“ от немския писател Х. К. Х. Трауцшен, единият направен от Анастас Кипиловски, а другият от Захари Симеонов. Христаки Павлович пък превежда чрез гръцки език „Баснословие Синтипи Философа“ и нравоучителната и сантиментална повест на популярния немски писател Кристоф Шмид — „Изгубеное дете или Приключение весма приятно и полезно“. От същия автор през 1853 г. се появяват още две нравствено-сантиментални

повести („Благочестие в колиба“ и „Дъга“), а през 60-те години той е един от най-често превежданите писатели.

През 1844 г. бива преведена на новобългарски език и популярната още в старобългарско време „История на Великий Александра Македонеца“. В 1845 г. излиза от печат книгата на френския писател Фенелон „Приключения Телемаха, сина Одисеевaго“, преведена от френски език от П. Г. Пиперов.

През 1853 г. се появява и първият превод от италианската художествена литература — комедията „Памела уженена“ от Карло Голдони.

Първите художествени творби, преведени на български език, показват, че и у нас се проявяват същите закономерности, както в другите европейски страни: създаващият се нов възрожденски човек се интересува от древността, от нравствените норми и истини, на съвременността гледа от най-общи човешки принципи, а когато личността му се сблъсква със суровите противоречия на действителността, иска да ги изживее с една сантименталност, която да му открие пътя към себепознанието. Затова и през следващите години у нас се издават преводи от представителите на нравствения рационализъм и на сантименталзма.

Тези нови съприкосновения на българската литература с чуждите литератури дават силен тласък на книжнината ни — започва процес на приспособяване чуждите творби към българската действителност; появяват се първите оригинални художествени произведения.

Побългаряването се заражда в края на 40-те години. То е познато и в други литератури. Пръв пристъпва към приспособяване на известни творби към българския живот Иван Богоров с изданията на романа на Даниел Дефо „Чюдесиите на Робенсина Крусо“ и на историческия роман на Алфред Руер — „Еничерете“ (1849). През 1850 г. се появяват повестите на Бернарден дьо Сен Пиер — „Павел и Виргиния“ и „Индийската хижа“, побългарени от Анастас Гранитски, а в 1853 г. Станка Николица побългарява Доситей Обрадовичевите „Две приказки за славните жени и за Аза человекомразеца“. Същата година, използувайки драматичното творчество на сръбския писател Йован Стерия Попович, Сава Доброплодни издава своята комедия в четири действия „Михал“, с която се поставя началото на българската драма.

Възникването на оригинални български художествени творби обаче не е пряко обусловено от побългаряването. Просветеният българин е проявявал интерес към оригиналните творби на много писатели и особено след 40-те години — на руските писатели, които започват да проникват у нас чрез българските възпитаници в Русия. П. Р. Славейков се запознава с творби на редица руски поети, публикувани в Писмовника на Н. Г. Курганов и Христоматията на А. Д. Галахов. Д. Чинтулов и Н. Геров като ученици в Одеса четат в оригинал много произведения на новата руска литература.

*

Българската художествена литература не би могла да се развие и усъвършенствува, ако не се усъвършенствуваше и българският книжовен език. Със създаването на българската нация изниква необходимостта от общонароден книжовен език. Новобългарският книжовен език се създава

и оформя постепенно. През 30-те и 40-те години се разгарят оживени спорове за пътищата, по които той трябва да се изгражда.

Пръв поставя на обсъждане въпроса за книжовния език и правопис Неофит Рилски в увода на своята „Болгарска граматика". Като излиза от принципа, че всяко знание се усвоява най-добре чрез родния език, „на своят природний язик", той смята, че книжовният език трябва да обединява общите елементи на всички български наречия. Той обаче изпада в смущение пред многото български говори и тяхната „развратеност", както мисли за разликите във фонетично, морфологично и лексикално отношение между тях. Тъй като не познава историческото развитие на българския език и разновидностите и богатството на наречията, той не е в състояние да долови единството в тяхното разнообразие, да обгърне богатството на езика, което именно схваща като някаква „развратеност".

От друга страна, Н. Рилски знае, че е твърде естествено да съществува известна разлика между говоримия и книжовния език (това той знае от новогръцки, гдето има пропаст между говоримия и литературния език). Той препоръчва да се избягва „простолюдният — подлиат язик" и да се придържаме „колкото е возможно" до „майката му — славянскиат", т. е. до старобългарския език.

Така се оформя славянобългарската школа. Нейни привърженици са Хр. Павлович, К. Фотинов, К. Огнянович. В своите първи трудове — „Аритметика или Наука числителна" (1833), „Разговорник греко-болгарский" (1835), „Писменик общеполезен" (1835), „Граматика славеноболгарска" (1836) и др. — Хр. Павлович държи за умерен „славеноболгарски език", като приема членната форма и дори фонетичния правопис. Под въздействието обаче на Венелин и особено на Паисиевата История, която преработва и издава, Павлович се отказва от предишните си възгледи за книжовен език и правопис. Новите си разбирания проявява във второто издание на граматиката си. Той смята, че с изхвърлянето на членовете и въвеждането на падежите българската младеж ще може да пише „гладко и сладко". Опазването на старобългарските (руски) падежи, избягването на членовете и на замяната на еровите вокали с ясни вокали са основните принципи на славянобългарската езиково-правописна школа. И Фотинов се превръща от привърженик на живата реч в поклонник на славянобългарската школа. Той дори изпада в славянофилски размисли за общ славянски език.

Към славянобългарската школа могат да се отнесат и Неофит Бозвели и Г. С. Раковски. И двамата се колебаят между новобългарските и старинните форми.

Друга група книжовници застъпват становището, че книжовният език трябва да почива върху някои от живите български наречия, като се вземат под внимание и особеностите на другите български говори. Тази школа побеждава, тъй като излиза от закономерностите на живота. Тя води началото си от Петър Берон. Нейни застъпници са В. Априлов, Ив. Богоров, Н. Геров, както и поетите и писателите, които чрез творчеството си поставят на здрави основи самата езикова практика.

Трезвите схващания на В. Априлов се споделят и от Ив. Богоров в неговата „Първичка българска граматика" (1844), и от Н. Геров в неговата обширна статия „Няколко мисли за български язик и за образова-

нието у българите“ (1852). Граматиката си Богоров назовава „първичка“, тъй като тя е написана, според него, на истински български език.

Борбата около характера на книжовния език продължава, понякога с безплодни умувания, до към средата на века, когато се появяват по-значителни произведения на художественото слово и с това естествено се разрешава трудният въпрос. Първите творчески прояви на Н. Геров, Д. Чинтулов и П. Р. Славейков сочат колко могъщ е живият поток на езика и колко безполезни и безсмислени са усилията на някои книжовници да върнат назад развитието на езика.

*

Важен момент в българското литературно развитие през 30-те и 40-те години представя възникването на интерес към народното поетическо творчество. Това е едно напълно закономерно явление, наблюдаваме го и в националното възраждане на другите славянски народи. В развитието на европейските литератури интересът към фолклора се свързва преди всичко с романтизма. В борбата си срещу закостенелите форми и естетическия догматизъм на класицизма, в стремежа си към обновяване на поетическото съдържание и художествените средства романтиците обръщат погледа си между другото и към народната поезия; чрез нея се свързват с народния живот и народното изкуство. В славянските страни обаче изпъква на пръв план друг момент — фолклорът се използува в борбата срещу чуждото политическо господство и феодалния деспотизъм, той играе голяма роля в събуждането и укрепването на националното самосъзнание; както чрез езика и историята, така и чрез народното поетическо творчество се разкрива най-ярко националната самобитност. Тъкмо тая особеност се наблюдава силно у нас през първата половина на XIX в.; на нея се подчинява и въпросът за ролята, която фолклорът може и трябва да играе във формирането на възрожденската литература като литература от нов тип.

Нищо чудно, че първи обръщат внимание на българския фолклор чужди учени; чрез него те откриват преди всичко прозорец към историческата съдба, живота и националните особености на българския народ. Вук Караджич пръв обнародва българска народна песен във втората част на своята „Народна српска песнарица“ (1815); песента е записана във Виена от българин от Разлог. През 1822 г. в „Додатак к Санктпетербуркским сравнительним рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика“ той публикува още 27 български народни песни и по тоя начин дава представа на науката за българското народно поетическо творчество и българския език. Сръбският писател Сима Милутинович като учител в България събира фолклорни материали през 1817 г. и в 1826 г. обнародва българска приказка; Димитри Тирол, сръбски книжовник, събира през 1824—1825 г. народни песни между банатските българи.

Много големи заслуги за събуждането на интереса към фолклора сред българите има Ю. И. Венелин. Той не само проучва историята на нашия народ, но събира и изследва български народни песни (по-късно те влизат в сборника на П. А. Безсонов „Болгарские песни. . .“, 1855); в 1835 г. обнародва и специално изследване — „О характере народных песен у славян задунайских“.

Дейността на Венелин допринася твърде много за запознаването на руската общественост с българското народно творчество. Но особено важно е да се изтъкне нейният отзвук сред самите българи. Априлов, както сам се изразява, е поразен от смелостта, с която руският учен защищава българския народ. Разменената кореспонденция между двамата има решително значение за по-нататъшната дейност на Априлов. Обширното писмо на Венелин от 17. IX. 1837 г. представя цяла програма за фолклорни и етнографски проучвания; то е изпълнено с горещи призиви към българите да събират и издават своите народни песни.

Писмото на Венелин стига до редица български дейци — Неофит Рилски, Райно Попович и др. — и оказва своето въздействие. Априлов развива голяма дейност — разпространява писмото на Венелин, подканя сънародниците си да оценят фолклора и записват народнопоетически творби, сам съставя сборник от 170 народни песни. По неговия път тръгва Найден Геров, който през 1852—1856 г. публикува народни песни и пословици в изданията на Руската академия на науките. Отделни народни песни обнародват М. Кифалов, Ант. К. Хаджиоглу, хаджи Найден Йоанович и др. В 1847 г. П. Р. Славейков съобщава, че е събрал 2263 песни; част от тях изпраща на Николай Палаузов в Одеса; в 1852 и 1855 г. събрани от него песни и пословици биват публикувани в изданията на Руската академия на науките. В 1842 г. се появява и първият самостоятелен, макар и неголям български фолклорен сборник, съставен и издаден от Иван Богоров в Пеща — „Български народни песни и пословици". Фолклорни материали се печатат редовно и в българския периодичен печат. Интерес към българския фолклор проявяват и редица слависти. През 20-те години чешкият писател Франтишек Челаковски обнародва преводи на български народни песни на чешки език; през 40-те години руският учен проф. В. И. Григорович публикува български народни песни в руски издания; през 1847 г. се явяват български народни песни в загребското списание „Коло", обнародвани от Станко Враз.

До Кримската война интересът към фолклора се свежда главно до събиране и обнародване на песни, пословици и приказки; теоретически изследвания у нас все още отсъствуват. На народното творчество се възлагат преди всичко национално-патриотични задачи. Голямата роля, която то може да изиграе за развитието на литературата, през тоя период още не се осъзнава достатъчно. През 20-те и 30-те години поезията се развива извън неговата орбита. Известно изключение прави само стихотворението на Неофит Рилски за Хатишерифа, в което се наблюдават следи от някои езиково-стилни похвати на народната песен. Първите по-сериозни опити народното творчество да бъде използувано като извор на теми и образи и като художествен образец се правят едва през 40-те и 50-те години: в 1845 г. Н. Геров публикува поемата си „Стоян и Рада", основана върху народен баладичен мотив; П. Р. Славейков постепенно почва да чувствува благоприятното въздействие на народната песен върху лириката си.

Но тук трябва да бъде отбелязан още един важен момент. Фолклорната традиция през първата половина и средата на XIX в. е още много жива в България. През тоя период народното творчество не само продължава да бъде неотделима част от всекидневния живот и духовната култура на народа, но не престават да се създават и нови народни песни. Особено плодотворна е традицията на историческата песен: възникват многобройни

песни за национално-освободителното движение и за важни исторически събития (песни за кърджалии и даалии, за руско-турските войни, за Велчовата завера и др.). Следователно народното творчество продължава да играе важна роля във формирането на естетическото съзнание на народа през епохата на Възраждането. Но върху естетическото съзнание почват да действуват и други, литературни фактори — чрез училището и печата, чрез преводната литература, чрез личното творчество: дори се правят опити за преодоляване на народнопоетическите естетически възгледи, като израз на една патриархална среда, остарели и неподхождащи за новата градска култура (напр. в областта на любовната поезия — чрез възприемане на чужди образци и създаване на любовна лирика от нов тип). Народнопоетическата стихия обаче е силна и намира опора в твърде бавно изменящите се форми на бита. Едва след като се създава научен интерес към фолклора и се оценява неговата важна роля в общия национален подем, дава се висока оценка и на художественото богатство на народното поетическо творчество и се осъзнава неговото значение за развитието на новата българска литература. Това проличава много добре в литературния процес след Кримската война.

*

Както се вижда от изложените факти, художественото отражение и осмисляне на живота на българския народ през втората четвърт на XIX в. е значително по-сложно, отколкото в предишния период.

И сега някои среди все още продължават да задоволяват своите духовни интереси със старата религиозна и житийна литература. Но това вече е исторически анахронизъм. Тази литература няма никаква връзка с новите проблеми на отишлия напред живот.

Широките селски маси и еснафът продължават да живеят в естетическия свят на народното творчество. То е живо не само в семейната среда, но и в обществения живот. Народното творчество удовлетворява не само естетическите и художествени потребности, но и моралните и етически нужди на хората. При все това с нарастването на новото обществено и художествено съзнание, което се формира върху основата на новите буржоазни отношения и националния живот, се появяват и нови естетически потребности.

Прогресивната насока в литературния процес се определя от по-нататъшното развитие на онази публицистична линия, която бе подхваната с „История славяноболгарская". Само че сега тя придобива много по-конкретни форми на обобщение на съвременната действителност, макар първоначално в нея да преобладават образователни и възпитателни елементи. Това, разбира се, съвсем не е случайно. Първите организирани прояви на нарастващото национално съзнание на българския народ са движенията за народна просвета, за обособяване на народен книжовен език и за черковна независимост. Затова първоначално целият дух на българската нация се концентрира в просветната книжнина, последната се превръща в най-висока изява на националния ни дух и характер.

Но в края на периода водещо значение има българската поезия. Появяват се първите талантливи поети, които отразяват новата душевност и създават вдъхновени и силни творби — Найден Геров, Добри Чинтулов и П. Р. Славейков.

Ако при преглеждането на преведените книги или публикуваните преводи в различните сборници и учебници ние можем да установим порасналия художествен усет на интелигенцията, да констатираме насоката и степента на развитието на художественото съзнание на нашия народ, то в редицата оригинални предговори и развълнувани обръщения към читателите на такива просветители като П. Берон, Н. Рилски, Хр. Павлович, Р. Попович, Ем. Васкидович, К. Фотинов или Ив. Богоров ние можем да открием как растат и се диференцират постепенно онези елементи на естетическо самопознание и самоизявяване, без които не е възможно да се говори за националната ни художествена литература през тази епоха.

Основният литературен жанр, в който се отразяват растящите културни и естетически нужди на новия български човек, продължава да е публицистиката. Сега обаче интересът към съвременния живот на народа е извънредно пораснал, разширил се е кръгът на жизнените явления, от които се интересува съвременникът, усложнили са се човешките отношения към тях. Националното самосъзнание издига мястото и ролята на творческата личност, която започва да чувствува историческата си отговорност за всяка своя изява. Във връзка с разширяването на кръга на образованието и научните знания естествено се появява необходимостта от различен публицистичен подход към явленията.

В зависимост от всичко това в публицистиката се появява значително жанрово разнообразие. Най-напред се очертават предговорите на „Рибния буквар“ (1824) от д-р П. Берон, на „Житие светаго Алексия, человека божия“ (1833) от К. Огнянович, на „Славеноболгарское детоводство“ (1835) от Н. Рилски, на „Христоития“ (1837) от Р. Попович с техните пламенни призиви за народна просвета. С голямо вълнение се подчертава изостаналостта на народа. Р. Попович фигуративно се изразява „потемнела Болгария“. К. Огнянович възклицава: „Ще ли някога и в Болгария да возсия благодатна луча премудрости, в Болгария кажем, кое е отечество Ваше, кое е някога славно било, което се ви обаче днес стъдите, какво видех многих да се отричат от това име болгарин, а защо? За това защо студеност нихнаго серца не позволява им да любят свое отечество, най-више из тая причина ще е непросвещено, глупо, нещастно и бедно.“ А Н. Рилски призовава: „Докога невежество! Докога сон глубокий! Стига толкова спавание, що е спавала нашата България доволно векове!. .“ Това топло обръщение на разбудените народни синове към „любезните прочитатели“, към „прелюбезните“ българи, към „любезните еднородци“ и пр. има характер на лирическа изповед и сърдечен, задушевен разговор. Макар все още да не са усвоили умението на художествено-образното изложение, в тези реторически отстъпления се изявява най-чиста чувствителност, патриотичен подем и устременост. „Училища и учители, милий ми рожби! Тамо щат да ви се отворят зажумените очи!“ — зове Неофит Бозвели. И добавя: „Колкото можете се постарайте и просветителни книги по матерний си език изваждайте!“

В предговорите се поставят вече много въпроси за състоянието и съдбата на българския народ. Правят се съпоставки с другите страни, напомня се за историческото минало, за старата българска култура, посочват се пътища за развитие на образованието, разсъждава се върху съвременния език и пр. Всички тези въпроси се разглеждат не само по пътя на разума,

а с една дълбоко раздвижена емоционалност, която прид ава по-голяма въз действена и патриотична сила на словото.

И друга една особеност придава на повечето предговори характер на литературни произведения. Това е честото използуване и позоваване на класическото литературно наследство.

За европейското възраждане е характерен интересът към античността. И у нас създаването на новата личност се съпътствува от стремеж да се усвоят мъдростта и художествените постижения на древните народи. Още Софроний Врачански чрез „Театрон политикон" въвежда в българската култура материали от античната история. П. Берон в „Рибния буквар", в раздела „Умни ответи", търси пътя към съвременността през мъдростта на древните авторитети. Интересът към Езоповите басни също е свързан с този стремеж. Към древността насочват читателите и Н. Рилски, и Р. Попович, и Ем. Васкидович, и други книжовници. При това появява се диференцирано отношение към старата класическа култура — все по-често се сочи за пример художественото наследство, класическите писатели се дават като образци. Въпреки това у нас няма произведения, които да носят опита и характерните особености на класицизма. Причина за това е робската действителност, липсата на аристокрация, демократичният характер на цялото просветно движение и бурният растеж на общественото и художествено съзнание на интелигенцията, което налага сравнително бързо изживяване на онези етапи на културата, които в Западна Европа се сменяха в течение на няколко века и създаваха големи художествени ценности.

През 30-те години в публицистиката се влива остра полемическа струя. Докато преди това главното противоречие в духовния живот на новия човек се определя от порасналото негово съзнание и изостаналостта на обществената среда, сега се появяват нови конфликти. Изучаването на историческата съдба на народа, съприкосновенията с различните негови слоеве, опитът, натрупан в просветното дело, различните класови интереси и идейни и естетически влияния създават различия в разбиранията на отделните обществени дейци и книжовници. Появяват се различия в отношението към гръцката образованост и гръцкия език, към руското културно и литературно влияние, по много въпроси на обучението, на просветното дело, черковната борба, по въпросите, свързани с българския език и правопис, и пр. Всичко това започва все повече да дава тон на публицистиката. В. Априлов пръв открива разискванията, свързани с българската просвета, и изразява ново отношение към гръцкото културно влияние. В неговите статии доминира остър полемичен тон, напомнящ Паисиевия патос, но обогатен с конкретно отношение към определени факти и явления от самия съвременен живот. Полемичен тон се подхваща и от Р. Попович в предговора на „Христоитията", гдето се изразяват неговите консервативни разбирания за пътя на нашето образование. Такива полемични елементи се съдържат в почти всички предговори и статии, посветени на българския език.

Най-ярък израз придобива полемичността в българската публицистика обаче в творчеството на Неофит Бозвели, който хвърля своето силно слово и талант в черковната борба.

Публицистиката се обогатява с появата на много описания на жизнени факти, явления, случки, събития. В учебните пособия чрез пре-

води, компилации или с лични усилия се печатат описания на човека, на неговите физически и душевни качества, на обществото и обществените взаимоотношения, на окръжаващия ни физически свят, на отделни предмети, растения и животни, на исторически събития и пр. Явяват се първите описания на българската природа, на отделни градове (Априлов, Фотинов, Богоров), на отделни области. В тези първи опити на издигнатата възрожденска личност да познае живота и окръжаващия я свят, да изрази своето отношение към тях постепенно започват да се диференцират нейните възприятия, да се осъзнават те като обществено значими. Така се стига до постепенното оформяне на пътеписа и на описанието, които са първите жанрове, отделили се от публицистиката. Техни елементи най-напред ще намерим плахо изявени в личните писма на отделни книжовници, но с нарастването на самосъзнанието за обществената роля на личността нараства и тяхната книжовна изява (например при Ив. Богоров в неговата „Кратка география, математическа, физическа и политическа", 1851).

Друг прозаичен жанр, който се отделя от публицистиката през 40-те години и придобива форма, по-близка до съвременните художествени жанрове, това е д и а л о г ът. Той се ражда при най-острото идейно стълкновение с гръцкото фанариотско духовенство, при най-високия патриотичен подем на народа. Автор на първите диалози е Неофит Бозвели.

Трябва да се има пред вид, че по това време у нас понятие за художествена литература в днешния смисъл още не се е изработило. С термина „художество" обикновено се назовава практическото умение да се извършва някаква дейност или занаят. Но в предговора („Примечание") към „Славеноболгарский предручний послателник" (1835) Неофит Бозвели пише: „От всите изобретений, колкото благополучно возмечта и измисли человеческий ум, нема друго толико по-полезно и по-нужно, колкото е писменото художество. Това безсмертное художество пренесе всити художества и науки у верх на совершенството." Книгата е сборник от образци за различни делови писма (писмовник). И в „Славеноболгарское детоводство" (1835) Н. Бозвели отделя специална глава „Кратко художнословие и кратко баснословие", гдето помества статии за „художнословие за търговина", „за земеделието", „пчеларството", „кораблетворение" и др. Наред с тях — за „долбание" (скулптура, резбарство), „живописание" и „музика (пение)". Освен това важно е да се отбележи, че при съветите как да се пишат писма, Бозвели отделя под заглавие „за сладостното" въпроса за езиковото изящество, за красотата на изразяването. Той пише: „Не е доволно токмо да писуваме чисто, но и должно е еще да изричваме нашите понятии с една естествена сладост, която зовеме сладостное. Това состоянство са придобива с прилежното чтение у доброполезните книги, с многогодишното внимателное пригледвание, с честото обучително упражнение и най-вече с чинното обхождание с учените человеци." В тези напътствия се крият много елементи, които по-късно имат отношение към проблемите на художественото майсторство.

Проследим ли какво е било отношението към произведенията, които носят белезите на днешните схващания за художествена литература, ще се натъкнем на мнения, че те са преди всичко предназначени за забава, за развеселение (напр. Богоров пише, че „Български орел" ще има и „развеселителна страна", гдето ще се публикуват „приказки, басни, народни

песни, народни притчи, смешливи приказвания"). Очевидно, художествената литература още не се използува като оръжие в националната и идеологическата борба, както се използува публицистиката.

Както изтъкнахме, през 40-те години започват да се явяват преводи и да се побългаряват някои чужди произведения. Това са предимно творби на сантиментализма (западноевропейския и руския), които особено са допадали на българина — търсещ да опознае себе си, чувствените гами на своята душевност и да изрази дълго потисканите в една затворена среда чисто човешки пориви. Новото време го импулсира за такива изяви и понеже те още не са били пресъздадени в литературата ни, той ги търси в чужди образци. Характерно е, че докато в поезията сантиментализмът се свързва с една жизнеутвърждаваща, жизнерадостна хуманност, в белетристиката преобладават преводи и побългарявания с трагична насоченост. За разлика от други литератури обаче при побългаряванията се засилва търсенето на благоприятен завършък на трагичните конфликти, което съответствува на хуманистичните тенденции на самото обществено развитие.

Оригинални белетристични и драматични творби в българската литература се създават едва след Кримската война.

Най-силни художествени струи в нея до Кримската война се появяват в областта на поезията.

*

Развитието на новата българска поезия не изхожда от старобългарската стихотворна традиция; тук за приемственост не може да се говори с изключение на някои отделни библейско-черковни символи и образи и някои черковнославянски езикови форми. Задачите, които се поставят пред литературата през епохата на Възраждането, изискват ново поетическо мислене и светоусещане и нови изразни средства.

Новата българска поезия се създава през XIX в., първите опити са твърде плахи. За насоката на българското стихотворство в неговия най-ранен период играят роля връзките на новобългарските книжовници с новогръцката, сръбската и руската литература. Разбира се, първите български стихотворци имат чисто външно отношение към стихотворното изкуство и поезията изобщо. Те разделят механически речта на редове — стихове, в които не пулсира никакъв ритъм, като се стремят само да изравнят броя на сричките в отделните стихове; понякога нагаждат някакви подобия на рими — твърде сурови, неблагозвучни и изкуствени. Стихът не притежава никаква цезура и мелодика, стихотворната техника е твърде примитивна и дори безпомощна. Най-общо стихосложението може да бъде определено като силабическо. Стихотворните опити са все пак обагрени от емоционални пориви, предадени най-често просто, лишени са от богато и вълнуващо образно-емоционално съдържание. Тези стихотворения играят роля като школа за упражнение в стихотворство, за окършване на езика в поетическо изказване, за свикване на книжовниците към елементарно поетическо мислене. Такова външно наподобяване на стихотворна реч си остава неизбежен етап в развоя на българската литература, като момент от нейното художествено развитие.

Тематично първите стихотворни опити са свързани с твърде актуални проблеми на българския обществен живот: прослава на делото на видни възрожденски дейци (като Софроний Врачански, Юрий Венелин и др.), възхвала на историческото минало в духа на Паисиевата История, изразяване на патриотични чувства, отношение към турското владичество и робството, към просветното движение и училищния живот. Постепенно се появяват и темите за природата и любовта. Очевидно е, че тематичният кръг е твърде широк, обаче художествените постижения са слаби. Още твърде неразвита е общата литературна култура, не е изработен литературен поетически език, стихотворните опити най-често са резултат на случайни книжовни пориви на лица, които нямат поетическа дарба. Днес те имат само историко-литературно значение.

Че това е така, личи от най-ранното запазено стихотворение, писано през второто десетилетие на миналия век — „Ода на Софроний" от Димитър Попски (1813). То е проникнато от будителски дух, от обществено-патриотичен и хуманистичен патос, свойствен за Възраждането, свързано е непосредствено със съвременната действителност. Стихотворението отразява свободолюбивите въжделения на българския народ и на будната българска емиграция в Румъния, упованията на народа в собствените му сили и прославя една видна личност, която въплъщава в себе си надеждите и вярата на народа в дадения исторически момент, един герой на Възраждането. За пръв път одата е била обнародвана от Раковски в „Дунавски лебед" (1861) — той добре е оценил нейното патриотично съдържание.

В духа на Паисий одата почва с мисълта за тежката робска съдба на народа. Заробването се свързва с отслабването на държавата поради раздорите между последните царе — „их домашнее несогласие":

> За несогласие платили жизнию, царство конец восприяло, разорение, опустошение, нам же робство последовало!

Авторът е убеден, че робството е наказание за греховете и несговора, затова задава реторически въпрос, докога ще трае робското тегло. Той вярва в божията милост и се надява на избавлението на народа. Чрез образите на слънцето и луната той подчертава, че бог е излял вече своята милост над българския народ, като му е пратил своя избраник Софроний — „нам пастир и учител". Именно Софроний с дейността си насочва народа по пътя на спасението и ободрява потиснатите си сънародници в тяхното непоносимо иго. Вдъхновен от политическата дейност на Софроний, авторът променя и тона си и преминава от елегично-изобличителен патос към тържествено-величаво славословие на Софроний. Патосът се долавя в прославата на крупната личност на великия възрожденец и в надеждата за близко избавление от робството:

> Имя твое загрямяло и будет гръмети во веки веков!
> Болгария тебе венец плете, а на небеси уже готов!

Софроний се славослави като народен пастир, герой и закрилник, сравнява се с охридския епископ Теофилакт и с Патриарх Евтимий и му се пожелават дълбоки старини и здраве както за да продължи да ръководи духовно България, така и за да бъдат унищожени враговете на народа, на първо място „гонители же церкви нашей". Стихотворението изненадва със своята политическа мисъл: политическото освобождение на родината е сърцевината на одата и това я издига високо в идейно отношение въпреки

художественото й несъвършенство. Тя е важна като документ за духа на времето. Авторът пожелава да се пръсне мъглата над родината — мракът на робството. В своя патриотичен порив той възкликва пламенно и решително:

При животе твоем да возкръснит разярений наш лев...

Ясно е, че Димитър Попски познава и Паисий, и Жефарович, вдъхновява се от тях и затова използува лъва като символичен образ на народната сила и храброст. В това пожелание е върхната сила на стихотворението. То отразява патриотично-освободителното настроение на българските преселници в Румъния, начело на които стои народният пастир Софроний.

Ценното в тази ода е, че Димитър Попски разчита преди всичко на силите на народа, на неговата храброст и готовност за борба в името на свободата. Той мечтае да пробуди у народа героичната добродетел на неговите прадеди, „царя Асеня мужество", та той да се стече въоръжен отвред за решителен двубой с вековния си потисник:

Всяк услишай к того гласа да бежит,
десницу свою на врага да вооружит!

Тоьи призив говори за известен скок в развитието на идеята за свобода сред прогресивната българска общественост. Със своята ода Димитър Попски пръв прави опит да осмисли поетически народната мечта за свобода в героичен, борчески дух. Одата завършва с обръщение към Софроний да се моли за народа като негов закрилник и представител, като негов пастир и доброжелател.

Одата има очевидни недостатъци като стихотворно произведение: неиздържан стих, неподчинен на никаква ритмика, с неизразителни, предимно глаголни рими, архаичен черковнославянски език. Обаче тя не е лишена от известна емоционалност, гъвкавост и разнообразие — редуване на елегични и величални моменти, на изобличителни и призивни тонове, относително богатство на чувството и мисълта. Патриотичният и мъжествено-борчески патос издига одата като пръв опит у нас за патриотико-политическа лирика.

Известни патриотични мотиви са намерили израз и в стиховете на монасите Никифор и Йеротей — зад религиозната тема се крие протест срещу жестокостите на робството.

От стихотворенията, които пише Неофит Рилски, заслужава внимание преди всичко неговото „Описание следственних произшествию собившихся от знаменитаго турецкаго Хатишерифа" (1839). Езикът на наслова не дава представа за езика и стила на самото стихотворение. Тук имаме нещо ново — народен език и известно влияние на народнопесенния стил.

Неофит Рилски говори за новите закони на „младото турско царче" — „хатишериф е чуден и знаменит написало", излага накъсо положителните страни на Хатишерифа: равноправие на всички подвластни народи и изповедания, право на оплакване. Но заедно с това той изобличава старото и разкрива непоносимата тогавашна действителност. Цялото население ликува от стореното, „защо в турско царство ни правда, ни закон е било". Консервативните среди в Турция са против нововъведенията, тъй като слагат край на всякакъв произвол и грабителство, зли обиди и ругателства.

Политическата основа на тази своеобразна ода личи не само в из обличителната ѝ част. Авторът загатва и за самоотбраната на народа от злобното гонение и лютото мъчителство:

Вдигнаха се и неволею да се защищават,
и самоволно на люта смърт да се не предават.

Въстанията обаче са потушени жестоко от властта:

Но с това що сториха? Немаха помощ от нигде,
зато и горко измреха, сичко им в плен отиде,
къщите им изгориха, из темел разориха,
стоката им разграбиха и сичко поразиха.

Патриотичното въодушевление на Неофит Рилски насочва погледа му и към фанариотските владици.

Той вижда единственото спасение от тежкото робство само в братска Русия. Упованието в Русия е дълбоко вкоренено в народната душа. Затова и така непосредствено и просто поетът завършва своята творба с патетично обръщение към великата славянска страна:

На Болгария не остало веке друга надежда,
тия молби она к Росии плачевно нарежда:
„О, Росийо, моя еднокровная сестро мила,
защо си мене толко векове заборавила!. ."

Молбата на България е трогателна по своята искреност и настойчивост. България припомня братския дълг на Русия, която е помогнала да се освободят Елада, Влахия и сродната Сърбия, а е пренебрегнала своята сестра България. Призивът на Неофит Рилски е подкрепен и с доводите на „Венелин чудний, историк руский, в наше време и зелоразсудний", който е доказал, че българите не са татари, а славяни, поради което с по-голямо право заслужават помощта на руските си братя славяни.

Одата на Неофит Рилски и по съдържание, и по патос е интересна творба на нашето възраждане. В нея е изразена идеята за руско-българската дружба и упованието на българите в освободителната мисия на Русия. Заедно с това одата е първата конкретна и до известна степен емоционално-образно нарисувана картина на робската неволя в началото на миналия век. Неофит Рилски доближава младата българска поезия до живота и интересите на народа.

Любовта към Русия намира израз и в стихотворението „О, ветре северни", напечатано в книгата на монах Натанаил и Захари Княжески „Зеркало или Огледало християнское" (1847). Неизвестният автор се обръща към северния вятър и северното слънце, които символизират Русия — България се надява само на Русия като на своя сестра:

На тебя само тя се надява,
като жадна земля дъжд ожидава.

Патриотичната тема заема голямо място и в стихотворните опити на Неофит Бозвели, който е обичал стихотворната реч и често си служи с нея. Тя изпъстря не само диалозите му, но понякога се явява и в учебниците му. И за стихотворния стил на Бозвели е характерна известна многословност и склонността към сложни епитети. Неговите стихотворения представят своеобразен Еремиев плач над нещастията и страданията на българския народ:

Ах! Болгария, всеокаянна Болгария!
Скоро умилно призови пророка Еремия,

на планината най-високо да ся каче,
жалостно да те нарежда и умилно оплаче!

В „Песен за падане на българското царство“ Неофит оплаква гибелта на България. Стихотворението се отнася към българските изселници, „дето сте у странство“:

Кое ли е царство заобиколено
и от агаряни толкоз подавлено?

Той се обръща трогателно към отечеството си:

Ах, Болгария, сладко име,
ти ли си паднала на висине,
то беше някои време преславна,
царие и кралей тебе славиха отдавна
. . . . . .
а сега у тебе много църкви пусти,
человек като помисли, изгубва си чувстви.

Към този висок кръг на патриотични и прославни теми се присъединява и видинчанинът Георги Пешаков, румъно-български поет от началото на XIX в., автор на ода за Ю. И. Венелин („Тебе, Юрий Венелине!“, 1837) и на елегията „Ридание на смертта Ю. И. Венелина“ (1839). Той се учи вероятно от своите събратя румънски поети, с някои от които дружи, но непознаването на съвременния български език и недостатъчният талант не му позволяват да се прояви по-оригинално нито в прославата, нито в елегията си. Той владее наглед стихотворната композиция, познава и гъвкавостта на строфата, но е чужд за музиката на ритъма и римите, които често не му се удават. В одата Пешаков изразява благодарността и признателността на българския народ към Венелин, който е възбудил интерес у русите към българския народ и към неговата съдба. Елегията изразява личната и народната скръб поради неочакваната и тежка загуба на Венелин, „светла и умилна звезда“, угаснала внезапно „под облак премрачний, /без време семертний,/ без праведний чин!“ Пешаков се обръща към сънародниците си с призив да скърбят:

Плачете, ридайте,
вси болгарски чада!
Изгубихме веке
Юрья Венелина,
наш премилий брат.

Представя интерес отзивът на Белински за стиховете на Пешаков, които той прочита в книгата на Априлов „Денница новоболгарского образования“ (1841). Белински казва, че ако стиховете са лоши, няма какво да им се радваме. „Пък ако са внушени от някое благородно чувство, като например признателност, нека отдадем дължимата похвала на чувството, а стиховете все пак ще наречем лоши. Едното не пречи на другото. Нам решително не ни харесва „Ридание на смерть Ю. И. Венелина“. Като привежда два куплета от стихотворението, Белински продължава: „Впрочем и това трябва да се каже: може би тия стихове и да са хубави за хора, които познават българския език и българския вкус за поезия — не оспорваме. — Учете се, учете се, добри, почтени българи!. . . Да! Просвещавайте се, добри българи! Да ви даде бог да успеете! Дори пишете стихове, щом не можете да минете без тях. . . “

Могат да се отбележат още редица стихотворни опити в кръга на патриотичната тематика — прослава на историческото минало, израз на възродителния подем на народа, възпяване на отечеството. Особено обикната е темата за историческото минало; срещаме я у стихотворци като Сичан-Николов — „Похвала на древните българе и на отечеството им", а по-късно — у Раковски, П. Р. Славейков, Д. Чинтулов, Р. Жинзифов и др. Насоката на общественото развитие, процесът на формирането на нацията, укрепването на националното чувство издигат тая тема като много важна. Сичан-Николов започва своята похвала с тържествена увереност:

> България славна слава приимаше,
> в старите времена чести добиваше
> от всичките царства, мали и велики,
> които славеха нейните прилики. . .

Йован Стоянович в „Знай, любими мой роде" припомня връзката на името България с р. Волга; Найден Йованович в „Отечество" нарича миналото на родината си „най-горньо" и „славно", а настоящето — „незнайно"; Иван Богоров в „Отечество", 1842, подканяйки съвременниците си към дружни усилия и съгласие, призовава спомена за миналото:

> Елате да се соберем сега, о мили,
> и да покажем както прежде сме ние били.

В тия патетични призиви обикновено няма поезия, те са далече от силата на непосредствеността на поетическия израз, но те все пак са упражнявали известно въздействие в своето време като своеобразна стихотворна публицистика. В творчеството на нашите първи стихотворци господствува обществено-патриотичната тематика. Твърде малко са разработките на теми от природата, бита и интимния живот („О пролет прекрасна", „Винолюб" и „Песен за калоферските момци" от Константин Огнянович, „Песен" от Анастас Кипиловски и др.).

Обаче от 40-те години нататък тематиката постепенно се разширява, покрай патриотичната в поезията нахлува широко и светът от интимни чувства и особено любовта, а заедно с нея и природата. Но не тематичните изменения са най-съществените за тоя период — през 40-те години вече се показват основите на поезия, която вълнува, която изхожда от глъбините на човешкото сърце, която се поражда в резултат на вдъхновение и дарба. Не могат да не се отбележат няколко съществени момента: развитието на новобългарския литературен език върху основата на живите народни говори; създаването на силабо-тоническо стихосложение, което отстранява колебанията в стиховите форми и посочва правилен път, защото стихът се формира върху естествените особености на българския език; влиянието на голямата руска поезия (не случайно почти всички първи български поети са руски възпитаници — Н. Геров, Д. Чинтулов, Хр. Ботев, Р. Жинзифов, Н. Козлев, Л. Каравелов; дори П. Р. Славейков се формира като поет върху руски художествени образци); въздействието на българската народна песен — с течение на времето то ще играе все по-голяма роля. През 40-те години вече талантливи поети обнародват първите си произведения: в 1845 г. Найден Геров издава своята поема „Стоян и Рада"; в 1849 г. в „Цариградски вестник" се явяват стихотворения на Добри Чинтулов и П. Р. Славейков.

В ранния етап от развитието на българската поезия понятията за „стихотворство“ са още твърде примитивни. Анастас Кипиловски в 1836 г. се опитва да изясни това понятие по следния начин: „Стихотворство, ако зема, та напиша нещо, и гледам една ред да няма по-много срички от другите и срещна гласоударението и на двата реда се на едно място, ще рече стихотворя, или зная стихотворство.“ За пример привежда едно стихотворение от новогръцкия поет Атанасиос Христопулос и продължава: „Стихотворството има различни правила и от това и различни песни: аз прегледвам, че в нашиат език няма равноокончателни песни, каквото тези стихове, то пазят чет на слозите и това стихотворство последваха и елинянните. Аз колко желая да собера няколко песни български, да ги издам на печат!“

С течение на времето все повече се изясняват особеностите на поетическото изкуство, превъзмогва се примитивизмът на определения като горепосочените, повишава се равнището на литературната култура. Решителна роля изиграва непосредният контакт с поезията на напредналите европейски народи и преди всичко с великата руска поезия.

Разбира се, не бива да се омаловажава историческото значение на ранните стихотворни опити; те разширяват обсега на художествената литература, обогатяват езика и духовната култура на възрожденския читател, отразяват до голяма степен живота на народа, подготвят появата на истинска поезия.

През 40-те години трима поети започват почти едновременно творческата си дейност — Н. Геров, Д. Чинтулов и П. Р. Славейков. При първия от тях това е един младежки порив, който няма може би много дълбоки корени и спира бързо. Другите двама проявяват траен интерес към поезията, творят по-продължително време, особено Славейков, и създават значително поетическо дело.

При все че на поезията отделя ограничено внимание, цялата дейност на Найден Геров (1823—1900) има отношение към литературата. Роден в Копривщица в учителско семейство (бащата хаджи Геро Добрович е прототип на познатия Каравелов герой Хаджи Генчо от „Българи от старо време“), Геров получава първото си литературно образование от учителя си Неофит Рилски. През 1839 г. заминава да се учи в Одеса и тук, попадайки в средата на ученолюбиви и даровити млади българи, като Д. Чинтулов, Б. Петков, З. Княжески, Д. Мутев, Ел. Мутева и др., развива своите литературни интереси, превежда и пише стихове, в 1845 г. издава поемата „Стоян и Рада“. Показал блестящи способности, получил високо образование, в 1846 г. той се връща в България. Първоначално е учител в Копривщица и Пловдив, където се проявява като великолепен организатор на просветното дело, а след Кримската война е двадесет години руски вицеконсул в Пловдив и развива извънредно плодотворна дейност за нашето национално възраждане. След Освобождението се занимава главно с научна дейност, интересуват го преди всичко въпросите на българския език (още през 1842 г. пише върху езика на Ив. Богоров, критикувайки неговия превод на „Математическа география“). Геров работи също и в областта на фолклора, но главно негово дело си остава големият петтомен „Речник на български език“ с тълкувание речите на български и руски“ (Пловдив, 1895—1904), който включва огромно езиково богатство (70 000 заглавни думи) и запазва и до днес голямото си научно значение.

Макар че скъсва рано с поезията, езиковите интереси и приноси на Геров имат пряко отношение към литературата. Това още повече важи за фолклорните му занимания, които му дават теми и му разкриват особеностите на народната поетика. Тъкмо с това трябва да се обясни и успехът на неговата поема „Стоян и Рада" сред съвременниците му. С изключение на своето лирично встъпление, в което свежестта и искреността на чувството са намерили жива и твърде естествена форма, поемата днес има само историческо значение.

Геров избира битово-психологически сюжет — трагичната любов на двама млади в атмосферата на патриархалния деспотизъм, създал непреодолими пречки за свързването им. Той насища разказа си със сантиментални сцени и разговори, обогатява го с романтични подробности, засилва трагичната страна на събитията.

Любовта на двамата млади е изобразена с трогателна простота, като любов на младежи от народа, с подчертаване на взаимната им привързаност и копнеж по семейно щастие. Като послушен син Стоян решава да разкрие на майка си своята сърдечна тайна, „че си нашел красива Рада,/ девойка гиздава и млада". Но той е и много чувствителен, примира от синовен свян и младежко щастие. Сантиментализмът се подсилва с мотива за предчувствието — „голям куп горести", които щял да си навлече след този разговор. Избликът на светлите чувства у младите внезапно бива помрачен от зловолната намеса на егоистичната майка. Тя е свикнала на пълно подчинение у сина си и не държи сметка за неговите преживявания, обявява се против Рада, тъй като иска да натрапи на сина си своята воля. Започват страданията на двамата влюбени, разкрити в елегично-сантиментален тон. Те не намират сили да се борят, покоряват се на горката си съдба, единствения изход виждат в смъртта. Дълбокото любовно увлечение тласка момъка към изключителна постъпка. В деня на сватбата си с нелюбимата девойка Стоян хвърля сред черква годежния пръстен в лицето на майка си и извиква огчаяно:

Рада, моята пръвнина,
зарови в черната земя.
Убий и мене, та двамина
на оня свят щем оживя.

С рязкото отклонение от традиционната развръзка — примирение със злочестата орис — Найден Геров проявява своето новаторство в творческата разработка на баладичната тема. В последния момент Стоян проявява твърдостта на саможертвен герой, отрекъл се от традицията и примирението с действителността. Той изобличава направо егоизма на майка си:

Ти, мале, мене си родила,
за да ме умориш насила.

Романтичният герой-жертва защищава себе си със съзнанието за неизбежната гибел, на която се обрича. Поемата завършва трагично: Стоян пада върху трупа на своята любима и издъхва. Вместо сватба накрая настъпва обща жалба. Майката проклина Рада дори в смъртта от злоба, че волята ѝ не се е наложила. В духа на народната балада поемата завършва романтично с картината на сплелите върхове дървета като символи на връзка и в смъртта.

Трагизмът на баладичния разказ се разкрива чрез ред романтични похвати в композицията (изключителност на събитията, контраст на образи и ситуации, злодейски черти на майката). Поетът рисува младите с дълбоко съчувствие към съдбата им, като жертви на родителско насилие и жестокост и на човешката злоба. Диалогът и монологът на младите са в съгласие със сантименталното звучене на речта, макар и да са осъществени с типичните средства на народната песен.

Ямбичният размер не всякога е издържан, ударението често се нарушава заради римата, понякога твърде изкуствена. Но стихът тече с известна плавност и звучност, леко и дори на места непринудено, просто и вдъхновено (в посвещението), моментите са вътрешно споени. Образно-емоционалната страна на стила се разкрива в рамките на традиционната фолклорна поетика откъм епитети, сравнения, сложни обръщения, повторения, метафори. Понякога поетът внася и свои изобразителни и изразни средства. На много места той запазва народната наивност на изложението.

Поемата „Стоян и Рада“ е без съмнение интересна творба в новата българска литература — като пръв опит за използуване на народно-поетическото творчество в сантиментално-романтична насока. Но поетическите заложби на Н. Геров се разкриват преди всичко в лиричните му стихотворения; към тях трябва да бъде отнесено и лиричното встъпление на поемата, с неговите неподправени, задушевни и прости чувства:

Не съм увил аз китка цвете
да дам на твоя хубост дар,
та да ти вляза у сърцето
с народен наш обичай стар;
а вдъхновен с любов аз жива,
в душа си вдигнах тебе трон
и на, от сърце, без против а
теб жална песен за поклон!

Любов, природа и тъга по родината се сливат в поезията на Найден Геров. И той като мнозина от съвременниците си се обръща към историческото минало, търси далечните образи на Симеон и Крум. В чуждия град, край морето, мисълта му се пренася към „родни весели страни“. Само любовта към близкия човек го поддържа в чужбина, където той се чувствува като пресадено дърво. Образът на любимата се появява и в стихотворението „Есен“, където природната картина е нарисувана с повече усет, с повече подробности, с истинско есенно настроение.

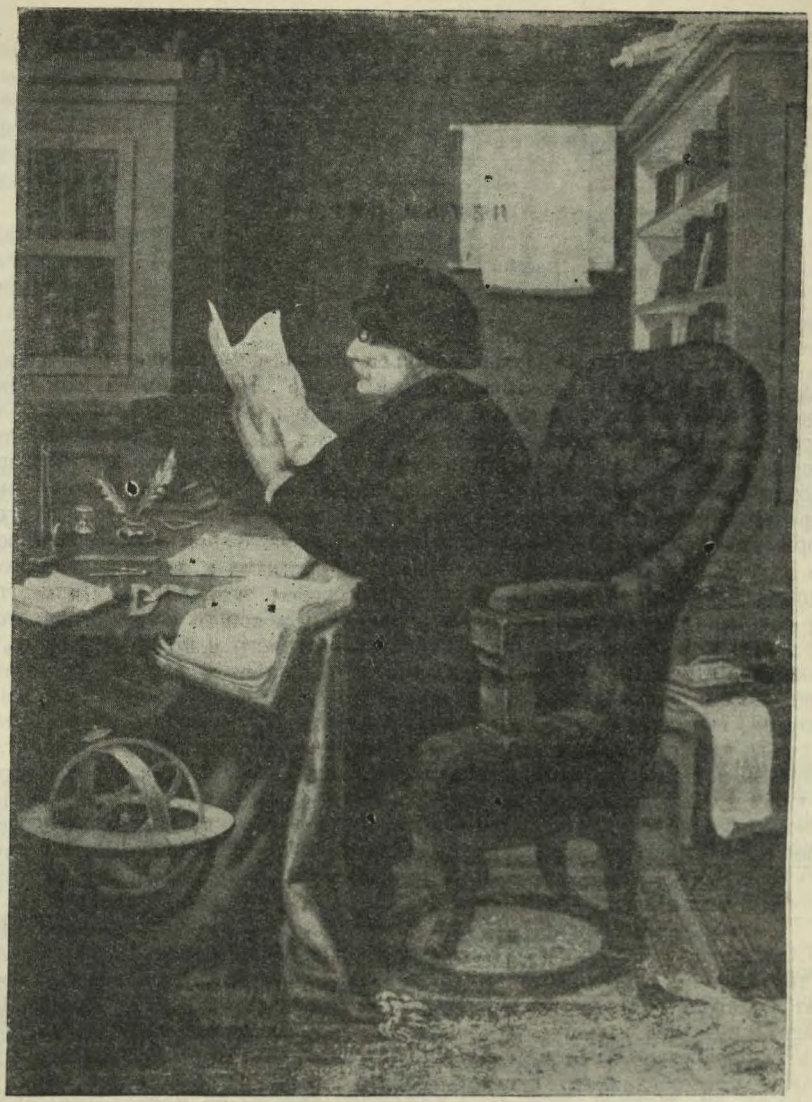
В малкото стихотворения на Геров, останали предимно в ръкопис, има несъмнени лирични изблици. Те са сравнително по-укрепнали и в композиционно отношение, отличават се и със свеж език, въпреки диалектизмите и архаизмите, които се срещат в тях. Прави впечатление и усетът на Геров за стиха. В неговите поетически опити се отбелязват първите по-уверени стъпки на силабо-тоническия стих. Под влияние на руската поезия Геров използува главно ямба. На места той улучва верен ритъм, но не успява да изгради докрай музикалните форми на стиха си. Изобщо в художествената обработка се чувствува твърде ясно известна незавършеност, която — въпреки отделни постижения — поставя Геров още пред прага на истинската поезия. Несъмнените нейни създатели са Д. Чинтулов и П. Р. Славейков.

ПЕТЪР БЕРОН

Животът и делото на Петър Берон са свързани в съзнанието на всеки българин преди всичко с неговия „Рибен буквар". Но делото на този книжовник има много по-широко значение. Един от стълбовете на българското възраждане през първите десетилетия на XIX в., Берон се разкрива трояко — като учен-енциклопедист, като реформатор на българското училище и като книжовник, който дава тласък за развитието на литературата и на литературния език върху основата на съвременния говорим език. Със своята енциклопедическа образованост, универсалност на духа, с философския строй на ума, демократизма и хуманизма си той изпъква ярко върху фона на всенародния подем през XIX в. Личността му е проникната от неудържимо стремление към новото и прогресивното, от непреклонна воля да разкрие тайните на битието и вселената, от дълбоко романтично убеждение в жизнеността на славянството. В своите изследвания и обобщения Берон проявява удивителен размах на ума и фантазията, своеобразна склонност към романтично осветление на фактите, стремеж към оригиналност и широта на знания в много области на науката. Израсъл в зората на новата епоха в историята на българския народ, Берон е съвсем чужд на средновековните заблуди и аскетизма на мисълта, на догматизма и религиозната скованост. С цялата си душа той е насочен към новото в живота, към съдбата на народа. Петър Берон е крупна личност — типичен възрожденски човек, великан на духа, възторжен поклонник на новото и вдъхновен носител на пламенно родолюбие.

Петър, най-малкият син на абаджията хаджи Беро, е роден към 1799 г. Родителите му са заможни и просветени за времето хора. Будни и трудолюбиви, те се отличават със здраво национално чувство; не се повеждат по модното тогава гъркоманство. Учи се изпърво в родния Котел. Поради съчувствие към русите през Руско-турската война (1806—1812) бащата бива разорен от турците за отмъщение. Синът му решава да подпомогне обеднялото семейство, като постъпва абаджийски чирак в Котел, а след това, недоволен от възнаграждението, се премества във Варна (1815). Момчето обаче лелее в душата си мисълта да продължи своето учение. Като спестява малко пари, в 1817 г. младият Берон отива в Букурещ и се записва в „Бейската академия", ръководител на която е прочутият тогава гръцки енциклопедист и педагог Константин Вардалах (1775—1830).

Гръцките енциклопедисти играят важна роля в развитието на образованието и културата на балканските народи. Те създават широки ин-

Петър Берон (от Н. Павлович)

тереси към естествените науки — физика, математика, зоология, анатомия, медицина, както и към философията, историята, езикознанието, етнографията и поетиката. Те се опират на рационализма в естествознанието, борят се за развитието на народното просвещение, за освобождаването му от религиозния схоластичен дух — да бъде достъпно за народа. К. Вардалах

е един от видните представители на това демократично и научно течение в Гърция. Той учителствува дълго време в прочутото училище на Хиос, после се премества в букурещкото гръцко училище, а след това — в гръцкото училище в Одеса. Навсякъде внася духа на новото време, създава множество учебници и пособия, събужда интереси към съвременните научни знания. Медик, възпитаник на университета в Падуа, Вардалах е типичен просветител-енциклопедист и рационалист. Той упражнява силно влияние и върху българското просветно и културно движение. Неговите книги и ръководства се използуват от българските учители и просветители Неофит Рилски, Васил Априлов, някои се превеждат на български език.

В училището на Вардалах Берон придобива солидно образование, чийто енциклопедически характер дава по-късно отпечатък при съставянето на „Рибния буквар". У Берон се пораждат и научни интереси, привличат го точните, положителните науки, най-вече физиката. Въпреки че учи три години в гръцко учебно заведение, Берон не попада под влияние на елинизма, не забравя нито българския език, нито своя народ. Напротив, обогатявайки ума си със съвременни знания, Берон укрепва своето национално съзнание, у него се развиват патриотични стремежи да се отдаде в служба на своя народ.

По време на гръцкото въстание през пролетта на 1821 г. в Молдова, вдигнато от Александър Ипсиланти, в което вземат участие и много българи, Берон бива принуден да подири подслон далеч от Влашко. Така той се озовава в големия град Брашов (Трансилвания, тогава в Австрия). В Брашов Берон намира значителна и будна българска колония, сред която укрепва патриотичното му чувство и още по-силно се разгаря жаждата му за образование. Там усвоява латински, немски, френски и румънски език, запознава се с учебното дело и със съвременните педагогически идеи. По примера на своя учител Вардалах и по внушение на някои напредничави българи той се залавя да работи за народното просвещение.

Берон става домашен учител в семейството на сливенския преселник Антон Иванов (Антон Йованович), просветен търговец, който играе важна роля през време на Възраждането с материалното подпомагане на българското образование и книжнина. Виждайки способностите на младия българин, Ант. Иванов му поверява своя син, за да го учи на български и гръцки език. Оттук започва и книжовната дейност на Берон. Той постепенно съставя първия български учебник „Буквар с различни поучения", наречен от народа „Рибен буквар", който излиза през 1824 г. с паричната помощ на Ант. Иванов. Това не е само първият патриотичен и културен подвиг на Берон, но и един от важните моменти в развитието на българския език, на българската педагогика и на българската книжнина.

В 1825 г. Берон заминава със сина на Ант. Иванов за Германия. Той постъпва студент във Философския факултет на Хайделбергския университет, а синът — във военното училище. Подир година и половина Берон се премества в Мюнхенския университет като студент по медицина. Тук той дружи повече с руски студенти, занимава се с книжовна работа. Притеснен материално, заедно с приятеля си, янинския грък Иван Янкула, съставя два малки речника за гръцките студенти. В 1831 г. Берон защищава докторат и става лекар. Установява се в Крайова, гдето изпъква като добър лекар, спечелва си голяма клиентела, забогатява и решава да се залови за търговия. Сам той обаче няма влечение към търговска дейност. Затова

възлага на братовия си син Никола Хр. Берон да ръководи търговското предприятие. Предприятието напредва, Берон натрупва богатство и закупува едно голямо имение, което му донася значителни доходи. Осигурен материално, той решава най-сетне да осъществи своята мечта — да се отдаде изцяло на научни занимания. Ето защо в 1839 г. напуска търговията, отказва се и от медицинска практика.

Материалната обезпеченост му дава възможност да замине за чужбина, в големите научни центрове. Творческата жажда го води в Париж, Лондон, Берлин, Виена, Прага. Берон живее в нова среда, сред научна атмосфера, приеман е навред като сериозен учен. Солидно подготвен, той участвува активно в различни научни дружества, работи с голямо увлечение и страст в областта на физиката, астрономията, математиката, геологията, химията, метеорологията, философията. Плод на усилените му занимания са ред научни трудове (общо 32 книги) на немски, френски и гръцки, издавани в течение на години.

Берон обаче не остава затворен в кабинета си, а продължава живо да се интересува и от своята родина, от образованието на българската младеж, от развитието на родното училище. След като се открива Габровското училище, у нас настъпва силно раздвижване по села и градове за създаване на нови училища, за търсене на учители, както и за издаване на нови учебни книги. Берон проявява трогателни грижи за напредъка на новобългарското образование, дава указания, заляга най-широко за българското училище. Чрез своя брат Руско Берон в Котел изпраща парични суми и книги за различни училища и градове (Котел, Стара Загора, Русе, Шумен, Търново, Разград, Казанлък, Търговище, Ямбол, Градец, Жеравна, Медвен, Ичера, Катуница и мн. др.). Една от най-големите грижи и същевременно заслуга на Берон е материалното и морално насърчение на девическото образование.

Берон се спира и на други важни проблеми на нашето образование и училищно дело. Той съзнава необходимостта от единство в организацията и уредбата на българското училище във време, когато българската общественост започва по-силно да се интересува от тези въпроси. Така в писмо до котленци през 40-те години той пише между другото: „Обичал бих да намеря някого, комуто да платя каквото иска, за да обходи България и да види има ли във всеки град училище или не, какъв е учителят във всяко училище, как му е името, откъде е той, откога учителствува, колко ученици има, какво ги учи, откъде получава годишната си заплата; при това да отбележи колко време приблизително остават учениците в училището и какво стават те, когато излязат от него, да забележи още числото на къщята в по-големите градове, да укаже още колко ученици се нуждаят от книги или какви книги употребява всеки един, какви книги купуват, откъде ги купуват и на каква цена.“ Ясно е колко далеч и проницателно е гледал Берон не само като дарител за учебното дело, но и като един от тогавашните застъпници за организацията и развитието на училището у нас. Той ратува за единна система на образованието, за обща програма и насока на обучението, за широка достъпност на училището за всички социални слоеве, за подпомагане на бедните ученици с безплатни учебници. И това в една робска действителност, в една събуждаща се от вековен гнет страна. Какъв дълбок хуманизъм, демокра-

тизъм и просветителски жар е хвърлял в средата на своя народ този гигант на духа и делото!

По-късно, в завещанието си от 1862 г., Берон предвижда цялото му голямо богатство да бъде употребено за издръжка и помощ на училищата в България, за безплатно раздаване на буквари на децата, за заплащане заплати на учители и просветни настоятели.

Д-р Петър Берон завършва живота си трагично. След смъртта на своя племенник той възлага ръководството на стопанските дела на няколко души, между които и на своя съгражданин Теохар Папазоглу. Последният като управител на имота му злоупотребява и слага ръка на богатствата, предназначени за подпомагане на народната просвета. Берон завежда дело, за да изтръгне имота си от хищника. Делото трябвало да се гледа на 7 април 1871 г. За тази цел Берон пристига в Крайова. Обаче на 21 март с. г. наемници нахлуват в дома му и го удушават.

Голяма част от наследството на Берон бива спасена. Значителен дял е раздаден на училищата в България, а с една част е изградена и дълги години издържана Българската мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон" в Одрин.

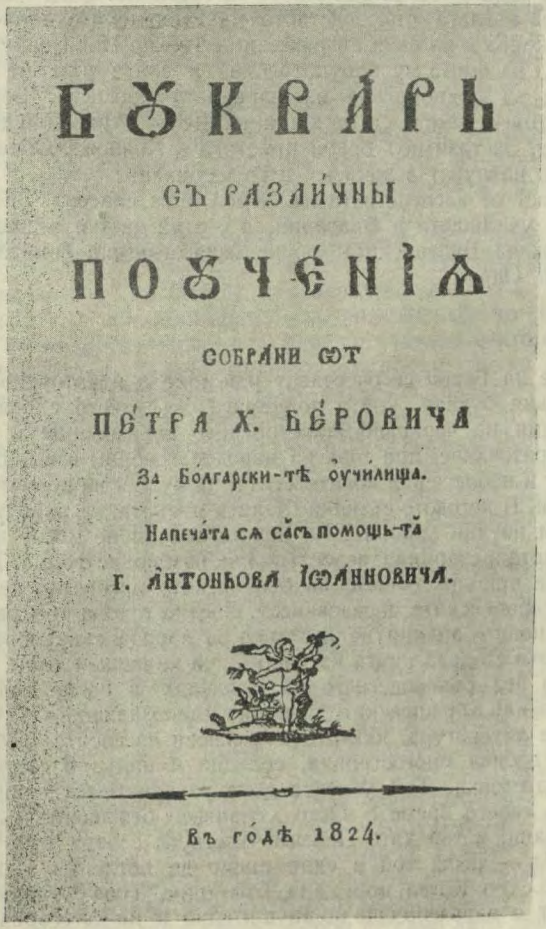
*

Заслугите на Берон се очертават най-ярко в новаторско-реформеното дело на неговия буквар, който подпомага скъсването с отживялата килийна традиция на черковно-манастирското образование и въвеждането на светско образование, при това на народен, говорим език. Берон схваща по личен опит и наблюдения новите културни нужди на времето и се стреми да ги задоволи. В неговото съзнание заляга мисълта, че народът има нужда от съвременни научни знания и че новите знания не могат да бъдат поднасяни на децата в старинна, недостъпна за разбиране форма. Той се стреми да подпомогне приближаването на българското просветно дело до постиженията на европейската образованост. Заедно с това той ратува за преподаване на новите знания на достъпен за народа съвременен български език и сам пръв създава книга на нашия нов книжовен език.

Отначало под ръководството на Вардалах, а после под влияние на своите наблюдения в брашовските училища и запознаването със съвременната педагогическа литература, както и въз основа на своята собствена практика, Берон добива многостранна, солидна и напълно съвременна педагогическа подготовка. Той усвоява демократичните тенденции на просветното дело на своето време с чисто хуманното отношение към учениците. От друга страна, и той като Паисий чувствува своето дело като общонационално. „Аз — казва той в едно писмо до котленци — не считам за мое отечество само Котел, но и цяла България." Това съзнание на възрожденец-патриот е изразено още по-внушително и по-категорично в позива, поместен в първото издание на буквара: „Много похвално е усилието на едного любороднаго, с което иска да покаже той на неговия род, че желае общото добро, а не че само себе си гледа; за то всеки има тази длъжност как лично да твори." Берон страстно желае да укрепне българското образование: „Да даде бог да се разпростре усърдието и ревността на всичките наши еднoплеменници и да се умножи науката в нашето отечество."

Тези пожелания на Берон са програмни положения за бъдещото развитие на родната култура, за мечтания разцвет на духовния живот в родината.

Берон има пред очи за своя буквар примера и на други автори и народи. Тенденцията да се създават буквари за децата с ново съдържание и народен език е характерна за труженицитe на румънската, гръцката и сръбската

БУКВАРЬ
СЪ РАЗЛИЧНЫ
ПОУЧЕНІЯ
СОБРАНИ СОТ
ПЕТРА Х. БЕРОВИЧА
За Болгарски-тѣ оучилища.
Напечата са сасъ помощь-тѣ
г. АНТОНЬОВА ІОАННОВИЧА.
Въ годѣ 1824.

Заглавната страница на „Рибния буквар"

култура в началото на XIX в. Така Берон използува т. нар. „Еклогар" на гръцкия книжовник Димитриос Дарварис (1754—1823), издаден за пръв път през 1804 г. Берон има пред вид и други пособия, като тези на Павле Соларич, както и делото на сръбския реформатор на езика Вук Караджич.

В духа на европейското просвещение на XVIII в. Соларич отхвърля богослужебните книги като неудовлетворителни учебни пособия за децата.

Буквварът на Берон е онасловен „Буквар с различни поучения, събрани от Петра х. Беровича. За болгарските училища. Напечата ся сас помощта г. Антоньова Иоанновича. В годе 1824". Шрифтът на буквара е черковнославянски.

По обем това е малка книжка от 141 страници, която обаче далеч надхвърля размера на буквар в днешен смисъл на думата — учебник за обучение по елементарно четене. С рядко съзнание за своята историческа отговорност и с удивителен усет за съвременност Берон разрешава няколко сложни и трудни задачи на епохата и развитието на българската култура. Задачата на Берон е твърде сложна и многостранна — да се замени килийното учение с национално-светско, гражданско-общообразователно училище, като съобразно с това се въведат съвсем нова програма и напълно съвременни методи на обучение изобщо (взаимоучителни) и специално при обучението по четене (звучен метод на обучение вместо буквения), и то на съвременен говорим език. Такава се очертава в най-едри черти коренната, революционна в основата си реформа на Берон като преобразовател на българското училище в духа на новото време.

Светският и съвременен научен характер на буквара свързва обучението с действителността, училището с природата и обществения живот.

В предговора към буквара Берон обосновава новия чисто светски характер на обучението и изяснява методите му, както и сравнително енциклопедичната му основа. Многостранно образован, той се обявява решително против убийственото и затъпително килийно обучение, гдето децата се изтезават с недостъпния им и труден черковнославянски език и още по-недостъпните им по смисъл книги — часослов (наустница), псалтир, апостол и т. н. Тези книги, служещи за учебници в килийните училища, съвсем не са свързани с живота и не подпомагат образователния процес, не дават никакви знания, нито дават някаква представа за моралните основи на обществения живот. Берон подчертава положителната страна при обучението в европейските училища, гдето децата „начеват да четат на книги, написани по техния език". Той възклицава с болка, спомняйки си своето килийно обучение: „Почудих се как през толкози векове не се намери ни един да познай това окаяно състояние и да покаже един прав път къмто ученията. . . ни един не се намери да смисли несчастните деца и да сочини за тях някоя книжка." Берон заявява със съзнание за своя патриотизъм и смелост, че сам се е нагърбил с тази задача: „Това дело восприех аз: сочиних тойзи Буквар." Той се надява, че буквароът му ще зарадва всички — и ученици, и родители, и най-вече учителите, които остро са чувствували липсата на пособие за обновяване на училищната работа: „Защо тии, ми се струва, от коле щяха до оставят псалтирите и часословите, от които децата не разбират нищо, ако имахме някоя книга по нашият език, напечатана за тях."

Стремежът на Берон е да ускори обучението в новобългарското училище, да даде възможност на повече деца да учат. Той осъжда работата в килийното училище, дето децата години наред се мъчат да сричат и четат и в края на краищата „не знаят барим името си да пишат". Своя кратък и съдържателен предговор към буквара той, без да иска, превръща не само в жестока критика на отживялата килийна система, но и в първо бъл-

гарско педагогическо ръководство. В него Берон засяга няколко насъщни проблеми на образованието, обучението и възпитанието. Той смята, че образованието осигурява материалното добруване на човека, помага му да нареди живота си съобразно със своите желания и нужди. Тази прекалена вяра в силата на образованието е усвоена от просветителите на XVIII в.

Берон вижда в училището и образователния, и възпитателния фактор, което именно е новото и прогресивното в неговите схващания. Оттук и новото отношение към учителската личност и професията на учителя. Учителството не е професия за препитание. Учителят дава не само знания, но и възпитава, внушава онези добродетели и качества у младежта, без които тя не може правилно да служи на своя народ. Учителят е преди всичко носител на висока култура и на още по-висок морал в личния си и обществен живот. „Ще ся трудя да съм и от вътре и от вън добър, смирен, кротък, целомъдър и благочестив, щото моите работи да стават примери на моите ученици."

Берон остро се обявява против наказанията и боя като непедагогични: „Началникът. . , като види някого от учениците, че салмува, ще го доведе при мене. А аз не ще го плаша, че ще го запра и в неделя да чете, нити ще го бия, ами ще му река да иде да седи на страна, доде совершат другите, и да не чете, а че утре да иде на по-долният чин; ако ли някой стори поголяма погрешка,нему не ще давам два дни или три дни или и една неделя да чете; но ако е совсем развратено и не ще да ся покай, ще го изпъдя да не развратява и другите." Такива са основите на морално-педагогическия кодекс на Берон като учител.

Важно е прогресивното отношение на Берон към религиозното възпитание на децата. Чрез Берон възрожденското училище, макар да не скъсва с религиозното възпитание, все пак внася известно критическо отношение към него. Като препоръчва най-необходимите молитви преди и след учебните занятия, той се стреми да ограничи религиозното възпитание и заявява със завидна смелост: „Зная, че много учители и прости человеци ще рекат защо да не гудя и поучения за православната наша вяра в тази книжка, но да знаят, че е безпътно на малки деца, които още не знаят да сричат, нито да прочитат, да даде человек таквизи поучения, които едвам ний можем да разбираме."

Покрай общообразователните предмети Берон препоръчва въвеждането и на сръчности и практически занимания. Учениците не бива да се обучават едностранчиво, само умствено, а трябва да се развиват многостранно, да свикват на труд. Според него момчетата освен общото образование трябва да изучат поне два занаята. Момичетата покрай общото образование и обучение в ръкоделие (шев, готварство и др.) трябва да изучават чужди езици — руски, френски, италиански и немски. В образователната система на Берон девическото образование стои на видно място.

Обучението в новото училище трябва, според Берон, да започне с четенето, писането и аритметиката като предпоставки за получаване на светска подготовка с оглед на практическите изисквания на живота. Цялата си работа Берон изгражда върху взаимността на обучението — училищата ни да станат като „европските, дето учат друг друго учението". За времето това масово и ускорено обучение е възможно чрез взаимното обучение с помощта на „чиноначалници" — по-добри ученици, които ръ-

ководят другарите си и подпомагат работата на учителя при усвояване на четенето, писането и смятането.

За обучението по четене Берон приема звучния метод. За разлика от килийното училище, гдето децата изговарят най-напред името на всяка буква, после сричкуват мъчително и бавно, Берон препоръчва звучния метод — изговаряне на самия звук и свързването му със съседните в срички. Берон приема буквите да се назовават според определението на Петербургската академия, но с отчитане на българските звукови особености — вместо *а*, *бе*, *ве*, *ге* и пр. да се назовават *а*, *бъ*, *въ*, *гъ* и пр.

Берон препоръчва да се пише отначало върху пясък под ръководството на учителя, който при случай показва с ръка на ученика как да напише буквата, поправя го.

Следобедните часове са предназначени за уроци по смятане.

Така с основните си идеи за образование и възпитание Берон се доближава до нашето време. Тъкмо в този смисъл той е нещо повече от обикновен труженик на просветата през Възраждането. Той е новатор и реформатор, човек, който чертае нови пътища на развитие, абсолютно чужд на каквато и да била ограниченост и еснафщина по основните въпроси на народната култура. Вярно е, че плодотворните начала, които той препоръчва, не биват веднага приложени и въведени в учебната практика поради липса на подготвени учители и на съответни училища, първото от които възниква едва в 1835 г. (Габровското). Взаимното обучение се прилага от някои учители преди Габровското училище, но Неофит Рилски го въвежда в Габрово като основен метод. Звучният метод при обучението по четене бива въведен много късно — едва в 1868 г. от Йосиф Ковачев. Това, разбира се, никак не означава, че любознателни учители не са надниквали по-дълбоко в съдържанието на Бероновия буквар от интерес да научат повече неща. По-будните от тях са се ориентирали много по-рано в новостите на буквара в едно или друго отношение.

Бероновата реформа обхваща и други моменти от работата в училище. Обучението в килийното училище е било непрекъснато и почти убийствено за децата. Те не са имали никаква почивка освен следобед, когато са спели в училището. Берон препоръчва нещо съвсем ново и рационално — редуване на ученето с игра.

Въвеждането на игра в обучението се дължи на влиянието на демократичните педагогически идеи на хуманистите и просветителите. Берон изобщо познава демократичните педагогически идеи по това време, намерили отражение в световно известни учебни книги и съчинения. Възможно е да е познавал съчинението на видния славянски педагог Ян Амос Коменски „Сетивният свят в картини“, чрез което е осмислил педагогически своите „физически сказания“ и ги е пригодил за учебни цели. Без друго е познавал и филологичните схващания и културно-просветни идеи на Вук Караджич и е усвоил принципа му за обучение в говоримия народен език.

„Рибният буквар“ открива пътя на нови педагогически идеи, които отговарят на задачите, поставени от нашето обществено-политическо, икономическо и културно развитие, което обстоятелство определя неговото огромно историческо значение.

В началото на буквара е поместена азбуката с три шрифта: голям, среден и малък. Дадени са 42 букви с черковнославянско начертание. По-нататък буквите са дадени разбъркано и в сричкови съчетания за упражнение. Берон съобщава,че е съставил буквара с цел и да се подпомогне обучението по граматика. Изпърво децата ще се учат да сричат по частите на речта писмено и устно, а после да ги използуват за примери.

Частите на речта са изредени в елементарна форма — без съответни дефиниции, просто изброително: съществителни, прилагателни, членувани прилагателни и съществителни, пример за спрежение на глагол (*любя* във всички времена), предлози, наречия. После следват производни думи, съществителни собствени, нарицателни, умалителни, увеличителни и т.н. В отдела за производните думи Берон проявява не само патриотичното си чувство, но се стреми да въздействува възпитателно.

Вторият дял на буквара съдържа училищни молитви, дадени на новобългарски и на черковнославянски език.

Читанката обхваща няколко дяла — „Добри съвети", „Умни ответи", „Басни (темсили)", „Различни истории". Четивата изобщо са нравственонаставнически, назидателни, в светски дух, без религиозна проповед и най-вече без мъртъв и отвлечен дидактизъм и досадна поучителност.

В дела „Добри съвети" са дадени мисли с морално-назидателна тенденция. Изводите в някои от тях са изразени римувано, както в народните пословици: „Ако много хортуваш, много погрешки струваш", „Всякий обича, което му прилича", но и „Ако излъжеш един път, не те вярват втори път", „Струвай добро, да намериш добро".

Четвъртият дял („Умни ответи") съдържа бележити мисли във форма на отговори на старогръцки философи — Талес, Аристип, Диоген, Аристотел, Сократ, Платон и др. Подборът на ответите се съгласува с възпитателните задачи — да внушават културно поведение, дружба, любов към знанието, вяра в несъкрушимата сила на истината, критика на слабостите, съответствие между стремежи и възможности и пр.:

— „Един се хвалеше, че е от голямо отечество, а Аристотел му рече: „Ами ти достоен ли си за голямото отечество?"

— „Александра попитаха: „Где ти е имението?", а той показа приятелите си."

— „Платона попитаха: „Какво добро да ти сторя?", а той отговори: „Ако видиш някое зло в мене и ми го кажеш."

Петият дял съдържа 18 басни. Характерно за преведените от Берон басни е, че те разкриват поуката си, своята възпитателна идея чрез заглавието. Така под заглавие „Секи иска да живей" се разказва за бабата, която искала да умре поради тежкия си живот, но като дошла смъртта, отказала се от намерението си:

„Една бабичка носеше дърва и като се отруди, седна да си почине и рече: „Где е смъртта да дойде да ме освободи от толкози трудове!" Тутакси дойде смъртта и попита защо я вика, а бабичката ѝ рече: „Да ми помогнеш да стана."

Под заглавие „Някои хортуват много, а не правят нищо" е поместена баснята за мишките, които искали да поставят звънче на котката:

„Съгласиха се мишките да прикачат едно звънче на котката, за да я чуват, кога дойде. Но не се намери ни една да иде да ѝ го закачи."

Шестият дял съдържа „Различни истории" — къси разкази от гръцката литература. Берон ги е преработил, за да ги направи по-достъпно четиво за деца. Те са възпитателни и занимливи, отразяват ред идеи за любовта към учението и знанието („Кое богатство не се загубва"), за другарството и приятелската вярност („Благородно приятелство)", за трудолюбието и честността („Верен намерник"), за почитта и уважението към родители и учители („Различие между баща и учител"), за необходимостта от възпитание и благородство („Зле отхранено дете", „Совестта е судник человека"). С тези разкази, с басните, анекдотите и мъдрите изречения Берон преследва една и съща цел — да изтъкне ролята на нравственото възпитание и на образованието. Заедно с това обаче тези четива са и начало на художествената проза у нас, тъй като Берон е преработил и пригодил повечето от тях към нашата действителност.

В седмия дял са включени т. нар. „Физически сказания". Това са къси четива за предмети и явления из света на природата: растения, минерали, сухоземни и водни животни и пр. Задачата на Берон е да даде положителни знания както за най-употребяваните продукти — сол, кафе, захар, така и да въведе учениците в природните условия, при които вирeят някои културни растения като памука и лена. Елементарните познания по зоология помагат на децата и на възрастните да се запознаят и с онези животни, които не се срещат в нашата страна (слон, кит). Известни сведения се дават и за устройството на човешкото тяло. В този дял е изтъкнато предимството на човека пред останалия животински свят: „Но человек става най-различен и най-горен от всичките животни, над които той царува със свой ум, защо с него той придиря и разумява причините на много неща, и познава някои си преди да са станали още."

Осмият и последен дял на буквара е аритметика — познания за числата. В увода Берон пише, че съзнателно е избягнал да дава правила и се е ограничил само с примерите. По такъв начин децата ще разберат полесно действията с числата: „Правилата са непотребни" — подчертава Берон. Правилата могат да се изведат само въз основа на примерите. Учителят е свободен да дава и други примери извън буквара.

Към края на буквара са поместени дванадесет литографирани рисунки на животните, за които се говори в отдела „Физически сказания", а именно маймуна, слон, носорог, елен, бобър, крокодил, речен кон, камилска птица, жерав, щъркел, кит и делфин. Тези картини са били рядкост за тогавашната българска книга. По изображението на делфина на последната страница и букварът бива наречен от съвременниците „Рибен буквар".

Букварът е бил издаван от 1824 до 1862 г. пет пъти. Второто издание, от 1841 г., носи малко изменено заглавие „Буквар болгарский с различни поучения за болгарските училища".

Една от най-ценните страни на буквара е неговият език, който послужва за основа не само на книжовния език през време на Възраждането, но изобщо на новобългарския литературен език. В езика на Берон заляга източнобългарското наречие, каквото е и неговото родно наречие — котленското.

В речниковия състав на неговия език рядко се срещат някои старинни думи и форми, като повеля, не имаше (вм. нямаше), отвеща, муж, кров,

всяк, всеблаг. Берон си служи понякога и с падежи: да учи другиго, да возседне сляпаго, почита по-стари человека, ща го направим достойна за отеческото си царство, различие между учена и неучена человека и пр. Всички тези черковнославянизми и архаизми обаче не нарушават новобългарския характер на Бероновия език, основан на живия народен говор, ясен и разбираем за съвременниците. И този факт има огромно историческо значение за българския книжовен език. Станал средство за изразяване на съвременни научни знания и на здрави художествени ценности, езикът на Бероновия буквар се намесва активно в езиковата практика в полза на най-демократичните и прогресивни нейни тенденции. И макар че и след излизането на буквара продължават да се издават книги на черковнославянски език и дискусиите за насоките на езика още дълго време не спират, практиката с неумолима сила все по-настойчиво налага създаденото от Берон езиково направление. Българският книжовен език се изгражда като национален език върху основата на живия народен говор, което се отразява благотворно и върху развитието на художествената литература.

„Рибният буквар“ има и пряко значение за развитието на българската възрожденска литература. Както изтъкнахме, в него Берон публикува материали, които имат художествени качества — басни, описания на природни явления, разкази за различни истории, добри съвети и пр. Макар да е използувал чужди източници за съставянето и превеждането им, той влага старание да ги приспособи към българския живот и душевността на българските читатели, да ги направи колкото е възможно по-разбираеми и по-силно действени. Често пъти Берон намира силни народни езикови изрази, съдържащи емоционална и образна характеристика, обрати и идиоми, които правят по-осезаеми мислите и описанията. С това той създава основа за художествено възпитание на младежта, насочва я към съвременните форми на литературата.

„Рибният буквар“ е истинско ново явление във все още бедната ни възрожденска книжнина с богатото си и разнообразно съдържание, със своя светски характер и с онези нови и прогресивни идеи, които го издигат високо над всичко създадено през онази епоха. Подир Паисиевата История букварът е първата светска книга по дух и съдържание, нещо повече — това е първата съвременна по характер национална и научна книга, каквато не познава старата литература, с голямо познавателно и възпитателно значение.

Букварът на Берон бива високо оценен на времето от видни наши и чужди книжовници и деятели, като Ю. И. Венелин, В. Априлов, Г. С. Раковски, Л. Каравелов и др. Венелин пише в „Древние и нынешние болгаре. . .“: „Аз не съм видял ни един руски буквар, който да може да се сравнява с достойнствата на тази много поучителна книжка; изложението на статиите в нея е ясно, стилът е приятен, което показва, че българският език е гъвкав за всички езикови изрази.“ Раковски също се отзовава благоприятно за начинанието на Берон: „Високо ученый доктор г. Петър Берон е съставил поучителна книжка, коя е на наколко пъти препечатана и твърде добре е била приемната по вся Болгария, и стократно плод е принесла. Негово благодеяние и до днес ся изобилно простира на многа българска училища за девойчици, коя он на свое иждивление обдържава“— пише той в пробния брой на „Дунавски лебед“.

*

Както бе изтъкнато вече, Петър Берон е първият български учен. Възпитан в духа на материализма на XVIII в., от една страна, и на идеализма на XIX в., от друга, страстен поддръжник на природните и философски знания, Берон посвещава беззаветно по-голямата част от живота си на колосална по размери творческо-изследователска работа и влага енциклопедическата си подготовка в стремеж да обедини достиженията на науката в своето време в цялостна система с цел да стигне до същността на материалното и духовно начало в света. С неизтощима енергия и рядка трудоспособност той изследва множество явления и стига до твърде оригинални и своеобразни теории и тълкувания за света. Ние няма да се спираме подробно върху научните трудове на Берон. Но тъй като в тях е въплътена голямата му личност, дръзнала от изостанала България да се домогне с едно изключително трудолюбие до високите проблеми на европейската наука и до смели обобщения на човешките знания, накратко трябва да очертаем поне основните им направления.

Берон е издал следните по-значителни съчинения:

1. „Система на атмосферологията“ („Système d'atmosphérologie“), т. I, Париж, 1846, и едно съкратено изложение на т. II „Система на геологията и произход на кометите“ („Système de géologie et origine des comètes“), Париж, 1847.

2. „Славянска философия“ („Slavische Philosophie“), Прага, 1855.

3. „Потопът, неговата причина, неговите действия и последици. . . от гледище на славянската философия“ („La déluge, sa cause, ses actions et ses effets. . . considérés du point de vue de la philosophie slave“), Париж, 1857.

4. „Произход на физическите и природните и на метафизическите и моралните науки“ („Origine des sciences physiques et naturelles et des sciences métaphysiques et morales“), Париж, 1858.

5. „Потопът и животът на растенията преди и след потопа“ („Déluge et vie des plantes avant et après le déluge“), Париж, 1858.

6. „Метеорологически атлас“ („Atlas météorologique“), Париж, 1860. Голямо луксозно издание, чиито карти и алегорична картина са изработени от художника Николай Павлович. Към този том излиза друг голям том от 403 страници — „Обяснения на явленията, които се съдържат в метеорологическия атлас“ („Texte des explications des faits contenus dans l'Atlas météorologique“), Париж, 1860.

7. „Всенаука“ („Panépistème). Това е главното съчинение на Берон. От него излизат в Париж седем тома. Първите четири тома са издадени под общото заглавие „Опростена физика“ („Physique simplifiée), 1861—1864, другите три тома излизат под заглавие „Небесна физика“ („Physique céleste“), 1865—1867, и последният том — „Физико-химия“ („Physico-chimie“), т. I, 1870.

Основните си възгледи за вселената Берон излага в предговора на „Произход на физическите и природните и на метафизическите и моралните науки“, в „Славянска философия“ и в „Панеистемата“. Според Берон вселената произлиза от един единствен флуид, още в началото разделен на две части с нееднаква гъстота. Вследствие на тази нееднаквост на гъстотата един и същи флуид получава свойството да се проявява като два

флуида, наречени електри, които оживяват чрез своята еластичност (оргазъм). В изясняването на принципите на своята система Берон използува не само наличната традиционна терминология, но създава своя особена и доста оригинална терминология, която обаче замъглява в голяма степен тълкуванията на явленията. При това ценните, положителни страни и елементи в трудовете му са примесени с наивни, фантастични и мистически схващания и възгледи, които нямат научно значение. Така той се основава на всемирния потоп, който предизвикал катаклизми в природата, на т. нар. „централно тяло" (архегет), на възникването на „нетегловни" флуиди, на произхода на човешкия род от особени растения на полуостров Малака, на единството на научните и религиозните догми и т. н.

Всезнанието, т. е. „панепистемата", е наука над науките. „Панепистемата" нито е прост, механически сбор от специалните науки, нито е тъждествена с теологията, а е обобщение както на знанията за материалните космически факти и явления и техните закони, така и на знанията за духовните явления.

Берон се залавя с грандиозна задача — да осветли основните въпроси за произхода, същността и развитието на цялата действителност от гледището на един принцип. В своите изследвания и обобщения той проявява широта на погледа, на въображението и фантазията и голяма научна осведоменост. Берон критикува спекулативната философия и скептицизма, при все че неговата теория е ограничена, безперспективна и сковаваща.

Своеобразен е възгледът на Берон за произхода на света. Той приема вечността на първичния флуид или по-точно на „първичния електър". „Първичният електър" е съществувал преди космоса и преди известните досега „нетегловни флуиди" — електричество, светлина и топлина. Според Берон имало период, когато светът се е състоял само от първичния електър, разпространен в безкрайното пространство и който е бил безначален, но имал край. Краят се дължи на действието на една „висша сила", едно висше същество. Нарушаването на равновесието на флуидите е резултат на висше действие. Според Берон движението не е свойствено на материята. Първичният електър се е намирал отначало в покой, а не в движение. „Висшето действие" у Берон играе роля на „първия двигател" у Аристотел и Нютон.

Някои метеорологически явления Берон обяснява материалистически. Той не допуска намесата на бога в метеорологичните явления, а изяснява физическите причини на възникването им. Това материалистично-механистично обяснение на времето е било ценно като принос в науката.

В областта на познанието Берон влага ценни материалистически положения. Обект на познанието е космосът, материалният свят, взет в неговата сложност и качествено разнообразие. За него нашите усещания, представи, идеи и т. н. са образи на външния свят. Според Берон нематериалният свят е самият материален свят, фотографиран в сетивните органи на всеки индивид. Положителното в това схващане е мисълта за единството на материалното и нематериалното. Второто е копие на първото.

Първият човек се заражда на остров Малака. Оттам човечеството още преди потопа се е пръснало в Индия, а после в Мала Азия и през Босфора е дошло в Европа. Настанено в Тракия, това население приема името българи. Берон изобщо най-произволно тълкува географски имена и народности.

Берон изпитва силното влияние на френската и руската мисъл и се чувствува като славянски патриот. Това го кара отначало да нарича своята всенаука „славянска философия". Той постоянно подчертава, че разглежда света от славянско гледище.

Своята „Панеписте́ма" Берон изгражда с убеждението, че всичко в света е свързано и образува абсолютно единство. Той иска да подведе цялата съвкупност на човешките знания под знаменателя на един принцип — закона за развитието и свързаността. Берон стига до смели догадки и хипотези и до наивни и неиздържани в научно отношение твърдения и положения.

В „Славянска философия" Берон излага и своята система на педагогиката като част от общата си философска система. В тази книга има цяла глава под наслов „Върху педагогиката". Там се разглеждат въпросите и на душевното, и на физическото възпитание. За Берон умственият живот на човека е най-съществено и най-важно природно явление. Опознаването на света има огромно значение както за отделния индивид, така и за народите. Поради това педагогиката и възпитанието са твърде важни в живота на хората.

Берон смята, че плодотворността на образованието и възпитанието зависи в голяма степен от здравното състояние на организма: от изправността на сетивните органи зависи възможността да се получават ясни и точни възприятия и представи, а следователно и съдържателни общи понятия. Затова възпитанието на човека обхваща гимнастиката, пропедевтиката и дидактиката. Гимнастиката Берон счита за основна част на педагогиката.

Целта на дидактиката е да създава образи и идеи в умовете на възпитаниците. Тъй като образите и идеите се създават чрез езика, то дидактиката се свежда до правилната употреба и използуване на езика. Според Берон дидактиката представя в основата си особено учение за езика, защото тя дава за всеки предмет съответното звуково наименование (фонема), за да образува образ или идея за него.

Думите представят нещата. Благодарение на езика човек става творец, притежател и господар на микрокосмоса, който го издига над животните. Човекът, според Берон, е логическо животно. Отделният човек има възможност да придобива образи или идеи и за ония неща, които не влияят пряко върху сетивата му. Децата усвояват чрез езика не само това, за което са придобили преки впечатления, а и онова, от което са придобили преки впечатления други човешки същества. Доколкото хората живеят при сравнително еднакви обстоятелства и употребяват едни и същи думи за означаване на едни и същи неща, езикът е удобно средство за будене у хората на представи и за ония неща, от които те не получават преки впечатления (флуиди). Берон предпочита знанията, добити по пряк път, чрез непосредствен допир с предметите. Той изтъква опасността от учение, при което придобиването на представи и идеи за нещата от външния свят подменя твърде много придобиването на знания чрез пряк допир с предметите. Много деца усвояват книжно различните знания. Те са неспособни да приложат на практика своите знания.

В педагогическата система на Берон не се говори подробно за трудовото възпитание, но той отделя доста място в своите изказвания за практическата подготовка на момчетата и момичетата.

Възпитанието трябва да създава силни и здрави хора, освен това хора, чужди на животинските страсти, които владеят себе си и умеят правилно да разпределят своята жизнена енергия. На трето място, Берон иска от възпитанието да създава хора с богат умствен живот, които са овладели знанията за света, разбират положението си в космоса и се проявяват в областта на науката и изкуството.

Малко е застъпено у Берон обаче естетическото възпитание, което е слабост изобщо на времето и тогавашната образователна система.

*

В заключение трябва да подчертаем, че със своята научна дейност Берон е един от първите български учени — колосален ум, енциклопедически дух, многостранен и устремен към новото човек, съчетал в себе си и кабинетния учен, и човека на живота. В историята на европейската научна мисъл той е оригинален представител на свободната научна дейност извън катедрите и служебните места, който се опитва да извърши преврат в науката на своето време. Много от изобретенията му намират приложение. Но неговите своеобразни научни теории нямат подкрепа в данните на съвременната му наука.

Берон е наша национална гордост като пръв застъпник на научното мислене у нас и като реформатор на българското образование и литературен език.

ВАСИЛ АПРИЛОВ

Васил Евстатиевич Априлов заема в историята на българската литература особено място. Неговата обществена и книжовна дейност се явява важен етап към истинска художествена лиература. Високо образован и културен за своето време, Априлов свързва духовния подем на нашия народ с руската култура и литература, става инициатор за организирането на новобългарското образователно дело на светски и съвременни научни начала, сам със своята книжовна дейност създава публицистични и епистоларни произведения, които тласкат напред националното ни възраждане и книжнина.

Габрово, родното място на Априлов, е едно от онези прибалкански селища, които още от XVIII в. почват да търгуват по близки и далечни пазари с коприна и други местни произведения. В края на века габровци вече са завързали търговски сношения с Влашко и Русия. Там изнасят главно сурова коприна, розово масло и други стоки. Мнозина са открили свои търговски кантори в Букурещ и Браила, Москва и Одеса, в Брашов, Виена и другаде из Австрия и Унгария. Това широко икономическо общуване се отразява благоприятно и върху духовните интереси на значителен брой българи, които влизат в досег с по-напреднали народи. Много млади българи започват да се учат в чужди училища и университети. Един от тези синове на будно Габрово е Васил Априлов.

Той е роден на 21 юли 1789 г. Баща му умира в 1799 г. Но двамата братя на Васил, които търгуват в Русия, полагат грижи за него. По-възрастният от тях Христофор го завежда в Москва. Дотогава Априлов се учи в селската килия на Габрово. Към 1802 г. брат му го записва в гръцко училище, а след това го праща на учение в Брашов, където Априлов свършва немска гимназия и усвоява немски език. В 1807 г. Априлов се записва във Виена да следва медицина, но след две години е принуден поради заболяване да напусне университета и отива в Русия. Отдава се на търговска дейност, като изпърво постъпва в търговска кантора в Одеса, а после почва сам да търгува.

Одеса по това време започва да играе важна роля в национално-освободителното движение на балканските народи. Тук е съсредоточена значителна гръцка колония, сред която под влияние на възрожденското движение в Гърция и демократическите идеи в Русия се заражда патриотичната организация „Филики етерия“ (1814), обхванала впоследствие и среди от други балкански народи, включително и много българи. Тази органи-

зация подготвя гръцкото въстание (Заверата) в 1821 г. В Одеса е създадено съвременно гръцко училище, което си е извоювало голям авторитет.

Априлов, който като търговец трябвало да се движи и в гръцка среда, активно участвува в гръцкото освободително движение. Подпомага организацията на гръцкото училищно дело, както и подготвяното въстание,

Васил Априлов

довело с помощта на Русия в 1829 г. до освобождението на Гърция. Изследователите характеризират обикновено Априлов като убеден елинофил. Действително той живее и работи в гръцка среда, полага грижи за гръцката просвета, говори на гръцки език. Към края на 1830 г. обаче Априлов влиза в конфликт с гръцката ефория в Одеса. Този конфликт е свързан с дълбок прелом у Априлов. Българският родолюбец постепенно заживява с ново самосъзнание и нови стремежи.

Този прелом има обаче не само лични подбуди. След сключването на Одринския мирен договор (1829) между Русия и Турция, в резултат на който Гърция получава свободата си, положението на българския народ се изменя. Надеждите му да получи и той свобода, изразени в масовото участие на българи-доброволци в руската армия, която достига до Одрин,

както и в опита на Георги Мамарчев да вдигне въстание в Сливенско, не се осъществяват. Създава се обстановка, която изисква народното самосъзнание да се запази и издигне до новите съвременни задачи. Според мирния договор Турция поема задължението да осигури религиозните свободи на християнските си поданици, да гарантира тяхната безопасност от административните произволи. На Русия е признато правото да покровителствува християнското население. Макар и формално, султан Махмуд II признава равноправието на всички народи в империята, а с разтурянето на еничарския корпус (1826) прави опит да извърши административни реформи. От друга страна, току-що освободена, Гърция престава да се интересува от освободителните стремежи на българите. Няколко години по-късно в предисловието към „Денница" сам Априлов се опитва да хвърли светлина върху тази епоха. Като изтъква, че съжителството между българския и гръцкия народ не е могло да даде възможност на българите да добият понятие за своята самобитност, той подчертава: „Гърците, ако и да успявали в нещо, ако и да получавали възможност да се образоват, то това е ставало собствено за самите тях. Те се домогвали за своята националност. Да направят нещо за българите те не са могли, а може би и не са искали." Очевидно, създаващата се гръцка буржоазна нация не е била заинтересована от издигането на българско национално съзнание и Априлов добре е почувствувал това. Тъкмо в този момент изниква конфликт между него и ръководството на гръцката колония в Одеса. През 1830 г. Априлов посещава Цариград. Тук той узнава редица подробности около преобразованията на османското правителство и стига до убеждението, че те имат „здрави основи". Във връзка с тази нова обстановка у него се заражда желание да учреди в своята родина училище по европейски образец, в което да се въведе съвременната взаимоучителна метода. Вероятно в досег с българските еснафи в Цариград и особено с българите в Румъния, гдето се отбива при завръщането си в Одеса, тази идея значително се е утвърдила. Както видяхме, на нея вече бе посветил своя живот д-р П. Берон и неговият „Буквар" на дело вече е запалвал патриотични пориви сред по-издигнатите българи.

Междувременно в ръцете на Априлов попада излязлата в 1829 г. книга на руския учен Ю. И. Венелин „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам". След прочитането на тази книга преломът у него е пълен: „След завръщането ми от Константинопол в началото на 1831 г. случайно ми попадна — пише той в „Денница" — I том от сочиненията на покойния Юрий Иванович Венелин за българите." Тази книга, събудила такъв всеобщ ентусиазъм сред славянските народи, послужва като силен първоначален тласък за цялата книжовна и патриотична дейност на Априлов. Скоро след завръщането си той започва да организира българската търговска колония в Одеса и Бесарабия в помощ на поробения български народ. Априлов преценява трезво историческия момент и независимо от упреците на своите гръцки приятели осмисля тенденциите на националното ни развитие. В духа на Паисиевия патриотичен патос той по-късно в „Денница" прави такъв анализ на народностното съзнание на българите: „Ако някъде се мерне образован българин, то той, получил възпитание между гърците и напоил се с духа на елинизма, отстъпва от своя род и иска да мине за грък, като скрива своето произхождение. Техният пример следват и за-

богателите търговци. . . По такъв начин хора жалки, из средата на самите българи, считайки за срамно да се наричат българи или славяни, са били причина да не се развие народността. Трябва да се победи този предразсъдък и да се изкорени злото. Нека ми бъде позволено аз да дам първия пример за това." Това е сякаш сурова присъда и над собственото поведение и една програма за нов подем на българщината.

Заедно със съселянина и приятеля си Николай Палаузов, човек с голямо състояние, но патриот, Априлов се обръща към видни българи в Румъния за материално съдействие и помощ за осъществяване на своя план за просвещаване и издигане на българския народ. На първо време той предложил да се основе училище в Габрово. Проявили желание да участвуват в делото и заможни българи от Габрово. На 20 март 1833 г. биват положени основите на бъдещата училищна сграда. Било поръчано на Неофит Рилски да състави българска граматика, а на К. Мустаков — правила за краснописание на български език. На 2 януари 1835 г. Габровското училище бива открито от учителя Неофит Рилски, който преди това прекарал известно време в Букурещ, за да усвои взаимната метода на обучение. Габровското училище в късо време се превръща в разсадник на новобългарското образование — светско и национално. А след него само за няколко години възникват нови 12 такива училища. Главната заслуга на Габровското училище се състои в това, че то подготвя учители за другите училища и ги снабдява с необходимите учебници и таблици за взаимно обучение, с което се открива възможност за ускорено развитие на българското просветно дело. Още от самото начало образованието в него се води на български език. Това дава голям тласък на цялото национално-просветно и книжовно движение.

Освен това Априлов превръща Одеса в център на българската култура и образование. Дълбоко осъзнал мястото и ролята на Русия и на руската култура в народностното, общественото и духовното развитие на българския народ, Априлов става един от първите пламенни радетели за приобщаването на своите сънародници към нейните големи достижения. Той убеждава младежи да се учат в руски училища, купува множество руски учебници и книги и ги изпраща в България, пише писма до свои близки и ги приканва да изпращат български юноши на учение в Русия. Защото — пояснява в едно от писмата, — „ако българите видят някога свои добре уредени училища и народна литература, то това ще се постигне само чрез изучаването на своя собствен език с помощта на руските и славянски книги". Априлов е убеден, че тази истина ще възтържествува и рано или късно българската младеж ще се обърне за усъвършенствуване на своите познания и на своята литература към Русия („Денница", заб. 62). С това Априлов спомага да се осъществи една голяма историческа необходимост от съдбовно значение за цялото развитие на българската народност и за формирането на българската нация — най-тясното свързване на българската култура с руската култура.

Както изтъкнахме, важна роля в живота на Априлов играе делото на Ю. И. Венелин и по-специално неговата книга „Древние и нынешние болгаре. . ." След като прочита този труд, Априлов прави опит да се срещне и запознае лично с пламенния защитник на българския народ, но това не му се удава. Едва в 1836 г. той се обръща с писмо към него, осведомява го за състоянието на българското образование, за Габровското

училище и за издадените учебници, за необходимостта от написване история на българския народ. Априлов изтъква, че неговите сънародници с нетърпение очакват последните части на историята му. Съобщава му, че е възможно в българските манастири да се намерят много данни за българите, че той е възложил на Неофит Рилски да събира ръкописи и различни народни песни. Запазено е още едно писмо на Априлов до Венелин, от 1837 г., в което той отново подчертава „нетърпението", с което всички българи очакват неговата История, и му изпраща одата на Георги Пешаков.

Венелин отговаря на Априлов с обширно писмо от 27 септември 1837 г., което в действителност е една широка програма за системно и пълно проучване на българския народ в етнографско, езиково, битово и историческо отношение. Това писмо има важно значение за развитието на българската наука и литература. В него Венелин обобщава своите схващания за българската историческа съдба, за състоянието на българските старини, народно творчество, бит и култура. Заедно с това той набелязва конкретни задачи за събирането, проучването и обнародването на цялото археологическо, етнографско, фолклорно и книжовно богатство на народа, които трябва да се разрешат от българската интелигенция. Своята програма Венелин аргументира с богати доводи от съвременната европейска и руска наука, с примери от съседния гръцки и сръбски народ, които са си извоювали авторитет в Европа със своите народни песни и други фолклорни богатства. На „хомеризма" в техните песни се любуват най-образовани народи, а най-изтъкнатите поети на Франция, Англия, Германия, като Юго, Байрон, Гьоте и мн. др., са писали за тях. И той страстно призовава българската интелигенция да последва примера на Вук Караджич и на неговите сътрудници, да събере народното богатство, за да се събуди националното самочувствие и се създаде интерес към съдбата на българите. Венелин използува не само научни аргументи, но се стреми да въздействува на чувствата, да повдигне патриотични пориви, да внуши гордост от миналото, настоящето и бъдещето на българския народ. С право в научната литература се изтъква, че с това писмо Венелин разработва програма за развитието на българската фолклористика и етнография.

Ако трудовете на Венелин са раздвижили дълбоко националното чувство на Априлов, това писмо го е подтикнало към голяма народополезна дейност. Тъй като все още не е развит българският периодичен печат, за да могат подобни инициативи да достигат до по-голям кръг от интелигенцията и народа, Априлов преписва Венелиновото писмо и го разпраща на най-издигнатите български книжовници по това време — Анастас Кипиловски, Неофит Рилски, Емануил Васкидович, Райно Попович и др. По такъв начин идеята на Венелин да заинтересува голям брой българи да събират народни песни, народни предания, да описват народни носии, годишни празници, семейни обичаи и народни вярвания започва да се осъществява. Априлов става главен двигател на това движение. Води оживена кореспонденция, дава съвети, напътствува. Към него се отправят много фолклорни материали, описания на паметници на миналото, ръкописни книги и пр., част от които той предава на Венелин. Благодарение на тази дейност много важни документи от миналото на българския народ са съхранени за науката и културата.

На 26 март 1839 г. обаче Венелин умира, без да довърши започнатото дело. Априлов вече е навлязъл в народното движение, в проблемите на

българската история, народоука, фолклористика и книжнина и се чувствува задължен и като българин, и като поклонник на Венелин, да продължи делото му. Свързан с видните наши възрожденци — Неофит Рилски, Райно Попович, Иван Селимински и др., — Априлов се заема усърдно с разнообразна книжовна работа, която го прави един от най-активните възрожденски дейци на епохата. Той успешно работи над фолклора, езикознанието, историята, литературата и до края на живота си публикува редица ценни трудове. Скоро обаче здравословното му състояние остро се влошава. През пролетта на 1847 г. той отива в Цариград, а след това — в Бруса с цел да възстанови здравето си. След няколкомесечна почивка, почувствувал известно подобрение, тръгва обратно за Одеса. Отбива се в родното си градче Габрово, гдето го посрещат тържествено. Преживял да види плодовете на своето дело, ободрен, той се отправя за Русия. На път за Одеса обаче умира в Галац на 2 октомври 1847 г.

*

Априлов владее няколко чужди езика, познава няколко литератури, има широки научни интереси, близки са му проблемите, които вълнуват неговите съвременници. Всичко това му помага да се посвети на книжовни занимания и да тласне напред както просветното дело, така и българската литература.

Сам Априлов никога не се е смятал за призван книжовник. Напротив, той живее с мисълта, че има „слабо перо", че малко познава българския език. „Моето желание не е да покажа своята ученост и да мина за писател, аз не жадувам за тази слава — пише той в предговора към „Денница". — Моето желание, моята цел се състои в това да бъда полезен на съотечествениците си, да направя добро, да ги поощря в пътя към образованието." Това е характерна проява на възрожденски деец, който не държи на своята личност, а с дълбока любов към народа отдава силите си за големите цели на епохата.

Воден от такива чувства, Априлов неусетно навлиза в книжовното поприще и създава творби, които утвърждават националните възрожденски стремежи на българския народ и служат за сериозни предпоставки на художествената литература.

В 1841 г. в. „Одесский вестник" (бр. 27 и 28) обнародва статия на сръбския литератор Димитри Тирол, в която се изтъква, че сърбите приели християнството в 855 г. (следователно по-рано от всички други славянски народи) и заедно с това получили азбука, изнамерена от Кирил. Тирол твърди, че Кирил получил подготовката си в някакъв сръбски манастир в Солун, гдето научавал и сръбски език. Русите пък получават черковни книги от сърбите чрез гръцкото духовенство.

Априлов се заема да покаже несъстоятелността на тезата на сръбския книжовник. Използувайки известните му съвременни научни доводи, привличайки факти и много нов материал, той подготвя аргументиран отговор и го публикува в сп. „Маяк", а после — в отделна брошура под заглавие „Болгарские книжники или Какому славянскому племени собственно принадлежит кириловская азбука?" Същата 1841 г. Н. Геров я превежда и на български език — „Балгарските книжници или На кое

словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука? Сочинил Васил Априлов, Одеса, 1841."

Своя отговор Априлов подкрепя солидно и уверено, като се позовава на историческите изследвания на Йован Раич, Йосиф Добровски, М. П. Погодин и Ю. И. Венелин. Той изобличава фантастичните твърдения на Тирол и привежда силни доводи в полза на научната истина. Ето някои от тях:

Като солунски жители и поданици на цариградския император Кирил и Методий носели името ромеи. Това именно подвело изследвачите да считат братята за гърци. Фактът, че баща им бил знатен сановник във Византийската империя, не изменя същината на отговора, тъй като в империята имало не само сановници и пълководци славяни, но дори и императори.

За българското потекло на Кирил и Методий Априлов сочи и други доводи. Първият довод е, че азбука на някой език може да създаде само човек, който говори на този език, а превод на него може да извърши човек, който е доста вещ в този език. Преводачът трябва да познава съвършено и езика, на който превежда. А ако Кирил и Методий са гърци, не биха могли да научат така съвършено българския език, който ще им е бил чужд звуково и формално.

Другото съображение на Априлов за българския език на преводите е чисто филологическо: „Изискателят, който желае да черпа сведение за мястото, ако отиде в нашето време в Солун и в селата, които са около него, ще найде в них секъде българско народонаселение, что говори с чист български язик и что ся нарича българе" — пише Априлов. А отличителната особеност за българите е употребата на членове в ново време, каквито другите славянски езици нямат.

Най-после Априлов изтъква, че съвсем е лишено от основание твърдението, че преводът на свещеното писание бил извършен на особено наречие, изнамерено нарочно от братята за целта. Априлов изтъква факти за близостта на Кирило-Методиевия език до съвременния български език. Отхвърля аргументите на някои учени, че сегашните българи не говорят на езика, на който някога е преведено свещеното писание. Той остроумно полемизира и пита защо тези господа нямат съмнение за новогръцкия и италианския език по отношение на старогръцки и латински: „Когато тези езици, класически, обработени, с много писатели и всякога пазени от учените из род в род, са се изменили с течение на времето, защо старобългарският. . . е трябвало да се запази непроменен?" Априлов привежда ред факти, които доказват, че езикът на превода е старобългарски. Използува постиженията на тогавашното езикознание и известните вече литературни паметници, както и данни от съвременния му български език. Съвременният български език за него е най-близък до езика на Кирило-Методиевите преводи от всички славянски езици. Това може да се провери по превода на Новия завет от Неофит Рилски. Оцелелите пергаментни ръкописи показват следи от своя български произход. Характерна за старобългарски език е буквата ѧ (юс). Употребата ѝ в Остромировото евангелие „е явна българщина". Новобългарският изговор на същата буква напомня старобългарския и в други паметници. От всички славяни само българите произнасят вместо ѧ (юс) твърдо ъ.

С тези сполучливи доводи Априлов показва своята сравнително висока за времето научна култура и своята способност на полемист. Тъкмо в по-

следното качество на първото произведение на Априлов се крие неговата ярка публицистичност, която го свързва с началния етап от развитието на българската художествена литература. То утвърждава онази тенденция, която подхваща Паисий Хилендарски със своята История — тенденция на патриотичен патос и страстна защита на народностните права на българската нация.

Тази тенденция особено се разширява във втората по-значителна във всяко отношение книга на Априлов — „Денница новоболгарского образования", излязла в Одеса на руски език през 1841 г. „Целта на това съчинение, което предлагам на благосклонния поглед на читателя, е да оповести началото и развоя на възникването на новоболгарското образование и да запознае русите с онова славянско племе, което още от старо време е било в най-близко родство с тях и което сега, изобщо, толкова малко им е познато" — пише Априлов още в предговора. Той с известен укор отбелязва, че вниманието на руските учени е било насочено предимно към западните славяни, които поради връзките си с най-напредналите народи на Европа са били и по-издигнати. А българите, които страдат „под тежестта на неприветния деспотизъм", са останали по-малко познати. Априлов изтъква заслугите на Ю. И. Венелин за запознаване на русите с положението на българите, с тяхното историческо минало, бит и култура и подчертава, че почнатото от него трябва да се продължи тоя път от самите българи.

Целта на Априлов е да разкрие порива на българския народ към национална просвета, към национално възраждане, народностно осъзнаване, да поощри своите сънародници по пътя на културното издигане. Съдържанието на книгата му обхваща два момента. Първата част е кратка история на българския народ и писменост от заселването на българите на Балканския полуостров до падането им под турско робство. Втората част обхваща данни, които показват процеса на възраждането и преобразованието на просветата, както и възникването на новобългарска книжнина.

Историческият очерк откъм факти се движи по линията на установеното от Венелин. Но подборът на фактите и тяхното осветление е подчинено на една определена Априлова концепция. Авторът разглежда преди всичко такива моменти от миналото на българския народ, които показват неговата историческа жизненост и величие, неговите възможности да изгражда своя самостоятелна държавност и култура, а също така моменти, които ярко илюстрират общославянското значение на някои от завоеванията на българската народност, особено в областта на писмеността и културата. И в двата случая Априлов не описва безстрастно фактите. Той хвърля поглед назад, за да обясни съвременното състояние, да подчертае исторически тенденции, да събуди чувства и мисли у съвременниците си. Априлов не е историк, а публицист, който воюва и утвърждава определени становища, стреми се даже чрез емоционални внушения да подбуди към активни обществени, политически и книжовни действия. Така например, като поставя отново Кирило-Методиевия въпрос, той засяга отношенията между Византия и България, между гърци и българи, и особено проблема за българския книжовен език и отношението му както към другите славянски езици, така и към особеностите на говоримия български език.

Въз основа на редица примери из историята на старата българска държава и старобългарската култура Априлов се стреми да изтъкне пагуб-

ната роля на робството, като не пропуска да подчертае, че българите не са изгубили своята способност да вървят по пътя на напредъка. Но затова трябва да им се помогне да излязат от духовния мрак и апатия, да им се помогне чрез образование и книжнина да си създадат национално самочувствие и условия за творчество.

„Денница“ не е предназначена само за българския читател. Нейният автор е обърнал поглед и към руското общество, нему той иска да припомни племенни и човешки задължения да покровителствува развиващото се днес у българите желание за образование.

Все от такива подбуди Априлов пише и втората част на „Денница“, в която се засягат много съществени проблеми на тогавашното състояние на българския народ. Нейната основна част заема описанието на развоя на новобългарското учебно дело — от килийното учение до създаването на Габровското училище.

ДЕННИЦА
НОВО-БОЛГАРСКАГО ОБРАЗОВАНІЯ.
СОЧИНЕНІЯ
Василія Априлова,
ИЗДАННОЕ ИМЪ НА СВОЕМЪ ІЖДИВЕНІИ ВЪ ПОЛЬЗУ ГАБРОВСКАГО УЧИЛИЩА.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.
ОДЕССА.
ВЪ ГОРОДСКОЙ ТИПОГРАФІИ.
1841.

Заглавната страница на „Денница новоболгарского образования“

В „Денница“ Априлов поставя в определена форма и насока черковната борба, борбата за създаване на независима българска черковна йерархия. Затова въпросите на народното образование и просвета често се преплитат с черковната борба. Но по същество Априлов поставя въпроса за пътищата на националното осъзнаване на българите, за кълновете на новобългарската култура и книжнина, за политическото положение на нашия народ. Още с първите изречения той насочва вниманието към османското робство, което застрашава да унищожи българската „грамотност“. А вед-

нага след това възхвалява издръжливостта на народа, който „с невероятна пожертвователност и усилия“ е съхранил своята писменост през вековете. Априлов подчертава героичните стремежи да се поддържа и предава народната писменост от поколение на поколение чрез килийните училища, да се преписват и съхраняват старите книги. Тук за пръв път във възрожденската книжнина се появява определена и остра критика на старото чорбаджийство за неговата отрицателна роля в националното осъзнаване на българския народ. Априлов особено изтъква антинародната дейност на някои „недълбокосмислени и слаби местни кметове“, които, водени от непростителната страст да се обогатят, стават оръдия на „иноземците“ при угнетяването на народа. Но Априлов бърза да изтъкне голямата роля на новите търговци, които заедно със стоките си донасят сред народа новата руска книжнина и образованост, както и стремежите за всестранното издигане на родния край. Следва изброяване на родолюбиви почини, начело на които стои Габровското училище. Априлов излага твърде подробно неговата история, като изтъква огромното му значение за подема на литературата. Той се спира на някои преводи, като тези на Гаврил Кръстевич, на Новия завет от Неофит Рилски и на готвения от него гръцко-български речник. Спира се и на „Христоитията“ („Благонравието“) на Райно Попович, когото обаче укорява заради непоправимата му гъркомания. „Гъркомания! Чиста гъркомания! За народността тя е вредна с това, че е в състояние да остави българите да дремят вечно под умственото иго на новогръцката писменост.“

Априлов се изказва ласкаво за „Славеноболгарское детоводство“ на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, което за него е „кратка, но полезна школна енциклопедия за юноши. . .“ Одобрява предимно петата част — земеописанието на България. Излезлите по това време книги намира за недостатъчни по брой, което се компенсира с голямото количество новоустроени учебни заведения. В течение на по-малко от шест години на различни места в България са открити 12 учебни заведения с учители, таблици и граматики от „първоначалния си разсадник, градеца Габрово“. В Сопот и Габрово са основани обществени библиотеки. Априлов смята за свой патриотичен дълг да напомни за необходимостта от борба против гъркоманията, като се даде предимство на българския език при обучението и на руското влияние в системата на образованието.

В кратките характеристики на образователното дело в различните градове се дават ценни сведения за учителите, за патриотичните почини на търговци и книжовници, за връзките с руската култура, за особени прояви сред младежта и пр. От тази част се получава ясна представа за състоянието на българското възродително движение до четиридесетте години на XIX в.

Книгата завършва с обяснение на името „българи“ (Априлов се обявява против „болгари“, а е за българи). Прибавено е стихотворението на Георги Пешаков „Ридание на смертта Ю. И. Венелина“.

„Денница“ е снабдена с многобройни бележки по най-различни въпроси на историята, географията, етнографията, учебното дело, литературата, черковната борба и пр. Отразявайки ред моменти от своя живот и личните си връзки с крупни представители на българската култура, Априлов дава правдива и сравнително подробна биографическа характеристика на заслужилия за българите Венелин.

За своето време тези бележки са имали важно значение преди всичко със съдържанието си. В тях читателят е могъл да намери многобройни сведения за градове и селища, населени с българи; и днес будят интерес особено ценните сведения за Зографския, Хилендарския и Рилския манастир, за Охрид, Търново, Габрово, Пловдив, Казанлък, Копривщица, Панагюрище, Карлово, Трявна и др.

След една година, в 1842 г., Априлов издава брошурата „Дополнение к книге: Денница новоболгарского образования". Полемична по характер, тя отразява един личен и обществено-национален елемент в живота на Априлов и на Габровското училище. Априлов отговаря на професора от Одеския университет М. А. Соловьов, който подценява в своята критика в „Москвитянин" успехите на българската просвета и ролята на Габровското училище. Априлов отхвърля тенденциозното обвинение и поддържа обективно и достойно писаното в „Денница". В отговора си проявява дълбоко разбиране за същността на Възраждането и свързаните с него проблеми от научен и обществен характер.

За него основа на обучението в новото училище трябва да бъдат българската и обща история, българската граматика, географията и аритметиката върху основата на българския език. Българското училище трябва да се развива според европейското. При това националната основа на образованието е първостепенно условие за успеха на просветата. В писмо до Райно Попович той пише: „Всеки народ, колкото малък и да е той, трябва да обработва езика си." За обогатяване на духовната култура на народа е необходимо да бъдат превеждани съответни книги. Най-благотворно въздействие върху българската литература, според него, може да упражни руската литература.

Все във връзка с предимството на руската култура като славянска и за неудобната гръцка култура като средство за духовно развитие на българския народ Априлов остро поставя въпроса за заместването на гръцките владици с български. Той е един от първите, който и в писмата си, и в съчиненията си поставя този въпрос и решително се обявява против фанариотското духовенство като враг на българщината.

Както вече бе изтъкнато, един от най-съществените въпроси през Възраждането, свързан с развитието на литературата, е въпросът за книжовния език. Това е въпрос, който привлича вниманието още на първите писатели. Той е основен въпрос и на културното развитие изобщо, наложен преди всичко от необходимостта за единство, особено след откриването на Габровското училище. Нуждата от общ, единен книжовен език се чувствува остро още при първите сериозни прояви на художествената литература, както и при учебниците, които не търпят произволно отношение към националния литературен език.

Пръв Априлов дълбоко и съзнателно чувствува неудобството от липсата на единен книжовен език. Още в 1836 г. той се обръща към учители и книжовници за уреждане на въпроса за въвеждане на общ и единен национален език, като се възприемат „еднакви граматически правила и еднакъв правопис". Въпроси, свързани с езика, той поставя в една или друга форма почти във всички свои произведения. Особено място отделя Априлов обаче на проблемите на новия български литературен език в „Дополнение к книге: Денница..." и в статията си „Мисли за сегашното българско учение",

поместена в сп. „Любословие“ на К. Фотинов в 1846 г., издадена на следната година с редица добавки и поправки като отделна книга (Одеса, 1847).

Априлов пръв от всички, които се занимават по това време с проблемите на българския език, стига до ценни научни истини за характера и състоянието на съвременния български език и за пътищата, по които трябва да се върви при поставянето на основите на книжовния ни език. Като изхожда от схващането, че „да поправя някой езика по свой произвол би било химера“, той търси опора за развитието на литературния език в съвременната езикова практика на народа, в народния говорим език. „Ми требова да следуваме народът и по неговът говор да съчиняваме граматика и да пишем помежду си, инак плаваме против водата — пише той. — Произношението, дето като чудо удържа досега нашия народ, е бисер неоценен за нас, требова да се гордим за него, не да го трошиме.“ Затова той препоръчва: „моето предложение е да се устрои българския език, както се говори.“

Тези общи изводи на Априлов се оказаха извънредно важни за правилното развитие на българския език и на българското езикознание. В тях е вложено дълбоко народностно прогресивно и демократично начало, което цялото по-сетнешно развитие на българския език и на българското езикознание напълно утвърждават. Макар че Априлов неправилно разбира отношението между съвременния нему народен език и старобългарския език, в резултат на което често пъти неоснователно ги съпоставя, той съвършено правилно се противопоставя още в тази ранна епоха на консервативната тенденция за книжовен български език да се утвърждава църковнославянският език. Той решително въстава срещу опитите да се постави езика ни в „старите окови“ на църковнославянския език, против „пустата и непотребна ортография“. Априлов, макар че се намира далеч от родината си и слабо е запознат със съвременния говорим език, ясно вижда и голямото диалектно разнообразие на българския език. Неговите горещи апели към българската интелигенция и особено към учителите и писателите са насочени към постигане на общо съгласие за избиране на един общ писмен език върху основата на живия говор и вековната традиция. И с това Априлов ярко се откроява като проникновен учен и общественик.

До идеята за езиковото единство и общо съгласие Априлов достига не само по пътя на своите езикови интереси. Тук той действува не толкова като учен-лингвист, колкото като далновиден идеолог на възникващата българска нация, която набира сили, за да изяви своите характерни особености във всички области на обществения и културен живот. Затова съвсем естествено Априлов тясно свързва своите езикови наблюдения и възгледи с утвърждаването на по-общи изводи, че „всеки българин принадлежи на всичката България“ и че никой не трябва да употребява „малосмислените“ думи „аз съм сопотец или карловец, не ме е грижа за другите места“. Необходимо е за прогреса на българския народ, за българското възраждане всички да съединят силите си. Тези общи изводи в духа на идеите, подхванати още от Паисий Хилендарски, сега имат важно значение и за литературата, те задължават писателя да застане в центъра на националния живот, да се чувствува отговорен за народната съдба.

Априлов не стига лесно до тези си схващания за българския език. Изпърво той е под силното влияние на Венелин и смята, че съвременният български книжовен език трябва да се опре най-тясно върху стария български и че правописът трябва да бъде консервативен, т. е. етимологически,

Главната спънка в случая е членната форма, отричана яростно от Венелин, който не е разбирал органическото ѝ развитие от показателното следпоставно местоимение *-тъ, -та, -то*. През 1837 г. Априлов смята, че трябва да се отхвърли членната форма и поради липсата на единство относно употребата ѝ в различните говори. В писмо до Неофит Рилски от 30 юли 1838 г. той препоръчва българите „да пишат, както старата им майка пише думите, а не както простият народ, и да издирват онова наречие, което стои по-близо до стария език".

Но още в 1838 г. у Априлов настъпва колебание по въпроса за членната форма. В „Допълнение към Денница" той заявява, че „въпреки всичко не може да се съгласим да изгоним члена от употреба". В писмо до Венелин от 7 юли 1838 г. Априлов подчертава: „Да изгони (членните форми — *б. а.*) не може никой и няма право; защото макар и в различни форми, те се употребяват дори и в най-малкия кът, гдето живеят българи." В същото време Неофит Рилски смята членовете за украса на езика и средство за уточняване на израза. В размисъл за ролята на членовете Априлов стига до извода: не бива по никой начин да се отказваме от члена, членът е най-характерната черта на българския език, която облекчава и положително определя езика. В случая той проявява повече здрав смисъл на филолог, за когото съвременният му български език е приемник на старобългарски и за когото също така книжовният език трябва да отразява особеностите, които мнозинството българи имат в изговора си.

В „Денница" Априлов критикува Неофит Рилски, загдето приема руското *у* вместо *ѫ*, членната форма *-о* вместо *-ат*, частицата *се* вместо *ся*, при все че *-ат, -та, -то* отговарят повече на духа на българския език и народът изговаря повече *са* вместо *се*. Неправилно е, според него, мнението на Н. Рилски, че езикът на новите черковни книги, печатани в Русия, е старославянски.

Априлов е самобитен филолог със здрава мисъл за езиковите явления и за историческия развой на българския език изобщо, с дълбоко проникване в живия говор на народа. Той иска да помогне и на ученици, и на учители, които твърде често се сблъскват с трудностите на езика и правописа.

Априлов не си прави илюзии, че може да се налага като „самоправный поправител" на българската словесност. Той призовава единствено към „общо съгласие" на учителите и писателите, тъй като само по този начин може да се постигне спасителното единство — да се създаде общ книжовен език, като книжовният език трябва да бъде отражение на говоримия. Той пише: „Ми можем вярно да предскажиме на противниците на членът, че колкото тии и да щат да учат децата да не говорят и пишат с членове, децата ще ги слушат толко во училището, но както отидат у дома си, с роднините си и с другият народ ще говорят с членове. . ." Трудът им да се обърне целият народ по тяхното учение, ще бъде суетен, защото народът има вече говора си, който не може изкуствено да се измени.

Априлов влиза в полемика с всички български книжовници, чиито възгледи са в противоречие с неговите схващания. Особено остро той критикува Христаки Павлович и Константин Фотинов за техните консервативни тежнения към черковнославянизмите в езика.

Априлов говори с възхищение за „Първичка българска граматика" на Иван Богоров. Той смята, че тя е стъкмена по старобългарското на-

речие, което погрешно отъждествява с някои от съвременните говори в България, като са използувани граматичните правила на един от първите по време слависти — А. Х. Востоков. Тя трябва да стане основа на новия български книжовен език.

Априлов обаче съвсем не е съгласен с крайно новаторската и своеобразна граматическа терминология на Богоров, с това, че не отделя члена от имената, че не говори за умалителните имена, че не е показал славянските падежи и не е нарекъл граматиката си писменица.

Със своите езикови схващания Априлов се нарежда между първите борци за устройството на българския книжовен език върху народна основа, върху живата народна реч, тенденция, която се утвърждава чрез българския периодичен печат през XIX в., чрез творчеството на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев и цялата българска художествена литература до нашата съвременност, както и чрез учебното дело и развитието на науката, културата и обществения живот на българския народ.

*

В многостранната книжовна дейност на Васил Априлов трябва да се отбележат и неговите грижи за обнародване на паметниците на старата българска книжнина. В разгледаните негови трудове той многократно подчертава значението на старобългарските ръкописи за историята и за изучаването на българския език. Под влияние на Ю. И. Венелин той активно работи за издирването на стари книжовни паметници. А след неговата смърт сам подготвя за печат и издава книгата си „Болгарские грамоты“ (Одеса, 1845). В нея е поместен летописен разказ за Зографския манастир до 1371 г., грамотата на Иван Калиман, дадена на Зографския манастир, от 1192 г., договор на цар Михаил с Дубровник от 1253 г., грамотата на Иван Шишман, дадена на Рилския манастир, и грамотата на молдавския княз Иван Константин — на Киприанския манастир от 1699 г. Априлов ги превежда и дава някои обяснения на текста им.

Това издание на Априлов има значение повече като пръв тласък към подобни патриотични начинания, отколкото като принос в българската наука. Неподготвен за една толкова специална дейност, Априлов лесно е могъл да бъде подведен в автентичността на публикуваните грамоти, в точността на възпроизведения материал и пр. По-сетнешните издатели на български и влахо-български грамоти (особено Л. Милетич и руският учен Г. Илински) посочиха любителския характер на издателската дейност на българския патриот. Но в онази епоха този родолюбив почин, плод на патриотично вдъхновение, е изиграл роля за създаване на интерес към миналото на народа и неговите паметници, за култивиране на пиетет и стремеж за издирването и съхраняването им, както и за създаване на национално самочувствие — неща, които изцяло са в духа на целокупната дейност на Априлов.

*

Важен дял в книжовното наследство на Васил Априлов има неговата многобройна кореспонденция с видни дейци на българското възраждане, с руски учени и др., голяма част от която не е достигнала до нас. В писмата

на Априлов са се запечатали благородните черти на неговата възрожденска личност, силният му патриотичен дух, неугасимата му жажда да тласне напред народното образование, култура, книжнина, наука и родния език, готовността му да преодолее всякакви препятствия от лично или обективно естество по пътя на осъществяването на своя народополезен план. Освен това те са ярки документи за величавата епоха, когато от малките и слаби кълнове на народного образование и книжнина, от първите проблясъци на зараждащите се нови отношения към тежката участ на народа и към много страни на общественото му съзнание възникват бъдещите големи дела на националното възраждане и национално-освободителната революция.

Макар че в своите обществени идеали Априлов е ограничен в рамките на идеите за всеобщо образование, за възможността на тази основа да се обединят всички слоеве, включително и чорбаджиите, за една общонародна дейност под разумната политика на султана, и дори когато Раковски организира Браилския бунт от 1842 г., той нарича бунтовниците „безсмислени, неразумни и луди", писмата ярко са запечатали неговата неуморна и разностранна дейност за българския народ.

Под влияние на Венелин Априлов се увлича в работа за събиране и обнародване на българския фолклор. В писмата си до Неофит Рилски той го моли сам или чрез своите познати в България да събира материали, моли дори сестра си да събира моми и да му записва слушаните от тях народни песни. На първо време той готви тези песни за Венелин: „Аз завързах навред кореспонденция, за да събера колкото може повече български народни песни; всичко това заради Венелин. Известна част от тях дори му изпратих още при живота му. Той желаеше да ги издаде в книжки, но смъртта му попречи." Венелин е подготвил за печат сборник от български народни песни, включени след смъртта му в „Болгарские песни..." от П. А. Безсонов (1855). След това Априлов решава сам да продължи работата по събирането и издаването на песните. Той има намерение да запознае русите с българското народно творчество, като заедно с това отхвърли мисълта за някакъв татаризъм на българите, за който става дума тогава в някои учени среди.

Около 1840 г. той съставя голям сборник от 181 песни, който обаче не успява да издаде до края на живота си.

Това е един от първите ръкописни сборници с български народни песни, съдържащ ценни варианти на редица записани и издадени по-късно фолклорни мотиви. Записвани обаче често пъти от неподготвени хора, несведущи както в областта на езика, така и в областта на песенното народно изкуство, пети и разказвани от случайни лица, без особено чувство за художественост и ритмика, те в повечето случаи не носят чара на истинското народно творчество и са далеч под равнището на появилите се скоро след това публикации. От друга страна, сам Априлов не е могъл да се отнесе компетентно и дори с природен усет критически към изпратения материал. Независимо от това в този сборник са регистрирани много ценни мотиви, които по-късните записвачи на народни песни вече не са успели да намерят.

Априлов е преписал и подредил песните според тяхното съдържание, мотиви и обредна служба, започнал е да съставя даже коментар, но смъртта

прекъсва заниманията му и сборникът остава в ръкопис. По-късно попада у Раковски, който също не успява да го издаде.

Тази дейност на Васил Априлов, свързана с народната песен, сякаш е епилог на голямото и толкова богато по обхват и съдържание дело на видния български възрожденец. Започнал с една чиста ревност да подпомогне просветното дело на своя народ, този пламенен родолюбец постепенно се превръща в централна личност, която събира тежненията и стремежите на цяло едно десетилетие от историята на българския народ, търсейки най-разнообразни форми за изява и обществено въздействие. Априлов дава мощен тласък пряко за организацията и изграждането на материалните основи на новото светско училище, за създаването на нов тип учител, учебна програма и учебникарска литература. Сам развива публицистиката и слага начало на редица нови за възрожденската епоха научни направления и особено на историята и на изучаването на българския език. Макар сам да не създава образци на новия национален български книжовен език, той теоретически поставя в основата му здравото народностно начало и живата народна реч и с това дава вярно направление на цялото му следващо развитие.

В обществения живот Априлов оставя незаличими следи със своята борба против вредното за нашето национално възраждане гръцко-фанариотско влияние, с подкрепата, която оказва на борбата за черковна независимост. А с пламенната си и всеотдайна дейност за свързване на нашето културно-просветно национално възрожденско движение с руската култура Априлов допринася извънредно много за бурния подем на българската литература. Обективно той утвърждава неразривната връзка на бързо оформящата се българска нация с благотворното влияние на руската култура, създава благоприятни предпоставки за много ярки прояви на българската възрожденска художествена литература.

НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Неофит Бозвели живее в съзнанието на поколенията повече с жизнения си подвиг, с национално-обществените и културно-нравствените си пориви, отколкото с литературните си творби. С името на Бозвели е свързано началото на дълголетните усилия за извоюване на независима българска черква — начален, но извънредно важен етап на борбата за самостоен национален живот. С неспокоен дух и търсеща мисъл, с непреклонна воля и желязна упоритост този революционер в калугерско расо долавя много от тежненията на своя поробен народ, извисява се като пламенен родолюбец, проникновен радетел за българска просвета, неустрашим борец срещу фанариотското господство. Следвайки заветите на Паисий и Софроний, Неофит Бозвели става изразител на характерни обществени и духовни тенденции, определили много от съдържанието на националното ни възраждане през 30-те и 40-те години. По темперамент и обществени терзания, по политическа зрелост и патриотична всеотдайност авторът на „Мати Болгария“ се родее с онези революционни дейци, които през втората половина на века утвърдиха като свое върховно верую извоюването на национално-политическа и социална свобода. Не случайно Раковски говори с такъв възторг за „отца Бозвелия“, започнал „пръв явно да проповядва по България и да възбужда народа да иска исторически си права“, станал „пръв двигател“ на идеята за черковна независимост. Колко общо наистина съглеждаме в житейската съдба и душевния строй, в домогванията и размислите на двамата котленци! Ако метежният дух на Неофит Хилендареца не бе прекършен толкова преждевременно във влажните каменни кули на атонските манастири, където прекарва години на нечувани страдания, развитието на националната борба несъмнено би го извела на най-предните линии на по-късно разгорялото се революционно движение.

Биографията на бъдещия голям възрожденски деец е твърде бедна откъм данни и сведения, особено до момента, когато встъпва на книжовното поприще. Ние не знаем почти нищо за семейно потекло, за детски години, нито дори собственото му кръщелно име, преди да приеме монашески сан.

Роден около 1785 г. в бунтовното балканско селище Котел, откърмило толкова много национални герои, образованието си Неофит започва в тамошното килийно училище. Може би още тук будният юноша, наред с житията на светии и мъченици, е успял да прочете Паисиевата История, която учителят му, по-сетнешният Софроний Врачански, е преписал с такава грижовност. На 18—19-годишна възраст, почувствувал навярно

нуждата от по-широки хоризонти, Неофит заминава за Хилендарския манастир с намерение да продължи образованието си. Оттук, очевидно, той получава и името си Неофит Хилендареца, за да му бъде прикачено по-късно от неговите врагове прозвището Бозвелията, което означавало непокорен, своенравен, за какъвто е минавал в очите на омразните му фанариотски владици.

Неофит Бозвели

И днес все още липсват сигурни свидетелства за заниманията му по време на десетгодишния престой в този манастир. Онова, което знаем приблизително, то е, че след двегодишно послушничество той учи в духовното училище в Карея и други гръцки училища, гдето получава значително за времето хуманитарно образование, след което приема монашески сан. Покъсно, към 1813—1814 г., Бозвели заминава като таксидиот за Свищов. Тук именно, с известни прекъсвания, той прекарва от 1814 до 1839 г., има възможност непосредно да узнае плачевното състояние на сънародниците си, да разбере по-дълбоко техните нужди. Сега започват да се изявяват и оригиналните черти на неспокойната му личност. Манастирските предписания, задълженията като таксидиот вече му се виждат безсмислени. И той без колебание ги изоставя,[1] за да се предаде с жар на друга, по-осмислена дейност — да учи и просвещава, да буди народностното съзнание и всажда любов у малки и големи към образование. Вродените му качества на народен будител, щастливо съчетани с получената школовка, се оказват особено благотворни за избраното поприще. В продължение на две десетилетия Бозвели не само учи децата в отвореното от

него българско училище, но с проповедите си призовава млади и стари да работят за своето просвещение, за народностното си осъзнаване.

Учебно-просветната му работа в Свищов се подпомага от един друг ревностен учител Емануил Васкидович. Усилията на двамата просветители се допълват. Заедно съставят бележитото учебно помагало „Славеноболгарское детоводство", напечатано през 1835 г. С тази книга, изиграла на времето си ролята на енциклопедия на школското знание, Неофит се нарежда между първите възрожденски учители-педагози: П. Берон, Н. Рилски, Хр. Павлович, К. Фотинов.

На какви принципи е основана неговата учебно-педагогическа програма, от какви съображения е обусловена? Какъв е основният патос на тази толкова плодотворна дейност?

В предисловието към част трета на „Детоводството" Неофит дава израз на патриотично-хуманитарните подбуди, накарали го да се заеме със съставянето на подобно пособие. Позовавайки се на Аристотел, българският възрожденец говори, че детската душа прилича на бяла хартия. От това, какво ще се напише на нея, зависи и какъв гражданин ще израсне. Той не споделя мистичните теории за неизменчивостта на човешката природа, определена от някакви свръхестествени сили. В духа на новите просветителски идеи сочи преобразуващата сила на знанието, на възпитанието. Смята като предатели онези, които не съдействуват на народната просвета. Школското образование обаче трябва да бъде организирано на нови начала, да се съставят нови учебници. Килийните училища са вече безполезни, просветата следва да бъде съобразена с обществените нужди — говори с настойчивост ревностният учител. Той е ужасен от невежеството и апатията, които царели наоколо му, от притъпеното от вековното робство съзнание за народностен дълг и човешко достойнство, от умствената леност и морално разтление у онези, които са били длъжни да държат високо знамето на просветата. Виждайки как асимилаторските домогвания на гръцкото духовенство стават все по-застрашителни, Неофит се отдава с целия жар на търсещата си мисъл на практическа дейност с цел да изведе сънародниците си от робското състояние, да насочи погледа им към науката, да ги накара по примера на другите издигнати народи да отварят училища и работят за своето духовно възмогване.

С апостолска ревност той обикаля различни краища у нас и у съседните страни, за да просвещава умовете и събира спомоществователи за учебниците си. Стига чак до австрийските земи, населени с български преселници. Две цели години (1834—1835) престоява в Сърбия, докато успее да напечата книгите си. И навсякъде моли и настоява, поучава и укорява, особено богатите — останали глухи за културните повели на времето. Тези странствувания из наши и чужди земи му дават възможност да узнае тежкото положение на българското племе, а, от друга страна — да събере данни за географското разположение и икономическото състояние на страната, за бита и характера на българите, каквито данни са му били необходими за готвените учебници. Все тогава той разширява и досега си с просветителските идеи на века, по-дълбоко разбира необходимостта от нови училища, от нови методи на преподаване, от школски пособия на роден български език. Видено и почувствувано, научено от други и прозряно лично — всичко намира своеобразно отражение в готвеното с такава упоритост „Славеноболгарское детоводство". Поместените тук разнооб-

разни материали — географски описания, социологични разсъждения, исторически бележки, дори и писаното върху въпросите на граматиката и аритметиката — са пропити с патриотичен патос.

С „Детоводството“ Бозвели цели да даде познания от различни области: граматика, аритметика, история, география и т. н., като чрез съответни четива и указания насочва учениците към обществено служене. Първата част на учебника е била предназначена да играе ролята на буквар, а втората — да възпитава младите, да пробужда у тях патриотични чувства, любов към просветата. „Всякий има долг неотменен и от бога определен да люби неговото отечество и да има велика грижа, колкото може, за неговите полезни. . . Отечеството е обща матер, на която полезните са общи, на сичките сограждани. И от общото благополучие или злополучие на отечеството сопричаствува всякий сограждании, сичките да спомагат на отечественото благополучие, за да има всякий сопричастна част от общаго благополучия. . .

Колика пак сладост! Колика радост! Колико веселие е! — ако после бедите поживейме и видиме славно отечеството, сограждените победоносци, сродниците, жените, чадата и сущий нас свободни и приемлющи добрините на отечеството, и да ся почитаме от другите родове за нашето добродетелство!“

Третата част, посветена на граматиката, започва с обстоен предговор, където, както вече бе отбелязано, Бозвели излага педагогическите и културно-просветните си схващания, патриотичните си тревоги и обществени тежнения. Тук едновременно критикува, съветва и разяснява от какво се нуждае в момента българският народ. Четвъртата и петата част, посветени на аритметиката и географията, също са изпълнени с патриотично-публицистични тиради, с патетични описания на местности и селища, съхранили моменти и черти от историческото ни минало. Не е пропуснато да се подчертае принадлежността на българите към великото славянско семейство, с преклонение се говори за мощта на Русия — голямата славянска сестра. Последната, шеста част съдържа упътвания и образци как да се пишат писма. С това Бозвели е искал да даде познания на учениците си, та да могат правилно да излагат мислите си, да могат и чрез перото да общуват с другите.

Макар и книгата да е предимно с преводен и компилативен характер, в най-съществените й части ясно се чувствуват темпераментното перо на Бозвели и неговите разностранни интереси.

Освен „Детоводството“ той издава и „Краткая священная история и священний катихизис“, подготвя и други школски помагала. Близо две десетилетия Бозвели работи с пословична упоритост на просветното поприще. Неуморните му призиви за широко светско образование за онова време са представлявали цяло откровение, въздействували са върху мислите и чувствата на родолюбивите българи.

Когато през втората половина на 30-те години борбата за черковна независимост започва постепенно да излиза на преден план, Бозвели й се посвещава с цялата си всеотдайност, за да изгори в нея и се обезсмърти завинаги. В тази борба именно, въплътила на времето най-съкровените въжделения на българите, Бозвели се изявява с цялата патриотична непримиримост и революционност на духа си. Досегашната му дейност на просветител го е подготвила по-дълбоко да осъзнае новите задачи. Усилията

му за новобългарско образование сега прерастват в борба за утвърждаване на една широка национално-възродителна програма.

Горест и мъка изпълват душата на разтревожения патриот от трагичното състояние на сънародниците му. Ту в неумолими призиви, ту в патетични стихове, ту в злъчни изобличения припомня дълга на всеки, за да бъде спасена българската народност от обезличаване. Подобно на Паисий и той иска да разгори патриотични чувства чрез припомняне на величавото минало, когато на български език са се писали различни съчинения — използувани и от другите славянски народи, когато мъдри мъже са ръководили и поучавали хората. Споменът за предишното величие, печалната картина на настоящето изпълват съчиненията му с историко-романтичен патос, извикват от перото му елегично-сатирични стихове.

След като напуща Свищов през 1836 г., Бозвели води твърде подвижен живот: застоява се за малко в Троянския и Габровския манастир, прекарва известно време в Калофер, Търново, Котел, Сливен, стига до Одрин, като навсякъде разнася знания и поучава, неуморно сочи гръцкото духовенство за най-върл враг на българщината. През пролетта на 1839 г. той е вече в Цариград, снабден с препоръки от търновци да бъде назначен за търновски владика. Сред многобройната цариградска българска колония той бързо печели уважение. Патриотичната му преданост, убедителното му красноречие увличат мнозина от будните българи. Оттук той установява писмени сношения с български книжовници в Одеса, като Априлов и др., свързва се с младия Раковски, който по това време е ученик в Куручешменското гръцко училище в Цариград, вдъхва му своите идеи. От Раковски именно ние имаме най-достоверните сведения за дейността на Бозвели в турската столица. В мемоарите си той говори с истински възторг и преклонение за него: „Отец Неофит, разпален родолюбец, имеещ дарба природна слова дързосърд и решен да принесе и живот си отъчества ради, почна да посещава сички тия българи, начнав най-първих и приносящ им в дар от съчинения си проповедаящ им ядно да ся постараят да освободят бедни български народ от тяшких злоупотребленияx гръцкаго духовенства. . ." И ако сред заможните българи Неофитовите проповеди намирали по-малко отзвук, то народът виждал в него свой истински водач. „Но между простому народу — продължава Раковски — кому отец Неофит многогодишним опитам познаваше дух, по-скоро подействува негова проповед, а най-паче между царским шивачем. Засененая зара народности почна в тях да блещука, а в невинни им сърца разпали ся пламен любородности."[1]

Бозвели все по-ясно разбира, че трябва да бъдат използувани различни средства и пътища за разгаряне на патриотични чувства. Налагало се да бъдат засилени и умножени исканията на българите пред Портата и патриаршията. За тази цел той се опитва да създаде и „едно българско общество", чрез което да се действува по-организирано за националната кауза. Все с оглед на това дава идеята многочисленият български еснаф да настоява пред патриаршията да бъде съградена българска черква в турската столица. Намеренията на Бозвели са били тя да се обособи като културно средище и ръководен център на духовния живот. По същото време той подема и почина на Априлов за отваряне на българска печатница в Габрово.

[1] Г. С. Раковски, Съчинения, с. 361.

Създалата се благоприятна обстановка след Хатишерифа от 1839 г., който възвестявал равноправие на всички народности в Османската империя, кара търновци да бъдат по-настойчиви в исканията си Бозвели да бъде назначен за владика. Ревностният патриот също се блазни от мисълта, че заемайки този пост, ще може да работи по-резултатно за осъществяване на плановете си. Гръцката патриаршия обаче става особено бдителна към зачестилите искания за самостоятелна българска черковна йерархия. С подкупи и интриги тя успява да осуети изпълнението на решението, дадено от Високата порта за назначаване Бозвели за владика. Вместо за владика той бива определен за протосингел на новоназначения митрополит в Търново, гърка Неофит — човек необразован и покварен, алчен и безскрупулен. Макар и дълбоко възмутен от станалото, Бозвели превъзмогва болката от унижението и неправдата и през пролетта на 1840 г. заминава за Търново с надежда, че ще може и при тези обстоятелства да работи за каузата на българската народност.

Тук обаче той е трябвало да бъде свидетел на безчинствата на новия гръцки владика, който, подкрепян от чорбаджиите-гъркомани, облагал с нови такси и данъци населението, всевластно се разпореждал със съдбата на хората. Бозвели не само че се възмущава от подобни действия на своя началник, но и подкрепя онези, които все по-явно негодували срещу владишките и чорбаджийски беззакония. За онова, което е изпълвало съзнанието му и е напирало в сърцето по това време, Бозвели ни разказва в диалога „Общособорно жалостний советователний разговор на любородните", включен по-късно в съчинението „Любопитнопростий разговор". Той все по-дълбоко се убеждава в непримиримите интереси на широките народни маси и възмогващото се търговско съсловие, от една страна, и чорбаджиите-гъркомани, крепители на фанариотите — от друга.

Както е трябвало и да се очаква, вероломният и развратен гръцки владика не можал да търпи дълго време своя протосингел. Осведомен за родолюбивата дейност на своя подчинен и за антифанариотските му настроения, той го наклеветява пред турските власти, след като е успял да му ограби всички пари, събрани от продажбата на учебниците. И една нощ през март 1841 г. Бозвели бива арестуван. Без да може да вземе и най-необходимото със себе си, той е заточен в светогорските манастири — отначало в Хилендар, а по-сетне в Зограф и Дионисиат. Тук в продължение близо на четири години, до август 1844 г., той е трябвало да търпи безмерни физически страдания и душевни терзания. Този темпераментен борец за народни правдини, който е искал да лети с крилата на орел, сега е трябвало да гине в тесните манастирски килии, да слуша ругателствата на невежи монаси, загдето бил изоставил манастирските си задължения и се занимавал със светски работи. Изолиран от външния свят, ревностният патриот кипи от гняв срещу вероломството на едни и апатията на други, срещу невежеството на трети, неспособни да почувствуват величието на народните стремежи. В писмо до Константин Огнянович от септември 1843 г. Бозвели описва тежкото си състояние, заявява, че само поети като Омир и Овидий, пророци като Йеремия биха могли да изразят и оплачат теглото му. Утеха и упование при непоносимите страдания той търси в книжовни занимания, в усилията да даде литературна форма на онова, което е изпълвало цялата му душевност — съдбата на толкова обичаното отечество. И от неспокойното му перо се изливат злъчни сатири, яростни

памфлети, елегични стихове, трогателни писма, внушаващи ни мрачната картина на онова време, драматизма на една темпераментна несломима личност, устремена към големи дела. Писанията му са напоени с кръвта на дълбоко любящото и разкъсвано от мъки сърце. Оставените ни в наследство литературни фрагменти дишат със заразяващ хуманитарно-просветителски и патриотично-романтичен патос. Всяка мисъл и слово в тях са лично изстрадани. Суровата реалност, така непосредно опозната, и непресекващата вяра в тържеството на правдата, потъпкана от владици и чорбаджии, са намерили своеобразна форма на израз. Патриотична патетичност и романтична вяра, чувства на безмерна любов и омраза пронизват всеки ред. До злъчните изобличения на конкретни действия и дела се редят верни характеристики на обществени прослойки, проникновени указания за необходимостта от просвета и светско образование, от култивиране на национални и човешки добродетели. И в духа на рационалистичните идеи на века той се стреми да докаже извънредно благотворната роля на природните науки, за да станат хората „и за тях си, и за държавствата, и за обществата полезни и богоугодни, сущи словестни человеци". В невъзможност да бъде лично сред своите „любородци", непосредно да учи и поучава, той продължава да изпълнява своята апостолска мисия, търси всевъзможни пътища словото му да излезе извън манастирските килии.

Неднократните изложения и настоявания на търновци, свищовци, на цариградските българи да бъде освободен техният уважаван учител остават без последствия. Отговорните власти са глухи и на личните му молби и уверения, че е несправедливо заточен. Тласкан от една непреодолима сила да се включи отново в разгарящата се борба, той решава да търси и други пътища за избавление. През август 1844 г. успява тайно да избяга от няколкогодишното заточение и се озовава в Цариград. В „Разговор на любородните" Бозвели описва тези първи дни, през които отново се намира сред свои, за да види радостта у едни, плахата изненада у други, страха у трети — да не би да си навлекат гнева на патриаршията. И той не ще скъпи епитетите, за да заклейми подобни люде. „Они всякогаж всякиму всячески ся обещават, но само словом, а като дойде време делом — тогас ся отричат и като мишки в дупки, в одаите ся крият и намичат! Чи за то са испаднали в туй достоплачевное состояние! Но и за них е добър господ — то е от невежество!"

Още по-интересна и показателна в това отношение е преписката на Бозвели. Многобройните му писма от 1844—1845 г. представят сърдечна изповед и страстни призиви на един всеотдаен патриот, устремен към велика цел. Колко огорчения от равнодушието на мнозина, колко омраза и любов, колко размисли, тревоги и надежди изпълват душата му по това време! С пословична неуморност уверява, че исканията на българите ще бъдат задоволени, стига само да бъдат още по-настоятелно поставени, защото са законни и справедливи. Една непреклонна вяра във висшата справедливост, в нравствените норми: неумолими изисквания всеки да изпълни дълга си като човек и патриот, един заразяващ патос и приповдигнато настроение струи от писмата, речите, изложенията му. Страстен агитатор, Н. Бозвели е неумолим в изобличенията и критиките, ненавистта му стига до ожесточение, любовта му към народната правда не знае граници. Затова и с такава сила е обайвал обикновените хора, „простата маса", както се изразява Петко Славейков. Макар непосредното му участие

в черковната борба да е твърде ограничено по време, в нея именно той се изявява със съкровената си обществено-гражданска и идейно-психологическа същност, като пламенен трибун и проникновен политик, като убедителен проповедник и наставник, изпълнен с несломима енергия и вяра.

По онова време, за да спечели доверието на Европа, султан Абдул Меджид се старае да прокара известни реформи, възвестени със специални държавни актове, готов е да уважи верските и просветни домогвания на отделните националности в огромната империя. Това насърчава многобройната българска колония в Цариград по-настоятелно да изявява своите права, особено откак са се умножили търговците и хората, получили повисоко образование. Идеите на Бозвели започват да намират широк отзвук. И той естествено се утвърждава като водач на народното движение за черковна просветно-духовна независимост, прозорлив и тактичен, винаги целеустремен, с ясно съзнание за величието на делото, на което се е посветил. За осъществяване на широките си народностни планове Бозвели се свързва с полския патриот-емигрант Михаил Чайковски, а чрез него и с някои висши турски държавници. Турското правителство, при съдействие на западните държави, за да се противопостави на Русия, всячески насърчава полските емигранти, предоставя им възможност да се организират на турска територия. На самия Чайковски дава висш военен пост, а последният приема турското име Садък паша. За да спечели подкрепата на Англия и Франция за каузата на поляците, Чайковски си поставя за задача да откъсне българите от гръцката черква, а това означавало и от руската черква, която напълно подкрепяла Цариградската патриаршия. За тази цел той иска да използува авторитета и голямото влияние на Бозвели. А това се оказва благоприятно и за нашия патриот с оглед на конкретните условия и задачите на борбата срещу патриаршията. При създалата се обстановка Неофит възприема една гъвкава патриотична тактика в конкретните си действия и политически ходове, което говори за обществена далновидност и настойчивост в осъществяването на голямото национално дело. Затова не трябва да ни учудва обстоятелството, че в някои документи от това време Бозвели изразява своите „верноподанически“ чувства към Портата. Спечелил веднъж нейното благоразположение благодарение на посредничеството на Чайковски, Бозвели с още по-голяма решителност поставя исканията на българите за освобождаване от опеката на гръцката патриаршия. А това е означавало не само създаване на българска йерархия, но и отваряне на български училища, свободно печатане на български книги, тръгване смело по пътя на националното утвърждаване.

Успоредно с тези дипломатически ходове чрез многобройни писма до верни съмишленици в страната Бозвели приканва сънародниците си да изпращат петиции до Портата за даване на независимост на българската черква. Сам той изготвя и връчва на 1 септември 1844 г. специален меморандум на правителството, където ясно формулира исканията на българите. Този меморандум е показателен за ръководните принципи, върху които той предлага да се уреди въпросът за българската черковна независимост. Още по-голям интерес в това отношение представя обширното му писмо до полския княз Адам Черториски в Париж от 17 март 1845 г. В този документ са намерили израз съществени страни от обществено-философските възгледи и национално-патриотични домогвания на българския патриот. Тук отново са изявени характерни черти на неговата

душевност. Колкото е безмилостно жесток към враговете на българското отечество, толкова затрогващо признателен е към малцината приятели и съчувственици на делото, готов е да ги идеализира и обсипе с най-възторжени епитети и квалификации. И в обществено-исторически, и във философско-нравствен план той обосновава мисълта, че робството е несъвместимо с нормите на християнското учение, сочи и средствата, чрез които българската народност може да се развива по пътя на духовната самостойност.

За да осуети правилната развръзка на назряващите събития в интерес на българите, патриаршията се активизира. Тя успява да подкупи някои от българските представители, изпратени в Цариград да изложат пред правителството положението на българите в страната и техните искания за черковна независимост. От друга страна, самият патриарх Милетий III дава вид, че е склонен да задоволи българските искания, пожелава да се сдобри с Бозвели, дори го поканва да живее в патриаршията. Обещава, че в скоро време ще назначи Неофит Бозвели и Иларион Макариополски за български владици. Макар и да е знаел коварството на Фенер, Бозвели не е смеел да отблъсне демонстративно протегнатата му ръка от страх да не напакости на народното дело. Разбира се, скоро се вижда, че патриаршията няма намерение да изпълни обещанията си. Сега между другите искания българите настояват пред Портата Неофит да бъде признат за официален представител на цариградската българска община. През юни 1845 г. сам той отправя нов обстоен доклад до правителството, в който разкрива пагубната роля на Фенер за българската народност, сочи многобройните злини, вършени от гръцките владици, уверява, че задоволяването на българските искания е в интерес и на самата турска държава. Бозвели схваща проблема за отхвърлянето на гнета на гръцкото духовенство в цялата негова широта и значение за нормалното развитие на българския народ. Оттук и ходовете му да спечели благоразположението на турската власт, сочейки, че фенерската политика помага на домогванията на руското правителство на Балканите. Изобщо по онова време Н. Бозвели е всепризнат народен водач, политически деец с широк размах и прозорливост, който извежда народностната борба на по-висок етап, идейно я осмисля, поставя я на широки организационни основи, като привлича вниманието и на редица чуждестранни държавници и политически дейци.

Изплашена от смелите постъпки на Бозвели и на съратника му Иларион Макариополски, намерили широк отзвук сред народа, патриаршията решава по-скоро да се отърве от опасните за нея български дейци. Използувайки настъпилата промяна в турското правителство, през юли 1845 г. тя подло подготвя залавянето и изпращането на двамата патриоти на заточение в Света гора. Бозвели бива затворен в една от кулите на манастира Великата лавра, а по-късно преместен в Хилендар. Тук мъченикът за народни правдини изживява още по-страшни страдания, проявява рядко идейно-нравствено величие, стоицизъм и философска умъдреност.

Изтерзан и разкъсван от тревоги за съдбата на своето отечество, и сега неуниващият Бозвели потърсва опора в книжовни занимания. При най-несгодни условия треперящата му от изтощение ръка отново посяга към перото, за да изрази лични и народни страдания, душевни болки, размисли и чувства. За съжаление значителна част от писанията му не достига до нас, едни унищожени от невежи калугери, други изчезнали след смъртта му. Сега именно той написва и най-значителното си произведение

„Мати Болгария“. Отново от перото му излизат страници, напоени с трагизма и драматизма на един бунтовен дух, дарен за трибун, а осъден да гине самотен в манастирските килии. Нестихващ гняв струи от всеки ред, безмерна любов подхранва силите му. Сломен от болести, без да има кой да му каже утешителна дума, да му подаде глътка вода, съзнанието му се блъска между четирите стени на килията и търси отговор на мъчителните въпроси. „Милостивий боже! Душата ми съвсем вече изнеможе!. . Какво да река вече не зная, совсем ми се совестта замая!. . Тежко му и горко, който изпадне от грекофатрически клевети за общенародное добро!. .“ — изповядва народният мъченик. Затова пък, когато получи и най-малко съчувствие и вест отвън, сякаш нови сили нахлуват в изнуреното му тяло и отново с бодър глас ще заговори за „непобедимата правда“. Които я обичат, никога не загиват „и от всяки скорби, беди и напасти чудесне избавлява. . .“

Второто заточение почти напълно изтощава физическите сили на Бозвели, но духът е все така бодър, съвестта — будна, волята за обществено служене — все така непреклонна. От борческото му перо продължават да излизат стихове, напоени с гняв и печал, с мъка и вяра, с изобличения и възхвала, с философско-библейски размисли. Всичко е написано с приповдигнат патетичен тон, с раздвижена, лирично обагрена емоционалност, вълнува с гражданско-нравствения си патос.

Премилая горка Мати Болгария,
в двор ти са вселила усойна змия!
Из устата ѝ притворно яд като захар капи!
Милите ти искрени рожби, смертелно хапи!
. . . . . .
Аз скаяний съм затворен!. .
Но пак е в мен дух храбоборен!. .
Но вие дерзайте, говорете!
Гърци из Болгария изпъдете!

Дори и когато лишенията и болестите са изсмукали и последните му сили, изчезнали са и съкровените му надежди, с пламнала от огън глава и помътен поглед той продължава да държи перото и да сочи злините, от които народът трябва да се избави, добродетелите, към които трябва да се стреми:

Милостиви любородци!
Трепещущая рука изнемогает!
Смущенний же ми ум совсем потемневает.
Вину бед моих! — оживителне не мог изразити,
ниже обстоятелне изобразити. . .
Но аще ест вам благопристойно время —
молю — отнят от нас сѐ несносное бремя.
То благодеяние ваше не будет забвено,
от Вишняго по достоянию будет награждено.

При такова физическо изтощение и душевно състояние, с такава непритворна любов към всичко родно, с такива благородни размисли и идейно-нравствена извисеност Неофит Бозвели склапя очи на 4 юни 1848 г. Единствен свидетел на тази трагична кончина е бил дякон Григорий, по-сетнешният Доростоло-Червенски владика, погрижил се за опазване на книжовното наследство на големия възрожденец.

*

Писателски склонности Неофит Бозвели проявява още при съставяне на „Детоводството“. Дори именува себе си „болгарский списател“. Покъсно, по време на двете си заточения, писателството за него става едничко средство да общува с „любимите си еднородци“, да споделя размисли, планове и надежди. Без да бъде роден поет, той се стреми да използува силата на поетическото слово, за да изрази най-съкровеното. И за него, както и за мнозина възрожденски дейци, писателството се явява „нужда ради“, за служене на националния идеал. Изучил няколко езика — гръцки, сръбски, турски, руски, голямата му любознателност го сродява и със съчинения от различни епохи — от старогръцките писатели до автора на „Телемах“ Фенелон. Особено го привличат произведения с гражданско-патриотична, нравствено-изобличителна тематика, с просветителски и хуманистични тенденции. С голяма любов чете сръбския просветител Доситей Обрадович, съгледал у него сродна душевност, близки книжовни и народностни пориви.

Ако с предишните си писания Бозвели целеше да учи децата, да им разчиства пътя към един по-просветен и по-богат интелектуален живот, по-късно, когато се посветява на борбата за черковна независимост, литературните му занимания вече са обусловени от по-други подбуди. Дошло е време да се опишат безмерните народни страдания, да се разобличат враговете на българщината, да се посочат неизброимите им злини, да се отправят горещи призиви за национално осъзнаване и духовно издигане. Подобно на Паисий, Бозвели чувствува до болезненост трагичната съдба на народа. Тя изпълня цялото му същество, затова и всичко, което излиза от перото му, е посветено на кардиналния проблем на времето. Писанията му са лично изстрадани, затова и дълбоко емоционални, наситени с неприкрит национален и хуманистичен патос. С болката и вярата на своя учител Паисий Бозвели се обръща към „бедная Мати Болгария“: „Милая ми майко, тряба да имам небото за хартия, морето за чернило и Матусаловите години и да призова из стихотворците боговдохновено царя пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Вергиля, чуднаго Овидия и плачевноридателя иерусалимскаго пророка Иеремия, за да ми спомогнат оживително да ти изложа туй смертоносно тегло. . .“, в което са изпаднали българите, превърнати в окаяни страдалци-мъченици, стенещи под голямо зло. Съдбата на милото отечество, безмилостно тъпкано и експлоатирано от гръцките фанариоти и чорбаджиите-гъркомани, държи винаги будно и изострено съзнанието на нашия патриот, заточен дълги години в атонските манастири. И оттук той едновременно изобличава и зове, оплаква и насърчава. Една рядка житейска омъдреност, философски размисъл и нравствен стоицизъм характеризират книжовните му трудове от това време. Несломимата бунтовна личност на заточеника личи и от формата на писанията, от композицията им, от езика и стила на писателя.

Извън школските пособия книжовните занимания на Неофит Бозвели са намерили израз в следните по-завършени трудове, писани след 1842 г.: 1. Просвещенний европеец, полумершая Мати Болгария и син Болгарии; 2. Общособорно жалостний советователний разговор на любородните; 3. Любопитнопростий разговор; 4. Мати Болгария. Запазени са още и няколко незавършени откъса, все в диалогична форма, които повтарят

мислите, настроенията и идеите, били вече предмет на посочените съчинения. Тук трябва да прибавим и няколкото стихотворни опита, писани при различни случаи, най-вече в писма до приятели-съмишленици. За съжаление обаче нищо от това значително литературно наследство не е могло да види свят преди смъртта на автора. Когато през 1874 г. на страниците на „Периодическо списание" за пръв път се печата „Мати Болгария", в предговора на редакцията, писан от Васил Друмев, се казва: „У нас има един списък, написан от него самого, от който списък се вижда, че той е имал около 20—25 преведени и оригинални умствени трудове — в ръкопис. От тия трудове някои ние имаме на ръце, а други дали съществуват или са се изгубили — това не знаем." Твърде сходното съдържание и единният патос на опазените съчинения ни дават основание да съдим и за характера на изчезналите ръкописи. Извикани на живот при същите условия и душевно състояние, те, очевидно, не са могли да надхвърлят кръга на тематиката и формата, познати ни от онова, което е достигнало до нас.

Още по време на първото си заточение, 1841—1844 г., Бозвели написва много от онова, което е оцеляло. Между тези съчинения хронологически, пък и по стойност, първо място заема диалогът, озаглавен „Просвещенний европеец, полумершая Мати Болгария и син Болгарии", открит и обнародван за пръв път от проф. Ив. Шишманов през 1901 г.[1] На това съчинение той посвещава обстойна студия, за да докаже, че оцелелият анонимен ръкопис е от перото на Бозвели, да определи времето на неговото написване и да посочи, че той се явява като „прототип" на „Мати Болгария", която представлява една по-висша фаза в еволюцията на Неофита.

Чрез това свое първо по-цялостно литературно произведение Бозвели е искал да каже на сънародниците си онова, което не е бил вече в състояние да стори чрез непосредна проповед и лична агитация. Затова и тук виждаме как и общественикът-агитатор, и просветителят-патриот се концентрират у писателя-сатирик, у памфлетиста-изобличител. За пръв път във възрожденската литература на такава широка основа прямо и убедително се сочат виновниците за плачевното състояние на поробения народ. Гръцките владици и техните поддръжници — чорбаджиите — са онези социални фактори, които са направили от българите „безсловесни същества", превърнали са „бедная Мати Болгария" в неутешима мъченица, достойна за оплакване. За да реализира идейно-патриотичния си замисъл, Бозвели прибягва към определени художествени похвати, използува широко разпространената в гръцката литература форма на диалога. Под формата на разговор между България, нейния син и един „просветен европеец" авторът характеризира социалната атмосфера, изказва съкровените си тревоги, размисли и въжделения, скицира образите на трите действуващи лица, като ни внушава и черти от външните им портрети, от душевния им свят. Майката, наричана навсякъде Мати Болгария, олицетворяваща изстрадалото отечество, е представена като облечена в черно жена, разранена и помръкнала от мъки и тегла. В духа на патриотично-романтичната литература разговорите се водят около старо историческо място, на бреговете на Янтра — свидетелка на някогашното величие на българската държава. Обгърнала с „далекоглед" земите около славното Търново, майката дълбоко страда и горчиво оплаква своите мили рожби. Мисълта, че те

[1] СбНУ, кн. XVIII.

„пребеззаконно, безчеловечно и сурово“ страдат, не й дава покой. С трогателни думи се обръща към сина си и го заклева „да не ти е просто майкината ти кърма, ако ми право не убадиш — от кого и защо и от коя причина... моите сущи синове и твои братия да теглят и да носят претяжко, пресмехно, уничижено и несносно бреме“. Синът и учителят му европеецът, чрез устата на които говори несъмнено самият Неофит, разкриват причините за неизказаните злини, разголват лицемерието, покварата на владици и чорбаджии. Тук те са представени с всички възможни пороци, нарисувани са с целия арсенал от епитети и сравнения, на каквито е бил способен възнегодувалият патриот. С патоса и публицистичната страст на общественика-агитатор той сочи, че у фенерските владици нищо не е останало от онова, което проповядва християнската религия, а чорбаджиите — най-верните им помощници — са се превърнали в алчни и безскрупулни експлоататори и предатели, потъпкали човешко достойнство и национална чест. Тук чорбаджиите са получили обобщена характеристика, която разкрива тяхната антинародна същност. Образът им все по-нашироко вече навлиза в литературата, за да стане синоним на всичко ретроградно и антинационално. В диалогичния разказ Бозвели не се ограничава само в изобличение на враговете, в оплакване на сиротното отечество. С паисиевска страстност се внушава любов към народното минало, към роден език и книжнина. Вълнуващо се издига призивът, че е време българите да предявят законните си права, да искат свое духовенство и училища, да се стремят към по-високо образование. Недопустимо е те да продължават да бъдат най-хулените и онеправдани от всички други народности в султанската държава.

Тъй като почти същите тези въпроси са предмет и на друго — най-значителното — Неофитово произведение „Мати Болгария“, тук ще се ограничим да изтъкнем само, че в този свой пръв диалог авторът визира главно престъпленията на търновския митрополит и местните чорбаджии, с които той непосредно се е сблъскал и които са станали причина за заточението му. Затова и собствената житейска орис на автора тук се чувствува много непосредно. Лично изстрадано и преживяно се долавя от всяка страница. Съжденията са с определена насоченост, имат се пред вид конкретни действия. Един от първите изследвачи на това съчинение, Ив. Шишманов, с основание отбелязва, че в „Просвещенний европеец, полумершая Мати Болгария и син Болгарии“ Неофит изпъква много повече като един вид представител на плебея българин, експлоатиран най-немилостиво от гърка или от гъркомана аристократ (чорбаджия). Не напразно неговите симпатии са винаги към простолюдието. В Цариград го поддържат не толкова първенците, колкото скромните шивачи. В Търново и търновската епархия той намира подкрепа пак главно у простото население, което охотно слуша неговите филипики против чорбаджиите, а покрай това се надъхва и с омраза против издайниците на народа. Социалната борба се превръща обаче полека-лека в национална. Чорбаджиите не са вече само безбожни експлоататори, а и врагове на отечеството, затова трябва те преди всичко да се смажат, та после е лесно да се действува и против гръцкото духовенство, когато му се отнеме най-главната поддръжка.[1]

[1] СбНУ, 1901, кн. XVIII, с. 330.

Ако жизненият материал на „Просвещенний европеец. . . " е така органически свързан с непосредното битие на автора и на околните му, то избраната литературна форма очевидно му е подсказана от други писатели, с произведенията на които той е имал възможност да бъде в досег. На душевния му строй особено са допаднали съчинения, в които ясно и с публицистична непосредност са били изразени национални и общочовешки идеали.

На богат конкретен материал и чрез обстойни анализи Шишманов установява, че българският книжовник е познавал някои съчинения в диалогична форма от гръцката (Лукиан), сръбската (Орфелин) и украинската литература. Диалогът се оказва твърде удобна форма за изява на лични и обществени размисли и стремежи, за общуване с широк кръг читатели. Тук усилията за композиция се изчерпват с последователно редуване на въпроси и съответни отговори с оглед на определен обществено-познавателен, национално-патриотичен, нравствено-дидактичен замисъл. Диалогичната форма за книжовна изява и обществено въздействие, както с основание подчертава Шишманов, е била използувана често в епохи на назряващи конфликти, на търсения и напрежения, когато са се залагали основите на нови социални и национални принципи. Към подобна своеобразна литературна форма са прибягвали най-вече автори с борчески темперамент, склонни да полемизират, да изобличават и призовават в името на един по-висок идеал. Нищо чудно тогава, че и Бозвели посяга именно към диалогичната форма, за да ни внуши много от трагизма и драматизма на онази епоха, от изпитанията и надеждите на българската народност, от своя личен емоционален свят. Не може да не се признае, от друга страна, че Бозвели е схванал една съществена черта от душевността на тогавашния читател — склонността му да възприема по-непосредно онова, което му се предава със средства, близки на разговорната реч. Така и опитът на предходниците, и личните качества на книжовника-полемист и агитатор се оказват в съзвучие с обществените и културни потребности на възраждащия се народ, с духа на епохата. Не случайно диалогичната форма се използува така широко и в по-сетнешната възрожденска литература. Особено влечение към този жанр проявява Раковски — толкова сроден по обществен и емоционален свят с автора на „Мати Болгария".

При безспорните сходства обаче в композиционно отношение с подобни излезли по-рано гръцки и сръбски диалози Бозвели изпълва с оригинално българско лично и обществено-патриотично съдържание утвърдените литературни форми. Чрез разговорната форма Бозвели е съумявал най-непосредно да общува със сънародниците си, да раздвижва у тях разум и воля, да поражда чувства и размисли върху лична и народна съдба.

Както и при редица други възрожденци, онова, което кара хилендарския заточеник да се залови за перото, са преди всичко будното му патриотично съзнание, вътрешната потребност да бъде проповедник и вестител на нови национално-обществени и културно-нравствени идеи. Почувствувал сам неизмеримата действена сила на словото, той иска всичко, което е бушувало в душата му, всичко, което е изстрадал и прозрял, да изяви със средства и похвати на художествената литература.

За по-пълна характеристика на Неофитовата личност и на тогавашната обществена действителност заслужават внимание и другите литературни откъси, писани между 1842—1844 г. Един от тях е „Разговор на любород-

ните". Чрез разнообразни форми — разговори, речи, писма и т. н. — ни се сочи положението на българските изселници, прокудени от родината вследствие непосилния гнет на кърджалии и еничари, на фанариоти и чорбаджии. „Теглили бедните, теглили, усетили, че не щат да можат до край да изтеглят — всичко си оставили, само дечицата и жените си взели и в други държавства побегнали. . ." Но и в чужбина животът им не става по-лек. Нови лишения и тъга по родината — „няма ничто по-сладко, но и по-славно, нито по-спасително, каквото любовта к отечество" — карат прокудените българи да мечтаят да се върнат. Те обаче ще поискат предварително да узнаят за положението в поробеното им отечество. А това дава повод на автора отново да очертае живота в султанската държава в най-черни краски, където, въпреки провъзгласените реформи, нищо не се е изменило. Фанариотите продължавали да безчинствуват, чорбаджиите да клеветят.

Тук критико-изобличителният патос, макар да е насочен главно срещу гръцкото духовенство, косвено засяга и султанското правителство, оказало се неспособно да проведе така шумно възвестените реформи. Но и сега няма никакво примирение и резигнация у автора, а отново се отправят призиви за борба, докато бъдат извоювани законните народностни права. Изложението, изпъстрено с различни форми на изказ, често мени своя тон, но винаги е наситено с една непосредна развълнуваност. Смяната на патриотично-изобличителни тиради със сърдечно откровен разказ, на хумористично-сатирични съждения с чести възклицания и настоятелни призиви засилват общественото въздействие на диалога.

В диалога „Любопитнопростий разговор" от 1843 г. Неофит споделя някои от наблюденията и размислите по време на обиколката си из селища в Австрия, населени с българи. Под формата на разговор-беседа между „Любородеца" — син на Мати Болгария, живеещ в тези земи — и търговци, дошли тук, за да продават стоките си, Неофит отново има случай да скицира с най-мрачни тонове картината на живота в отечеството, да изобличи и заклейми онези, които той смята за върли врагове на българската народност — владици и чорбаджии. Сърдечната изповед за живота в Турско, искреното недоумение на изпадналия в носталгия любородец, когато слуша покъртителния разказ на сънародниците си, дошли от отечеството, патриотично-публицистичните разсъждения, патетичните призиви и назидания за народностно свестяване, всичко носи дълбокия печат на Неофитовото своеобразно перо. „В Болгария каквито грозни, умразни и гнуснавни работи са чинат. . . тия нито са за слушане, нито за сказване. . . Трябва някой да е скорописец, чи да седне няколко години да писува. . . чи тогас може всякий да разсуди дали е имало по света някой друг народ да е теглил. . . братко!" — така говорят търговците на любопитния си еднородец в чужбина. И тук изложението често мени своя тон. Авторът се пренася и в миналото, за да подчертае отново мисълта за враждебното отношение на патриаршията към българщината, за усилията ѝ да изопачи българската културна история.

Все със същия кръг от въпроси и похвати на изложение се характеризират и някои други запазени в ръкопис откъси, като например „Вопрос Любороднаго в Бесарабии рожденнаго Мати Болгария сущаго сина" или запазеното кратко предисловие, предназначено по всяка вероятност за проектирана автобиография. Трябва особено да се съжалява, че Бозвели

не успява да осъществи намерението си да напише толкова интересната си автобиография, която щеше да бъде съединително звено „между житието на Софрония и мемоарите на Раковски, Славейкова и Селимински с отражението на българската действителност от 30-те и 40-те години на XIX век" — както с основание пише М. Арнаудов.[1]

Оригиналната личност на Неофит Бозвели като борец за народни правдини и писател-публицист се откроява най-релефно в „Мати Болгария". Над този свой най-значителен труд той работи по време на второто си заточение. „Плач бедная Мати Болгария", както е озаглавено първоначално съчинението, се явява израз на един по-зрял стадий от идейно-политическото и художествено развитие на Бозвели. Попаднал отново в мрачните манастирски килии на Атон в един момент, когато бе подхванал толкова народополезни инициативи, и почти сигурен в близките успехи на дългогодишната борба, сега той ще иска с перото си да продължи недовършеното дело.

С обогатен житейски, политически и литературен опит, Бозвели отново подхваща много от въпросите, които в една по-друга форма вече са били интерпретирани в първото му произведение „Просвещенний европеец, полумершая Мати Болгария и син Болгарии", с намерение да им даде една по-съвременна трактовка — и по отношение на идейно углъбяване и широта на обществената проблематика, и по отношение на езиково-стилната страна на изложението.

За да убеди читателите в гибелните последици от фанариотския гнет и обосновe исконната си мисъл за необходимостта от българско духовенство и национална просвета, Бозвели прибягва пак до любимата си композиционна форма. Изгражда изложението върху разговора, воден между Мати Болгария и сина ѝ. Макар сега беседата да се води само между две лица, това съвсем не се е отразило върху кръга на обществено-патриотичната и идейно-културна проблематика на съчинението. Напротив, писателят е отишел по-напред в своите концепции и тяхното литературно реализиране. Новият диалог вече не засяга факти и явления само от търновската епархия, а ни рисува една по-широка картина, сродява ни със съдбата на целия народ. Авторът вече се е утвърдил като безспорен водач на черковната борба, затова и съжденията му са по-всеобхватни, обобщенията — с общонационална значимост. И когато прави екскурси из миналото, и когато чертае картината на разореното отечество, където самовластно се разпорежда Цариградската патриаршия, която чрез интриги и подкупи задушава всяка проява на национално съзнание, осуетява намеренията на правителството да предостави известни права на „покорната рая", и когато говори за начините, по които се назначават гръцките владици, които произволно налагали всякакви данъци на беззащитното българско население и т. н., Неофит пише с една подкупваща искреност и публицистична страстност, с дълбока тревога и гневни протести. Особено развълнувана е трогателната изповед на майката. Болезнените ѝ стонове, макар и предадени с литературна несръчност, идват да внушат суровата житейска правда, националната, обществена и културно-нравствена трагедия на българите.

[1] Неофит Хилендарски Бозвели, 1930, с. 790.

Още от началните страници, чрез думите на Мати Болгария, читателят е въведен в жизнената атмосфера, в идейния и нравствен патос на по-нататъшното диалогично повествование. Авторът не прибягва до никакъв увод, не търси специална фабула, нито създава интрига, а направо ни сродява с исконния си замисъл, с онова, което е изпълвало цялата му душевност. Майката изплаква своята трагична орис, принудена да гледа окаяните си рожби, прокудени из чужди земи. Останалите пък да живеят в отечеството „отвсякъде, всячески, всякогаш и от всекиго" са притеснявани, пренебрегвани, гонени, тормозени. С еднакво силни епитети и патетични тиради се разкрива и душевното състояние на Мати Болгария, която ту оплаква, ту пита и насърчава, ту обвинява и изобличава. Трагичната съдба на „милите ѝ рожби" не ѝ дава покой. Чрез нейните думи Бозвели ще иска, от една страна, да ни разкаже и посочи причините за адското състояние на българите, от друга — да подскаже средства за борба, пътя за избавление, за духовно просветление и народностно осъзнаване. „Горкана! От жалости сърце ми се претръгна, кръвта ми се смръкна и замръзна, съвестта ми се замая! Що да чина — вече не зная, освен вас, които съм родила, отдоила и в благословените си прекрасно изобилни и препространи дворови отрастила, в които и обитавате, и живителствувате, премилии ми, бедногоркии рожби, матерски ви прочее, во име божие, сос кървави сълзи заклевам — да не ви е проста матерната ми кърма, ако ми простосърдечно и чистосовестно право и истинно синовно, като на суща, която съм ви родила, отхранила и храня, милата ви горка майка, не кажете, коя причина ви е по светът разпръснала и в таковое беднонапастное и достаплачевное состояние докарала."

Причините за тежката участ на Мати Болгария са показани от повече страни. Тя дълбоко страда не само защото е свидетелка на неизмерими злини, вършени от многобройните народни врагове, но и защото вижда и апатията на своите — превърнали се в безсвестни същества. „Кой и сос какво очарователное убайване ви са до толико убаяли и като безсловестни скотови свестта ви замаяли." И за да пробуди у тях сили за действие, тя припомня, че и тяхната майка някога е била „славна и почитана", и незаслужено сега синовете ѝ се отдръпват от нея. Това е голяма народна беда — „че то е от бога грехота и от другите по света срамота". И след такъв един драматичен монолог, изпълнен с въпроси, възклицания, с преки обращения и категорични искания, синът се откликва на умоляващата майка и се завързва оня диалог, който ни разкрива много страни от живота на народа в ония времена, от неговите обществени отношения и духовни тежнения, както и интересни черти от личността на автора. Този диалог, на места по-обстоятелствен, другаде по-психологичен или реторично-приповдигнат, свидетелствува за обществените терзания и литературните занимания на Н. Бозвели през последните години на живота му.

С прочувствени думи синът започва да рисува собствената си орис и теглата на своите събратя, като сочи и виновниците на безмерните злини. „С притръгнато и прималяло от жалости сърце, от прескорбния души и от смущеннаго ума и разума, сос изворвриющи и рекотекущи из очи облиян горки сълзи, който съм една из милодрагите ти рожби, в прекрасните ти, пространни и преизобилни двори, между горките ти, беднонапастни, люте изпаднали чеда роден, отдоен, отгледан и пораснал в угнетение, прочел отчасти и църковни и световни повести и летописи. . . прихождам, прочее,

за колкото ме питаш, за достаплачевното, беднонапастно, ядоутворно и всепагубно на твоите премили горки рожби умертвително тегло коя е причината накъсо. . .“ И редуват се питания и отговори все в такава изповедна, дидактично-публицистична форма и пред нас постепенно се открояват контурите на една картина, колкото трагично сурова, толкова и романтично нюансирана, когато се касае да се открояват природните прелести и славното минало на отечеството. За да придаде на мисълта си по-непосредствена внушителност и я направи лесно достъпна за читателя, авторът използува народни мъдрости и сентенции, контрастни сравнения, силни епитети, градации и т. н. Повторението на отделни думи и изрази е любим похват, за да внуши по-силно обществения си замисъл.

Ако някога еничари и кърджалии са нападали явно и българите можели да се отбраняват, юнашки да се сражават, то патриаршията и нейните агенти сега си служат с най-коварни средства, измислят всевъзможни хитрини, за да вършат безнаказано пъкленото си дело. На въпроса, с какво гърците са заслепили и правителство, и български първенци — синът отговаря: „Сос каквото, мила майко, употреби сатаната — чрез змията в рай! То коварство употребляват от край и до нине неговите слуги. Лестию прелъгават и преслепяват. Коварно тайно действуват и смразяват. Притворно измамюват и в фатрии направлят! Лукавствующе осатаняват и на всякого устата занемяват, очите преслепяват, ушите заглушават и съвестта завъртяват и милите ти горки рожби всячески, всякогаж онеправдават, угнетяват и всекрайно поразяват, и горкото ни отечество запустяват.“ Но при всичката сатанинска изобретателност за поквара, потискане и експлоатация Мати Болгария гледа оптимистично на бъдещето и уверява, че ще има възмездие. Както вече е посочено в някои от досегашните изследвания, в гневните тиради срещу гръцката патриаршия и нейните представители из България се долавя сякаш патосът на онова, което по-рано един друг голям просвещенец Доситей Обрадович със същата непримиримост е отправял към тези „черковни безбожници“. Нашият възрожденец не се уморява да сипе огън и жупел върху тях и надминава своя предходник със саркастичните си изобличения.

В духа на Паисий Неофит уверява, че гръцкото духовенство от векове е проявявало своята ненавист и омраза към българското племе, към неговата просвета и книжнина. Историческата истина дава основание на възмутения родолюбец с още по-голяма безпощадност да сипе всякакви епитети върху „притворноковарните лукави гърци“. Представителите на Фенер са ненадминати по коварство, морално разтление и лицемерие— „во овчия кожи облечени ненаситни вълци и лесици и върли люти съсипници“. „Ад се насища, а они се ненасищат в ненаситното си самолюбиво и сребролюбиво лакомое грабителство!“ Благодарение на тяхната злоба и мегаломански асимилаторски планове българите са се превърнали в най-окаяни същества в сравнение с другите народности в Турската империя. Многобройните монаси, таксидиоти, епископи изгаряли старите български ръкописи, забранявали да се чете в черквите на български език под лукавия предлог, че славянобългарският език бил „съвсем богомразен и человекоумразен“. На упрека на майката, защо не обадят всичко това на правителството, синът възклицава: „Ох! Че смеят ли, милая ми майко, агнета между гладни волци някогаж да поблеят ,или петли между лисици някак да попеят? Та они, както си щят, така си ги давят и пилеят, защото в острите си нокти ги имат уловени, и

както и когато си щат, тако си ги разкъсват и изядат." Изстрадал така жестоко от коварството и сатанинската злоба на гръцките владици, откъснат и сега, в момента, когато пише, от света пак благодарение на техните пъклени антибългарски домогвания, съзнанието на големия българин изцяло е завладяно от велзевулския им образ и изпод перото му се нижат страница след страница, писани сякаш с кръвта на сърцето, за да намери отдушник накипялата му душа, да разкрие пред света страшната истина.

Все със същата погнуса, гневни епитети, образни сравнения и хиперболи са характеризирани и верните съюзници на патриаршията — чорбаджиите, изпълнени с „грекомански дух", превърнали се в не по-малко опасни противници на българското свестяване. Пъклените им дела показват, че те са се „приобърнали из необразовани глупавци в хитролукави грекофатрически лесици, из нечувствени скотови в свирепи побеснели зверове, от крещени християни в притворни грекомани. . ." При характеристиката на враговете на народа Бозвели проявява качества на талантлив сатирик-изобличител, който разполага с голям запас от езиково-стилни средства, с богати и разнообразни наблюдения, с верни концепции за същността на отделните социални прослойки. Затова и диалогичното изложение убеждава и вълнува въпреки дългите словосъчетания, публицистични тиради и необуздани заклинания.

Като сатирик-изобличител Бозвели утвърждава в българската литература плодотворни традиции. Неговите остри памфлетно-сатирични и безмилостно жигосващи диалози, както и езиково-стилни похвати се подхващат от писатели със сходна душевност, устремени към високи национални и социални идеали. Достатъчно е да спомена само Г. С. Раковски, а след Освобождението Ст. Михайловски, за да се види колко живи се оказват Неофитовите традиции на гневно-сатирично изобличение, където всеки образ, епитет или сравнение идват да внушат безмерна омраза и всеотдайна любов.

Едни от причините за безмерните злини, сполетели българската народност, Бозвели съглежда в ниското просветно равнище, в притъпеното национално съзнание. Затова чрез произведението си той цели не само да изобличи всевъзможните народни врагове, но в не по-малка степен и да пробуди национални чувства и воля за просвета, за разширяване на умствения кръгозор на своите съвременници. Това той се опитва да постигне и като припомня за някогашното славно минало и цветуща книжнина, и като уверява в способностите на българите да се изравнят с другите културни народи, стига само да бъдат по-решителни и единни в борбата. Нейния успех авторът на „Мати Болгария" свързва с подема на образованието, с утвърждаването на българския език в училища и черкви. Само тогава всички българи ще могат да се почувствуват като отделна етническа единица. Невежеството е притъпило съзнанието и не позволява нито да се почувствува цялата трагедия на настоящето, нито да се видят пътищата, извеждащи към по-сносно бъдеще. „То залудо не са рекли любомудреците, „учение свет, а неучение тъма." И колико има разлика мъртвият от живият, толико и ученият от неученият, небето от землята и ад от рая." Бозвели няма доверие в гръцките училища, които се стараели да отчуждят младите българи от тяхното отечество. Призовава сънародниците си, вместо да дават пари на разни манастири и за пътуване до божи гроб, да отварят български училища, да подпомагат написването на „просветителни книги на матерний си език", да се поучат от другите напреднали народи. „Училища и

училища, мили ми рожби! Тамо щят да ви се отворят зажумелите ви очи, за да познайте на що зависи и состои человеческото благополучие и вечное блаженство“ — отговаря Мати Болгария на тревожните въпроси на сина. Винаги обаче апелите за широка просвета, за образование се свързват с пламенни призиви за борба, за да бъдат възвърнати законните културно-исторически права на българите, да се отхвърли вековният гнет. „Да не ви е просто от мене — заклева майката сина, — ако не учините туй, което ви за вашето добро заповядам, чрез което всякий благоразумен ще се познае, че вашата мила майка послушливи рожби има и начнали и они да се просвещават и от грековладиците и патрици да се отървават.“ А понататък съветите се превръщат в неумолими заповеди. „Не стойте, прочее, милии ми рожби, не стойте в мрачевата убаяни и замаяни като нечувствени, но щателно станете и усердно к просвещению прибегнете, просветивше разумните си очи, наоколо си просвещените народи шо чинят погледнете. . . Всякогаж всякакви повести и летописи внимателно прочитайте и издирвайте и в них за вашите си предеди, и познайте они какови са били, и ви какови сте.“

*

По широта и разнообразие на подхванатите проблеми, тясно свързани с възраждането на поробения български народ и съдържащи ясни насоки за конкретни средства и пътища за отхвърляне на чуждия духовен гнет, съчиненията на Неофит Бозвели представляват ново явление в националната ни литература. При всичките им слабости като литературни творби: композиционна нестройност, прекален дидактизъм, неумение за по-плътна и разнообразна характеристика на образите и т. н., тези произведения заемат определено място в развитието на публицистичната и художествената ни книжнина. С усилията си да намери съответна литературна форма, в която да въплъти мисли и чувства, породени от определена жизнена атмосфера, насочени в една цел, Бозвели наистина се извисява като рядко обаятелна личност, способна да запали умовете и сърцата на читателите.

Макар и облечен в калугерско расо и затворен в манастирски килии, при условия, способни да тласнат човека към мистични настроения и примирение, Неофит опазва своя бунтовен дух, продължава да живее като общественик-борец, обладан от висок национален и нравствен идеал. Той е забравил черковните догми и предписания, отдава всичките си сили за утвърждаване на съвременни рационалистични и просвещенски принципи в обществения и духовния живот. Такива именно идеи той иска да всади у българите, за да се насочат по пътя на свободно народностно и културно възмогване. Само една силна натура и изключително богата индивидуалност е способна да преодолее апатията на свои, съпротивата на чужди, за да разоре девствени целини и разпръсне семето на дълголетната национална епична борба.

„Мати Болгария“ е еднакво интересна и показателна както за тогавашната действителност, така и за характеристика на личността на автора, а не по-малко — и за развитието на националната литературна мисъл. Една неповторима първична прямота, идейно-нравствено величие и богата емоционалност се открояват от тази патриотично-гражданска изповед. Цялото изложение е изпълнено от чувства и вълнения, от размисли и при-

зиви. Подобно и на други възрожденски дейци Неофит има съзнание за значимостта на онова, което върши. Той знае и стойността на своята творба. Затова и с такава настойчивост иска „да я чете всякий", нарича я „препростосердечна, чистосовестна" книга. Чужд на самоцелните книжовни занимания, той излага съкровеното си верую със средства и форми, които могат да накарат идеите му да въздействуват по-нашироко и цялостно върху съзнанието и чувствата на българите. Както формата на произведенията му, така и езиково-стилните похвати ни говорят за своеобразната темпераментно-борческа личност на Неофит, за неговия нравствено-емоционален свят.

Бозвели е преди всичко борец-агитатор и публицист-памфлетист, затова и съчиненията му са с подчертан патетично-реторичен облик, изпъстрени с твърде много и разнообразни епитети, сравнения, метафори, градации и антитези, повторения и т. н. Оттук и натрупване на много прилагателни, изобилие от удивителни и въпросителни, многоточия, използуване на определени словосъчетания и образи. Търновските чорбаджии са станали „хитроискусни бояджии, по-добре да река гиосбояджии", които „показват правото криво, доброто зло, светлото темност, белото черно и истината лъжа". Възнегодувалата му душа не знае граници, когато изобличава и заклеймява, осмива и жигосва. За да извика отвращение и у читателите, авторът прибягва най-вече до зрителни образи. „Прилеп, пукал и лисица возненавиждат солнечната ясна светлина, бесните волци и други свирепи зверове — густата темна мъгла, грозните в крестално чисто огледало не обичат никогаш да ся угледват" — говори той за коварните врагове на българската народност. Те живеят в „мрачнотемни гнезда", носят „аспидоехиднена смертоносна отрова", раздават „сон мищнофатрически рушфети", с „тайноухищренное изобретение" и „коварнозлобна козн" измъчват „бедноизпаднали рожби" и т. н., и т. н. Във възрожденската литература може би само Раковски прибягва до такива езиково-стилни похвати, когато дава израз на най-съкровените си чувства и рисува защитниците и враговете на националния идеал. На места тази развълнувана реч придава естествена ритмичност на словото.

С многостранното си родолюбиво обществено, просветителско и литературно дело Неофит Бозвели се извисява като виден деец на възрожденската епоха, като голям просветител и неустрашим борец за черковнодуховна независимост и народностно утвърждаване, прокарва дълбоки бразди в националния обществено-политически и книжовно-просветен живот. Неговите литературни произведения със своята борческа насоченост и идеен патос, с композиционна форма и емоционално-патриотична раздвиженост прокарват някои от пътищата, по които тръгват мнозина от хората на перото през втората половина на века.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

РАЗВИТИЕ НА ЛИТЕРАТУРАТА ПРЕЗ 50-те и 60-те ГОДИНИ

Най-високите си постижения българската възрожденска литература отбелязва в периода след Кримската война, през третата четвърт на XIX в. Тогава се развиват всички литературни жанрове — поезия, белетристика и драма, създава се българската литературна критика, работят забележителни писатели, като Петко Славейков, Г. С. Раковски, Васил Друмев, Любен Каравелов, Христо Ботев, Нешо Бончев и др., оформя се напълно развита национална литература. През тоя период литературата получава напълно „художествен" облик, приближава се до съвременния тип литература, където художествените творби доминират.

Че се касае за нов и изключително важен етап в развитието на българската литература, показва и обстоятелството, че някои литературни историци започват оттук, от периода след Кримската война, да поставят изобщо началото на новата българска литература. Няма съмнение, че тяхното становище е погрешно, понеже често се опира на ограничен естетически подход към литературните явления, подценява редица факти на литературното развитие, не държи сметка за историческата приемственост между стара и нова литература и за бавното оформяне на ново художествено съзнание. Но, от друга страна, това становище насочва вниманието ни към важния факт, че новата българска литература тъкмо след Кримската война отразява широко и във вълнуващи художествени произведения живота на народа и неговия устрем към напредък и свобода, че тогава се оформят по-ярки литературни течения, изявяват се по-определено тенденциите на различните художествени методи — методите на сантиментализма, романтизма и реализма, които се срещат и преплитат, развиват се успоредно или се борят помежду си в твърде своеобразната историческа обстановка на нашето литературно развитие през XIX в.

След Кримската война твърде ясно се избистря картината на българската литература — българската литература се създава и обособява като литература ярко демократична и революционна, поставила се изцяло в служба на народните интереси, на борбата за напредък, на национално-освободителното движение. Оттук изхождат и всички нейни характерни черти — както в развитието и своеобразието на жанровете, във взаимното

сближаване и преливане на романтичния и реалистичния метод, във високия й идеен патос, който често води до стила на публицистиката, така и в търсенето на положителния герой на епохата, в разкриването на историческото развитие, в отразяването на народната съдба в съдържанието, тематиката и проблематиката на художествените произведения. Главно след Кримската война израстват такива крупни писателски фигури като Раковски, Славейков, Друмев, Блъсков, Каравелов, Ботев.

Съвършено естествено, че тия явления на литературното развитие не могат да се разберат, без да се потърси коренът им в историческата обстановка на епохата; съдържанието на епохата определя и съдържанието на литературата. А епохата се характеризира преди всичко с възникването и разрастването на организираното национално-освободително движение, а заедно с това и с нарасналите културни интереси и с бързото издигане на общото културно равнище, с дълбоката криза, настъпила в турската държава след Кримската война, със силното влошаване на икономическото положение на народните маси, с класовата поляризация на българското общество.

Кримската война (1853—1856), избухнала в резултат на сблъскването на интересите на царска Русия и западните капиталистически държави Франция и Англия по въпросите на Близкия Изток, има големи последици за живота на българския народ. Тя предизвиква силно патриотично раздвижване, което бързо обхваща най-широките обществени кръгове. Оценявана различно — било като война между буржоазията и крепостническия строй, било като акция на западните държави Франция, Англия и Австрия в защита на Турция от нападението на руската армия, било като война за освобождаването на балканските славяни, — Кримската война представя голям конфликт между най-могъщите европейски държави.

Българската общественост обаче вижда в Кримската война преди всичко поход на братския руски народ срещу държавата на поробителите и надежда за скорошно освобождение. Подготовката на войната се посреща с голям интерес от нашия народ; първите победи на руската армия изпълват сърцата с нови очаквания и надежди. Независимо от политическите цели на царското руско правителство българите смятали, че войната ще нанесе удар на Турската империя, ще доведе до нейното разпадане и до освобождаване на потиснатите народи. В „Предвестник Горскаго пътника“ от 1856 г. Раковски определя по следния начин целите на руската държава и армия в Кримската война: „Оная силна държава, коя с неизказана храброст и с безчислени жертви в разна времена освободе вес мир от лютаго бича турскаго варварства и насилия, коя съкроши и търти разяренаго и настръвенаго на кръв звяра, кто заплашваше да всеселеная поглъне и да от лица земли християнство изтребе и да в гнусное мохамеданство мечом приобърне, оная, кажа, сила, кто свободен отворе път на вси европейски сили в турска държава, вса же нейна търговска пристанища предмет своего ополчения против турском полагаше, защищение под насилие стенащих едноверних своих християн, понеже она сама отблизо и подробно познаваше под каково люто тиранство и свирепо насилие стенат многочислени своеродни ей християни“ („Неколико речи о събитии в България в лет. 1853 до лет. 1856“).

Още когато княз Меншиков поставя в Цариград в началото на 1853 г. въпроса за „светите места“ и за изключителното право на Русия да покровителствува православната черква в Турция, цариградските българи се

раздвижват, представители на занаятчиите и търговците искат да бъдат приети от царския пратеник, подготвя се писмена молба до руския император — да приеме покровителството на християните в Турската империя. Началото на войната активизира българите за борба срещу турските поробители. Раковски организира „тайно общество" вътре в страната, в Букурещ се образува комитет (ефория или епитропия) за събиране на средства за привличане на български доброволци и за повдигане на въстание, комбинирано с настъплението на руските войски. Подобни комитети се основават в Браила и Галац, създава се българско настоятелство в Одеса. В резултат на тая дейност във войската вземат участие около 2000 български доброволци.

Кримската война завършва неуспешно за Русия и това донася дълбоко разочарование на нашия народ, но българите не престават да вярват в освободителната мисия на великия северен брат и да се надяват на неговата помощ за освобождение. Това показват преди всичко засилилите се българо-руски политически и културни връзки. След Кримската война голям брой български младежи отиват да се учат в Русия; там те биват посрещани със съчувствие, получават стипендии и помощи. В Русия добиват образованието си най-видните представители на нашата интелигенция.

Преките икономически и политически последици на войната са извънредно важни. Фанатизирани турски банди вършат големи насилия над българското население по време на самата война, а настъпилата финансова криза в Турция в резултат на големите военни разходи води до увеличаване на данъците, което се отразява преди всичко върху поробеното българско население. Турция отваря широко вратите за стоките на западните капиталистически държави, което представя силен удар за домашната промишленост и довежда българското занаятчийство до разорение. Създават се големи пречки и за търговията. Но постепенно тя се съживява, особено когато редица български търговци стават агенти на западни капиталистически фирми и почват да играят посредническа роля между тях и българските производители. Създават се крупни български търговски колонии в Цариград, Одеса, Букурещ, Виена и т. н.; някои търговци имат свои кантори в Лондон, Марсилия и другаде.

Настъпилата криза в занаятите, дребната търговия и селското стопанство създава условия за пролетаризиране на голяма част от занаятчиите и селяните. Те не виждат за себе си никакъв друг изход в бързо разлагащата се турска феодална империя освен решителната въоръжена борба за премахване на турското господство. В тяхната среда национално-освободителното движение намира своята естествена основа и опора. „Възникващата българска буржоазия била също недоволна от султанския деспотизъм и от турските феодални порядки, спъващи развитието на промишлеността и търговията. Но българската буржоазия била икономически слаба, политически разпокъсана и страхлива. Тази част от буржоазията, която била свързана със западния търговски капитал, била настроена туркофилски — в смисъл, че вярвала в реформирането на Турция и превръщането ѝ в буржоазна правова държава. Друга част от буржоазията очаквала освобождението на България само с помощта на Русия. Някои буржоазни кръгове вярвали, че България може да получи известна автономия с помощта на западните сили. Поради това при подготовката и провеждането на националдемократическата революция буржоазията,

общо взето, се държала настрана или заела враждебно отношение към революционното движение."[1] Издаването на султанския манифест Хатихумаюна през 1856 г., с който се обещават реформи, както и опитът за реформи, направен през 60-те години от турския буржоазен политически деец Мидхат паша, подхранват илюзните на част от българската буржоазия, че положението на българския народ може да се подобри чрез мирно развитие по пътя на отстъпките и компромисите.

Това са обаче напразни илюзии и те не могат да заблудят широките народни маси, които виждат своето бъдеще само в пълното премахване на турското господство. Оттук патриотичното въодушевление, което обхваща нашия народ при обявяването на Кримската война и което намира и поетически израз в творчеството на Раковски, Чинтулов, П. Р. Славейков и др. Събирането на доброволци в Румъния се съпровожда от революционната дейност на Раковски в България и опитите за организиране на въстание в Търновско и Видинско. След войната Раковски застава начело на революционно-демократическото течение, издава първите революционни вестници „Българска дневница", „Дунавски лебед" и „Бъдущност", начертава програма за освобождение на България. В своята дейност Раковски се е опирал на занаятчиите, селяните, пролетаризираното градско население и народната интелигенция. Българската либерална буржоазия в емиграция също създава свои организации — Българския таен централен комитет (1866) и Добродетелната дружина (комитета на „старите"), които обаче поставят национално-освободителната борба в зависимост от чуждите правителства — руско, румънско и сръбско, подчиняват българските интереси на тяхната политика, като правят проекти за румънско-българска „свещена коалиция", за турско-българска дуалистична монархия, за „Югославско царство". В противоположност на тези проекти демократическите среди разчитат на сътрудничеството на самите народи.

Българското национално-освободително движение влиза в нова и решителна фаза в края на 60-те години, когато възниква вътрешната революционна организация, начело на която застават Левски, Каравелов и Ботев. Но това е вече друг етап от нашето обществено и културно развитие през епохата на Възраждането. Патриотичното въодушевление на българския народ и готовността му да се бори с оръжие в ръка за своята свобода се виждат и от организирането и изпращането на чети в България, между които най-забележителна е четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, преминала Дунава през 1868 г.

От огромно значение за развитието на българската литература след Кримската война е създаването на р е в о л ю ц и о н н о - д е м о к р а т и ч е с к а и д е о л о г и я. На сцената излизат като мощен фактор „народните низини, социално и национално потиснати от турските феодали, българските чорбаджии и гръцкото духовенство. Низините дават дълбок народен, революционен, демократически и социален характер на националната борба."[2] През 50-те и 60-те години се налага на вниманието преди всичко революционната дейност на Раковски, който е родоначалник на революционно-демократическата идеология в България. Пламенен патриот, смел публицист, деен организатор на революционната борба, дъл-

[1] Д. К о с е в, Хр. Х р и с т о в, Д. А н г е л о в, Кратка история на България, София, 1962, с. 124—125.

[2] Ж. Н а т а н, Българското възраждане, изд. III, 1948, с. 271.

боко свързан с народа, Раковски смята, че освобождението на страната трябва да бъде дело на самия народ. Раковски се обявява срещу социалната експлоатация и феодално-крепостническия строй. В края на 60-те и през 70-те години Левски, Каравелов и Ботев издигат революционно-демократическата идеология на по-висока степен. В това отношение трябва да се отбележи силното влияние на идеите на руските революционни демократи.

Зараждането и разрастването на революционно-демократическата идеология в България въздействува върху развитието на литературата не само с естетическите си идеи, но с цялата си идейно-политическа насоченост, дава силен тласък на революционното течение в литературата, свързва писателите с най-актуалните обществени въпроси на епохата.

*

За да се разбере бурното развитие на литературата след Кримската война, трябва да се обърне внимание и на някои моменти от общото културно развитие на страната. На първо място трябва да поставим у ч и л и щ н о т о д е л о. В споровете през 30-те и 40-те години и борбата, която В. Априлов води срещу елинофилите, окончателно се изяснява въпросът за насоката на българската просвета — основният език в училищата трябва да бъде българският; за по-високо образование българската младеж трябва да се обръща към Русия, а не към Гърция. Българското образование се поставя под заплаха още веднъж през 1867 г., когато управителят на Дунавската област Мидхат паша прави опит да подчини българските училища на турската власт, т. е. да ги потурчи, което води до обезличаване на българската народност. Цялата наша просветна общественост се вдига срещу проекта за сливане на българските и турските училища и той не успява. Не с много голям успех се ползуват и опитите на чуждите религиозни пропаганди да се намесят в българското учебно дело.

Българското училище през 50-те и 60-те години тръгва по свой самостоятелен път и отбелязва значителен напредък, използувайки постиженията на съвременната европейска педагогика и преди всичко опита на руското образование. Създават се цяла редица добре развити класни училища от типа на гимназиите и полугимназиите — в Шумен, София, Пловдив, Габрово, Сливен, Болград и другаде. В тях преподават добре подготвени учители, получили образование в чужбина и главно в Русия, като Н. Геров, Д. Чинтулов, С. Филаретов, Х. Ангелов, С. Доброплодни и др. Разширява се програмата на училищата, издават се преводни и оригинални учебници, извънредно много се увеличава броят на учениците, девойките получават широк достъп в училищата. През 1857 г. се завръщат първите две български девойки, изпратени да се подготвят за учителки в Русия. Една от тях — Анастасия Тошева — разказва в спомените си с каква трогателна радост е било посрещнато тяхното пристигане в Стара Загора.

Огромно значение за развитието на българското учебно дело има помощта, която иде от Русия. Създаденият в 1858 г. Славянски комитет в Москва дава парични помощи и стипендии на български младежи, изпраща учебници, учебни помагала и други книги. Подобни дейности развива и Българското настоятелство в Одеса. След Кримската война руските училища привличат много младежи; там учат М. Дринов, Н. Бончев, Р. Жинзифов, К. Миладинов, Хр. Ботев, Л. Каравелов, В. Друмев, Н. Катранов и т. н.

Училищата се превръщат не само в просветни, но и в национални средища в най-широкия смисъл на думата. Те дават не само образование, но възпитават българската младеж в патриотична насока. От училищата изхождат голяма част от борците срещу гръцкото фанариотско духовенство; в училищата възниква тържественото честуване на деня на Кирил и Методий, който се превръща в празник на българската култура (първото честуване става в Пловдив през 1857 г. по почин на Й. Груев); в училището се поставят основите на българския театър — чрез училищните диалози, изпълнявани на тържествените изпити в края на учебната година, и чрез организиране на театрални представления, в които главните участници са учители и ученици. В средата на учителството израстват почти всички български писатели след Кримската война. Народните учители вземат живо участие в национално-освободителното движение. Издигането на общото просветно равнище, разширяването на културните интереси и повдигането на националното съзнание се явяват важна предпоставка за бързото развитие на литературата през 50-те и 60-те години.

През същия период възниква една нова форма на просветно-културна работа — ч и т а л и щ а т а. Първите български читалища се създават в 1856 г. — в Шумен, Свищов и Лом. Това става не без известно влияние от чужди подобни организации: гръцките силогоси, които играят роля на културни дружества, сръбските читалища, културните организации на унгарските и полските емигранти, пристигнали в България след революцията от 1848 г. Читалищата се оказват извънредно подходяща форма на културна дейност в нашите условия и бързо покриват цялата страна, като се превръщат за оная епоха в главни културни огнища. Читалищата се оформят като самобитни български средища за широка просветна работа. Не случайно те и досега продължават да играят важна роля в нашия обществен живот. В читалищата участвуват почти всички големи дейци на епохата — Г. С. Раковски, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, В. Левски, Хр. Ботев, Анг. Кънчев, З. Стоянов и др. Читалищата уреждат неделни училища, просветни събрания и сказки; полагат грижи за женското, занаятчийското и професионалното образование; организират научни изследвания; в тяхната среда възниква идеята за университет и научни дружества. Не случайно през 1869 г. М. Дринов се обръща с писмо към българските читалища и ги подканя да предприемат проучване и събиране на езикови, фолклорни и исторически материали.

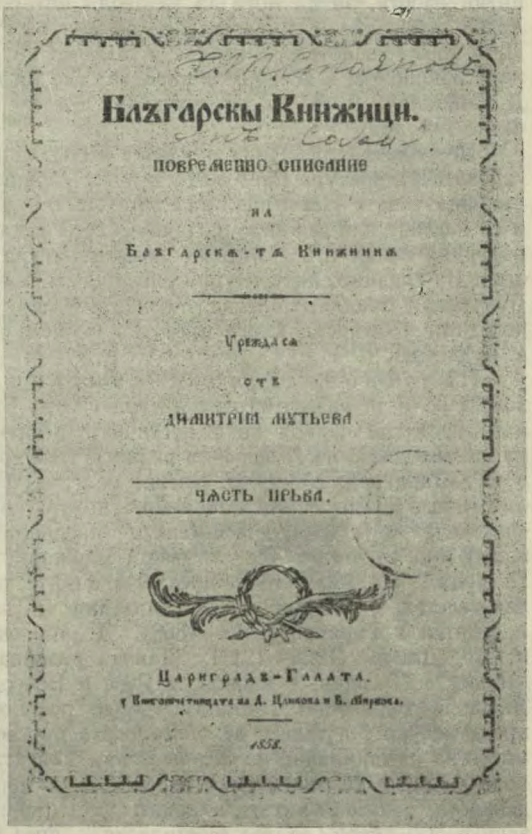
Дейността на читалищата има пряко отношение към развитието на литературата. В тях се развиват не само широките културни интереси, но се събужда любов към литературата и се формират литературно-естетически вкусове. Читалищата много често поставят в своите устави направо като своя задача насърчаването и разпространението на книжнината. На практика те вършат това непрекъснато: читалищните библиотеки са най-добрите поддръжници на българската книга и българския печат — както чрез системата на спомоществователите и абонатите, така и чрез закупуване на новоизлезлите книги. Дори има случаи читалищата да играят ролята на издатели на книги, списания и вестници (през 70-те години започва да излиза и отделно списание „Читалище“, издавано от цариградското читалище). Читалищата имат твърде тясна връзка с развитието на литературата и чрез широката подкрепа, която дават на театралното дело и на преводната и оригинална драматургия.

Бързият напредък на българската литература през 50-те и 60-те години е свързан най-тясно с развитието на периодичния печат. Преди Кримската война излизат само четири периодични издания: „Любословие“ (1842, 1844—1846), „Български орел“ (1846), „Цариградски вестник“ (1848—1862), „Мирозрение“ (1850—1851). Истинският разцвет на българския печат започва след Кримската война — през 50-те и 60-те години се издават над 20 вестника и 9 списания. Настъпилите дълбоки икономически промени, които водят до ярко поляризиране на класовите сили в страната, нарастването на национално-освободителното движение, общият културен напредък засилват необходимостта от развитието на печата, който става изразител на обществено-политическите борби и културното движение. Прегледът на печата дава твърде интересна картина на политическите и културни средища и очерталите се идеологически фронтове. Преди всичко създава се революционният печат в лицето на Раковски, който издава вестниците „Българска дневница“ в Нови Сад (1857), „Дунавски лебед“ в Белград (1860—1861), „Бъдущност“ и „Бранител“ в Букурещ (1864). Революционната линия на Раковски се подема през 1869 г. от Каравелов с в. „Свобода“. Въпреки колебливите си позиции, не е чужд на известни революционни прояви и вестникът на Д. Войников „Дунавска зора“, излизал в Браила през 1867—1870 г. През 60-те години започва журналистическата дейност на П. Р. Славейков с „Гайда“ (1863—1866) и „Македония“ (1866—1872). В Цариград излизат редица вестници, стоящи общо на еволюционистко-просветителски позиции, като „Цариградски вестник“, „България“ (1859—1863), „Съветник“ (1863—1865, 1870), „Турция“ (1864—1873), „Време“ (1866—1867), „Право“ (1868—1873). Обаче това са вестници с различни политически тенденции, което проличава особено в отношението им към национално-освободителната борба и революционното движение. Някои от тия вестници стоят на открити туркофилски и реакционни позиции. Цариградските вестници се занимават с въпросите на черковната борба, просветата, икономиката, международната политика. В тях се явяват многобройни дописки, в които се рисува тежкото положение на народа, но те се въздържат от одобрение на революционно-освободителната борба или открито ѝ се противопоставят. През 1865 г. в Русе почва да излиза в. „Дунав“, официален орган на турската власт, с открит антибългарски характер. П. Р. Славейков, който ръководи най-демократичното крило в еволюционисткото течение, остро воюва срещу органите на туркофилите и чорбаджиите. В Румъния излизат няколко вестника: свързаните с либералната буржоазия „Българска пчела“ (1863—1864), „Народност“ (1867—1869) и „Тъпан“ (1869—1870) и органът на партията на старите „Отечество“ (1869—1871).

Вестниците не само отразяват обществените борби през 50-те и 60-те години, но и сами внасят голямо оживление в идейно-политическия и културен живот, обособяват обществените фронтове, създават средище на идейните борби и културното движение. В тях се оформят забележителни журналисти и публицисти, като Раковски и Славейков. Те обаче са не само органи на обществените групи, но дават широко място на литературни материали. В тях сътрудничат най-видните български писатели през тоя период, в тях се появяват голям брой литературни творби от всички жанрове — поезия, белетристика, хумор, сатира и т. н.; върху техните страници се водят литературни дискусии и се заражда нашата

литературна и критическа мисъл. В това отношение особен интерес представят „Цариградски вестник“, вестниците на Раковски и Славейков, „Българска пчела“ и „Дунавска зора“. В „Гайда“ се появяват някои от найхубавите работи на Славейков; тук дебютира през 1867 г. и младият Ботев с „Майце си“; в „Съветник“ започва да се печата Друмевата повест „Ученик и благодетели или Чуждото си е чуждо“.

С още по-голямо значение за литературното развитие са списанията, които излизат през 50-те и 60-те години. Те обикновено имат общопросветен характер, но литературният материал заема в тях широко място. Те в същност представят литературни органи, около които се групират редица писатели. В края на 50-те години се появява литературният алманах „Месецослов на българската книжнина“, редактиран от Д. Мутев и Др. Цанков в Цариград през 1857—1859 г. Твърде влиятелно списание е „Български книжици“ (1858—1862), редактирано от Д. Мутев, Ив. Богоров, Г. Кръстевич и С. Филаретов. В списанието сътрудничат П. Р. Славейков, Партений Зографски, Н. Бончев, Д. Войников, К. Миладинов, В. Друмев (тук се отпечатва и „Нещастна фамилия“), Р. Ил. Блъсков, Й. Груев и мн. др. Списанието е много добре редактирано, има широка програма (тук между другото за пръв път на български се споменава името на Енгелс), дава голямо място на филологически и литературни материали (статии по въпросите на езика, историята, литературата и фолклора, оригинална и преводна поезия и белетристика).

Българскы Книжици.
повременно списание
на
Българскатѣ Книжнина
Уредена
отъ
ДИМИТРИЯ МУТЬЕВА
ЧАСТЬ ПРѢВА.
Цариградъ-Галата.
1858.

Заглавната страница на „Български книжици“

Твърде интересно е списанието „Братски труд“, което издават българските студенти в Москва през 1859—1862 (излизат само четири книжки).

В него участвуват Р. Жинзифов, В. Попович, К. Миладинов, Л. Каравелов, Н. Бончев, Г. Теохаров и др., които обнародват стихотворения, разкази, преводи, статии, народни песни и пословици. Списанието има ярко изразена патриотична насока. Списанието на Раковски „Българска старина", от което излиза само една, твърде обемиста книга в Букурещ през 1865 г., има главно исторически и филологически характер. Опит за издаване на седмично литературно списание прави Хр. Ваклидов със „Зорница", излязла в Браила през 1864 г. в 24 книжки. Той определя така своята програма: „Мисълта ми е да избирам най-добрите романи и любопитни работи, за да мога да задоволя читателите." Между другото Ваклидов публикува в списанието си романа на Евг. Сю „Скитникът евреин". През 1868 г. започва да излиза в Болград сп. „Общ труд" под редакцията на Т. Икономов, в което се обнародват творби на Н. Козлев, Р. Жинзифов, Д. Войников, Д. Великсин, преводни статии от Белински („За възпитанието") и др.

Периодичните издания показват и средищата, в които се развива българската литература през 50-те и 60-те години. В границите на Турската империя това е Цариград, където съществува голяма българска колония и се издават най-важните органи на легалната борба. В центъра на литературния живот е несъмнено голямата фигура на П. Р. Славейков. Извън страната главните литературни средища се намират в Нови Сад и Белград, Букурещ и Браила, Болград, Москва и Одеса. Ако се хвърли поглед върху печатната българска книга през тоя период, трябва да се добавят Виена и Будапеща.

Печатното дело и книгоиздаването играят също важна роля за развитието на литературата. Български печатници в страната през тоя период не съществуват (печатницата в Русе принадлежи на управлението на Дунавския вилает). Българските книги се печатат най-вече в Цариград, Букурещ, Виена, Белград, Браила и Одеса. За разлика от периода преди Кримската война, когато книгите се издават главно по системата на спомоществователите (предварително записване и заплащане) или издателите са пътуващи книжари, като Найден Йоанович от Пазарджик (ок. 1805—1862), през 50-те и 60-те години се създават първите издателства с по-широка организация — на Ив. Момчилов, книжар и издател в Търново (1819—1869), Д. Манчев в Пловдив (1842—1908) и Хр. Данов (1828—1911). Данов развива голяма книгоиздателска дейност в Пловдив, с клонове в Русе и Велес, печата книги, главно във Виена и Будапеща. Неговите твърде разнообразни издания, свързани преди всичко с нуждите на българската просвета, допринасят извънредно много за разширяване на интереса към книгата и за издигане на културното равнище на българския народ. Колко широко се разраства книгоиздаването, показва фактът, че докато през първите пет десетилетия излизат всичко 200 книги, за две десетилетия — през 50-те и 60-те години — тая бройка се увеличава с повече от 1000 новоиздадени книги (през 50-те години с 426 и през 60-те години — с 640).

В тия бройки влизат голямо количество учебници и просветно-популярни книги; все още са сравнително малко оригиналните книги и е значителен броят на преводните. За нас е особено интересно обаче относителното тегло на художествените книги и особено на преводните, които запознават българския читател с достиженията на световната литература.

През 50-те и 60-те години руската и украинската литература са представени с преводи от Н. М. Карамзин, Д. И. Фонвизин, И. А. Крилов, А. В. Колцов, М. Ю. Лермонтов, А. Н. Плешчеев, А. С. Пушкин, А. С. Хомяков, Т. Г. Шевченко, И. С. Никитин, Ю. В. Жадовска и др.; френската — от Б. дьо Сен Пиер, Ж. Босюе, Ал. Дюма-баща, Алф. дьо Ламартин, Евг. Сю, Фр. Фенелон и др.; немската — от Фр. Шилер, Й. Гьоте и др.; италианската — от К. Голдони, С. Пелико и др.; английската — от Дж. Байрон, Д. Дефо, Ч. Дикенс, Осиан и др.; полската — от Т. Йеж и т. н. Покрай тия писатели са превеждани и редица второстепенни автори, които дори са имали по-голям успех сред читателя, като например Кр. Шмид, автор на многобройни сантиментално-дидактични творби. Макар и все още да не може да се говори за широко запознаване на нашия народ с големите произведения на световната литература, ясно е, че той вече започва да се докосва до тях. Колкото и ограничено да е още тяхното проникване, те вече почват да въздействуват върху формирането на по-висок художествен вкус у нашия читател. Преводачите са често случайни, но вече почват да се очертават и такива книжовници и писатели, които си поставят като задача системното запознаване с чуждите литератури и особено с поезията. В това отношение забележителна дейност развиват през тоя период П. Р. Славейков и Р. Жинзифов. Заслугата на Славейков за представянето на руската поезия у нас е извънредно голяма.

Преводната литература е едно указание за засилилите се контакти на нашия народ с чуждите култури и литератури. Първо място тук държат контактите с руската литература и с литературите на другите балкански народи (сръбска, хърватска, гръцка, румънска). Все по-голямо място в преводната книжнина заемат и западните автори. Но преведените книги само отчасти дават представа за взаимодействието, което се извършва между българската и чуждите литератури. Това взаимодействие става и непосредно — особено с руската литература. Почти всички значителни български писатели след Кримската война се учат в Русия, където са имали възможност направо да черпят от руската художествена съкровищница. Ние не можем да си представим развитието на българската литература през тоя период без силното и извънредно благотворно влияние на руската литературна мисъл.

*

Важно значение за развитието на литературата има откриването на народното поетическо творчество. Интересът към него се появява още през първата половина на века: през 40-те години фолклорът вече оказва влияние и върху отделни творци, за което свидетелствува поемата на Найден Геров „Стоян и Рада“. Събирането и публикуването на фолклорни произведения е започнало по-рано, но големите сборници, които разкриват огромното богатство на българския фолклор, излизат през 50-те и 60-те години: „Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар“ на П. А. Безсонов (1855), „Народне песме македонски бугара“ на Ст. Веркович (1860), „Български народни песни“ на Миладиновци (1861) и „Памятники народного быта болгар“ на Л. Каравелов (1861). Интересът към фолклора обаче се проявява не само в издаването на отделни сборници, но и в многобройните публикации на

фолклорни творби в периодичния печат и в първите статии и оценки (Раковски, Каравелов, Дринов и др.). През 1869 г. се явява във в. „Турция" обявление за месечно списание „Народен сборник" за фолклор и етнографски материали (настоятели д-р Ив. Селимински, Д. Войников и д-р Н. Мирковић). В 1869 г. М. Дринов обнародва „Писмо до българските читалища",

НАРОДНЕ ПЕСМЕ

МАКЕДОНСКИ БУГАРА.

КЊИГА ПРВА.

ЖЕНСКЕ ПЕСМЕ.

Заглавната страница на сборника на Стефан Веркович „Народне песме македонски бугара"

в което начертава широка програма за събиране на материали за българския език, история и фолклор. Събирането, проучването и популяризирането на народното поетическо творчество представя важен момент в развитието на българската култура и литература през разглеждания период.

Руският учен П. А. Безсонов обнародва първия обемист сборник с български народни песни (Москва, 1855) и представя широко нашия

фолклор пред руската и славянската наука. Босненският археолог и фолклорист Стефан Веркович посвещава много години от живота си на проучването и събирането на български народни песни. Неговият сборник „Народне песме македонски бугара“ (Белград, 1860) съдържа 335 песни, главно лирични, огромната част от които (270) са записани само от една певица — Дафина от Серско. Веркович дава висока оценка на песенното творчество на нашия народ: „Що се отнася до тяхната поетическа красота и полет, мисля, че всеки читател, който има поетическо чувство и непокварен вкус, ще открие и усети тая красота при тяхното четене и така ще се увери, че българските славяни, макар и да са имали жалостна съдба и голяма щета да са претърпели от чуждото влияние и натиск, поне поетическото си чувство не са загубили и по богатството на прекрасните народни песни са равни на останалите си съплеменници, клонки от един велик славянски народ, който целият може да се нарече предимно поетически народ.“ Такава висока оценка на един чужденец не е могла да не буди патриотична гордост у българската интелигенция.

С особен интерес се посреща сборникът на Димитър и Константин Миладинови (1810—1862, 1830—1862). Делото на двамата братя представя една от най-светлите страници в историята на българската фолклористика и литература. Горещи патриоти и смели борци, те познават отлично народа си, обичат неговото поетическо творчество, ценят високо неговия поетически гений. „Народните песни — пишат в предговора към сборника си — се показалька на степенот от умственото развитие от народот и огледало на неговиот живот. Народот в песни излива чувствата си, в них увековечит животот му и давнешните му подвиги, в них находвит душевна храна и развлечение, затова в жалби и в радост, на сватби и хоро, на жетва и грозьебранье, на везанье и преденье, по поля и по гори щедро изливат песните, като от богат извор; затова можит да се речит, че народот е секогашен и велик певец.“

Интересът на братя Миладинови към народното поетическо творчество е най-тясно свързан с тяхната патриотична дейност. По-старият от братята Димитър, дългогодишен учител в Охрид, Струга, Кукуш, Магарево и Битоля, посвещава целия си живот на българската култура и просвета. Неговата дейност намира широк отзвук сред българското население в Македония. Първият биограф на двамата братя Р. Жинзифов описва по лични спомени подробно учителската дейност на Д. Миладинов в Кукуш през 1857—1859 г. и отбелязва: „Любовта към родния език дотолкова се разви, че подир урочните часове женени мъже от 20 до 25 години всеки ден посещаваха училището и изучаваха черковнославянски и български език: дори и хора, преминали на години, в дюкяните си в свободното време с охота се учеха един друг да четат.“ През 50-те години Д. Миладинов въвежда българския език в училищата и предприема героична борба срещу гърцизма, която през 1861 г. го завежда в цариградската тъмница, където умира на 7 януари 1862 г. По-младият брат Константин се оформя като патриот, живеейки в най-тясна близост с брата си, споделяйки неговите стремежи и идеали, а също тъй и неговата трагична участ.

Двамата братя получават твърде високо за времето образование — Димитър в гръцката гимназия в Янина, а Константин и в Атинския и Московския университет. До тях ще е достигнал гласът на европейските романтици, които възлагали големи надежди на фолклора за събуждане и

закрепване на националното самосъзнание. Общите настроения и стремежи на епохата не могат да останат чужди на такива издигнати личности като Димитър и Константин Миладинови. Горещи патриоти и смели борци, двамата братя познават отлично народа си, обикват неговото поетическо творчество, оценяват високо поетическия му гений.

Липсват ни точни данни, за да проследим как е възникнал техният интерес към фолклора. Първите сведения, с които разполагаме, се отнасят за 1845 г. Тогава в Охрид, където Д. Миладинов е учител, пристига руският славист проф. В. И. Григорович. В писмото си до Ал. Екзарх от 20 август 1852 г. Д. Миладинов съобщава, че се е срещнал с Григорович и заедно отишли в Струга, където Григорович записал от майката на Миладиновци една „българска песма". Д. Миладинов добавя: „Настоятелно ме помоли да напиша граматика на говоримия български език и я очакваше във Виена." По време на пътуването Григорович си съставил сбирка от фолклорни материали, част от които отстъпва през 1847 г. на Станко Враз (публикувани същата година в сп. „Коло"), а друга част сам обнародва през 1848 г. Това ни дава основание да предполагаме, че интересът на руския учен към народното творчество не е могъл да не направи впечатление на Д. Миладинов и да не му обърне внимание върху стойността и значението на фолклора. Писмото на Д. Миладинов до В. И. Григорович от 25. II. 1846 г. напълно потвърждава това предположение. В него се казва: „След заминаването ви не съм получил нито ред. Между това моите старания за нашия български език и българските народни песни, според вашата поръка, са извънредно големи. Не преставам да продължавам изпълнението на моите обещания към ваша милост, защото ние българите спонтанно се стремим към истината. Но нека ми бъде простено досегашното отлагане, защото се затруднявам да подбера най-добрите песни и по граматиката. Надявам се при втори удобен случай, след като събера повече песни и завърша граматиката, според вашето горещо желание, да ви ги пратя. Пишете ми къде и чрез кого сигурно могат да бъдат предадени." Ясно е, че проф. В. И. Григорович е поръчал на Д. Миладинов да събира народни песни и да му ги изпраща; вероятно те са съставяли част от сбирката на руския учен. Следователно Д. Миладинов е започнал да събира народни песни през 1845 г., и то под влиянието на Григорович, който му е разкрил значението на народното поетическо творчество.

Не знаем доколко Д. Миладинов е продължил след 1845—1846 г. събирането на народни песни, но интересът му към народното творчество не изчезва. Тоя интерес се предава и на по-малкия му брат Константин. Двамата братя постепенно заживяват с идеята за издаване на сборник и към 1854 г. започват усилено систематичното събиране на фолклорни материали. Миладиновци си поставят ясна и определена задача — да издадат сборник, който по обема си да надхвърля излезлите дотогава сборници и да дава пълна представа за богатството на българското народно творчество. Те са познавали добре отпечатаните български фолклорни материали и са виждали, че те не показват в пълнота поетическия гений на нашия народ. Действително техният сборник представя най-пълното събрание на български народни песни до 1861 г. Първоначално братята са имали много по-широка задача — да съберат не само песни, но и приказки, пословици, гатанки, народни обичаи и т. н. За това свидетелствуват материалите в края на сборника. Част от другите материали са отпаднали

поради твърде нарасналия обем (речник, нотирани песни), някои са публикувани след смъртта на братята.

Важен момент в историята на сборника представя заминаването на по-малкия брат Константин за Русия, където той остава 4 години — от 1856 до 1860 г. Като студент в Историко-филологическия факултет на Московския университет К. Миладинов попада сред цяла дружина българи — Л. Каравелов, В. Попович, Р. Жинзифов, К. Геров и др., които не само се учат, но се чувствуват като представители на своя народ, задължени да осведомяват чрез статии и различни други материали руското общество за непоносимото положение на поробеното си отечество. Голяма част от българските студенти имат сериозни научни интереси и проявяват литературни дарби. В тяхното списание „Братски труд" К. Миладинов обнародва стихотворенията си „Сираче", „На санцето" и „Егюптин делия", статия за Охридската архиепископия и извадки от своя сборник. В Русия се проявяват не само научните интереси на К. Миладинов, но се пробужда и развива и неговият поетически талант. Почти всичките му известни стихотворения са писани и обнародвани през тоя период (главно в „Български книжици" и „Братски труд"). От Москва К. Миладинов влиза във връзка с Раковски. На Константин е било добре известно името на Раковски, чието патриотично и книжовно дело най-високо е ценял. В Москва той е имал възможност да слуша лекции на редица бележити слависти и историци, като Ф. И. Буслаев, О. М. Бодянски, Н. С. Тихонравов, С. М. Соловьов, някои от които са известни специалисти в областта на фолклора. За нас е много важно съобщението на Р. Жинзифов, че К. Миладинов е отделил в Москва много време за сборника с народни песни, който е донесъл със себе си от България.

Освен подготовката, която Константин получава в Москва като фолклорист, трябва да се отбележи още едно важно обстоятелство: тук той окончателно оформя сборника си. Димитър е продължавал да му изпраща нови песни; Константин решава да разшири географския обсег на сборника и се обръща за съдействие към своите московски другари. В Москва е получил материали от Р. Жинзифов, С. Филаретов, К. Геров и В. Чолаков.

Съдбата на сборника почти изцяло поглъща вниманието на К. Миладинов. Няколко руски учени се заинтересуват от сборника (А. В. Рачински, П. А. Безсонов, И. Д. Беляев), но средства за неговото издаване не се намират. Една от причините за слабия интерес на руските учени към сборника е била и тая, че песните са били записани с гръцки букви. Константин се обръща с писмо към Йосиф Щросмайер (1815—1905), бележит деец на хърватското национално възраждане, хърватски епископ в Дяково. Щросмайер се е отнасял с голямо съчувствие към съдбата на поробения български народ. Като католишки духовник, той е виждал неговото спасение в унията, в обединението на католици и православни за борба срещу гръцкото духовенство. През юни 1860 г. Константин напуска Москва и заминава за Виена, където по това време се намира Щросмайер. За срещата му с хърватския епископ имаме няколко, макар и по-късни свидетелства на самия Щросмайер. Той дава съгласието си да издаде сборника, но настоява песните да бъдат преписани с кирилски букви.

Сборникът на Миладиновци излиза в Загреб през 1861 г. със заглавие: „Български народни песни, събрани от братя Миладинови Димитрия и

Константина и издани от Константина". В него са поместени 665 песни, описания на детски игри, обичаи и вярвания, народни предания, собствени народни имена, пословици и гатанки. Трябва обаче да се предположи, че по-голямата част от песните са събрани от Димитър, който е прекарал много години като учител в различни краища на страната, бил е в постоянен досег с народа, имал е възможност да се запознае с богатото народно поетическо творчество. По-малкият брат Константин е събирал народни умотворения по всяка вероятност в периода между завръщането си от Атинския университет и заминаването си за Москва (1852—1856). Поместените песни произхождат както от западните, така и от източните краища на България, но преобладават песните от Македония.

Миладиновият сборник разкрива необикновено богат поетически извор и веднага поставя нашия народ в семейството на ония народи, които в XIX в. учудиха света със своите народнопоетически творения. За разлика от мнозина от своите предходници и следовници Миладиновци показват жив, непосреден усет за поезия, успяват да подберат действително великолепни образци от българския фолклор, да изтъкнат красотата и разнообразието му. В сборника на Миладиновци е засегнат огромен брой от мотивите, които срещаме в нашия фолклор. Миладиновци съзнателно са се стремели да постигнат разнообразие, затова те се стараят да не повтарят песните, да издирват различни творби. Когато обаче попаднат на няколко важни и интересни варианта от една и съща песен, те ги поместват или, както отбелязват в предговора: „Еднакви песни са кладени едни пъти две или три, кога обете или трите по поднаречието или содържанието им се любопитни."

Самото разпределение на песните (те са основното в книгата) вече говори за богатото съдържание на сборника. Песните са групирани в 12 дяла: самовилски, други стари (според обяснението в предговора: „до самовилските се кладени песни под име „други стари", во кои повике се представят да говорат дървата, птиците и други животни"), черковни, юнашки, овчарски, хайдушки, жальовни, смешни, любовни, сватбени, лазарски и жетварски. Към тях може да се прибави и немногочисленият дял на детски скороговорки („играчки"). Тук няма да се спираме на въпроса за класификацията на песните, нито за правилността на дадените названия на отделните групи — Миладиновци са срещали големи трудности, не са могли да избягнат редица непоследователности. Трябва обаче да се има пред вид сложността на проблема, който и нашата съвременна фолклористика не е решила напълно. Тяхната класификация представя крачка напред в нашата наука, защото се стреми към по-детайлирана разпредялба на материала, основавайки се главно на съдържанието и функционалната роля на песните. Но за нас по-важно е друго обстоятелство — че в своя сборник Миладиновци са успели да застъпят почти всички дялове от българската народна поезия. Обредните песни са представени чрез едни от най-важните групи (лазарски и сватбени); митическите песни са означени като самовилски, други стари и черковни; останалите групи представят юнашките, хайдушките, битово-социалните песни; събирачите са проявили специално внимание към хумора, сатирата, елегията, легендата, баладата, детския фолклор.

Широкото застъпване на юнашките песни, а също и поместването на многобройни хайдушки и исторически песни иде да опровергае едно за-

блуждение, което се е ширело дотогава, за слабото развитие на българския народен епос. Тия песни са играели силна патриотична роля, възкресявали са в ярки поетически образи историческото минало на народа, неговите страдания под турското иго, вековната му борба срещу чуждите поробители, укрепвали са националното съзнание. В тия песни се явяват героичните образи на юнаци и хайдути, закрилници на българския народ.

Във всички дялове са обнародвани едни от най-хубавите български народнопоетически творби, което поставя сборника не само по-високо от всичко публикувано дотогава от нашето народно творчество, но го издига над много сборници, излезли по-късно. Миладиновци съзнателно са се стремели да изберат най-хубавите образци. Те специално пишат в предговора: „От некулку песни сме избрали най-харната."

Художествените достойнства на Миладиновия сборник се изразяват не само в подбора на отделни прекрасни песни, но преди всичко в стремежа да се застъпи цялото богатство от теми, мотиви и сюжети на нашето народно творчество, да се даде широко и живо, вълнуващо отражение на живота на нашия народ. От една страна, навлизаме в целия легендарен свят, с който е живял народът в миналото: с образите на самодиви и вили, които олицетворяват представите на народа за красота, волност и песен; змейове, които грабят моми и невести; орисници, които определят съдбата на хората; слънцето, което се влюбва в хубава земна девойка. Тук са и баладите за вграждания и превръщения („Струмница невеста", „Лазар и Петкана", „Яна и Стоян" и др.). От друга страна, песните в Миладиновия сборник ни пренасят в епохата — също тъй легендарна — на силни юнаци, надарени със свръхестествена сила, в атмосферата на величави подвизи и битки, където израстват образите на Крали Марко, Момчил, Дете Дукадинче, Дете Голомеше, Секула детенце, Крал Латинин, Радич юнак, Дебел Новак, Темишвар Гюро, Янкула войвода и т. н. Между тия творби са и най-хубавите песни за болен Дойчин, който погубва черен арапин, за да избави града от страшно бедствие, да спаси обречената на гибел своя сестра. До неговата благородна фигура на рицар се нарежда сестра му — трогателна в обичта си към брата, очарователна и благородна в своята дълбока етичност.

Песните от Миладиновия сборник отразяват живота на народа в тогавашното време — неговия бит и обичаи, семейни отношения и конфликти, живота на овчари в горите и планините, многобройните перипетии на годежа и сватбата с кратките, но лирични и вълнуващи химни, които се пеят на младите, родителите, роднините, близките. В Миладиновия сборник се отразяват радостните и тъжни моменти на любовта — и любовните песни, богати не само по броя си, но преди всичко в разнообразието на чувствата, са едни от най-хубавите и най-ценни страници в тая великолепна книга.

Като важно достойнство на сборника трябва да се посочи стремежът на съставителите към точно записване на текстовете. Миладиновци възприемат принципа на фонетичното записване. Колко много държат на тоя принцип, показва подробното обяснение, което дават в предговора за използувания от тях правопис. Езикът на сборника отразява наречията, от които произхождат събраните материали. Последните обхващат източните и западните краища, което придава на фонетиката, формите и речника твърде голямо разнообразие. Понеже по-голямата част от материалите са от Македония, то преобладават характерните особености на западните наречия.

Самите съставители в предговора и бележките си служат със своето родно, стружко наречие. Писането на местно наречие е било нещо обикновено за оная епоха, когато още не е установен общобългарският литературен език. Миладиновци навсякъде наричат своя език и езика на поместените народнопоетически творби български, за което говори и заглавието на сборника.

Краткият, но много ценен предговор свидетелствува за широкия поглед, с който братята разглеждат народното поетическо творчество, за подготовката им, за съзнателното отношение към някои от най-трудните въпроси на фолклора, и покрай двете статии, които К. Миладинов помества в „Дунавски лебед" през 1861 г., си остава най-важният извор за теоретическите схващания на Миладиновци. Засегнати са въпросите за богатството на българското народнопоетическо творчество, за ролята на жените като изпълнителки на фолклора; споменати са имената на няколко певици, от които са записани голям брой песни; подробно е разкрито отношението на съставителите към въпросите на правописа и начините, по които са предадени езиковите особености на материалите. Твърде интересно е описанието на народното хоро, при което се пеят песните. Миладиновци го наричат, „училище, къде се усъвършенствувала народната поезия". Те описват хорото както на запад — в Струга, Охрид, Битоля, Кукуш, така и на изток — в Панагюрище, по сведения от В. Чолаков, за да покажат единството на българския народ, бит и творчество. Много ценни са ония места, в които се говори за дълбоката връзка на народната поезия с живота и за творческата одареност на народа.

Притежаващ такива ценни качества, сборникът на братя Миладинови се посреща с голям интерес и се оценява високо от нашата и чуждата общественост. Забележителни са преди всичко отзивите, които идат от чужбина.Руският учен проф. И. И. Срезневски веднага след излизането на сборника, още в 1863 г., отбелязва: „Вече и сега от това, което е издадено, се вижда, че българите не само не са останали назад от другите съплеменни народи по певческите си способности, но стоят и по-високо от много други по жизнената сила на своята поезия, че те трябва в това отношение да бъдат поставени почти наред със сърбите." Чешкият учен М. Фиалка в специална статия още в 1862 г. пише, че сборникът представя „истинска съкровищница на славянската народна поезия", и смята българските народни песни равни на сръбските. Друг чешки учен, големият езиковед Ян Гебауер, в 1863 г. изтъква „голямата поетическа цена на песните".

Миладиновият сборник разкрива пред научния свят богатството на българското народно творчество и послужва за извор на материал за многобройни научни изследвания. С това достатъчно ясно се очертава важното място, което заема не само в развитието на българската фолклористика, но и в историята на славянската фолклористика изобщо. След Миладиновци излизат многобройни фолклорни сборници, някои от които са забележителни с новия си и богат материал, каквито са например приказките, издадени от Кузман Шапкарев, или пословиците, обнародвани от П. Р. Славейков, но като нов, следващ етап в развитието на българската фолклористика по значение може да се сравни с Миладиновия сборник само голямата поредица „Сборник за народни умотворения", основана от Иван Шишманов в 1889 г.

Интересът към песните на Миладиновци се проявява не само в оценки и изучавания, но и в преводи. Още през 60-те и 70-те години на миналия век се появяват многобройни преводи на руски и чешки. Н. В. Гербел помества в сборника „Поэзия славян" (1871) четири песни. Ян Гебауер в 1863 г. превежда и обнародва на чешки 60 песни. Чешкият поет Й. Холечек използува широко Миладиновия сборник за своите две книги „Юнашки песни на българския народ" (1874—1875), посвещавайки книгите на двамата братя. Оттогава до днес многократно песни от Миладиновия сборник са превеждани в чужбина.

Когато определяме мястото на Миладиновия сборник в историята на българската фолклористика, не можем да не изтъкнем още едно важно обстоятелство: ролята, която той играе в развитието на българската литература. Нашите възрожденци имат към него възторжено отношение; Л. Каравелов му дава висока оценка. Иван Вазов не само пише своето вдъхновено стихотворение в „Епопея на забравените", в което очертава с голяма поетическа сила образите на двамата братя и ги възпява в редицата на дейците и мъчениците на нашето национално възраждане, но изразява и своето възхищение от сборника. Пред проф. Ив. Шишманов той говори: „Много високо ценях патриотичната и фолклорната им дейност. Сборникът им ми беше настолна книга." От Миладиновия сборник се учат на художествено майсторство най-добрите наши поети — от Ботев до Вапцаров. От него черпят теми и сюжети Пенчо Славейков и Кирил Христов, П. К. Яворов и Петко Тодоров. С разнообразното си съдържание, с красотата си, с патриотичната си насоченост обнародваните от Миладиновци народни песни са привлекли вниманието на българските писатели към народното творчество, затвърдили са в съзнанието на нашата писателска общественост значението на фолклора за развитието на една национална литература.

*

От твърде голямо значение за развитието на литературата е и въпросът за книжовния език. Принципните спорове, които се водят през първата половина на века за характера на книжовния език, са вече разрешени както теоретически, така до голяма степен и в живата практика на писателите. Окончателно побеждава схващането, че в основата на книжовния език трябва да легнат особеностите на живата, говоримата реч. Един от най-ярките привърженици на черковнославянската школа К. Фотинов заявява през 1846 г. в „Любословие": „Ми братие, как истии чада болгарскии, имаме должност да сохраниме това церковное наречие най-повече, нежели каков и да би бил другий народ славянский: нам е отечествено и природно, а другиму придано"; ако българският народ се отказе от черковнославянския — „от това церковно наречие прегладко, медоточно и свято", то той „ще ся лиши от това богоданное на наши праотци преимущество и свое достопохвално наследие ще изгуби". Неофит Рилски в „Болгарска граматика" от 1835 г. приема черковнославянския само като коректив на диалектните различия. Обаче В. Априлов, Ив. Богоров и Н. Геров се обявяват решително за изграждането на литературния език върху говоримата реч. Н. Геров в 1852 г. отбелязва: „Всичките просвещени народи, откак оставили старий си язик и взели за учебен оний,

който употребяват в жив разговор, тогава са взели преднина в науките." В своята „Първичка българска граматика" (1844) Богоров излага теоретическите основи на новобългарския книжовен език и с това оказва силно влияние върху възгледите за езика и върху употребата на говоримия език в училището и книжнината. За него граматиката на „бащиния език" трябва да бъде „основана на народен изговор".

По тоя начин споровете за характера на книжовния език се разрешават правилно. Остава да се водят дискусии около правописа, като се образуват няколко школи — етимологичната на Г. Кръстевич, Н. Геров, Й. Груев, Н. Михайловски, фонетичната на Н. Първанов, компромисната на М. Дринов, който прави опит да примири етимологичния принцип с фонетичния. Проблемите на правописа, разбира се, имат твърде важно езиково и обществено значение. Те отразяват различни обществени тенденции и в литературната практика често пъти се намират в зависимост от идейно-естетическите позиции на писателя. Но те не могат да играят решаваща роля в развитието на литературния език, не могат да спрат това развитие. Колко сложен е въпросът за българския правопис, показва обстоятелството, че той не бе решен и дълги години след Освобождението и бе предмет на ожесточени борби и спорове до най-ново време.

За нас е много по-интересен въпросът за положението на езика в литературната практика. Историята на нашата възрожденска литература показва, че езиковата теория ту изпреварва, ту следва живата литературна практика. Така например още Паисий и Софроний стигат до правилна основна постановка на проблема за книжовния език, но в собствената си писателска работа не могат да се освободят от силното въздействие на черковнославянския. Теорията изпреварва и езиковата практика на Раковски, който до края на живота си използува широко езиковите архаизми като граматическа система — по време, когато вече въпросът за характера на новобългарския книжовен език може да се смята решен. Разбира се, езиковите архаизации у Раковски нито са случайни, нито са някакъв неосъзнат остатък от миналото — те имат корена си в известни моменти от неговата патриотична идеология. От друга страна, със своя чудесен новобългарски език в Рибния буквар от 1824 г. П. Берон далеч изпреварва окончателното разрешение на теоретическите спорове и пише на език, който стои най-близко в сравнение с всички негови съвременници до съвременния български литературен език.

Главната трудност през 50-те и 60-те години се явява използуването на различни наречия като основа на литературния език. Западнобългарските наречия намират място още в езика на Неофит Рилски. Най-силната тяхна проява обаче се забелязва в практиката на редица книжовници, които произхождат от Македония — Д. и К. Миладинови, Р. Жинзифов, Гр. Пърличев и др. Някои от тях употребяват по-широко западнобългарските македонски наречия (Миладиновци), други използуват само известни елементи, стремейки се да създадат книжовен език върху смесена източнобългарска и западнобългарска основа (Р. Жинзифов). Но постепенно в книжовната практика се налага източното наречие (което не значи, че литературният език не се обогатява непрекъснато и от другите наречия) — поради обстоятелството, че в източнобългарските краища възникват важни обществено-икономически и културни средища, най-значителните български писатели, публицисти и журналисти водят произхода си от тия

краища (П. Берон,Ив. Богоров, Н. Геров, Д. Чинтулов, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Д. Войников, Н. Бончев, Н. Михайловски, Т. Бурмов, Др. Цанков, Тодор Икономов, М. Дринов, С. Филаретов и др.). Източнобългарското наречие с течение на времето обединява книжовниците от всички български краища, включително и от Македония. Езиковите колебания не остават без следа за творческата работа на отделни писатели и се отразяват твърде силно върху художествените им постижения.

Като централна фигура в българската литература през 50-те и 60-те години П. Р. Славейков изиграва голяма роля за развитието на литературния език не само защото с огромната си писателска, журналистическа и издателска дейност затвърждава източното наречие, но и защото го обработва като творчески орган. С право Ив. Вазов отбелязва през 1895 г.: „Писател, поет даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българския език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията."

*

Нуждите на общественото развитие определят характера на българската литература през 50-те и 60-те години. Поради липсата на значителни спорове за предназначението и основните направления на литературата, поради съвършено слабото развитие на теоретическата и критическата мисъл оформена естетическа теория не съществува. Обаче в художествената практика се очертават косвено принципите, които ръководят писателите. Художественото творчество трябва да решава важни обществени въпроси на епохата. Писателите търсят най-прекия път до широката читателска аудитория. Получили литературната си култура по различни пътища, но все повече изпитващи благотворното въздействие на руската литература с нейните големи граждански и естетически идеали, те се стараят да издигнат общото равнище на литературата, да я ориентират към големите постижения на съвременната европейска литература, да използуват възможностите, които им дава художественият опит на XIX в. В това отношение голям интерес представя литературният материал в нашите тогавашни периодични издания. Касае се както за проникването на чужди художествени произведения, така и за статии, информации и бележки върху литературни проблеми и явления от миналото и съвременността.

Но делото на писателите не е свободно от традициите, които съществуват в страната, които разкриват естетическото равнище или по-точно литературната изостаналост на читателската маса. Разбира се, тук не може да се говори за единство, защото това равнище не е еднакво в различните обществени прослойки. Тия прослойки имат свой естетически вкус, оформяван от родно, традиционно, и преводно четиво. Трябва да се преодоляват невежество, склонност към сантиментализъм, остатъци от религиозна книжнина. Писателите се намират пред трудни задачи. Но все повече почва да се чувствува чрез училището и печата въздействието на литературната и научната интелигенция върху естетическото възпитание на читателската маса.

Когато се говори за развитието на жанровете и литературните течения, когато се изучава художественият метод на писателите, трябва да се държи сметка за твърде сложната обществена и културна обстановка.

Литературата започва да играе все по-важна роля в обществения живот, в съдбата на народа и на отделния човек. Нищо чудно, че най-бързо развитие придобива поезията, която става преобладаващият жанр с всички нейни видове: от лирическата песен до поемата. Този жанр се явява още преди Кримската война. Опитите на първите стихотворци не са без значение за неговото развитие. През 40-те години вече новата българска поезия има първите си талантливи представители — Н. Геров, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, които тогава започват поетическата си дейност. Обаче в повечето случаи това са все още първи стъпки, често неуверени, със слаби художествени постижения, независимо от тематиката — любовно-сантиментална или обществена. Едва през втората половина на века поезията се разгръща широко, спечелва нов терен, затвърждава се като изключително важен дял на литературното творчество, с голямо обществено значение, създава забележителни художествени творби, има своите първи големи представители. Следователно с пълно право може да се каже, че от 50-те години поезията заживява пълнокръвно в нашата литература, засяга широка тематика, развива многообразни поетически видове, разработва поетическия език и изразните средства, създава по-разнообразен и богат стих.

Българската поезия получава силен тласък на развитие около Кримската война. В това отношение действуват няколко фактора: повишаването на общото културно и литературно равнище чрез разширяване на просветата, чрез преводите, чрез контакта с чуждия свят; развитието на литературния език; въздействието на народното поетическо творчество, което поетите оценяват и насочват съзнателно към него вниманието си. Но основната причина се явява бурното патриотично въодушевление, което се създава, обществената атмосфера по време на Кримската война, която събужда надеждите за освобождение и дава силен тласък на патриотичните чувства. Патриотичното въодушевление засяга дълбоко съзнанието на писателите, за което свидетелствуват стихотворенията на Чинтулов, Раковски и Славейков.

Участието на писателите в големите обществени борби, тяхната обществена активност определят и пътя на българската поезия от 50-те години нататък. Това е поезия гражданска. Това не значи, че се изключва сантиментално-любовната лирика — напротив, тя заема широко място в поетическата продукция (в творчеството на Славейков, в песнопойките на множество второстепенни стихотворци), но най-ценните, най-силните в художествено отношение, представителните творби на българската поезия се създават именно в областта на гражданската и патриотичната тематика. И тя определя характера на българската поезия след Кримската война.

Три големи фигури характеризират развитието на българската поезия през 50-те и 60-те години — Раковски, Чинтулов и Славейков. Първият от тях — Раковски — няма нито дарбата, нито поетическия размах на двамата си съвременници. Но той долавя основните патриотични настроения на епохата, в стихотворенията си и в „Горски пътник“ дава образа на бунтовника, повел решителна борба срещу политическото и социалното потисничество. Революционният пламък навлиза в българската поезия

чрез патриотичните стихотворения на Чинтулов; Раковски си поставя една голяма задача — да възсъздаде народните страдания и национално-освободителната борба върху широка основа. Революционният патос на неговата поема успява да развълнува съзнанието на съвременниците.

Чинтулов е несъмнено даровит поет. Патриотичната тема у него намира забележително за епохата художествено въплъщение. Той създава поезия емоционално наситена, призивна, целеустремена патриотично и граждански, търси разнообразие в поетическите форми, изработва си език, близък до народната реч, естествен, раздвижен и динамичен. Големите мисли, патриотичният патос, богатата емоционалност, енергичният и мелодичен стих осигуряват на Чинтуловите стихотворения широк обществен отзвук.

Обаче най-високите постижения в областта на българската поезия през тоя период принадлежат на П. Р. Славейков. Не може да има никакво съмнение в големия му поетически талант — той се чувствува още в ранните му стихотворения. Поезията на Славейков се отличава със забележително богатство както в тематично отношение, така и по изразни средства и стихотворна техника. Славейков живее пълнокръвен живот на поет — интимната лирика съвършено естествено съжителствува с големите обществени теми, със силната гражданска устременост. Славейков се отзовава твърде живо и на патриотичния подем, обхванал нашия народ по време на Кримската война, и макар че неговият национално-борчески порив не бива осъществен пълноценно в художествено отношение, тоя порив все пак показва широките възможности на поетическия му талант. Славейков пръв в нашата поезия разкрива пряко като свой художнически манифест разбиранията си за високата гражданска роля на поезията, рисува смелостта и вярата на общественика-демократ, но заедно с това и неговите лутания и крушения. В поетическото творчество на Славейков прозвучават скръбните и жизнерадостни ноти на любовта, природата пленява поета със своето очарование, непосредният хумор внася в тая поезия жизнерадостна атмосфера. Славейков изпълва със стихотворенията си няколко десетилетия, дава поетически облик на 50-те и 60-те години, оказва силно въздействие върху всички свои съвременници.

Интересен кръг от теми в тогавашната българска поезия представят творбите, в които се дава израз на чувствата на емигранта или живеещия в чужбина българин, който тъгува за своята родина. Носталгията изпълва много стихотворения на К. Миладинов и Р. Жинзифов. Тая тема е особено подчертана в творчеството на Жинзифов. В поезията на Чинтулов тя се явява не само като спомен за родната страна, но и като подтик за дейност, за посвещение на благото на поробения брат („Изпроводяк на едного българина из Одеса"). У Раковски (в „Спомен месторождения") отлъчието от родината го изпълва с „горчива люта жалост", но същевременно го връща към историческия спомен за „стари, славни твърдини".

Носталгичното чувство заема особено място в поезията на Константин Миладинов. Художествената дарба на Миладинов е несъмнена. Тя е получила добри възможности да се развие в една издигната, културна среда — в Янина, Атина, Москва, където е учил младият поет. Той публикува сравнително малко стихотворения (главно в „Български книжици", „Братски труд" и „Дунавски лебед") — през краткия му живот неговото внимание е било погълнато от други важни обществени

и книжовни задачи. За развитието на К. Миладинов като поет голяма роля изиграва любовта му към народното поетическо творчество. На места близостта с народната песен в съдържание, чувства, форми, език, стих е толкова голяма, че човек мъчно би различил стихотворенията на Миладинов от народнопоетически творби. Такива са лиричните песни „Бисера", „Голанче", „Желание", „Клетва"; изцяло с народна образност е пропито стихотворението „Побратимство". С простотата и топлотата на народната песен прозвучават строфите на „Бисера":

Бисеро, моме Бисеро,
що носиш бисер на гарло?
Твоето гарло хубаво
и от дробнога бисера
хиляди пъти по-бело.

Това са прости и задушевни песни за любовта, за мечтите и копненията на младостта — песни, в които народната образност и народните изразни средства проникват дълбоко в художествената тъкан. Очевидно е, че тук фолклористът иде на помощ на поета, но в случая се касае преди всичко за вътрешно сродяване с народния поетичен свят, за естествено израстване на едно творчество върху основата на народния поетически опит. К. Миладинов се явява в това отношение един от най-интересните примери за силното въздействие, което фолклорът оказва върху развитието на българската възрожденска литература.

В неговото творчество се преплитат две основни настроения — патриотични и интимно лични. К. Миладинов дава израз на народностното съзнание и твърдост на българина в няколко стихотворения, разобличава гръцките владици („Грък-владика и българите"), не се бои да жигоса — като Каравелов и Ботев — слабостите на своето, българското духовенство („Глас от далека земя"), рисува тежката съдба на експлоатираното момчесираче („Сираче"), бичува чуждото потисничество („Егюптин делия"). Обаче истински пропити с поетична сила са стихотворенията, посветени на тъгата по родината. Те разкриват образа на младия поет, който се намира в чужбина, мечтае за своята любима, която е толкова хубава, че слънце грее, когато се смее („На чужбина"). Друг път поетът се обръща към слънцето, за да му разкрие цялата си печал („На сянцето"), или се размисля за любовта си („Думанье") и заявява: „Защо, защо я да любам? Защо себе си да губам?", припомняйки ни по известна близост в настроението Ботевите „Майце си" и „Към брата си". Поетът иска да има орлови криле, за да напусне страната, където всичко е мрачно и студено, покрито с тъмна мъгла, мразове и снегове, брулено от силни ветрове и виелици, а в гърдите само хлад и тъмни мисли („Тъга за юг"). Той жадува да литне в родните места, където всичко е хубаво — природата, бистрото езеро, което се белее и се вълнува от вятъра в тъмносини багри:

Не, я не можем овде да седам!
Не, я не можам мразой да гледам!
Дайте ми криля я да си метнам
и в наши стърни да си прелетнам,
на наши места я да си идам,
да видам Охрид, Струга да видам.
Тамо зората грейт душата
и сънце светло зайдвит в гората;
тамо дарбите природна сила
со съта розкош ги разтурила:

бисто езеро гледам белеит
и си от ветар синотемнеит:
поле погледниш или планина —
согде божева йе хубавина.
Тамо по сърце в кавал да свирам,
сънце да зайдвит, я да умирам.

Искреността на чувството, полетът на поетическата фантазия, романтичният блян са намерили прекрасен израз в композиция и образност, в език и стил. Стихотворението „Тъга за юг" е поетически бисер, който разкрива лирическата дарба на К. Миладинов и не би трябвало да липсва от нито една българска антология. То веднага се отделя от останалите творби на поета със своята художествена зрелост; диалектът не само че не се явява пречка за приобщаване с него, но тъкмо обратно — придава на творбата своеобразна, обаятелна атмосфера, оригинално и неповторимо звучене.

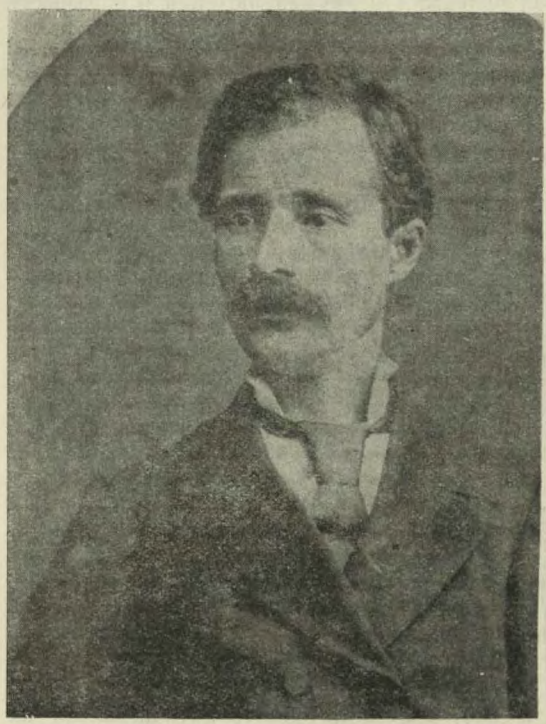
Когато проследяваме развитието на поезията след Кримската война, не можем да не отбележим налагането на п о е м а т а, която става твърде обикната художествена форма. П. Р. Славейков замисля няколко поеми — „Самуилка", „Крумиада", „Крали Марко", „Бойка", но поемата в неговото творчество намира кристализирана форма едва по-късно, през 70-те години. В края на 50-те години пише голяма поема Раковски — „Горски пътник". В нея — въпреки очевидните художествени слабости — той си поставя смело голяма творческа задача в широкообхватната композиция, която е начертал, в богатството на материала, който е нахвърлил, в идейната устременост, с която е наситена цялата творба, в патриотично-революционния порив. В 1866 г. Никола Козлев написва поемата „Черен арап и хайдут Сидер" (обнародвана две години по-късно в „Общ труд"). Тя още тогава прави силно впечатление и събужда интереса на широките читателски кръгове. В нея е нарисуван героичният образ на легендарен български хайдутин, който — по израза на писателя — „бранел селата и градищата от върли мъчители и изедници". Козлев използува образността и изразните средства на народния епос; дори и в ритмичната схема на поемата прозвучават народнопесенни интонации.

По-нататък българската поема се представя с редица произведения, появили се в края на 60-те и началото на 70-те години: „Кървава кошуля" на Р. Жинзифов (извадки от нея се печатат през 1869 г.), „Изворът на Белоногата", „Бойка войвода" и „Кракра Пернишки" на П. Р. Славейков, „Хайдути" на Хр. Ботев. Поемите на Славейков и Ботев представят високи художествени постижения и извоюват на поемата като жанр важно място в развитието на новата българска литература. Характерно за развитието на българската поема е, че, от една страна, тя се насочва към теми и образи, които живо вълнуват съвременния читател и отговарят на неговите патриотични чувства и борчески стремежи, а, от друга страна, използува богатата художествена традиция на народното творчество. Дори в повечето случаи и стихът носи всички особености на народния стих (особено у Славейков, Ботев и Козлев).

Външно встрани от българската литература се появява в 1860 г. една поема, която представя голямо поетическо завоевание за епохата — „Сердарят" („*Ο 'Αρματωλός*") на Г р и г о р П ъ р л и ч е в. Написана на гръцки и представена на годишния поетически конкурс в Атина, тя спечелва първа награда. В автобиографията си Пърличев описва много живо

интересните подробности около получаването на наградата. Насърчен, той написва нова поема — „Скендербей“ — за конкурса през следната година, но конкурсът не се състоял и поемата останала в ръкопис (пази се в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София).

Макар и написана на гръцки, нямаме основание да изключим поемата „Сердарят“ от развитието на българската литература. С атмосферата, която носи, с живота и обществената дейност на своя автор, с цялото му понататъшно литературно дело тя се свързва с историята на българската литература. Григор Пърличев (1830—1893) се ражда в Охрид в бедно занаятчийско семейство и минава години на тежко и мъчително детство. Силно въздействие му оказва неговият учител Д. Миладинов. Завършил при него охридското училище, той твърде млад започва да учителствува. На два пъти — в 1849 и 1859 г. — се записва да учи в Атина, където при втория си престой спечелва наградата за поезия. Дълбоката му привързаност към родината и вестта за трагичната смърт на братя Миладинови („останах като статуя недвижен и безответен“) го накарват да се завърне завинаги при народа си въпреки блестящите перспективи, които се разкриват пред него в гръцката столица като официално увенчан поет. Той учителствува дълги години, като се бори смело срещу гръцкото духовенство в защита на българския език и българската народност.

Григор Пърличев

Григор Пърличев се занимава с книжовна дейност до края на живота си: сътрудничи със статии и дописки в българския печат (в. „Время“, „Право“, „Македония“, сп. „Читалище“), превежда „Илиадата“, пише стихотворения, претърпява някои огорчения. Той приема извънредно болезнено острата критика на Н. Бончев за превода на „Илиадата“ и се затваря в себе си. Към края на живота си (1884—1885) работи върху своята автобиография

(излязла в 1894 г.), която представя интересна, живо написана, богата с битови и исторически данни творба.

Поемата „Сердарят" се състои от 912 стиха, в четиристишни строфи. Поради езика, на който е написана, тя носи следите на класицизма, но не е чужда на българските народнопоетически традиции както по сюжет (известни са значителен брой народни песни за героя на поемата Кузман капитан), така и по използуването на художествени похвати. Ето как започва, служейки си с отрицателното сравнение (по превода на Г. Балас-чев от 1895 г.): „Писъци се чуват от село Галечник в Река. Какво ли е зло постигнало мало и голямо, та всички са милно заплакали? Градушка ли поби ниви златокласи? Скакалци ли допаднаха? Или султанът е пратил преди време тежки данъци да сбира? Нито е градушка побила ниви злато-класи, нито са скакалци допаднали, нито пък султанът е пратил преди време да сбират тежки данъци: гегите убили Кузман капетана, сердарина, юнак над юнаци, и от сега занапред люти разбойници албанци ще тъпчат и оскверняват нашите сенчести планини. . ."

И започва тъжният поетически разказ за съдбата на сердаря Кузман, неговата майка Неда и годеницата му Мария. Кузман, комуто е поверена въоръжената защита на населението срещу насилията на албански раз-бойнически групи, пада при едно такова нападение след смела борба, в която унищожава почти всички нападатели. Останалите живи четирима албанци, трогнати от неговата мъжественост и смелост, донасят трупа в родния му дом. Поемата е много добре замислена — най-тясно се пре-плитат и свързват народен бит семеен живот и героични подвизи. Чрез ретроспекцията — разказа на четиримата албанци, оплакването на майката, която възпроизвежда цялата история на семейството, жалбата на годе-ницата Мария — се рисува съдбата на героите. Смели постъпки, силни чув-ства, безумна храброст, сурови характери, нежна обич и готовност за по-свещение — ето атмосферата, която придава на действието и на образите нещо необикновено и изключително. Използувайки свободно народните песни и легенди за Кузман капитан (не е само обикнат похват завършекът: „Сляп просяк, прочут певец, свирейки на двустранна гусла край пътя, нееше това, а аз, прост записвач, слушайки отбелязвах вярно тази негова песен"), едновременно с това Пърличев се вдъхновява от голямото изкуство на Омир и създава творба със забележителна естетическа сила. Основните образи са нарисувани в омировски стил; в изграждането им се използуват омировски похвати; кървавият двубой играе важна роля в действието; оплакванията на майката, близките, годеницата ни отвеждат към подобни омировски моменти. Но с класицизма на поемата се съчетават някои бъл-гарски народнопесенни елементи и известни повеи от романтичния стил, особено в края на поемата — с обстановката на гробищата, с гроба на Куз-ман на върха на хълма, с фигурата на девойката в черно (Кузмановата го-деница, която е станала монахиня), потънала в трогателна скръб по лю-бимия.

Дори и в прозаичен превод поемата на Пърличев не губи емоционално-образната си сила — тя е забележително поетическо постижение. Нищо чудно, че е получила наградата на атинския конкурс и е била оценена с големи похвали — като „произведение на чудотворно длето", където всеки стих е „чист бисер". За съжаление и до днес тя не е дочакала поетически превод на български (на автора не е било възможно да направи това — то

личи от безуспешния му опит да преведе нейното начало). При все че е писана на чужд език и не изхожда пряко от традициите на българската литература (сходствата, които могат да се открият между нея и „Кървава кошуля“ и „Изворът на Белоногата“, са далечни и случайни), поемата показва нарасналите литературни интереси на българската интелигенция през 50-те и 60-те години и големите творчески възможности на нашия народ.

Твърде особено място в българската поезия през 60-те години заема Димитър (Драгой) Великсин (1840—1896). Той е близък на Пърличев с това, че написва редица стихотворения на чужди езици — румънски, гръцки и френски, но за разлика от него създава и на български творби, които живо са вълнували съвременниците. В спомените си Вазов дава висока оценка за поезията на Великсин; той открива в нея „благовонен дъх“, „светли чувства“, „благородни отклици от добро и милост“ и припомня думите на Ботев: „За Великсина Ботев казваше в кафенето на Ганча Габровеца в Галац: — Аз съм поет по душа, Великсин е поет по изкуство.“ Вазов добавя „У Великсина съществуваше чувство на хубавото, той обладаваше развит литературен вкус и верен поетически усет.“

Роден в Браила в семейство на преселници, учил в Париж, Великсин придобива значителна литературна култура. Неговите стихотворения се появяват през втората половина на 60-те години в „Общ труд“, „Дунавска зора“, „Народност“ „Македония“ и др. Той не е чужд на патриотично-революционната тема (пише на френски „Плачът на България“ и „Лебедовата песен на един български изгнаник“), но главното му внимание е насочено към обществените нрави, към морално-дидактични въпроси („Мисли върху женитбата“, „Една отломка от човеческото сърце“, „Sutor non ultra crepidam“, „О, колко сладко“, „Кой дявол ме накара“, „Твърдоглава си, девицо“ и др.). Вълнува го положението на жената в съвременното буржоазно общество, остро протестира срещу униженията, на които тя бива подлагана; радва се на успехите на първите български актриси, появили се в представленията на Войниковия театър; в „Сонет за господжа Адела Хомер де Хел“, френска поетеса, изказва съжаление, че в българското общество още не се е издигнала жена-творец като нея; укорява с игрива ирония увлеченията на някои свои съвременнички по модите и възпява естествения чар на женската красота. Има нещо много благородно и хуманно в поезията на Великсин — тя действително е будела, по израза на Вазов, „добрите струни в човешката душа“. Към това трябва да се прибави изяществото на стиха, свободата, с която той борави с поетическите форми. Великсин постига значителна музикалност на стиха. Вазов не може да забрави отделни строфи от „Мисли върху женитбата“ тъкмо поради тяхната мелодичност:

Ти жена невйнна,
ангелска жена,
ти красна вербина,
ти цвете в градина;
пълно с меризма!

При какъв трън гнусен
гниеш сега ти!
При простак безвкусен,
при Тирсит намусен
ангелът седи!

Великсин пръв в нашата поезия си служи успешно със сонетната форма. Всичко това е събудило твърде жив интерес у съвременниците и Великсин е бил една от интересните фигури в тогавашния литературен живот.

Очевидно е голямото оживление в българската поезия през 50-те и 60-те години. Тя се представя от творци като П. Р. Славейков, Д. Чинтулов, Г. С. Раковски, К. Миладинов, Н. Козлев, Р. Жинзифов, Гр. Пърличев, Д. Великсин. Към края на 60-те години се явяват и Ботев, Каравелов, Вазов. За пръв път в поезията навлиза и една жена — Елена Мутева (през 1858 г. тя печата стихотворения в сп. „Български книжици"). Това са творци с разнородни дарби и възможности. Покрай темите, които разработват, трябва да се изтъкне, че те допринасят значително за развитието на българския поетичен език и на българския стих. В това отношение поезията през 50-те и 60-те години е слабо изследвана, но може да се отбележи, че стиховите форми се обогатяват, окончателно се затвърждава силабо-тоническото стихосложение, без да се превръща в изключително господствуващ канон. Народната песен упражнява силно влияние и в тая насока и това влияние личи особено в стиха на поемата, където народнопесенните интонации напълно владеят. Влиянието на народнопесенния стих ще се почувствува още по-силно в оригиналната стихова система, която създава Ботев.

*

Ново явление в развитието на литературата след Кримската война е възникването на оригинална българска белетристика. Въпросът за нейното начало може да има различна постановка. Могат да се потърсят първи прояви на белетристиката в опити за разказване, в повествователни елементи в дописки, мемоарни творби, житийни разкази, описания на действителни случки и т. н. Такива са например някои откъси (оригиналният им характер е често съмнителен) в „Смесна китка" на П. Р. Славейков (1852). Такъв е и случаят с една творба, която събужда известна полемика — „Проза и родолюбците. Сън на едно младо българче" от старозагорския учител С. П. Иванов („Цариградски вестник", 1858). Вземайки повод от нея, Т. Шишков в обширна статия „Наш прозаик" излага своите разбирания за белетристиката. Ние ще търсим обаче началото на българската белетристика не в случайни опити за разказване, за предаване на станали случки и т. н., но в появата на оформени белетристични творби с трайно литературно значение. Вниманието ни се насочва към три такива произведения, появили се през 1859 и 1860 г.

През 1860 г. в сп. „Български книжици" излиза повестта на В. Друмев „Нещастна фамилия". През същата година Л. Каравелов обнародва на руски своя разказ „Атаман болгарских разбойников" (в сп. „Наше время"). Още с първата си белетристична творба Каравелов очертава основния характер на цялото си по-нататъшно творчество. В „Атаман болгарских разбойников" (на български „Войвода") открито се разобличават насилията и варварството на администрацията и правосъдието в турската държава и се рисува волята и готовността на българския народ за въоръжена борба срещу потисниците.

Една година по-рано Василаки Попович (1832—1897), тогава студент в Московския университет, печата също на руски (в сп. „Русская беседа", 1859) творбата си „Отрывок из рассказов моей матери. Поездка

в виноградник (болгарская повесть)". Неговият разказ е твърде слабо познат. Роден в Браила в 1830 г. от български преселници от Ямболско, Попович завършва Историко-филологическия факултет на Московския университет и преди Освобождението учителствува в гр. Велес. Той е твърде близък със славянофилските среди в Москва, поради което и посвещава разказа си на известния славянофил Александър Василевич Рачински, свързал се по време на Кримската война в Бесарабия с българските доброволци, след Кримската война руски консул във Варна, автор на редица статии за България и българите.

Разказът на В. Попович е близък в тематично отношение с първата белетристична творба на Каравелов — той е посветен на турските жестокости и насилия над поробения български народ. Авторът разказва случка от кърджалийските времена (вероятно от края на XVIII в.) по спомените на своята майка. Интересно е обръщението към читателите в края на творбата. В. Попович хвърля светлина върху творческата история на своя разказ — не само посочва повода за неговото написване, но разкрива и характера на белетристичното му оформяне:

„Нашата среда е тежка!. . Ние се задушаваме. . . Беше време на физически, повече външен натиск, повече варварски, фанатически; но сега над нас тегне нравствена, безизходна сила, която от час на час става все по-тягостна и тягостна. Такива пословици като „Трай, душо, черней, кожо", „Трай, душо, до велики пости" не остават без действие и значение, защото те не са нищо друго освен резултат, създаден в разните периоди на нашия потиснат, апатичен живот!. .

Записвам тоя разказ и го предавам като достоверен факт, чут от мене от очевидец, който, в простотата на своето сърце, не искаше да го отнесе със себе си зад предела на живота, пълен със силни вълнения — и тоя очевидец е моята седемдесетгодишна майка.

От своя страна, когато слушах тоя разказ, в дълбочината на сърцето и душата си, мълчейки, аз се заклех писмено, в печата или по какъвто и да е друг начин да го предам и на другите, подобни на мен млади хора, дори на старците и изобщо на всекиго, у когото сърцето и душата не са напълно закоравели и са способни да се вслушат в нещо тъжно, което се носи отдалече, отдалече тук към север. Не е ли това песен с елегично настроение, в съпровод на нашата гайда? Не е ли това дълбока елегия, стонове, жалобни вопли на родната майка земя, потрисана от ужаси от толкова отдавнашни времена, или нещо друго — оставям на тебе самия да отгатнеш със сърцето си — прости за израза!"

Послесловието на автора разкрива цялата идейна и емоционална атмосфера на творбата. Героинята на разказа, майката на Попович, се връща в спомените си към своето детство и разказва за ужаса, който е изпитала, когато вижда труповете на трима българи, набити на кол. В душата на детето остава дълго време потресният спомен за виденото. Едва по-късно детето научава от майка си, че трите трупа, видени някога край Тунджа, са били на трима братя, които са искали да спасят баща си от насилието на един еничарин.

Попович започва разказа си с описание на оживлението в градския пазар, когато бащата и малката дъщеря минават през него, с чудесния изглед на живописната природа, с радостното настроение на детето. Тол-

кова по-страшна и по-тъжна е картината, която скоро се показва пред очите на двамата.

Творбите на Каравелов и Попович имат едно и също предназначение — да разкрият пред руския читател ужасите на турското иго, тежките страдания на българския народ, да предизвикат съчувствието и симпатията на руската общественост. Това е част от оная дейност, която вършат редица български студенти и емигранти в Русия, главно в Москва, след Кримската война, особено през 60-те и 70-те години. В руския печат публикуват дописки, статии, описания Л. Каравелов, В. Попович, Р. Жинзифов, М. Дринов, Н. Бончев и др. Интересно е, че на обнародваните материали понякога се придава художествено-белетристичен характер, както е случаят с Каравелов и Попович, и те могат да бъдат сметнати като преходна форма между публицистика и белетристика. Подобен разказ малко покъсно публикува и Р. Жинзифов („Прошетба", сп. „Братски труд", 1862); с подобни творчески проекти живее и Н. Бончев.

Твърде интересно е обстоятелството, че първите опити за създаване на българска белетристика възникват в Русия, в руския печат, и са най-тясно свързани с развитието на нашата публицистика. Също така напълно закономерно е и друго явление — първите български повести и разкази, включително и обнародваната в 1860 г. „Нещастна фамилия", са посветени на страданията и освободителните борби на българския народ. Те са напълно съвременни и актуални по съдържание и отговарят на задачите, които българската действителност издига през 60-те години пред литературата и изкуството — да се поставят в служба на национално-освободителното движение. От тия задачи и от нуждите на историческия момент се определят не само тематиката и проблематиката на българската белетристика, но и методът на художествено изображение — романтизъм и реализъм, които ту се смесват и съчетават, ту се борят за взаимното си преодоляване, докато най-сетне побеждава реалистичният метод, характеризиращ се през тоя период със силна романтична окраска.

При все че излиза едновременно с разказа на Каравелов, а творбата на Попович я предхожда с една година, в същност повестта на Друмев „Нещастна фамилия" поставя началото на новата българска белетристика. Тук хронологията няма решително значение, защото се касае за почти пълно хронологично съвпадение. Трябва да се намери друга изходна точка за решаване на въпроса — езикът и предназначението на трите произведения, връзката им със съвременното развитие на българската литература. Разказите на Л. Каравелов и В. Попович са написани на руски език и са предназначени за руския читател, когото трябва да осведомят за живота и страданията на българския народ. Обнародвани в руски издания, те остават в онзи момент непознати на българската общественост, не оказват влияние върху нашия читател, не се превръщат веднага в традиция на българската белетристика. Разбира се, в световната литература съществуват литературни произведения, които са писани първоначално не на родния език и са се появили в чужбина, но които представят неотделима част от националната литературна традиция. И в нашия случай ние нямаме право да откъсваме творбите на Попович и Каравелов както от тяхното целокупно творчество, така и от общото развитие на българската литература. Но тук се касае за установяване на едно начало, за отбелязване на изходния пункт в развитието на един национален жанр, за издирване на връзката

на литературната творба със съвременната общественост, за тласъка, който литературното произведение дава на развитието на жанра и на цялото литературно движение, за мястото, което заема в съвременния нему национален литературен процес. Първата оригинална белетристична творба, която стига до нашата читателска публика, за да я развълнува със своето патриотично съдържание и да ѝ даде представа за особеностите на белетристичния жанр, е несъмнено повестта „Нещастна фамилия".

Предимството на Друмев обаче не бива да се схваща като някакво изключително обстоятелство, което го поставя в положението на учител на по-нататъшните български белетристи. В това отношение той е до известна степен учител само на Илия Блъсков, който в 1865 г. обнародва повестта „Изгубена Станка"; що се касае до Любен Каравелов, не може да става и дума за някаква зависимост от Друмев. Както бе изтъкнато, Каравелов започва творческата си работа в тая област едновременно с Друмев, развива се по съвършено други пътища, проявява необикновена активност, като създава в разстояние на по-малко от две десетилетия голямо дело на белетрист.

Трябва да се отбележи също, че началото на новата българска белетристика не е свързано пряко с традициите на старобългарските нравоучителни и героично-исторически разкази и повести, твърде широко разпространено четиво в средновековието. Макар и да продължават все още да се преписват в ръкописни сборници през XVIII в. и дори някои от тях да излизат печатно през първата половина на XIX в. (напр. „Александрията", 1844 г., в нов превод от гръцки), старобългарските повести и разкази стоят далече от интересите на новия български читател, а още по-малко могат да послужат като почва, върху която може да се формират художествената култура и творческите импулси на българските възрожденски писатели. Не би могло също да се извежда началото на новобългарската белетристика от „Житие и страдания грешнаго Софрония". Това е наистина забележително произведение на българската художествена проза и заема важно място в нашата литература, но новобългарската белетристика не изхожда от неговите традиции, въпреки тематичната близост на „Нещастна фамилия", „Изгубена Станка" и „Войвода" с него.

Нуждите от белетристика и нарасналите интереси на новия читател се задоволяват първоначално с преводна и побългарена белетристика. Тя се представя преди всичко от сантиментални и дидактични произведения, което е твърде естествено за един период, когато се рушат феодалните основи на обществения строй и на сцената се явява една нова класа — търговско-занаятчийската. Колкото и да са различни и своеобразни условията на общественото развитие в България, което дава и твърде своеобразен характер на литературното ни развитие, все пак в дълбоката си същност, в основните си тенденции нашата литература не може да не се подчинява на ония главни закономерности, които определят насоката на европейския литературен процес. А появата на сантиментализма в европейските литератури е свързана тъкмо със смяната на феодализма с периода на буржоазно развитие. Ако в европейските литератури през тоя период се явяват сантименталните романи и повести на Ричардсон, Стерн, Ж. Ж. Русо, Б. дьо Сен Пиер, Карамзин, не случайно у нас се превеждат и побългаряват един век по-късно (в зависимост от своеобразните български условия) „Павел и Виргиния" и „Индийската хижа" (1850), „Сирота

Цветана“ и „Невенка, болярска дъщеря“ (познатите повести на Карамзин „Бедная Лиза“ и „Наталья, боярская дочь“), многобройните сантименталнодидактични разкази на Кр. Шмид, романът на Б. Стоу „Чичовата Томова колиба“ (1858) и др. Много по-късно у нас проникват големите европейски и особено руските реалисти, което помага извънредно много за утвърждаване на реализма в българската литература. Първите оригинални български повести и преди всичко повестта „Нещастна фамилия“ се явяват в периода, когато реализмът започва да си пробива път в нашата литература, но все още са твърде силни влиянията на чуждата сантиментална, дидактичноморализаторска и романтична белетристика.

Преводните творби оказват несъмнено въздействие върху възникването на интерес към белетристиката у нас и върху развитието на самата оригинална българска белетристика. Още в първата половина на века се превеждат някои по-значителни произведения на световната литература: „Приключенията на Телемаха“ на Фенелон (1845) и „Робинзон Крузо“ на Д. Дефо (1849). През 50-те и 60-те години се явяват главно произведения на сантименталната и романтично-приключенската литература: „Райна княгиня“ и „Троян и Ангелица“ от А. Ф. Велтман (1852, 1858), „Сирота Цветана“ и „Невенка, болярска дъщеря“ от Н. М. Карамзин (1858,1867), „Душица“ на И. Ф. Богданович (1865), „Павел и Виргиния“ и „Индийската хижа“ на Б. дьо Сен Пиер (1850), „Скитникът евреин“ на Евг. Сю (1860), многобройни разкази на Кр. Шмид, няколко произведения на Ж. Мармонтел и Кс. дьо Местър. Големите европейски реалисти почти не са представени, като се изключи разказът на Ч. Дикенс „Глад на кораб“ (1860) и някои откъси от френската литература, влезли в книгата на Д. Войников „Сборник от разни съчинения“ (1860).

Преобладаващият характер на преведените белетристични произведения определя и влиянието, което те оказват на начеващата българска белетристика. Това добре личи в творчеството на В. Друмев и Ил. Блъсков. По-различен е случаят с Каравелов, насоката на чиято дейност се определя не от наличните български преводи, а от непосредното му запознаване с руската литература и чрез руския език — с другите европейски литератури.

Твърде интересно явление в преводната литература представя п о б ъ л г а р я в а н е т о. Това е обикната форма на усвояване и приемане на чуждите литератури — форма, която има стари традиции у нас, както и другаде. В същност превеждането в нашето средновековие почти винаги представя побългаряване, свободно приспособяване на чуждия текст към собствените нужди. В тоя смисъл всяко превеждане се явява претворяване, творческо възприемане на чуждия текст, превръща се в съавторство. Тая традиция продължава и през Възраждането и тя се явява извънредно пригодна в един исторически момент, когато се създава нова култура и бързо трябва да се навакса общото културно забавяне и изоставане. Това е важен етап в създаването на нашата национална литература. Побългаряването, т. е. отдалечаването от оригиналния текст, може да се дължи и на посредството на различни езици, през които минава творбата. Известен е случаят с разказа на Кр. Шмид „Изгубеното дете“, който Хр. Павлович в 1844 г. превежда от гръцки, а на гръцки разказът е бил преведен не от немския оригинал, а от френски. Но в повечето случаи побългаряването е съзнателен акт, целещ да приближи чуждата творба до българския читател. То представя особена форма не само на обикновено

приспособяване на произведения от чуждите литератури към нуждите на българската действителност, но едно претворяване, което оказва своето влияние и върху особеностите на художествения метод — може и в тая насока да доведе до интересни и съществени изменения. Ил. Блъсков така определя задачата в побългарените разкази „Рада клюкарка", „Азаил и неблагодарний селянин" и „Две сестри": „Аз съм много променил „Рада", за да погадя тогавашните жени за клюкарството, което съществуваше доста... „Азаил" преведох за наставление на неблагодарните, а „Две сестри" — за гордостта на момите с хубостта им." Побългарявайки Карамзиновата „Бедная Лиза", Й. Груев сменя названието на книгата и името на героинята — „Сирота Цветана". Същото явление наблюдаваме и при втората повест на Карамзин (преведена и побългарена от Ст. Захариев и преработена и издадена от П. Р. Славейков) — „Наталья, боярская дочь" става „Невенка, болярска дъщеря". Разказът на Кр. Шмид „Наводнението на Рейн" на български се превръща в „Наводнение на Дунав". Побългаряването обаче не се изчерпва само с промяната на имената, то се намесва и в действието, в обстановката, в очертаването на характерите, като всичко се приспособява — в по-голяма или по-малка степен — към българската среда.

Побългаряването не среща възражения — приема се като напълно естествен подход. Славейков сам практикува побългаряването (дори в лириката) и когато пише отзив през 1859 г. за „Сирота Цветана", не се обявява по принцип против тоя способ на усвояване на чужди литературни произведения, а само критикува външния, повърхностния начин, по който побългаряването е извършено от Й. Груев: „Желателно е нашите преводители и побългарители на романи да не забравят състоянието и развитието на народа си. Да навлечем на французойка или на немцойка или рускиня един български сукман не ще каже, че сме я побългарили, защото иска още повече нещичко — иска да се привикне и в българския бит." Побългаряването се отрича теоретически по-късно от Л. Каравелов и Н. Бончев.

Анализът на начина, по който се върши побългаряването, и изискванията, които се поставят пред него, могат да разкрият интересни страни от теоретическите позиции на българските писатели. То се осмисля най-често като опит за пренасяне на една непозната и следователно по-абстрактна жизнена обстановка в по-близка, разбрана, по-правдива, по-действителна. Понякога се редуцират сантименталните моменти, за да се приближи изображението към реалния изглед на българския живот. По тоя начин побългаряването се явява като своеобразна тенденция за реалистичен подход, за приближаване към реализма като художествен метод на изображение.

Групата на българските белетристи през 60-те години е малобройна — Друмев, Блъсков, Каравелов. Белетристичните опити на други книжовници през тоя период се оказват безплодни (напр. „Дойнова сватба" от Н. Попов, 1864). Но Друмев, Блъсков и Каравелов създават здрава и плодотворна повествователна традиция, която бива продължена успешно не само през 70-те години, но и след Освобождението. Те насочват вниманието си към съвременния живот, към народния бит, към социалните проблеми, към национално-освободителната борба. Тяхното развитие като белетристи не винаги е свързано генетично (очевидна е връзката между „Нещастна фамилия" на Друмев и „Изгубена Станка" на Блъсков), но най-общата линия е единна — близост до живота. Различията започват в идейната

оценка на жизнените явления, в силата на художественото изображение, в литературната култура, в зрелостта на таланта. Оттук и постиженията и неуспехите, силата и слабостта на обществения резонанс, историческата трайност на произведенията. Във всеки случай появата на оригинална белетристика представя една от най-характерните черти на литературното движение след Кримската война.

*

До известна степен подобно значение има и развитието на драматургията, която обаче не достига размаха и постиженията на белетристиката. Тя е свързана с появата на българския театър. За негови по-ранни наченки нямаме никакви сведения. Може би издирванията ще открият театрални прояви преди Кримската война в средата на българската емиграция в Румъния, Русия или Австрия. Във всеки случай историята на съвременния български театър не може да се изведе от ония театрални или театровидни форми, които могат да се открият в някои народни обичаи и обреди и във фолклора. Само условно може да се говори и за наченки на театъра в рецитацията на училищни диалози на изпитните тържества в края на учебната година.

Първите установени досега български театрални представления датират от 1856 г. — представянето на комедията „Михал" в Шумен и на пиесата „Многострадална Геновева" в Лом. Организатори и режисьори на първите представления са учителите Сава Доброплодни (1820—1894) и Кръстьо Пишурка (1823—1875). Особено интересна е фигурата на С. Доброплодни, оказал силно влияние на своите ученици, бъдещи драматурзи и театрали, Д. Войников и В. Друмев. Роден в Сливен, той се учил в гръцката гимназия в Цариград, след което учителствувал в Котел и Шумен. По време на Кримската война живее в Сремски Карловци (тогава в Австрийската империя), където е имал възможност да се запознае с театралното изкуство. Той поставя в Шумен побългарената от него комедия „Михал", в която изобразява редица интересни черти от тогавашния български бит. Доброплодни има трайни театрални интереси, превежда и пише пиеси, които след Освобождението се играят от театралните групи („Трите ефрейтори", „Прошенописецът", „Двамата взводни командири", „Вяра и любов или Велислав и Слава"). Той е автор и на редица учебници („Здравословие", „Водител за взаимните училища", „Пространний буквар" и др.). Отличен педагог, Доброплодни спечелва любовта на своите ученици и не случайно Друмев го избира за прототип на учителя в „Ученик и благодетели".

Театърът се явява като една необходимост в условията на бързото обществено-икономическо и културно развитие след Кримската война. Подтикът идва от запознаването с чуждия театър, от посещението на чужди групи, от театралните представления, които организират полските и унгарските колонисти.

Българският театър до Освобождението има любителски характер, той е проява на самодейността. Донякъде изключение прави театралната трупа на Д. Войников в Румъния. Любителският характер на театралните представления е засвидетелствуван от всички сведения и данни, които са стигнали до нас. Той се проявява в режисура, в подбор и игра на актьорите, в сценография и костюми, в театрални съоръжения и театрални зали.

Театърът се опира на училището (учители и ученици) и читалището и макар и ново явление в живота на българина, получава широка популярност сред народа. Театрални представления се дават в цялата страна; в тях участвуват охотно учители, ученици и граждани, при все че за участието на жените се явяват големи ограничения. Само в трупата на Войников в Румъния се осмеляват да участвуват жени (не без влияние на румънската действителност, където жените-актриси са нормално явление) и се оформят няколко талантливи артистки като Аника Костович, Матилда Попович и др. Д. Великсин възторжено поздравява тяхната поява със сонета си, посветен на М. Попович.

За начина, по който народът от села и градове е посрещал театъра, имаме интересни свидетелства. Едно от най-ярките е разказът на Вазов в „Под игото" (главата „Представлението"). Успехът се дължи преди всичко на задачите, които се поставят на българския театър още при зараждането му: да бъде училище за народа, да играе нравствено-възпитателна и патриотична роля. Войников ясно определя тия задачи в 1868 г.: „Какво по-добро училище за едно общество освен народното позорище, дето разни примери от човешкия живот идат да дадат най-благородни уроци за всекиго, според състоянието му, за да узнае какво трябва да желае и да върши? С една реч историческото народно позорище е едно вярно огледало, дето всеки може да види и ся научи своята длъжност към отечеството си, към народа си."

Театърът предизвиква известни спорове както в печата, така и в самото общество. Чорбаджиите и туркофилите се боят от национално-патриотичната роля, която може да играе: след първите представления в Лом чорбаджиите наклеветяват организаторите им пред турските власти в бунтовничество, поради което последват арести. Някои консервативни среди се обявяват против театъра, защото смятат, че той ще донесе покварата на европейската цивилизация. Така, С. Филаретов съобщава в дописка до „Дунавски лебед" през 1860 г., че когато в София давала представления една немска трупа, „някои простаци" и „някои бабички" казвали, че „било тежък грях да ходи човек у театъра, защото, казват они, актерите били антихристи, актрисите били самовили". Демократическите и революционните среди защищават театъра, защото виждат в него могъщо средство за патриотично възпитаване на народа. Те обаче често критикуват репертоара, защото не намират в него ясна идейна целенасоченост. В това отношение представят голям интерес изказванията на Ботев и Каравелов.

Въпросът за репертоара изобщо се оказва твърде сложен. На първо време липсват оригинални драми, а сериозни преводни пиеси се явяват едва през 70-те години (Молиер, Шилер, Лесинг, Юго, Пушкин и др.). Голямата драматургия почти не влиза в театъра до Освобождението. Играят се главно преводни и побългарени пиеси със сантиментален, нравствено-дидактичен, исторически или сатирично-битов характер, като „Геновева", „Велизарий" (от Х. К. Х. Траущшен), „Михал" (преработка на С. Доброплодни), „Не ще може или Глезен Мирчо" (побългарената от Т. Шишков пиеса на Фонвизин „Недоросль") и др. От българските автори с голям успех се играят преди всичко пиесите на Войников и Друмев. Българската историческа драматургия се ползува с особена популярност и изпълнява важна патриотична роля. Успех имат и битовият фарс и комедията, защото раз-

обличават, макар често пъти и с твърде примитивни средства, обществени недъзи и слабости.

Оригиналната българска драматургия се ражда главно с оглед на развитието на театъра, за да задоволи неговите репертоарни нужди. Националният репертоар се проявява най-напред в побългаряването на чужди пиеси (показателен е примерът с „Михал"), докато се създава българската оригинална драматургия — преди всичко в лицето на Д. Войников и В. Друмев. В създаването на тая драматургия участвуват и други писатели — както П. Р. Славейков и Л. Каравелов, така и второстепенни автори като Бачо Киро Петров, Ат. Узунов, Д. Шишманов, Т. Х. Станчев и др., без да зарегистрират успехи.

Известно отношение към създаването на българската драматургия имат диалозите с нравствено-дидактично и патриотично съдържание. Диалози пишат Д. Войников и П. Р. Славейков, Й. Хаджиконстантинов Джинот и др. Те се отличават от литературните диалози на Неофит Бозвели, защото са предназначени за сценично изпълнение (рецитация), обикновено от ученици. В диалозите няма индивидуализирани лица, не може да се говори и за драматично действие. Но те са се посрещали с интерес от слушателите, защото непосредно и живо, понякога с хумор, са посочвали лични и обществени слабости и са поставяли въпросите за значението на просветата и знанието, за запазването на езика и народността, за борбата срещу гърцизма, за увлеченията по модите и т. н. В печата се оценява тяхното въздействие: „Един разговор между двама младежи върху наука или учение по̀ с приятност би се слушал от старите им, отколкото едно монотоническо слово, което много пъти достигва и да ги приспива." Твърде голям успех имат диалозите на П. Р. Славейков — както поради актуалността на темите си, така и поради живия език, сатиричния си нерв и хумор. С посилни драматургични качества се отличава една творба на В. Попович — „Монолог или Мисли на владиката Илариона напред да изгори българските книги от книгохранилищата на Търновската митрополия" (1859). Монологът, написан в стихове, се приближава до формата на драмата; направен е опит за вникване в психиката на героя, чийто образ се разкрива в драматична борба; монологът не е лишен от външен и вътрешен драматизъм. Известен театрален опит показва С. Доброплодни с побългарената фарсова комедия „Михал" (1853) — очертани са драматични ситуации, доловени са комични типове, постигнати са комични ефекти, макар и с твърде груб характер; проявено е известно умение в композицията. Театралните интереси на Доброплодни се проявяват и по-късно; той пише пиеси, които се играят след Освобождението.

Първата българска оригинална драматична творба е създадена от Теодосий Икономов — комедията „Ловчанският владика или Беля на ловчанският сахатчия" (написана в 1857 г., издадена в 1863 г.). Т. Икономов (1836—1872) е роден в Свищов, завършва гимназия в Киев и следва в Киевския университет. Към края на 1859 г. заминава за Прага да довърши образованието си; през 1861 г. се озовава в Белград при Раковски, след което учителствува до смъртта си в Болград. Сътрудничи със статии, слова и стихотворения в „Общ труд", „Народност" и „Летоструй", превежда откъс от Белински „За възпитанието". Както се вижда от биографията му, Икономов ще е притежавал значителна култура за времето си.

Пиесата си обаче той пише твърде рано, като ученик в Киев, и тя носи явните слабости на пръв драматичен опит.

За сюжет на комедията е използувана истинска случка, станала в Ловеч с гръцкия владика. В творбата се разобличава развратът на гръцкото духовенство. Владиката задиря жената на местния часовникар Стойчо — хубавата гъркиня Мариола. Посъветван от приятеля си Драган, часовникарят привидно заминава за Свищов и изненадва владиката с жена си в собствения си дом. Владиката публично е разобличен и осмян.

Положителна страна на пиесата се явява актуалността на темата — младият автор насочва вниманието си към нравствено-семейните и обществените отношения на своето време. Обаче липсата на талант и опит не му позволява да излезе извън грубия натурализъм. Авторът не е успял да овладее материала, композицията е слаба, драматизмът е външен, езикът е съвсем слабо индивидуализиран.

През 60-те години българската драматургия почти няма други представители освен Д. Войников. Опитът на П. Р. Славейков да навлезе в комедията не се оказва особено успешен. В „Малакова" (1864) — кратка комедия в седем сцени с различно местодействие — той е въвел две теми: увлечението по модите и отношението между по-възрастна жена (вдовица) и втория й мъж (млад, но беден). Творбата е момент от голямата борба, която общественикът, журналистът и поетът Славейков води срещу чуждите моди, нахлуващи в страната. Това е борба за запазване на българското, здравото, самобитното в живота и морала на нашия народ. Но комедията е слаба като литературно произведение — нестройна композиция, незадълбочени образи; комизмът е изграден върху външни, диалектни ефекти на езика. Но тя не е минала незабелязано за съвременниците — била е четена и дори играна (в Цариград, Пловдив и Русе) и е оказала известно въздействие върху зрителя.

Драматургията на Войников се насочва главно към теми от историята и цели да възпитава патриотично съвременниците. С това Войников, сам лишен от високи художествени постижения, създава плодотворна традиция в българската литература. Опитът му в областта на комедията е по-успешен — за това свидетелствува „Криворазбраната цивилизация", която, въпреки всичките си слабости, представя най-сполучливата комедия в българската възрожденска литература. Играна в една съвременна преработка през последните години, тя показва, че е запазила до голяма степен свежестта на своето въздействие и върху днешния зрител.

*

Жанровата картина на българската литература през 50-те и 60-те години все още не е много богата. По-разнообразна е в областта на поетическите видове; в белетристиката и драматургията само са набелязани основните линии. Рано е да се говори за развитие на пътеписа, мемоарната литература, литературната критика, които — особено през 50-те години — са още в зародиш. През 60-те години вече се появяват отделни интересни произведения: пътеписът на Ив. Богоров „Няколко деня разходка по българските места" (1868), пътните записки и спомени на Каравелов, литературно-критически статии на Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Д. Войников, Т. Шишков и др. По-широко се разгръщат публицистиката и фейлетонът.

Все още слабото развитие на литературно-теоретическата мисъл не позволява да бъдат поставени на широко разискване големите въпроси на литературата. При все че в 1858 г. Славейков превежда началото на седма глава на „Мъртви души" за писателя-реалист и писателя-романтик („Двамата писатели", в „Цариградски вестник"), Друмев в предговора към „Нещастна фамилия" посочва основното предназначение на литературата да принесе „нещичко майце си", Войников често снабдява пиесите си с предговори, в които излага естетическите си възгледи, голямата теоретическа битка за основните направления на нашата литература се разразява през 70-те години в статиите на Т. Икономов („Поезията на природата и нашите нужди"), П. Р. Славейков („За романа", рецензията за „Иванко" и др.), В. Друмев, Н. Бончев, Л. Каравелов и Хр. Ботев. Тогава именно се поставят най-остро въпросите за реалистичния метод.

На практика обаче тия въпроси възникват по-рано, в самото творчество на писателите. Ето защо през 50-те и 60-те години ние вече можем да говорим за борба на художествени методи и литературни направления. Разграничаването в литературата върви не само по общите идейно-политически позиции на писателите — революционно-демократическа линия и демократично-просветителско течение. Очевидно, от тия позиции най-общо се обуславя и художественият метода на писателите от едното и другото течение: у Раковски преобладава романтичният метод; твърде силни романтични струи има и в творчеството на Славейков, Друмев, Блъсков, обаче постепенно проявите на реализма се засилват. Разграничението върви не по избора на един или друг метод, а по характера, естеството, начина на използуване на метода, определящи се от идейно-обществените позиции на писателя.

Картината на българската литература през 50-те и 60-те години с оглед на художествения метод и литературните направления е твърде интересна. Поради историческото своеобразие на условията, при които се твори, българската литература закъснява в своето развитие. Затова и познатите от историята на европейските литератури течения през XVIII и XIX в. у нас се появяват със закъснение и не се разгръщат широко, пълно и цялостно. В тоя процес литературните направления, които другаде имат дълъг самостоен живот, у нас се настигат и се застъпват. Това важи не само за отделните периоди, но дори и за отделни писатели, което затруднява разграничаването на явяващите се в твърде сложни съчетания отделни особености на различни художествени методи.

Това се отнася в особено голяма степен за периода на 50-те и 60-те години, когато литературният живот тръгва по пътя на бързо и стремително развитие. Несъмнено е присъствието на сантиментализъм, романтизъм и реализъм, но те все още не се оформят като ярко обособени течения. Все пак по-ясно забележима е линията на романтизма — в творчеството на Раковски, Войников, Козлев, К. Миладинов, Жинзифов, Славейков, Чинтулов, Друмев, Блъсков, при все че българският романтизъм не създава големи, внушителни творби и не може да се сравнява с развитието на романтичното направление в другите славянски литератури (да си спомним гениалните произведения на полските романтици). Романтичното начало твърде често се преплита със сантиментализма както в поезията, така и в белетристиката (Славейков, Друмев, Блъсков).

Присъствието на романтизма обаче не изчерпва цялата характеристика на българската литература през разглеждания период. Наред с него твърде ясно се налага реалистичната тенденция за изображение. У Славейков, Друмев и Блъсков романтичните елементи съжителствуват с реалистичните. В борбата, която се води вътре в творчеството на всеки от тримата посочени писатели, реалистичните тенденции завоюват все по-широк терен, както в цялата българска литература изобщо. През 70-те години реализмът се налага вече като основно литературно направление. Задачите, които общественото развитие през тоя период поставя пред литературата, изискват това. Процесът е подпомогнат и от примера на великата руска литература, от влиянието на материалистическата естетика на руските революционни демократи, която широко прониква в нашите писателски среди, в литературната теория и практика. Застъпници на реализма се явяват не само писателите-революционери, като Каравелов и Ботев, но и представителите на демократично-просветителското течение П. Р. Славейков, Тодор Икономов, Н. Бончев, В. Друмев. За това добре свидетелствуват теоретичните стълкновения и дискусии в българския печат през 70-те години.

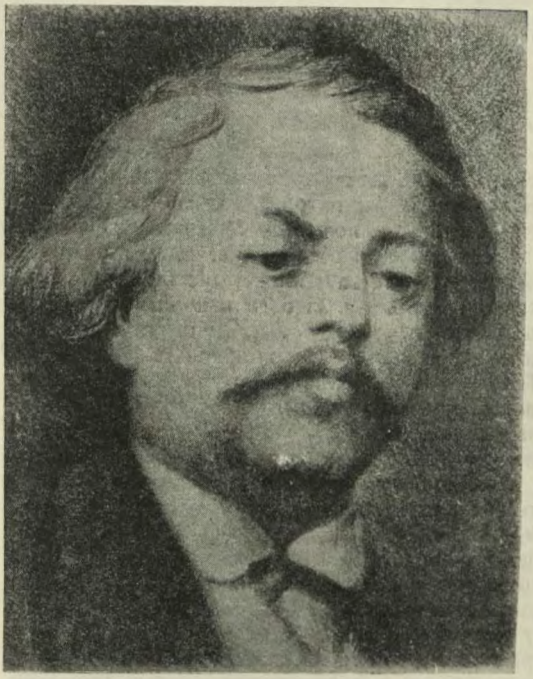
ДОБРИ ЧИНТУЛОВ

В историята на българското възраждане Добри Чинтулов има значение като народен учител, като общественик-патриот и като революционен поет. Най-трайна обаче е неговата диря в поезията. Между труженицитe на стихотворната ни реч от първата половина на XIX в. той пръв отрази в художествени произведения характерни за епохата прогресивни идеи, чувства, герои. Ако Раковски наложи идеята за организирана въоръжена борба за национално освобождение, то авторът на „Стани, стани, юнак балкански" и „Къде си, вярна ти любов народна" пръв я въплъти в масово-действени поетични творби. Така той далеч надмина своите съвременници — „първите стихотворци", и в зората на нашето поетическо изкуство постави началото на онази плодотворна литературна традиция, която скоро създаде крупни фигури като П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов.

Биографията на Добри Чинтулов е в много отношения типична за нашата патриотична интелигенция на времето. И неговото родословие има корените си в недрата на бедния трудов народ. Рожденатa дата на Чинтулов не е документирана. Приема се, че той е роден през септември 1823 г. в будния старопланински град Сливен като втори син на необразования занаятчия-кебеджия и малоимотен земеделец Петър Миндов Чинтулов. През XVIII—XIX в. градът на сините камъни се прочува с „хайдушкия" си патриотичен дух, който ражда герои като Хаджи Димитър, Злати войвода, Панайот Хитов, редица участници в Белградската легия на Раковски и др. Майката на поета, на име Стояна, била работна, весела и общителна жена — качества, които и сам той проявява на младини. Малкият Чинтулов получава основно образование в традиционен християнско-патриотичен дух, и то предимно на новогръцки език. По липса на материална издръжка след 13-годишната си възраст той е принуден да напусне училище и да помага за прехраната на бащиното си семейство.

Важна роля в живота на Сливен и на бъдещия поет изиграва завръщането на забягналите през 1829—1830 г. с войските на Дибич Забалкански многобройни сливенски семейства. Тяхното завръщане започнало още през 1838 г. Узнал от емигрантите за живота в далечна Русия и за възможността да продължи там на благодетелска издръжка образованието си, ученолюбивият 15-годишен юноша решава още същата година да потърси щастието си. Сам той признава по-късно, че именно „българските преселници от 1829 година" му дали подтик да отиде в Русия. За тази цел почти без средства към края на 1838 г. той заминава за Търново, гдето около 6 месеца едновременно работи и посещава класното училище. Пребивава-

нето му в някогашната „славна“ българска столица има важно значение за формиране духа на бъдещия поет. Тук, под влияние на множеството исторически паметници и спомени, Чинтулов заживява с идеята за славното народно минало и закопнява за неговото възкресяване. Впоследствие тази романтична мечта намира ярко поетично въплъщение в песните „Възпоминание“, „Стани, стани, юнак балкански“ и поемата „Двама приятели“.

Добри Чинтулов

След като продължава около година и половина учението си в Букурещ (в класното училище на българските учители гъркофили братя Христиди), към средата на 1840 г. Добри Чинтулов е вече в Одеса. Тук той учи десет години като стипендиант на руското правителство: три години в Околийското класно училище и седем години в Херсонската духовна семинария, готвейки се заедно със свои съотечественици, като Найден Геров, Иван Богоров, Захари Княжески, Ботьо Петков, Илия Грудов и др., за учител в родината си. През това време благодарение на значителната българска емиграция, начело със заможни търговци патриоти, като Васил Априлов и Николай Палаузов, както и на помощта от страна на руското правителство, Одеса играе ролята на истинско огнище на българската просвета. Тази емиграция си поставя за задача да подготви учители-пионери за новите училища, да осигури фондове и други материални средства за издръжката на едно широко планирано възродително учебно дело в страната. Чинтулов е между първите български младежи, включени в изпълнението на тази програма.

Но в Одеса Добри Чинтулов се подготвя не само за учител. Тук той формира своята личност, изгражда своя мироглед и своя творчески свят. В Одеса Чинтулов заживява с идеята за национално освобождение на българския народ чрез въоръжено въстание, със съзнанието на поет, който е длъжен да „събуди“ народа за революционно-освободителна борба. В случая обаче не книжно-идейното влияние играе решаваща роля. Тъкмо през това

време (1835—1850 г.) в западните и северозападните краища на България избухват редица селски въстания, които въпреки локалния си характер и печалния си край изиграват и известна общонационална революционизираща роля. Творческата дарба на Чинтулов се подхранва от създалите се литературни интереси в средата на семинаристите и от богатата гражданска руска поезия на времето, която има вече такива велики представители като Пушкин и Лермонтов. Не е случаен фактът, че мнозина от стипендиантите съотечественици на Чинтулов (Найден Геров, Иван Богоров, Димитър и Елена Мутеви и др.) също като него посягат към перото. Пред тях стои голямата задача да положат основите на българската поезия.

През пролетта на 1850 г., след няколкомесечен престой в Браила, където получава препоръчително писмо до сливенските първенци от видните дейци на черковната борба д-р Иван Селимински и Димитър Диамандиев, Добри Чинтулов се завръща в родния си град. Тук той учителствува непрекъснато седем години. Главната задача, която си поставя той сега, е да преустрои местното учебно дело в духа на тогавашните светски руски училища. Като педагог-реформатор той ратува за такава образователна система, която да отговаря на патриотичните тежнения и практически нужди на народа. За тази цел той отрежда първостепенно място на родния език, история и география, на физика, аритметика и геометрия, като въвежда и изучаването на руски език. Наред с това той участвува дейно в разгарящата се борба за освобождение от гръцко духовно и черковно иго. Хвърля много сили в изграждането на сливенското читалище „Зора“, на което е един от основателите. Най-сетне тайно продължава да пише и разпространява в ръкописни преписи своите огнени патриотично-революционни песни. С тази своя разностранна народополезна дейност Чинтулов естествено става любимец на патриотичните среди в града и преди всичко — на младежта. Но тази дейност, особено през годините на Кримската война, кара, от друга страна, туркофилските и гъркоманските среди да изострят своята подозрителност към този „московски“ възпитаник и да се опитат да го премахнат, като извършат дори покушение върху живота му. Не успели да го „обезвредят“ по такъв начин, впоследствие те намират удобен повод да откажат да го преназначат за учител и това го принуждава да се премести в Ямбол, където учителствува от 1857 до 1860 г.

И в Ямбол Добри Чинтулов се проявява като ревностен народен учител-патриот, участвува активно в културния живот на града. Обезсърчен от неуспешния за Русия край на Кримската война, под непрестанно подозрение от страна на турската власт, преследван от своите врагове гъркомани, той обаче престава да пише борчески песни. По това време чрез Найден Геров той прави опит да получи руско поданство, за да си обезпечи условия за по-безопасна обществена дейност. „. . . Знайте твърде добре в каква земя и под какво управление живеймe“ — оплаква се той на своя одески съученик в писмо от 5 октомври 1857 г.

Макар да бива канен, и с най-голяма заплата, за учител в Ямбол и Стара Загора, след неуспеха да получи руско поданство Добри Чинтулов приема да се върне отново в родния си град. За да се предвари от старите си врагове и да си осигури независимост в училищното управление, в съгласителното писмо до Сливенската община той поставя изрично условие — да нямат право „настоятелите или други някой да се вмиса в управлението, освен за каквото учителят поиска тяхното за това съдействие“. При вто-

рото си учителстуване в Сливен, вече семеен, Чинтулов изпълнява сравнително по-безшумно обществено-просветителските си задължения. С броя на годините натежава неговата физика, отслабва зрението му, изостря се предпазливостта му към околните, става „затворен", дори „мнителен". Главно цигулката му и любимият му руски чай сега внасят разнообразие и удоволствие в затворения му семеен живот. Все пак той взема участие в живота на читалището, даже в даваните от него театрални представления; съдействува за основаване на женско дружество в града; най-сетне той е между водачите на черковната борба в Сливенската област, от която бива избран за делегат на Първия народен черковен събор в Цариград през 1871 г. През този период обаче той рядко се залавя за перото.

Изобщо до Кримската война Добри Чинтулов се проявява като пламенен привърженик на националната революция, идеята за която го вдъхновява за активна дейност като патриот-общественик, просветен деец и поет. След неочаквания край на войната обаче постепенно той се ориентира предимно към легална обществено-патриотична дейност. Намалява предишната му вяра в революционната готовност на народа. Именно затова той поддържа и течението на „умерените" в черковната борба. Негово най-крепко упование за народното освобождение е Русия. И то не го излъгва. Старият поет-патриот доживява великата радост — да посрещне братските освободителни войски. Макар и вече немощен, полусляп, на 8 януари 1878 г. нему сливенци възлагат голямата чест да приветствува първите руски войскови части, стигнали до неговия роден град. Той произнася словото си на руски език, и то с такъв заразяващ патос, щото и оратор, и посрещачи, и посрещани се обливат с радостни сълзи. След това Чинтулов единодушно е посочен от сливенци за член на временния градски народен съвет.

В годините на свободата Добри Чинтулов преживява редица нещастия в семейството си. Изпитва разочарования от новата обществена действителност. Старият патриот-идеалист е покрусен от безчестните спекулации, които „наши" търговци вършат еднакво спрямо народа и окупационните руски войски. „Боже, аз не съм желал такава свобода за народа си!" — говори с болка той пред близките си. На 27 март (ст. ст.) 1886 г., забравен и самотен, Чинтулов затваря очи, погребан тържествено от признателните патриотични среди на Сливен.

*

Поетическото наследство на Добри Чинтулов е малко по обем — около 20 стихотворения. Някои творби на поета не са достигнали до нас (на два пъти той е принуден да изгаря ръкописите си). С изключение на три песни — „Стара майка се прощава със сина си", „Изпроводяк на едного българина из Одеса" и „Китка от Балкана" (печатани в „Цариградски вестник" през 1849 г.), Чинтулов не е давал свои произведения за публикуване. Стихотворенията си, обикновено с нагласени от него мелодии, той разпространява тайно и безименно в ръкописи между доверени хора. По тази причина дошлите до нас преписи и печатни текстове (дело на чужда ръка, тъй като оригинали не са запазени) страдат не само от неволни грешки и своеволни промени, но понякога имат характер и на същински варианти. Като положително Чинтулови нашата наука приема песните:

„Стара майка се прощава със сина си", „Изпроводяк на едного българина из Одеса", „Китка от Балкана", „Възпоминание", „Стани, стани, юнак балкански" — писани в Одеса, и „Къде си, вярна ти любов народна", „Двама приятели", „Българи юнаци", „Българио, мила майко", „Богдане, мой мили сине", „Изяснило се е небето",„За срам на чуждите езици", „Патриот", „Ти, вечно пътниче", „Надгробен надпис", писани в Сливен. Относно авторството на „Вятър ечи, Балкан стене" съществуват противоречиви сведения и мнения.

С малки изключения ние не разполагаме с положителни данни кога точно и по какви конкретни поводи са писани Чинтуловите песни. Знае се, че през 1845—1846 г., когато следва в Херсонската семинария, той се ползува вече сред съучениците си с име на даровит стихотворец. През това време той е написал „Възпоминание" и „Стани, стани, юнак балкански" (последната песен — под влияние на стихотворението „Орел" от руския поет-славянофил А. С. Хомяков). Като се има пред вид обстоятелството, че песните си Чинтулов създава обикновено по реални поводи, трябва да се предполага, че поемата „Двама приятели" се явява в резултат на неговите преживявания сред преславските исторически развалини при завръщането му през 1850 г. в България. От друга страна, по стил и художествен метод тя е дълбоко сродна с „Възпоминание". Първият запазен препис на Чинтулови стихотворения носи дата 8 януари 1853 г. В него „Къде си, вярна ти любов народна" и „Стани, стани, юнак балкански" са представени като една песен, освен това от второто стихотворение са пропуснати някои строфи.[1]

Творчеството на Добри Чинтулов, което, общо взето, следва линията на идейното му развитие, преминава през два сравнително отчетливо разграничени периода. В Одеса и после в Сливен до Кримската война (1853—1856) той пише песни на интимно-патриотична, историко-патриотична и патриотично-революционна тематика, а след войната — песни с интимно-елегичен, обществено-сатиричен и патриотичен характер. През втория период изпод неговото перо излиза една единствена творба с революционен дух — малката поема „Патриот".

С песните на Чинтулов българската поезия навлиза в нов етап — на своето възмъжаване и първи творчески завоевания. Те ни дават основание да говорим за техния автор като за пръв наш национален поет. Като такъв го виждаме ние още в първите му, нереволюционни песни.

Така в елегията „Стара майка се прощава със сина си" Чинтулов сполучливо избира един момент, характерен за идейно-патриотичните тежнения и битови отношения през епохата на Възраждането, а именно — раздялата на майка със син, закопнял за високо образование в чужбина и за беззаветна служба на народа. С верен исторически и художествен усет поетът преценил, че драмата в случая засяга преди всичко душата на майката, поради което тъкмо нейните преживявания прави предмет на поетическо възсъздаване. Песента представлява лирично-сантиментален монолог на майката. С какво интимно вникване и задушевна топлота поетът разкрива нейните чувства в този толкова драматичен, съдбоносен за нея момент! Тя съзнава ясно, че в същност изгубва завинаги своя любим син — едничката си радост и упование в живота. Тя не ще доживее завръщането му

[1] Арх. отд. на НБКМ, II А 9425.

от чужбина. И въпреки всичко безпределната и всеотдайна майчинска обич надделява: тя не ще възпре своя син, ще го изпрати с обичайната топла народна благословия за „много здраве“ и успех в желаното поприще.

Особено правдиво и непосредно, с поетични образи и език, напомнящи народните битови елегии, Чинтулов разкрива мъчителните терзания, които занапред очакват майчината душа. При буря с гръмотевици тя ще тръпне „в страх голям“ и ще се пита:

Ах, сега де ли е син ми?

При вида на овцете, които тичат доволни с рожбите си по полето, и на птичките, които радостно пеят, огradени от малките си, майчиното сърце ще се пълни с неутешима скръб. Нещо близко, родно нам звучи в тези сантиментални поплаци на майката към животните — похват, очевидно зает от народната лирична поезия.

Трагизмът на майката се разкрива в дълбока връзка с характерните за епохата културно-битови условия. Безсилна срещу „съдбата“, която ги „разделя“, майката не може да задържи при себе си своя любим, единствен син, нито да му попречи да осъществи мечтите си по друг, по-смислен живот, нито най-сетне поради старостта си ще дочака завръщането му от чужбина. Любовта към сина и мисълта за неговото бъдеще се оказват по-силни от картината на горчивата й старческа участ.

Но зад думите на майката, в подтекста на песента, читателят осезателно чувствува и друг образ — на сина, който също ярко се очертава тук. Никакви съображения от интимно-сантиментално естество, дори осветени от патриархалната традиция синовни задължения към любима стара майка, не са в състояние да го възпрат в неговия патриотичен ламтеж — обусловен от новото му съзнание на човек и гражданин, от могъщите възродителни тенденции на епохата, от нейния патриотично-романтичен патос.

Главното достойнство на песента се крие в нейната историческа съдържателност, в ярката й народно-поетична образност и непосреден лиризъм, в живата й стихотворна форма. Езикът носи свежите багри и интонации на народната поетична реч. Особено характерни тук са изрази като „ще думам аз“, „прощавай, синко, много здраве“, „и споменувай пак за нас“, „да си търсиш там честта“, „кой ще ти помощ подаде“ и пр. Най-сетне песента, написана в музикален и строен ямб, има добре изградена строфика и звучни, естествени рими.

Че в „Стара майка се прощава със сина си“ Добри Чинтулов е имал пред вид своето тръгване за Русия през 1838 г. — в това биографичните данни не позволяват да се съмняваме. Песента обаче има много по-широко съдържание. В нея поетът явно типизира и творчески обогатява възсъздавания случай. Именно затова той променя редица обстоятелства от автобиографичен характер, с верен художествен усет видоизменя реално-субективните моменти в посока на една по-съдържателна и същевременно потрогателна житейска драма. Що се отнася обаче до „скрито“ нарисувания тук образ на сина — той е даден несъмнено като носител на патриотична романтика, а не на сантиментални настроения (в противен случай той би се трогнал и останал при „старата“ си майка-страдалка или най-малкото заедно с нея би проливал безутешни сълзи). Следователно още в първата или една от първите си песни Чинтулов е заложил вече плодотворен кълн

на романтичното, явно свързано с новите, борческо-патриотични тежнения и със светоотношението на възрожденския патриот.

Ако в „Стара майка се прощава със сина си" Чинтулов рисува типичен образ на българска майка от епохата на Възраждането, като в подтекста на песента очертава и образа на народния интелигент, по същото време в „Изпроводяк на едного българина из Одеса" поетът — със същия художествен подход — разкрива чувствата на този интелигент към родни близки и родина в момент, когато се намира далеч от тях, в чужбина. Между двете песни съществува несъмнена идейно-тематична (и автобиографична) връзка. И тук поетът избира „сантименталeн" момент — на раздяла, на прощаване, и пак — елегия, с преплетени личен и патриотичен мотив. Български младежи, които се учат в Одеса, изпращат на път за родината едного от завършилите училище свои другари. Поетът добре разбира и правдиво предава неуднаквите чувства, които ги вълнуват в този момент. Колкото те са опечалени и затрогнати, че се разделят с един „любезен" (обичан) другар, толкова той се чувствува щастлив, че се завръща при мили, родни близки в години невиждената родина. Другарите му сами жадуват за щастието на този ден, ето защо в часа на тръгването те от сърце му пожелават по-скоро да стигне там:

Фърчи, фърчи, о друже, с радост,
фърчи към родните страни. . .

Тази носталгия поетът естествено облъхва със съответен младежки сантиментализъм и патриотична романтика. Откъснати с години от роден край, той им се рисува сега не като ад на робството, а като същински рай, гдето живее „небесна радост": „милите" родни планини, тяхната „студена" вода, дори „вятърът" там — всичко пълни сърцата с „веселба".

Ала тук, в Одеса, тези млади българи се учат не само за да осигурят личното си и семейно щастие. В тази далечна, но братска страна ги е довело съзнанието за дълг към поробения народ. Поставен при най-тежки условия, народът очаква от верните свои синове да му донесат просвета, да го поведат по пътя на нов исторически живот. Затова в часа на раздялата със своя другар младите изпращачи ще му припомнят изрично — в голямата си лична радост в средата на родни близки да не забравя своя пръв, патриотичен дълг:

Но там във бащини обятия,
кога те радост огради,
смисли, че общите ни братя
във мрак живеят и мъгли.
И чакат те със нетърпение
небесния свет да го огрей,
и в тях да светне просвещение
и мрака тъмен да развей.

Тук поетът вярно е доловил и друга, дълбоко отличителна черта в образа на тези бъдещи народни просветители. Високият общ патриотичен идеал и многогодишният задружен ученически живот са създали здрави връзки между душите им. Тъкмо затова накрай си дават те обет да се помнят — да мислят винаги един за друг и никога да не се забравят.

Очевидно, и в „Изпроводяк на едного българина из Одеса" Добри Чинтулов се домогва до художествена типизация, характерна за „сантименталния" романтизъм. Такива чувства са дълбоко присъщи на нашата на-

родна интелигенция от епохата на Възраждането. Сам поетът е типичен представител на тази раждаща се за ново обществено битие интелигенция, затова и лесно му се е отдало да разкрие в съответни поетични образи нейния душевен свят и тежнения. Нещо свежо, младежки непосредно лъха от сантиментално-лиричния патос на песента. В нейната романтика се сплитат искрена тъга по родината, непринуден възторг пред природните й хубости, дълбока любов към народа и скръб от нерадостната му, робска участ, най-сетне гореща мечта за щастливото му бъдеще.

И в „Изпроводяк на едного българина из Одеса" Чинтулов си служи с ямбическия стих и строфика на „Стара майка се прощава със сина си". По стил обаче тя се отличава от нея с присъствието на известни елементи, присъщи на езика на тогавашния интелигент: „небесна радост там живее,/ покрай студената вода"; „смисли, че общите ни братя/във мрак живеят и мъгли"; „и чакат те със нетърпение / небесний свет да ги огрей" и др. Тези елементи, естествено, се налагат от духовния облик на лирическия герой. Иначе и тук езикът на поета е близък с народната реч.

Както се вижда, и в двете елегии преживяванията на поета и неговите идеали са обусловени до най-висока степен от повелите на епохата. В този исторически момент той съзнава ясно патриотичния си дълг и от своята поезия прави трибуна на възрожденската идея за всеотдайна будителска служба на народа. Но Чинтулов съвсем не се ограничава в кръга на патриотично-просветителската тематика и тенденции. Твърде рано, още през годините в Одеса, той изживява сантименталните си настроения и се насочва към романтизма. До каква степен историческата патриотично борческа романтика, така силно развита на времето под влияние на Паисиевата „История славяноболгарская" и на Венелиновите „Древние и нынешние болгаре...", вдъхновява неговото перо, свидетелстват песните му „Възпоминание" и „Двама приятели". Новото в разработката на тази тематика в сравнение с опитите на първите стихотворци е живото поетично изживяване на историческия спомен, както и напиращата в подтекста идея — по примера на историческото минало да се поведе борба за национално освобождение в настоящето. Поетът мечтае страстно по това минало, защото иска то да стане жива действителност и в негови дни. И тук той постъпва като типичен прогресивен романтик: своята патриотична мечта проектира в миналото, представя я като историческа истина, която той с цялата си душа жадува да стане реалност на настоящето.

Още в първата му песен на историческа тематика, „Възпоминание", ние долавяме как в условията на робството, при вида на останките от „миналата слава" в душата на поета крепне патриотичното чувство и назрява идеята за народна революция. Историческите паметници от някогашната свободна българска държава възкресяват пред погледа му картини, които правят още по-мрачна робската действителност. Резкият контраст между миналото и настоящето на народа потапя в дълбока патриотична скръб мечтателната душа на поета. Нищо не е в състояние да разнесе тази скръб: нито „прекрасният" „майски ден" край чудната Янтра, нито словото на който и да е „мъдрец"; тя го буди дори от сън — нийде не му дава покой. Душата на поета сякаш за пръв път открива очи за света, събужда се за нов живот. С прости, но ярки поетични средства Чинтулов постига внушителен романтичен контраст между душевната потиснатост на лирическия герой и окръжаващата го пленителна, жизнерадостна природа. От друга

страна, все в духа на патриотичната романтика, той разкрива неотразимата възраждаща сила и очарование на героичния исторически спомен. Тъжен и самотен в обстановката на робската действителност, безрадостен даже сред пролетната „природна веселба", патриотът-романтик се чувствува бодър и окрилен сред въображаемия свят на славното историческо минало. Към него той изпитва непреодолимо „сърдечно влечение" и на първо място към спомените за героичните битки в името на народната свобода — когато

. . . български юнаци
далеко тичали на смърт,
високо вдигали байраци,
врази кога им се явят.

Като другите стихотворения и „Възпоминание" подкупва с младежки непосредния си лиризъм, със свежата си поетична образност и свободно леещия се музикален стих. В тази песен Чинтулов за пръв път дава поетичен израз на своите патриотични романтични революционни мечти.

В „Двама приятели" Чинтулов си поставя по-широка идейно-художествена задача — да нарисува конкретна, епическа картина на героична освободителна борба в далечното българско минало. И тук поетът се разкрива като патриот-романтик, с цялата си душа устремен към дните и героите на това минало. Споменът за „славното" някога го зове като властен „таен глас". Паметниците на славната старина просто „говорят" на неговата мечтателна душа — дори като „по-живи" от самата действителност. Този смисъл има признанието на поета в „Двама приятели", направено в отговор на приятелския упрек от страна на неговия спътник, че се бил замислил „самси" над Преславските развалини:

Самси? *О, аз не бях самичък*!
Когато дойде *ти* едничък
и ме попита: ти как си? —
тогаз останах аз *самси*. . .

Самотен („самси") в тежката робска действителност, той живее пълен, желан живот тъкмо в романтичния мир на героичното някога. Затова се пренася в този мир с цялата си патриотична душа.

Отде се *мисли* появиха,
та в мене *всичко съживиха*,
преминалото се яви
и ми душата съживи!

В „Двама приятели" Чинтулов възвеличава подвига на хан Крум срещу нашественика император Никифор (както е описан той в историческите трудове на Венелин). Поетът е подчертал ролята на народа в борбата за свобода и държавна независимост:

По българското всичко царство. . .
навред за бой веч глас ечи:
— Война, война непримирима
за бащината ни любима,
война противу лютий враг!. .

Очевидно, историческата романтика на Добри Чинтулов, родена от национално-патриотичните тежнения на епохата, има революционен характер. Чрез изображението на моменти от историята, в които народът се е борил геройски за своята свобода, поетът цели да вдъхнови поробените си братя към такава борба срещу османското иго. В подтекста на „Въз-

поминание“ и „Двама приятели“ се долавя отчетливо идеята за свободолюбивия дух на народа, подчертава се тенденцията, че никога в историята си той не е търпял чуждо робство, че в критични исторически моменти като един се е вдигал в защита на своя живот и свобода. Тази романтична идея, която иде от Паисиевата „История славяноболгарская“ и народното творчество (главно от юнашкия и хайдушки епос), намира ярко поетическо въплъщение в Чинтуловите песни на историческа тематика. Тя съставлява основна черта и на революционната му лирика, гдето неговият патриотичен патос и творческо дарование достигат връхната си точка.

До нас са дошли пет Чинтулови стихотворения на революционна тематика: „Стани, стани, юнак балкански“, „Къде си, вярна ти любов народна“, „Българи-юнаци“, „Българио, мила майко“ и малката поема „Патриот“. Поискаме ли накъсо да определим характера на тези песни, трябва да ги наречем вдъхновени призиви за бунт, за всенародно въстание, отправени към потискания от робски „сън“, ала юначен български народ. Ново утро в неговата история възвестява поетът. Ето защо Чинтуловите стихове са пълни с горещо, младенчески непосредно лирично чувство, обикната в тях е формата на пряко „будителско“ обръщение, често с интонирано повторение на главните, призивни глаголи:

Стани, стани, юнак балкански. . .
Станете, братя, вий станете!. .

(„Стани, стани, юнак балкански“)

Пламни, пламни ти в нас, любов гореща,
противо турци да стоим насреща!. .

(„Къде си, вярна ти любов народна“)

Характерно освен това за Чинтуловия стил е драматичното спорежданe на въпроси и тутакси следващи утвърдителни отговори в призивна форма: „*Къде си*, вярна ти любов народна? — „*Пламни, пламни* ти в нас, любов гореща!“, „Българи-юнаци, */ще ли още* спим?“ — „*Вдигайте* байраци/ *да се освободим!*“ и пр.

Призивът за събуждане „древните“ революционни сили и воля у българския народ съставя основна черта на всички бунтовни песни на Чинтулов. На тези сили и воля той гледа като на дълбока същност на българския народен дух, проявявани неведнъж в неговото историческо минало, но сега заспали в условията на турското владичество. Всяка от Чинтуловите революционни песни заедно с общата идейно-емоционална и образна основа има и свои индивидуални отличителни черти. Лайтмотивът в „Стани, стани, юнак балкански“ е свързан с образа на „юнака балкански“ — като олицетворение на пробудилата се национална (кралимарковска) борческо-патриотична мощ на българския народ. В „Къде си, вярна ти любов народна“ лайтмотивът се носи от идеята за всепобеждаващата революционна сила на патриотичното чувство, олицетворено като разгаряща се „в силен пламък“, в „буен огън“ „искра любородна“. В „Българи-юнаци“ свободолюбието и героизмът на народа са дадени в образа на млади „юнаци“ и пробудил се лъв. В „Българио, мила майко“ борбата за народно освобождение е възвеличена като неотменим, свещен синовен дълг към „мила майка“. Чинтулов е първият наш поет-будител на революционни чувства и идеи сред българския народ с цел — политическо освобождение чрез всенародно въстание. Пробудилият се български „лъв“ — символ на древната

войнствена народна мощ, ще се провикне от Балкана — олицетворение на свободолюбивия дух на българина (загатване за хайдушката борба), ще запали в сърцата на младите „искрата любородна", която ще се разгори в „буен огън". Пламнали от искрен патриотизъм и готовност за национална саможертва, ще се явят „българи-юнаци", ще препашат „тънки саби", ще вдигнат навред байраци и ще тръгнат по гората в „хайдушки славни чети" — да извоюват народната свобода. Основен вдъхновителен лозунг на борбата е:

Да бъдем пак, каквито бяхме,
ил всинца да се изтребим!

(*„Стани, стани, юнак балкански"*)

Познатият революционен лозунг от нашите освободителни борби „Свобода или смърт юнашка" тук зазвучава за пръв път в българската поезия, само че в друга езикова форма и облъхнат от Паисиевата историческа романтика — т. е. идеал на борбата е възкресяването на някогашното „славно" държавно минало на българския народ, което минало поетът, очевидно, си представя в демократично-възрожденски дух (нещо, което виждаме и в историко-романтичните му стихотворения). Социалната страна на революционно-освободителното движение се изплъзва от неговия поглед.

Изобщо по онова време Добри Чинтулов не може и да има достатъчно реална представа за формата на революционно-освободителната борба. В това отношение той напомня Раковски от първия период на революционната му дейност — до Кримската война, когато и той плаща „дан на стихийността в борбата, сам е хайдутин и в хайдушката чета вижда главната сила, която ще тласне народа на борба за освобождение", както пише Жак Натан. Тъкмо като художествено отражение на този период, когато хайдутството прераства в революционно-освободително движение, се явяват и бунтовните песни на Чинтулов.

Когато българският народ се вдигне на въстание за своята политическа свобода, той не ще бъде сам в борбата. Поетът вярва в незабавната помощ от страна на съседните братски славянски народи:

На помощ *сърби, черногорци*
със радост ще се затекат,
а и от север храбри *руси*
тоз час ще да се появят!. .

Тази вяра на Чинтулов има известни исторически основания. Нали множество български доброволци са взели участие с оръжие в ръка за освобождението на сърби, гърци, румъни? Когато удари съдбовният час и за българите — „съседите" ще им отвърнат със същата помощ. Все пак обаче, както е изявена тук, тази вяра е облъхната от известна романтична идеализация („*със радост* ще *се затекат*", „*тоз час* ще да се *появят*"). Без съмнение, такава вяра е била жизнено необходима и за поета, и за поробените народни маси в онзи исторически момент (когато няма още никаква революционна организация), за да ги одързости и окрили за патриотичен подвиг и саможертва.

Носители на древна юнашка, лъвска сила, българите трябва да се вдъхновят от славното си минало, когато те са проявявали такава сила, и да възненавидят позорното си робско настояще. За да повдигне и за-

твърди оптимизма им в победоносния край на народната революция, той им посочва и примера на други, съседни народи, освободили се вече именно по този път:

Я вижте, братя, погледнете
на ближните нам племена!
От тях добър пример вземете
как си прославят имена!..

(„Стани, стани, юнак балкански")

Нека обърнем внимание при това каква атмосфера на интимност и близост между себе си и народа създава поетът чрез тези пълни с патриотична и хуманистична любов обръщения и увещания: „Я вижте, *братя*, погледнете", „До кога, *братя*, ще се губим", „Българио, *мила майко*" и пр.

Увлечен от вълната на патриотично-героичната романтика, Добри Чинтулов рядко спира по-конкретно внимание върху картината на робската действителност. Обикновено за нея той говори твърде общо, с определения като „робство", „мъчения", „дълго търпение". Единствено в стихотворението „Стани, стани, юнак балкански" той рисува сравнително по-широка картина на робството, представяйки как

. . . сълзи кървави пролива
във робство нашият народ,
високо той ръце простира
да го избави вишний бог!

Народното страдание тук наистина е загатнато по внушителен начин, обаче и сега ние не виждаме конкретно-типичните черти на робската действителност. Все пак обаче чувствуваме нейното присъствие, нейната историческа същност.

Освен с актуалната си тематика и революционното си идейно съдържание Чинтуловите бунтовни песни се отличават и с несъмнени художествени достойнства. Преди всичко тези песни, наред с ярката си революционна идейност, правят впечатление с искрения си и заразителен лиризъм. Поетът умее да внуши своите чувства, да зарази със своя революционен патос. Ние му вярваме, че наистина за него народът е „мил", че той чувствува жестоката му участ като участ на скъпи родни „братя", че обича родината като „мила майка", че болезнено скърби при вида на народните страдания и че е готов да се жертвува за свободата на поробените си съотечественици. Ясните патриотични идеи и чувства на поета намират израз чрез един също така ясен, стегнат и образен стил. При това Чинтулов зове така страстно настойчиво за борба и с такава непоколебима увереност в нейния победоносен изход, като да е настъпил последният час на робството. Тук наистина, както отбелязва Георги Бакалов, „всяка песен е позив към революция" и „направо зове и заклева":

Да викнем всинца с глас голям
по всичкия Коджа Балкан:
— Голямо, мало, ставай,
оръжие запасвай!

(„Къде си, вярна ти любов народна")

Напълно естествено, в историко-патриотичните и революционните си песни Чинтулов проявява особена склонност към задружните прояви и действия, към масовия революционен устрем. Той чувствува преди всичко

масовата героика, дава израз на масовия революционен патос, но не и картината на личния подвиг.

Все с такава цел — да вдъхнови за решителна народна революция поробените си братя — Чинтулов ги укорява в предълго търпение и заспалост. Той разбира правилно, че умело отправеният укор е мощно средство за пробуждане на чувството за човешко и национално достойнство на борческа воля за чест и свобода.

Българи-юнаци,
ще ли още спим?. .

(„Българи-юнаци")

Така ли вечно ще се трудим
и в робство всинпа да измрем?. .

(„Стани, стани, юнак балкански")

Този укор към народа се чувствува и в начина, по който поетът сочи за пример съседните народи: „От тях добър пример вземете/как си прославят имена."

Най-сетне Чинтулов се стреми да събуди чувство за чест и слава у народа. Затова той величае в хиперболизиран вид древната българска мощ и героизъм. Идеализира борците за народна свобода, подчертава особено достойнството на личната и народна слава.

Чинтуловите революционни песни имат романтичен характер. В тях личи силна склонност към жизнена правдивост. В съгласие с тази склонност на поета и езиково-стилните му средства се отличават с конкретност и достъпност. Така например той олицетворява българската национална мощ в образа на „лъв балкански", на чутовен „юнак балкански" или просто на „българи-юнаци". Българинът трябва да събуди — „от сън дълбок" — в гърдите си някогашната своя борческа героична мощ, да грабне оръжие в ръка и във всенароден устрем да извоюва свободата си. Идеалът на борбата е даден в крайно опростени черти — щом бъдат изгонени поробителите, народът ще възвърне изгубената си преди векове държавна независимост и свобода. Любовта към народа се представя художествено като „искра любородна" или като пламък. Поробителите са просто зла „змия", на която трябва да се смаже „главата". Всенародното въстание поетът рисува като някакъв празник — като препасване на саби, развяване на знамена и стихийна четническа борба с бойни позиции на хайдушкия Балкан, рамо до рамо със сърби, черногорци, руси и др.

Както се спомена, най-характерна езиково-стилна особеност на Чинтуловите революционни песни, наложена от тяхното съдържание и предназначение, е призивно-лозунговата форма. Тя придава на изразяваните мисли и чувства по-голяма прямота и действена сила. Не малко са допринасяли за това и сполучливите популярни мелодии, които поетът сам е нагласял на своите песни. Съществена черта и важно достойнство на Чинтуловата поезия е и нейният емоционално-подвижен музикален стих Не случайно Чинтулов свири на цигулка, а в Одеса редовно посещава „кафенето на Майер", за да слуша — както сам се изразява — „оная пуста музика", от която е чувствувала просто органическа нужда неговата дълбоко лирична, поетична душа. Той е първият български поет, който си служи умело и свободно със силабо-тоничния стих, с естествено изградена строфика, както и с естествена художествена инверсия. Изобщо

както в идейно-емоционално, така и в езиково-художествено отношение бунтовните песни на Чинтулов показват стремеж към пълно сливане с революционните народно-освободителни тежнения, към боево национално поетично изкуство, към сближаване на поезията с героичния епос и народния език. В тази насока те правят първата решителна крачка в установяване истинските основи на революционната ни лирика и на новата българска поезия през Възраждането. На художествено майсторство Чинтулов се учи от велики поети като Пушкин и Лермонтов, както и от някои прогресивни стихотворения на славянофила Хомяков. Трябва да се подчертае обаче фактът, че тяхното влияние се простира главно в сферата на гражданско-патриотичния патос, на художествените средства, на стихотворната техника и почти не засяга конкретната им идейно-тематична страна.

*

Нашата наука не притежава достатъчно сигурни свидетелства писал ли е Чинтулов революционни песни по време на Кримската война. Може би тогава е създадена само песента „Българи-юнаци", ако се съди по едно съобщение в австрийското (славянско) списание „Die Zukunft" от 1865 г., гдето между другото се изтъква: „Българската *военна* песен „Българи-юнаци" има предимно *историческо* поетическо значение, тъй като е създадена по време на *българските освободителни борби*; станала общо достояние на нацията и *пята по бойните полета*, тя е получила своето *историческо кръщение*."[1] Това конкретно посочване, че песента е била „създадена по време на българските *освободителни борби*. . . и пята по *бойните полета*", в светлината на историческите факти и биографията на поета навежда логически само на един извод — че нейното създаване е свързано с участието на българските доброволци в Кримската война. От тази война, както е известно, нашият народ е очаквал своето освобождение. След „предателството" на поп Станчо през 1857 г. (по собствено признание на поета) той се зарича да не пише повече бунтовни песни. Поражението на Русия във войната не е могло, от друга страна, да не охлади революционния патос на Чинтулов и да не намали надеждите му за скорошно освобождение на България. През този период се забелязва и известно реалистично вглеждане на поета в заобикалящата го обществена действителност. Подобно на Ботев и Каравелов сега и той отправя (макар и по-слаби) сатирични стрели срещу онези „патриоти", които много обещават да работят и жертвуват за народното благо, но забравят патриотичния си дълг, щом като си осигурят лично благополучие:

Той много добрини
се врече да направи:
честта го посети —
и той за тях забрави. . .

Нотки на обществен песимизъм се долавят и в някои други от запазените Чинтулови стихотворения, писани по всяка вероятност след Кримската война.

[1] Сп. Die Zukunft, Виена, кн. 18 от 6. V. 1865 г., стр. 572. Срз. в. Въсток, Белград, бр. 1 от 11. V. 1865.

Единствена по-съдържателна и в художествено отношение по-издържана творба на Чинтулов от този период е малката му лирична поема „Патриот", с централен мотив — тъга на борец-патриот по изгубен, поробен роден край и родина. Сюжетът на поемата е навеян от автобиографията на Панайот Хитов, излязла през 1872 г. („Моето пътуване по Стара планина"), и то главно от онова място, гдето народният войвода разказва с каква мъка е гледал от Сините камъни поробена България и своя роден град Сливен.

Поради отслабването на борческото чувство и оптимизъм у Чинтулов след Кримската война в „Патриот" революционният патос ограничава своя размах за сметка на елегичните преживявания. Самоотвержениият хайдушки войвода е представен с разколебана вяра в революционните сили на народа, когото вижда заспал „в дълбок и непробуден сън".

Но спи това злочесто племе
в дълбок и непробуден сън,
във тежки мъки тегли, стене,
черней отхвърлено навън.

Напразно от младини той е „обикалял планини" и е отмъщавал на народните потисници, всуе е очаквал „родното му племе" да въстане, за да му се притече на помощ с хайдушката си дружина. В патриотичен копнеж по великия ден на народното въстание юначният войвода е понасял живот на „мъченик": търпял е множество „беди", с „железни букан" е лежал „във тъмници градски", цял живот е бил „нещастен" — и всичко това в името на идеала за народна свобода. За да представи по-ярко и да внуши по-силно скръбта на този горещ патриот, Чинтулов набелязва в лиричен „биографичен" план целия му жизнен път, четническите му борби и страдания, всеотдайната му любов към народа и героичната му готовност да се жертвува за народното освобождение.

В „Патриот" личи несъмнен лирико-епически дар у Чинтулов, какъвто впрочем поетът проявява още в историческата поема „Двама приятели". И тук той показва умение да повествува непринудено с присъщия му задушевен лиризъм, да рисува живи, конкретни образи и ярки душевни състояния. И тук отново виждаме образния стил, леко подвижен стих и стройна строфика на Чинтуловите революционни песни. И тук, макар в сравнително по-слаба степен, той проявява познатата си склонност към романтично виждане на човека и света. Именно затова Чинтулов представя тъжното патриотично съзерцание на стария войвода в нощна обстановка, при тайнственото осветление на „пълната луна". Затова го поставя той и в положение на неизвестност по отношение на бъдещето му. Все поради своята склонност към романтичното той го рисува в такъв контраст — „макар и стар, но като млад" да „тича", за да зърне любимо родно огнище, да се нагледа без насита, поне отдалеч, на поробеното си отечество; той, суровият хайдутин-революционер — да изплаква дълбоката скръб на „раненото си сърце".

В „Патриот" Чинтулов говори с дълбока симпатия за борческия път на Панайот Хитов, пресъздава с интимна топлота патриотичните терзания и революционни пориви на неговата душа. В лицето на стария войвода той, както изглежда, е откривал нещо свое, в неговата съдба е проектирал до висока степен собствената си съдба. Това обстоятелство е могло и да

подтикне стария поет да се върне по изключение към революционната тематика — да изпее може би последната си изповедна песен.

Поемата „Патриот“ позволява да се види в цялост и противоречивата линия, която преминава в своето развитие лирическият герой в поезията на Чинтулов. Тази линия започва от сантименталните патриотично-просветителски и романтичните борческо-патриотични тежнения, стига своя връх в откритите, патетични революционни призиви за всенародно въстание, за освобождение от турско иго; снишава се след Кримската война към елегични резигнации и сатирични отгласи, към съзерцание на природата и временни илюзии във връзка с победоносния завършък на черковната борба; накрай, макар и без предишния патос, отново се издига към революционно-освободителните надежди на народа. Основното обаче тук си остава патриотичното, революционното, романтично-окрилящата вяра в народната победа — именно то дава облика и определя общественото и литературно значение на Чинтуловата поезия.

С революционните си песни Добри Чинтулов е упражнил влияние върху мнозина български поети преди Освобождението. Така например в свое писмо от 1850 г. до поета П. Р. Славейков нарича себе си „едно българче“, което Чинтуловата лира „към Парнас е упътвала“ още в първите му стъпки. Известна идейно-тематична връзка може да се търси между Чинтуловите стихотворения „Възпоминание“ и „Двама приятели“ и някои места на патриотичните изповеди на Раковски в елегията „Отлъчие от България. . .“ Отгласи от революционните песни на Чинтулов се долавят даже у поети като Каравелов, Ботев, Вазов. Не случайно Каравелов цитира стихове от тях в патриотично-революционните си повести, а и някои от стихотворенията му показват явна близост с Чинтуловите песни. Не без тяхно влияние Вазов написва бойния марш на Априлското въстание „Панагюрските въстаници“ („Боят настана, тупат сърца ни“).

По-специален е случаят с широко популярната революционна песен „Вятър ечи, Балкан стене“. И по съдържание, и по форма тя се слива с Чинтуловите бунтовни песни, най-малкото под чието пряко влияние е и написана. Картината на народното въстание е нарисувана с широк, епически замах, макар и с крайно пестеливи художествени средства. Цялата природа се разтърсва и надига — „вятър **ечи**, Балкан **стене**“; поетът, възпитан в духа на борческо-патриотичния фолклор, съвсем естествено си представя по такъв начин картината на настъпващата съдбоносна разплата с вековния поробител И на фона на тази епическа, дълбоко родна по характер картина легендарен конник с бойна тръба зове на въстание целия народ:

Дойде време, ставайте,
от сън се събуждайте,
доста робство и тиранство —
всички на оръжие!

С какво дълбоко разбиране на народната психология поетът бие тъкмо по най-чувствителните струни в душата на поробените: с призива „който носи. . . *българско име*“ — върху тяхното изострено патриотично чувство и погазена национална чест, а със стиха „който носи *мъжко сърце*“ — върху тяхното жестоко отречено човешко достойнство и способност за подвиг в името на свободата (лична и народна). И с каква пределна икономия на езиковия израз и простота на поетическата образност е направено това!

Изобщо горещият патриотично-революционен патос, внушителната легендарна художествена образност, подсказана от народния героичен епос, лаконичната призивно-лозунгова форма (почти само от глаголи, без съюзи), ярко народният характер на езика и стиха — ,всичко това прави от „Вятър ечи, Балкан стене“ художествена творба с необикновено силен идейно-емоционален заряд. Тези нейни качества естествено са я направили и любима бойна песен на национално-освободителното движение. А тя бе вдъхновяващ боен марш и на партизанското движение през годините на Втората световна война.

Как са въздействували песните на Чинтулов върху съвременниците, може най-добре да се съди преди всичко от признанията на самите съвременници. „Това беше приблизително в 1856—1858 година — пише Михаил Икономов, ученик и после колега на Чинтулов. — Аз тогава бях малък, но помня добре, че Чинтуловите песни произведоха фурор между гражданите; това време беше фъртуна, която на своите крила понесе всичко. . . а буйните характери почнаха да точат ножовете си и да изтриват ръждясалите си пушки и чакмаклии пищови. . . Ние бяхме деца, но и в нашите жили потече като силен поток патриотизмът и ние почнахме да се събираме в Селището (местност край Сливен — *б. а.*) и да играем на талим със сопи, като най-изкусният между нас ни командуваше, като свиреше с тръба. . .“ „Младежката ми душа се упояваше от думите и гласовете на тези песни“ — изповядва учителят-общественик Атанас Илиев, — те „крепяха патриотичното ми чувство“. Известно е, че от „Стани, стани, юнак балкански“ се е вдъхновявал и героят на Брациговското въстание Васил Петлешков. Под въздействието на песента — спомня си един от съучениците му — „за пръв път душите ни трептяха от любов към родината, за пръв път през младите ни умове мина ясно мисълта, че сме длъжни с оръжие в ръка да извоюваме свободата ѝ“. Сам апостолът на свободата Васил Левски записва в революционния си бележник Чинтулови песни за агитационни цели. В романа „Под игото“ (гл. XVII — „Представлението“) Вазов рисува неотразимото масово въздействие на „Къде си, вярна ти любов народна“. Има документирани сведения, че „Българи-юнаци“ е била любима бойна песен на българските опълченци през Освободителната руско-турска война. Изобщо, както изтъква Георги Бакалов, революционните песни на Чинтулов „са разпалвали сърцата и ободрявали душите“ на народните маси през Възраждането така, както „Интернационалът“ и „Дружна песен“ палят душите и сърцата на работническата класа в условията на буржоазно-фашисткия режим.

Добри Чинтулов пръв от българските поети схвана и показа по твърде внушителен начин прогресивната национално-действена роля на поезията, нейното истинско революционно обществено предназначение. Именно затова и нашият народ прие и утвърди като свои „народни песни“ неговите бунтовни стихотворения. Искреният патриотично-революционен патос на тези стихотворения, бликащата от тях гореща любов към народа и народната свобода, проникващият ги топъл, заразяващ лиризъм, живата и ярка поетичност, народният им език, както и техният жив, музикално-подвижен стих — всички тези качества осигуряват историческа дълготрайност на песни като „Стани, стани, юнак балкански“ и „Къде си, вярна ти любов народна“.

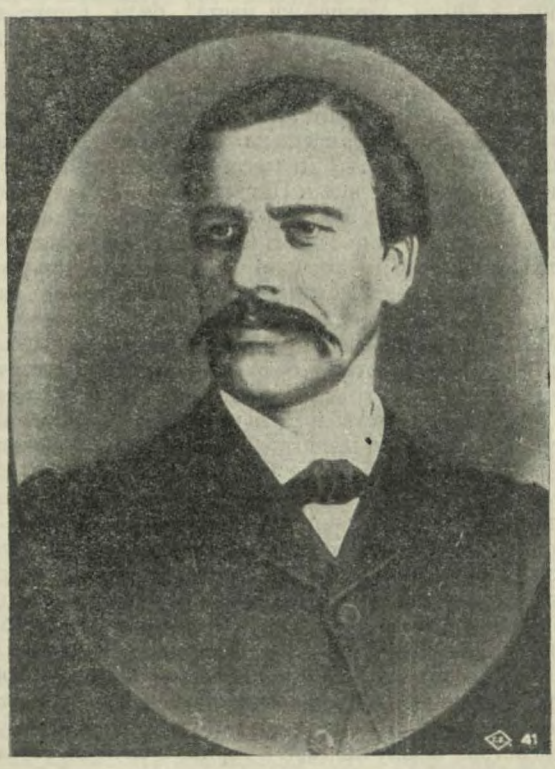
ГЕОРГИ РАКОВСКИ

Жизненият и идейно-творчески път на Георги Раковски е неразривно свързан с основните процеси в развитието на българското общество към средата на XIX в. Голямото му дело се откроява върху фона на ония дълбоки социални промени, които подготвят и бележат пътя на нашето национално съзряване, на нарастващите освободителни тежнения. Личност изключителна по народностни пориви, идейно-обществени прозрения и революционен размах, Раковски посветява целия си съзнателен живот на разгарящата се борба за отхвърляне на вековното политическо и духовно робство, служи ѝ всеотдайно — с мисъл и дело, с перо и оръжие. В създаденото от тази богато надарена личност са намерили израз най-важните проблеми на преломната епоха, тенденциите на общественото, културното и литературното развитие на българския народ. Организатор и идеолог на национално-революционното движение, Раковски спои в неразривно единство делото на революционера-практик с вълненията и бляновете на поета-романтик, с търсенията и размислите на книжовника-патриот. Животът му е живот-епопея, делото му — безпримерно величав подвиг. Името му е обайвало съвременници и следовници, извиквало е признателността на поколенията, вдъхновявало е борците за национална независимост, социално равноправие и културен прогрес. Затова и поетическата възслава, която така вдъхновено изпя Ив. Вазов за тази величава, революционно-метежна личност, при всичката романтично-титанична извисеност и хиперболичност на метафорите, и сега ние възприемаме като правдива, проникновена характеристика. Тя дълбоко ни вълнува, кара ни и със сърцето си да почувствуваме необикновената мащабност и устремност на този „мечтател безумен, образ невъзможен“, кипящ от „любов исполинска“ и „вражда сатанинска“, надзърнал дръзко в тъмното минало, за да осветли трагичното настояще и обгърне с орловия си поглед бленуваното бъдеще.

Ако за правилното разбиране и осветляване на наследството на всеки писател е необходимо да се познава и неговата житейска съдба, то за Раковски това се налага с всичката необходимост, защото живот и дело са органически преплетени, жизненият му път е най-верният коментар на многообразната му дейност, творчеството му е най-пълен израз на цялостното му съществуване.

Роден през 1821 г. в бунтовно-легендарното планинско градче Котел — твърдина на българщината — в будно търговско-занаятчийско семейство, бъдещият революционер израства в среда с патриотични традиции, чиито подвизи срещу турските поробители се помнели и славели. Бащата на Ра-

ковски заедно с братята си не един път спасявали Котел от чужди нашественици, с оръжие бранели националната чест на сънародниците си. Малкият син на почитания от котленци Стойко Попович, наричан отначало Съби и Сава, слушал с възхищение за непокорството на своите чичовци, за подвизите на вуйчо си капитан Георги Мамарчев — взел участие в

Г. С. Раковски

Руско-турската война от 1828—1829 г., събрал над 500 въстаници от Котел с намерение да обяви в Търново българската независимост при победата на руското оръжие. Героичните разкази за миналото на Котел, хайдушките народни песни, които са огласяли роден дом и околна среда, са отеквали дълбоко в чувствителното сърце на темпераментния юноша — израсъл сред легендарния Балкан, чиито гори и реки нашепвали за минало величие и народна непреклонност пред чуждия поробител.

След като завършва местното училище, което за времето си било едно от добре организираните, Раковски отива да учи в Карлово при известния възрожденски учител Райно Попович. А от края на 1837 г. той постъпва в прочутото гръцко Куручешменско училище в Цариград, където получава

значително образование, изучава хуманитарни и природни науки, древни и модерни езици. И сред тази чужда среда той проявява изострено национално съзнание, с жар реагира на всеки опит от страна на съучениците му гърци да осмиват и оклеветяват българите. В едно от писмата си до Райно Попович (29. VI. 1839), след като изразява възмущението си от гръцките владици, Раковски споделя радостната вест, че мнозина българи, живеещи в Одеса, Атина и други „европейски места", били „готови да жертвуват целия си живот за просвещението на нашия народ", че все повече са се откривали исторически паметници за културното ни минало, а в Русия готвели да издадат многотомна история на България. Надъхан вече с омраза срещу коварните фанариоти, които преследват всичко българско, Раковски с увереност заявява: „Ще дойде време да се освободим от тия светогасители и презрители на нашия народ." Двадесетгодишен, той вече се свързва с дейците на черковното движение в Цариград, особено с Неофит Бозвели, който го посветява в разгарящата се борба и възпламенява още по-силно патриотичните му пориви. През 1841 г. Раковски на два пъти отива в Атина с цел да установи връзки с тамошните патриотично настроени българи. По примера на патриотичната гръцка младеж, която имала своя организация и подготвяла общо въстание в Крит, и българите решават да образуват едно тайно „Македонско дружество" — наречено така, за да не буди подозрения. То трябвало да подготви и обяви въстание, щом започнела очакваната освободителна борба от гръцките революционери. Раковски става деен член на това дружество и е натоварен да наблюдава и съобщава за разположението на турските войски в Цариград. Скоро избухва и очакваното Критско въстание (1841), раздвижват се и българите по сръбската граница. Тези събития изпълват с надежда Раковски. Междувременно той научава, че и в Браила българи и гърци се готвят за въстание.

В началото на август 1841 г., под името Георги Македон, Раковски тайно пристига в Браила, но с покруса научава за печалния край на проектирания бунт, осуетен от румънските власти. Въпреки това той решава да остане в този град, където била съсредоточена голяма част от българската и гръцката емиграция, с намерение да организира отново патриотичните сили. Установил се като частен учител по старогръцки и френски език, младият патриот развива трескава организационна дейност, влиза във връзка с ръководителите на тесало-епирското дружество и се уговаря с тях за съвместни действия между българи и гърци. В своя ентусиазъм Раковски чертае смели планове за масово въоръжено нахлуване в България. Квартирата му се превръща в средище на проектирания бунт. Скоро обаче румънската полиция узнава за тези планове. Това заставя организаторите на въстанието да решат да излязат на открита борба на 10 февруари 1842 г. Малко обаче преди уречения час полицията се опитва да ги арестува, завързва се престрелка. Заговорниците се разпръсват. Раковски успява да се укрие, ала когато научава, че другарите му са арестувани, решава да се яви пред руския консул с надежда да получи закрила. Но консулът го предава на румънското правителство, което на 14 юли 1842 г. осъжда Раковски на смърт. Но понеже бил гръцки поданик, той е предаден на гръцкото консулство, за да бъде препратен през Цариград в Атина, където следвало да бъде изпълнена присъдата. Но гръцкият посланик в Цариград Ал. Маврокордатос е съчувствувал на национално-освободителните движения и, вместо за Атина, препратил тайно Раковски за Франция — Мар-

силия, с препоръка до тамошния гръцки консул Колети. Тук Раковски престоява около година и половина. След като разбира, че не ще може да замине да учи в Париж, както му обещавал Маврокордатос, лишен и от всяка материална поддръжка, той решава да се завърне в Котел и потърси възможности за участие в народната борба. Така през Атина и Цариград, вече под името Георги Раковски, през декември 1844 г. той се озовава в родното си място.

По това време борбата между занаятчии и чорбаджии в Котел особено се изостря. Завръщането на младия патриот-бунтовник се посреща с тревога и озлобление от чорбаджиите, още повече че баща му Стойко Попович открито водел борба срещу тях. И за да се отърват от непримиримите си противници, чорбаджиите наклеветяват Раковски и баща му, че уж готвели бунт срещу турската власт. И скоро, в началото на януари 1845 г., едва почувствувал топлотата на домашното огнище, ненарадвал се след толкова премеждия на майчини ласки, той е арестуван заедно с баща си. Оковани във вериги, двамата са подкарани при най-люти зимни студове към цариградските затвори, където прекарват повече от три години в непоносими адски страдания, описани по-късно така живо в спомените „Неповинен българин". Множеството опити за освобождение биват осуетявани от гръцката патриаршия и чорбаджиите.

Излязъл от затвора едва през 1848 г., Раковски остава в Цариград и се занимава с адвокатска и търговска дейност. Но нито за момент не забравя патриотичния си дълг. „Но колко и да ся убогатявах чрез тия занимания, нямах никакво удоволствие, понеже упознах вся страдания нашего беднаго народа и гледах, че от ден на ден пропадва в по-голяма угнетения" — изповядва той в автобиографичното си писмо до Ив. С. Иванов за този период от живота си. Обиколките му из страната, срещите му с хора от различни слоеве, всичко разкрива пред него непоносимото положение на народа, грозящата опасност от духовно асимилиране и обезличаване. Това го заставя да предприема най-различни почини, които биха могли да се окажат полезни за националната кауза. По онова време именно, началото на 50-те години, у него се явяват и първите пориви да даде литературен израз на патриотичните си тревоги и размисли, да запише всичко, което е преживял и осъзнал с надежда, че то ще послужи като обвинителен документ срещу турското безправие и фанариотското лукавство.

По време на Кримската война (1853—1856) Раковски, който вече има връзки с висши турски чиновници, успява да си издействува назначение за преводач в щаба на главната турска квартира в Шумен с тайното намерение, от една страна, да предпазва българското население от безчинствата на турските войски, от друга — да изпраща военни сведения на руските. За тая цел той основава едно „тайно общество", което имало свои верни хора във всяко по-голямо селище, натоварени да събират и му изпращат необходимите сведения. Скоро обаче, поради предателство, планът е разкрит и Раковски арестуван в Калафат. Само обстоятелството, че бил назначен за преводач със специален турски ферман, възпира главнокомандуващия Омер паша да не го застреля още в Шумен. Охраняван от силна стража, Раковски е поведен за Цариград. Благодарение на своето безстрашие и решителност по пътя той успява да избяга. „Аз знаех в Цариград каква съдба мя чакаше, тоест смърт, и така реших ся да ища средство, за да отбягна, кое благополучно успях да извърша в пътя в наша стара

майка планина." Но и сега, без да се страхува от надвисналата над главата му смъртна опасност, Раковски се отправя тайно за турската столица. Скоро тук организира чета от 12 души и отново тръгва на север към Балкана, за да се присъедини към настъпващата откъм Добруджа руска войска. По време на хайдушкия поход, продължил близо месец, Раковски води дневник, в който отбелязва местата, през които е минала четата, както и по-важните случки из нейния път. Когато обаче пристигат около Преслав, научават за неблагоприятния обрат на войната и за отдръпването на руските войски оттатък Дунава. Съкрушен в най-съкровените си надежди, войводата е принуден да разпусне четата и след като броди известно време из Балкана, тайно се прибира в Котел. Тук в продължение на четири месеца той се крие от дебнещите очи на чорбаджиите, премисля изминатия път и крои планове за по-нататъшни действия. Съдбата му поднася все нови и нови изпитания. С каква неизказана мъка той скришом наблюдава през прозорчето как изкарват домашните вещи на баща му, за да бъдат разпродадени от безмилостните в своята омраза чорбаджии. Той едвам обуздава гнева си, с усилие се въздържа да не излезе и отмъсти за поруганието. Тук, в родния град, Раковски започва да пише своя „повествователен спев" „Горски пътник", замислен още по време на скитанията му из Балкана, подлавя да скицира спомените си „Неповинен българин". По примера на Неофит Бозвели започва и друго едно съчинение под наслов „България страждуща". Това са красноречиви свидетелства за душевно състояние, размисли и планове на един несломим патриот, който не знае отдих и при всички обстоятелства търси средства да бъде полезен „роду болгарскому".

Когато разбира, че по-нататъшното му стоене в Котел става невъзможно поради опасността да попадне отново в ръцете на турците, в навечерието на новата 1855 г. Раковски напуща тайно родното си място, за да не го види вече никога. На път за Румъния отсяда за няколко дни в Свищов. Обзет от нови надежди за освобождение на българския народ, тук той написва първото си стихотворение „Постъп (марш—*б.а.*) български", уверявайки сънародниците си, че е дошло време да отхвърлят вековното иго с помощта на Русия и възвърнат старата си слава. Прехвърлил се във Влашко, той заживява в околностите на Букурещ, като следи отблизо преговорите за мир между Русия, от една страна, Турция и съюзниците ѝ — от друга, занимавайки се усилено с литературна и научно-книжовна дейност. Отсега нататък непримиримият патриот-революционер ще води борбата срещу поробители и угнетители с всички възможни средства, „чрез пресата и сабята", използувайки ги съобразно обстоятелствата. Мисълта му ще е винаги в тревожно напрежение и дирения как да се помогне на „вековната рая".

С голямо разочарование Раковски посреща сключването на Парижкия мир през 1856 г. Осуетени били и последните надежди, възлагани на една руска победа в Кримската война. Израз на дълбокото си огорчение и душевна потиснатост от тези неблагоприятни за българите събития Раковски дава в един стихотворен откъс, онасловен „Напразно отлъчие от Дакия 10-го юния 1856", както и в творбите, поместени в „Предвестник Горскаго пътника".

С надежда да намери по-сгодни условия за народополезна обществена и книжовна дейност към края на 1856 г. Раковски заминава през Белград за Нови Сад. Тук с подкрепата на сръбския патриот и книжовник д-р Данило Медакович започва да издава вестник „Българска дневница" (излизал

от юни до октомври 1857 г.), замисля и един друг вестник — с подчертан културен и литературен характер — „Дунавски лебед", от който излиза само пробният брой, обнародва книгата „Предвестник Горскаго пътника", започва печатането и на поемата „Горски пътник", усилено се занимава с изучаване на българското историческо и културно минало, проектира да основе българско книжовно дружество и т. н. От страниците на „Българска дневница" за пръв път в периодичния печат се повежда открита политическа борба срещу турските паши и бейове, срещу гръцкото духовенство и българските чорбаджии. С този вестник се поставя началото на революционната публицистика.

В публицистиката на Раковски от това време вече се открояват революционно-демократичните му разбирания. Въпреки че според собствените му признания той е бил принуден да се съобразява с редица обстоятелства, които не му позволявали да излезе открито срещу върховната султанска власт, да покаже издевателствата на султанските чиновници, той вече е сочел отгде идват злините. Изобличението на потисниците се съпътствува с верни обществено-политически характеристики, призивите за народностно осъзнаване се придружават от разнообразни начинания за извоюване на политическа и духовна независимост. Издигнатите тук принципи на политическа борба залягат в основата на формиращата се революционна идеология. Постепенно той углъбява идейно-философските си схващания, разширява терена на заниманията си, намерили израз в публицистиката, литературата и книжнината.

След неуспеха на въстанието в Северозападна България в началото на 50-те години българите в Белград отново правят опит да се организират, надявайки се на сръбска помощ. Поучен вече от горчивия опит на Браилския бунт и преценявайки конкретните условия, Раковски през 1857 г. на два пъти посещава сръбската столица, съветва сънародниците си да не бързат. В редица писма от това време до ръководителите на проектираното въстание, като дядо Иван Кулин и др., разяснява неблагоприятната обстановка за подобни действия.

Султанското правителство следи чрез свои агенти дейността на Раковски и не закъснява да настои пред Австрия той да бъде арестуван и предаден на турските власти. Позовавайки се на гръцкото си поданство, Раковски отново успява да избегне грозящата го опасност. През октомври 1857 г., съпровождан от силна стража, Раковски е принуден да напусне границите на Австрия и заминава за Румъния. Задържа се известно време в Галац. Там отново прави опит да основе българско книжовно общество, за да подпомага издаването на един български вестник в Европа, чрез който да се осведомява общественото мнение за съдбата на българския народ. Но и тук преследванията от страна на турското правителство не спират. Съзрял опасността, потърсва убежище в Русия — „покровителка болгарам". През пролетта на 1858 г. Раковски е вече в Одеса, където със съдействието на одеските българи постъпва като възпитател в духовната семинария. Тук неуморният патриот полага големи усилия да поднови своите периодически издания. Праща изложение след изложение до руската цензура да му бъде разрешено да издава в. „Дунавски лебед" и сп. „Българска старина", като излага нашироко и програмата им. Исканото разрешение обаче не се получава. В невъзможност да развива обществено-публицистична дейност, Раковски се отдава на научни занимания из областта на историята, езика,

фолклора. В дълги писма до просветени българи той съобщава за своите научни издирвания, обосновава схващанията си, разглежда състоянието на Източния въпрос, позициите на европейските правителства спрямо Турция, тяхното враждебно отношение към националните искания на българите. Макар че е имал подготвени и други научни трудове, в Одеса Раковски издава само съчинението си „Показалец или Ръководство как да ся изискат и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч" (1859). В предговора, след като изтъква предназначението на труда си, авторът съобщава, че освен тази първа част съчинението имало още две части, „готови преписани за печятания, само ожидават великодушное спомоществувание някого си родолюбеца българина да излязат по-скоро на свят". По-късно в „Цариградски вестник" (бр. 446—467) като трета част на „Показалец" обнародва „Повестност и описание стараго Котила". „Показалец" бил посрещнат много ласкаво както от българите, така и от много чуждестранни учени-слависти.

С надежда да намери благоприятни условия, за да осъществи патриотичните си и книжовни планове, в началото на 1860 г. Раковски заминава за Белград. Пък и по-нататъшното му стоене в Одеса става невъзможно поради това, че ръководството на семинарията узнава за революционните му идеи, в които били увлечени вече и мнозина от нейните възпитаници. С материалната подкрепа на браилските българи в сръбската столица Раковски успява да отпечата и последните коли на „Горски пътник", да издаде голяма част от научните си съчинения: „Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму"; „Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала на коих е основана стара повестност всех европейских народов"; „Отговор на богословска гръцка брошура" и др. Все тук той осъществява отдавнашната си мечта — започва издаването на в. „Дунавски лебед" (септември 1860 — декември 1861 г.), изиграл извънредно голяма роля за разгаряне на революционно-освободителната борба, за разобличение на националните ни поробители и духовни угнетители, за запознаване на европейското обществено мнение със съдбата на българската народност. На страниците на „Дунавски лебед", списван от 16 бр. нататък и на френски език и изпращан до мнозина европейски държавници и видни общественици, Раковски развива трескава и далновидна обществена публицистична дейност, обосновава правата на народа ни, насочва черковната борба, разкрива пагубните последствия от преселението на българите в Русия, изобличава униатската пропаганда и домогванията на западните държави, интригите на гръцката патриаршия, настоява за по-голяма отзивчивост и подкрепа от страна на българите и т. н.

Към края на 1861 г. политическите събития на Балканите особено обнадеждват българския революционер и той предприема смели действия. Сръбското правителство се стреми да се освободи окончателно от васалната зависимост на Турция. В тези си планове то желае да използува и помощта на българите. На Раковски, който има и лични връзки със сръбския княз Михаил Обренович, обещават подкрепа да образува една въоръжена българска легия, която да вземе участие в евентуалната война между сърби и турци. Моментът бил благоприятен за общи действия срещу вековния поробител, а и българите в емиграция и вътре в страната били обхванати от революционни настроения. В писма до Раковски мнозина изразявали готовността си да го последват в едно общо въстание. А по-разпалените започ-

ГОДИНА 1. Априлия 5 1861. БРОЙ 28.

ДУНАВСКЫЙ ЛЕБЕДЪ

LE CYGNE DU DANUBE.

ВѢСТНИКЪ.

ПОСЛѢДНЫ ИЗВѢСТИЯ

DERNIÈRES NOUVELLES

sur

NOTRE QUESTION.

Вестник „Дунавски лебед“, 1861, бр. 28

нали да пристигат в Белград и да се записват в легията, която скоро нараснала до към петстотин души. Между легистите били В. Левски, В. Друмев, Ст. Караджа, Ильо войвода, Ив. Касабов и др. Те били въоръжени и организирани на военни начала, със специална униформа. Раковски като „народен войвода" и върховен началник на легията бил облечен в разкошен мундир, наметнат с дълга пелерина, и с калпак, на който имало надпис: „Свобода или смърт". Не от някакво тщеславие, а от съзнание за величието на делото, на което се е посветил, за това, че е представител на една нация, той се е носел с достолепие. С внушителната си външност и духовна обаятелност е вдъхвал респект у всички. „Раковски беше хубавец, имаше ръст висок, тяло здраво, жилесто и космато, снага права, ход отмерен, с твърди и смели крачки, плът бяла, коса черна и гъста, мустаци също черни, очи огнени и черни като въглен, зрак ясен — същински белег на неустрашим хайдутин, чело високо, вежди черни и почти винаги начумерени — пак белег на опитен, дълго време преследван хайдутин... Само на лявата му ръка липсваха два пръста, които беше изгубил в бой с турците. Говорът му беше гладък, приятен, привлекателен и убедителен, гласът му беше ясен, звучен, даже кога искаше нуждата — приличен на гръм" — така го рисува един от неговите съвременници В. Д. Стоянов.

Раковски съставя цялостен „План за освобождение на България". Според този план от Сърбия трябвало да нахлуе един добре въоръжен полк от хиляда калени в борбата патриоти, които с подкрепата на местните революционни комитети, създадени в редица селища, щели да дигнат цялото население и изгонят поробителите. Идването на мечтаната свобода Раковски вижда вече като нещо реално, изработва и специален статут за едно „Привременно българско началство в Белград", където в 14 точки са изброени основните положения на организацията и правата на временното българско правителство. През лятото на 1862 г. подготвя един пламенен позив за въстание, подписан от „Народний войвода Г. С. Раковски". Този позив, отлитографиран в множество екземпляри, трябвало да бъде разпръснат в България, когато легията премине границата. „Време дойде веки и ние да съкрушим тяшкото иго на нашите мъчители неверни турци! Що е наш живот в това безчъстно робство? По-добре, братя, една сладка маломинутна за свобода смърт, а не дълговечен робски живот под тия безчъловечни турски мъки! Ставайте, братя, на оръжие мало и голямо за нашата мила свобода и независимост! Турското царство веки пропадва!.. Нека никой не мисли, че свобода ся добива без кръв и без скъпоценна жертва... Наша свобода от нас зависи! Нека всеки запише дълбоко в сърцето си за свята възторгна реч — *свобода или смърт* и с пламен меч да върви в бойното поле под знамена на непобедимия Български Лъв" — се казва в тази прочувствено написана революционна прокламация.

При такова революционно напрежение и организационен кипеж се очаква всеки момент да избухне конфликтът между Сърбия и Турция, за да се турят всички планове в действие. На 3 юни 1862 г. избухва въоръжено стълкновение между сърбите и турския гарнизон в Белград. Раковски повежда своите легисти. Те храбро и с ентусиазъм се намесват в сраженията и оказват голяма помощ на сърбите. Скоро обаче сръбското правителство се помирява с Турция и очакваната война е избягната. Постигнало целта си, правителството на Сърбия иска от Раковски легията да бъде разпусната. Това е страшен удар за българите. „Когато чух, че сърбите са се помирили

с турците, без малко щях да полудея. Ние очаквахме това сръбско въстание в продължение на няколко години, а то не можа да трае поне една седмица" — пише по-късно в спомените си Панайот Хитов.

Въпреки несполуката българският революционер отдава голямо значение на действията на българската легия през ония напрегнати дни. „Годината 1862 тряба да остани за българите забележителна и да ся брои като първи постъп за политичъски им независим живот. Белградските случаи (1862 июние 3-го), в кои българите зеха живо учястие. Балканските юнаци със своите непобедими чети дадоха на европейците и на сичките други славяни да разберат, че българите не са само мирни орачи и тихи кротки художници (занаятчии — *б. а.*) и търговци, както ги тии от първо мислеха, че били уш изгубили стария си военни дух, но тия при вишеречените си добрини се са пак храбри и неустрашими юнаци стига да им ся докажи едно благовременно обстоятълство и удобно място да започнат движенията си против смъртния си неприятел" — пише той в друг позив към българите от 1863 г.

Покрусен в най-съкровените си надежди, Раковски в множество доклади до сръбски държавни лица протестира срещу несправедливите решения и настоява Сърбия да изпълни своите обещания, както българите изпълнили своя дълг. Всецяло отдаден на народното дело, Раковски преодолява огорченията и отново се впуска в смели действия. Сега той подхваща идеята да убеди правителствата на балканските държави за обща борба срещу Турция. За тая цел през 1863 г. посещава Атина, Цетина, Букурещ, води преговори за осъществяване на широко замисления план. В чуждите столици в срещи с държавни лица и общественици той говори от името на българския народ, печели уважението с широките си познания и политическа прозорливост, със своята всеотдайност на едно велико дело. Той си спечелва име не само на всепризнат народен вожд, но и на гъвкав политик-реалист, на дипломат от голям мащаб. За съжаление буржоазните правителства на балканските държави, обхванати вече от шовинистични стремежи, не посрещат с разбиране плановете на българския революционер. Все по същото време той прави опит да създаде един българо-румънски съюз за борба срещу Турция. Сближава се с румънски държавници и научни дейци, които обещават да подпомогнат въоръжаването на български чети и издаването на един вестник. На 8 март 1864 г. излиза първият брой на в. „Бъдущност", списван на български и румънски език. От страниците на този вестник Раковски още по-смело изявява своите революционно-демократически разбирания, разобличава панелинизма на гръцката патриаршия, критикува чорбаджии и чокои, държели в икономическо робство широките народни маси. Тази демократическа линия на вестника очевидно не е могла да не срещне яростния отпор на българските нотабили и богати търговци. След десетия брой „Бъдущност" спира. Раковски започва да издава друг вестник — „Бранител", но и той, оставен без материална подкрепа, излиза само в един брой. Без да прекратява усилията си да убеди поне някои от балканските държави в необходимостта от дружна борба, в което среща най-голяма отзивчивост от страна на черногорците, Раковски съдействува за преминаване на някои хайдушки чети в България, които трябвало да докажат на света, че българите са непримирими в своите свободолюбиви стремежи, че националната борба с всеки ден взема все по-широки размери.

През 1866 г. Раковски изпитва нови разочарования. След детронирането на княз Куза (10 февруари 1866) на власт идват доскорошните водачи на опозиционното движение и приятели на Раковски — Росети и Братиану. Пред опасността Турция да нахлуе в княжеството те потърсват помощта на българския революционер, който трябвало да организира българите на въстание и по този начин да отклони вниманието на Високата порта. Поучен от горчивия опит със сърбите, Раковски поставя условия за известни гаранции. Тогава румънските ръководители се обръщат към Иван Касабов и започват да гледат на Раковски с недоверие и враждебност. Поради това Раковски напуска за известно време Букурещ, придружен от верния си приятел Панайот Хитов, посещава Браила и Галац, за да събира средства за организирането на нови чети. На път за Русия заболява от туберкулоза и се установява на лечение в Киприановския манастир до Кишинев. Към края на годината отново се връща в Букурещ, където намира големи промени сред емиграцията в резултат на разколническата дейност на Ив. Касабов и дуалистическата политика на „Тайния комитет". С последните си сили Раковски се заема да обедини разединената емиграция, като разобличава антинародната политика на „Тайния комитет" и на „Добродетелната дружина", събира около себе си старите хайдушки войводи, пред които обосновава новата тактика и идеология на четническото движение. Около него се групират млади революционери. Сега той учредява „Върховно народно българско тайно гражданско началство" под негово председателство, от името на което написва специален закон. В него се сочат задачите, организационната структура и управлението на хайдушките чети. Ето какво говори един от хайдушките войводи, Христо Македонски, във връзка със срещите си с Раковски: „След тая ни среща с Раковски, като че научихме нещо ново, нашият кръгозор като че се разшири... Аз не исках вече да съм прост хайдутин — да отмъщавам за себе си, за домашни, за приятели — а исках да стана бунтовник: да помогна на народа да се избави от ярема."

И в тези напрегнати дни, въпреки болестта си, отдаден всецяло в търсене на средства и форми за разгаряне на революционната борба и извоюване на мечтаната свобода, Раковски продължава книжовните си занимания, подготвя първата и единствена книжка на отдавна замисленото сп. „Българска старина", готви се да пише съчинение за развитието на хайдутското движение у нас, започва и подробна автобиография, воден от съзнанието, че тя ще се окаже поучителна за поколенията. „Най-мъчно нещо на света за едного добросъвестнаго чъловека е да говори сам за себе си, а още помъчно е да пиши сам делата си или житието си... Никоги не бих ся усъдил на такова едно нещо, ако описаните ми дела не биха имали една твърде тясна свръзка с отъчеството ми, което съм от нежна още младост пламенно любил и комуто целия си живот драговолно съм искал да посветя." С такова високо съзнание той държи перото до последните си дни. Но напрегнатият и изпълнен с лишения и напрежение живот е без време прекъснат от неумолимата туберкулоза. Пламенният патриот-революционер угасва на 21 октомври 1867 г. във вилата на братя Мустакови, близо до румънската столица, отправил сетен взор към поробената родина, чиято съдба бе изпълвала със смисъл и съдържание цялото му съществуване.

*

Книжовното наследство на Г. С. Раковски е органически свързано с неуморните му усилия да осъществи върховни национално-политически културно-исторически задачи. Литературните му произведения трудно биха били разбрани и вярно оценени, ако не се разглеждат на фона на революционно-публицистичната му дейност, на заниманията му с въпросите на историята, на фолклора и езика, ако бъдат откъснати от делото му на организатор и идеолог на национално-освободителното движение.

В лицето на Раковски имаме една многообразна и в същото време монолитно изградена личност, която се изявява с еднаква страст и сила в толкова много области. Неговата диреща мисъл не знае граници, винаги е готова да се насочи там, отгдето може да хвърли лъч светлина върху историческото ни битие, да запали „искра любородности", да очертае величието на националния идеал. С пълна всеотдайност той иска да превърне мечтите в действителност, бляновете на всеобхватния си дух в реалност. И в този си устрем той забравя границите между наука и поезия, търсенията на ума са подхранени от поривите на голямото му патриотично сърце. Прозренията му го изпълват с вътрешна гордост, с фанатична вяра в идеите, така дълбоко изстрадани от народа, получили цялостен синтез в многостранната му дейност. В широтата на интереси, размисли и домогвания се проявяват и някои от противоречията, без които не бихме могли да си представим Раковски като революционер и поет, като публицист и учен, като трезв политик и мечтател-патриот. Отдаден изцяло на непосредните национални проблеми, на разнообразна организационна дейност, той се носи и на крилата на волното си въображение, за да разбере някогашното и прозре мечтаното бъдеще. Колкото виденията на това безгранично въображение да ни се струват понякога наивно-романтични, те не биха ни изглеждали необясними, щом се сродим отблизо със съкровеното му верую. Това, което го е заобикаляло, далеч не му достига, за да обоснове правата на своите сънародници. Оттук и реенето му в историята, за да се види във всичката грозота националната трагедия, вдъхваща сили за борба в името на един върховен народностен идеал. И търсенията на историка, и прозренията на учения, и виденията на поета — всичко е подхранено от този идеал, без който е немислима сложната, всеобхватна, борческо-метежна личност на Раковски.

Твърде рано, още като ученик в Цариград, Раковски осъзнава какво голямо значение има познаването на българското минало, за да се оборят и обезоръжат шовинистичните и мегаломански домогвания на някои гръцки среди и за да се повдигне националното самочувствие на българския народ. Затова и всяка вест за изучаване на културната и политическата ни история от наши и чужди просветни дейци го изпълва с радост. По време на пътуванията си из българските земи, макар и да преследва други непосредствени цели, той посещава черкви и манастири, за да дири стари ръкописи, всякакви писмени паметници, които биха могли да хвърлят известна светлина върху миналото на народа. По-късно, когато като емигрант бива принуден да търси поле за патриотична дейност в земите на съседни държави, той не престава да пише на близки и познати да му изпращат всякакви документи и свидетелства, необходими за научните му занимания — да разкрие богатото историческо минало на българите и обоснове правата им за

самостоен национален живот, да докаже, че те не са били винаги „рая покорна". „Особеное мое занимание е българская нова история, то ест от падения Българскаго царства даже до сега що е пострадал наш бедний народ да съвъкупя и спиша порядочно. Събрал съм до сега няколко вещество и събирам. Но еще не е доволно, за да стани съставно списание, както го аз желая. Писал съм на многи приятели за разна известия мне нужна Ето и вами доде ред да пиша" — говори той в писмото си до Др. Цанков от 15 май 1858 г.

С еднакво старание той изучава и далечните културни и политически събития, и най-близката история, делото на първите български възрожденци, като Паисий, Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Априлов и др. С особена любов се отнася към паметниците на народното творчество, виждайки в тях аргумент за културно-историческата значимост на българската народност. Много сили Раковски посветява на историята и развитието на българския език, чиито корени търси още в най-дълбока древност. За да обоснове предимствата на българската култура, създава хипотези, които удивляват със смелостта си. Знанието на древните езици, като арабски, персийски, старогръцки и др., му позволява да прави смели аналогии. И когато пише поетическите си творби, и когато изцяло е погълнат от пряка революционна организационна и публицистична дейност, интересите му към българското минало — в различните му области — никога не го напущат. „Кое по-сладко занимание може бити разве да ся занимава человек в издирвание древности преминалаго своего народа" — признава неуморният изследвач. Непрестанните му търсения са подхранени от широка осведоменост и фанатична вяра в някогашното и бъдещото величие на българския народ. В това отношение, при новите обществено-исторически условия, той продължава онова, което някога Паисий бе започнал. И за идеолога на национално-революционното движение изучаването на миналото представя важно звено в борбата за цялостно възраждане на народа. Изучаването на миналото като предпоставка за извоюване на бъдещето представя неотменна същност за идейния свят на Раковски, за толкова обаятелната му индивидуалност. Обладан от такава патриотична страст и романтична вяра в предишното величие и неизчерпаема жизнеспособност на своя народ, Раковски става автор на редица съчинения с исторически, етнографски, филологически, общокултурен характер: „Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму" (1860), „Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала, на които е основана стара повестност всех европейских народов" (1860), „Българският за независимо свещенство въпрос" (1860), „Глас едного българина" (1860), „Ключ българскаго язика" (1880), „Показалец или Ръководство как да ся изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч" (1859), „Българска старина" (1865). Тези писания са осветлявали различни въпроси от по-далечното и по-близко минало, посрещали са се на времето с интерес не само от българите, но и от чуждата общественост. Той чертае цялостна програма за изучаване на историческото ни минало в различните му области, насочва вниманието към извори и събития, които, според него, са най-надеждната опора да се обоснове правото на българите за самостоен национален живот. Общото, което характеризира тези многобройни трудове на Раковски, е преди всичко изобилието на материали от български и чужди извори.

усилията на автора да изясни произхода на старата българска държава, нейните граници и управление, социалните и религиозните отношения, самобитността на материалната и духовната култура на българите, нейната древност, богатство и т. н. На критика и преценка се поставят някои трудове и теории на гръцки и други учени, които изопачавали историческата истина, водени от шовинистични, религиозни или други политически съображения. В тези си благородни усилия Раковски понякога попада в плен на своеобразни хипотези и наивно-романтични изводи, често напуща строгите критерии на изследвача и стига до необосновани твърдения. В патриотичната си ревност да покаже достойнствата на своя народ той иска да увери, че България е била люлка на древната култура, че българите са „давали закони" не само на Европа, но и на целия свят, че много думи от езиците на други народи водят произхода си от българския език, че на българите предстои да разкрият заблужденията на мнозина учени относно историческото ни минало и т. н., и т. н. Разбира се, тези смели хипотези, колкото наивни и неубедителни да са сега, имат своето обяснение и оправдание във времето, когато са създавани, в целите, които е преследвал авторът им, в своеобразната му индивидуалност. Човек с неговия идеал и душевност не е могъл сякаш да не създава подобни смели хипотези. Те са му били еднакво необходими, както и пламенната му публицистика или революционно-романтичната му поезия. Нали всички тези разнообразни писания са вдъхновени от един идеал, преследват една цел — да разбудят и утвърдят народностни чувства, защото без такива чувства, по думите на Раковски, никой не може да очаква светло бъдеще, „той всячески остава презрян и укорен" от другите.

В своите научни издирвания особено внимание Раковски отделя на фолклора и етнографията. И в това отношение той се явява истински син на своето време, представител на оня XIX в., когато почти в цяла Европа романтичното движение взема широки размери, а заедно с това се заражда небивал интерес към паметниците на народното творчество. Към съкровищницата на народния творчески дух обръщат поглед общественици, учени, писатели, една област напълно пренебрегвана от класицизма. Сега изучаването на материалния и духовния бит на народа се схваща като предпоставка на демократичните национално-освободителни борби.

Раковски е живеел отблизо с демократичните идеи на века. Но той е имал пред очи и живия пример на такива възторжени поклонници на народното творчество като Венелин, Караджич, Априлов, които първи повдигат завесата, за да се види какво богато културно наследство са имали българите, останало непознато и за самите тях, и за чуждия свят. Така онова, с което е бил облъхан от най-ранна възраст, сега бива щастливо подхранено, научно осмислено, получава ярка национално-патриотична целенасоченост. Още първата редакция на „Горски пътник" от 1854 г. свидетелствува колко много Раковски разчита на народнопесенната традиция за изява на собствени патриотични пориви, за доказване древността на българската култура, за раздвижване умовете и сърцата на сънародниците си.

С апостолска ревност патриотът-революционер се заема да издири и изучи материалната и духовна народна култура, като настоява пред пообразованите българи „да опишат обичаи, песни народни, приповедки, приказки, с една реч, все, що се относи на старина". В статии и писма или по-големи трудове той чертае цялостна програма как да се записват и опазват

тези безценни паметници, какво незаменимо богатство представят те за утвърждаването ни като самостойна нация. „Аз ся занимавам да спиша българско баснословие и да издам най-стария български народни песни, от коих имам сборник, и сега скоро ща издам първая книжица с любословна замечания много любопитна. Нъ колко повече събирам песни, толко повеч разяснявам и поправям събрания ми даже до сега" — пише Раковски на Ст. Вълков в Жеравна през 1858 г.

Многогодишните му усилия в тая насока намират най-пълен израз в „Показалец" (1859), един труд, който изиграва голяма роля за разкриване пред света богатото културно наследство на българите. Макар да не може да се освободи от романтичните идеализации и да робува на митологическата теория, трудът изнася извънредно интересни сведения за стопанския и духовния бит на българската народност, за нейните етнически граници и т. н. С какво романтично опиянение например той ни скицира картината на овчарския живот, сякаш поетически възпроизвежда лично преживяно и видено някога: „А нощя къту си пуснат стада на паша, подпират ся (овчарите — *б. а.*) на криваци си и засвирят народни граюве, къту постъпват следуяще стадо си. Чувствителному человеку ся възражда на сърце умилно съчювствие невиннаго живота, кога ся намери нощя на някои си равно поле, или на ъговито място да слуша издаваеми свирални гласове от разни места! Хлопки на югичи-рогошки, овни предвождаяще стада да дрънкат засобно, колчим ся навождат да пасат! От время же на время умилное блеяние на овци да ся помесва с техни граюве!"

Във възторжени писма читателите изразяват радостта си от прочетеното в „Показалец", наричат автора му нов Венелин, извършил истински подвиг. Така и в изучаването на народното творчество — в различните му области — Раковски прави огромна крачка напред в сравнение със своите предходници.

В научните си занимания и културно-исторически изследвания Раковски се представя като горещ последовател на историческия романтизъм — толкова характерен по онова време и за други славянски народи. Разглеждайки тази страна от дейността на българския патриот-книжовник, Б. Пенев с основание пише: „В много отношения Раковски сближава българското възраждане със славянското изобщо — напомня онези славянски романтици, които се вглеждат в миналото, за да пробудят чрез него патриотическа гордост у робите. За тях няма разлика между наука и фантазия; повече или по-малко те са увлечени в предвзети идеи и теории, в произволни тълкувания на фактите, в заключения, непочиващи на никаква достоверност. Обзети са при това от желание да бъдат във всичко оригинални — в невъзможните си исторически теории, в доказателствата си, в своя израз. Мисълта им не знае граница — носи се волно в стари и нови светове, навред открива следи на минала, забравена слава, спира захласната пред исполинските очертания на това минало — пред собствените си създания, губи се в страшни фантазии, превръща историята в легенда, в мит. Неуморими авантюристи, смели фантасти, овладени от неизчерпаема вяра, те сякаш блуждаят в хаоси — в хаосите на мисълта и живота — и творят в тях своя идеален свят, винаги тръгват от една точка и винаги се връщат към нея: безкрайната обич към родината. Тази обич ги води във всичките им странствувания — в ада на техния живот тя има очарованията и неземната светлина на една безсмъртна вдъхновителка. Тя е, която ги извежда из този

ад, за да им покаже звездите. И ако днес някоя хладна и мъдра критика би пожелала да отрече тяхното дело, тази обич ще ги оправдае, ще ги възвиси над всяка критика и ще запази завинаги блясъка на тяхното име."[1]

*

Особено голям дял от книжовното наследство на Раковски заема публицистиката. Тук намират най-пълен израз неговите обществено-политически, патриотично-революционни, национални културно-исторически възгледи и стремежи.

Години наред, при най-неизгодни условия, той търси средства и възможности да издава политически и литературни вестници. Със затрогваща настойчивост и себеотрицание настоява за материална подкрепа, укорява, че единствено българите са останали без периодичен печат — важна предпоставка за народностно осъзнаване и освобождение. В областта на публицистиката Раковски сякаш намира истинското си призвание, работи с учудващ размах, бележи големи завоевания. От погледа му не убягват най-важните политически проблеми на времето, които изпод талантливото му перо стават близки и разбираеми за народа, тласкат го към патриотична активност.

След Кримската война, когато започва да се убеждава, че българите трябва да разчитат главно на собствените си сили за извоюване на свободата, той полага титанични усилия да организира национален периодичен печат. Многобройните му начинания в това отношение, макар и да не са могли да просъществуват дълго време, оставят трайни следи в политическия и книжовния живот на българите, залагат основите и проправят пътя на революционната публицистика. На страниците на основаните и редактирани от него вестници „Българска дневница" (1857), „Дунавски лебед" (1860—1861), „Бъдущност" (1864), „Бранител" (1864) излизат ярки публицистично-борчески статии, смели революционни призиви, страстно полемични политически и културно-исторически съчинения. Широката му политическа и културна осведоменост, вродените му качества на публицист, политическата му зрелост и революционна устременост позволяват да атакува и разобличава явните и скрити врагове на народа, да убеждава сънародниците си в необходимостта от упорити усилия, за да се реши правилно черковният въпрос, да сочи значението на просветата и книжнината за понататъшното разгаряне на народностното движение. От страниците именно на тези вестници за пръв път се заговаря с такава революционна прямота за необходимостта от всенародна борба, за правата на българите, неумолимо се изобличават престъпленията на турските управници, на гръцкото духовенство, на чорбаджиите. Използуват се най-различни публицистични форми за национално пробуждане и политическо осъзнаване: острите изобличения се съпътствуват винаги от неумолими призиви за мобилизиране на народните сили. Крайната цел на многообразните му писания е една — да бъде извоювана „правда гражданска, държавна и църковна". Колко силна е била публицистичната стихия у него, личи и от обстоятелството, че дори и когато пише литературни и научни съчинения, всичко е пропито от рядка публицистична страстност. Не случайно и голяма част от първия му пе-

[1] Б. Пенев, Българска литература. Кратък исторически преглед, с. 161.

чатан труд „Предвестник Горскаго пътника“ има подчертан публицистичен характер. Статията „Няколико речи о събитии в България в лет 1853 до лет 1856“, включена в „Предвестник“, подсказва вече за някои от основните черти на бъдещия публицист-книжовник. Тук за пръв път се дава по-цялостно описание на страданията и разочарованията на българите по време и след Кримската война. С остри епитети и разобличаващи сравнения са характеризирани турските войски и управници, политиците на „хуманна Европа“, насърчаващи варварските изстъпления на турците без никаква грижа за „страждуще человечество“. Във възрожденската публицистика тук за пръв път така правдиво и убедително се говори за враждебното отношение на западноевропейските държави към национално-освободителната борба на българите. С неумолими въпроси той заклеймява европейското безразличие по отношение на поробените народи: „Знае ли Европа подробно в какво бедство, сиромашество, угнетение въздишат и до днес подвластний и зароблений от негово варварство и безчеловечно правление и тиранство бедни християнски народи? Знае ли Европа колко неповинни кърви ся проливат днес в България от турци кръвопийци? Знае ли колики девици ся обезчъстят и търговци ся от злодейци немилостиво посачат и съблачат? Зачто толко небрежение за нас хладнокръвно показва?“

Ако при научните занимания патриотичните увлечения го тласкат към парадоксални хипотези, то в обществено-политическите си разбирания за съвременността Раковски запазва винаги трезв реалистичен поглед върху събития и отношения, проявява гъвкавост и такт. Така, разобличавайки безбройните престъпления на паши и бейове, понякога той апелира за намесата на върховната султанска власт, подсказва за евентуалната полза, която тя би извлякла, ако бъдат осъществени известни реформи. Раковски иска да убеди турското правителство в користните цели на западните сили. Представяйки се за доброжелатели на Турция, те в същност осъществявали своята завоевателна политика — от което страдали еднакво и турци, и българи. Авторът на „Предвестник Горскаго пътника“ по различни поводи осмива преднамерените опити на европейците да „култивират“ и „превъзпитат“ турците. В статиите „Просвета в Турско“ и „Пиршество на турски велможи“ са посочени нищетата, корупцията и развратът на управляващите среди, решили да подражават на европейците в облекло, маниери, взаимоотношения. Тези публицистично-сатирични откъси свидетелствуват и за умението на Раковски да разобличава народните врагове със средствата на иронията и сарказма, похвати, характерни по-късно за фейлетоните на Каравелов и Ботев.

На публицистиката Раковски възлага големи революционизиращи задачи. От тактически съображения в „Българска дневница“ той отбягва да печата материали, засягащи пряко върховната султанска власт, а се ограничава да „открива пороци и престъпления на управители, било духовни, или светски“, да разяснява непоносимото положение на българите, да обосновава правото народът ни да добие политическа и черковна независимост. Но и тази „тактичност“ не попречва на Високата порта да поиска вестникът да бъде спрян, а редакторът му — предаден на турските власти. В „Дунавски лебед“ вече пряко се разобличават турските властници, като се сочат и средствата за отхвърляне на политическото и духовното иго. И сега в усилията си да бъде правилно разрешен черковният въпрос, да отбие домогванията на католишката пропаганда, користните планове на гръцката

патриаршия, Раковски допуска на страниците на вестника материали с непримирителен тон спрямо Портата. В много статии се настоява пред султанското правителство да удовлетвори българските искания, да изпълни обещаните реформи и т. н. От друга страна, Раковски призовава българите да не се страхуват от непрестанните заплашвания, а да постоянствуват в борбата, сочи противоречивите интереси на великите сили на Балканския полуостров, уверява, че Източният въпрос е вече назрял и скоро следва да бъде разрешен. От брой 16 нататък по-важните статии на „Дунавски лебед" се печатат и на френски език с цел европейската общественост да се запознае с исканията и положението на нашия народ. Сам Раковски има намерение да обиколи някои европейски столици все със същата задача, настоява дори българите да създадат свое постоянно представителство в някои от западноевропейските страни. Все по това време той сочи и пагубните последици от преселването на българи от Видинския край в Русия, готви се да отиде в Москва и Петроград, за да разясни на руските държавници, че това преселване е „разорително за българите и пагубно за Русия". Идейното развитие на Раковски вече е отишло значително напред. Неговите революционно-демократически възгледи все повече се задълбочават, с все по-голяма прозорливост той чертае характера и задачите на освободителната борба. Ясни разбирания има той и върху политиката и интересите на съседни и по-далечни страни, долавя историческите закономерности, водещи към национално обособяване на отделните народи, възхвалява демократическите и освободителни борби на италианци, чехи, поляци. У него вече е съзряла идеята за взаимообусловеността на политическото и социалното освобождение, на обществения и духовния прогрес. Въпреки някои непоследователности и противоречия в идейно-философските му разбирания, по редица въпроси на обществено-икономическия живот, при обяснението на някои социални и природни явления Раковски стига до стихийно-материалистически схващания. Той предусеща някои от исторически обусловените идейни и културни тенденции на XIX в., правдиво обосновава неизбежното разпадане на турската феодална империя, стреми се да разглежда въпросите на бита и нравите във връзка с обществено-икономическите процеси, долавя прогресивния характер на новите форми на производство. Не случайно във вестниците си Раковски отделя такова широко място и на икономическите въпроси и стопанските проблеми, убеден е, че икономическото възмогване на българите ще им осигури по-голяма възможност да се борят и за политическа независимост. Неговите икономически възгледи са на нивото на най-високите постижения на българската обществена и научна мисъл в оная епоха.

С еднаква непримиримост Раковски се бори и срещу политическите поробители, и срещу духовните потисници, и срещу онези, които икономически експлоатирали народа — чорбаджиите. Тях той назовава с най-злъчни епитети, нарича ги „наследници яничерски", най-здрава опора на турската власт. „Тий чорбаджии, кои са съхранили за титул си старое имя яничерско, съхранили са и тяхна злоупотребления, живеяше, както те някогаш, от грабителство и от потта народа... Турското правителство сматрало и сматра таковия чорбаджии, наследници яничерски, за почетни, верни и нему привързани поданни и на много от тях е дало чест и орден царски... за тяхна вярна заслужения" — пише Раковски в „Българска дневница" (1857, бр. 10). Затова той изключва чорбаджиите, когато говори за българския народ.

„Тук кату казваме народа, разумяваме сичките добри българи, изключающи чорбаджиите“ — четем в една статия във в. „Бранител“ (19. VII. 1864). Оттук и настойчивите му призиви към българите да се борят с еднаква неотстъпност както срещу турските поробители, така и срещу чорбаджиите, крепители на османската феодална система. В своите социално-демократически разбирания българският революционер отива и по-напред — застъпва се за всички потиснати и онеправдани от обществения ред, независимо от национална или верска принадлежност. С каква категоричност той пише, че земята трябва да принадлежи на онези, които я обработват, виждайки плачевното състояние на румънските селяни. „Ние мислим — пише той във в. „Бъдущност“ (1864, бр. 8), че не е възможно да съществува румънин, в жилите кому тече истинна румънска кръв, който да кажи, чи селянину не тряба да ся даде земя, не тряба да стани и он притежател огнища и да има от какво да живее и да бъди он свободен и под равноправност..., колкото же за ония, които говорят: на какво право ся основава това уимотявание на селяните? Ние им казваме вкратце: правото народности, правото отечество, правото преобразования, правото века, правото изтребления на злоупотребленията и пр., и пр.“

Раковски разбира антинародния характер на европейските буржоазни правителства, вижда противоречията, съществуващи между тях, користните им домогвания и цели. „В дипломатический днешен свят и в европейска обща политика, коя ся управя от няколко си увенчани, няма ни чъловеколюбие, ни любов ближнаго, ни вяра, сичко е особна корист и лична полза! Правда по-силнаго днес владее“ — пише той на приятеля си Дайнелов през 1862 г. И на друго място: „Вие тряба да знаете вобще какъв интерес имат всяка от великих сил относитълно на наш въпрос, и сама Порта на какво можи да склони, да оставим гърци на стрьни, то тяхно ся свърши веки... Ние българи сме окръжени от сички стрьни от неприятели, никои не ще наше напредване, нъ всеки вобще ищи да ся ползува от наша слабост.“

Изобщо в публицистиката си Раковски подхваща актуални обществено-политически и социално-икономически въпроси, изказва съждения и мисли, които ни дават възможност да съдим по-цялостно за неговата революционно-демократическа идеология. Социалният идеал на българския революционер, макар и недостатъчно избистрен, е да бъдат премахнати всякакви съсловни и други привилегии, както и всевъзможните форми на икономическа експлоатация, да се установи „свобода и равноправност“ между хората, между отделните народи. Затова и патриотизмът му има интернационална насоченост, националната борба се схваща като борба за освобождение от всяко робство.

Очевидно поради редица обективно-исторически условия и предпоставки Раковски не можеше да се издигне до идейните висоти на Левски и Ботев. Когато обаче се характеризира неговата идеология, не трябва от отделни неправилни изказвания да се забравя същността на цялостната му дейност. Той например често призовава „божията помощ“ за облекчаване страданията на народа, но никога не стига до християнско примирение, до пасивна обреченост. Някои религиозно-идеалистически съждения трябва да се разглеждат и във връзка с черковната борба, която по това време доминира в националния обществен живот и която е пробен камък на народностно съзнание. У Раковски често срещаме мисълта, че борбата се води „за вяра и свобода“. В миналото някои искаха да използуват тази

мисъл като аргумент да отрекат революционно-демократическата същност на идеологията му. А съвсем очевидно е, че патриотът-революционер е чужд на всякакъв религиозен мистицизъм. „Вие знайте, чи аз не съм суеверец и пустоверец, тия неща са много далеч от мене" — уверява той своя приятел Дайнелов, като говори за значението на черковната борба за опазване на българската народност. В понятието „вяра" той включва духовния бит на народа, онова, което го е опазило през вековете на робството от обезличаване. Борбата за „вяра" в тогавашния момент е била борба за свободно духовно развитие, за еманципиране от гръцкото влияние, за изграждане на самобитна национална култура. Не случайно, за да отбие завоевателните домогвания на патриаршията, да обезвреди католишката и протестантската пропаганда, Раковски предлага българите да възприемат една поразлична в черковно-догматично отношение религия. Но и тази религия пак да бъде нещо „чисто българско, а не папищашко, нито протестантско, защото едно и друго са народоубийствени за нас". На всеки народ трябва да се предостави правото свободно да си избира своята вяра, свободата на съвестта е неприкосновена — говори нееднократно Раковски. На много места в публицистичното и литературното си дело писателят ни подсказва, че той има съвсем друго разбиране за грях от това, което проповядва официалната религия. „Грешен е кой е прост, от робство не знае да се отбрани, скотски търпи неправедна власт" — говори главният герой на „Горски пътник".

В решението, взето от Раковски през 1855 г., да се бори „чрез пресата и сабята" някои в миналото съглеждаха идейна раздвоеност и се стремяха да докажат, че у автора на „Горски пътник" наред с революционера съжителствува и просветителят-еволюционист. Нищо по-несъстоятелно по такъв начин да се тълкуват усилията на Раковски да служи на революционно-освободителното дело с перо и меч. Не се касае тук за някаква идеологическа раздвоеност, а за разширяване на обществено-политическото съдържание и форми на националната борба. Чертаейки обществено-политическата обстановка през пролетта на 1861 г. и назряването на българския въпрос, в трескава подготовка на смели революционни планове, в писма и статии Раковски призовава всички да бъдат готови за борба. В своята жертвоготовност той сякаш вече вижда на небосклона да изгрява образът на мечтаната свобода, уверява своите сподвижници, че е готов да поведе народа на свещена разплата. „Ах! де ся сега родолюбиви българи да ся решат да мрат и да освободят беднаго си народа от монголскаго тиранство! Едно юначко в Стара планина движение сичко можи да уничтожи. Там, там! наша свобода ще се основе! може ли да бъде по-горко и по-жалостно положение от нашего днес? Священни ни въпрос потъпкан, народна ни църкова затворена, учители в Македония ся гонят и в тъмници затварят, народ ни ся на сила приселва в пуста Русия, що остава веки за нам бедни българи? Не е ли по-сладка от всички тия една юнашка смърт? Смислете хубаво, братия, и решете вие сами. Аз съм готов да ви предведа, когито ми явите..."

Две години по-късно в усилията си да убеди балканските държави в задружна борба срещу общия враг той пише на М. Балабанов: „Гражданските работи са тъй уплетени сега на сякъде, щото и най-добрий дипломат не можи решително да проскажи какъв ход ще земат. Нъ вярно и точно може ся каза, че без боя нищо не ще можи дипломатическото перо да свър-

ши. Особито подунавските княжъства само саблом щат реши разприте си със Султана, другче не е възможно да бъди, и то за скоро време... Наший же елемент в съседните княжъства от ден на ден повеч и повеч ся развива..."

Изобщо Раковски води национално-освободителната борба на широк фронт. Неговите идеи и вестници се възприемат като откровение, стават извънредно популярни, посрещат се с интерес и от редица чужди държавници. Колкото народът спонтанно изразява своя възторг от народополезното му дело, толкова повече се засилват преследванията на турската власт, разпалва се яростта на владици и чорбаджии. В специално известие към читателите той съобщава, че „Бъдущност" спира поради съпротивата на българските чорбаджии в Румъния, „в глави коим е влязъл един олигархически дух и изисква да всяко българско народно дело става само по тяхна воля и по тяхно убеждение".

Многообразната дейност на Раковски го представя като родоначалник на българската революционно-демократическа идеология, положил организационните и идейните основи на национално-освободителното движение. При всичката непоследователност и противоречия, които могат да бъдат открити в идеологията и в революционната му практика, неща неизбежни при онзи етап на развитие, заслугите на Раковски са неизмерими за организиране на българската национална революция, за създаване на традиции, които биват подети и доразвити по-късно от БРЦК начело с Каравелов, Левски, Ботев.

•

Мястото на Г. С. Раковски в историята на българската литература се определя от неговото поетическо дело. Това дело обаче не може да бъде правилно разбрано и по достойнство оценено, ако не се държи сметка за тогавашната литературна традиция, за обективно-историческите предпоставки и индивидуално-психологическите импулси, от които е било обусловено, за задачите, на които то е служело.

Подбудите, които подтикват Раковски да предприема най-смели революционни начинания, да се отдава на най-разнообразни научно-културни занимания, го тласкат да опита перото си и в художественото поприще, макар да е съзнавал, че не е роден за такъв род творчество.

Трагичната съдба на народа, отеквала така дълбоко в патриотичното му сърце, го е изпълвала с мъчителни размисли и непреодолими стремежи за действие. Но към литературна изява той пристъпва по-късно, след като бе опитал вече други средства, за да измени тази робска съдба на сънародниците си. Едва към тридесетгодишна възраст той ще посегне към перото, сякаш да даде отдушник на онова, което е бушувало в душата му, щом други форми за борба в момента се оказват невъзможни.

Несъмнено, Раковски усвоява и подхваща най-съществените страни както на културно-историческата книжнина, така и на литературно-художественото наследство. В стихове и проза, в публицистични статии и научни съчинения той следва завета на Паисий. Чете и препрочита „История славяноболгарская", преписва отделни пасажи от нея, вдъхновява се от нейния патриотичен патос. Примерът на Неофит Бозвели, с когото е бил и в лични връзки, му е действувал с особено обаяние. В литературните си и публицистични произведения използува някои от похватите на автора на

„Мати Болгария". Има нещо твърде близко между поетическите творби на Петко Славейков, писани преди Кримската война, и историко-патриотичните стихове на Раковски. Непрестанен размисъл за съдбата на поробеното отечество, романтични полети на въображението, на чувствата изпълват и двамата патриоти. Разбира се, новият етап на освободителната борба, революционните идеи, издигнати от Раковски и обладали цялата му душевност, изпълват и с по-друго тематично и идейно съдържание най-значителните му произведения.

Както бе изтъкнато, Раковски прекарва по-голямата част от живота си в чужди страни — в Гърция, Сърбия, Румъния, Франция, Русия. И несъмнено се налага въпросът — познавал ли е той литературите на тези страни и възползувал ли се е от техния художествен опит? И трябва веднага да се каже, че засега сведенията в това отношение са твърде оскъдни, макар че в творчеството на българския поет-революционер съществуват моменти и черти, които напомнят за реминисценции, за мисловни и тематични асоциации, характерни за някои произведения на писатели от съседни страни. Вероятно Раковски е познавал някои новогръцки поети, които пишели в патриотичен, историко-романтичен дух. И в Куручешменското училище, и в Атина той се движи в патриотични среди, обхванати от национално-освободителни стремежи. Очевидно такава поезия не е могла да бъде чужда на тия кръгове. Поети като Д. Соломос, Ал. Рангавис със своите романтично-борчески стихове са възбуждали духовете в онова време, били са особено популярни. Възможно е също така Раковски да е познавал някои произведения на сръбски книжовници като Доситей Обрадович или поемата на черногорския патриот П. Негош. По-забележими следи в творчеството на автора на „Горски пътник" може би е оставила румънската патриотична поезия от първата половина на века. Някои поетически откъси на Василе Кърлова, Елиаде Ръдулеску, Григоре Александреску и по жизнено съдържание, и по идейна насоченост, по елегичен тон, емоционална атмосфера напомнят редица моменти от поезията на нашия патриот. Възпяването на исторически места и селища, рисуването на идилични природни картини, използуването на образи от митологията, изявата на патриотично-романтични пориви и т. н., толкова характерни за тогавашната румънска поезия, срещаме и у нашия поет, особено в творби, писани, когато се е намирал на румънска земя. По-оскъдни са сведенията за общуването му с руската литература. Докато за използуване на някои руски съчинения при заниманията му с исторически, езиковедски и етнографски въпроси срещаме редица бележки, то за запознаване с руски художествени произведения няма почти никакви преки указания. Единственото литературно произведение, което по средата на века е било разпространено в страната и което Раковски безспорно е използувал, е повестта на Велтман „Райна, българска княгиня". И наистина, много моменти и похвати, имена на местности и лица от творбите на Раковски ни отвеждат към руската повест. Несъмнено, по време на пребиваването си в Одеса Раковски не е могъл да не се запознае с някои творби на руската демократическа литература, но тогава, след 1858 г., той вече почти престава да се занимава с поезия. Изобщо трябва да се подчертае, че поезията на Раковски, въпреки отделни сходни черти с предходната наша и чужда традиция, бележи нов етап в националната ни литература, носи много качествено ново като проблематика и

идейно-революционно осмисляне на жизнените явления, а най-вече на патриотични пориви, на национално-освободителни тежнения.

В началото на 50-те години, когато Раковски живее в Цариград и търси форми и пътища, за да служи на националната борба, образът на измъчената родина така е завладял вече съзнанието му, че той започва да го вижда и в сънищата си. При такова именно душевно състояние се раждат и първите негови литературни наброски. През 1851 г. Раковски скицира три свои сънища, където в алегорична форма загатва за чувствата, преживяванията, тревогите, които са го изпълвали и терзаели.

Все по това време, непосредствено преди Кримската война, когато е трябвало да се занимава с неща, противни на цялостната му природа, Раковски започва да работи и над едно по-широко замислено съчинение, озаглавено „Болгария страждуща". Все тогава той скицира и спомените си за годините, прекарани в цариградските затвори. Но избухването на войната го насочва към по-друга дейност. При напущането на турската столица ръкописите на двете си съчинения — „Болгария страждуща" и „Неповинен българин" — предава на приятеля си, поляка Ян Рудницки, без да можем да узнаем нищо за по-нататъшната им съдба. Докато за онова, което са съдържали спомените му, можем да съдим от по-късно създадената редакция на „Неповинен българин", то за „Болгария страждуща" можем само да предполагаме, че се е разказвало за тежкото положение на българите, в духа може би на онова, което няколко години по-рано бе направил Неофит Бозвели в съчинението си „Мати Болгария".

След като смелите му патриотични начинания по време на войната не довеждат до резултат, принуден да се крие през зимата на 1854 г. в Котел, Раковски подхваща отново недовършените си спомени. Сега той идва и до идеята да напише поема за живота и подвизите на народните хайдути. Нали той сам е бил вече войвода на хайдушка чета, почувствувал е непосредно суровите изпитания и романтиката на хайдушкия живот! Лишен от възможността да действува с пушката, неукротимият патриот се залавя за перото. Мисълта му, при всички обстоятелства, е в трескаво напрежение, не знае покой в търсенията си да се помогне на измъчената родина. Затова напълно естествено за жизнен материал и на двете си съчинения той ще използува онова, което е непосредно видял и изпитал, което е осъзнал в часове на размисъл за задачите, характера и перспективите на подетата национално-освободителна борба.

Прекъснатият преди автобиографичен разказ сега Раковски онасловява „Част от списанието Неповинни българин, разпален от любовта на отечеството", с подзаглавие „Част от пострадането си в темницата в Цариград в лето 1843, което последува от безбожното клеветение от няколко от първите в Котел". (Очевидно Раковски греши в посочването на годината, тъй като той се завръща от Франция в Котел в края на 1844 г. и през януари на следващата 1845 г. бива арестуван.) Самото заглавие вече сочи, че авторът е искал да опише само някои страни от преживяно и изстрадано от момента на арестуването му през януари на 1845 г. до излизането от цариградските затвори през 1848 г. И наистина, сърдечното и безискусно повествование ни запознава с много страни на тогавашната действителност, разкрива интересни черти на авторовата личност. Разказът за лични беди служи само като повод да се разкрият пред читателя страшната картина на робството, адските страдания, понасяни от народа, неугасващата

му вяра в извоюване на свободата и правдата. Тук се корени и особената стойност на „Неповинен българин" — като изповед на една голяма личност, като документ с голямо историко-познавателно, обществено-възпитателно значение.

Старанието, с което Раковски отбелязва всички външни обстоятелства, при които начева мемоарите си, сърдечната изповед за душевното му състояние по онова време говори за достоверния характер на повествованието. Липсата на съществени различия в съдържание, композиция, емоционален тон между двете опазени редакции (едната е значително по-кратка) свидетелствува, че авторът не се е колебал при възсъздаване на действителни факти и психологически състояния.

Раковски разказва просто, скицира картини, пълни с драматизъм и трагизъм. Изложението започва със сърдечна изповед за чувствата, които са го вълнували при завръщането му след дългогодишно „от любезното си отечество отлучие". Той е обзет от сладостни трепети, че отново ще види родното си огнище, „което природата е заградила отстрани с буйни хладни планини като крепости и с изобилни бистри и студени извори, с въздух, който диша живот и здраве, като и мъртвите че иска да съживи". Повишената жизненост в началото идва като че ли в пълен контраст с онова, което ще се разкрие по-нататък. Широко се използват антитезата, контрастните сравнения, за да изпъкне още по-релефно драматизмът на епохата, трагедията, сполетяла семейството на Стойко Попович. Този начин на повествование като че ли се оказва най-подходящ за бунтовния дух на Раковски, за страстния му темперамент. Сбито и вълнуващо авторът разказва за тежкото състояние на народа, за съсловните борби в Котел, за безчинствата на турските паши и бейове, на всевъзможните султански чиновници. Удивително е, че българският народ — изтърпял толкова изпитания — е „увардил религията, езикът и народството". Често се правят и по-широки обобщения за характера на турската загниваща обществено-икономическа система, за нравствената поквара на гръцкото духовенство, за експлоататорската същност на чорбаджиите, за лицемерния хуманизъм на европейските правителства. Тук Раковски показва качества на добър разказвач. Картината на мразовитата януарска зима, бученето на ледения вятър, гърмът на бурята сякаш идват да подготвят читателя за онези големи беди, които дебнат семейството на Стойко Попович. Четейки тези непритворно написани страници, човек настръхва от онова, което са изтърпели наклеветените баща и син. Разказът, изграден почти изцяло на жизнено достоверна основа, на фактически моменти от непоносимите физически страдания и душевни терзания на автора, е изпълнен с гняв и отвращение от вероломството на чорбаджии и кадии. Картинно и затрогващо се рисуват влажните и воняющи подземия на затвора или потъналите в блясък и ориенталски разкош съдебни зали, което засилва белетристичната страна на спомените, Изобличителният тон се чувствува навсякъде: негодувание, протест, бунт, погнуса от човешкото падение пронизват цялото изложение. Когато четем тази изповед, ние узнаваме не само за богатия вътрешен живот на Раковски, но чувствуваме, че той изразява тежненията, стремежите на народа в онова време. Стилът съответствува на неспокойния дух на писателя. Епичният тон бързо се сменя с гневен сарказъм, злъчни епитети, иронични сравнения, патриотични възклицания, метафори следват едни след други. Несъмнено авторът е писал при особено възбудено състояние, затова и авто-

биографичното повествование на места се превръща в политически трактат, звучи като патриотична проповед, като сурова присъда. Колкото и своеобразният старинен език да пречи да се почувствува тази сила, „Неповинен българин“ си остава твърде интересен историко-литературен документ. В никое свое произведение Раковски не се домогва до такава непосредственост и искреност, до такова психологическо вглъбяване, както в „Неповинен българин“ — за съжаление дълго време останало непознато за читателя, обнародвано едва през 1952 г. в „Архив на Раковски“, т. I. След „Житието“ на Софроний Врачански спомените „Неповинен българин“ със своята познавателна стойност и идейно-емоционална сила представят най-сериозния опит да се обрисува тройното робство в мемоарно-повествователна форма през първата половина на XIX в.

Неспокойният, изпълнен с много изпитания и многообразни почини живот, който е принуден да води Раковски, често го кара да изоставя започнати работи, да подхваща други, за да даде израз на онова, което е изпълвало в момента съзнанието и душата му. Така, успоредно с работата над широко замисления хайдушки епос „Горски пътник“, тревогите и чувствата, които изпитвал по време на Кримската война и сключването на Парижкия мирен договор от 1856 г., намират израз в редица стихотворни опити. В навечерието на новата 1855 г., когато е принуден скришом да напусне обожаемото си отечество и да търси убежище и поле за народополезна дейност другаде, на път за Румъния той написва първото си по-цялостно стихотворение „Постъп (марш — *б. а.*) български“. Поетът-патриот споделя обществено-политическите си размисли и надеждите, които е възлагал на войната между Русия и Турция, както и възмущението си от политиката на западноевропейските правителства. Изразява дълбоката си вяра, че славянските племена, начело с русите, ще има да играят всемирноисторическа роля. Това налага и българите да дадат своя принос в освободителното дело. Този марш-химн, датиран „1 януари 1855 г., Свищов“, запазен и в една втора редакция, написана месец по-късно в Букурещ, отразява най-пълно мислите, които са вълнували по онова време не само българския патриот, но и широките народни маси. Тук са подхванати много от мотивите, които ще срещнем в по-сетнешното му публицистично и поетическо творчество.

Както видяхме, неблагополучният завършък на войната и последвалият мирен договор изпълват с покруса и разочарование доскорошния хайдушки войвода. В търсенето на отговор на мъчителните въпроси от перото му излиза едно от хубавите му стихотворения „Напразно отлъчие от Дакия 10-го юния 1856 г.“ Предишната бойкост и вяра сега са сменени с тревожни размисли. Поетът си припомня за изминатия път, за претърпените страдания в името на отечеството, мъчи се да прозре бъдещето. Мъката от несретна орис — да ходи по чужди земи, да живее сред непознати хора — се усилва от съзнанието, че при цялата си жертвоготовност сънародниците му продължават векове наред да търпят едно нечувано варварско робство, без никой да им се притече на помощ. Стиховете ни внушават мрачната атмосфера, тревожните предчувствия, обхванали българите, изоставени да търпят „поганска злоба“, „зверско насилие“. Отвсякъде се чуват само стенания и вопли — „в България все ся е затъмнило“, от никъде лъч светлина, ни ръка за помощ. Разкъсван от подобни терзания, поетът не е могъл да не заклейми виновниците, превърнали в ад българ-

ската земя — османските властници и поддръжниците им, западните сили. При все че това богатство от мисли, от чувства на горест и тревоги не е намерило съответна поетическа форма, стиховете са улучили най-съкровеното у тогавашния българин, дълбоко са го вълнували със своя патриотичен и емоционален патос.

При подобни размисли и настроения са писани и творбите, включени в „Предвестник Горскаго пътника", но вече с по-повишена жизненост и революционна устременост. Това са и първите работи, които Раковски успява да напечата в Нови Сад през 1856 г., които широко се разпространяват и въздействуват върху съзнанието на много читатели. Вече самото название показва, че се касае за нещо, което трябва да послужи като въведение към хайдушкия епос „Горски пътник". Тук ние намираме загатнато много от онова, което ще срещнем в бележитата раволюционна поема.

„Предвестник Горскаго пътника" представлява малък сборник с различни по характер и по форма произведения: политико-публицистична статия, сатирично-изобличителни откъси, за които вече стана дума,историко-романтични стихове. Онова, което най-вече придава литературно значение на „Предвестник", е несъмнено елегията „Отлъчие от България едного разпаленаго българина в лет 1853". Лирическата фабула има за основа прощаването на родолюбец-българин с отечеството, за да се присъедини към потомците на великия руски княз Светослав, вдигнали се на бой с турците, за да освободят славянските си братя.

Священи дълг и мене зове да ида
в юнашко пъприще жарко с устремление,
за вяра храборно д умра и за свобода,
тиранско да отхвърлим угнетение!

И тук, както и в другите му поетически творби, за жизнена основа са послужили някои моменти от личната съдба и преживявания на автора. Още първите строфи ни въвеждат в душевността на героя, който с болка се разделя с любима майка и скъпо отечество, не можейки да търпи повече турската тирания, да гледа страданията на своите еднородци.

Дотегнало ми е векн се робство турско!
Не мога веки да гледам насилие,
убийства, неправди от плем агарянско,
отчайност, бедност и безчъстие!

Носталгия и обич към родното, патетична възхвала към русите, проливащи кръвта си за свободата на своите славянски братя, пронизват цялата творба. Дълбока покруса обзема всеотдайния патриот пред печалните развалини на някогашните славни и красиви български столици Преслав и Търново. Героят се пренася в далечното минало и с една искрена патетичност и романтична приповдигнатост разказва за подвизите на българите, за разцвета на българската писменост и книжнина още по времето, когато Европа е тънела в невежество. Но сега всичко е променено, „ръка отоманска сѐ е изкоренила"; старите черкви са превърнати в джамии, където „четници мохамедови гъмжат като зли змии", величествените дворци — разорени, каменните надписи — унищожени. Потънал в тъжни размисли, героят се обръща към река Янтра, преживяла всички превратности на съдбата, свидетелка на славното минало и великолепие на старинно красивата столица, когато българските владетели в позлатено одеяние, на врани коне, със скъпоценно оръжие и победни песни са се връщали от военни

— 9 —

Еле Поща просвѣте Истокъ! къ она мысль сиж не е еще нахвърлила изглавѣ си. Ова вакъ ще иде у Истокъ за исте сие дѣло — къ други пать ще да предприѣме съ четъ въоружэномъ. тако сама кавга, ако не лъже!

НАЧИНЪ

Французкаго проевѣщенiа у Истокъ.

Пиршество на Турски вельожи.

Свако е всякому кои е въ Турско живѣлъ, кто Турцы сѫ люди въобщѣ съвсѣмъ неучени и глупи, и что до дьнешный дынь никаквой систематическо учебно заведение сѫществува за турскій народъ. Въ владѣе между имъ сусѣрiе и невѣжество дълбоко. Все нихно учение състоиква отъ религiозны книгы притълкуваны отъ корана Мохаме-

2

Илюстрация от „Предвестник Горскаго пътника"

походи — с молба да му разкаже причините за разрухата на България. Тайнственият глас на реката, че „черни бог" е причинил всички беди, не убеждава момъка и той на свой ред посочва печалната истина: главен виновник за разоряването на държавата е била политическата и морална поквара на управляващите среди, откъснали се от народа, от „естествения

живот", отдали се на разкош и сластолюбие, хитро подтиквани към това падение от „лукавите гърци". Все със същата гражданска развълнуваност и загриженост говори за значението и силата на народностните традиции, на труда, на трезвия живот за опазване на държавата от всякакви посегателства, за необходимостта от здрава връзка на държавните ръководители с народа. Поетът сякаш е изпаднал в един романтичен унес, рисува с ярки краски някогашното, за да изпъкне с цялата си грозота настоящето. Образът на измъчения народ стои винаги пред погледа му, не дава покой на сърцето му, кара мисълта му да броди из далечното минало, да се взира в бъдещето.

Народ български, народ окаяний!
Ти си притеглил и се еще теглиш
от два неприятели злобливи, силний!
И от дън в дне в по-зло пропадваш!

Въпреки всичката тромавост на патриотично-патетичните стихове ние разбираме, че авторът е цял обзет от непреодолими тревожни чувств Възхвалата на минало величие бързо преминава в неизмеримо страдание от печалната сегашна действителност, за да дойдат и бодри предчувствия за бъдещето. И когато четем тази съкровена стихотворна изповед, ние неволно се запитваме — не се ли явява тя отглас на пророческия завет на Паисий — да се изучи миналото, за да се извоюва бъдещето! Историко-патриотичната романтична традиция, осветена от „История славянобългарская", намерила отглас у почти всички възрожденски поети, се появява с особена сила в творчеството на Раковски. Че тази романтика е била исторически оправдана и неизбежна, говорят както литературите на другите славянски народи, така и първите по-ярки поетически произведения от националната ни литература. Нали същите чувства на скръб и патриотична покруса изпитва и авторът на „Стани, стани, юнак балкански", когато се изправя пред развалините на Преслав и Търново! С подобен историко-романтичен патос са напоени елегията „Възпоменание", стиховете на „Двама приятели". И у Чинтулов, и у Славейков, и у Раковски споменът за героичното минало тласка към размисъл за настоящето, вдъхва сили за борба. Тези романтични стихове са отеквали дълбоко в душите на поробените българи, подхранвали патриотичните им пориви. Тяхната въздействена сила е била неизмерима.

Тъжните размисли, миньорното настроение, в което изпада поетът, не могат да заглушат революционния му устрем, вярата в бъдещето. Той е способен бързо да превъзмогва душевната покруса и тъга, за да заговори отново с бодър глас, с революционен оптимизъм. Елегичният тон скоро преминава в героичен патос, в борческа устременост — щом оттатък Дунава се чуват бойните тръби на руските войски. Земята трепери от топовните гърмежи и победния марш на „храбри северни юнаци". Героят се изпълва със сладостни предчувствия пред мисълта, че е близка мечтаната от векове свобода; той цял запламтява, готов е да се хвърли с целия си жар в борбата, да изгори в свещената разплата. С какви топли и сърдечни думи се обръща към майка си и я моли да не тъжи, ако погине, защото борбата против тираните е борба „щастлива, славна". Последните две строфи от елегията по мисъл и емоционален патос, по своята затрогваща образност се родеят с най-хубавото във възрожденската ни революционна поезия:

Кога ти чюеш да съм погинал,
да не плачеш, майко, ни да ридаеш,
за славно дело что съм юнашки съвършил,
нъ гроба ми прилежно да издириш.

От мрямор камен знак да ми въздвигнеш,
слова златна надпис за вечна помян
над него с следния речи да надпишеш:
„За вяра и за свобода погина славен!"

При всичките им формално-художествени несъвършенства тези стихове идват да ни напомнят Ботевата творба „На прощаване" от 1868 г. Твърде сродни мотиви и идейни подбуди, твърде близки мисли и чувства и образна интерпретация, еднакъв идеал и безмерна жертвоготовност са характерни и за двамата поети-революционери. Авторът на „На прощаване", при сходни жизнени обстоятелства, сякаш се е вдъхновил от откровението и романтичното видение на своя предходник, идейно е доосмислил себеотрицанието в името на родината и свободата, въплъщавайки го в ненадминатата поетическа форма.

По своя идейно-художествен замисъл и патриотично-революционен патос „Отлъчие" представлява една от най-сполучливите поетически творби на Раковски. Силата на народнопесенната стихия тук се е изявила в епична образност. Съкровеният завет на героя е предаден синтетично и внушително. Жертвоготовността се е превърнала във върховно духовно удовлетворение. Революционният оптимизъм и неизменната вяра на лирическия герой са обусловени от сравнително верните прозрения на автора за тенденциите на националната революция. За съжаление и тук неумението да си служи с мерена реч, употребата на един архаичен език намаляват действената сила на така хубаво замислените стихове, въплътили едно рядко богатство от мисли и чувства, почти непознати в дотогавашната ни поезия. Безспорните недостатъци от формално-художествено естество обаче не трябва да бъдат пречка да видим голямата идейно-революционна сила на стиховете на поета-патриот, оказали такова мощно влияние върху хората от онова време, върху по-сетнешната ни поезия. Патриотично-революционният патос, вдъхновяващата сила на тия стихове именно определят и мястото им в националния историко-литературен процес.

В „Предвестник" е поместен и стихотворният откъс „Спомен месторождение". С неизмерима тъга и романтично умиление поетът ни говори за родното си място, за красивите планински околности, съхранили бунтовния дух у сънародниците му. Носталгията по роден край влива нови сили у прокудения патриот. От рефрените, следващи всяка строфа, лъха и мъка, и патос, дълбока тревога и радостни предчувствия. Изобщо за Котел Раковски пази винаги най-мили спомени. Принуден отрано да напусне родно огнище, той мислено ще се връща винаги към него и синовната си обич ще изразява било в романтични стихове, било в етнографско-исторически описания, като всичко идва да ни внуши бунтовния дух на котленци, величието на Балкана — свидетел на подвизи, закрилник на българщината.

Няколкото строфи, с които завършва „Предвестник", ни помагат да разберем по-добре онова обществено-патриотично, идейно-философско, съкровено-психологическо начало, което е насочило Раковски към поетическа изява. Авторът се впуска във философски размишления за „времето", което носи най-непредвидени промени в съдбата на отделните хора, на цели народи

и държави. Само „писменото художество", т. е. книжнината, може да противостои на разрухата на времето, само тя остава безсмъртна през вековете. Припомняйки, че народът ни е имал цветуща книжнина че е дал писменост на всички славяни, Раковски го призовава да се пробуди от дълбокия сън и с мощен глас да възпее старата си слава. На възраждането на националната книжнина поетът гледа като на сигурно средство да се раздвижат духовните сили, да се поправи пътят към освобождение. Такава именно патриотично-познавателна, идейно-революционизираща роля той възлага на художественото творчество. В тези фрагментарни стихове се долавя и идейно-естетическото верую на революционера. Всеки ред, писан от него, е породен от стремеж да се внуши национална гордост както по отношение на историческо минало, така и по отношение на родно място, бит, култура, език и т. н. Оттук и честите романтично обвеяни исторически екскурси из миналото, следвани от силно идеализирани, понякога сантиментално украсени картини на природата. При автора на „Предвестник" историческата романтика е преплетена с един своеобразен сантиментализъм. Това сантиментално-романтично виждане обаче не води до резигнация и примирение, не откъсва от острите проблеми на съвременността. Напротив — възкресяването на миналото в романтични краски, рисуването на родната земя в пленителни багри идва да породи патриотични чувства, да тласне чителя към активност и борба за осъществяване на националния идеал. Историческата романтика у Раковски е такава, която, по думите на Горки, укрепя волята у човека за живот, възбужда у него бунт срещу грозната действителност, против всякакъв гнет и потисничество. Успоредно с тъгата от разорението на българските старини, от забвението, в което е изпаднало българското племе, звучи и революционен призив за борба против тираните. Това е именно характерно за автора на „Отлъчие" — новото, което той утвърждава и което не се среща в дотогавашната поезия, макар и тя да не е чужда на историческата романтика. Сам Раковски чувствува несъвършенството на поетическите си творби — „аз, кой не съм роден за то", т. е. да пише поезия, но все пак дълбоко вярва, че стиховете му ще принесат известна полза. Като разпраща „Предвестник" до сънародниците си, той изповядва в писмата си: „Аз зная, че малий и ускъдний мой трудец не ще голям свет да разсее, но принасям го народу нашему от сърце великодушно и отодавно от всесветая любов народна разпалено." В тези искрени самопризнания долавяме онова, което звучи и в изповедите на Паисий за причините, които са го накарали да предприеме с такава ревност едно велико дело. В същия дух и тон няколко години по-късно ни говори и авторът на „Нещастна фамилия", който изповядва, че „тя е написана не от някакво чувство щеславие, но от непреодолимо желание да принеса и аз нещичко майце си".

„Предвестник Горскаго пътника" бива посрещнат с радост от българите. Мнозина изразяват и писмено възторга си. „Твой Предвестник Г. П. — пише Петър Оджаков от Плевен — много разпали българи по тия места и много тя похваляват, братец, за това българом добро дело."[1] Блъсков нарича „Предвестник" бунтовническа брошура, която хвърчала от град на град, от ръце на ръце и будела народното съзнание. „Мнозина, които имаха щастието да се сдобият с тая книжка, силно се заинтересуваха за миналата

[1] Архив Г. С. Раковски, т. II, с. 411.

слава на българския народ. Но не само това: унилият дух у българина като да се пробуди, изгубените надежди у него се възродиха и, можем да кажем, че в тия стихотворения се възпитаваха бъдещите борци за нашата свобода." Стиховете на Раковски извършили истински преврат в душите на младите и ги отвърнали от модните по това време песнопойки.[2]

Появата на „Предвестник" вече говори за новия етап на освободителното движение, на литературното ни развитие. Патриотичните мотиви характерни за предходната литература, тук се изпълват с ново съдържание, революционната романтика се изявява с пълна сила, поезията ни се обогатява с нова мисловност, зазвучава в пълна хармония с разгарящата се национална борба.

*

След като завършва най-значителното си поетическо дело — революционната поема „Горски пътник", за която ще стане дума по-нататък, книжовните занимания на Раковски вземат по-друга насока. Той почти се прощава с поезията, за да подхване други трудове, все така дълбоко убеден в тяхната национално-жизнена необходимост. Към поетическа изява той се връща само в моменти на осамотение, когато обстоятелствата не са му позволявали да върши друго, а сърцето му е биело и е търсело отдушник, чувствата неудържимо са напирали.

През време на неколкократните си пътувания из крайдунавските градове Раковски е имал възможност да посети и историческото селище Червена вода, превърнато в развалини. Когато по-късно, през 1858 г., на път за Русия той е принуден да стои известно време на границата при Кубей, спомените за тези руини оживяват и се раждa стихотворението „Възпоменание старобългарскаго на развалини старославнаго града Червеновода близ Рухчука". С елегичния, историко-романтичен тон на „Отлъчие" поетът разказва, че и този славен български град, където някога са ставали „светли сборища и тържества", където „храбри юнаци на врани коне" са влизали в бой, за да защитят народната свобода, сега „турска ръка сѐ поразила", навсякъде цари мъртва тишина. Виденията на някогашното величие го изпълва с нова вяра, че тъмните облаци, покрили отечеството, скоро ще бъдат разпръснати, българската земя отново ще бъде озарена от сияйна светлина, отново ще възтържествува „правда народна, закон свят, секи доволен в отечество да живее". Тревожните размисли за народната съдба преминават в революционна призивност.

В един обширен откъс, писан в същата година, отново се оплаква съдбата на „България, мила мати", чиито страдания и вопли не дават покой на душата му. Но сега вече носталгията е преодоляна, поетът кипи от гняв и омраза, изобличителното му перо неумолимо плющи над всички, които са допринесли за окаяната съдба на сънародниците му. Не са пощадени всевъзможните поддръжници на свирепите азиатски варвари: папищашите с престъпно хладнокръвие гледат как народът ни гине, вселукавите немци помагат на агарянина, леконравните французи и горделивите англичани с човеколюбиви речи залъгват народите. Нахълталите в Турция „европейци спекуланти" са се впили като пчели на мед и изсмукват цялото богатство.

[2] Ил. Р. Блъсков, Материали по история на нашето възраждане, 1907, с. 231.

Турските властници са потънали в разврат и разтление, безмилостно съблачат беззащитната рая. Но угнетеният народ не ще търпи повече, скоро той ще се вдигне и ще извоюва свободата си — уверява с фанатична убеденост поетът. В свещената борба българите чакат помощ и от руския народ, с който ги свързва „вяра една, род един".

Макар по замисъл и изпълнение тези стихове да не внасят нещо ново в поетичното му дело, те потвърждават исконната идейно-емоционална същност на големия патриот, вродената му склонност да споделя онова, което е напирало така неудържимо в изтерзаната му душевност.

По време на престоя си в Одеса (1858—1860) Раковски написва и едно сатирично-публицистично произведение „Иступленний дервиш или Восточний вопрос". Макар и в по-своеобразна форма, замисълът на автора има все същата насоченост: да разкрие социалната и морална поквара в Османската империя, да изобличи лицемерието на европейските капиталистически правителства, да докаже, че Източният въпрос е вече назрял, и по този начин да подтикне поробените народи към смели действия за неговото разрешаване. Основите на османската феодална система вече са прогнили и никакви опити за реформи и преобразования не са в състояние да спрат нейната неизбежна гибел. Напразни са и усилията на някои европейски писатели „с най-безстидни лъжи" да оправдават политиката на турските държавници спрямо поробените народи. Такава е идейно-политическата основа, на която е изградено „Иступленний дервиш".

В сюжетната линия на своята „баснословест" авторът използува редица исторически събития, станали в Османската империя между 1839 и 1858 г. Около тези факти той изгражда цяла фабула, за да даде по-голяма действена сила на повествованието. Използувана е диалогичната форма, която се оказва твърде подходяща и по-леко достъпна за тогавашния читател, пък и за самия Раковски.

Чрез диалога между султан Махмуд II и министъра му Рашид се разказва за плачевното състояние, в което е изпаднала турската държава. Като една от причините за това падение се сочи стремежът на управниците ѝ да подражават на европейските „висши" кръгове. Покварата, разложението, харемите, сараите непрестанно растели, чиновници и държавници водели разгулен живот. Всевъзможни престъпници и шарлатани от западните държави нахълтали в Турция, носейки всички пороци на западната „цивилизация". Чуждите капиталисти се разпореждали като у дома си, английските дипломати били фактически всевластни господари в султанската империя. Нищо не е останало от провъзгласените с Хатихумаюна реформи за поробените народи. Издевателствата и експлоатацията на гръцката патриаршия над българите взели неимоверни размери и т. н. Пред нас се разкрива една колкото печална, толкова и отвратителна картина. Цялото изложение е изпълнено с удивително правдиви характеристики за същността на обществения строй в Турция, за интересите и пъклените планове на европейските управници, за феодално-чокойската система на румънските княжества, за зависимостта на националната борба от социално-икономическото положение на народа и т. н. Още в предговора Раковски подчертава: „От сего нашего описания читатели щат видя изобразений старий и новий дух турскаго народа, разтление народнаго и военнаго им духа, крайная бедност, в коя е от лености достигнал, глупавия предразсъдия, вечная непримиримост с християнам, и непременное падение того гнилаго

тяла, кое напусто ся труди образована Европа да излечи и да въздигни на пакост и злоба дванадесят милионов християн живеящих в Европа под свирепое губителство того звероподобнаго народа! Сие наше навярно описание, може би да извади християнски в турска Европа народи от хладнокръвное положение и от скотское търпение, щото да решят сами многоуплетений възточни въпрос, кой е толико занимавал и занимава образована Европа, и стои къту кост на сърца Англии и Австрий най-паче, кои най-многи народи държат под железное иго робства!"

Цялата „баснословест" е написана в публицистично-сатиричен план. Остра ирония, ядовит сарказъм изпълват всеки ред, когато авторът говори за социалната и нравствена поквара на турските управници и гръцките фанариоти. Чрез собствените им думи и постъпки писателят характеризира героите. Образът на Рашид, този хитър и лукав турски министър, изпъква с цялата си велзевулщина и цинизъм. Авторът използува и редица турски поговорки, за да даде по-голяма колоритност на изложението и убедителност на мисълта. Не на едно място е проявено и чувство за хумор. Разказвачът обуздава гнева си, осмива и иронизира своите герои, за да изпъкнат редица страни от външния им портрет, от вътрешния им свят.

Чрез устата на Рашид Раковски прави и една твърде интересна апотеоза на българския войнствен дух: българите са запазили някогашните си свободолюбиви пориви, участвували са в борбата на други народи, най-вече в руските войни, в сръбското и гръцкото освободително движение. По време на кърджалийските набези българите са давали достоен отпор. Хайдушките чети, изградени на войнишки начала, доказват, че „тойзи народ не е изгубил войнишкий си дух. Нъ ако не са нещо знаменито извършили, то причина тому е гръцкое над тях наложеное фанариотско духовенство, кое го отблизо последува и издава нам. Нъ за чюдо В. В. (Високата порта) тии българи в последная времена показаха няколко работи весма съмнителни за турское царство (в Браила, във Видин, в Шаркюю, в Габрово и проч)."

Произведението „Иступленний дервиш" е интересно не само като правдива картина на турската обществено-политическа действителност през 40-те и 50-те години, но и като документ, който говори много за обществената прозорливост на Раковски, за верните му концепции относно състоянието и развитието на Източния въпрос, относно националните особености на покорените балкански народи. Неговите революционно-демократически разбирания се открояват и когато чертае картината на феодалната турска империя, и когато характеризира нейните поддръжници, и когато говори за историческата съдба, за сегашните стремежи, качества и психика на поробените балкански народи.

*

Най-крупното поетическо дело на Раковски несъмнено се явява поемата „Горски пътник" — първата революционна поема в българската литература. До идеята за написване на подобна творба Раковски идва още през есента на 1854 г., когато след разпущането на хайдушката си чета броди из Котленския Балкан. Тук именно той скицира и част от замисления хайдушки епос. Под формата на диалог между забягнал в Балкана момък и горско пиле авторът разказва за тежкото положение на българите, за до-

брото бъдеще, което ги очаква. На тази канава ни запознава и с несретната орис на момъка — олицетворение на самия автор. Всичко в диалогичното описание е пропито с един своеобразен сантиментализъм и романтична възхвала на величавото българско минало, като в стихотворния разказ са използувани похвати, характерни за народната песен. Когато обаче две го-

ГОРСКІЙ ПѢТНИКЪ

ПОВѢСТВИТЕЛЬНЪ СПѢВЪ

ОТЪ

Г. С. РАКОВСКАГО.

СПИСАНЪ ВЪ ЛѢТО 1854.

ПЕЧЯТАНЪ ЖЕ ВЪ ЛѢТО 1857.

У НОВЫЙ САДЪ 1857.

Въ книгопечятнѣ Др. Дан. Медаковича.

Заглавната страница на „Горски пътник"

дини по-късно Раковски решава да подхване изоставената си творба, първоначалният проект вече не го задоволява и той отново, за твърде кратко време, написва изцяло нова по съдържание и композиция поема.

В ръкописното наследство на Раковски е запазен откъс от недовършена поема под наслов „Неповинное нещастно рачителство Стоян и Бояна", писан през 1855 г. в Букурещ. Някои смятат, че това е втора редакция на

„Горски пътник". Едно по-внимателно вникване обаче в този стихотворен откъс ни убеждава, че той е твърде различен и по замисъл, и по форма от „Горски пътник". Няма я оная жизнена широта, революционната призивност, характерни за идейно-патриотичния замисъл на поета. Авторът е използувал само отделни мотиви от хайдушкия живот, преплита ги с една романтично-сантиментална любов, като използува твърде много образи и похвати от митологията. Към края на недовършения откъс, обнародван едва през 1952 г., се срещат и някои стихове, твърде близки по звучене с по-късно написаната поема, но очевидно това са само отделни моменти, които се повтарят в почти всички поетически творби на поета-патриот.

Подбудите, които карат българския революционер да пристъпи към едно дело, непознато в дотогавашната ни литература, вече са ни известни от предишните му творби. Но и сега авторът не пропуска да сподели в специалния „Предговор българскому народу" онова, което го е накарало да се залови за перото. Някогашната силна и с богата култура България е поробена и разорена от турците; гръцките „хулни владици" разпиляват и изгарят книжнината ни, като змии пият българска невинна кръв, искат „да затрият цял народ"; това налага българите да не губят време, да съединят „мъдрост с храброст задружно" и да потърсят своите права. За успеха именно на тая предстояща свещена борба авторът поднася в дар своята творба, на която гледа като на свидна рожба и моли да бъде простен за недостатъците ѝ.

Поемата е замислена като широка епична картина за живота на българите около 50-те години на миналия век, като апотеоза на революционното хайдутство, като програма на национално-освободителната борба. В реализирането на този широко начертан план авторът дава израз на най-съкровените си обществено-политически, патриотично-революционни, културно-исторически възгледи и прозрения и, със средствата на романтичната поетика, създава нещо непознато дотогава в националната ни литература.

В основата на стихотворното повествование е залегнало много от житейската съдба на автора. Читателят веднага се досеща, че се касае за организираната от самия Раковски хайдушка чета по време на Кримската война, за похода от Цариград до Източна Стара планина, с намерение да се присъедини към настъпващите руски войски и помогне за разгромяването на турците. Фабулата, разгърната в широк епичен план, обхваща няколко отделни момента: встъпление на войводата, разказите на отделните хайдути, дидактично-патриотични изповеди, романтично-лирични описания на природата. Макар да се е стремял да ни сроди по поетичен път със социалното положение, чувствата и тревогите, с душевния свят на героите, само в твърде ограничена степен революционерът-поет е успял да осъществи художествения си замисъл. Широката революционна идейност, патриотично-борческият и социален патос са онова, което определя историческото значение на така смело замисления хайдушки епос.

Още от първите страници идейно-поетическият замисъл на автора се разкрива изцяло. Войводата — главният герой на поемата — е застанал край Босфора с поглед устремен към Стара планина, към поробената родина, накъдето ще поведе вярната си хайдушка дружина.

Там! Там! скоро тряба да ида,
съдба отчества мене зове,
лесиша планина ще д обида
наша свобода там ще с основе!

Преди да се отправят към своето изстрадало отечество, събраните четници се заклеват пред войводата да се борят за род, за вяра и свобода. Така борческите стремежи вече са насочени към един по-цялостен идеал, индивидуалните подбуди са национално и духовно осмислени. За да раздвижи патриотични чувства, войводата припомня в романтични краски за героичното минало на българите, за ония славни времена, когато „свобода им била най-сладка реч", насърчава ги храбро да се бият и победят „мръсни, неверни, диви поганци". Себеотрицанието им и благородството на делото ще накарат и братята руси да се притекат на помощ. Преди всичко обаче българите следва на себе си да разчитат, с оръжие да извоюват свободата си:

Народ, кой своя правда желае,
мила свобода и прелюбезна,
трябва с оръжие да я добие,
с жертва голяма и скъпоценна!

Тези няколко стиха изразяват лайтмотива на цялата поема, подсказват нейния идейно-философски патос, разкриват ни характерни черти от патриотично-борческия свят и революционно-демократическата идеология на Раковски.

В по-нататъшното повествование общественият конфликт се откроява в разказите на героите. Чрез изповедите на отделните четници Раковски разкрива основния си замисъл. Постепенно пред нас се разгръща потресаващата картина на народните страдания, безчинствата на турските властници, на българските чорбаджии-предатели. Каква неизмерима мъка е скопчила народа! През какви адски изпитания са преминали верните му синове! Всеки от четниците има свои причини, за да поеме пътя към Балкана, всеки стига по свой път до убеждението за борба с тиранина. Така Драгой търси възмездие за поругана семейна чест, Велко поема пътя на борбата, защото е бил жестоко експлоатиран, Момчил иска удовлетворение на националната си гордост, Младен разкрива безчинствата на чорбаджийското съсловие, Радой изразява мъката на прокудения от отечеството патриот. Тези затрогващи признания за непоносимо жестока лична и обществена орис се преплитат с все така искрено изразено преклонение към някогашното минало, с нескриван възторг пред красотата на родната природа, с един непритворен нравствен героизъм при понасяне на изпитанията, с още непреодоления ужас от изтърпените страдания, с безмерна ненавист към тираните. Пред нас изпъква една ужасяваща картина на мъки и страдания, на вопли и стенания, която ни тласка към дълбоки размисли за народната съдба, за стоицизма и величието на българина, за оскотелите потисници и експлоататори — изобретили най-невероятни средства за изтезание. В поемата за пръв път се скицира такава многостранна картина на робството. Тя обаче не навява резигнация и примирение, а възпламенява съзнанието, поражда бунт и чувства за разплата.

Запознавайки ни с трагичната орис на четниците, поетът иска да убеди читателите, от една страна, в непоносимото робско положение, а, от друга, да обоснове необходимостта от въоръжена борба — единствено ефикасно средство за извоюване на мечтаната свобода. Обстойните разсъждения и честите призиви на войводата изразяват съкровените мисли на автора, неговото революционно верую. Ако до този момент към юнашки подвизи четниците са били тласкани от чувства на лично отмъщение, то отсега нататък те ще трябва да се вдъхновяват от една обща идея — да извоюват свобода за целия

народ, да постигнат „освобождение общонародно“. Речта на войводата идва като идейно-политическо обобщение, като житейски и философски синтез и на собствените му прозрения, и на онова, което е вълнувало отделните хайдути, без да могат обаче сами да налучкат най-верния път за борба. Думите му, излезли от съкровената му същност, пропити с революционен патос и всеотдайна жертвоготовност, чертаят величието на народната борба, на себеотрицанието за свободата на „милото отечество“.

По-добре смърт с юнашка борба,
нежели живот се безчъстън!
По-добре свобода минут една,
нежели цял век жизни робствен!

Това четиристишие, родено от дълбоки размисли за същността и предназначението на човешкото съществуване, се превръща в боеви лозунг и последна съкровена изповед на онези мъченици и апостоли на националната борба, които са изгаряли и са се обезсмъртявали в нея.

Поемата изобилствува с романтични картини на местности, през които преминава хайдушката дружина. Природата с радост посреща народните борци, но сред ароматния дъх на гората и песента на птиците се чуват воплите, стенанията на майката, чието дете току-що е било разсечено от турски ятаган.

Интересен откъм идеен замисъл и живост на разказа е разговорът между войводата и тримата старци, дошли да приберат труповете на убитите от турците майка и дете. Старците с горест разказват за робската си участ. Нищо не е останало в сиромашките им домове, всичко е плячкосано от султанските пълчища и европейските войници, дошли на помощ на агаряните срещу русите. С болка слуша войводата измъчените люде, неудържим бунт се надига в душата му, той произнася най-язвителни слова, заклеймява безпощадно западните правителства — опора на поробителите. А на старците той разяснява, че причините за народните бедствия идват не от някакво разгневено божество, не „божий бич изпаднал на нас“ — както са уверявали някои самодоволни или обладани от християнско примирение люде. Виновници за всичко, говори Раковски, са турските властници и поддръжниците им чорбаджиите-предатели, невежеството, сред което тънат българите, хитро поддържано от лукавото гръцко духовенство. Спасението е само в борбата, в непримиримата борба срещу тези пъклени врагове на българския народ.

Поемата завършва твърде внезапно. Очевидно, поради стеклите се неблагоприятни обстоятелства: точно, когато поемата се печата и Раковски дописва последните ѝ части, австрийските власти, по искане на Турция, го изгонват от Нови Сад и той трябва да търси убежище в Русия, където вече бива погълнат от други занимания. Поради това и планът на стихотворното повествование остава неосъществен изцяло. Несъмнено революционерът-поет е имал намерение да продължи романтично-епичния разказ за българското хайдутство — дори изрично подчертава, че написаното представя само първа част на поемата. По-късно обаче той не ще има време да се върне отново към нея, увлечен в революционни действия. Едва през 1861 г. на страниците на „Дунавски лебед“ биват напечатани около 63 строфи от „Отломък от втората част Горскаго пътника“, където авторът продължава разказа за похода на хайдушката дружина из дебрите на Стара планина. Този „Отломък“ и по жизнена основа, и по идейно-патриотичен

патос не се различава от завършената първа част, но все пак той не ни дава достатъчно основание да заключим в каква насока е щял да развие авторът тази втора част на революционния си епос.

Но и онова, което Раковски е успял да завърши и обнародва, ясно говори и за целта, която е преследвал, и за похватите, с които е искал да създаде художествено произведение, и за формите, които е използувал при разкриване на лична съдба, на народни тежнения, на обществени тенденции и революционни прозрения. Макар поемата да не никне като плод на някакво непреодолимо поетическо вдъхновение, правдивото и вълнуващо повествование е отеквало дълбоко в душата на тогавашния читател. Патриотично-романтичният патос му е допадал извънредно много. А с такъв патос е пропит почти всеки стих. С каква любов и примамливи бои е нарисувана например родната природа. Поетът я чувствува като жива, с първичното ѝ величие и красота. Макар множеството жизнерадостни, романтично обвеяни природни картини да повтарят няколко основни тона, те са улучвали някои от най-съкровените струни на тогавашния съвременник. Използувайки похватите на народния хайдушки епос, Раковски създава атмосфера на общуване между природа и народни хайдути. Чрез външния декор той ни кара да почувствуваме и собствените му вълнения, и битието на българина. Характерното за народната песен сливане на природа с житейска съдба тук се откроява навсякъде. Но у Раковски се забелязва и чисто съзерцателно отношение към природата — явление, непознато в дотогавашната литература. Пейзажът е даден със своеобразна романтична привлекателност. Поетът сякаш дълбоко е почувствувал онези необозрими връзки на хайдушкия живот с Балкана-закрилник, за да се отдава на толкова лирични размишления, щом заговори за родната природа. Следвайки традицията на народната песен, Раковски рисува родните балкани като най-верен съюзник на народните борци, за него те са символ на българското величие и непобедимост. По-сетнешната възрожденска поезия подхваща много от похватите на автора на първата революционна поема.

Но не само картините, но и човешките образи са дадени с патриотична приповдигнатост, с наивна, затрогваща сантименталност, въпреки че и те не са лишени от дидактизъм и разсъдъчност. В патриотичната си екзалтация към всичко българско Раковски стига и до крайности, които се открояват още по-релефно и поради слабата му поетическа инвенция. Натрупване на множество ненужни епитети, използуване на определени клиширани форми, когато трябва да се изрази известно вътрешно настроение, да се загатне за чувства и вълнения, еднообразие на багри, на прилагателни и епитети и т. н.

Склонността към романтично-сантиментални описания, преклонението, с което той се отнася към героичното минало, са характерни черти за тогавашната литература и на другите балкански народи. Именно в тая романтична литературна традиция, така силно обайваща по онова време будните духове, отвеждат корените на онова непреодолимо влечение у Раковски към възвеличаване на природа, на минало в гражданска история, в бит и култура.

По-голяма жизнена правдивост Раковски постига, когато разказва за страданията и мъките на своите сънародници, когато разобличава и клейми всевъзможните народни угнетители. Авторът се стреми да намери съответен тон, когато говори за тези две страни на тогавашната драматична дей-

ствителност. И ако във всеки стих на разказа за народа-страдалец се чувствува отзивчивото хуманно сърце на поета, то когато заговори за поробителите, той цял закипява от гняв и възмущение, изпод перото му излизат съкрушаващи саркастични изрази, гневни епитети и сравнения. Турските властници са изобразени като звероподобни същества — „бесни", „свирепи", „диви", „гнусни", които „пият ненаситно християнска кръв", „губят чест и имот", „подлагат на мъки нечути, безчеловечни" и т. н. А гръцките попове и владици са представени като „предатели", „ласкатели", „злобни", „лукави". Цариградската патриаршия се е превърнала в змийско гнездо, която „злато и сребро събира, в блудност, в содомство ся занимава". Със съответни жигосващи епитети са обрисувани и чорбаджиите, европейските правителства, дипломатите — които поетът счита еднакво виновни за безмерните народни страдания. Разказът на Радой за стенанията и писъците на затворените, на които с клещи изкъртват зъбите, с нажежено желязо им шарят по лицата или ги държат на огнена клада обковани в синджири, със суровата си правдивост и релефност се врязва така дълбоко в съзнанието на читателя, че той за дълго не може да се освободи от тези кошмарни картини. Злокобното дрънкане на големите железни ключове, предвестник за появата на кървавото лице на ключаря, което е всявало ужас у клетите затворници, ни кара да тръпнем, когато четем тия написани със силно вживяване стихове.

Поетът не е бил чужд на мисълта да предаде определена жизнена атмосфера на разказа на всеки от четниците, да разнообрази характеристиките им, като използува биографски елементи, като подчертае индивидуално в лична съдба и вътрешни терзания. Сполуката обаче в тая насока е в ограничени размери. Общите представи изтласкват конкретното рисуване на образа. За да се загатне за по-интимните чувства, по правило се въвеждат славеи, звезди, пеперуди, благоуханни цветя и т. н. Използуването на едни и същи сравнения, похвати, форми, изрази придава монотонност и еднообразие на поемата. Сравнително по-завършен и по-откроващ се е образът на войводата. Неговата доминираща и обединяваща личност, обрисувана в революционно-романтичен план, политически осмисля нещата, дава общонационална насоченост на борческите пориви. Поетът тук се е домогнал до по-пълна обрисовка, защото е изхождал и от собствен опит, от своята жизнена съдба, от революционното си светоотношение. У войводата неудържимо кипи стремеж за борба, за саможертва, за революционен подвиг. Той се взира не само в далечното минало, но разбира и повелите на настоящето, с цялото си същество е устремен към бъдещето. В името на това бъдеще повежда дружината си към Балкана, издига лозунга — станал свещено знаме на революционната борба, — че националната свобода само с оръжие може да бъде извоювана.

Войводата се откроява като типично романтичен образ, чиито черти срещаме и в по-сетнешната възрожденска поезия. И от външния образ, и от вътрешния идеен и психичен свят на войводата се долавя личността на самия Раковски: неговата богато надарена натура, бунтовно-метежния му темперамент, смелите полети на въображението му, всеобхватността на виждане и прозрения. Докато чрез разказите на хайдутите авторът цели да ни запознае с тогавашната непоносима действителност, то чрез думите на войводата се сочат пътищата за изменение на тази действителност. Преодоляване на разкъсаността, идейно-революционно осмисляне на хайдушката

борба, издигането ѝ на по-висок организационен и политически етап — ето авторовия замисъл, когато се залавя да пише революционната поема. И затова мисълта, че хайдутинът не трябва вече сам да броди из Балкана, а да се влее в редовете на „вярна сговорна дружина", българите да не чакат на външни сили — „всяки от другиго да не чака, нека що можи себе да стори" — тая негова дълбоко изстрадана мисъл срещаме да се повтаря под различни аспекти, с различни нюанси.

Стилът на епическото изложение се мени в зависимост от жизненото съдържание. Той е ту елегично-романтичен, ту сатирично-изобличителен, ту революционно-призивен. Елегичен е, когато авторът говори за величавото минало; с остър сарказъм са написани стиховете против народните мъчители и поробители; светлото бъдеще, което народът трябва с оръжие да извоюва, се чертае в революционно-бунтовни стихове, а природният пейзаж се рисува в лирично-сантиментални описания. Образът на изстрадалата родина изцяло е погълнал съзнанието на писателя, чувствата му не знаят граници, омраза и любов неудържимо кипят в сърцето му. Обикновено епичното повествование е изградено на контрастна основа. Контрастът между някогашното величаво минало и робската жестока действителност, между всеотдайната жертвоготовност на борците и моралното падение на поробителите, между природа и социален живот, между мечти и реалност. Тази контрастност във виждането обуславя вече и похватите на изобразяване, които все така контрастират. Поетът признава само два цвята — бяло и черно, без никакви преливания и междинни тонове. Необузданите му чувства са синтезирани сякаш в два противоположни полюса: безмерна любов и безпределна омраза, които естествено определят и обсега на епитети, сравнения, метафори и т. н. Една възнегодувала национална и гражданска съвест се е изправила срещу рутината в бит и мисловност, в обществени отношения и нравствени концепции. И гласът ѝ ще гърми с апокалиптична сила, за да клейми и разобличава, за да насърчава и призовава. Колко далеч той изоставя зад себе си сантиментално-примиренческото отношение към националната съдба, какъв синтезиран израз са намерили в идейния му свят тенденциите на епохата, националните, социални и духовни потребности на българската народност! Каква далновидност по отношение пътища и форми, за да бъдат задоволени тези потребности! И всичко това носи неотразимия печат на едно своеобразно романтическо виждане, без което не можем да си представим личността на Раковски. Неговата революционно-демократическа идеология има за основа един исторически обусловен романтически идеал, подхранен от цялостното развитие на българската общественост по онова време. И този романтически идеал намира израза в „Горски пътник", пък и в другите стихотворни творби, чрез поетиката на революционния романтизъм. Първата национална поема, с целия арсенал от образи и картини, от похвати и форми, с цялото си звучене е и първата революционно-романтична поема. Дори и когато на места романтизмът е сантиментално оцветен, пред читателя неотстъпно се извисява революционният идеал, който е изпълвал със смисъл и съдържание живота на поета. Ако историческият романтизъм на Раковски носи нещо твърде утопично, наивно, то общественият му идеал при всичката си романтична извисеност се основава на реални предпоставки и възможности. Неговото осъществяване отговаря на обективния ход на общественото развитие, което Раковски чувствува със сърцето и ума. Ако, по думите на Белински,

романтизмът за А. А. Бестужев се явява като „потребност на века", „жажда на народния ум", „зов на човешката душа", то несъмнено такъв се явява и романтизмът на българския революционер-поет, на българската действителност по онова време. Не случайно романтическият патос, бликащ с такава сила от стиховете на Раковски, представя важна страна в творчеството на най-добрите поети и писатели на възрожденската епоха.

Поемата „Горски пътник" се е явявала в пълно съзвучие с тежненията на тогавашната общественост не само с революционно-романтичния си патос, но и със своя дълбоко национален характер. У Раковски тези две страни се взаимно обуславят. Романтизмът сякаш извира от онова дълбоко сродяване с бит и идейно-психологически свят на народа, от оная възторжена вяра в неговото светло бъдеще, от преклонението пред всичко българско. Нали и сам Раковски се заема с едно непознато дотогава дело, тласкан от изострено национално съзнание, обладан от висок национален идеал. Националното, в различните му прояви и аспекти, е влязло дълбоко в цялата му душевност, сляло се е с общественото му битие, с идейно-емоционалния му свят. Когато четем поемата, от всеки ред лъха онова своеобразно национално, което се оказва опора срещу асимилаторските домогвания на неприятеля. И природни картини, и исторически екскурси, и разкази за народни съдбини и лична орис, и жизнен оптимизъм, и революционни призиви — всичко е подхранено от мисълта да се породят национални чувства, изявено е на широка народностна основа. Националната съдба, определила цялостното му жизнено поведение и светоотношение, е наложила неотразимия си печат върху образи и картини, върху характеристики и описания. Националният характер на епичното повествование иде и от онази близост, която се чувствува между поемата и хайдушките народни песни. Както и при народния епос, и у Раковски мисълта за съдбата на народа извиква поетически пориви. Идейно-социалната основа на епичния разказ се явява в пълно съзвучие с битието и тежненията на широките народни низини.

В хайдушкия си поход четата е тръгнала да се бори за народни правдини, по пътя си тя се среща все с хора от народа — овчаря, майката с детето, старците. Макар в епичното повествование да не е описано участието на народните маси в разгарящата се борба, тяхното присъствие се чувствува навсякъде. Нали най-верните народни синове първи поемат пътя на освободителната борба, стават носители на общонационалния идеал за пълно всенародно освобождение. При осъществяване на идейно-художествения си замисъл Раковски е имал пред очи опита на безименните народни певци. В жизнената съдба на хайдутите, в разказа за народните страдания, в идилично нарисуваната природа, в описанието на хайдушките дрехи и оръжие, в подбора на образи, епитети, сравнения, изрази и думи — навсякъде се чувствува непосредна близост с хайдушкия народен епос. Но следвайки тогавашната фолклорна традиция, Раковски вижда в народните песни преди всичко исторически паметници, документи за бита и съдбата на българина и по-малко внимание обръща на тяхната поетично-художествена страна. Оттук и сродяването с народното творчество върви по линията на мотиви и образи, на усвояване на външна форма и формални стилни средства. Свежият поетичен полъх на народната песен сякаш е останал недосегаем за революционера или пък бива заглушен от изкуствения архаизиран език, с който си служи Раковски. И при ограниче-

ните поетически възможности авторът на „Горски пътник“ несъмнено би завоювал по-значителни художествени успехи, ако това непосредно сродяване с поетиката на народната песен не бе помрачено от маниерното търсене на една своеобразна изразна форма, преодоляна вече от литературното ни развитие. Когато е успявал да се освободи от своите предвзети езикови схващания, той се домогва до ясен израз и свежа образност. В обстойните исторически бележки към поемата умелата употреба на народни изрази и думи, уместното вплитане на цели стихове от народни песни придават на историческия разказ жива непосредственост и увлекателност.

Осъществяването на смелия идейно-художествен замисъл на поемата е предполагало и една по-стройна композиция, хармонично разположение и обединение на отделните моменти. С развитието на фабулата би следвало да расте и емоционалното напрежение. Виждаме обаче, че усилията за композиция на богатия жизнен материал се ограничават с подреждане на разказите на отделните хайдути, примесени с наставленията и призивите на войводата и с чести природни описания.

Онова, което е попречило най-вече на новите поколения да почувстват идейните богатства, революционно-патриотичния патос на поемата „Горски пътник“, както и да оценят нейното историко-литературно значение, това е своеобразният архаичен език, на който тя е написана. Може би много от художествените ѝ слабости не биха дразнили обикновения читател, ако Раковски бе предал на говорим език епическото повествование. Воден от патриотични съображения, в плен на своите историко-романтични схващания за българската култура, авторът на поемата иска да възкреси езиковата традиция, на която са били написани старите български паметници. Едва ли може да се срещне друг възрожденски автор, който да употребява език толкова изкуствен, с такава странна смесица от стари глаголни и падежни форми, с такъв неправилен синтаксис. В желанието си да докаже богатството на българския език той не следва никакви правила, най-безразборно употребява падежни и членни форми, инфинитиви, причастия, въвежда нови думи, чуждици и т. н. „Братски моля г. Раковскаго да не допуща в своето прекрасно съчинение сербизми и т. п., а да си пише чисто по български, котленски; тогава неговото произведение ще има още поголяма цена“ — му пише Сава Филаретов. Пък и сам Раковски чувствува недоумението, което поражда своеобразният език на произведенията му и в редица писма предупреждава читателите, че в специален труд ще обоснове научно схващанията си за българския език, уверява, че особеният негов „слог“ щял да се „изясни, огради и пречисти“. И наистина, в по-късните му работи се забелязва тенденция към изчистване на езика от всевъзможни смесици и приближаване повече до говоримата реч.

Поемата изобилствува с епитети, сложни прилагателни, срещат се едни и същи съчетания на прилагателни със съществителни, механично свързване на няколко епитета и т. н. Например: „злоба свирепа, зверска, бесовска“, „красиви, зелени, къдрени липи“, „листокитна гора“, „сладкогласни славеи“, „цветопокрити поленки“, „веселовидни долини“ и пр., и пр. Някои от словосъчетанията, разбира се, не са лишени от изразителност.

При използуване на формално-художествените средства, на стихотворната техника Раковски се движи в границите на твърде примитивни представи. В десетостъпните четиристишни куплети, на които е написана пое-

мата, липсват ритъм и рима. За да запази определения брой срички, авторът прибягва до най-своеобразни съкращения, използува старинни знаци, юсове, ерита, придихания и т. н., което още повече загрозява речта. Цялото това своеобразие на езика, отдалечеността му от живата говорима реч, както и неумението на автора да си служи със стихотворната техника, слабите му познания за изискванията на поетическото изкуство, придават тромавост на стиха, на места неясност на мисълта, правят поемата трудна за четене. И всичко това несъмнено е попречило, за да не може и до днес поемата „Горски пътник" да получи заслужена оценка както по отношение нейното богато идейно-революционно съдържание, така и по отношение ролята ѝ за развитието на националната ни литература.

Неразделна част от поетическия текст на „Горски пътник" представят бележките, които по обем се равняват на стихотворната част на поемата. Тези „замечания" съдържат множество сведения от исторически, етнографски, фолклорен, митологически характер, факти из тогавашната обществена действителност. Те несъмнено са били предназначени да служат като коментар на казаното в стиховете, да допълнят или разяснят онова, което е било само загатнато или бегло споменато в поемата. Със своя тематичен обсег тези бележки чертаят насоката на по-нататъшните занимания на Раковски с българската история и културно минало.

Починът на Раковски да снабди поемата си с един толкова обширен коментар в проза се е обуславял несъмнено от желанието му да покаже историческата основа на всичко онова, което е споменато в стиховете като минало, предание, традиция, домашен бит или обществени прояви. И в бележките Раковски проявява подчертан стремеж да изтъква минала слава и величие на народа, вековните борби на българите срещу турски и гръцки потисници. Даже и тогава, когато се изнасят исторически данни или се правят научни разсъждения, Раковски влага много от своя страстен темперамент, от мощната си фантазия, от романтичните си блянове. Разказът за отделни епизоди от по-новата ни история, особено от епохата на Възраждането, като например за Дибич Забалкански, за Георги Мамарчев, за Инджe войвода и др., се следи с интерес, изпълва ни с размисъл за тези героични бунтовни люде. На места авторът влиза в спор, полемизира с мненията на други историци, вмъква анекдоти и с това придава по-голяма живост на изложението, което някъде съперничи по емоционалност на стиховете му. Разбира се, и тук Раковски не може да убегне характерните за цялото му творчество романтично-сантиментални увлечения, патриотична наивност, идеализации и т. н.

Както „Горски пътник", така и другите си поетически творби Раковски пише от чисто утилитарни подбуди. За него поезията, както и другите жанрове книжнина са обусловени от нуждите на историческия момент, от националните потребности, от изискванията на освободителната борба. Всичко това следва да се има пред вид, когато се съди за ролята и значението на литературното дело на Раковски. При такъв род поезия отсъствието на ярки художествени образи се компенсира в известна степен от величието на обществения идеал, от идейно богатата личност на автора, от мисловната наситеност и искрената емоционалност, с които се възпява борбата в името на високи национални и общочовешки въжделения. За значението на Раковски като поет важат думите на Белински: първите

дейци в полето на литературата никога не се забравят, тъй като били те талантливи или с по-скромни дарования — и в двата случая те са исторически личности и оставят трайни следи в литературния живот.

С „Горски пътник“ се утвърждава пряката политическа насоченост в литературата, борецът за политическа, национална и социална свобода става основен герой в поезията, влиза в личното поетическо творчество. Появила се, за да отговори на назрели исторически и обществено-културни потребности, поемата се четяла и препрочитала с вълнение и трепет от патриотичните българи, ставала вдъхновение на борците за националноосвобождение. В продължение на дълги години „Горски пътник“ се е разпространявала от ръка на ръка, обайвала е читателите с патоса на съдържанието, с благородството на идеалите, с подвига на нейния автор. Тя е вълнувала и вдъхновявала, тласкала е към размисъл върху съдбата на българската народност. Макар и със сериозни слабости като художествено произведение, тя улучва основни жизнени проблеми на онази напрегната епоха. Днес може мнозина с естетско високомерие да поглеждат към творбата на този „мечтател безумен“. Но тогавашните читатели с благоговение са пристъпвали към нея, вълнували са се от романтично-епичното повествование, което им говорело за минало величие, разказвало им за робско настояще, сочело им пътя към щастливото бъдеще. С истински патриотичен възторг П. Оджаков в писмо до автора на поемата уверява, че тя ще играе такава роля, каквато е играл епосът на Вергилий и Овидий. Поемата се изучавала наизуст, чела се „с възторг и умиление“, както изповядва Вазов за себе си. А. К. Величков признава, че в „съчиненията на Раковски се е възпитавало цяло поколение“, мнозина са декламирали цели пасажи от революционната поема.

Раковски внася в българската литература такива идеи, теми, мотиви, които се подемат и развиват от най-добрите ни писатели. В техните произведения, свързани с национално-освободителните борби, се чувствува патриотично-борческата насоченост на „Горски пътник“, революционно-романтичният патос на „Отлъчие“. От тях се вдъхновяват и Войников, и Друмев, и Каравелов, и Ботев, и Вазов. Без „Горски пътник“ не е мислимо да се обясни сетнешната революционна поезия. Родството с Ботевата поезия е пряко осезаемо, което се дължи несъмнено на близостта в идеологията на двамата революционери. Известно е преклонението, с което певецът на „Хаджи Димитър“ се отнася към революционно-патриотичното дело на Раковски. Разбира се, онова, което е само подсказано като идея или щрихирано като образ у автора на „Отлъчие“, у Ботев получава ненадминат художествен израз. Колко общи мотиви, образи намираме у двамата революционери, колко близко има в патриотичното звучене на творбите им! Разбира се, у Ботев всичко получава по-дълбоко идейно-философско осмисляне и по-изяснена революционно-демократическа идейност, въплътена в класическа поетическа образност, в художествени картини, които се мерят с най-доброто в световната литература. Като говори за свободолюбиво-революционния характер на Ботевата поезия, за преклонението на автора на „Хайдути“ и „Пристанала“ пред героичния и обаятелен образ на хайдутина, Вазов пише: „Не знаем у кого да познаем повече екстаз, повече ентусиазъм за балканските хайдути: у Раковски или у Ботев? И за двамата тайнственият образ на хайдутина служи за вдъхновяваща тема.

той дава първата пища на техните лири и техните най-първи звукове са посветени на волните юнаци в Стара планина."[1]

Такова влияние, каквото е упражнила поемата „Горски пътник", е присъщо само на онези литературни произведения, които са засегнали важни страни и моменти от определена епоха, доловили са тенденциите на нейното развитие, наситени са с мисли, чувства, вълнения, способни да вдъхновят човека за саможертва в името на високи идеали. Наистина, трябва човек да се пренесе в оная епоха на политическо робство и духовен мрак, да вникне в страданията, мъките, тежненията и бляновете на тогавашните люде, да се сроди с духа на онези „титани на мисълта и делото", които заложиха основите на националния ни обществен и книжовен живот, за да почувствува историческата значимост на творби като „Предвестник" и „Горски пътник", да разбере епохалното дело, извършено от Раковски Днес ние ценим „История славяноболгарская" не от гледището на историческата достоверност. Така именно не със съвременни естетически критерии ще трябва да пристъпваме и към поетическите творби на родоначалника на българското национално-революционно движение. И Паисиевата История, и „Горски пътник" следва да бъдат разглеждани и ценени главно като отражение на една епоха, като изяви на духовно могъщи личности, станали изразители на съкровени национални потребности и тенденции, упражнили неотразимо влияние в целокупното обществено-политическо, културно-историческо и литературно развитие на народа ни. С книжовно дело и жизнен подвиг двамата възрожденци проправят пътища, които извеждат към осъществяване на великия национален идеал — политическото и духовно освобождение на българската нация.

*

Колко много Раковски е възлагал на националната книжнина — в разнообразните ѝ форми и жанрове, за да бъде извоювана по-друга съдба за поробения български народ, говори и обстоятелството, че и до последните дни на живота той не изпуща перото от ръката си. Когато е в невъзможност да върши пряка революционна дейност или е прикован от коварна болест на легло, перото му остава единчко средство и опора за общуване със сънародниците си, единчкото оръжие да продължава борбата за духовно възраждане и национално освобождение. Многобройните му исторически, фолклорни и езикови съчинения, обществено-политическите и социално-икономическите му статии, революционните му призиви, програмите за борба и организационно устройство на освободителното движение, на бъдещата свободна държава — всичко е пропито от един неизменен патриотичен патос и революционна мисловност, от преклонение пред народностното минало и фанатична вяра в бъдещето. И подобно на големите исторически личности той има съзнание за значимостта на онова, което е извършил. Макар и претърпял не малко разочарования в смелите си политически почини и революционни планове вследствие умствената ограниченост и духовна убогост на едни, неискреността или инертността на други, себичността и шовинизма на трети, преживял много драматични часове, дни на горест и мъка, на дълбоки размисли и тревога, Раковски никога не губи

[1] Иван Вазов, Събрани съчинения, 1960, т. XXI, с. 243.

перспективата на борбата, неотслабващ жизнен оптимизъм изпълва цялото му същество.

През зимата на 1866/67 г., в тревожно предчувствие за близкия край, Раковски решава да опише бурния си, но толкова плодоносен жизнен път — така тясно свързан със съдбата на отечеството, с надежда, че той ще бъде поучителен и за следващите поколения. Сега легендарният революционер, публицист, писател, учен е могъл вече с житейска резигнация и философска омъдреност да огледа и подхвърли на преценка онова, което е извършил и изминал, почувствувал и разбрал, прозрял и изстрадал. Макар да е чувствувал неудобство да говори за себе си, съзнанието, че описаните събития „са имали голямо влияние за развитието на народнаго духа", че от тях читателят ще научи „как се възражда народната любов от младости в сърцето едного человека, каква голяма сила има тя в него, когато съзре и стане постоянно негово начало, предмет и цел, колко ще може тя да го ухрабри, какви гонения, мъки, ускъдности и проч. можи да притърпи един человек поради тая само свята любов", му дава сили и смелост да пристъпи към осъществяването и на този си замисъл. Имайки пред вид някои подобни опити от миналото, Раковски озаглавява своето животоописание „житие" — „Житие Г. С. Раковскаго, написано от него самаго". И интересните разсъждения в увода за силата на любовта към отечеството, и обстойните сведения за родно място и семейна среда, и проникновената характеристика за епохата през първите десетилетия на XIX в., и верните преценки за отделни събития — всичко говори, че ако авторът бе успял да завърши труда си, ние бихме разполагали с един незаменим документ за онова време. От подобна изповед и размисли за национална съдба и лична орис ние бихме почерпили извънредно интересни сведения за зараждането и развитието на революционно-освободителното движение, за обществено-политическата атмосфера на Балканите по онова време, за идейно-политическото съзряване на родоначалника на българската национална революция и неизмеримите му усилия да даде правилна насока и осмисли народностната борба, да обедини всички потиснати и онеправдани срещу турския феодализъм и неговите крепители. За съжаление Раковски успява да изпълни само един малък фрагмент от широко замисления си план, само увода на проектираното жизнеописание. Запазеният откъс говори не само за широтата и зрелостта на обществено-политическите и културно-историческите му възгледи, но още един път подчертава, че любовта му към отечеството е ръководела цялата му многообразна дейност, давала е сили на мисълта, криле на въображението. „Любовта към отъчеството превъзходи сичките световни добрини и тя е най-утешителна мисъл за чъловека на тойзи свят. Тя, когито стани в него едно постоянно начяло, прави го да презре всичко друго, що има на свят, и кара го да вхожда драговолно в най-големите и най-опасните предприятия. Каквито и друго занятия да има чъловек, каквито и други добрини и да направи на света, никога не можи има по-голямо и по-блаженно наслаждение и задоволствие, както когито ся занимава за доброто на отъчеството си и успее да направи и извърши нещо си в полза негова." Тази съкровена изповед сякаш ни дава ключа, за да влезем в душевния свят на Раковски, да разберем отгде черпи сили за толкова много начинания, което го е ръководило в многообразната му народополезна дейност.

Авторът на житието разказва просто и увлекателно, с искреност и историческа прозорливост, свойствени на човек, който много е видял и изпитал

и който има какво да каже и завещае на новите поколения. Запазените страници се четат като хубаво написана историческа белетристика, пропита с любовта и омразата на едно голямо сърце. И ако днес ние следим с интерес разказа за страданията на „грешнаго Софрония", с какво поголямо увлечение и възхищение бихме чели житието на Раковски, оставил толкова дълбоки бразди в националното ни развитие.

*

С цялото си битие и всеобхватна дейност Г. С. Раковски се извисява като борец за нови обществени, идейни и нравствени скрижали. Делото му може да се мери само с най-величавия подвиг, на какъвто е способна търсещата човешка мисъл, дръзнала да събори един стар, несправедлив и робски свят. Патриотът-революционер сякаш е обречен на едно непрестанно горене и вдъхновено дирене на пътища и форми да бъде осъществен съкровеният народен идеал. Надарен с исполинска енергия, той я осмисля и оплодява, за да се изяви в обществени и духовни ценности с непреходно значение. Една мисъл, мъчителна и терзаеща, никога не го напуща — дал ли е всичко, с което е разполагал и което е могъл, за благото на народа си, когото така безмерно обича, за освобождението на земята, която го е откърмила и от която така преждевременно е бил откъснат. Безпределна преданост към тях струи от безсмъртните му слова, които звучат като признание и завет към поколенията: „Додето ми държат крака и ръце и додето усещам и най-малка умна сила у себе си, не ще престана да работя в полза народу си, кого съм от младост тол силно възлюбил и от кого немам друго по-драгоценно на свят." Тази всеотдайност и жертвоготовност придават и на литературното му наследство не само историко-литературно, но и непреходно патриотично-възпитателно, идейно-демократическо значение.

ПЕТКО Р. СЛАВЕЙКОВ

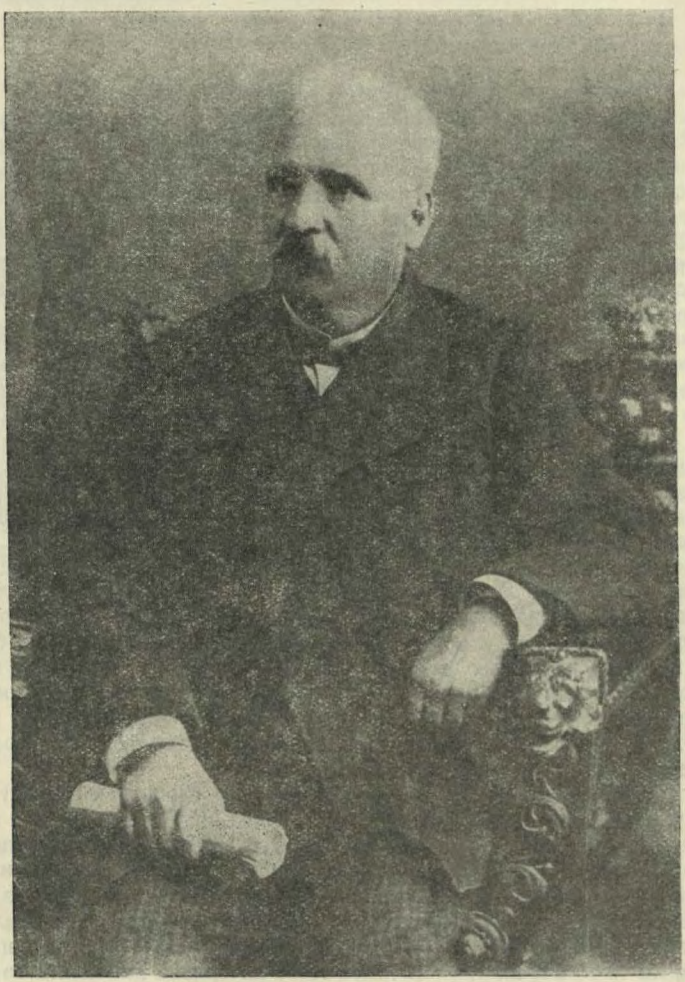
Петко Рачов Славейков е първата голяма фигура на писател-художник през епохата на Възраждането. Той направи от литературата своя съдба; с неговото дело българската възрожденска литература заживя пълнокръвен художествен живот.

Разнообразното и богато литературно творчество на Петко Славейков е влязло дълбоко в съзнанието на българския народ. То е неделима част не само от историята на нашата литература, но и от нашата национална история изобщо, от нашето национално битие. Особено за неговата поезия, за нейното обществено и литературно въздействие, за дълбоките вълнения, които тя е събуждала в душата на народа, могат да се кажат силни и хубави думи. Но тая поезия е дело на една жива човешка личност — и личността също ни привлича със своето рядко и неповторимо обаяние. В началото на XIX в. в бедна, прихлупена казанджийска къщица в една от търновските махали, в първобитна обстановка се ражда тоя даровит бъдещ поет, който ще изпълни с жизнерадостните си песни цяла България. Той има една чудесна майка, която загубва много рано, но чийто образ оживява в спомените му с трогателно очарование чрез разказите на бащата и близките. Той носи една жажда за живота и поезията, която му помага да преодолее всички трудности и пречки на образованието си, на средата, на времето, да израсне като голям писател, обществен деец, неуморим труженик на перото и да застане в центъра на българския литературен живот за няколко десетилетия.

Неговият жизнен път е твърде неспокоен и сложен — Петко Р. Славейков учи малките и разговаря с възрастните чрез своите песни, статии и книги, вслушва се в народната поезия и се възторгва от народните пословици, опознава живота на народа така, както малцина са го познавали. С пълно основание по-късно неговият син Пенчо Славейков може да каже: „Гоненията и лутанията му по четирите краища на България са били във всякой случай най-доброто училище за Славейков — другите училища аслъ на какво ли са го научили, — от което той е изчерпвал най-великата наука за един борец: познанство със своя народ. Той е изучавал съвременния му бит, традициите, легендите, бляновете, песните, тъгите и радостите му, с една дума, всичко живо в мъртвилото на тогавашния живот на българина." По пътя на Славейков има много изпитания, но горчивините не унищожават оптимизма му и той дава на хората много радост и много смях — в стиховете си, в сатиричните си вестници, във веселите си кален-

дари. Петко Славейков крие в душата си дълбок и непресъхващ извор на поезия.

Петко Славейков е фигура с национално значение. Като своите съвременници Раковски, Каравелов и Ботев, Славейков най-ярко въплъщава

Петко Славейков

в делото си новата възрожденска личност — с широки интереси, с титанични пориви, всестранно развита, най-тясно свързана с народа и времето си. Той съчетава писателя с общественика, поета с журналиста, публициста

с учения, посвещава целия си живот на високи обществени и човешки идеали. Да се проследи неговата съдба значи да се проследи съдбата на българското общество в продължение на повече от половин век — и то в епоха решителна, изпълнена с големи национални събития, с исторически драматизъм. Славейков играе важна роля в нашия национален живот.

Развитието на Славейков като творческа личност и обществен деец е богато документирано — както чрез собственото му литературно и публицистично дело, така и чрез спомените на съвременниците, чрез печата, чрез обилни исторически свидетелства. Самият Славейков ни е оставил ценни спомени не само за обстоятелствата, при които се зараждат неговите литературни интереси, но и за епохата и за обществената си дейност. Издадена е и голяма част от кореспонденцията му — от най-ранните учителски години до последните му дни. Запазени са и твърде голям брой негови ръкописи, въпреки че нещастия и бедствия са унищожили не малка част от онова, което е писал. Най-сетне, свидетелство за идейно-творческото и общественото развитие на Славейков са обнародваните му творби, като се почне от първите му печатани работи в „Цариградски вестник" през 1849 г. и се мине през неговите многобройни вестници и списания; само отделно издадените книги са около петдесет на брой. Въз основа на тоя богат материал може твърде подробно да следим как израства големият поет и общественик.

Излязъл от бедно занаятчийско семейство (роден е през ноември 1827 г. в Търново), Славейков няма възможност да получи широко и системно образование. Макар и да започва ученето си на петгодишна възраст и да посещава различни училища, и след десетгодишно учение кръгът на неговите знания си остава крайно ограничен. Това се дължи преди всичко на ниското равнище на училищата, в които учи. Търново е един от центровете на гръцката пропаганда в страната, търновските гръцки митрополити упражняват силно влияние върху живота на града; българските училища са слаби, неукрепнали, имат още черковнокилиен характер. Славейков учи при куция даскал Димитър от Дряново, след това в килийното училище на Стойко абаджията, при даскал Петко Габровеца, при когото изучава черковнославянската граматика на Авр. Мразович, при даскал Димитър Самоводченина в Трявна и т. н. Той сменя редица учители, при това учи в неспокойни времена — по време на Велчовата завера в 1835 г., чумната епидемия в 1837 г., когато семейството бяга от Търново. Известно време посещава гръцко взаимно училище, а след това при един ходжа изучава турски език. По-късно Славейков с горчевина отбелязва, че е учил всичко друго — черковнославянски, гръцки, турски, но не и живия, съвременния български език. Той го чува само как звучи в прекрасните народни песни, приказки и предания. Единствено в Свищов, където Славейков отива през 1842 г., за да учи при прочутите тогавашни учители Ем. Васкидович и Хр. Павлович, има възможност да придобие по-системни знания. Тук е учителствувал дълги години и Неофит Бозвели, оставил трайни следи в града и училището. Тук Славейков намира и твърде богата училищна библиотека, предимно със сръбски и гръцки книги, които чете усилено. Но липсата на средства го принуждава да напусне на следната година Свищов. Празнините на своето образование ще трябва да попълва отсега нататък с упорито самообразование. Опитът, който прави след няколко години (1848—1849) да продължи образованието си в Елена при завършилия Московския университет учител Н. Михайловски, също остава безуспешен.

През 1843 г., едва 16-годишен, Петко Славейков започва учителската си дейност. Днес ние трудно можем да си представим мъчнотиите, с които е трябвало да се бори тогава един млад човек, надарен с жив и любознателен ум, с неутолима жажда за знания, с рано избликнали творчески пориви. Юношеството и младостта на П. Р. Славейков съвпадат действително с периода, когато се извършват коренни реформи в нашия културен живот: отхвърля се килийната училищна система, повежда се борба за ново, светско училище, създават се първите учебници на български език, поставя се остро въпросът за характера на общонационалния и книжовния език, младежта започва да се откъсва от гръцкото образование и да се ориентира към близката славянска руска култура. Това е периодът, когато се разгаря борбата за признаване на българската националност в Османската империя, за освобождаване на българската черква от опеката на Цариградската патриаршия, за изгонване на гръцкото фанариотско духовенство, за премахване на неговата икономическа експлоатация. Националното съзнание е нараснало и сред народните маси все по-ясно се налага мисълта за необходимостта от смъкване на турското политическо потисничество. През 1835 г. в Търново се организира Велчовата завера, с която е бил свързан и Славейковият баща; малкият Славейков е виждал водачите на заговора и твърде рано е получил представа за жестокото унищожение, на което са били подложени борците за свобода.

Славейков чувствува атмосферата на националния просветен и политически подем през 30-те и 40-те години. Бликналата у него енергия сякаш олицетворява буйния устрем на националната енергия. Личният му път в много отношения представя типичния път на тогавашната българска интелигенция, която излиза от средата на народа и хвърля всичките си сили за осигуряване на неговото развитие напред. Трудностите по пътя на нашата народна интелигенция са огромни. Както личи и от биографията на Петко Славейков, реформите в просветното дело се внедряват постепенно и неравномерно в различните краища на страната, просветната изостаналост се преодолява мъчно и бавно; общото развитие във всичките културни отрасли, включително и литературата, е все още ниско, консервативните обществени сили, главно в лицето на чорбаджийството, тясно свързано с турската феодална система, упорито се борят срещу всичко ново и напредничаво. Конкретното проследяване на биографията на младия Славейков потвърждава тая обща картина. Започнал учителската си дейност през 1843 г., жаден за знания и творчество, какво може да намери той в българската литература, какво би могъл да прочете? Доколкото може да се говори за художествени творби до тоя период, това са някои твърде несръчни опити за стихотворения или произведения с черковно съдържание, като стихотворното „Житие светаго Алексия, человека божия“ на К. Огнянович (1833). Не излиза още никакво българско периодично издание. Нищо чудно, че хранейки любознателния си ум с черковни книги, Славейков не е далеч от мисълта да се покалугери. „Тогава под влияние на книгите, що бях чел, а най-много житието на светаго Алексия, человека божия, от Огняновича, което беше ми купил баща ми и което носех все в джеб и го четях, аз помислих да бягам от баща си в Света гора, за която цел се скрих от него в един манастир — в Присовския — да ставам калугер.“ Паисиевата История, с която се запознава през 1842 г., го връща от тоя непривлекателен път. „Прочитането на тая исто-

рия — отбелязва той по-късно — развея калугерската мъгла, която ме беше обзела, и възроди в мен друг мерак. Досега аз мислех едностранчиво — само как да спася душата си, а след прочитането на тази история аз си зададох за цел как да спася народа си, т. е. как да му вдъхна патриотизъм. Прочитането и преписването на тази история даде друго направление на моите желания и на моята деятелност."

На следната година той е вече учител — първоначално в Търново, където открива за кратко време частно училище; за няколко месеца е учител в общото училище в Долна махала. От тоя момент нататък започва обществената дейност на Славейков; тя върви ръка за ръка с литературните му занимания. Една от първите му обществени прояви е борбата срещу гръцкото духовенство. Още в първите години на своето учителстване (1843) Славейков написва срещу гръцките владици в Търново — бившия митрополит Панарет и неговия наследник Неофит — стихотворна сатира „Прославило се Търново със славни гръцки владици", заради която бива затворен. От тоя момент нататък търновските владици ще преследват младия учител навсякъде, където той получи място, но заедно с това те разпалват неговия борчески пламък и го карат да упорствува по избрания път. Не случайно Славейков с течение на времето става един от ръководителите на движението срещу гръцкото духовенство.

Петко Славейков учителствува близо двадесет години в различни краища на Северна България. Преследван от гръцките владици и чорбаджии, той — особено в началото — рядко се задържа по-продължително време на едно място. Килифарево, Дебелец, Кованлък, Церова кория, Лясковец, Бяла — ето местата, в които Славейков учителствува през първите години. За известно време той е принуден да се върне в Търново и се заема да учи казанджийски занаят. През 1846 г. отново започва да учителствува — Севлиево, Ловеч, Враца, Берковица, Трявна, Търново, Ески Джумая (Търговище) — това са новите станции на неговата неспокойна учителска дейност до установяването му в Цариград през 1864 г.

В своите спомени Славейков е дал извънредно интересни данни за трудните условия, при които е работил тогавашният български учител. Работата на учителя се е ценяла по-ниско от работата на говедаря, „който цял ден ходи да се пече по слънцето, тича подир говедата", често го вали дъжд, а даскалът седи в килията на сянка, „няма дъжд, няма вятър". Учителят е подложен на постоянни унижения от местните невежествени първенци. Но това не смущава Славейков. Като учител той развива не само забележителна педагогическа дейност, но се проявява и като борец срещу чорбаджийските насилия, невежеството и консерватизма. Това се вижда особено от дейността му в градовете, където учителствува по-дълго — Севлиево (1846), Ловеч (1847—1848), Трявна (1849—1856, 1857—1858), Търговище (1862—1863). Навсякъде Славейков въвежда взаимоучителния метод, разширява училищната програма, като преподава не само граматика, история, география, аритметика, но и рисуване, пеене и гимнастика, урежда училищни тържества при завършване на учебната година, отнася се с голяма любов към учениците си, противопоставя се смело на опеката на невежи местни първенци — училищни настоятели, които се отнасят с подозрение към всяко педагогическо нововъведение. Но обществените интереси на Славейков през тоя период далеч надхвърлят борбата срещу местни насилия и неправди и движението срещу гръцкото духовенство. През време на Кримската война

той преживява патриотичния подем на народа, пише редица твърде интересни бунтовни стихотворения, в навечерието на войната се свързва с одеските българи и праща на Н. Палаузов обширни сведения за тежкото положение на българския народ (тия сведения намират място в руските вестници). Славейковата кореспонденция от този период е извънредно интересна. Тя свидетелствува за голямата му обществена активност, за силното му патриотично въодушевление. Славейков организира внимателно изпращането на сведения чрез Палаузов до руските вестници, следи най-живо политическите събития, интересува се от политическите новини в сръбските и френските вестници, с патриотичните си стихотворения се старае — подобно на Раковски и Чинтулов — да събуди и укрепи войнствения дух на народа. Славейков е в течение на плановете за организиране на въстание в България, а през 1856 г. участвува като един от главните заговорници в подготовката на Дядо Николовото въстание в Търновско.

Злополучният край на Кримската война не намалява обществената активност на П. Р. Славейков, само дава друга насока на неговата дейност — той хвърля всичките си сили в голямото движение за национална независимост на българската черква, което в оная епоха означава борба за утвърждаване на българската националност и националните права на българския народ в турската държава. Това е едновременно и борба срещу икономическата експлоатация на гръцките владици и техните български съюзници — чорбаджии и гъркомани. Касае се вече не само за отстраняване на местни произволи, но за организирано всенародно движение, в което са въвлечени сили с различни обществени позиции. Все по-активното участие на Славейков в тая борба налага установяването му в Цариград през 1864 г. Но и преди това той отива няколко пъти в турската столица все с тая цел: в 1854 и 1856—1857 г. действува срещу търновския гръцки владика Неофит (втория път като пратеник на търновската община; престоява в Цариград седем месеца); в 1857—1858 г. учителствува в българското училище във Фенер; в 1860 г. участвува в тайното заседание, в което се взема решение за тържествено отричане на българския народ от Цариградската патриаршия; в 1861 г. взема най-дейно участие в борбата срещу унията, като успява да убеди Драган Цанков да се откаже от нея и отвежда стария Йосиф Соколски в Одеса.

Славейков води през 1857 г. упорита борба срещу злоупотребите на тревненските чорбаджии — застава начело на еснафите и успява да отстрани чорбаджиите от ръководството на тревненските училища. В градовете, в които учителствува, и в Цариград Славейков се свързва с най-видните представители на тогавашната българска интелигенция — учители, общественици, книжовници, вестникари. Автор на няколко книги и сътрудник на излизащите български вестници, той си спечелва твърде голяма популярност — за това свидетелствува и обширната му кореспонденция.Тя прави силно впечатление още в 1847 г. на севлиевския чорбаджия хаджи Стоян, който заявява: „Какъв е той, на една касаба слуга, чи да изпраща по 10—12 писма на ниделята? Какъв маслат има той, за колко хиляди гроша прибръща, чи толко писма му идат? Аз имам 5—600 гроша хиляди и съм чутен от изток до запад, чи мен в годината две писма не ми идат, а нему толкова. . .“

Ранната обществена дейност на Славейков представя голям интерес. За нас обаче е особено важно да отбележим, че заедно с общественика се оформя и расте и писателят. Славейков напълно съзнава недостатъците на

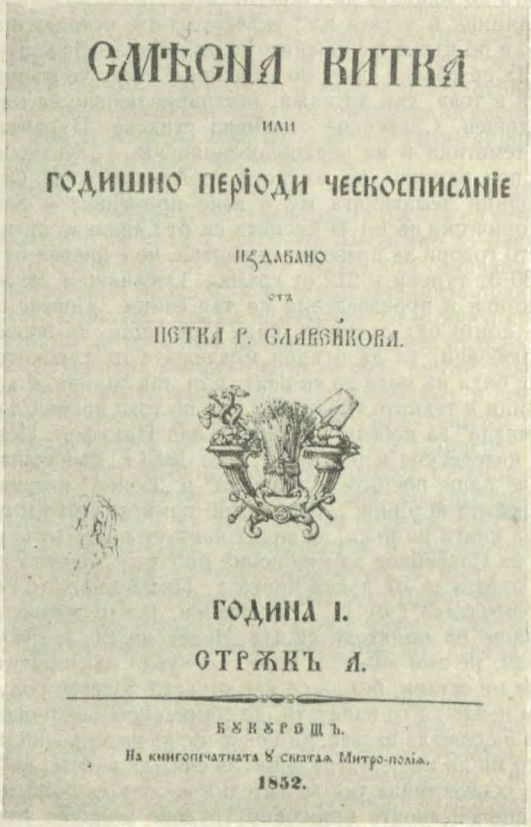
своето образование и дълбоко страда поради непреодолимите трудности, с които трябва да се бори. В него напират вече буйни творчески сили, заражда се рано мисълта за писателска работа и той знае как да ѝ даде израз. Първите години на неговото учителство са и години на мъчително творческо лутане. В дългите си скитания по села и градове, наблюдавайки живота на българското население, вслушвайки се в сладкодумните приказки на хора от народа, стига до мисълта да стане писател. Той слуша — по собствения си израз, — „зяпнал в устата му" увлекателните истории на дядо Драган в с. Пиперково и по-късно в спомените си отбелязва: „За зло ли, за добро ли, и аз не мога да се обясня още, но странно е това, че първата писателска идея ме посети в това, тъй да кажа, нестранноолюбиво за мене село." През 1845 г., 18-годишен, Славейков съчинява стихове. Първите му опити са с религиозна тематика и на черковнославянски — „Житие на светаго Теодора Тирона", под влияние на житието на Алексей от К. Огнянович. През следващите години тематиката му е вече променена — пише училищни, любовни и исторически песни. В писмата си от Севлиево през 1846 и 1847 т. Славейков често говори за преводи; съобщава, че е превел 54 стихотворения от сръбски, 130 от турски и 212 от гръцки. Очевидно е, че неговото четиво се състои от книги и произведения на тия езици. „Повече от стиховете — говори той, — които бях съчинил, бяха училищни, за поощрение младите към учение; любовни, за да отърва младежите от турските песни, които по онова време бяха на мода да се пеят, или пък такива, с които подгаврях гръцките владици и техните мекерета." Все по това време Славейков пише и поемата „Крумиада" за победата на Крум над Никифор. Историческата тематика ще го интересува и по-късно: през 1853 г. съобщава на Н. Палаузов в Одеса, че пише поемите „Самуилка" и „Бойка" и съчинява песни на теми из българската история; „този способ помага, чтото и онези, които не улавят никаква книга на ръка, да знаят наизуст много от история".

Жаждата на Славейков за книжовна работа е толкова голяма, че през 1846—1847 г. превежда от руски книгата „Письмовник" („Российская универсальная грамматика") от Н. Г. Курганов, която желае непременно да издаде. Той пише на приятеля си Цв. Недев на 21. I. 1847 г.: „Какво да направя не знам; не съм виждал, нито съм чувал как правят другите; ревността обаче не ме оставя, без да се явя отчасти полезен роду моем. Да има кому да го дам нейде да го напечати, да сбира спомоществователи, да прави що ще книгата на свят да излезе, чи който ще да има преднината, и не искам нищо, ни името ми да пише вътре, само за свят да излезе, ах!"

Славейков осъществява тая трогателна жажда да помогне на народа си чрез напечатване на своите книжовни трудове няколко години по-късно: през 1849 г. печата първите си стихотворения в „Цариградски вестник"; полагайки огромни усилия, той успява през 1852 г. да издаде първите си три книги „Смесна китка", „Песнопойка" и „Басненик" („Езопови басни"). Чрез тях неговото име влиза в българската литература и Славейков придобива значителна популярност като поет. През 50-те години литературната му активност все повече нараства: сътрудничи твърде дейно в „Цариградски вестник" и „Български книжици", превежда и съставя учебници („Скратение на священата история", 1855; „Скратение на турската история", 1857; „Буквар", 1858), пише статии по черковния въпрос. Твърде голяма популярност му донасят неговите календари: „Месецослов за 1856 г.", „Нова мода календар за 1857", „Смешний календар за нова година" (1861) и др.

Поместените в тях стихотворения, както и книжките „Веселушка“ (1854) и „Нова песнопойка“ (1857) още повече затвърждават името му на поет.

Първите стихотворения на Славейков, създавани в края на 40-те и началото на 50-те години, в основата си не са оригинални; както и Славейков отбелязва, те са черпени от чужди автори — сръбски, турски и особено

СМѢСНА КИТКА

ИЛИ

ГОДИШНО ПЕРІОДИ ЧЕСКОСПИСАНІЕ

ИЗДАВАНО

ОТЪ

ПѢТКА Р. СЛАВѢЙКОВА.

ГОДИНА І.

СТРѪКЪ Я.

БѢКѢРѲЩЪ.

На книгопечатната Ѵ сѵятаа Митро-поліа.

1852.

Заглавната страница на „Смесна китка“

гръцки. Тези стихотворения възпяват младостта, любовта и опиянението от живота, без обаче да засягат дълбоки чувства и да разкриват дълбоки вълнения. Младият Славейков е далеч още от голямата, вълнуващата поезия. Предстои му дълъг и труден път. Не се касае само за добра поетическа школа, каквато естествено е необходима, но преди всичко за по-пълно опознаване на живота, за по-дълбоко вникване в големите обществени проблеми, които вълнуват неговото време. Няма никакво съмнение, че обществената заинтересованост и активност на Славейков, дейно-

то му свързване с живота и обществените борби през 50-те и 60-те години, при наличността на неговия забележителен поетически талант, изиграват решителна, и то положителна роля за развитието на неговото творчество, обогатяват го жизнено, насочват го към по-високи творчески постижения.

Към това трябва да се прибави литературната школа, през която Славейков минава. Най-рано той изпитва влиянието на черковнославянски книжовни образци, предимно с религиозно съдържание. От тях твърде малко може да научи като език, стил, писателско умение. Черковнославянската книжнина само дава тласък на неговите литературни занимания. Паисиевата История, която чете с такъв голям интерес, му отваря очите за патриотичните задачи, които стоят пред съвременността. Не са далече от тия задачи и любовно-сантименталните песни, които пише през 40-те и 50-те години — с тях той заменя широко разпространените гръцки и турски любовни песни сред градската младеж, откъсваща се от патриархалните форми на дотогавашния български бит, бързо усвояваща новите, най-често външни форми на цивилизацията и модата.

При създаването на тия песни Славейков изпитва влиянието на гръцката и сръбската сантиментална поезия, а отчасти и на турската любовна песен. Обикновено неговите ранни любовни стихотворения представят преводи или свободни преработки; често дори отбелязва чуждата мелодия, по която песента ще се пее. И гръцкото, и сръбското влияние трябва да се оценят преди всичко откъм положителната им страна — те дават на Славейков първите образци на съвременна поезия, насочват вниманието му към човека с всекидневните му чувства и настроения, учат го на стихотворна техника, разкриват му тайните на поетическото изкуство. С гръцката поезия той е запознат твърде ограничено. От сръбската и хърватската литература най-ранните му контакти са с творчеството на Андрия Качич-Миошич, Захари Орфелин, Доситей Обрадович, Йован Стерия Попович и др.; чрез сръбски Славейков се запознава и с някои произведения на други литератури, като „Илиадата“ и „Приключенията на Телемах“. В края на 40-те и през 50-те години в ръцете на Славейков са попаднали сръбски песнопойки, забавници и календари; те го насочват не само към любовната песен, но и към хумора и сатирата. Тяхното въздействие е очевидно както върху любовната лирика на Славейков, така и върху календарите, които почва да издава през 50-те години.

В по-нататъшното си поетическо развитие Славейков преодолява черковнославянската книжовна традиция, дидактизма и сантиментализма на гръцките и сръбските поети. Нужни му са нови творчески тласъци, нови образи и нова школа — и той ги намира преди всичко в руската литература, която изиграва изключителна роля в израстването му като поет. Тя му посочва пътя към гражданската лирика, разкрива му необикновено богат поетически свят, разтваря пред него широките перспективи на голямата поезия. Славейков не е от щастливците, които имат възможност да общуват с произведенията на великите руски писатели. Той се запознава с руската литература сравнително късно, с големи трудности се снабдява с руски книги. Кога и при какви обстоятелства е учил руски език — днес не знаем. Трябва да се предположи, че първото ръководство в това отношение е Курганович „Письмовник“. Тая извънредно популярна в Русия през втората половина на XVIII и началото на XIX в. книга представя граматика на

руски език. Особено интересни са нейните приложения от народни пословици, поговорки, стихотворения на най-видните руски поети от XVIII в. Тая книга представя за младия Славейков първия прозорец към света, към руския език, към руската литература. Колко силно е било нейното влияние, личи от решението му да я преведе и от честите цитати на заети оттам руски пословици в писмата му. Нейното въздействие не е без значение за създаване на интереса му към народното творчество. Не са без значение за развитието на Славейков и сведенията, които той е намерил в Кургановия „Письмовник", по теория на литературата, стихосложение, история и т. н. Но художествените стихотворни образци са от руската литература през XVIII в., чужди по своя стил и съдържание на изискванията на времето, в което живее Славейков. С новата, великата руска художествена литература от XIX в. Славейков се запознава едва към края на 40-те години, но още първият му контакт с нея се оказва от решително значение за неговото литературно оформяне. През 1849 г. Славейков се сдобива в Елена от учителя си Н. Михайловски, възпитаник на Московския университет, с руската христоматия на Галахов („Полная русская хрестоматия", изд. III, 1846), която съдържа обширни откъси от творчеството на най-значителните руски писатели от първата половина на XIX в., а също и откъси от античната и западноевропейската литература. Христоматията на Галахов разкрива цял нов свят пред Славейков. Той се зачита с увлечение в руската поезия и на първо място в поместените там стихотворения на Пушкин. Грижливо преписва в една тетрадка 19 от тях (между другото „Погасло дневное светило", „Золото и булат", „Уединение", „Вольность", „К Чаадаеву"). Обаянието на Пушкин е толкова голямо, че Славейков пише в същата тетрадка следните стихове, посветени на великия руски поет:

Не бе ми брат,
по муза беше ми познат,
но мил ми беше от брат по-много.

Интересът на П. Р. Славейков към руската литература расте, той прави големи усилия да се снабди с произведенията на руските писатели. За тая цел се обръща към Палаузов в Одеса. Палаузов не успява веднага да му намери Пушкиновите и Гоголевите съчинения. На 21. III. 1853 г. Славейков му пише от Трявна: „Виждам в писмата ви, че се вайкате за съчиненията Пушкинови и Гоголеви, как се не намярват, да не би да помисля, че ме отлъгвате. Отнеправдавате ме, друже, ако ме за такъв считате. Аз съм така уверен на вашата искреност, что ни най-малко сумнение не ме докача. Ако че съм нетърпелив да ги видя, то произхожда единствено от голямото ми пристрастие към прочет и от скудостта на такива книги, към които имам особена наклонност. Вие знаете, че прочитането е душа на перото за всякого, а най-много за мен. Вярвате ли, брате, моето учение се състои в една суха граматика. Пак аз не мога да стоя празен. Въобразете си колко се огорчавам и как обливам перото си със сълзи, кога пиша нечто, че сгаждам недостатките на знанията си, че нямам и книги, от които да се ползувам, что-годе да се поведа или подражание да направя. У мене само преводи и сочинения Карамзина и един сръбски Телемах с Хрестоматия Галахова. Ето всята ми библиотека, че как да не жажда за книги, как да не ожидам, но что же: не ми е някой повинен, като съм сиромашески син, нито ми е пак някой длъжен."

Наистина, затрогваща е жаждата на Славейков да се сдобие с руски книги. Със съчиненията на писатели като Пушкин, Гогол и други той ус-

пява да се снабди едва през 60-те години, когато отива в Цариград. Но преводите си от руски започва по-рано, използувайки Курганови „Письмовник“ и особено Галаховата христоматия. Още тогава Славейков превежда голям брой Пушкинови стихотворения. По-късно продължава превеждането на Пушкин, Крилов, Лермонтов, Шевченко, Никитин, Плешчеев и др., превежда първия откъс на български от Гогол („Двамата писатели“, в. „Цариградски вестник“, 1858) и т. н. В редица случаи той отива по-далече от обикновения превод — претворява някои стихотворения, създавайки от тях нови творби, отговарящи на условията на българската действителност. Подобен род работа е много полезна творческа школа за поета. Анализът показва, че отношението на Славейков към руската поезия е много внимателно; той се учи от нейния реализъм, от демократичните й тенденции, от любовта на руските поети към народа и руската природа, от тяхното художествено майсторство. Руската поезия му помага да се освободи по-бързо от навеите на сантиментализма и анакреонтизма, насочва го към народния живот, затвърдява борческата, гражданската насока в творчеството му. Руската литература в лицето на Пушкин, Гогол, Белински и др. решително помага за укрепване на естетическите възгледи на Славейков и тласка напред развитието му по пътя на реализма.

Неправилно ще бъде представено оформянето на Славейков като поет, ако не се държи сметка за въздействието на домашните художествени традиции. Тук трябва да бъде поставено на първо място народното поетическо творчество. Славейков твърде рано се заинтересува от него — през 1847 г. съобщава, че е събрал 2263 народни песни. Той е убеден, че „те са токукажи единствената наша чистонародна стара и нова книжнина; те не служат само за езикословни и други придирвания, но трябва да служат и като образци в изящни творения на народен дух“ (1876). През 50-те години той обнародва народни песни, пословици и поговорки в „Цариградски вестник“, „Български книжици“ и „Известията“ на Руската академия на науките. Славейков пристъпва към народното творчество не само като фолклорист, но и като поет, който вижда в него високи образци на поетически творения. Твърде рано, още в началото на 50-те години, той насочва съзнателно вниманието си към народните песни като извор на теми и поетически средства. През 1852 г. съобщава на Н. Палаузов, че е започнал да пише „поема на народната поезия“, герой на която ще бъде Крали Марко. Славейков обяснява, че за целта ще използува широко народните епически песни. На следната година отново говори за тая поема, известява, че пише и поема „Бойка, българска войница“, а също, че се занимава с българска история — „да я правя на народни песни“. Ясно е, че още тогава Славейков е убеден в необходимостта от използуването на народната песен. По-нататъшното му творчество показва как той осъществява това. Народната песен му дава не само сюжети; преди всичко чрез нея той още по-тясно се сближава с народа, учи се от нея правдиво да изобразява народния живот, използува до голяма степен стилните й похвати, учи се на простота и непосредност в изразните средства, усвоява чрез нея богатството и поетическата изразителност на народния език. Народното творчество улеснява пътя на Славейков от сантиментализъм към реализъм. Творчеството на Славейков е първият голям пример за забележителната роля, която народната песен изиграва в историята на нашата поезия. Преди Славейков само Н. Геров прави опит в това отношение. Стихотворците преди него не съзнават ролята на народното

творчество, не прибягват към неговото използуване, вървят встрани от неговия път — най-естествената изходна точка на една начеваща се писмена поезия.

Не може да не се отбележи още едно важно обстоятелство — въздействието, което оказва върху Славейков развитието на българската поезия през 50-те години. Тя има вече свои по-очертани представители — Раковски и преди всичко Добри Чинтулов. Славейков се сближава с техните творби в общия национално-патриотичен подем по време на Кримската война. В основните си чувства и образи неговите патриотични стихотворения, писани през тези години, са съзвучни с бунтовните песни на Раковски и Чинтулов. Славейков търси и личен контакт с тях. През 50-те години той разменя с Раковски редица писма (такова е например запазеното му писмо от 25. VI. 1858 г., изпратено от Търново), изпраща му сбирка народни песни (запазена в архива на Раковски), през 1861 г. сътрудничи на „Дунавски лебед". Славейков се среща два пъти с Раковски — в Плевен по време на Кримската война и през 1861 г. в Одеса. През 1858 г. Славейков характеризира Раковски в писмо до Палаузов със следните думи: „Аз зная неговата пламенна душа и почитам неговото, тъй да се каже, неистово родолюбие, което не всекиму е дадено", а след смъртта му успява да помести некролог в „Македония".

Връзките с Раковски не могат да не дадат своето отражение върху общата идейно-тематична насоченост на творчеството на Славейков. Тук заслужава да се отбележи още едно въздействие — на Неофит Бозвели. През 1849 г. Славейков се е ровил в библиотеката му в Свищов и е чел с голям интерес пламенните патриотични писма, които Неофит е изпращал от заточението си на един от своите ученици. Що се отнася до издигане на естетическите и поетическите традиции на българската литература, до създаването на по-ярък поетически език, твърде голямо значение има отношението на Славейков към поезията на Добри Чинтулов. Тъкмо тогава се явяват Чинтуловите песни и стихотворения. За пръв път той обнародва свои творби през 1849 г. („Стара майка се прощава със сина си", „Изпроводяк на едного българина из Одеса" и „Китка от Балкана" в „Цариградски вестник"). Няма никакво съмнение, че Славейков — сам сътрудник на вестника — е прочел тия стихотворения. Възможно е обаче да е имал случай да се запознае с Чинтулови произведения и преди това в ръкопис — преписи са били донесени в България от одеските съученици на Чинтулов. А между тия Чинтулови съученици Славейков е имал близки познати — Ил. Грудов, Н. Михайловски. Още по-важно е да се изтъкне, че в края на 40-те и в началото на 50-те години Славейков се е отнасял с голям интерес към личността на Чинтулов, възхищавал се е от неговата поезия, учил се е от нея. За това ни говори неговото писмо до Чинтулов, писано в Трявна скоро след завръщането на Чинтулов в България през 1850 г. Поставяйки в началото на писмото обръщението „Непознайний друже", Славейков отправя думи, изпълнени с почит и възхищение към автора на „Стара майка се прощава със сина си": „Вашите приятели и съученици доволно ми са разказвали за вас, догде бях в училището още. Оттогава се зароди в мен желание за знакомството ви; но досега не ми прилегна ни да ви пиша, ни лично да ви нагледам. Днес безнадезби видях духовника на ваший град, за своя работа в наше село, и сърцето ми проигра. Ще пиша на Добря, рекох си, и с тази дума като стрела полетях към одаята. Без да се осетя, перото ми зашава в ръката ми,

но като съобразя, че съм пред вас, смаях се както по-напред да ви говоря. В това недоумение искането на познанството и приятелството ви видя ми се като по-важно и редовно; зато и като оставяте всичките си други наумявания за напокон, ограничавам се с това тъкмо и моля ви се де не ме лишите. Бъдете снизходителни и не ми отричайте това наименование, което от толкова време бълнувам. В първото мръдване на сърцето ми да не ме ослани сланата на отказването. Не бивайте толкова жестоки към едно българче, което вашата муза към Парнас е упътила. Считайте ме в кръга на приятелите ваши и дозволете ми да се наричам от сега ваш друг и побратим."

От това забележително писмо личи, че Славейков е ценял високо поезията на Чинтулов, изпитал е нейното влияние. От Чинтулов се е учил на художествено майсторство в годините, когато са липсвали големи образци в българската поезия, когато в песните на Чинтулов за пръв път е укрепвал звучният и изразителен български стих, когато се е поставило изобщо у нас началото на силна, патриотична, художествена, вълнуваща поезия. Чинтуловите творби са насочвали Славейков към гражданска тематика, към сериозните въпроси на живота, към съдбата на родината. И още нещо е имало, което е привличало Славейков — в лицето на Чинтулов той е виждал поет, който идва от Русия, от света на голямото изкуство, обогатен от вдъхновението, полета и мислите на големите руски поети, от музиката на руския език и стих. А Славейков години наред е копнеел да се докосне до голямата руска поезия, да пие с жадни устни от нейните дълбоки извори. Може би оттук и тоя стремеж към приятелството на Чинтулов — то би задоволило поне отчасти неговия копнеж. Ето как чрез поезията на Чинтулов идат домашните тласъци към нов път за творчество у младия Славейков.

Развивайки се по тоя път, в края на 50-те и началото на 60-те години Славейков се очертава като най-значителният поет в нашата литература. Стиховете му получават голяма популярност и играят важна обществена роля със своя граждански патос и сатирическа острота; периодичните му издания и „смешните календари" се посрещат с жив интерес, литературният му авторитет извънредно много нараства. Не случайно Ботев му изпраща първите си стихове; Славейков напечатва в 1867 г. „Майце си" — първото обнородвано Ботево стихотворение.

*

Престоят в Цариград (1864—1874) е най-блестящият период в обществената, журналистическата и литературната дейност на Славейков. От средата на XIX в. Цариград е средище на националното движение и обществените борби вътре в страната; тук излизат най-важните български легални вестници; оттук се ръководи борбата за независима национална черква. Славейков прави опит да се настани в Цариград и преди 1864 г. — като учител, вестникар и издател, но безуспешно. Особено силно е неговото желание да основе периодично издание — вестник или списание, с което да подпомогне националното, просветното и литературното развитие на българския народ. Издадената в 1852 г. „Смесна китка" е замислена като периодично списание, обаче излиза само първата книга. В Търговище през 1863 г. Славейков започва да редактира и да издава в. „Гайда", който се печата в Цариград — нещо, което е представлявало огромна трудност при тогавашните

условия. Затова Славейков приема с готовност поканата на американските мисионери Ригс и Лонг да поеме редактирането на превода на Новия завет в Цариград. Погрешно е да се смята, че това предложение осигурява напълно Славейков в материално отношение — през цялото време той се бори с големи парични затруднения. Също не може да се приеме и твърдението на Пенчо Славейков (в биографичния очерк за баща му), че редактираният от Петко Славейков превод на Новия завет (излязъл в 1871 г.) бил изиграл изключителна роля в развитието на българския език: „Преводът на библията тури край на езиковата безредица, на боричкането на разни наречия за първенство и установява литературен език." Очевидно е, че тук Пенчо Славейков се е увлякъл — по аналогия с оная роля, която преводът на Библията в много по-ранна епоха изиграва в историята на немския литературен език. В същност огромното значение на Петко Славейков в развоя на българския литературен език се дължи на цялостната му писателска и журналистическа дейност.

В Цариград Славейков проявява голяма и плодовита обществено-политическа и литературна активност, той е в центъра на всички обществени борби и цялото просветно и културно движение — като един от най-изтъкнатите водачи на борбата за черковна независимост, като неуморен журналист и публицист, писател и преводач, учител и читалищен деец, издател и съставител на най-разнообразни учебници и книги. Той редактира извънредно популярните вестници „Гайда" (1863—1867) и „Македония" (1866—1872), създава първите списания за жени и деца — „Ружица" и „Пчелица" (1871), урежда сатирично-хумористичните вестници „Звънчатий Глумчо" (1873), „Шутош" (1873—1874), „Костурка" и „Изтурка на вестник Костурка" (1874), участвува в редактирането на сп. „Читалище" (1873) и т. н. За неговата огромна писателска и преводаческа дейност говорят най-разнообразните книги, които издава. Продължават да излизат неговите „смешни календари"; превежда и побългарява разкази, романи, дидактични и педагогически книги, като: „Начално ръководство за длъжностите на человека" (1861), „Исторически примери върху нравствеността" (1867), „По въпроса за жените" (1869), „Хубавинка Янка" (1869), „Цариградските потайности" (ч. I, II, 1869; ч. III, 1875), „Робинзон на островът си" (1869), „Дневникът на бедний момък" от О. Фьойе (1870), „Потайностите на царските палати" (1873), „Кратки приказки за децата" (1870) и мн. др.; пише историята на Габровското училище (1866). За разнообразната му дейност говорят и такива издания като: „Готварска книга" (1870) и „Питомка или Правила за прилично поведение между человеците" (1868). Като се прибавят към това многобройните статии, които помества в собствените си и други вестници, научните му занимания по етнография, история и фолклор, поетическото му творчество, човек добива представа за необикновената му енергия. При това писателската и издателската му дейност се развиват при извънредно трудни условия, в разгара на големи обществени борби, при постоянни преследвания от политическите му противници, които неведнъж го отвеждат в затвора. Един от синовете му — Рачо Славейков, който в началото на 70-те години прекарва при баща си в Цариград, го рисува седнал на скромната маса, завалена с книги и тефтери, да пише без край: „След дневния труд, изморен, аз си лягах рано на едната страна на миндера, който ни служеше и за креват, като оставях баща ми да пише на масата. През нощта се събуждах и го намирах вече седнал съблечен на другата страна на миндера, с покрити от юргана крака, с наметнато палто,

с голям тефтер на колене, върху който той продължаваше да пише. Аз пак си лягах и заспивах. Когато се събуждах сутринта, намирах го станал, умил се и седнал на масата да пише."

Личността на Славейков и обществените му позиции се разкриват най-ярко в неговите вестници „Гайда" и „Македония". В тях той търси изход от тежкото положение на народа, бори се срещу невежеството и консерватизма — за културно и икономическо издигане, за запазване на националната самобитност. Особено трябва да се подчертае демократизмът на Славейков, дълбокият му интерес към живота на народните маси, смелата му борба срещу чорбаджии, лихвари, едри търговци, срещу експлоатацията на фанариотското духовенство, срещу егоистичните стремежи на българските владици. Той се очертава като първостепенен журналист и публицист, смел защитник на народните интереси, заради което консервативните кръгове го наричат якобинец и привърженик на Робеспиер.

Още в първия брой Славейков очертава характера на „Гайда" като хумористичен и сатиричен вестник. Това личи както от подзаглавието: „Сатирически вестник за свестяване на българите", така и от поместените материали. Използувайки хумора, живия народен език и твърде разнообразни сатирични форми, Славейков създава не вестник за лека забава, а политически орган, в който поставя на разглеждане най-важни обществени въпроси. Славейков не е свободен да даде пълен израз на своите възгледи — говорейки иносказателно, той напомня за ограниченията на цензурата: „Политическият мех на нашата Гайда е твърде тесен и да го надуваме колкото щем, той не може да се разкъса повече . . ." И все пак редакторът намира възможност да се изкаже по всички важни обществени въпроси: черковната борба, просветата и училището, положението на българските занаятчии и селяни, модата, чорбаджийските злоупотреби. Той знае, че вътрешнополитическите въпроси преди всичко вълнуват читателя и затова им отделя най-голямо внимание. Славейков публикува твърде разнообразни материали: сатирични стихотворения, фейлетони, комични и сатирични диалози, басни, анекдоти, сентенции, народни песни и пословици, дори комедии (собствената си комедия „Малакова", Каравеловите „Сцени из домашния живот на нашите чорбаджии", подписани с псевдонима Л. С. Къртица). Извънредно интересни са многобройните дописки из различни селища и прегледите „Политическа сгледа", „Вестникарски разправии" и „Български работи".

Славейков нарича своя вестник „орган на сиромашта" (също тъй „орган на сиромашта, между която се броят и учителите"). Основните му средства са хуморът и сатирата. Негови са огромната част от поместените материали; в тях се проявява по блестящ начин талантът му на хуморист и сатирик. Той използува широко народния хумор, служи си постоянно с духовити народни изрази и пословици (отказва да опровергава клеветите на в. „Турция", защото това значи „да миеш магаре със сапун — хем ще загубиш сапуна, хем труда си. . ."); остро разобличава чорбаджиите („Дето и да бъде един чорбаджия, нему първата работа е да подяде сиромасите, то му е нему занаят"); осмива със стихове, фейлетони, диалози, драматични сцени модите. Славейков създава истински народен вестник; веселият смях на „Гайда" се разнася по цялата страна. Защищавайки интересите на селяните, занаятчиите и дребните търговци, Славейков дава израз на своите демократични разбирания: в черковната борба поддържа становището на „младите" за пълно откъсване от Цариградската патриаршия, обявява се остро срещу

ГАЙДА.

ЛИСТЪ ЗА НАУКА И РАЗГОВОРКА.

Спомоществованіята ще сж годишни. Писма-та и пари ще ся отправятъ до подписанній-тъ съ послѣдня-та книжица. Цѣна: въ Турско 2 бѣли медж. а въ Влашъ 2 и полсина.

ГОДИНА 3. ЦАРИГРАДЪ, 1 АПРИЛІЙ 1866. БРОЙ 7.

РЕДАКТОРЪ П. Р. СЛАВЕЙКОВЪ.

ДѢДО ДѢЧО-ПРИПОМНЯНІЯ

НА ДѢТИНСКЫЙ МИ ВЪЗРАСТЪ.

ЧАСТЬ ПЪРВА.

ЗДРАВІЕ-ТО НА ТѢЛО-ТО.

(продължение отъ броя 6-й)

—)o(—

Аристотель и спанѣто му.

Аристотель, великыйтъ философъ на отколѣшното врѣме родилъ ся въ Стагиръ, градъ въ Македоніѣ. *) Когато умрѣлъ баща му Никомахъ, лѣкарь на македонскыйтъ царь, Аристотель младъ още отиде въ Аѳины да ся учи въ Академіѣтъ Платоновѣ.

Но злѣ честь Аристотель ималъ много слабо тѣло-сложеніе и слѣдомъ былъ болничавъ; така що нито въ трудоветѣ на ученіето бы устоялъ, нито шестдесеть и двѣ годины бы живѣлъ, нито бы списалъ това което има списано, ако по съвѣтътъ *бѣлки* на баща си лѣкарьтъ, не бы присвоилъ и дѣтѣ простъ и спаніе умѣрено.

Казватъ даже че въ пощипытѣ и рапитѣ си приговарялъ, за да отбѣгне отъ спаніето, ималъ обычай да държи въ рѫкѫ едно мѣдно кълбоце, и подъ рѫкѫтъ му долу имало сложена една пакъ мѣдна сѣдница, и тъй кога го сънъ уносяло да заспи като истървалъ мѣдното кълбоце въ мѣдната сѣдница та издрънковала, това издрънкованіе го разбуждало, и той ся залавялъ пакъ до приговаря.

Но или тъй или инакъ, слабыйтъ и болничавыйтъ Аристотель, като отбѣгналъ отъ многото съне, като слѣдувалъ единъ простъ дѣтъ, още и като

*) Днесь *Либадово* или *Либадосъ* при Струмичкыйтъ Орѣшецъ (или Кантешецъ) заливъ на Бѣлото море.

чорбаджиите, води ожесточена полемика с туркофилския вестник „Турция“ и органа на чорбаджийско-търговската класа „Съветник“. Славейков трябва да преодолява много материални и цензурни затруднения, да спира вестника поради клеветите на противниците, да изменя насоката му (през 1865 г. той го нарича „вестник за наука и забавка“ и „лист за наука и разговорка“), дори да прави временни компромиси с в. „Турция“. Въпреки всички пречки Славейков се справя много умело с редакторската работа, списва вестника живо, помества разнообразни хумористични и сатирични материали. С изобличителния си характер и с умелото си списване „Гайда“ си спечелва широка популярност сред демократичната читателска маса.

През 1866 г. излиза първият брой на в. „Македония“ — най-разпространения и най-влиятелния български вестник в границите на Турската империя през епохата на Възраждането. Блестящите журналистически способности и демократическите позиции на Славейков тук се разкриват най-пълно. Редакторът трябва да преодолява още по-големи мъчнотии — материални, цензурни, политически.Въпреки компромисите, които се налага да прави, Славейков не изневерява на основната демократична линия на вестника до края на излизането му, проявява както политическа гъвкавост, така и забележителна обществена смелост,която му завоюва симпатиите на широките читателски маси и твърде често признанието на революционния печат на емиграцията.

Програмата на „Македония“ е значително по-широка, отколкото програмата на „Гайда“. Други са и средствата, с които си служи Славейков — публицистиката, журналистическата статия, дописката. И тук той изразява интересите на селяните, занаятчиите, дребните търговци и народната интелигенция, но много по-голямо внимание отделя на политическите въпроси, включително и на въпросите на външната политика, които в „Гайда“ почти отсъствуват. В „Македония“ Славейков следи всички перипетии на черковната борба, противопоставя се обстойно и решително на домогванията на гръцките фанариоти, защищава принципите за демократично устройство на българската черква, като постоянно разобличава консервативните среди на черковните дейци. Занимава го постоянно и проблемът за образованието; като еволюционист той поставя просветата като необходимо и най-главно условие за обществения напредък. Славейков се обявява решително против опита на Мидхат паша за създаване на смесени турско-български училища и защищава националния характер на българското училище както срещу гръцките домогвания, така и срещу турската намеса. „Македония“ помества статии по икономическите въпроси, по външната политика, по въпросите на езика и историята.

Колкото и да е предпазлив и въздържан по отношение на турската политика, Славейков все пак не може да прикрие своите демократични разбирания и те често предизвикват остра реакция.

Противниците на Славейков са били много — между туркофилите, консерваторите, чорбаджиите, турските властници. Те са наричали вестника протестантски, бунтовнически, вероломен, руски, орган на революционните комитети и т. н., служили са си не само с полемика и публични клевети, но и с тайни доноси пред турското правителство. За това свидетелствуват и многобройните спирания на „Македония“: през 1868 г. за два месеца, през 1869 г. за един месец, през 1870 г. за три месеца, през 1872 г. за три месеца и през юли същата година завинаги поради статията „Двете касти и власти“,

Година IV. Цариградъ, 18 Ноемврій 1869 Брой 7

МАКЕДОНІЯ.

ЛИСТЪ ЗА ПОЛИТИКА, КНИЖЕВНОСТЬ И ТЪРГОВІЯ.

ВЪПРѢКЪ

Трѣбувалитѣ на наше-то днешно положение

Вестник „Македония“

написана от Св. Миларов по поръка и предварително даден конспект от Славейков. В статията се изобличават смело и остро чорбаджиите и духовенството заради противонародната им политика и стремежа им за класово и кастово господство, предупреждават се, че с разрешението на черковния въпрос не е завършена борбата на българския народ: „Внимавайте и не гледайте само във ведрото засега небе, защото ето задава се облакът из крайний ъгъл на хоризонта и той е, който, ако не внимавате, ще обърне всичката ваша радост в дълбока тъга, всичката ви слава в неминуем срам и всичкото ваше действование в невъзкръсна смърт. С изпъждането на гръцките калугери не се е свършила българската революция, ни пък ще се спре тя с това ваше поведение. Недейте се обверява на моменталний тойзи мир, който владее в нашето отечество. Той скоро ще се свърши и времето на новата борба ще настане. Тази борба ще има политически и социален характер. Тогаз от вази ще се изискват дела, не думи, но дела, високи и благотворни — дела, които да отговарят на великото вдъхновение на български народ. Уви на онез, които не са приготвени за това."

В отношението си към черковния въпрос и към висшето духовенство, което иска да го използва за свои цели, тази статия се приближава до становището на нашата революционна емиграция, дори до някои от статиите на Ботев. Тя предизвиква буря от негодувание сред реакционните среди в Цариград с цялото си съдържание и с откритото отношение към революцията, която иде. Славейков бива арестуван (не за пръв път) и подложен на суров разпит, печатницата му бива затворена, домът му претърсен, ръкописите и писмата му иззети от полицията. Целта на властите е била да турят край на обществената му дейност в Цариград. Той остава тук още две години, разорен материално; сътрудничи в печата, редактира една годишнина на сп. „Читалище", дори за кратко време издава хумористични вестници, учителствува в българското училище (тук негов ученик е Димитър Благоев).

Във вестниците на Славейков са отразени не само блестящите му качества на журналист и писател, но и всички перипетии на обществените борби, в които участвува. Те разкриват неговите обществени позиции, при все че работейки при цензурни условия, той не може свободно да изрази своите възгледи. Славейков сам отбелязва това в полемиката си с букурещкия вестник „Народност" през 1867 г. — трябва да я спре, защото „ний като по положението си не сме в състояние да идем по-нататък в разсъжденията ни за народните ни работи и като не можем тъй беззазорно като „Народност" да изразяваме мислите си и чисто, и ясно, то вместо да се борим с ръждивата сабя, що имаме в ръце, предпочитаме да се оттеглим от бойното поле пред нашия брат и съпостат. Но не като победени, защото отстъпваме пред неравенството на оръжията, а не пред силата на убежденията, с които ни поборява той. И ако с вързани ръце не можем да ратуваме за собствените си убеждения, не сме казвали и не казваме евалла, стоим на убеждението си."

Дълбокият демократизъм представя основния момент в идейните позиции на Петко Славейков. Мнозина са се опитвали да обяснят тоя демократизъм изключително с народния произход на писателя, с дългогодишното му тясно общуване с народните среди, с дълбокото и непосредно вникване в бита, характера, психологията, нуждите и болките на народа. Колкото и вярно, това обяснение е недостатъчно. Фактите от биографията на Славейков и особено неговите вестници показват, че той е изпитал благотворното влияние на либерално-демократичните идеи на Френската революция, че е

познавал националните движения в Европа през XIX в., че се е възхищавал от победоносния ход на човешката мисъл и напредъка на науката, че дълбоко е вярвал в равенството между хората и народите. „Човеческият разум не допуска съсловията (кастите), т.е. един ред членове на обществото, които да имат повече привилегии и права и някаква си самоволна власт над другий ред по-низкостоящи членове в обществото."

Може да се спори за близостта на Славейков до българската революционна емиграция — както в идейно, така и в практическо, организационно отношение, но борбата на народа за освобождение е била близка на сърцето му още от най-ранни години. Като дете слуша от баща си за Велчовата завера, по време на Кримската война пламва в патриотичен и борчески порив, участвува в подготовката на Дядо Николовото въстание; по време на Освободителната руско-турска война в 1877—1878 г. отново се проявява борческото му въодушевление. Познаващ дълбоко страданията на народа и неговата историческа съдба, живеещ с идеите за правото на народите на национална самобитност и свободен живот, убеден противник на всяка тирания, Славейков не е могъл да не се отнася със симпатия към дейността на българската революционна емиграция. Той следи революционния печат, препечатва в „Македония" статии от в. „Свобода"; вероятно е имал и преки връзки с революционните среди, което говорят и данните за посредническата роля на революционера Гълъб войвода (Христо Сариев), с когото Славейков е бил свързан. В. „Свобода" препечатва дописки от в. „Македония", а когато Славейковият вестник е окончателно спрян и редакторът му арестуван, „Свобода" заявява: „От устата на Славейков говорят шест милиона българе. А между тия шест милиона има и такива, които са готови да жертвуват и живота си за народните интереси." В 1874 г. в. „Независимост" отбелязва: „Българският народ е свикнал да уважава г-на Славейкова и да гледа на него с друго око."

Всички тия факти говорят наистина за близост на Славейков до революционната емиграция, но не и за еднаквост на позиции и възгледи. Българските революционери високо ценят демократизма и патриотичната дейност на Славейков, защищават го от клеветите и нападките на реакционерите, чорбаджиите, туркофилите, възхищават се от смелостта му, от готовността му да пренася преследвания и страдания в защита на народните интереси. Делото на Славейков несъмнено помага за събуждането на народните сили, подкопава позициите на реакционерите и потисниците. Но същевременно, работейки вътре в страната, в самата столица на турската държава, Славейков е бил принуден да прави компромиси, каито революционната емиграция не е могла да одобрява. Оттук и недоволството, което тя е изказвала в тия случаи, разбира се, винаги отделяйки Славейков от туркофилските реакционни среди. Някои от тия компромиси могат да бъдат посочени: отношението към Критското въстание, нападките срещу четите през 1867 г., отношението към Парижката комуна, поместването във в. „Македония" през 1871 г. на статия, в която се приема върховенството на султана в една евентуална федерация на народите в Турската империя и т. н.

Очевидно Славейков не е чужд на редица колебания; въпреки симпатиите и връзките си с революционната емиграция, той не е революционер. В основните си идейни и обществени позиции той е демократ-еволюционист; в лагера на просветителите той води най-демократичното, най-радикалното течение и се бори решително срещу консервативно-чорбаджийската партия.

Обстановката, в която работи, е определяла задачите на неговата обществена борба. Той се опълчва срещу невежеството и изостаналостта, ратува за бързо културно и икономическо издигане на българския народ, призовава към енергично действие: „Ний трябва да работим: всяка изгубена минута, всяка празна препирня, всяка лична вражда ще паднат като тежък камък на нашата съвест“ (1868). Славейков отделя голямо внимание на въпросите на просветата — и практически, и теоретически, — пише статии, издава учебници, съставя книги върху възпитанието, занимава се с пряка учителска работа, защото е убеден, че „непросветеният е роб, дето и да бъде; ако ще би и в най-свободната държава да живее, той пак е роб“. Славейков се интересува извънредно много от обществената роля на жената, застъпва се горещо за образованието на жените, създава първото българско женско списание („Ружица“), бори се за пълно равноправие на жените в обществения живот и заявява, че „ще дойде онуй време, когато жената ще бъде равна с мъжа, когато тя ще има право да се меси във всичките вътрешни и външни политически, държавни, икономически и учебни въпроси“.

Твърде голямо място във вестниците на Славейков заемат и въпросите за икономическото издигане на страната. Тия въпроси се поставят особено остро след Кримската война; в турската държава навлизат стоките на западноевропейската индустрия и нанасят тежък удар на българското занаятчийство. Славейков развива мисълта за индустриализиране на страната, защото за него „индустрията е онуй жизнено начало, което с исполинска сила и с ярка бързина движи и кара всяко нещо напред“; в индустрията той вижда основата на обществения и културния напредък. С тия идеи на Славейков е свързана и борбата срещу модите — в основата си това е борба срещу конкуренцията на западноевропейската индустрия, срещу чуждите стоки, които водят до стопанско разорение на страната. В морално и обществено отношение това е борба за запазване на самобитността на българския народ в нрави, бит, обичаи и език. Оттук и изключителното внимание, което Славейков отделя на въпроса за модите в цялото си творчество — поезия, публицистика, фейлетони, хумор, драматургия. Все в тая насока е и борбата, която Славейков води срещу публикувания в 1866 г. проект на Мидхат паша за сливане на турските и българските училища. В тоя проект той вижда посегателство срещу самостойния национален живот на българския народ и в една от статиите си заявява:„За нас няма на този час ни по-важно, ни по-свето нещо от наредата на училищата и всеки, който поради непростително равнодушие, своекористие или лъжовен страх не каже своята дума, поема тежка отговорност към потомството.“

Славейков остро атакува консервативните сили, които спират икономическото и културното развитие на народа. И той ги вижда преди всичко в лицето на чорбаджиите, едрите търговци, фанариотските владици. Изобличенията на Славейков срещу българските чорбаджии в статии и художествени произведения са едни от най-смелите в българската литература. Излязъл от средата на народа, Славейков през целия си живот се чувствува най-тясно свързан с неговите низини — селяни, занаятчии, народна интелигенция. От техните позиции още в най-ранните си обществени прояви той започва решителна борба срещу фанариотското духовенство и неговите съюзници — българските чорбаджии. В Цариград принадлежи към най-лявото крило в движението за църковна независимост, обявява се срещу всички компромиси с Цариградската патриаршия, а когато бива издаден султан-

ският ферман, решително се противопоставя на опитите на едрите търговци и българските владици да използуват екзархията за свои цели, ратува за демократично народно управление на българската черква. Славейков взема най-дейно участие във всички перипетии на черковната борба, държи най-тясна връзка с народните маси, действува с перо и слово, проявявайки между другото и качества на блестящ оратор.

Разгледаните дотук въпроси не изчерпват нито обхвата на обществената дейност на Славейков, нито съдържанието на неговите вестници, които представят огледало на обществения живот и на извънредно дейната, жива и енергична личност на своя редактор. Във вестниците си Славейков взема отношение не само към обществено-политически прояви и събития, но и към въпроси на фолклора, етнографията, езика, литературата. Онова, което особено трябва да се отбележи за цариградския период, е блестящото развитие на Славейков като журналист и публицист — той се откликва бързо на най-актуалните въпроси, използува твърде разнообразни журналистически и литературни жанрове, пише живо, образно, енергично, изработвайки си оригинален, изпъстрен с народни обрати, пословици и поговорки публицистичен стил. Лесно преминава от публицистиката към поезията, за което говорят многобройните случаи, когато придружава и илюстрира статиите си със стихове. Така са възникнали редица Славейкови стихотворения („Вестникарски разправи", „Не сме народ" и др.). Това са нагледни примери за дълбоката връзка на поетическото му творчество със съвременността.

*

Ударът със спирането на „Македония" е толкова силен, че Славейков отбелязва: „Митхад паша прекрати с „Македония" едва ли не и моето съществуване. Аз останах жив, но ударът, който ми нанесе, бе тъй силен, щото от него не можах да се дигна и се принудих пак да се условя у старото си занятие — учителството — за прехрана." И действително, учителството е основното занятие на Славейков в последните години до Освобождението. След едно пътуване до Македония през 1874 г., където е бил изпратен от екзархията с големия си авторитет да противодействува на католишката пропаганда и да уреди някои училищни въпроси, през август същата година той се премества в Одрин, за да открие „българска гимназия". Но тук влиянието на гърцизма е извънредно силно, Славейков среща много затруднения; враговете му водят остра борба срещу него и след един нов арест от турските власти се връща в Цариград. Тук вече за него не съществуват условия за работа и в началото на 1876 г. напуска града, където е прекарал най-зрелите си в творческо отношение години. Настанява се учител в Стара Загора, където прибира и семейството си, и се отдава на просветна и книжовна работа. Но скоро настъпват големи събития, които отново разтърсват живота на Славейков — Априлското въстание и Руско-турската война. Той е един от арестуваните след въстанието, прави всичко възможно за подпомагане на пострадалите, защищава въстанието от старозагорските чорбаджии. Интересно е свидетелството на Д. Благоев за тоя период от живота на Славейков: „Учехме се ние в училището, но и се вслушвахме що става вън от него. А там, в града, се водеше упорита борба между дядо Славейков и старозагорските чорбаджии. Тия последните бяха заклети врагове на всяка революция и наричаха всякак въстаналите — нехранимайковци, хаймани.

Дядо Славейков бе повел една ожесточена борба против хулите и клеветите на старозагорските чорбаджии. . .“

През 1877 г. Славейков посреща руските войски в Стара Загора, застава начело на временното градско управление, преживява и ужасите на отстъплението на руската армия. В пожарите на Стара Загора загубва многобройни ценни ръкописи, но не пада духом — през следващите месеци оказва неоценима помощ на руското военно командуване чрез сведения за разположението на пътищата и проходите по Стара планина и с отряда на генерал Скобелев стига до Одрин и Чаталджа.

Годините след Освобождението представят нова блестяща страница в биографията на Славейков. Той продължава да се занимава с поезия, пише научни изследвания, издава забележителния си сборник с фолклорни материали „Български притчи или Пословици и характерни думи“ (ч. I, 1889; ч. II, 1897), редактира вестници и списания, но главните му усилия са насочени към политическия живот. Славейков взема най-активно участие в организирането на новоосвободената държава, играе отговорна политическа роля като народен представител, министър, председател на Народно събрание и един от водачите на либералната партия. Той проявява дълбокия си патриотизъм и демократизъм, огромния си обществен опит и неизчерпаемата си енергия в изработването на Търновската конституция, в нейната защита и в борбата срещу деспотизма и политическото мракобесие. Никакви заплахи и гонения не го спират при изпълнение на патриотическия му дълг; бива многократно арестуван, интерниран; принуден е да емигрира от страната, но докрай запазва своята нравствена твърдост. Забележителни са думите, които пише през 1887 г. на дъщеря си Пенка в един тежък момент за цялото семейство, по време на диктатурата на Стамболов: „Аз съм вече много преминал и това ще прекарам. Който е бил големи тъпани, не ще да знае от такива спукани дайрета, които му бият, а пък братята ти са млади хора и те трябва да се учат, че не е тъй лесно да служи някой на рода си и на отечеството си. Блазе на тия, които могат да покажат раните си за отечеството си. Що има, слава богу, че брат ти го запрели или го интернирали, мене ускърбили, другий ти брат извадили от служба? Ти трябва да се гордиш с това, че най-близките ти, най-милите ти търпят малко неприятности не за кефа си, а за най-милото, най-свидното на всякой порядочен човек — за народа си и за отечеството си.“

С такова дълбоко разбиране Славейков понася всички трудности на тежката политическа борба. В Учредителното събрание в Търново през 1879 г. защищава демократическите основи на конституцията, проваля предложението за сенат, остроумно и убедително отхвърля мнението на консервативните депутати, че българският народ не е годен да се самоуправлява и че свободата трябва да му се дава „като комка, малко по малко, защото ни бил слаб стомахът“. За втори път Славейков проявява огромна енергия в защита на конституцията през 1881—1883 г., когато княз Батемберг я суспендира. Интерниран в Трявна, той преминава в Източна Румелия — в Пловдив, откъдето продължава борбата — със стихове, статии, изложения, отворени писма, брошури. В бурните политически борби след Съединението Славейков се обявява срещу деспотизма и русофобската политика на Стамболов, заявявайки, че „за всичко сме длъжни на Русия и че без Русия ние нищо не сме и нищо не можем, Русия е за нас светлина“. Славейков предупреждава, че откъсването от Русия и засилването на немското влияние може да се окаже

гибелно за страната. Всичко това, разбира се, му струва тежки огорчения и преследвания. Но до края на живота си не се отказва от политическите си убеждения — само влошеното му здраве го изважда от обществените борби.

В периода след Освобождението Славейков продължава да използува журналистиката като важно оръжие. Той редактира редица политически и сатирично-хумористични вестници: „Остен" (1879), „Целокупна България" (1879), „Независимост" (заедно с П. Каравелов, 1881), „Търновска конституция" (1884), „Истина" (1886), „Правда" (1888). Продължава да се занимава и с научна и литературна дейност. Смъртта го сварва на 1 юли 1895 г. над ръкописите му. Неговият син Иван дава последния образ на Славейков: „Беше вече престанал да пише и най-трогателно и мъчително за нас беше да го гледаме как при това не преставаше да се опитва да пише, когато изпод перото му излизаха само криви черти, без никакъв образ на букви. При все това още продължаваше мъченически да седи цял ден на тая маса, на която стояха наредени натрупани едно върху друго всичките му почти останали ценни ръкописи и материали. . . Така почина той почти на масата, почти с перото в ръка, както сам беше ми предсказал много по-рано един ден при един случай."

*

При Славейков писателят и общественикът вървят неразлъчно. Общественото и книжовното дело са така дълбоко свързани, че сякаш не могат да съществуват сами за себе си. И това е една от най-характерните черти на българската литература през епохата на Възраждането. В цялото литературно развитие на България от средата на XVIII в. до Освобождението не може да става и дума за „чисто" изкуство, за самоцелни художествени търсения, за изолирани от обществения живот естетически пориви. Това е съвсем ясно за началните десетилетия на литературното развитие, когато повече трябва да се говори за публицистика, отколкото за същинско художествено творчество. Но то се явява съвсем естествено и за Петко Славейков — първия голям художник през българското възраждане, създател на голямо творческо художествено дело. При него дори любовната лирика, както бе отбелязано, е подчинена на определени обществени и национални задачи.

В обширното литературно дело на Славейков поезията несъмнено заема средищно място. Вече бе посочен пътят, по който се формира писателят и поетът Славейков, бяха изтъкнати въздействията, които изпитва, импулсите, които получава в ранните си творчески търсения. В резултат възниква твърде богата поетическа дейност, която изпълва няколко десетилетия и до появата на Ботев представя най-високата точка, до която достига нашата поезия през епохата на Възраждането. Тая поезия ни поразява преди всичко със своето разнообразие — в тематика, в разкриване на лична психология и в отражение на обществената действителност, в образност, форми и стих. В тематично отношение, по широта и обхват Славейков надвишава всички възрожденски поети и се доближава до широката амплитуда на Вазовата поезия, чийто път несъмнено подготвя. В елементите на това разнообразие мъчно може да се посочи хронология, или по-точно — хронологията има само най-общи измерения: Петко Славейков е поет, който още в най-ранните си творчески прояви загребва широко от действителността. В неговото развитие има наистина един етап на сантиментални любовни песни. Обаче

тези песни не бива да се отъждествяват с интимната, любовната лирика на Славейков изобщо, защото любовта е негова тема през целия период на поетическата му зрелост — чак до Освобождението; от друга страна, гражданската тематика не му е чужда и в най-ранните творчески прояви. Тук по-скоро може да става дума за ония сантиментално-еротични песни (не много на брой), за които през 1871 г. Н. Бончев споменава в критичната си статия за сп. „Читалище": „Не броим за сериозно нещо предните негови ергенски еротически песни, които на времето всуе учехме наизуст, но които току-речи не оставиха диря след себе си." Славейков постепенно преодолява повърхностния еротизъм на ранната си любовна лирика. Но неговото развитие върви не толкова по пътя на освобождението от интимно-любовната тематика, колкото по пътя на израстването му като творец-художник и увеличаването на относителното тегло на гражданската и реалистичната поезия.

Славейков е поет, който реагира широко на проявите на действителността. Още в самото начало на творческия си път (през 40-те години) пише стихотворения с разнообразна тематика: обществена („Прославило се Търново" — срещу гръцките владици), историческа („Първа здравица"), религиозна („Житие на светаго Теодора Тирона"), любовна („Елегия"), училищна („Ето изгрява светла зорница"), хумористична („Мухата хоро играе"), из природата („Гори") и т. н. Той използува и разнообразни жанрови форми: лирическа песен, елегия, епитафия, басня, лирически разказ, стихотворен диалог. При все че изграждa бавно литературната си култура, при липса на образци, Славейков твърде бързо се ориентира към разнообразие в стиховите похвати и форми и се очертава като поет със сравнително богата жанрова палитра. Тук не се касае само за външно усвояване, а преди всичко за специфичност и предразположение на таланта. Очевидно е, че историческият момент (липсата на поетическа традиция, на установен поетически език, на по-висока литературна култура и благоприятна атмосфера) не позволява да се разкрият всички възможности на Славейковия талант, да се осъществят тия възможности в произведения с по-високо художествено равнище, но богатата поетическа отзивчивост и чувствителност на Славейков е безспорна. Тя личи в печатаните и ръкописните му творби, стигнали до нас в значително количество, при все че голяма част от тях имат само документална и историческа стойност. Ритъмът, който следва развитието на Славейков, говори за поет с голяма творческа жизненост.

Ако трябва да се запитаме кого наследява Славейков, по чий път върви, отговорът е само един — той няма предходници в българската литература. Сякаш внезапно избликва от недрата на народа огромен поетически извор. В същност неговите предходници се намират в народната поетическа традиция, в безименното семейство на ония даровити народни певци, които са създали великолепното богатство на народната поезия. Славейков продължава техния път. Тук не става дума още за усвояване на художествената атмосфера на фолклора — композиционни и стихови похвати, стих (макар че и в това отношение може да се намери интересен материал), а само за онова буйно творческо, поетическо начало, което народът носи от векове и което преминава у Славейков като преобразена поетическа енергия. Славейков е първият „книжовен", „литературен" поет, който предвещa залеза на народнопоетическата традиция, защото я трансформира в нов

тип поезия, повече отговаряща на нуждите и изискванията на новото време и новото национално развитие.

В тоя смисъл и твърде богатата ранна любовна лирика на Славейков, създавана през 40-те и 50-те години, се явява нещо твърде естествено както в личното му развитие, така и в общия литературен процес. Тя просто „наследява" една съществуваща традиция във фолклора — любовната народна песен. Тая песен вече не може да задоволява градската младеж (занаятчии, търговци, ученици, учители), защото в нейното съзнание е свързана със социално-битови форми, които се менят и чупят, с духовен традиционализъм, който се преодолява. Славейков запълва една празнина, изтласквайки чуждите любовни песни — турски, гръцки, сръбски, които бързо са проникнали при извършващите се промени в градския бит. При все че не е напълно чужд на света на народната любовна лирика, той се опира главно на литературните си извори, на онова, което усвоява от чуждите литератури, на онова, което вече се е оформило като тип и образец на любовна лирика в европейския сантиментализъм и романтизъм.

Славейковите любовни песни представят едно ново явление в българската литература и разкриват ново, жизнелюбиво, ренесансово светоусещане — естествения витален порив на възрожденския човек, на личността, която се освобождава от средновековната атмосфера и от ограниченията на патриархалния морал. Петко Славейков дава израз на поривите на сърцето, на интимните копнения на младостта и като реакция на средновековния аскетичен идеал довежда понякога тия пориви и копнения до крайната им еротична форма. Тук, разбира се, не са без значение и неговите литературни образци — анакреонтичната гръцка лирика, сръбската и турската любовна песен. Един от неговите учители в това отношение е гръцкият поет Атанасиос Христопулос (1772—1847), песните на когото Славейков получил от К. Фотинов. Христопулос създава на народен език увлекателни песни, изпълнени с опиянение от живота и любовта. Ето началото на неговия „Любовен химн" (превод на Д. Василев):

Любов животворяща,
тъй сладка и цъфтяща,
управник на света;

духът, умът, сърцата,
гърдите и устата
възпяват любовта.

В тая поетическа гама се движат и ранните любовни песни на Славейков. Младост, любов, опиянение от живота, понякога в идилична пасторална обстановка („Елегия"), други път с всички присъщи на сантиментализма меланхолични аксесоари („Гроб"); младежка тъга („Днес, мило либе, ден е за мене", „Канарче", „Любов", „Славей", „Писмо", „От де да начена, о любезна моя!", „По море се скитамази"); любовни разочарования („Познах, че си неверна", „Как да търпи това сърце"); волни еротични желания („Черни очи имаше", „Девойчице, хубавице", „Изповед") — ето обикнатите теми на Славейков. Той засяга любовните вълнения на младостта, разкрива сантименталния живот на своето време, дава поетически израз на интимните младежки изповеди. Мъчно обаче може да се каже, че са докоснати по-дълбоки чувства — емоционалният живот се изчерпва в твърде повърхностни сантиментални настроения. В тия стихотворения, съ-

ставени обикновено от четиристишни куплети, с твърде жива ритмична стъпка, се говори за външните прелести на девойката, за любовния копнеж на момъка, за несподелената любов и любовната мъка, обещава се вярност до гроб, възпява се тъгата за любимата, когато тя е далече, самото преживяване на любовта се рисува като ярко витално явление, често с твърде силни еротични елементи. Към това трябва да се прибави и сантименталният природен декор — с горите и славеите, градините и цветята, потока и реката, луната и нощта и т. н. Най-честият похват за разкриване на любовното чувство и душевните настроения е контрастът или сходството с природните картини и явления.

В тия стихотворения лирическият герой страда и гори, въздиша за любимата „като африкански роб", рони тайно сълзи; когато я вижда, пламва в огън — „на сърце ми люта рана, буен пламък у гърди"; ден и нощ мисли как да й открие любовта си. Любовното увлечение го поразява отведнъж; изгаря го любовният спомен:

Твойта сетнята целувка
още в устата ми гори,
ти от нейното пламтенье
мойта вярност разбери.

И в смъртта поетът ще мисли за любимата:

И в смъртта си, душо мила,
и на гробните врата
пак твоето сладко име
ще да шепна със уста.

Примерите могат да се увеличат; не е трудно да се посочи тривиалността на любовните настроения, образи, символика, изразни средства. Очевидно е, че българската поезия е още далече от разкриване на дълбочината на любовното преживяване. Обаче тия песни са изпълнявали напълно задоволително своята функция. Оттук и тяхната огромна популярност, която продължава дълго, дори и много години след Освобождението. Но с това не се изчерпва тяхното значение. За пръв път в историята на българската поезия се поглежда така свободно в интимните вълнения на човешката душа. В естетическото съзнание и естетическия опит на българския читател се въвежда един нов свят, с нова образност и нова символика, които идат преди всичко от традициите на европейския сантиментализъм и все още в много малка степен използуват света и изразните средства на националната народна песен. Те представят едно относително естетично „извисяване" на вкусовете, сближаване с „естетическия" опит на развитите литератури, при все че в много случаи по същество това е принизяване на естетическото равнище в сравнение с непосредствеността, свежестта, жизнената правдивост на народната поезия. В развитието на самия Славейков, както изтъква още Пенчо Славейков, ранните му любовни песни (той не ги цени особено високо) са поетическо школуване, път към тайните на поетическото изкуство — с леката си форма и чист български език те са месили „прощъпулника на току-що родената българска поезия". Все пак в тия творби на Славейков вече прозират елементите на неговото несъмнено поетическо дарование.

Неправилно е обаче интимната лирика на Славейков да се характеризира изцяло като повърхностно-сантиментална и тривиална. Още в първите години на своето творческо развитие той създава редица творби, които

се отличават с искреност и топлота на чувството, разкриват по-трайни вълнения на любовта, изживени са по-непосредно, по-дълбоко. Любовното чувство прелива в носталгия, изразена с достатъчна за оная епоха художествена убедителност („Чужбина“):

Далеч от мила бащина
от драго първо либе,
на тази чуждата земя
разтуха ми не иде.

Ах, весела е пролетта,
приятно е времето,
но тъмен е за мен света
и тъжно ми сърцето. . .

В поетическото съзнание на младия творец любов и природа са неразлъчни. Свързвайки душевните си вълнения с природата, той създава твърде рано творби, които изцяло или в отделни строфи запазват до голяма степен художествената си свежест и днес — „Гори“, „Утро“ („Слънцето изгрява/гор над планини“), „Стара планина“, „Спомен“, „Нощ“ и др. С художествено умение е нарисувана нощната картина — „тиха нощ прекрасна“, с бледната светлина на луната, която сребри земната повърхност и сладостно теши подгорчените сърца:

Гор от млечно небо
нежната луна
тихо озарила
нощна тъмнина.

Виж, звездите греят
с ясна светлина —
долу по земята
редом тишина. . .

Поетът е успял да предаде прелестта на лунната нощ в образи, фини като паяжина, със скрита вътрешна тъга. Тук се срещаме с лично почувствувано настроение, а не с книжовен навей.

Изживени са и редица буйни, витални настроения, изникнали из самата жадна за жизнени пориви душа на поета. Не е необходимо да прибягваме до биографията на Славейков — поезията сама ни разкрива оная здрава жизнена стихия, която той носи в цялото си същество. Дори повърхностно-сантименталните му стихотворения, с навеяна от чуждата литературна традиция образност, са един външен знак на жизнени вълнения на личността. Славейков разгръща тая стихия в редица стихотворения, които поставят началото на българската анакреонтична поезия и го очертават като предходник на поети като Кирил Христов. Такова е например стихотворението „Борба за целувка“ с неговата откровена виталност, емоционална експресивност, динамична страстност, уверена композиционна, стилова и музикално-стихова обработка. С вакхическа сила, с твърде ярка образност са изпълнени „Пиянска молитва“, „Здравица“, „Ходил дядо на пазар“, „Лозанови“, „Повторка“ и др. В „Напомняне“ и „Извинение“ поетът изповядва открито своята жизнена поривност. Той няма да спре да обича и да пее; ще люби, додето умре, въпреки че му се напомня за старостта:

Ето, Петко, остаряваш,
видиш, вече побеляваш,
гасне, младий, буйни жар.
Нал усещаш и кръвта ти
как ти казва толкоз пъти:
Петко, Петко, веч си стар! . .

Сякаш някакво чудо се е извършило в българската литература: лишена през векове от любовна поезия (любовната тема се среща само в преводната белетристика), в епохата на Възраждането избликва цялата поривност на човешката личност, освободена от задръжките на средновековния аскетизъм. И тая виталност намира израз още у първия голям поет на Възраждането. Само десетина години след това тя ще избухне в „Майска китка" на младия Вазов. Дори и в поетическата монументалност на Ботевата поезия тя ще направи пробив със стихотворението „Ней". В същност „чудото" тук има само литературен характер, защото в светоусещането на народа, в неговия фолклор, тая жизненост никога не е угасвала.

Значителен интерес представят и многобройните стихотворения на Славейков, посветени на жените и мъжете, на отношенията между младите, на проблемите на брака. Понякога това са характеристики на девойките от различни селища и райони на страната, една своеобразна лирико-еротична и битова география („Фатура на жените — Тракия, България, Македония"); други път това са припевки по имената на девойките („Любовни думи по име", „Любовни напеви по име") или по професията на момците („На момците"); много често това са диалози и между съпрузи, между момци, между син и майка, между момче и момиче, между девойки („Еленка и Сийка", „Сийка отговаря на Еленка", „Еленка пак повтаря") и т. н. В тия стихотворения се откриват множество интересни подробности за бита през епохата на Възраждането; много често прозвучават остри сатирични нотки. Но онова, което особено ги отличава, са хуморът и остроумието, които избликват във всеки ред. Славейков стига до сърцата на своите съвременници преди всичко със смеха; смехът е и най-силното му оръжие при разобличаване на лични и обществени пороци. Изпълнени с духовити характеристики, стихотворенията на Славейков са разсмивали цялата страна и са внасяли жизнерадостна, оптимистична струя във всекидневния живот на човека. Не случайно той нарича и една от най-популярните си книжки със стихове „Веселушка за развеселяване на младите" (1854). Трябва да се пренесем във времето, когато са писани, за да разберем с какъв интерес са били посрещани веселите искрометни стихотворения на Славейков, написани с лек и жив ритъм, обагрени от едно богатство от епитети — ту светли и жизнерадостни, ту хапливи и изобличителни:

Търновчанки — миловидни и свежи
(пламтят за тях българските младежи),
сладкогледи, свободно се обхождат,
след модите май далеко захождат.

Арбанашки — гръцки измет остали,
костеливи, мършави са, пустали.
Реховчанки гиздаво се скопосват,
на младите умовете хлосват.
. . . . . .

Тревненчанки — сладкокръвни, любовни
и у вкъщи уредни са, спестовни. . .
Ловченките — хубави, напети,
в любовта си — възторжени, превзети.
Троенченки работни са, но прости,
в жените са кат коприва през пости. . .

С удоволствие са били четени леките, непретенциозни, но весели и игриви закачки и припевки:

Марийке, пъстра гергинке,
откакто тебе залюбих,
аз ума си изгубих.

Ганке ле, мома хубава,
като ми сърце запали,
у тебе милост нема ли?

Иринке, верна душице,
сладки ти страни червени,
я дай ги, либе, на мене.

Покрай всичко друго стихотворенията на Славейков, на които съвременниците са се откликвали тъй живо, са печелели в оная епоха на формиране на новата българска литературна и естетическа култура поклонници и почитатели на песента и изкуството, извоювали са на поезията право на гражданственост в живота на човека и обществото.

Подобна роля до известна степен са играли и училищните песни, които Славейков съчинява в края на 40-те и през 50-те години („Минува нашта младина", „Ето изгрява светла зорница", „Мало детенце", „Прощайте, дечица", „Парите и науката", „Раздумване", „Що не станеш, дете", „Наближава време", „Песен училищна", „Вървят денете" и др.). Голяма част от тия песни не са били обнародвани при създаването си; стигнали са до нас по спомените на Славейковите ученици. Тези песни са непосреден израз на голямата любов на Славейков към децата; с песните, както и с цялото си държане, Славейков е спечелвал обичта на учениците си. Дидактичното съдържание — за готовността на децата, когато пораснат, да избавят народа от невежество, за ползата от ученето, за трудолюбието, за значението на науката — е достигало по-лесно до детското съзнание чрез игривия стих и римуваната реч. Тук все още не може да се говори за високи художествени постижения; те се откриват в по-късните детски стихове на поета.

*

Поетическата сила на Петко Славейков се развива и укрепва в годините, когато той се хвърля с цялата си страст в големите национални борби и израства като патриот, общественик, народен водач. Той опознава добре живота на народа, вижда целия трагизъм на неговото робско положение, жестоките насилия и експлоатацията, на която е подложен от турци, фанариоти и български чорбаджии. В годините около Кримската война Славейков пише стихотворения, призоваващи на борба срещу турския феодален деспотизъм. Той е увлечен от патриотичния устрем на народа и от надеждите за освобождение — това дава силен тласък за развитието на гражданската, патриотичната, обществената тематика в неговата поезия.

В миналото някои литературни историци се опитваха да противопоставят обществената активност на поета на неговото творчество. Обществените борби — според тях — отклонявали поета от неговото призвание. Той е бил принуден да сподавя впечатленията на поета, да не се вслушва в тях и вместо това да живее само със задълженията на гражданина и народния вожд и да жертвува своята личност, своите индивидуални стремежи и желания за щастието и благото на другите (Б. Пенев). Тъкмо случаят със Славейков обаче показва, че той се разгръща като поет, когато открива очите си за болките на другите, за заобикалящата го обществена действителност. Обществената активност подхранва поетическия му талант и дава силен тласък на творческото му развитие, насочва го по пътя на реализма, към по-високи творчески достижения.

В основната, най-значителната и най-ценна в художествено отношение част от поезията на Славейков намират израз чувствата и преживяванията, мислите и надеждите на общественика-патриот и демократ, любовта към народа и вярата в неговото бъдеще през годините след Кримската война. В цялото си поетическо творчество Славейков стои много близо до народа, но лирическият му герой не е революционерът, революционният демократ. Действително младият поет минава и през един, макар и краткотраен патриотично-революционен период на своето творческо развитие и се старае да отрази национално-освободителния патос на епохата, но той не създава значителни творби, които да се наложат на вниманието на съвременниците, както бунтовните песни на Чинтулов. Това е интересен момент в неговата поетическа дейност, но скоро прекъсва като жива поетическа струя. Славейков не остава чужд на патриотичните настроения, свързани с надеждите за освобождение. В периода на Кримската война той се е стремял да ги отрази в редица стихотворения, в някои поеми, посветени на робството, в произведения с историческа тематика. Някои от тия творби чрез учениците на Славейков са намерили по-широко разпространение и до късно са се преписвали в ръкописни песнопойки. До нас са стигнали в незавършени или похабени редакции, поради което не дават представа за тогавашното развитие — „Аз съм ваша майка мила", „Где са, братя, ваште саби", „За бащини права свещени", „Българие, не разбра ли", „Към дружината" и др. — запазени в чернови, недовършени, изпълнени с многобройни поправки. Към тях трябва да се прибавят и известните от по-рано патриотични и бунтовни песни „Аз съм ваша майка мила" („Оплакването на България") и „Ето изгрява светла зорница", писани за Славейковите ученици и пети от тях, обнародвани в 1900 г. от Хр. Н. Даскалов. В ръкописите на Славейков се пази и недовършена поема, посветена на робството, една част писана през 1849—1850 г., а друга — след Освобождението; покъсно поетът я озаглавява „Робка". Патриотичните стихотворения на Славейков от тоя период не са напълно издържани в художествено отношение, но тяхната борческа устремност ги е правела особено актуални, придавала им е обществено значение, засилвала е вярата в неизбежния край на тежкото иго, вдъхновявала е борците срещу него — доколкото е могла да достигне до тях. Бунтовната призивност на тия стихотворения е очевидна:

Из ножница нож извлечи,
върви, течи, гори, сечи
със юначний воевода
за българска свобода.

Славейков търси връзката на настоящата борба с далечното минало — с времето на Шишман, борец срещу турското нашествие, и подканя Шишмановите внуци:

Ударете връх тирани,
връх безбожни агаряни.

Пред перспективата за нови близки насилия на поробителите поетът призовава:

Взеха ни труда, имота,
що остана да дадем?
Всеки сабя да препаше
и за вяра да умрем!

Подобно на Раковски и по-късно на Ботев поетът рисува младия патриот, който се прощава с близките си и тръгва на бой срещу народните врагове. Последният разговор тук се води с либето:

Пусни ме, дружке, зора се златна,
росата пада в тиха прохлада,
звезди залязват, ще съмне скоро,
нека да ида бой да се бия
зарад народа, зарад свобода.

С бунтовна, борческа призивност е изпълнено и стихотворението „Стари, станете, млади поведете“ — всички да вземат оръжие:

Ето ви готови
с пушки и топове,
с саби и ножове
скъсайте окови!

Гласът на Русия призовава поробените — тя иде да избави робите, с Христовия кръст да ги поведе към победа.

Тия патриотични бунтовни настроения не са съвсем изолирани от дотогавашното идейно-творческо развитие на Славейков — те се свързват с неговите ранни произведения на исторически теми; някои от техните тонове звучат и в поемите и стихотворенията с историческа тематика — „Бойка“, „Кракра Пернишки“, „Кралев Марко“, „Добрица“, „Певец към славяните пред тръгване на войска“ и др.; най-силен израз намират в няколко патриотични стихотворения, писани във връзка с Априлското въстание и по-късно — по време на Освободителната война. Естествено, тяхното значение не бива да се пренебрегва — като интересен момент в творческото развитие на поета. Но те изобщо не характеризират цялостното поетическо творчество на Славейков, имат фрагментарен характер, не дават физиономия на неговата лирика в най-плодотворните моменти от израстването и развитието на поета, в годините, когато поезията му достига своя връх и той се налага като голям творец. Погледът на Славейков е насочен към обществените борби, които се развиват сред бита и всекидневната съдба на народа, към такива социални явления, които все по-ярко изплават на повърхността при затвърдяването на капиталистическите отношения, при господството на парата, при нахлуването на западноевропейските стоки, с които нахлуват и модите, и фалшът на буржоазната цивилизация. В неговата поезия твърде остро се изобличават чорбаджии, духовници, обществени паразити, носителите на консерватизма и невежеството; с дълбоко съчувствие се говори за болките и нещастията на народните маси, на „сиромасите-братя“; рисуват се смелостта, патриотизмът, вярата на общест-

веника-демократ, но също така и неговите колебания, лутания, безизходност и крушения, неговата невъзможност да намери верен път и изход от тежкото положение на народа. Общественикът-демократ и патриот, който искрено страда за съдбата на народа, но е трагично откъснат в най-решителните моменти от дълбоките и бурни стремежи на народните маси — ето основния лирически герой в поезията на Славейков.

Онова, което прави най-силно впечатление в Славейковата лирика, е високият ѝ граждански патос, съзнанието на поета за обществената роля на поезията, забележителната смелост, с която той поставя песента си в служба на народа. Славейков не случайно превежда през 1866 г. стихотворението на Н. М. Язиков „Поет", в което звучат думите:

Приветно ли грей към теб денница,
чер облак ли връх теб се е съвзел,
бъди ти чист, каквото гълъбица,
смел и отважен кат орел.
И стройни звукове и строго прави
гръмливи струни да ечат без страх.

Десет години преди това (1857 г.) Славейков пише стихотворението „Момче, ума си събери". Това е отговор на ония, които съветват поета да не пише сатири, да не се взира в обществените недъзи, да не изобличава хищниците и грабителите.

Момче, ума си събери!
Млъкни и се смири!
Добро със присмех се не лучи,
народ се с сатира не учи.

От този страшен занаят
кажи, че друго няма да остане,
ще си завъдиш сал душмани,
да има за какво да те е яд.

От цялото развитие на стихотворението проличава иронията на поета към ония, които го съветват към „благоразумие", които искат да го откъснат от смелата обществена служба на поезията. Но нищо не може да го спре по неговия път — нито предупрежденията, нито съжалението, нито заплахите. Ироничното отношение на поета към „благоразумните" вече разкрива неговата обществена смелост, високото значение, което той отдава на мисията на поета. Той очертава пряко тая мисия в стихотворението „Не слави мойта муза" (писано през същата 1857 г.):

Не слави мойта муза лъжний глед
на гиздави одежди,
които пред простаците невежи
показват говедаря кмет.
. . . . . .
Какъв си ти, що си — не питам,
ни дали си от знатен род.
Достоен ли си? — Тъй почитам.
В прах пред кумир се не повалям,
ни за угода пък захвалям.

В тия енергични стихове, където нещата се казват точно и открито, поетът цени човека не по чина му, по парите и облеклото му, не по неговия знатен произход, но по неговото лично достойнство, а достоен е онзи, който

вярно служи на народа си, който е направил „добрина на нашата клета бащина". Работа за родината — в това се състои и достойнството на истинския поет.

Изхождайки от такива високи разбирания за поезията, Славейков се стреми да обрисува смело и правдиво обществената действителност. Според него силен е общественият борец, който не трепва в гонения, нужди и неволи, когато подлеци го оклеветяват; защото „правият с правда право добива" („Силният"). Никакви пречки не бива да спъват човешкото движение напред. Характерно е в това отношение популярното Славейково стихотворение „Опитай се пак". Колко тясно това стихотворение е свързано с общественото поведение на поета личи от обстоятелството, че той го изпраща до Цв. Недев в едно писмо от 2. VIII. 1866 г., където пише: „Който търси своето спокойствие, той не трябва да търси да прави добро и се меси в общополезни работи, не трябва да му досажда хладнокръвието и равнодушието на благодетелствуемите. . . Аз тъй гледам на тез работи и колко да ми домъчнява подчас, никога не унивам и не отпадам."

Изпълнен с тая вяра, Славейков превежда стихотворението на А. Н. Плешчеев „Напред". В него особено силно звучат стиховете:

С речта на истината да разим
жреците на грехът и на лъжата,
заспалите си да разбудим братя
и с тях от бой на бой да полетим.

Неговата решителност да работи честно и твърдо за народа си, да не свежда глава пред „егоисти, нови господари", да не си служи никога „с лъст, с клевети и с низко раболепство" проличава открито в стихотворението „Ответ" (1866). Славейков е изразил своята решителност със силни, ударни стихове, които свидетелствуват за все по-голямото израстване на неговото художествено майсторство. Тая твърдост прозвучава и в „Моето положение", където затвореният борец за правда приема съдбата си без отчаяние, с пълно съзнание за правотата на своето дело. Все повече се засилва гражданската струя в творчеството на поета.

Историческият оптимизъм на Славейков, вярата му в непрестанното движение напред, уповаването му в младите поколения, които ще поемат прогресивните завети на миналото, на отиващите си борци, са изразени в стихотворението „Живите да работят" (1866). То представя превод и преработка на стихотворението на И. С. Никитин „Медленно движется время". Тук имаме още един пример на усвояване на стихотворение от руската литература, което Славейков основно преработва, прави от него нова поетическа сплав, отговаряща на поетическата му природа и на българската действителност (така той постъпва и с творби от други чужди литератури). Стихотворението е познато предимно по една втора редакция, под заглавие „Мудно ходи нашто време". Вероятната намеса на Пенчо Славейков в тая втора редакция (като пръв издател на стихотворенията на своя баща след неговата смърт) не винаги се оказва уместна, дори и от гледище на формалното подобряване на стихотворението. Извънредно силно звучат следните стихове в първата редакция от 1866 г.:

Нас ни мълнии огряха,
ний стоим на кръстопът.

Във втората редакция:

Нас неволи надделяха,
вази те да не смутят.

Или изпуснатите във втората редакция стихове:

С брадва се гора изсича,
зло се мъчно корени.

Те, както и редица други моменти в стихотворението, говорят за забележителното езиково майсторство на Славейков. В стихотворенията му действително има все още доста неравни места, но трябва да се държи сметка за трудностите, които Славейков среща в превръщането на създаващия се по това време новобългарски литературен език в оръжие, годно за поезия.

Поетът вижда, че „тежко ходи нашто време", че старите са вече уморени, че „мирно мъртвите почиват", че много мъки и злини са останали в наследство от миналото. Но той не изпада в униние и се обръща към младите с призив:

Зрей ти, наше младо племе,
пътят ти широк напред.

Срам томува, който глупаво тъжи, който се подплашва от трепналия лист. Живите трябва да работят, да усвоят труда, да сеят семето на право слово. Опирайки се върху силата и бодростта на младите, поетът дава израз на своята вяра в бъдещето на родината. В средата, в която живее, в която вилнеят чорбаджии и народни предатели, грабители на народния труд и мракобесници, кресльовци и подкупни вестникари, както ги нарича в стихотворението „Ответ", Славейков вижда смисъла на своя живот в любовта към родината и народа. Трябва да се отбележи, че намирайки се далече от родните места (особено в Цариград), поетът посвещава на образа на родината редица стихотворения, изпълнени със затрогваща носталгия. Тъгата тук е свързана и с образа на любимата, но тя се ражда преди всичко от копнежа за родната природа („Родина", „Поздравление на Балкана").

Любовта към родината обаче се изразява преди всичко в дълбокия интерес към живота на народа. От 60-те години нататък тоя интерес напълно господствува в Славейковата лирика, в която патриотичните, гражданските теми излизат на първи план.Обществената действителност привлича изцяло вниманието му.Той вижда тежкото положение на народните маси и особено на селячеството, ограбвано жестоко от турските феодали и българските чорбаджии, от чиновниците, търговците и духовенството. През 1866 г. Славейков превежда две стихотворения със социална тематика — „На село" от И. С. Никитин и „Горкият" от А. В. Колцов. Както винаги, и тия преводи на Славейков не са случайни; те са предизвикани от нуждата чрез тях да се насочи вниманието към известни страни от българската действителност. Това е тежкият живот на село, където има само задуха и дим, тегло и страшна материална оскъдица.

Вон, задуха, дим из къщи,
дето стъпиш — смет,
по полици и във къта
паяжина вред.

Изба, окадено тремче,
хляб корав, вода;
баба кашля, дете хленче
и живот-беда. . .

Чрез превода на стихотворението на Колцов „Горкият“ поетът рисува образа на селския бедняк, който с болка изповядва:

Нямам аз клетий
верен приятел,
ракла с парици,
топло кюпторче,
кòнец, ни волец,
плуг, нито рало;
нямам, та нямам,
нищичко нямам!. .

През 70-те години Славейков написва няколко стихотворения, в които разкрива социалните противоречия в нашата тогавашна действителност, оскъдицата, мизерията и теглото на народните низини. Тия творби са резултат на все по-тясното сближаване на поета с трудовите хора от народа, на суровия му опит в обществените борби, на разочарованието му от социалния строй, от все по-дълбоко проникващите язви на капитализма в живота на българското общество. В стихотворението „Към сиромасите-братя“ дава израз на своето дълбоко съчувствие към бедните и експлоатираните, които за него са братя. В стегнати, ритмично уравновесени и звучни четиристишия, в които е постигната забележителна лекота на израза, възпява теглото на сиромасите-братя, изразява своята обич към тях, разтваря обятията си за техните болки, но не намира изход за страданията им, не вижда път, стои безпомощен пред тежката им участ:

Бедни сиромаси!
Мои, мили братя!
Имам аз за вази
широки обятья.

Имам сърце топло,
имам душа страдна,
но те не доставят
участ по-отрадна. .

Поетът заключава:

Лейте, очи, сълзи,
като порой мътни. . .

Очевидно е, че Славейков, който разкрива така вярно социалната неволя, не достига идейна яснота, за да види единствения възможен изход — пътя на революционната борба. Тук проличава идейната му ограниченост, която не му даде възможност да намери сигурен път за решаване на социалните проблеми. Оттук и дълбокото различие между стихотворения като „Към сиромасите-братя“ и Ботевата „Борба“.

Реализмът на Славейков обаче е в изобразяването на социалната неправда, в разкриването на живота на народните низини, в показването на двата свята — на бедните и на ситите. В „Мъки и теглило“ той рисува тъжната участ на сирачето, което никой не жали. Такава е и съдбата на бедната майка, чийто син е починал в чужбина („Тъжи, жали бедна майка“). В стихотворението „Богат и сиромах“ (познато и със заглавие „Опак свят“) са противопоставени бедният и богатият, като е посочена силата на парата, която в капиталистическото общество замества всички други качества на човека. Построено върху контраста, изградено добре ритмично, стихотворението рисува в иронично-сатиричен тон социалната неправда, върху

която е основан светът на парите. В „Исках с труд да се прехраня“ и „Палатът“ Славейков засяга друга страна на социалната действителност — съдбата на безработния, презрян и гладен, който се принуждава да открадне, за да се нахрани, защото е подхвърлен на преследване и затвор, докато безнаказано крадат „съдник, княз, паша, чиновник,/и търговец, и духовник,/всякой силен и богат“ и изграждат палати „с чужд имот“, „зидани с клетви, плач и пот“. В тия стихотворения се проявява цялата гражданска доблест и честност на поета.

Изцяло към съвременната действителност, към живота и човека са насочени сатирите на Славейков. Стихотворната сатира се развива в тясна връзка с другите сатирични жанрове — епиграмата, диалога, комедията, фейлетона, баснята, на които Славейков посвещава изключително внимание. Сатирата в творчеството на Славейков играе много голяма роля, тя е всекидневно оръжие в неговата обществена борба. Той я използува широко в хумористичните си вестници, особено в „Гайда“. И там тя се явява в най-разнообразни жанрови форми. Няма да се спираме на епиграмата, на която Славейков е забележителен майстор (малките жанрове у него заслужават специален интерес), нито на изпълнените със свеж хумор сатирични стихотворения като „Баба винце пила“, „Ходил дядо на пазар“, „Дядо брада глади“ и др., в които се бичуват някои битови прояви. Силата на Славейков е преди всичко в сатирите, в които се разкриват острите недъзи на едно общество, където парите играят ръководна роля. В това общество господствуват безчестията и низостите на чорбаджии, висши духовници, подкупни чиновници; криворазбраната цивилизация увлича с модите си лекомислените и суетните и т. н. Ето в „Песен на паричката ми“, още в началото на 60-те години (1861), поетът живо и духовито показва ролята, която играе парата. Парата се превръща в могъща, всевластна сила:

Ти патрици прогласяваш,
ти попове осветяваш,
ти безумни умъдряваш,
ти старици подмладяваш,
ти и грозни разкрасяваш,
ти си, дет света оправяш.
И какво ти не направяш?
Родения за мотика
поставяш го за владика.

Картината е твърде широка, засегнати са духовници, съдии, чорбаджии, търговци, дипломати, лъжепатриоти, продажни журналисти и писатели. Сам поетът живее в оскъдица; той вижда последната парица в празната си касия, честната обществена служба не носи нито богатство, нито сигурен живот. Защото в това общество не качествата на човека, а парите решават всичко. Чрез темата за всесилието на парите Славейков разкрива фалша, гнилостта и лицемерието, върху които се изгражда капиталистическият свят. Разбира се, в тогавашната българска действителност все още не могат да се доловят неговите най-ярки форми, но трябва да се има пред вид, че поетът не изхожда само от наблюдения над българския живот; той живее в един такъв голям и шумен център като Цариград, където може да наблюдава подобни социални явления в твърде широки размери. Обстоятелството, че използува гръцко стихотворение, което основно преработва, само показва, че се касае за обществено явление, което надхвърля

границите на една страна. С цялата си честност и смелост Славейков се противопоставя на тоя свят. В „Контето“ с много хумор е възсъздаден образът на празния и суетен поклонник на модите, несъмнено произхождащ от околните връхни социални слоеве. В „Грохотски химн“, „Те“, „Хваленият“, „На равно място куп от пръст“, „За гроба ми, стара майко, недей пита“ и др. остро са изобличени консерватори и реакционери, предатели на народните интереси, жалки страхливци и егоисти. С Ботева сила звучи сатирата „За гроба ми, стара майко, недей пита“; в нея се бичуват ония, които, потънали в жалките си всекидневни интереси, са забравили родината и народа си. Саморазобличителната изповед на сина, че е живял като говедо („Кат човек си ме родила, кат говедо проживях“), завършва с думите

Днес ти, мамо, нямаш чедо,
господаря няма роб;
няма на света говедо —
говедото няма гроб.

Насочвайки стрелите си срещу обществените недъзи, Славейков използува и оръжието на баснята. Той е един от най-добрите майстори на баснята и един от създателите на тоя жанр в нашата литература. Една от първите книги, които издава, е „Басненик — Езопови басни“ (1852). Баснята е един от неговите любими жанрове и в зрелия период на творчеството му, дори и след Освобождението. Той високо цени нейната нравствено-художествена сила. Баснята, според него, е „вярно огледало“, в което човекът се оглежда с всичките си пороци и добродетели; различните образи от баснята водят към едно — „полза на человека, стига само той да желае да се ползува“. Първоначално се учи от Езоповите басни,по-късно открива Крилов и Лафонтен. Както обикновено, към своите извори той има твърде свободно отношение, защото се стреми на преведената творба да придаде национални черти, да я приспособи към условията на българския живот, да отрази особеностите на българската действителност. При разработването на баснята той успява да постигне живост в изображението, изразителност и естественост в диалога, използувайки богато народния език.

Басните на Славейков са насочени винаги към живота; това не са творби на отвлечени дидактични и морализаторски теми. В повечето случаи те вероятно имат пряк обществен повод. Мъчно е за нас днес да знаем винаги тоя повод. Такъв е случаят например с баснята „Осел и славей“; тя възниква в отговор на една анонимна дописка във в. „Турция“ (1866), в която речта на Славейков, произнесена при откриването на българското читалище в Цариград, бива наречена глупава, написана „с начин противен“. Славейков отговаря в „Гайда“, като към статията си прибавя баснята „Осел и славей“.

В басните си Славейков бичува важни обществени недъзи — леността, лекомислието и паразитизма („Щурецът и мравките“), невежеството и празното и самомнително критикарство („Осел и славей“), липсата на съгласие и задружност в обществената работа (Орел, рак и щука“), хищничеството и наглостта на властниците („Вълк и гъска“), взаимното хвалене и подмазване („Куко и пипе“) и т. н. Басните още веднъж свидетелствуват за будното гражданско чувство на Славейков, за неговото благородно възмущение срещу всичко долно, недостойно и пошло в обществения и личния живот. Те са своеобразен израз на неговата любов към родината и народа,

на неговия копнеж да види живота отърсен от низости и подлости, благородна проповед на вярата в правдата и прогреса.

Това обаче не изключва известни тонове на безнадеждност и безверие, които се появяват в поезията на Славейков, особено през 70-те години. Те не се раждат случайно, а са отражение на раздвоението между честния патриот, писателя-реалист, който вижда мрачната политическа и социална действителност, и обществения деец, който не може да намери единствения правилен изход от нея. Славейков неведнъж се оплаква от хладнокръвието, безразличието, апатията на своите сънародници. Още в 1853 г. пише на Палаузов: „Ах, братко, хладнокръвието на българите ще ме убие". През 1867 г. той пише в „Македония" „за непростително равнодушие" на мнозина към проекта на Мидхат паша за училищна реформа. Изобщо у такава дейна личност като Славейков обществено безразличие може да предизвика само дълбоко възмущение. Несъмнено, тук имат значение и редица тежки моменти от личната съдба на Славейков през тия години. Отчаянието се засилва от безразличието на съвременниците и народните маси. В редица случаи, в определена среда и обстановка, тяхната инертност може да бъде действителна — поради затъпяващото въздействие на условията, сред които живеят; не така лесно се събужда за подвиг цял народ. Но исторически тъкмо през 70-те години, когато Славейков най-често се оплаква от тая инертност, политическата активност на народа е най-висока и тя се проявява преди всичко в подема на национално-освободителното движение и революционната организация. В основата си буржоазно-демократическата революция, която се подготвя през тоя период, има селски характер, представя движение на широките селски маси и се ръководи от такива велики революционни демократи като Левски, Каравелов и Ботев. Политическата активност на народните маси е очевидна. Ясно е, че в случая трябва да се говори не за инертност, а за отчужденост на народа от привържениците на еволюционистко-просветителската концепция, която окончателно е разочаровала всички надежди.

В тая идейно-политическа атмосфера възникват знаменитите елегии на Славейков „Не пей ми се" и „Жестокостта ми се сломи", изпълнени с отчаяние и безнадеждност. Мрачни тонове в поезията на Славейков се срещат и по-рано. Поетът се обръща към буйния вятър, който пръска мъглите, да му разясни дните, да му вдъхне надежда („Към вятъра", 1854); в „Положението" (1857) говори за скърби и черни теглила. Най-силно прозвучават тия мрачни тонове през 60-те години в стихотворението „Гърдите тежко ме болят":

Гърдите тежко ме болят
и тъжни мисли ме морят,
почивка искам от светът. . .

Умът е озлобен, яд лежи на сърцето на поета, той е уморен от света, в който съвестта е съвсем затрита, срамът е умрял, лъжата царува свободно, никой не наказва порока, никой не се противопоставя на злото, „не плаче никой всенародно". Някаква тежка обреченост висне над целия народ.

Но болката на поета е все още стаена — тя не води до отричане от обществената борба. Дълбокото вътрешно огорчение избухва с цялата си сила през 1870 г. в стихотворението „Не пей ми се". Това стихотворение представя важен момент както в идейното, така и в творческото развитие на Славейков,

то е една от върхните точки във възмъжаването му като поет, свидетелство за голямата поетическа сила, за пълно овладяване на композиция, език и стих, за високо художествено майсторство. Не случайно то събужда голям интерес сред съвременниците — на него се отзовават Вазов и Ботев; малко известни днес стихотворци, като Анг. Пюскюлиев и Х. Ангелов, се обръщат към поета с горещи призиви да не се откъсва от поезията.

Славейков започва стихотворението с решителните думи „Не пей ми се". Той е смутен и отчаян от равнодушието на своите съвременници. В атмосферата на безразличие и студенина поезията, чиято основна задача е обществената служба, губи смисъл, става безполезна. Поетът не вижда смисъл на своето творчество в годините, в които живее: днешните са заспали, „от древна мъдрост, юнашство" днес е останало само „сиращество"; безполезно е вече да се пеят „славни песни за стари".

Пеял бил съм и стихове нареждал,
коя полза и каква ли надежда,
като няма кой да слуша, разбира
туй, що пея, туй, що дрънкам на лира?

Поетът не е убеден, че неговото слово постига целта си; то не намира отглас сред съвременниците. А когато липсва тоя отглас, който е най-високата морална награда за твореца, отслабва поетическото вдъхновение, поезията губи своята сила:

Като няма в труд поету награда,
чезне песен, фантазия отпада.

Напразно поетът търси вдъхновение в миналото — неговата разбита лира люби не миналото, а сегашното, настоящето. Но, заключава печално той, славни песни днес не са възможни, защото

веч за слава достойните измрели,
а живите кат че не са живели —
нечувствени, равнодушни, нищожни. . .

Нима може да се създава поезия в такава атмосфера? Нима може да се търси вдъхновение само в миналото, когато настоящето е така бездушно? И поетът взема решение — ще остави лирата си „в безводни и ронливи долини, на безродни и бодливи глогини", докато настане ново време, по-достойно за песни.

Имат ли основание това отчаяние на Славейков и последвалото решение да остави лирата —

дор настане друг род с чувство по-знойно,
ново време, пò за песни достойно.

че временно равнодушие е могло да оскърби и обезсърчи поета — това е допустимо. Но не може да се приеме неговото обобщение, че времето, в което живее, няма своите герои и мъченици, достойни за слава, че само измрелите са достойни за песни, а живите са „нечувствени, равнодушни, нищожни". Славейков не е могъл да види извън заобикалящата го среда от егоисти, самоуспокоили се интелигенти, забравили родината си кариеристи, спекуланти и търговци страданията на народа и смелата борба за подобрение на неговата участ, организаторите на революцията, мъчениците на свободата.

В последвалите стихотворения „Из отговорът към...“ и „Не кълни ме, мила мамо“, които са писани в много тежки години от личния живот на поета, са повторени с нови краски горчивите наблюдения на поета. Той заявява:

Ни сила има в мен, ни страст,
аз свещ съм замъждяла.

Около себе си вижда само зло, страдание и неволи; всички са заспали в мрак и пустота, никой не търси светлина, „жив няма, няма ни един с дух бодър и свободен“. Ясно е, че поетът е загубил вярата си в народните сили, не вижда светъл път към бъдещето, обезсмислило се е цялото му творческо дело, той е дълбоко разтревожен и смутен от съдбата, която чака народа и родината, изпаднал е в пълна безизходност. В стихотворението „Не кълни ме, мила мамо“, в което доизяснява известни моменти в своето настроение, решението да не пее не идва от примирение с враговете на народа и от страх пред враждебните сили. Поетът пред тях няма да трепне, но духът му е вечно уморен от „лесни безсилни поплакванья чрез песни“. Той извиква: „О, грачете вий, гарвани — ваш век е!“ Когато грачат зловещите гласове на гарваните, песните се превръщат „във въздишанье безплодно“.

Разбира се, когато търсим основата на тия стихотворения в обществената обстановка и биографията на поета, ние не бива да изпадаме в груба конкретизация, във външен документализъм. Очевидно е, че тук се касае за душевни прояви, пориви и поетически обобщения. Наивно е да смятаме въз основа на тия стихотворения, че Славейков през тоя период е скъсал с обществената дейност. Един поет се старае да проникне в сложни явления на епохата, да разкрие психиката на своите съвременници, да изгради свое поетическо виждане на света. Неговият лиричен герой далеч надхвърля личната съдба на автора.

Поетът търси път в тази атмосфера на безизходност и мъчителни противоречия, до която го довеждат, от една страна, искреният му и пламенен патриотизъм и любовта към народа, а, от друга — обществените позиции, на които е застанал, ограничеността на идеологията, която изповядва, която закрива пред погледа му дълбоките тенденции на историческото развитие. Идеалите, на които е служил като обществен деец, претърпяват крушение — оказват се негодни да разрешат големите исторически задачи на епохата. Оттук и отчужденността на народа, оттук и самотността на поета.

Но неговият патриотизъм, искрената му дълбока любов към народа преодоляват огорчението и затвореността му. „Жестокостта ми се сломи“ — заявява поетът в стихотворението със същото заглавие, най-хубавото стихотворение на Славейков, проникнато от безгранична любов към народа, от синовна обич и затрогващо съчувствие към народните страдания. Забележителният поетически талант на Славейков тук намира пълен израз, стихът звучи с голяма сила и изразителност:

И рекъл бих: аз няма веч да плача
за тежките на тоз народ беди!
Ожесточен, пощада му не рачах —
„Да тегли — думах с яд, — нал тъй мъжди.“

Народ такъв, за друго недостоен,
освен за мъки, нужди и тегла,
неучен род, безмислен раб, спящ воин,
що чака той за тези си дела?

Славейков още по-силно и по-ясно изразява мъката си от равнодушието и безчувствеността на народа. Народът наистина е потънал в тежки беди, но той не е достоен за по-добра съдба, когато мъжди, когато пренебрегва просветата и науката, когато се е превърнал в безмислен роб и спящ воин, когато не намира сили и смелост да се бори срещу робската си участ. Народното тегло не може да събуди състраданието на поета. Но ето явява се ооразът на майката — чрез страданията на своите близки поетът вижда страданията на целия народ, разбира неговия злочест живот и съзнава своята несправедливост, проклина безумната си гордост и жестокост.

Но, майко, чух как богу дух си дала,
преследвана за мойта смелост-грях,
размислих как невинно си страдала
за туй нали — че твой синази бях?. .

И поменах горката си невяста,
що прави с мойте дребни пет деца,
без теб, без мен, без дом, без свое място?
Как тегли от безжалостни сърца!

И в твойта смърт, и в тяхното страданье
познах теглото аз на този народ —
разврединха се мойте вети рани
за неговът и наш злочест живот!

Жестокостта ми се сломи. Аз клюмнах.
Заплаках пак и зинах, та проклех —
проклех аз тази в мене страст безумна:
жесток и горд да бъда, както бех.

С такива дълбоко искрени думи поетът разкрива вътрешната борба, която е изживял, не щади себе си, бичува собствената си несправедливост. Той вижда истинските причини за мрачната атмосфера, която го обгражда, която създава безразличието и мъртвата студенина — виновните за тези „окаянства", дивите мъчители, върлите гонители на бедните, Не за пръв път Славейков дава израз на своето дълбоко съчувствие към социалните низини, към бедните и експлоатираните — през тия години са написани и най-хубавите му стихотворения за „сиромасите-братя". Но и тук, в „Жестокостта ми се сломи", поетът не отива по-далеч от съчувствието и протеста, не знае как да помогне и стихотворението завършва с напразния вопъл: „О, спи ли бог? О, бог не види ли?" Важно е обаче да се отбележи, че преодолял личното си огорчение, поетът се връща при народа, остава при него, разбира, че в любовта му към народа, в дълбоката му свързаност с него е смисълът на неговата писателска мисия. По тоя начин още веднъж се подчертават патриотизмът и демократизмът му.

Макар и по-нататък в моменти на огорчения да отправя укор към народа (напр. „Не сме народ, не сме народ, а мърша" — стихотворение, което по-скоро е насочено към интелигенцията, както показва конкретният повод за написването му), Славейков го защищава от несправедливи нападки, рисува неговите черни тегла и неволи и се опълчва остро срущу ония, които жестоко го грабят и съблячат („Народът", 1875). Той чувствува себе си част от тоя отруден и изтерзан народ, свързва своята сиромашка участ с неговата („Народен", 1875). Конкретно и живо разкрива своята бедняшка съдба — оголял и опросял, той е вече свободен от всичко и личи, че е народен по това, че е „гладен, жеден, гол и бос".

Ето съдбата на общественика, на патриота, на борeца, свързал живота и поезията си със съдбата на народа. Гражданската лирика на Славейков отразява твърде широко и силно както народните теглила и страдания, така и съдбата на народната интелигенция, която е посветила силите си на честна обществена служба, с нейните лутания и разочарования, идеали и надежди.

С обществената, гражданската тематика не се изчерпва разнообразието на Славейковата лирика. През целия тоя период в нея звучат и мотиви, разкриващи света на неговите лични, интимни чувства и преживявания, преди всичко неговото отношение към любовта и природата. От тия стихотворения личи колко разностранна и богата е поетическата палитра на Славейков; вълнува пълнотата от впечатления, с които възприема света. В любовната му лирика има тъга и болка, но и страстен копнеж за щастие и заразяваща жизнерадостност и виталност. В някои от тия стихотворения личи несъмненото влияние на народната песен („Не ставай рано пред зори"). Славейков се освобождава постепенно от сантиментализма и се домогва до искреност и непосредност на чувството, до простота на израза.

В стихотворенията си за природата той дава израз на любовта си към родната земя, на възхищението от нейната красота, рисува картини в меки, затрогващи тонове. С нежност и топлота е изпълнена природната картина в стихотворението „Тогаз поне":

Я чуй как сладко шумоли
вечерната прохлада!
Как тъжно, тъжно ромоли
ручейка край ливада —
тече и си върви.

Жизнерадостно и бодро звучи началото на „Пролет":

Ти пак се завръщаш, о пролет и младост,
с цветлива нога.
И пак се завръща и драгост, и радост,
и цвят, и злака!
На явор в гора гъргорица възпява
на тебе хвала;
овчар те здрависва на златна морава:
„Добре си дошла".
По цветни стърнища овчарка засмена
бере минзухар,
на китка го кичи, на китка безценна,
овчарю на дар!

Славейков вижда красотата на природата, тя го вълнува и радва, но същевременно и изпълва с тъга, когато си спомни, че неговата собствена младост е вече отшумяла. Чрез природата поетът разкрива и личната си съдба. Разбира се, не може да не се отбележи, че Славейков все още не постига богатството, разнообразието и дълбочината, с които по-късно Вазов разработва тая тема в нашата поезия.

Трябва да се посочи още една страна в лирическото творчество на Славейков — неговите стихотворения за деца. Един от пионерите на нашата детска поезия, той пише училищни песни и детски стихотворения още от края на 40-те години, по-късно създава първото българско списание за деца — „Пчелица" (1871), в което печата голяма част от своите малки песни за деца. Славейков продължава това творчество успешно и след Освобожде-

нието; подготвя детските си стихотворения в специална книга, която не успява да издаде. Любовта към родината, картините от природата, бита и труда на народа, личните добродетели, училището — ето темите на тия песни, написани с лекота, прости и звучни, често изпълнени с хумор, които — покрай всичко друго — са разкривали пред цели поколения красотата на поезията и на българския език. И днес българските деца заобикват българската реч, учейки наизуст Славейковите стихотворения „Татковина", „Наше село", „Малък Пенчо", „Зима", „Утро", „Пожелание" и др. Нима може някой да забрави прекрасните стихове:

Хубава си, татковино,
име сладко, земя рай.
Сърце младо и невинно,
за теб трепка и играй.

Мили ми са планините
и на север, и на юг,
драги ми са равнините,
набраздени с наший плуг.

Детските стихотворения на Славейков правят впечатление както с разнообразието на темите, така и с богатството на формите. Той се подготвя дълго като детски поет; дългогодишен учител, опознава основно детската психика, има вярна представа за нуждите на образованието и възпитанието, правилно налучква художествените форми, достъпни за детското възприятие. При това Славейков няма предходници в тая съвсем нова за българската поезия област, не може да се възползува от местна, национална литературна традиция. В детската поезия той се явява откривател — и създава творчество, което не само завладява съвременниците, но се оказва с трайно значение. Славейков подготвя пътя за по-нататъшно развитие на българската детска поезия — без него е немислимо делото на Иван Вазов, Елин Пелин, Цанко Церковски, Чичо Стоян и други в тая област.

Петко Славейков не тръгва по пътя на сухия дидактизъм, а пристъпва към задачата си като художник, той разкрива пред детското съзнание действителния, реалния свят с богата образност, с жизнерадостен поглед, с песенна лекота, в звучна музикална гама. Много често Славейков избира кратките стихови форми, понякога само четири или пет стиха му са достатъчни, за да изгради отделно стихотворение:

Времето е чисто злато,
можеш да си набереш,
но помни, че е крилато —
хвърка, бяга, щом се спреш.
(*„Времето"*)

Обикновено детските стихове на Славейков са предназначени за най-малките и за първите училищни години, поради което той търси достъпни образи, прости изразни средства. Най-често извлича образите си от народния живот и природата. Народното поетическо творчество му дава изразни средства. Славейков е познавал детския фолклор. В сборника с детски стихотворения, който подготвя през последните години, включва редица народни творби и по тоя начин пръв насочва нашите детски поети към фолклора.

Още в най-ранните си литературни опити Славейков проявява голям интерес към поемата — от една страна, под влияние на четивото си (К. Огнянович, А. Качич-Миошич, някои сръбски поети), а от друга — под влияние на народния юнашки епос. Още през 40-те и началото на 50-те години пише исторически поеми, които остават незавършени — „Самуилка", „Крумиада", „Крали Марко", „Певец към славяните преди тръгването на война", „Поема за робството", замисля и пише първата редакция на „Бойка". В годините до Освобождението Славейков създава три значителни поеми: „Изворът на Белоногата" (1873), „Бойка войвода" (1873), „Кракра Пернишки" (1874). Те свидетелствуват за пътя, който е извървял, за упоритата работа, която е извършил в тая насока. Подобно на Н. Козлев в „Черен арап и хайдут Сидер" и Ботев в „Хайдути", Славейков използува изразните средства и изобразителните похвати на народната песен, овладява с голямо умение народния език, усвоява народните епически похвати:

Видиш ли долу в полето,
дет се мержеят, чернеят
дестина дърва върбови?

Поемите разработват важни теми, изградени са върху ярка патриотична и народна основа, рисуват живи народни образи. Между тях на първо място трябва да бъде поставен незабравимият образ на българската девойка Гергана от „Изворът на Белоногата". Малко женски образи в нашата поезия са очертани с такава симпатия и внимание. Не се касае за външната характеристика на девойката, но преди всичко за разкриване на нейната вътрешна, нравствена красота. Гергана — простата, обикновената жена от народа — е показана с нейната изключителна привързаност към дом и родина, към близки и роден бит, с нейната душевна чистота и благородство, с трудолюбието, скромността и естествеността и с пламенната ѝ защита на правото да обича и да бъде щастлива. В репликите си при срещата с везира тя рисува цялата затрогваща красота на свидния роден кът. Какво богатство от багри, каква дъга от разноцветни тонове се разкриват в тая мило и просто нарисувана картина:

— Няма там, аго, по вази,
няма там стени таквизи,
зиме със здравчец обрасли,
лете със сива лиляка.
Няма там бяло кокиче,
ни теменужка дъхава
между къдрави лубрачки,
в поля чернока аглика
на всяко рано пладнище,
злат минзухарец в равнище,
ни ален божур в стърнище. . .

В образа на Гергана е въплътен идеалът на народа за девойка и жена, със своите простонародни български черти тя е противопоставена на представите на завоевателя-потисник за характера и мисията на девойката и жената. Към това трябва да се прибави и нейната смелост, твърдост и упоритост при защищаване на своите разбирания; това ѝ дава ореола на героиня. Ефектът от смелото ѝ държане е подчертан умело и чрез отстъплението на везира в края на поемата. Твърдостта и смелостта на девойката са толкова

силни, че събуждат удивление дори у представителя на турския деспотизъм. По тоя начин още повече се подчертава силата на образа, вътрешно близък на най-хубавите женски образи в нашия фолклор.

Народност и патриотизъм — ето кое характеризира привлекателния образ на Гергана. Тя стои в центъра на изображението, около нея се изгражда цялото произведение; впечатлението, което тя създава, остава да звучи като основно настроение на поемата. Към това трябва да се прибави прекрасният език на Славейков, умението му да използува стиха и цялата стилна и образна атмосфера на народната поезия. Наистина има какво да се каже за слабостите на поемата — липса на по-широко изображение на народния живот, романтично отношение към бита, известна пасивност на героите (Никола), склонност към някои външни ефекти, дори известна композиционна разпокъсаност на битовата рамка, в която се развива творбата. Тия слабости обаче не унищожават положителното въздействие на поемата, не й отнемат характера на ярка национална творба, отличаваща се със заразителна свежест и непосредност. Наистина конфликтът с турския везир се разрешава благоприятно за Гергана, но зад нея е вече легнал знакът на нещастието. Нейната трагична участ, макар и мотивирана с традиционно-битови похвати, е логически дълбоко осмислена — това е неизбежната участ на българската девойка в една атмосфера на деспотизъм и тирания, където завоевателят безнаказано може да посегне всеки момент върху личната свобода на човека.

Образът на Бойка в поемата „Бойка войвода" представя в известен смисъл доразвитие на образа на Гергана. Наистина събитието има място в друг исторически момент — борбите на българите с византийците, но това е само неизбежна условност за поета, който работи легално в пределите на турската държава. Патриотичната атмосфера на поемата е същата. Чуждите нападатели,

> в нашите предели навлезли,
> пакости правят кървави:
> де кого сварят убиват;
> градове палят и грабят,
> а села пленят и харат. . .

Това проличава и от бележката на самия Славейков, че „сюжетът на „Бойка войвода" е взет от легендарните разкази за някаква си жена войвода, вървулувала из Търновско в началото на миналото столетие". Той е имал пред вид преданието за Рада Бърачкина от Търновско, войвода на голяма юнашка чета през епохата на робството. Според Пенчо Славейков творбата е имала продължение, в което са били обрисувани подвизите на Бойка на война, нейното завръщане с трупа на любимия — погребва го на брега, където става и срещата им в поемата. Поетът направо насочва вниманието на читателите към робството и любовта към родината:

> Смърт, било страшно, ти казваш —
> робство от смърт е по-страшно.
> Свиден и мил е живота,
> но дали няма от него
> нещо по-мило, по-свидно? . .

Поемата започва с една романтична и същевременно драматична вечерна картина: късна доба, вее силна буря, руква буен дъжд, но нищо не може да спре Бойка да отиде на уречената среща. Тя пристига сама на брега

на реката, сяда под бряста и чака. Бурята утихва, но протича буен порой, реката страшно шуми и рони брега, но вглъбена в мислите си, Бойка сякаш не забелязва стихията. Късно през нощта се явява нейният годеник Стоян и започва дългият задушевен, но напрегнат разговор, който в същност представя съдържанието на завършената част на поемата. Чрез тоя диалог се разкрива идеята за необходимостта от въоръжена борба в защита на родината, за светостта на жертвата, дадена за свободата на народа, за дейния патриотизъм, който най-добре може да се изяви в живо дело, в подвига, във войнишката храброст и самоотверженост. В тая борба мъжът и жената са равни; те еднакво са призовани да се борят, когато врагът заплашва отечеството, когато над родната земя надвисва призракът на робството. Тия акценти в творчеството на Славейков през 70-те години представят несъмнен интерес. Макар при „Бойка войвода" да изхождат от 50-те години, те са все пак свидетелство за неговото будно и дълбоко патриотично чувство, за близостта му до освободителната борба на народа.

За защита на родината се изправят най-храбрите й синове. Между тях иска да се нареди и Бойка. Селската девойка е представена като смела и безстрашна, готова да брани родината до смърт. Само в тая благородна борба тя намира смисъла на живота, младостта и любовта си. Със своята решителност и патриотизъм тя се нарежда до жените хайдутки и войводи, героини на народните песни. Славейков е започнал поемата в широка епична перспектива; написал е само началото й, където образите се рисуват не в пряко действие, а в диалога, саморазкриват се в личните изповеди. Това придава на поемата известна монотонност и схематичност, известна разтегнатост поради дългите монолози. Но тя притежава народна атмосфера. И тук авторът проявява умението си да използува езиково-стилните средства на народната поезия. Най-важното достойнство на поемата остава патриотичният й патос. Несъмнено „Бойка войвода" и „Изворът на Белоногата", публикувани в последното десетилетие на робството, са играли роля за укрепване и разгаряне на патриотичните настроения и чувства на нашия народ през тая епоха. „Изворът на Белоногата" (до известна степен и „Бойка войвода") и досега запазва своето художествено въздействие.

Поетът си поставя патриотична задача и в своята трета поема — „Кракра Пернишки" (също незавършена, обнародвана в 1886 г.). Образът на родолюбеца, храбрия защитник на родината Кракра е даден в легендарно-романтично осветление. По хиперболизацията на централния образ и по някои композиционни похвати поемата напомня юнашките народни песни.

Изобщо в поемата личи най-пряко въздействието, което народната поезия оказва върху творчеството на Славейков. Не се касае за заемане на сюжети от народни песни — в нито една от поемите си Славейков не използува народнопесенен сюжет: в основата на „Изворът на Белоногата" лежи народно предание, което е послужило само за повод на творбата; в „Бойка войвода" са преминали само черти от образа на народна героиня — хайдутка в Търновско, но тия черти са твърде далечни от първообраза, превъплътени са в нова поетическа композиция, подчинени са на нова творческа задача; поемата „Кракра Пернишки" също е изградена върху устно предание и не е свързана с определена народна епическа песен. Следователно при избора на темата в своите поеми Славейков изхожда от народни предания, но в художествената обработка на тия теми изцяло се обляга на традицията на на-

родната поезия. Постройка на творбата, изграждане на образите, диалог, език, стих — всичко това свързва поемите с народния художествен опит, с поетиката на народната песен. Тук се вижда колко дълбоко Славейков е познавал тоя опит. Защото връзката му с народното творчество се проявява не във външни заемки на отделни художествени похвати или стилистични средства, а в органическо усвояване на подхода на безименните народни певци, в дълбоко вътрешно сродяване с народната поезия. Той твори като тях — изхождайки от един сюжетен повод, от натрупан жизнен опит, от една позната художествена традиция, от народна оценка на лица и постъпки, на исторически събития и човешки отношения. Тъкмо в това органично раждане на творбите в духа и стила на народната поезия се проявява творческото умение на Славейков. Затова поемите му и особено „Изворът на Белоногата" прозвучават като свежи народнопоетични творби, с непосредна художествена сила, с проста и неподправена поетическа прелест. По тоя път върви и Ботев, създавайки „Хайдути".

Върху тая основа вече могат да се разберат отделните похвати, използуването на народнопесенните изразни средства, народният език, обикнатият от Славейков осмосричен стихов размер с всичките особености на народното стихосложение. До такава великолепна творба като „Изворът на Белоногата", разбира се, поетът не стига изведнъж. Необходим му е голям художествен опит, дълъг творчески път. В него има и етапи на подражаване на народния стил (напр. в най-ранното Славейково стихотворение, насочено срещу търновските владици), и проучване на народноепическите герои и изразни форми (в първите опити за поеми, особено в „Крали Марко"), и търсене на образи и сюжети в историческата памет на народа.

Дълбокото сродяване на Славейков с народното поетическо творчество върви по два пътя. Единият от тях е пътят на фолклориста, който събира с любов творенията на народа, особено неговите песни, предания, пословици и поговорки, внимателно ги проучва, грижливо ги подготвя за издание. А другият път е непосредната близост до народното творчество от детска възраст. Малкият Славейков израства с народната песен, слуша я по панаирите от слепи певци-гуслари, които в жални песни възпявали старите наши юнаци (баща му продавал съдове по панаирите и често водел малкия Петко със себе си). Слуша я в родния си дом, където песента е била любим гост — пеел я селският гъдулар, пеел я баща му Рачо Казанджията. В тая среда поетическият талант от ранни дни поглъща цялата художествена атмосфера на народните песни, за да я трансформира с такова творческо умение покъсно в своите собствени песни.

*

Петко Славейков проявява значителна творческа поетическа активност и с л е д О с в о б о ж д е н и е т о: пише лирически стихотворения, басни, сатири, епиграми, песни за деца. Той продължава да следва пътя на патриотичната, гражданската реалистична поезия, като при новите обществено-политически условия отново насочва вниманието си към положението на народа, защищава демократическите свободи, остро бичува продажните реакционни политици и настанилата се немска династия у нас. Не е без значение, че веднага след Освобождението той се оказва в един политически лагер с представителите на революционното движение и до края на живота си запазва своите по-

литически позиции. Като поет, при новата литературна обстановка, при появата на нови поетически таланти, избликнали из освободените недра на народа, той вече не играе оная забележителна роля в развитието на литературата ни, още повече че до известна степен упада и неговата творческа мощ.

Творбите, които Славейков написва по време на Освободителната война и след Освобождението, не са без значение за по-пълното очертаване на неговия писателски образ. Някои от тия творби придобиват изключителна популярност, защото изразяват народните чувства, и продължават и до днес да звучат силно и актуално. Такова е преди всичко стихотворението „Вярата и надеждата на българина към Русия" (познато е по-късното заглавие „На царя и Русия"). Написано през 1877 г. при навлизането на руската армия в България, това стихотворение дава израз на дълбоката вековна дружба между руския и българския народ, на пламенната вяра на поробените българи в освободителната мисия на техните северни братя:

Русите са наши братя,
наша плът и наша кръв.
Кат Русия няма втора,
тъй могъща на света.
Тя е нашата опора,
тя е нашта висота!
Руска сила, руска воля,
руска кръв и руска пот
ще избавят от неволя
нашът падналий народ.

Славейков става изразител на дълбоките чувства на радост, признателност и любов, които вълнуват народа при посрещането на руската армия. Но трябва да се отбележи още нещо: поетът противопоставя Русия на западните капиталистически държави, спекуланти и експлоататори на народния труд, съюзници на нашите тирани. Забележителни са тия антиимпериалистически моменти в неговото стихотворение.

Омразата му към турския деспотизъм избухва в гневното му стихотворение „На агите" (1877). Не случайно през същата година Славейков превежда и стихотворението на Лермонтов „Тъмница" („Я ми отворете тъмната тъмница"). В „Сурвакня" (1878) той поздравява изгряващата свобода над родината, изпълнен с оптимизъм и вяра в бъдещето. Но тая вяра също ще се помрачи от порядките, които се създават в освободената страна, от надигането на реакционните сили, от опитите на консерватори, спекуланти, бюрократи, немска династия да изкористят свободата, да свържат отново ръцете на народа. Още в 1879 г. Славейков пише епиграмата:

Да ти кажа разковниче
как можеш се вчиновничи:
научи се как да траеш,
да не казваш все, що знаеш.

Той бичува кариеризма на интелигенцията, която се откъсва от народа, за да запази своите егоистични интереси („Достойнствата", „Бог що видял и що казал", „Помама"), сочи лъжепатриотизма на политиканите, изобличава консерваторите („Ний сме много", „Консерватор някой умник"). Най-силните му сатири са насочени срещу Батенберг и Фердинанд, които, опрени на консерваторите, чорбаджиите, капиталистите, се стремят да отнемат завоюваните граждански свободи, да наложат нов хомот на народа, да издълбаят пропаст между него и Русия. Справедлив гняв прелива в стихотворенията

„Песен на тираните“, „Русия ни свободата с кръв извоюва“, „Превратът“, „Тамбуринката ми“, „Положението“ и др. В годините на острите обществени борби след Освобождението Славейков високо държи знамето на политическата сатира. Още през 1879 г. в хумористичния вестник „Остен“ той публикува голям брой сатирични стихотворения, епиграми, стихотворни фейлетони, продължава традицията на „Гайда“ и открива път на нашия следосвобожденски хумористично-сатиричен печат.

Особено остри са политическите му сатири. В „Песен на тираните“ Славейков се обявява срещу новите угнетители на народа, срещу кобургската династия и режима на Стамболов с неговото бясно русофобство:

На Витоша буран бучи,
виелица вее,
а в Ссфия тиран фучи,
Кубург се ширее.

Поетът обръща погледа си към народа, за да възпее неговите нови тегла:

Пламни, пламни, огън свети,
сгрей ме, сгорещи ме,
да се боря, да се бия,
дор надежда има.
Не е вече турски топуз,
а е наш народен. . .

В „Тамбуринката ми“ (1888) Славейков открито заявява, че тамбуринката му, която отново е стегнал, ще пее за Русия. Още по-силно любовта към великата славянска страна е изразена в стихотворението „Русия ни свободата със кръв извоюва“. Тя е противопоставена на вредната политика на западните империалисти и техните агенти в България. Писано през 1881 г. по повод на превратa, извършен от Батенберг за отменяване на конституцията, стихотворението е изпълнено с твърде силни борчески призиви:

Да станеме, всите немци
вкупом да изпъдим,
господари в земята си
с Русия да бъдем.

През същата 1881 г. Славейков напечатва своя превод на Пушкиновата стихотворна приказка „Дядо, баба и златна рибка“. Отнасяйки се твърде свободно към оригинала, той вмъква редица актуални елементи. Например героинята на поемата иска пълномощия:

Да съм волна, що сакам да чиня,
да издавам закони, укази,
да управям сама, както мен ми скивне —
да не смее никой да пошукне;
мен да гледат, само мен да слушат.

Ясно е, че тук Славейков иронизира и изобличава опита на Батенберг да отмени конституцията и да получи пълномощия — опит, който предизвика буря от негодуване сред народа и прогресивната интелигенция.

Остра политическа сатира представя и стихотворението „Марий и Сула“ (1887). В него Славейков рисува новите тирани в страната (той има пред вид в конкретния случай Ст. Стамболов и В. Радославов), които мамят надеждите на народа при смяната на един тиранин и насилник с друг. В периода след Освобождението той продължава да използува и баснята. Славейков не си затваря очите и пред социалната язва, която разкъсва народното тяло:

той вижда пропастта между бедни и сити и в редица оригинални и преводни стихотворения дава израз на социалния си протест („Ода на празната кесия" по Йован Змай Йованович, „Работниците" по Ф. Фрайлиграт, „Песента на ризата" от Т. Худ, „Българската кесия", „На работниците"). Изобщо и след Освобождението Славейков продължава своята преводаческа дейност, която е започнал още през 40-те и 50-те години. Ако в миналото е превеждал главно от руската поезия, сега той разширява кръга: превежда от английската, немската, чешката поезия (Гьоте, Хайне, Бърнс, Байрон, Фрайлиграт), като продължава и преводите си от руски, украински и сръбски.

Няколко стихотворения-изповеди са особено характерни за обществените позиции, нравствената твърдост и демократизма на Славейков. Той иска да умре

независим, непотисник,
на тирани ненавистник,
на подлеца обличител,
на свободата рачител.

В „На думи и на дело" той заявява, че пъди лицемерите, мрази ласкателите, гази предателите. Неговата твърдост е намерила израз и в оригинални и преводни стихотворения, като „Мой човек" (от азербайджанския поет Мирза Шафи Вазех) и „Изтрошил бих всичките окови".

Изтрошил бих всичките окови
на злочестите робове;
изгорил бих всички книги,
всите умствени вериги
и науки гнили що плодят,
и човека в мрак що водят.
Бих изтребил мисли тъмни,
та на света свет да съмни,
да възникнат чувства нови —
не от чемер и отрови,
а от дух, живот народен,
живот волен и свободен!

Действително в стихотворенията, писани през тоя период, композицията често е разтегната, допуснати са слаби и бледни публицистични места, но забележителна е демократическата последователност на поета. Честността, патриотизмът му, верността към демократическите завети на Възраждането, непримиримостта към народните врагове са възпети просто и искрено в изпълненото с твърде силни сатирични ноти стихотворение „Стар бунтовник на палтото си". Гражданската лирика на Славейков в годините след Освобождението несъмнено допринася за затвърждаването на демократическите традиции в нашата нова литература.

Неговата жива поетическа сила звучи и в редица стихотворения, посветени на природата и любовта („Планински върши спят в нощна тъма", „Вечер", „Балканът", „Ниви", „Полето", „Есен", „Дребнушки").

*

Поезията трябва да се постави на първо място в разностранната литературна дейност на П. Р. Славейков. Той израства като гражданин-поет, дълбоко свързан със своето време, с демократическите и реалистични традиции в развитието на българската литература. Неговата поезия отразява

важни обществени явления, служи на народа, обявявайки се срещу всичко гнило, консервативно, назадничаво и хищническо, спиращо неговото движение напред. Разбира се, Славейков не достига до идейната висота, до политическата и социална смелост, до историческия оптимизъм на Ботевата поезия. Но това не отменя реалистичния и национален характер на неговото творчество, неговия граждански, патриотичен патос.

Трябва да се подчертаят още редица важни черти на поезията на Славейков: богатството и разнородността на тематиката, което значи по-разностранно отразяване на живота; жанровото разнообразие; постиженията в областта на художественото майсторство и богатството на поетическите форми; заслугите за развитието на нашия поетически език, така добре изтъкнати от Вазов през 1895 г. (в речта, която произнася на първия си юбилей). Вазов характеризира значението на Славейков в историята на българската поезия по следния начин: „Родолюбец горещ, ум богат, всестранен, той даде най-силния подтик на народното свестяване; писател, поет даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българския език статуя с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията. Душа упорито желязна, Славейков пренесе като твърд гранит всичките бури на една мъчна епоха и служи за тръбач на въздишките и ламтенията на цял един народ, внимателно вслушан в неговото сладко и громко слово."

Славейков разработва както гражданската, така и интимната лирика; застъпва широко баснята, сатирата, епиграмата; в областта на поемата неговото творчество представя важен етап в развитието на тоя литературен вид у нас; той създава българската детска поезия. Славейков познава превъзходно езика на народа, използува умело неговите богатства — както от живите говори, така и от народното творчество, проявява тънък езиков усет, има ухо за нюансите на речта, за нейната мелодичност, за словното богатство на народния език, към който обаче никога не пристъпва безразборно. Той усъвършенствува стиха, затвърждавайки силабо-тоническото стихосложение в поезията ни; извлича нашия стих от фазата на несръчните опити на първите стихотворци, придава му сила и изразителност, умело си служи и със стиха на народната песен. В тази област Славейков продължава започнатото от Н. Геров и Д. Чинтулов, но отива много по-напред, постигайки богати ритмични форми, звучност и музикалност, строфично разнообразие. Несъмнено, когато днес четем стиховете на Славейков, не можем да не открием на известни места езикови архаизми, грапавини в ритъма, звукови дисонанси. Но трябва да се пренесем в епохата, когато тия стихове са създавани, трябва да познаваме състоянието на нашата тогавашна поезия, за да можем да разберем огромната заслуга на Славейков като художник, като майстор на стиха и езика. Голяма част от неговите творби и днес продължава да увлича и обайва със своята свежест и непосредност, с ударната си и изразителна сила.

Славейков черпи от два богати извора — народната поезия и великата руска литература. Използувайки тяхната съкровищница, той обогатява творческия си опит, прави решителна крачка напред в творческото си развитие, израства като поет-реалист, спомага решително за затвърждаване на реалистичния метод. Разбира се, въпросът за художествения метод на

Славейковата поезия не може да се решава опростено. В това отношение картината е по-сложна. Славейков извървява като поет дълъг път, преминава през различни литературни влияния. Преди всичко голяма част от поезията му има сантиментален и романтичен характер — и то не само интимните му любовни стихотворения, но и творбите с историческа тематика — от „Спомен" („На запад слънцето трепти, едва гори") до поемите „Изворът на Белоногата", „Бойка войвода", „Кракра Пернишки". И това е съвсем естествено — Славейков започва да пише едва в една епоха, когато разрушаването на патриархалните отношения и измененията в психиката и съзнанието на обществото представят благоприятна почва за развитието на сантиментализма, възраждането на историческото самосъзнание и перспективите на национално-освободителната борба дават широк път на историческия и националния романтизъм. Поради особената историческа съдба на българската литература художествените школи и течения, характерни за европейските народи от края на XVIII в. нататък, у нас се явяват със закъснение, застигат се и се преплитат. Това може нагледно да се види дори в индивидуалния творчески път на един писател като П. Р. Славейков. Първите учители на Славейков в поезията са сантиментални романтични поети (гръцки, сръбски, руски). При сантиментализма и романтизма школуват и неговите съвременници — Н. Геров, Г. С. Раковски, Д. Войников, В. Друмев, Ил. Блъсков и др. Обаче когато навлиза активно в острите обществени борби след Кримската война, когато насочва сатирата си към социалните недъзи на своето време, налага се да потърси нови оръжия, нов художествен подход. Руската литература (Пушкин, Гогол), руската критическа мисъл (Белински) му показват пътя на реализма. Цялата сатира на Славейков от 60-те години нататък е изградена върху реалистична основа; някои дори откриват в нея наченките на българския критически реализъм.

Разбира се, не е възможно, нито е нужно в поезията на Славейков да се отделят в дестилирана форма елементите на отделните методи. Романтизмът и реализмът могат да съжителствуват не у един поет (Пушкин, Лермонтов); оттук и споровете, които често се водят между литературоведите. По-важно е да се определят общите художествени контури на едно творчество; при Славейков те се движат преди всичко между романтизъм и реализъм.

Когато се говори за мястото на Славейков в историята на българската поезия, не може да не се отбележи още една негова заслуга — той е първият надарен преводач на поетически творения в нашата литература. Като изключим първите му преводи от гръцката, сръбската и турската поезия, трябва да се изтъкнат преди всичко неговите преводи от руски; те за пръв път дават представа на българския читател за творчеството на Пушкин, Лермонтов, Шевченко, Колцов, Плешчеев, Крилов, Язиков и др. Към тях трябва да се прибавят и преводите от Гьоте, Байрон, Бърнс, Змай Йованович, Худ, Фрайлиграт, Неруда.

Преводаческата дейност на Славейков има и един особен аспект. Твърде често у него преводът се превръща в претворяване; върху основата на чуждата творба той изгражда свое оригинално произведение. Така са възникнали редица стихотворения („Спомен", „Мудно ходи нашето време" и др.). Това е своеобразно „побългаряване" в областта на лириката. Славейков практикува побългаряването при преводите на прозаични произведения (тук той е също твърде продуктивен преводач). Поетическите преводи на Славейков зна-

чително разширяват литературната култура на българския читател през епохата на Възраждането и в първите години след Освобождението.

Когато се определя обликът на Славейков като поет, трябва да се изтъкне още едно обстоятелство: в неговото творчество се отразява една забележителна поетическа индивидуалност. Той въвежда в нашата лирика по-сложните душевни преживявания, по-богатия вътрешен живот, по-широкото и по-пълно възприемане на света; по-силно и подчертано изтъква обществената мисия на поезията, което води до търсене на значителното в действителността и до активното отношение на художника към обществените проблеми.

Поетите, които идат след Славейков, особено Ботев и Вазов, наследяват постиженията на неговото творчество, израстват върху традициите на неговата реалистична гражданска поезия, използуват творческия му опит като майстор на езика и стиха. Без творчеството на Славейков е немислимо развитието на българската реалистична поезия.

*

Поезията е наистина сърцевината на творческото дело на Славейков, но тя не изчерпва силите и възможностите му на писател, не утолява цялата му огромна жажда на художник. От най-ранни години Славейков дава многообразен израз на своите творчески пориви — пише статии, фейлетони, хумор, мемоарни творби и др. Когато се обгърнат и анализират тия произведения, писателят Славейков се разкрива в пълния си творчески образ, нашата представа за твореца се обогатява, без дори да се вземе пред вид останалата му, твърде разнообразна, книжовна дейност — статии и изследвания по исторически, фолклорни, етнографски, езикови и други въпроси.

На първо място трябва да поставим интереса на Славейков към художествената проза; той е засвидетелствуван твърде рано. Още в „Смесна китка“ (1852) Славейков прави опити като прозаик: помества кратки разкази с нравствено-поучително съдържание („Примери добродетелни“), описания на страни, народи и животни, биографични очерци. Подобни опити намираме и в по-късните му издания — в календарите му, в „Гайда“, „Македония“ и другаде. Славейков превежда разкази, повести и романи; някои от преведените произведения побългарява. Но не се развива като белетрист. Неговите постижения са в друга насока — в областта на мемоарната проза. Още в 1858 г. той печата в „Цариградски вестник“ спомен под наслов „Историята Медникарова. Как се калих за списател“, а в първите броеве на „Гайда“ (през 1863 г.) помества интересните, написани духовито спомени от учителската си дейност „Как съм станал гайдар“.

Но несъмнено най-хубавите творби, които Славейков създава в тая област, датират от годините след Освобождението, когато отдалечен от епохата, която описва, той може да я види в целия ѝ релеф. Между тия творби на първо място стои неговият предговор към „Български притчи или Пословици и характерни думи“, писан в края на 80-те години. Това са наистина забележителни страници, извънредно ценни по съдържание, написани живо и искрено, с много хумор. В тях се разкрива голямото майсторство на мемоариста Славейков. Тия спомени започват просто и непосредно, без всякакви предварителни пояснения: „На 1843, като излязох от Свищовското училище, през лятото станах изпърво частен учител в къщата на Цонча казанджията,

а три месеца след това услових се даскал в Долня махала. Тогава бях на 16 години. Борбата между гръцките владици и българите патриоти беше във възраждението си. . .“ Следва известният епизод за сатирата, която Славейков е написал срещу гръцките владици, затварянето му в митрополията и срещата с клисаря дядо Кольо, който му казва: „Да би мирно седяло, не би чудо видяло.“ Тоя епизод е разказан така живо, че никога не се забравя. Поставяйки си за задача да обясни как е възникнал у него интересът към пословиците, фактически Славейков проследява живота си в първите учителски години, когато преследван от търновските владици, е трябвало непрекъснато да се мести от село на село и от град на град. Познавателното значение на този разказ е голямо. В лицето на Славейков виждаме съдбата на българския учител през средата на миналия век. Той е трябвало да се бори с неимоверни трудности, да разбива многобройни предразсъдъци, за да може да върши своята просветна работа. Паметна е случката в с. Михалци, Търновско, където местният чорбаджия поставя работата на селския говедар по-високо от работата на учителя.

Не е било леко да се преодоляват тия трудности; те са довеждали понякога до отчаяние младия учител. Гръцките владици и техните съюзници — селските и градски чорбаджии и попове — го преследват навсякъде. В първите години той не може никъде да се задържи за по-дълго време. Ето един момент от собствения му разказ: „През пролетта на 1845 г. Неофит и секретарят му Костаки, кимни още на мене за пустата оная песен, взимаха случай да се вмесят в селските работи и да ме изместят из Калифарево. Като излязох от там, аз ходих по селата около Търново да търся да се заловя някъде за учител и през лятото на пет места се залавях и заседявах де по две, де по три недели или месец най-много, додето ме разберяха Неофит и Костаки на къде съм и чрез влиянието си върху чорбаджиите и поповете да ме изгонят. Така пробавих аз три или четири недели в Дебелец, две недели в Кованлъка, в Царова кория месец, неделя в една махала в Лясковец, и най-после и от там като ме изпъдиха, ударих пешком през селата надолу и срещнах — нейде учител си имат вече, нейде училище нямат. И тъй от село на село, та се запрях чак в Бяла.“

Скитанията на Славейков из села и градове имат тая положителна страна, че той опознава непосредно живота на народа, натрупва множество наблюдения и впечатления, изучава със страст неговите пословици и поговорки, песни и приказки. Тук, сред народните низини, се калява гражданинът и общественикът, тук израстват фолклористът и ценителят на народното творчество, тук се ражда писателят. Тия страници в спомените, в които се разказва за събуждането на писателското призвание у Славейков, са интересни и ценни не само за биографа му. Те имат голяма стойност с оглед на развитието на нашата литература през епохата на Възраждането изобщо, защото посочват, че изворите на тая литература се крият дълбоко сред народа. За Славейков това е несъмнено — той в онзи момент все още няма други учители освен народните песни и приказки, освен непосредните разкази на хора от народа. Но това е вярно и за редица други писатели, които покрай подтиците и подбудите, които получават чрез общуването с нашата и чуждата литература, черпят и непосредно от народните поетически традиции. Славейков рисува просто и прямо: изгонен от Бяла, „без пари, без пул, с една платнена торбичка на рамо, в която нямаше освен малко селски хляб и сол,

две глави червен лук, две гръцки книжки за прочитанье и една тетрадка със записки на избраните ми думи", той попада в село Пиперково, в кръчмата на дядо Драган — един от ония надарени, но неизвестни народни разказвачи, които със своята дарба да разказват живо и увлекателно могат да съперничат на най-добрите белетристи. Младият Славейков го слуша прехласнат цяла нощ. И той отбелязва в спомените си: „Пиперково е паметно за мене не толкоз по тая неприятна случка на поповско спотайване, поради което се изложих на дълги разправии с неприветливите пиперковски кучета, нито по неудобствата за пренощуванье в калния и влажен бордей, а по едно друго обстоянье, може би за читателите не толкоз важно, но за мене не лесно забравимо. Пренощуванъето ми в Пиперково ми е дало пръв път повод да се помъча да стана нещо като писател български."

Спомените на П. Р. Славейков, написани като предговор към „Български притчи или Пословици...", са едно от най-интересните произведения на българската мемоарна литература. С богатството от данни за биографията на своя бележит автор, със занимливите картини из живота на народа през епохата на робството, с искреността и живостта на разказа, с чувството за хумор те имат само един предходник — автобиографията на Софроний Врачански „Житие и страдания грешнаго Софрония".

Със спомените на Славейков към „Български притчи" са свързани и спомените, озаглавени „Епизодът" (1885). Те са снабдени с един обширен „Предговор", в който Славейков излага някои свои възгледи за литературата и особено подчертава, че не е имал възможност специално да се школува за писател: „Като самоук и самозван писател ние сме се подвизавали, както сме знаяли и додето сме могли; чирак за писател не сме седели, а прогимназия не сме избадали, в гимназия за калфалък матуритетен изпит не сме държали, защото на времето ни таквиз заврънгачки нямаше; тестир от стари майстори не сме вземали, защото таквиз не затекохме." В самия „Епизод" се разказва за оня момент от живота на Славейков, когато през 1846 г. поради преследването на търновските владици той е принуден да прекъсне учителството и шест месеца прекарва като чирак в бащиния си казанджийски дюкян.

В ръкописите на Славейков се пазят откъси от автобиография, която той е замислил и писал след Освобождението и която не е успял да завърши. Самите откъси в повечето случаи са необработени, но въпреки това в тях личи несъмненият талант на Славейков като мемоарист-разказвач. В тия спомени писателят се връща към най-ранните години от своя живот, топло чувство го води към тях, в далечината образите получават особени отсенки, тон на хубава, вълнуваща интимност. Авторът е успял да придаде емоционална атмосфера на своя спокоен разказ, на образите, които дири и възкресява. Ето как започва разказът за майка му, починала рано: „Аз не помня майка ни насъне, при всичко че много съм искал барем на сън да видя приликата ѝ и много пъти съм си въобразявал и втълпявал съм в ума си това, което съм дочувал за нея, че дано ми се вести поне на сън да я видя: но не би, не ще и да бъде вече. И тъй аз, сиромах, петимен съм останал на тоя свят на майчина милост и галене, което ми се чини да е най-сладкото и най-утешителното нещо." От онова, което е чувал за нея от близки, от разкази на баща си, Славейков изгражда с малко черти, без много подробности, прекрасния образ на своята майка — един от най-хубавите образи на българската жена, която познава нашата литература. Все тъй взирайки се в миналото, писателят изважда от неговия мрак още редица образи — на

майчиния си роднина Куку Миню, на мащеха си, на майсторите и чираците в бащиния си дюкян и др. Те се рисуват на фона на картини от живота на Търново през първата половина на миналия век, свързват се със случки от биографията на самия Славейков. Верен на своя стил, и тук той използува много често хумора, който придава на разказа повече живост и правдивост. Трябва да се съжалява, че Славейков не е успял да завърши и дообработи тия автобиографични разкази — така, както са започнати, те свидетелствуват, че от тях би могла да се получи богата по съдържание и увлекателно написана художествена творба. Тия разкази още веднъж потвърждават, че Славейков притежава значителни качества като разказвачи мемоарист.

Важен момент в литературното дело на Петко Славейков се явява и неговата публицистика. Тя не е събирана и издавана пълно досега, което представя голяма трудност както за изучаването и опознаването на една блестяща страница от литературно-обществената дейност на Славейков, така и за цялостното изследване на историята на нашата обществено-политическа мисъл и журналистика през епохата на Възраждането. Публицистиката е важно оръжие в обществената дейност на Славейков; той не изпуска това оръжие почти до края на дните си, редактирайки многобройни вестници — от „Гайда" (1863—1867) до „Правда" (1888). Като се вземе пред вид и обстоятелството, че Славейков от най-ранни години е сътрудник на голям брой други вестници и списания, може да имаме представа за размера на неговото публицистично наследство.

Темите на Славейковите статии са твърде разнообразни, но никога не са откъснати от проблемите на обществената действителност, свързани са с борбите, които той води като гражданин и обществен деец. Актуалността на неговата публицистика личи преди Освобождението в многобройните статии, които посвещава на черковния въпрос, на тежкото положение на народа, на грабителствата на чорбаджиите, на народната просвета и образование, на стопански въпроси, на модите, на положението на жената в обществото, а след Освобождението — на такива важни политически явления като защитата на конституцията и на демократическите права на народа, борбата срещу русофобската политика на Стамболовото правителство и т. н. Актуалността се проявява не само в избора на темите, но и в страстността, с която воюва за патриотизъм и демократичност.

Славейков е отзивчив и деен журналист и публицист, той се вълнува от обществените проблеми и събития, отзовава се бързо и живо, пише много и постоянно — и при това с открито изразен граждански темперамент. Към това трябва да се прибави живостта на неговия стил, хуморът, който често избликва в статните му, сочният език, който черпи най-хубавите си качества от езика на народа. Програмната статия на „Гайда" започва с думите: „Долуподписаният известявам на всичките по света мъжки и женски българи, че моя милост, след толкоз и толкоз беди и теглила, що прекарах, най-подир, изкара ме честта ми гайдар да стана..." В тоя духовит тон е написана цялата статия. Той е характерен за „Гайда" изобщо — като сатиричен вестник, в който широко се използува богатството на народната реч. В статиите в „Македония" хуморът се явява по-рядко. Славейков се стреми да убеждава преди всичко с логиката на доказателствата, привеждайки многобройни примери от живота. Неговите статии се основават на дълбоко лично

убеждение, което той защищава външно спокойно и отмерено, но с истински вътрешен пламък. Но когато е необходимо да се действува бързо, за да бъде провален противникът, той отново прибягва към хумора и иронията.

Голям дял в творческото дело на Славейков заемат хумористичната и сатиричната проза. Става дума за произведения, на които хумористичният и сатиричният тон са основна същина. Славейков е един от създателите на нашия хумор и сатира. Преди всичко Славейков редактира няколко хумористично-сатирични вестника, от 50-те години започва да издава хумористични календари, които придобиват голяма популярност и играят важна роля в обществените борби. Славейков пълни тия издания почти сам, проявявайки необикновена плодовитост, използувайки всички хумористични и сатирични вестникарски видове — фейлетона, хумореската, диалога, баснята, епиграмата, афоризма, приказката и т. н.

Кои са били учителите на Славейков в хумора и сатирата? Могат да се посочат руски, сръбски и гръцки автори и произведения, които е познавал и чел. Но той се е учил преди всичко от хумора на народа, изразен в народните приказки, анекдоти, пословици и поговорки, а също тъй и от живата народна реч в непосредните разкази на хората от народа. В родния си град, в казанджийския дюкян на своя баща, през годините на своето учителстване в села и градове, в обществените борби, при които винаги е общувал непосредно с народа,Славейков е опознавал и изучавал неговия хумор, усвоявал е гъвкавостта и остротата на народната реч, умението на хората от народа да разказват увлекателно, интересно, духовито. За формирането на неговия хумористичен стил огромна роля са изиграли народните пословици. Не се касае само за постоянното им използуване, но за възприемане на техния афористичен стил, за усвояване на хумористични обрати. Като низа от пословици звучат например прокобяванията в „Нова мода календар за 1857 г.“, без да може човек лесно да отдели народната пословица от сътвореното от писателя: „Таз година, който стане по-рано, по-рано и ще се обуй, по-рано и ще пропей. Който осъмнува на хана, ще замръкнува на пътя. Таз година, който е посеял, ще жъне; който е посадил, ще бере. Който прави големи мисрафи, без да се схесапя прихода, той ще пропадне, а който прикъста и спестява, той ще големи доходи да си докара.Таз година, който залавя млого работи, малко ще свършува, и който най-млого бърза, най-подир ще остава. Таз година трябва да се плевят нивите с време; да се кърпи съдраното, доде е малко; което може да се свърши днес, да се не оставя за утре; всеки ден си върши работата самичък и да се не облягаш на другите. Който се надее на добро от люцки ръце, той пасе ветрове“ и т. н.

Славейков използува и най-малките хумористични форми, за да отрази действителността, да насочи вниманието към тежкото положение на народа, да изобличи пряко или косвено неговите потисници и експлоататори. В същите прокобявания за 1857 г. той говори не случайно: „Таз година ще има млого болести, ала най-млого ще върлува тежката болест на сиромашлъка, огницата за пари, а най-люта ще бъде безпаричната треска, за която мъчно ще се намярва цяр; по някои места ще зле да воюва и повлечището на модата.“ И по-нататък: „Колкото за времето, то ще бъде непостоянно, сутре смях, вечер плач, по-млого ще бъдат тъги, желби, плачове, грижи, теглила и неволи, а радост — като капка в море.“ Тия думи прозвучават като действителна прокоба за българския народ, защото отразяват неговото истинско

положение. Верен на метода си, Славейков намира такава своеобразна форма да изрази отношението си към робството и да протестира срещу него.

Хуморът и сатирата на Славейков са вършели изключително полезна обществена работа, служели са на борбата за обществен напредък. Славейков насочва това силно оръжие срещу гръцкото духовенство и гъркоманите, българските чорбаджии, модите, невежеството и предразсъдъците, бездарните писатели и журналисти и т. н. Че неговите изстрели са постигали целта си, показват последиците, които са се стоварили върху Славейков — не само яростни нападки и ругатни, но спиране на вестниците, заплашвания и затваряния.

Търсейки разнообразни форми за своя хумор и сатира, Славейков стига до фейлетона. Той го използува пръв в българския печат или поне пръв създава фейлетона като художествен вид. Тая негова заслуга може да бъде споделена само от Раковски („Пиршество на турски велможи" в „Предвестник Горскаго пътника", 1856). Като образци от фейлетоните на Славейков могат да се посочат „Кръщението на едно дете от Григоровата компания" (1862), „Как съм станал гайдар" (1863), „От пусто горе тилилейско" (1863), „Светът своето ще каже" (1873), „Какъв трябва да бъде един владика" (1874) и др. В тях са разработени обикновените теми на Славейков: гръцкото фанариотско духовенство, алчността на чорбаджиите, модите, невежеството и т. н. И тук главното средство на изобличение са хуморът и иронията. Отново наблюдаваме умението на писателя да използува народната реч и народния хумористичен стил на разказване и изобличение.

Славейков прави няколко опита в областта на драматическото творчество: диалози и публицистични сцени, комедията „Малакова" (може би и комедията „Днешната ни търговия" във в. „Шутош" от 1873 г.) и драмата „Старозагорченката". Тези опити, предизвикани от практически нужди, свързани с обществената дейност на писателя, не свидетелствуват за особени постижения, но все пак разкриват интересна страна от литературното дело на Славейков. Той има положително отношение към театъра, което е проявил както в отделни статии и изказвания, така и в художественото си творчество. На първо място трябва да се споменат неговите диалози. В годините, когато се създава българският театър, диалозите играят значителна роля — в тяхното представяне на училищни и читалищни сцени (ако може да се говори за сцени изобщо) намира израз зараждащият се интерес към театралното представление. Тия диалози, свързани по тематика с актуални обществени явления — училищен живот, борба срещу гърцизма, стремеж към напредък и т. н., — изпълняват обществена функция, донасят непосредно до зрителя идеите. Славейков е написал редица диалози, използувайки често и мерената реч. Те са били изпълнявани с успех както поради актуалността на темите, така и поради живия език и хумор. И тук писателят използува хумора, още повече че по-голямата част от диалозите имат сатирична отсянка, насочени са срещу обществени и лични човешки слабости, осмиват често увлечението по модите.

От хумористичните диалози Славейков стига до мисълта да напише комедия. И тя се появява на страниците на „Гайда" през 1864 г. — „Малакова. Комедия в едно извършване". В тия седем сцени, повечето с различно място на действие, Славейков е въвел две основни теми: увлече-

нието по модите и отношението между по-възрастна жена (вдовица) и втория й мъж (по-млад, но беден). Главният удар е насочен срещу модите. Славейков е искал да покаже несъответствието между социалното и културно развитие на българина и новите форми на живот, които се пренасят и възприемат отвън. „Малакова" е момент от голямата борба, която общественикът, журналистът и поетът Славейков води срещу чуждите моди, нахлуващи в страната. Това е борба за запазване на българското, здравото, самобитното в живота и морала на нашия народ. Но, както бе посочено, тая борба има и икономическа основа: модите, свързани с внасянето на стоки от западноевропейските капиталистически страни, водят до разорение на българския производител-занаятчия и нанасят тежък удар на българското стопанство. Оттук и страстта, с която Славейков води борбата.

Комедията „Малакова" е слаба като литературно произведение, с нестройна композиция, незадълбочени образи, неизяснени отношения между героите. Но тя не е минала незабелязано за съвременниците — била е четена и дори играна (в Цариград, Пловдив и Русе) и е оказвала въздействие върху зрителя, насочвайки неговото внимание към пакостното увлечение по модите. За интереса към нея е допринасял и комизмът на някои сцени, в който немалка роля играе езикът на героите, изграден върху диалектни ефекти. „Малакова" днес има само историческо значение — като един от най-ранните опити в историята на българската комедия.

Славейков прави опит да напише драма — след Освобождението публикува части от „Старозагорчанката", трагедия в пет действия, в стихове (1883). Драмата е замислена интересно — да разкрие съдбата на младата и образована учителка, старозагорчанката Донка, пленена от турците след опожаряването на Стара Загора. Темата дълго е привличала творческото внимание на Славейков, защото е била свързана със силни и героични лични преживявания. Обаче драмата не е завършена, за да може да бъде преценена като художествена творба. Все пак трябва да се отбележи, че в нея има отделни живи сцени и сполучливи опити за психологическа характеристика.

Образът на Славейков като творец се закръгля и от неговите писма, ценен извор за биографията на писателя и за характеристиката на неговата личност. В тях се разкриват разнородните интереси на Славейков, обществените му стълкновения, дълбокият му стремеж да се самообразова, раждането му като писател, първите му творчески трепети и вдъхновения. Написани искрено, със свойствената на Славейков живост, тия писма съдържат важни страници от вътрешната биография на писателя. От писмата му до Н. Палаузов, писани през 50-те години, ние узнаваме за неговия копнеж да се снабди с руски книги, да се запознае с големите руски писатели-реалисти, да се учи от тях. Забележителни са и писмата на Славейков, отправяни след Освобождението било до политически лица, било до неговите деца. В тях е изразена гражданската доблест на патриота. Славейков учи децата си да обичат отечеството и народа и смело да се борят за своите идеали.

В писмата на Славейков се разкрива живият човек, с неговата неизчерпаема енергия и завладяваща жизненост, с горещото му родолюбие, с неподкупната му честност. Това не са само свидетелства за всекидневието на един живот, но и творчески документи. През епохата на Възраждането, когато печатът не съществува или е слабо развит, писмата играят

роля на своеобразна публицистика (такива са писмата на Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Раковски). Те се оформят като самостоятелен епистоларен жанр и заслужават вниманието на литературоведите. Между тях писмата на Славейков са едни от най-интересните, защото носят всички белези на публицистичната му страст, на хумора и стила му.

Когато се проследява творческият път на Славейков, не могат да не се отбележат и неговите литературно-критически статии. Те не са много на брой; Славейков не се е проявил като активен литературен критик; той е давал израз на своите литературно-естетически възгледи не само в специални критически статии, но при най-различни случаи — в публицистични статии, писма и т. н. Преди всичко трябва да се изтъкнат големите му заслуги като редактор и издател, като литературен организатор, като покровител на млади таланти. При него започва литературната си дейност Христо Ботев — Славейков обнародва в „Гайда" през 1867 г. стихотворението му „Майце си" и пръв дава оценка на таланта му. Имаме всички основания да смятаме, че за Ботев се отнасят думите, които пише през юли 1868 г. в „Македония": „Жалко е, че между нашите писатели не виждам не само поетически таланти, но нито таквизи, които от наклонност поне да се занимават по тази част на книжнината ни. Едного само познавами от младите наши момък с поетически способности, но и той или не ни пише вече нищо, или нищо не обнародува и не издава, което е не малка загуба за нашата книжнина." За Славейков вероятно остава неизвестно, че Ботев е обнародвал през януари 1868 г. във в. „Дунавска зора" в Браила стихотворението „Към брата си". Не случайно Ботев се обръща към Славейков — през 60-те години той е не само признат и популярен поет, но и утвърден литературен авторитет, показал на страниците на „Гайда" своите реалистични позиции.

В трудния път на писател-самоук, „роден — според неговия собствен израз — във време твърде непоетично, прекарал години усилни... в тежка борба за съществуване, сред живот съвсем прозаичен", Славейков трудно е създавал литературната си култура, бавно е установявал своите естетически възгледи. Така както са ни познати в тяхната най-завършена форма, те са създадени под несъмненото и силно влияние на руската реалистична литература. „И най-силните таланти — заявява той — имат нужда от едно систематическо изучение, а в лишение от него необходими са много четение и много работение, за да може да достигне някой до едно възможно усъвършенствуване." Тъкмо това съзнание го кара да се взира внимателно в руските книги, които попадат в ръцете му. Той чете Белински, както се вижда от едно от писмата му до Цв. Недев; в 1860 г. превежда в своя статия цитат от великия руски критик. Особено впечатление му прави откъсът „Двамата приятели" от „Мъртви души", където писателят-реалист се противопоставя на романтика, и го превежда през 1858 г. в „Цариградски вестник".

Но Славейков изгражда литературно-естетическите си възгледи и вкусове и върху онова, което намира в българския печат през 60-те и 70-години, върху традициите на българската литература, върху собствения си опит и особено чрез дълбокото опознаване на народното поетическо творчество. Той го оценява високо — като изящна словесност, като най-значителното художествено постижение на българския народ.

Активен писател и публицист, Славейков живее през известен период с мисълта за критическа дейност. В 1859 г. помества във в. „България" критични бележки под наслов „Книжевни забележвания". Те имат особена задача, както сам Славейков пише: „Наумил съм от новата 1859 г. да следвам кога как ще ми времето дава и знанията ми допущат, да правя разбор на статиите, които се вместят в двата наши книжовни органа, в „Цариградски вестник" и „Книжиците", и то тъкмо в отношение на езика и още понякога в отношение на съдържанието им, ако те се покажат вредителни."

Действително Славейков проявява голям интерес към проблемите на езика. Във вестниците си често засяга езикови въпроси, ратувайки винаги за чист и жив народен език, против архаизмите и изкуствените форми и думи. В своята интересна, своеобразна статия „Десетте заповеди на писателите" (1866) той отделя на езика три точки. Между другото отбелязва: „Да отбягвате от всякой език накамарен, претоварен и препълнен. Най-простият е най-добър. Да пишете така, щото лесно да се прочита." На езика посвещава и отделни статии: „За нашия книжовен език" (1870), „За изучаване на българския език" (1882).

Следейки внимателно развитието на българската литература, той се интересува и от други проблеми: самобитността на литературата, нейното изоставане, преводите, побългаряванията. Пише специална статия за романа — „Що е роман?" (1870), дава възторжен отзив за Друмевата драма „Иванко" (1873), полемизира подробно с Войниковата оценка на същата драма (1873). Говорейки за романа, Славейков изтъква, че неговата задача е „да представлява человеческия живот в своите разнообразни отношения". Той се обявява срещу ония „сентиментални господжи, а че и господиновци", които смятат, че романът има само един предмет — любовта. Славейков проследява историята на европейския роман и стига до извода, че задачата на съвременния роман е „да се углъби в народния живот, да изнесе от него мисли, които движат този живот". Не „чудновати събития" и „свръхестествени борби" трябва да бъдат предмет на романа, но общественият живот с неговите конфликти и движещи сили.

Ясно е, че Славейков защищава реалистичния роман, който рисува значителни обществени сцени и разкрива самобитността на националния живот. А такъв роман сега имат русите. Затова и когато минава към състоянието на българската литература и към перспективите за създаване на български роман (условията за това вече назряват), Славейков изрично препоръчва пътя на руската литература: и нашите романисти — „ако би ний имали честта да имаме романисти... трябвало би да ударят и те в тоз път, в който русите ударили, дето ще се каже да пишат романите си на наше народно основание. Но като романисти още нямаме, ний изказваме това мнение като едно напомняние към младите писатели, които може да се заловят някога да пишат." В края на статията Славейков още веднъж се връща към руския художествен опит: „Най-после ний ще повторим още веднъж да кажем тука, че в романите, новелите и приказките нам ни най-вече аресва руският начин на писание."

Изхождайки от тия позиции, в оценката си за драмата „Иванко" Славейков изтъква преди всичко нейния реализъм: „Най-хубавото в тази нова драма е това, че характерите са одържани до поразителна вярност. Няма нищо ни в мислите, ни в думите, което да не е естествено, а няма нищо несвоевременно и несвойствено на положението и на състоянието в живота на дей-

ствуващите в нея лица; а това е най-главното.“ Тъкмо от това гледище Славейков полемизира с Д. Войников. С подробния анализ, който прави на драмата и на Войниковата рецензия, Славейков показва несъмненото си умение да се вглъбява в литературните творби и сполучливо да разкрива техните художествени достойнства. А това е най-същественото качество на критика.

Литературно-критическата дейност на Славейков — писател с огромен авторитет за епохата — подпомага развитието на българската литература по пътя на реализма. Както с възгледите си, така и със самото си творчество Славейков се е борил за създаване на самобитна национална литература. Това внася още един важен положителен момент в целокупното му литературно дело. Макар и литературната критика да не е в центъра на неговата творческа дейност, с онова, което е написал в тая област, той се нарежда между нейните създатели и най-ярки представители през епохата на Възраждането — Друмев и Бончев, Каравелов и Ботев.

*

Литературното творчество със своите най-разнообразни прояви не изчерпва интересите и енергията на Славейков. Неговата книжовна дейност се закръгля с упорита работа в областта на фолклора, в резултат на което се раждат неговият ненадминат и досега по богатство сборник с народни пословици и поговорки „Български притчи пли Пословици и характерни думи“, записите на народни песни, статиите за героите на юнашкия епос, публикациите на предания и легенди. Петко Славейков се занимава с въпроси на възпитанието и образованието (съставя многобройни учебници и учебни помагала), с история, езикознание, етнография и навсякъде е дал своя по-голям или по-малък принос.

Обаче онова, което определя мястото му в историята на българската култура, е преди всичко неговото литературно творчество и най-вече неговата поезия. Оставил дълбока следа в развитието на българската поезия, създал забележителни образци в мемоарната литература, майстор на хумора, един от основателите на българския фейлетон, неуморен и смел публицист и журналист, великолепен познавач на българския език — всичко това хвърля ярко сияние върху писателския му образ.

Петко Славейков, който е самоук в най-хубавия смисъл на тая дума, който не е имал възможност да получи образование в големите центрове на културата, поразява с творческата енергия, със силата на своите творчески пориви. Излязъл от недрата на народа, дълбоко сроден с неговия живот, той израства като първостепенен писател и общественик, движен от най-чистите пориви на твореца, от дълбока, никога не угасваща любов към народа и родината — и то по път, изпълнен с много трудности, с големи изпитания, с тежки битки. Славейков наистина би могъл да каже за себе си онния прекрасни думи, които пише на дъщеря си през 1887 г.: „Блазе на тия, които могат да покажат раните си за отечеството.“ От жизнения си път обаче той носи не само раните си, но и блясъка на големи плодове, влезли в съкровищницата на нашата литература и култура.

Вазов дава висока оценка на неговото дело през 1895 г., когато на юбилейното си честуване заявява: „В този миг, когато изговарям тия

думи, когато присъствувам на едно тържество, назначено да отбележи успеха на българския дух, неволно ми иде на ума, налага ми се, гърми ми из въздуха едно благородно, едно голямо и звучно име: Петко Славейков! Да, Славейков, моят учител и нашият. . ."

Благоев го нарича „крупна фигура", „най-оригиналния и един от най-видающите се български стари дейци" и отбелязва, че „днешното поколение, както и бъдещите винаги ще си спомнят с признателно чувство, защото без предшествуващата деятелност на такива дейци като дядо Славейков не бихме имали възможност да вървим напред" (1895).

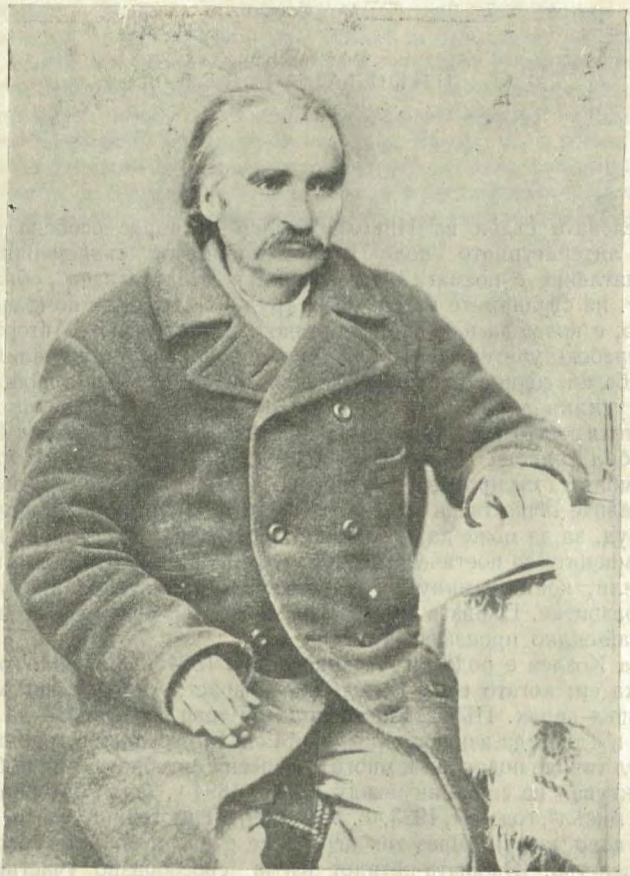
Петко Славейков е учител не само на Вазов, но в много отношения и на всички големи български писатели през втората половина на века — Христо Ботев и Любен Каравелов, Алеко Константинов и Пенчо Славейков. Без неговото дело мъчно бихме могли да си представим по-нататъшното развитие на българската литература.

НИКОЛА КОЗЛЕВ

Писателската съдба на Никола Козлев е твърде особена — той се явява на литературното поле късно, прави на съвременниците си силно впечатление с поемата „Черен арап и хайдут Сидер", обнародвана през 1868 г. на страниците на сп. „Общ труд" (Болград), и по-късно не написва нищо, с което да надхвърли литературния си дебют. Авторът, неизвестен бесарабски учител, който при това се подписва с инициалите Н. К., има зад себе си години страдания, оскъдици, непосилен и робски труд, безкрайни усилия да получи по-високо образование. Пътят на малцина наши писатели както през епохата на Възраждането, така и след Освобождението е бил толкова тежък и мъчителен. Козлев излиза от народните низини, трябва да си пробива път в борба с безразличието и невежеството на изостаналите обществени слоеве, с тежките и убийствени условия на наемния труд, за да може да задоволи своята жажда за култура и да разгърне несъмнените си поетически дарби. В тая жестока борба той похабява немалко сили, което неминуемо се отразява отрицателно върху творческото му развитие. Първата му печатна творба се явява и неговото най-зряло и най-силно произведение.

Никола Козлев е роден в Лясковец през 1824 г. На една година загубва майка си; когато е на 12-годишна възраст, умира баща му и той остава кръгъл сирак. Първата последица от това е — трябва да напусне училището и с труд да изкарва прехраната си. За тия тежки години Козлев ни е оставил твърде подробни и много интересни автобиографични бележки, които е диктувал на своя син между 1889 и 1894 г. (вж. „Автобиография", сп. „Родна мисъл", год. III, 1923, с. 296—339). Три години той е воловар. Започва отново да учи. През тоя период се разгаря борбата срещу гръцкото духовенство. Юношата-патриот взема своеобразно участие в нея. В лясковските черкви богослужението се е извършвало на гръцки. Един неделен ден през 1841 г. Козлев издебва бабичката, която чисти черквата, и изнася всички гръцки богослужебни книги, скрива ги, а след това ги изгаря. Изчезването на гръцките книги предизвиква силно вълнение в Лясковец. Постъпката на Козлев е част от борбата, която се води срещу гръцките владици, и намира подкрепата на будното патриотично гражданство. Той обаче трябва да премине през нови изпитания, докато намери възможност да продължи образованието си. Прави опити да се занимава с търговия (става бакалин), слугува, работи като градинар в Провадийско и Силистра. Това са едни от най-тежките години в живота му. По тоя случай той пише: „Бахчеванството е едно от най-варварските занятия. Рядко

може да се намери човек с човещина. Затова много от тези, които се разболяват на бахча, защото няма кой да ги погледне и им донесе вода, кога поискат, а всички гледат кога ще умрат, умират безпомощно. Няма гра-

Никола Козлев

дина, в която да няма гроб или два, макар че отиват все здрави и млади хора („Автобиография", с. 316).

Жаден за просвета, през 1845 г. Козлев отива да се учи в Елена при прочутия тогавашен учител — руски възпитаник — Ив. Момчилов; на следната година се озовава в Пазарджик, където учи при Никифор Попконстантинов, също руски възпитаник; през 1847 г. отива да учи в Свищов. През 1848 г. осъществява дълго таената си мечта да продължи образованието си в Русия. Разпродава имота, получен в наследство от родителите си,

и тръгва за Одеса с един свой сродник. Обаче измамен и ограбен, той трябва да остане в Кишинев почти без средства; тук следва три години в семинарията като слушател (1848—1850). Престоят на Козлев в Русия има решително значение за неговото по-нататъшно развитие и особено за събуждане на литературните му интереси. Ние нямаме преки сведения за четивото му през този период, но не може да има съмнение, че тук той се е запознал с руската литература, разширил е своята литературна култура.

След Кишинев започва нов период от развитието и дейността на Никола Козлев. Той става учител първоначално в Лясковец (1852—1856), след това в Бесарабия (до 1868 г.), отново за кратко време в Лясковец (към 1868 г.), в навечерието на Освобождението в Бесарабия, след Освобождението известно време в Лясковец, с. Стражица, с. Плаково. Като учител Козлев прави редица реформи (отхвърля килийната училищна система; в Лясковец пръв въвежда чиновете, за което бил обвинен от свещениците в „безбожничество"; другаде заменя старата метода за обучение на децата със звучната метода). За този период от дейността на Козлев трябва да се отбележи, че той не се затваря в класната стая, не се задоволява само с просветно-училищната си работа. Това е периодът в навечерието на Кримската война, която събужда надеждите на нашия народ за освобождение.

Опознал отблизо тежките страдания на народа и експлоатацията, на която е подложен от турските феодали и техните български съюзници — чорбаджиите, израсъл с легендите за героичната хайдушка съпротива, имал възможност да се запознае с прогресивните традиции на руската литература, дълбоко да обикне руския народ, Никола Козлев не може да остане настрана от национално-освободителното движение в годините след Кримската война. Нямаме много подробни данни за неговата дейност през този период, но не можем да не отбележим няколко характерни епизода, в които се проявява неговият горещ патриотизъм. В навечерието на Кримската война Козлев е арестуван, обвинен като бунтовник, и откаран под строга стража, окован във вериги, в Шумен, защото не позволил в негово присъствие да хулят руската армия и защитил нейната чест. Макар и освободен след 15-дневен затвор, за турските власти той завинаги остава подозрителна личност. Към края на Кримската война Козлев взема участие в организирането на въстанието на капитан Никола, агитира из търновските села, събира четници. След неуспеха на въстанието той избягва в Бесарабия. Тук през 1866 г. създава своята патриотична поема „Черен арап и хайдут Сидер". Завърнал се в Лясковец към 1868 г., Козлев взема участие в създаването на революционна организация, среща се с Левски, когото крие в тавана на училището. Заподозрян от турците, трябва да напусне отново родното си място, избягва в Румъния, където се занимава с градинарство, а по-късно вероятно се прехвърля в Бесарабия като учител, където дочаква Освободителната война. За съжаление липсват каквито и да са данни за дейността на Козлев през последните години преди Освобождението. Но за неговите патриотично-революционни настроения говори поетическото му творчество през тоя период.

Първите литературни опити на Козлев не са достигнали до нас. Той е започнал литературната си работа под въздействието на общия подем на нашата литература през 60-те години, на руската литература, с която се е запознал в Кишинев, на народното творчество, с чиито героични образи е живял още от детинство. Най-ранната зарегистрирана дата в неговото

литературно развитие е 1866 г. — през тази година написва в бесарабското село Шекерли Китай, където е учител, поемите „Черен арап и хайдут Сидер“ и „Бовол Гольо и мечка стръвница“ (обнародвани две години по-късно в сп. „Общ труд“). През 1876 г. в Одеса Козлев издава книгата „История на хайдут Сидеря и неговът бивол Голя. (По народно предание)“. Тя съдържа произведения, писани през последните десет години, всички свързани с легендарните подвизи на хайдут Сидер. Това са, от една страна, преразказани народни предания и легенди, а, от друга — поеми и стихотворения. В първата група спадат разказ за борбата на хайдут Сидер и черен арап, „Бащин дар на хайдут Сидер при венчилото му“, „Геранският богат бей, неговий страшен бик и Сидеровите юначни биволи“, „Сидер за курбанът си мели брашно на воденица, биволът му Гольо убива там една мечка стръвница“. В същата книга са поместени трите поеми: „Черен арап и хайдут Сидер“, „Борба на геранският бей бикът с хайдут Сидерова бивол Голя“ и „Бовол Гольо и мечка стръвница“. В 1883 г. Козлев издава втора книга „Стар помян“, в която влизат освен обнародваните в първата книга три поеми още редица епически и лирически стихотворения. Трябва да се предполага, че голяма част от тях са писани преди Освобождението или по време на Освободителната война. Такива са двете стихотворения, посветени на смъртта на двете деца на Козлев, починали от холера в Бесарабия. Към края на Освободителната война е писано обширното стихотворение „Въстание на българите и подвиг на Русия за освобождението ѝ в 1876 г.“, в което Козлев описва тежкото положение на българския народ под турска тирания, разобличава безразличието на западните капиталистически държави към съдбата на нашия народ, говори възторжено за руската армия, която тръгва на поход за освобождението на нашата родина. Козлев възпява храбростта на руските воини и дава израз на признателността на българския народ към братята-освободители. В същата книга са поместени две стихотворения, свързани с природата — „Замръзнал Дунав“, „Пролет и Великден“, и три стихотворения на исторически теми из миналото на Търново.

От тоя преглед на произведенията на Козлев, които можем да отнесем към периода до Освобождението, се вижда, че неговото поетическо дело не е особено богато, но то е изпълнено преди всичко с патриотични настроения. В центъра на неговото внимание е съдбата на народа и родината — било като говори за борбите в навечерието на Освобождението и Освободителната война, било когато потърсва в миналото легендарния героичен образ на хайдут Сидер. За силата и подвига на тоя български юнак, излязъл из народа, Козлев създава цял цикъл. Очевидно е, че тоя образ му е направил необикновено дълбоко впечатление, запечатал се е в неговото въображение, за да израсне в поетическите му произведения като символ на силата и мощта на нашия народ.

Козлев се е спрял не случайно на тоя образ. Хайдут Сидер е историческа личност. Роден към 1726 г. в Лясковец, обикновен земеделец и кираджия, той получава изключителна известност със своята сила и храброст. Народът създава легенди за неговите подвизи, за смелостта, с която се противопоставя на турците, за закрилата му над пострадалите от турските насилия. На Козлев, слушал още от детинство многобройните предания за хайдут Сидер, неговите подвизи правят силно впечатление и

той въплъщава образа му в своите произведения. Най-ярко, най-силно тоя образ се разкрива в поемата „Черен арап и хайдут Сидер".

Написана в енергичен четиристъпен хорей, с рими, които се редуват по две, поемата започва със следната картина:

Появил се й грозен юнак,
на бял коня черен арап
сред Дунавско равно поле,
кого срещне — сече, коле.

В девет друма той вързлува,
зимя, летя там лудува,
не смей птичка да прехвръкне,
нито пътник да замръкне!

Девет пътя са запрели,
девет скели запустели,
двеста села почернели,
девет града погрознели.

Козлев рисува образа на „черен арап" — турски феодал-разбойник, който е потопил в ужас Дунавската равнина, превърнал е в свои слуги цялото българско население: селяните не смеят да излязат на полето, овчарите — да изкарат стадата си, търговците — да тръгнат на път, момите — да отидат на беленки, а момците — на седенки. Още в първите стихове се чувствува близостта на Козлев до народната песен: той изгражда образа на „черен арап" и рисува картината на народното бедствие със забележителна простота и сила, с поетически средства, присъщи на народната поезия. Тук са и обикнатите народни числа (девет друма, девет пътя, девет скели, девет града, девет кази, девет гори), и ясната синтактична постройка на фразата („Девет пътя са запрели, девет скели запустели"; „Момите му слугуваха, момците му робуваха"; „Заплакали девет кази, екнали са девет гори"), и типичното хиперболично изказване, което придава сила на образите, и свежият, жив, непринуден език, почерпен както от разговорната народна реч, така и от богатата езикова съкровищница на народното творчество. Към това трябва да се прибави и ритъмът на стиха: хореят не звучи изкуствено в една художествена атмосфера, която изхожда преди всичко от народната поезия; ритмичната схема е изобщо твърде еластична и често преминава в народните осмосрични размери. По тоя начин в стиха на поемата зазвучават народно-поетически интонации.

Народността на творбата се състои преди всичко в образите, в изображението на живота на народа, във въплътената идея за необходимостта от борба срещу злото, срещу тиранията, за силата на народа и неговата неизбежна победа над чуждия гнет. На „Черен арап" е противопоставен хайдут Сидер — „буен юнак, огнен аждер". Той чува жалбите на народа, натруфя се със самур калпак, взема дряновия си кривак и дръпва синджира на русите си биволи. „Бучат бури, ечат гори", обаче хайдут Сидер не се бои. Додето се зазори зората,

девет бърда той премина,
и до три ми бели реки,
и четири вити лъки.

Ето стига „поле божурово" и разпряга биволите да ги напои на извора. „През димни ми тъмни мъгли" го съзира „черен арап" и се спуска върху него с коня си. Започва най-драматичният момент в поемата: двубоят между

Сидер и „черен арап“. Следвайки композиционните похвати на народните юнашки песни, Козлев си послужва с диалога: преди започване на двубоя двамата противници си разменят гневни реплики. Силата и устремността на хайдут Сидер, предизвикан от обидните думи на „черен арап“, са нарисувани особено динамично:

Ех, че рипна, та подскочи
и юнашки скок прескочи:
девет лакти на високо,
девет лехи на широко.

Развъртя се като хала,
та се впусна върх арапа —
закипяха в силни жили
две юнашки люти кърви.

Начена се страшна борба
среди зимна тъмна мъгла;
сабя фучи, въздух пищи,
кривак трещи, поле ечи!

Борбата е дадена на фона на природата — огромно поле в зимна тъмна мъгла; въздухът пищи, полето ечи. Нещо повече, цялата природа изтръпнала следи тая необикновена борба.

Бял аждрахан хрипти, цвили,
реват, сумтят руси бивли,
сиви вълци по могили
настръхнали и завили.

Смаяли се и зверници,
слисали се всички птици,
по синьото горе небе
на витло се орел вие.

Трябва да се признае силата на поетическото въображение, която Козлев притежава: той поставя борбата на хайдут Сидер и „черен арап“ в една действително грандиозна, фантастична рамка, близка до атмосферата на народното творчество. Победата е на страната на Сидер, макар че той е без кон, без „сабя дамаскиня“, без „дълга пушка багдаткиня“, без „аравийски остър маждрак“, а само със своя дълъг кривак. Поетът дава още един внушителен момент, който засилва напрежението: срещу човека се изправя конят, който е видял падналия си в кърви господар. Конят се разиграва сред полето, „ехти, фучи, страшно реве“ и полита като фъртуна върху Сидер. Сидер седи смаян, сам сред полето, няма кой да го отърве. Но той не изгубва присъствие на духа и се обръща към своя кривак:

Огъвай се, жилав бъди!
Превивай се, не се чупи!

В тоя момент Сидер си спомня пакостите и злините, които е причинил конят, и това му вдъхва смелост:

Млади момци да го зобят
с отбор зърно немерено,
млади моми да го поят
с бистра вода немътена.

Млади булки да го чешат,
дълга грива да му плетат,
жални песни да му пеят,
с дребни сълзи да го къпят.

Образът на животното се превръща в олицетворение на робския гнет и господарската жестокост. В страшния двубой между човека и коня отново побеждава българският юнак. Сякаш се разнасят зимните мъгли след тая победа, сред полето еква радостната песен на Сидер — „гръмнаха ми девет гори,/разнесе се в девет кази":

Я ставайте вий, орачи,
и идете при ковачи,
железа си наострете,
плугове си натъкмете!
. . . . . .
Сидер пее, вятър бучи,
песен носи, силно фучи. . .

Това е песента на освободения труд, призив към цялата родина за спокойна, мирна творческа работа, тържествена възхвала на живота, от който е паднало мрачното було на насилието и тиранията. Целият край на творбата прозвучава особено оптимистично, бодро и радостно.

Трябва да се пренесем във времето, когато тая поема е създадена и обнародвана, за да разберем дълбокото вълнение, което е събуждала у читателите. В лицето на „черен арап" те са виждали олицетворено своето вековно робско тегло, непоносимия политически гнет, жестоката икономическа експлоатация на турските феодали, а в лицето на Сидер — вечно живите сили на народа, които ще възкръснат, които вече се надигат, за да сломят робството и тиранията. Вековният враг — „черен арап" — е изобразен наистина като страшно чудовище, което е причинило неизброими нещастия на народа, но същевременно той е представен не като непреодолима сила, която притежава фатална власт. Напротив, неговата сила има край. И тоя край настъпва, когато се явява българският юнак. Всичките симпатии на автора са на страната на хайдут Сидер. Той е нарисуван не само със своята огромна физическа мощ, но и с моралното си превъзходство — бори се срещу едно зло, за отхвърляне на тиранията, за свободата, щастието и благоденствието на народа. В лицето на хайдут Сидер читателите са виждали олицетворение на своя идеал за народен борец, в неговата победа над „черен арап" — осъществяването на своята мечта за свобода, в неговия борчески устрем — въплъщение на идеята за въоръжената борба срещу робството, идеята за революцията. Оттук и дълбоката сила на въздействието на поемата. Служейки си с метода на революционния романтизъм, Козлев създава героично-патриотична творба, която е вълнувала силно широките читателски кръгове, била им е близка с образите, с поетическите похвати, с езика си, въздействувала е революционно върху тяхното съзнание, изпълвала ги е с увереност и ги е мобилизирала за борба. Такава е положителната роля на поемата в епохата до Освобождението, в това се състои нейното национално значение.

Тя е била посрещната с голям интерес още при появяването ѝ в 1868 г. За впечатлението, което е направила на съвременниците, свидетелствува възторженият отзив на Д. Войников, излязъл във в. „Дунавска зора" същата година (20 октомври 1868 г.), в който между другото се казва: „До тъз година за българина, на когото отечеството е една от най-прекрасните,

една от най-поетическите страни на Европа, нямаше живот от поетический свят, на когото стезите се намираха само по сборниците от народните ни, а най-паче юнашки песни. Но днес, слава богу, тъмните мраци, що закриваха небосклона на поетический ни свят, идат да се разбият от перото на един потаен и скромен наш роден поет, който под главните букви Н. К. крие — без никакво славолюбие — своето честно име и със своята героическа поема появява се над български горизонд, за да ни покаже в самата българска природа красотите на изгубений наш поетический свят. . ."

Поемата „Черен арап и хайдут Сидер" не е лишена от някои сериозни недостатъци: известна разтегнатост на композицията (особено във втората част на творбата), някои отстъпления от ритмичността, отделни несполучливо употребени думи и изрази. Повечето от тия недостатъци дразнят усета на съвременния читател. За времето обаче, когато поемата се е явила, те не са били от такова значение. Преди всичко трябва да се има пред вид, че българската литература до тоя период е твърде бедна откъм поеми. В 1845 г. излиза поемата на Н. Геров „Стоян и Рада"; но това е сантиментална творба, при това с големи художествени недостатъци. Сериозен опит прави Раковски с поемата „Горски пътник" (1857—1858), изпълнена с революционен патос, внушителна картина на страданията на българския народ. Но като поетическа творба тя има основни слабости, особено с изкуствено архаизирания си език. Известната поема на Райко Жинзифов „Кървава кошуля" излиза в 1870 г. (отделни извадки се печатат през 1869 г. във в. „Народност" — Букурещ). Поемите на П. Р. Славейков „Бойка войвода" и „Кракра Пернишки" са замислени и започнати още през 50-те и 60-те години, но са завършени и публикувани много по-късно. Най-хубавата негова поема „Изворът на Белоногата" бива обнародвана през 1873 г. Ясно е, че поемата на Никола Козлев „Черен арап и хайдут Сидер" е едно от най-ранните по време произведения на българската литература в тоя жанр, с несъмнени художестени качества, най-ярката, най-завършена наша поема до края на 60-те години. Ето защо напълно заслужено трябва да смятаме Никола Козлев за един от родоначалниците и създателите на българската национална поема. С тая своя талантлива творба той си е завоювал трайно място в историята на нашата литература.

С близостта си до народното творчество поемата на Козлев следва една традиция — опитите на Геров и Раковски. Но той проявява една ясно изразена творческа индивидуалност, създава един поетически образ върху основата на народни предания, но без да го пренася в своята творба от народната песен. Лично и народнопесенно в неговата поема се съчетават по твърде сполучлив начин; използуват се изразни средства, език, стих, но в образа на героя се въплъщава определена патриотична идея. Козлев налучква правилния път за творческо сближаване с фолклора. По тоя път вече е тръгнал Славейков, но поемите му още не са обнародвани; Раковски също има съзнание за него, но творческите му възможности са ограничени; Ботев му дава блестящ израз в своята поезия. Поемата на Козлев е в случая един важен етап. Чрез фолклора поетът осъществява по-лесно своята романтична концепция, създава творба с твърде ясни романтични черти.

Останалите поетически произведения на Козлев не достигат силата и художествените качества на поемата „Черен арап и хайдут Сидер", не

въздействуват по същия вълнуващ начин на читателя, не играят такава роля в национално-патриотичното възпитание на нашия народ, не допринасят за развитието на българската литература, не се издигат на нейното равнище в навечерието на Освобождението.

След Освобождението Козлев не успява да разгърне в нови произведения несъмнената си поетическа дарба, проявена в поемата „Черен арап и хайдут Сидер", не взема никакво участие в нашия литературен живот. Трябва да се имат пред вид тежките условия, в които Козлев живее. Обременен с голямо семейство, получил по застъпничество на М. Дринов, с когото се е познавал от Бесарабия, една малка пенсия (600 лв. годишно), той буквално мизерствува. За да може да прехранва семейството си, работи чужди лозя и градини. Умира в Лясковец през 1902 г. в крайна бедност. Българската буржоазна държава изоставя в пълна забрава автора на вълнуващата патриотична поема за народния юнак хайдут Сидер.

Но макар и живеещ при такива условия, Никола Козлев нито скъсва напълно с литературното творчество, нито остава безразличен към новата българска действителност. За съжаление до нас не са достигнали много негови ръкописи. От малкия брой чернови на негови стихотворения, почти всички незавършени, се вижда отношението му към нашия живот след Освобождението. В тия откъслечни редове се чувствува горчивината на човека, който стои близо до народа си, критицизмът на един честен народен труженик, протестът на писателя, закърмен с революционно-демократическите традиции на предосвободителната епоха. Козлев не може да приеме политическата поквара, насаждана от противонародните буржоазни партии, и критикува остро новата обществена действителност. Отвратен от онова, което наблюдава, той се обръща към героите от миналото, пролели кръвта си за освобождението на родината, да станат от гробовете си, за да видят какви негодници „лакомо й пият кръвта".

Известен интерес представя дългото стихотворение „Всенароден вопиющ глас", писано само три години преди смъртта на Козлев. В него е нарисувана картината на политическия разврат, на икономическата експлоатация, на която е подложен народът. Старият поет остро напада чуждата монархическа клика, разкрива, че държавният апарат е съставен от „кръвнишки разбойници", в Народното събрание се избират депутати „с турско възпитание", за управници и съдии — „улични безделници, денонощни комарджии".

Последните стихотворения на Никола Козлев нямат особена литературна стойност, те говорят за упадък на неговия талант, не стоят на равнището на българската поезия по времето, когато са писани, но те са ценен документ за будната обществена съвест на стария поет и за неговата любов към народа. Те още веднъж свързват автора на „Черен арап и хайдут Сидер" с прогресивните и демократични традиции на българската литература.

РАЙКО ЖИНЗИФОВ

Райко Жинзифов е от ония писатели, които времето значително преоценява, дава нов облик на литературната им дейност, изтъква на преден план нови страни от творческото им дело. За съвременниците си Жинзифов е бил преди всичко поет и преводач на поезия — неговите стихотворения и преводи постоянно се срещат в нашите списания и вестници през 60-те и 70-те години. Но днес тъкмо поезията на Жинзифов по-малко ни говори, тя има повече историческо значение — като документ за биографията на автора, като портрет на неговото вътрешно развитие, като свидетелство за мечтите и стремежите, лутанията и болките на част от нашата интелигенция през епохата на Възраждането. Днес изпъква друг момент от твърде плодовитата литературна дейност на Райко Жинзифов — неговата публицистика. Тя отразява разнообразните му интереси — политически, научни, литературно-критически — и разкрива ярко дълбокия му патриотизъм.

Жинзифов прекарва творческите си години далече от България, живее в руска среда, най-тясно е свързан с руски политически и културни дейци, извънредно много се интересува от руската и другите славянски литератури. Но той никога не се откъсва от развитието на своята родна литература, живее с нейните проблеми, сътрудничи непрекъснато в българските периодически издания, цялото му дело естествено влиза в нейните развойни рамки.

Ксенофонт Иванов Жинзифов (по късно променя Ксенофонт на Райко) е роден на 15 февруари 1839 г. във Велес. Бащата Йоан Дзинзиф е поклонник на гръцката култура, завършил е медицина в Атина, но понеже с нея не могъл да се прехранва, станал гръцки учител. Жинзифов получава първоначалното си образование в къщи, където научава много добре гръцки и където му бива внушен култ към всичко гръцко. Във Велес имало българско училище, но в него се преподавало само на черковнославянски, та Жинзифов не го посещавал. Той научил български по-късно при известния тогава учител Н. Тонджаров Самоковеца.

През 1856 г. става помощник-учител в българското народно училище в Прилеп, гдето по същото време е учителствувал Д. Миладинов. Жинзифов се сближава с него и под негово въздействие закрепва и се закалява българското му съзнание. Жинзифов е учител в първоначалното българско училище, Миладинов му помага в уредбата на училището. Дружбата на младия Жинзифов с Миладинов се оказва много полезна и в друга насока. Жинзифов почва да събира народни песни, някои от които са поместени в Миладиновия сборник, а други са обнародвани по-късно в наши перио-

дични издания. В Прилеп той въвежда и взаимоучителната метода. На следната година, по препоръка на Д. Миладинов, Жинзифов става учител в Кукуш. Тук развива голяма народнопросветителска дейност: въвежда в училището и в черквата български език, като по тоя начин отстранява силното гръцко влияние. При него са идвали да се учат не само деца, но и възрастни,

Райко Жинзифов

дори свещеници. Успехите на децата правели силно впечатление на родителите: в кратко време те се научавали да пишат и четат на български, докато за гръцки са били необходими две-три години. Родителите с удоволствие слушали онова, което им чели децата, защото го разбирали. След известно време в Кукуш пристига Д. Миладинов. Отново се проявява плодотворната роля на тясната дружба между младия Жинзифов и големия български просветител. До края на живота си Жинзифов остава пламенен и възторжен родолюбец. Още един момент има голямо значение за засил-

ването на патриотичните чувства на младия Жинзифов — възхищението му от делото на Раковски, личното запознанство и кореспонденцията му с автора на „Горски пътник“. Той разменя с него писма през 1858 и 1859 г. Забележителни са следните думи в едно от тия писма: „Помните ли защо, когато дойдох в Одеса, току-що чухте гръцкото ми име, първий ваш отговор беше: „Да си мениш името, ако си българин!“ Истинно, господине мой, колку неприлично ми се видеше името ми, не можам да ви докажам, щото веруи'ти ми, дури страм ми беше да го кажам другему. . . Проклети! Прочее вместо Ксенофон зедох име, с което преди две години ме викаше муж доблий и великодушен и най-голем родолюбец в Македония, Д. Хр. Миладинов. Това име ке го държам до последното си издихание. О! Да знайте колку се радвам, даже и се гордам“ (9. I. 1859).

Със събуждането на патриотизма на Р. Жинзифов идва и решението да замине да учи в Русия. През юли 1858 г. със своите собствени спестявания и с помощта на Д. Миладинов той заминава за Одеса. Записва се в Херсонската духовна семинария, но скоро се премества в Москва, където К. Миладинов, тогава студент в университета, му издействува помощ от Славянския благотворителен комитет. Средствата обаче ще са били недостатъчни, защото още в началото на 1860 г. пише за пари на баща си. В Москва започва същинската обществено-книжовна дейност на Жинзифов. Той попада в благоприятна среда, която спомага за разширяването на неговите знания и интереси. Тук се оформя и неговият светоглед. Жинзифов издържа успешно гимназиален изпит и в 1860 г. се записва в историко-филологическия факултет на университета, който завършва в 1864 г. със степен кандидат. Още като студент той печата първото си стихотворение „Гулаб“ в сп. „Български книжици“ (1860). Взема живо участие в уреждането на сп. „Братски труд“, което се издава от московските студенти. Тук помества статии, стихотворения, разказ, народни песни. В 1863 г. издава книгата „Новобългарска сбирка“, която съдържа оригинални стихотворения и преводи: от руски — „Слово за пълкът Игорев“, от чешки — „Краледворска ръкопис“, от украински — стихотворения и поеми от Т. Шевченко.

В Москва Жинзифов попада в средата на група български студенти, които се учат във висшите учебни заведения — К. Миладинов, В. Попович, Л. Каравелов, Г. Теохаров, М. Дринов, Н. Бончев, П. Каравелов и др. Голяма част от тях изпитват силното влияние на руските славянофили; славянофили са и мнозина от професорите в Московския университет. Жинзифов бързо се сприятелява с хората от Славянския благотворителен комитет и става пламенен славянофил; това дава силен отпечатък и на цялата му понататъшна литературна дейност. Върху тая основа се раждат по-късно и неговите полемики с Л. Каравелов; понякога те вземат твърде остра форма и се превръщат в открита вражда. Запознал се с идеите на руските революционни демократи, сближил се с руски революционери, Каравелов не може да възприеме безогледното славянофилство на Жинзифов. До края на живота си Жинзифов е сътрудник на славянофилските списания и вестници, активно участвува в Славянския събор в Москва през 1877 г., обявява се против обвиненията на Раковски срещу руското правителство във връзка с преселването на българите, поддържа тесни отношения с такива видни славянофили като И. С. Аксаков, Н.А. Попов, М. Г. Погодин и др. С оглед на това се оформя и неговото отношение към революционната партия в българската емиграция, той почти не сътрудничи в нейните вестници, не

споделя нейните възгледи в борбата около Книжовното дружество, стои определено на просветителски позиции. В острата си критична статия от 1864 г. за Жинзифовата книга „Новобългарска сбирка“ Каравелов отбелязва: „Ето, братя българи, каква полза може да ни донесе глупавият патриотизъм и заръждавялото славянофилство“ — и го нарича поет на славянофилското московско общество.

Действително, славянофилската идеология не позволява на Жинзифов да се ориентира правилно в големите политически и социални въпроси, спомага за неговото откъсване от българското революционно движение. Но заедно с това не може да не се изтъкне, че неговото славянофилство се ражда върху основата на искрения му патриотизъм и на любовта му към руския народ и руската култура. Интересът към робската съдба на славяните му прави близки всички ония, които й съчувствуват. В лицето на славянофилите той вижда преди всичко такива съчувственици, без да съзира техния панславизъм, без да се ориентира в реакционните им позиции по отношение на вътрешната политика на Русия. Жинзифов горещо обича славянството и неговата култура, прави много усилия, за да запознае българския читател с поетическото творчество на славянските народи. Използувайки интереса на славянофилите към съдбата на поробените славянски страни, Жинзифов развива забележителна публицистична дейност за осведомяване на руската общественост за тежкото положение на българския народ. Тук той се проявява като искрен патриот и неговите заслуги са огромни.

След свършване на университета Жинзифов става учител по старогръцки език в московските гимназии. Той продължава книжовната си дейност още по-усилено. Издава поемата „Кървава кошуля“ (1870), съдействува за основаване на Браилското книжовно дружество, помага на младите българи, които дохождат да се учат в Москва, печата статии, стихотворения и преводи из българските вестници и списания. Той сътрудничи на вестниците „Българска пчела“, „Време“, „Дунавска зора“, „Македония“, „Народност“, „Свобода“, „Век“, списанията „Български книжици“, „Общ труд“, „Читалище“, „Периодическо списание“, „Градинка“ и др. Неговото име все повече се налага в българската литература. През 1866 г. Жинзифов пътува из България. Още след свършване на университета той е искал да се върне в отечеството, за да посвети силите си на своя народ, но неблагоприятните политически условия са му попречили. По-късно той иска да намери учителско място в Румъния или Бесарабия (Букурещ и Болград), за да бъде по-близо до своя народ, но и това му намерение не се осъществява. В писмата му до М. Дринов личат опитите му да се намери в българска среда и да заживее между българи. На 5. IV. 1866 г. пише на Дринов: „Било що било, какво стане, нека стане, но аз твърдо и непоколебимо се реших да си вървя заедно със Станишева в Турско. . . Строго говоря, аз отивам в Турско на три месеца, но тоже говоря строго, аз там ще видя, ако има възможност да останам, ще останам тамо.“ На 10. V. 1868 г. заявява: „Как и да било, драги Дринов, но ако бог даде да получиш добри известия оттамо (от Влашко — *б. а.*) и се решиш с тамошните наши родолюбци и видиш, че може да се върши добра и верна работа, то ти не ще забравиш да напишеш мене и кому другему ще йе потребно да ся простим с белокаменната и като хвърлим учителството, да се заловим за некаква си друга работа. Като знаеш мойт живот, мойт характер, моите мисли и убеждения, моята охота към труд честен и благороден, тебе не ще ти бъде съвестно да рекумандуваш мене смело, ако се намерат

тамо занятия, соответствени с моите наклонности и стремления." Със същата мисъл за работа между българите, със същия копнеж по отечеството са живеели и другарите на Жинзифов — Марин Дринов и Нешо Бончев.

В Москва Жинзифов развива и друга, много важна дейност — сътрудничи в големите руски вестници и списания „День", „Москва", „Московские ведомости", „Современная летопись", „Православное обозрение" и др.; взема участие в редица сборници, посветени на славяните. В тях Жинзифов защищава българските интереси, излага тежкото положение на поробеното си отечество, напада гръцката пропаганда, осветлява руското общество по черковния въпрос, рисува турските жестокости при потушаването на Априлското въстание и т. н. Жинзифов отделя особено много място на борбата срещу гърцизма и фанариотското духовенство, на черковния въпрос, на историята на българската черква. Той посвещава и няколко ценни статии на българската литература. Със своята публицистична дейност Жинзифов придобива значителна известност в руския печат, гдето неговото дело е било ценено твърде високо.

И все пак Жинзифов не се чувствува задоволен от онова, което върши. Мисълта за родината постоянно го измъчва, чувствува, че не е достатъчно полезен на народа си. В моменти го обладава истинско отчаяние, особено към края на живота му. Към това се прибавя и неизличимата гръдна болест, която прояжда тялото му. Нейното начало трябва да търсим още в тежките студентски години, когато Жинзифов, както мнозина българи, се бори с нищетата. Условията, сред които е живял, са описани добре в стихотворението „На чужбина". В чуждата страна младостта увяхва напразно, радостта умира, очите леят горещи сълзи, „съвест го бие, безсоница душа му кършит, все мислит, все думат, не спиет". Природата тук е дива, северни вихри веят, силен мрак „пробива" и камъните, слънцето дори и денем не грее, а птицата замръзва, докато лети. Той лежи на дървеното легло в студената стая, самичък, гладен, измръзнал. В такива условия Жинзифов живее като студент. Бедността го измъчва до края на живота му — 15 февруари 1877 г. в Москва.

От книжовното наследство на Р. Жинзифов най-напред се хвърлят в очи неговите стихотворения. За да могат да бъдат възприети непосредно от съвременния читател, първата пречка е техният език. Причината не е, че писателят е повлиян силно от македонските диалекти. Поезия може да се създаде и на диалект — като регионална литература. Но не е там основната слабост на езика на Жинзифов. Още Каравелов в своята рецензия за „Новобългарска сбирка" отбелязва: „Р. Жинзифов щеше да направи подобре, ако да беше написал на македоно-българско наречие; с това той можеше да принесе нам голяма полза, защото щеше ни познакоми с богатството на нашия български език и неговото разнообразно развитие." Жинзифов излиза в същност от друго гледище — че литературният език трябва да представя синтеза на всички наречия, а също така да държи сметка и за редица исторически старинни черти. В предговора към „Слово за пълкът Игорев" („Новобългарска сбирка", с. 15) той казва: „Мие за български язик бройме той язик, кой ся говорит по цяла Македония, Тракия и България, между говорите на кой има малу много разлика, но мие като и секой българин не късоглед, не можиме да речеме, щото словото *рѣка* или *вѣдл* йе македонско или тракийско, а *ръкà*, *водà* йе българско, защото няма македонци, няма тракийци като отделни народи, а има само славяне-българе, имената

на кои може би имат си право в землеописанието, а не в народността." Изхождайки от това схващане за единен български народ и единен български език, Жинзифов смята, че за своите книжовни творби може да си послужи с всички наречия. Затова и езикът му действително представя смес от източнобългарски и западнобългарски елементи с прибавка на доста архаизми и русизми. Следователно той е до известна степен изкуствен и отдалечен от съвременния ни книжовен език.

Поетическата дарба на Р. Жинзифов не може да се почувствува извеснъж и непосредно. Тя рядко се показва с поразителна сила, рядко чувствата избликват поетически спонтанно, настроенията завладяват, образите са интересни, както е в следните няколко примера:

Майко злочеста, ти майко страдалница,
мътни са сълзи ти, как у Брегалница,
мътни са студни вълни.

(*„До българската майка"*)

Или началото на „Гарван":

Гарван, гарван, защо гракаш,
гарван, птицо чърна?
В сухи гранки тук-там скакаш,
не ли искаш зърна?

Със същата сила на израза и непосредност на чувството, дори с ярки образи се отличават „Здравица" от „Гусляр в собор" или началото на „Град":

Град коварен, град безверен,
град без божа благодат,
безнадежден, зол и черен,
град — бич кървав, тежок млат!

В тия стихове изразът е силен, а чувството е напрегнато и сгъстено.

За да разберем поезията на Жинзифов, за да почувствуваме нейното значение, трябва да се пренесем в епохата, когато е творена; тя е нейно огледало. Чрез стихотворенията си Жинзифов изразява чувствата и мислите, настроенията и желанията, скърбите и страданията на цяло поколение български дейци, особено на ония, които са се намирали в чужбина. Тъкмо носталгията е основният мотив на неговата лирика. Макар и далеч от родния край, поетът скита самичък „во чужда за мене земя", борят го ядни мисли, чувствата ту гаснат, ту горят, той мечтае за спокойствие и тишина:

Я искам сенка, я искам прохлада,
душевна я искам тишина,
че клето ми сърце доста вече страда
и се нагледа всякаква злина.

(*„Глас"*)

И тогава той чува невидим и таен глас — гласа на божия гняв, гласа на народа, който го зове към забравената родна нива, сочи му плуга, търси работници-орачи. Това е зов за дело, за жертва. И Жинзифов моли майка си, както Ботев иска от либето си, да му запее за народното страдание — „само не пей за любов. . ." Далече от родината годините са тежки и мъчителни, духът е винаги буден, съвестта е жива — поетът „все мислит, все думат, не спиет" и в безсъница вижда родната земя. Жинзифов е оставил твърде интересни документи за живота на българина в чужбина преди Освобождението. В това отношение особено характерни са стихотворенията „Жалба", „На чужбина", „Безсоница", „Сам себе си", „На Великден", „После смъртта С.

Филаретова". Жинзифов рисува бедността, безнадеждността и отчаянието, сред които са живеели много млади българи, отишли да учат в чужбина.

Далеч от родината, естествено, те ще си спомнят за нея с дълбоко вълнение. Във въображението им тя се рисува като благословена земя, нейният образ е горещо идеализиран. Жинзифов твърде често се пренася в родните места, за да намери утеха и успокоение в тяхната атмосфера. Ето, в стихотворението „Млади години" той вижда родната плодоносна нива,слънцето, което захожда, ведрото и чисто небе, вечерния вятър, който тихо вее. В тая незабравима родна обстановка е прекарал младостта си сред мили другари, момци и девойки, чиято скромност, естественост, простота и хубост сега възпява. В „Безсоница" мечтата го отвежда отново в домашната среда, сред която с особена любов е очертан образът на обичната сестра. Това е творба, изпълнена с интересни видения, богата с мисли и чувства. В стихотворението „Близ реката Вардар" той си спомня за хубавата родна природа: поляна с кичеста трева, славей пее сладко и мило, вятър люлее кротко листата на дърветата, радостно пасе виторог елен и играе бързонога кошута. Под високия клонест явор поетът кани своята любима да дойде, за да спре сълзите и изгони тъгата му.

Споменът за родното място възкресява твърде често и величавите сенки на миналото. Верен на своето време, чрез историята Жинзифов се стреми да събуди народното съзнание. В „Песен" се явява образът на Крали Марко; в „Сон" цар Симеон в „накитена със левски знамена" столица Преслав зове българския народ на оръжие — към победа и слава; в „Охрид" свети Климент „с народна дума свободна", с „душа чиста, безгрешна", „сос облекло Кирилово" поучава народа. В тия стихотворения се разкрива историческият романтизъм на Жинзифов, който не е изолирано явление в нашата възрожденска литература. Той е свързан с редица подобни творби и изразява характерни явления на епохата: „Похвала на древните болгаре и на отечеството им" от Сичан-Николов (1840), „Възпоминание" и „Двама приятели" от Д. Чинтулов, „Спомен" от П. Р. Славейков, „Предвестник Горскаго пътника" и „Горски пътник" от Раковски (1856, 1857), „Преслав" и „Преславските старини" от Х. Ангелов (1863, 1870). Обаче историческият романтизъм в лириката на Жинзифов има една своеобразна черта — носталгичността; споменът за миналото и тъгата по родните места се обединяват в силно и вълнуващо чувство.

С родното място са свързани и редица картини на страдания, мъки, теглила. Жинзифов непрекъснато подчертава, че народът тъне в тежко робство. С еднакво възмущение поетът говори както за политическия гнет на турците, така и за действията на фанариотското духовенство. Дори неговата ненавист в последния случай е по-силна. Тя е изразена в доста стихотворения, но особено в „Гулаб", „Гусляр в собор", „Вдовица". Вдовицата на Д. Миладинов тъжи самотна като кукувица, с разпуснати коси по плещите, кълне своята злочеста съдба, прегръща рожбите си и лее горещи сълзи. Нейните жалби разплакват гори, планини, поляни, градини, ниви, лозя — славеят престава да пее и слънцето не грее. Тъй силна е нейната скръб за двамата братя, загинали в цариградската тъмница. Още по-затрогваща е скръбта на майката в поемата „Кървава кошуля" — нейният единствен син е убит от турците. Тя носи неговата кървава риза, проклина злочестата съдба, разказва за смъртта на чедото си, заклева младите да се борят срещу насилниците и враговете на родината.

При тия картини мъка изпълва душата на поета, но той намира сили, за да посочи пътя на борбата, да закрепи вярата в сърцата, да подчертае народностното си съзнание. Първото средство е — омраза към онова, което е свързано с народните врагове, особено с гърцизма, и е чуждо на българските обичаи и традиции. Жинзифов идеализира българското, саркастично осмива ония, които се повеждат по чужди моди, които забравят родния си език и родните обичаи („Европеизъм в Шумен", стихотворението в „Прошетба", „Гусляр в собор", „Селянка", „На другоземецът"). Милкана от „Гусляр в собор" фанатично заявява:

Я сум млада бугарка,
име ми ет Милкана,
я сум чиста славянка,
у Бугария родена
от бугарски род
и бугарски плод.

Майка ми ет бугарка,
керка на чист бугарин,
имам кума бугарка,
вуйко ми ет бугарин
от бугарски род
и бугарски плод.

Тя обича българин, ще се ожени за него, защото държи за своята народност, за своя род. Кълне се, че ще кръсти децата си с български имена — Боян, Здраве, Драган или Стоян, а не с гръцките Ксенофон или Демофон. При смъртта си ще остави клетва да стори същото и синът ѝ.

С тоя възторг и твърдост е изпълнена и „Здравица" в „Гусляр в собор":

Треба вера, твърда клетва,
да сме верни ми до гроба,
да сме чисти като жертва,
като в майчина утроба.

Тая вяра е изразена в ред стихотворения, гдето често се превръща в гореща проповед срещу насилници и чужденци, а понякога и в публицистични тиради.

Преценявайки лириката на Жинзифов, трябва да отбележим още една нейна страна — близостта ѝ по образи и композиционни похвати с романтичната литература на другите славянски народи. Жинзифов е най-типичният и най-пълен поклонник на славянството в нашата възрожденска поезия. Той познава славянската култура твърде добре, вдъхновява се от нейните успехи, чувствува се син на една голяма племенна общност, която му вдъхва гордост и високо самочувствие. Заедно с любовта към родината, с патриотизма, той издига и славянската солидарност като щит срещу чуждото потисничество. Това се вижда особено в поемата „Гусляр в собор" — една от най-интересните творби на Жинзифов. Това е народна рапсодия — изпълнена с картини и образи, присъщи на романтичното въображение и романтичния вкус. В нея ние виждаме легендарния народен певец — гуслар, който буди народа си от сън, възпява неговата съдба, призовава го към борба, чертае неговия път към бъдещето. Сам авторът го нарича „новий Боян" и по тоя начин го свързва с епическия народен певец Боян на българската и руската старина. Образът на гусляря ни напомня и други подобни образи в европейските литератури (Осиан на Макферсън, древните барди на Герстенберг и Клопщок), а също и в славянските литератури, особено в полската (про-

БАН
Институт за

изведенията на Мицкевич и Словацки). Тоя образ представя още една връзка между българската и другите славянски литератури и особено между българския и славянския романтизъм. Изобщо поемата „Гусляр в собор" представя голям интерес от гледище на романтичния характер на Жинзифовото творчество. Тя заслужава внимание и във формално отношение — с нова за българската поезия метрика, с интересна композиция, с разнообразна ритмика. Въвеждането в композицията на нови моменти, нови лица, нови монолози и песни става чрез нова строфична организация, с нова метрика и ритмика. По-подробно проучване би ни навело на интересни успоредици в руската, полската и чешката литература както по отношение на съдържанието и образността, така и в областта на формата. Жинзифов е един от най-типичните представители на романтизма в българската литература през XIX в., но неговият романтизъм няма революционен характер; присъщи му са силни славянофилски черти, което естествено произтича от мирогледа.

Между поетическите творби на Жинзифов трябва да се изтъкне и поемата му „Кървава кошуля", която представя затрогваща картина на тежкия живот на българския народ в епохата на турското робство. В поемата се налага преди всичко образът на майката, която оплаква своя загинал син. Творбата представя силен протест срещу потисничеството и тиранията, което я е правело на времето доста популярна.

Жинзифовата поезия е твърде интересна по съдържание. Тя представя преди всичко психологически портрет на поета — с неговите мисли, чувства и настроения. Като замисъл съдържа богати елементи на поетическо виждане, на поетическо преживяване; дори формата (особено строфиката) като концепция представя голям интерес и говори за художническите търсения на автора. Но въпросът е в това, че Жинзифовото поетическо творчество остава преди всичко замисъл, твърде слабо реализиран. Дори и в тоя си вид обаче Жинзифовите стихотворения имат стойността на интересен документ за личността на един възрожденски деец, изтъкнат представител на българската интелигенция. От документ за личността те се превръщат в документ за епохата, което най-вече определя историческото им значение.

Към оригиналното творчество на Жинзифов принадлежи един разказ — „Прошетба" (сп. „Братски труд", 1862). Той е ценен преди всичко поради обстоятелството, че е една от първите оригинални повествователни творби на новата българска литература. Особена фабула не притежава — това са впечатления от разходка до едно българско село. Интересни са в него няколко неща: описанието на народния живот и някои народни обичаи, картините от българската действителност през средата на миналия век, отношението към гръцкото духовенство и чуждите западноевропейски влияния у нас.

Близки по характера и формалните особености на поезията на Жинзифов са и неговите стихотворни преводи. Той превежда от руски — „Слово за пълкът Игорев" и „Молитва" от М. Ю. Лермонтов; от чешки — знаменитата мистификация на Ханка „Краледворска ръкопис"; от украински — творби на Шевченко; от полски — една народна песен и др. В избора на превежданите произведения личат неговите вкусове и предпочитания. В „Слово за пълкът Игорев" и „Краледворска ръкопис" той вижда проява на славянския творчески гений и се гордее с неговите достижения. Жинзифов може да се увлече тъкмо от подобни творби, защото по светоглед и настроения е истински романтик. Вероятно с не по-малка гордост той е превел на руски песента за Орфей от мистификациите на Ст. Веркович (1867). Но особено любим

писател на Жинзифов е Т. Г. Шевченко. Нашият книжовник, както и други негови съвременници (П. Р. Славейков, Л. Каравелов), е превеждал украинския поет с любов и увлечение, защото е откривал в неговата личност нещо сродно и близко, а в стихотворенията му — особености, сходни с българската действителност. Затова Шевченко е оказал значително влияние и върху оригиналните му творения. Това личи в образите, в отношението към народния живот, в епитети и сравнения, отчасти в метриката и ритмиката. Обаче у нашия поет има твърде малко следи от топлия и задушевен тон на Шевченко, от неговия затрогващ лиризъм, от широтата на неговия поглед и от революционната му насоченост. Очевидно е, че се касае и за различия във величината на таланта.

Трябва да се предполага, че Жинзифов е познавал добре езиците, от които превежда, но преводите му имат езиковите недостатъци на оригиналните му творения. Понякога Жинзифов се отклонява твърде много от първообраза, та преводите му приличат на преработка. Такъв е например случаят с „Молитва" от М. Ю. Лермонтов. С повече вникване в характера на оригинала са преведени Шевченковите работи, които със своята дълбока задушевност са допадали силно на Жинзифов, но и там е сериозно накърнена свежестта на оригиналите.

Жинзифов е развил твърде широка дейност като публицист. Трябва особено да се изтъкне едно важно обстоятелство — огромната част от неговите статии и дописки е поместена в руския печат, предназначена е за руската интелигенция. Озовал се в Русия, за да получи по-високо образование, и останал там след завършване на университета, Жинзифов не само не скъсва с родината си, но смята за свой пръв дълг да осведомява руската общественост за нейната съдба. Оттук и особеният патриотичен патос, който облъхва неговите статии. Те имат за основна задача да разкрият тежкото положение на българския народ, да посочат големите обществени въпроси, които го вълнуват (особено голямо внимание Жинзифов отделя на борбата за черковна независимост), да покажат огромните трудности, които поробеният народ трябва да преодолява по пътя на своето политическо и културно развитие. Целта е, разбира се, ясна: да се спечели симпатията на руската общественост, да се осигури намесата на руското правителство за подобряване на участта на малкия славянски брат.

Публицистичните статии на Жинзифов имат твърде разнообразен характер, засягат политически събития, черква, културен живот, литература, етнография, фолклор и т. н., но целта е винаги една — да се събуди интерес към тежкото положение на българския народ. Дори когато обръща взор към миналото, той прави това все с оглед на настоящето. Такава е например голямата историческа статия „Отношенията на византийските императори към България при последните ѝ цареви" (1866). В нея Жинзифов рисува отношението на византийските императори към България, за да направи сравнение със съвременното гръцко духовенство. Патриотичните настроения в публицистичната му дейност личат още в една от първите му статии, излезли на български език — предговора към четвърта книжка на сп. „Братски труд". Ето една твърде характерна картина на българската робска съдба: „Българе! Каква е тая клета съдба на мила наша България! Какви са тия тежки български мъки, как напрежни, така и сегашни! Кини ся сърцето на човека, душата му не ще да се държи в тялото, кога човек си помисли каква гъста и мрачна мъгла покрива и още покрива небето на сирота ни мила Бъл-

гария и какви препятствия трябва да се надвият, за да блъсни слънце по замръзнатата българска земля, да озеленеят широки кичести полета, да дадат плод заборавените изсушени ниви, да разцъфтят плодовите дървета. . . да замлъкнат вещите кукувици, които кукуваха и до сега кукуват над България! България! Ядна България! Дали вишна божия сила те доварди от явната ти смърт? Или твоите народни начала, твоите народни сили са толку твърди, щото неможаха да те надвият толку и толку вражки противни сили?.."

За многобройните статии на Жинзифов в руския печат говори още съвременникът му М. Дринов в своя „Спомен за Ив. С. Аксакова": „Един от най-усърдните Аксакови сътрудници по български църковен въпрос беше покойний Райко (Ксенофон) Жинзифов, който току-речи във всякой брой на газетите „День" и „Москва" поместяше подробни известия из България. Освен в Аксаковите газети Жинзифов поместяше подобни членове още в духовний журнал „Православное обозрение", чиито редактори бяха горещи почитатели на Аксакова, в „Современная" летопись", която се издаваше при „Русский вестник", та че и в „Московские ведомости". Тие Жинзифови трудове. . . са принесли не малка полза за народното ни дело. Тука ще бъде уместно да кажем, че няколко месеца преди войната за българското освобождение, по приканата на И. С. Аксакова, Жинзифов усърдно беше се взел да състави за руската войска един пътеводител по Македония, която он, като сподвижник на Д. Миладинова, познаваше много добре. Но за жалост тая работа остана недовършена поради смъртта, която ненадейно постигна Жинзифова на 16 февруари 1877 г."[1]

В многобройните статии на Жинзифов прави впечатление богатството от факти и сведения за обществения живот в България. Особено подробно са проследени перипетиите на черковната борба. Жинзифов коментира всички нейни ходове, спира се подробно на позициите на Цариградската черква, дава постоянни извадки от документи и вестници, горещо защищава правото на българския народ за черковна независимост. Той следи внимателно българския печат, осветлява широко въпросите и с оглед на международната политическа обстановка. Жинзифов изтъква непрекъснато, че съдбата на българския народ е тясно свързана със съдбата на цялото славянство. Оттук и голямото внимание, което отделя на живота на славянските народи. Той се занимава подробно с живота на сърби, хървати, черногорци, чехи, твърде често разглежда полския въпрос, особено във връзка с избухването на голямото полско въстание през 1863 г. В редица случаи Жинзифов допуска грешки в оценката на политическите събития, изхождайки от славянофилските си възгледи и от официалните позиции на руското правителство. Не е трудно да се намери обяснение на политическите му заблуждения — за него Русия има изключително обаяние като страна, която исторически е предопределена да донесе свобода на поробената му родина. Ограничеността на политическите му позиции не му позволява да се ориентира правилно в ходовете на руската царска политика.

Пламенният патриотизъм на публициста Жинзифов проличава особено в статиите и дописките, в които рисува бедственото положение на българския народ, насилията на турските власти. Той непрекъснато извлича от българския печат данни за ужасите, на които е подложен поробеният народ, и ги довежда до знанието на руската общественост. Неговите коментарии са обик-

[1] М. Дринов, Съчинения, т. III, с. 486.

новено кратки, но категорични, остри, смело разобличаващи турското правителство. В тях се разкрива както горещият родолюбец, така и умелият и даровит публицист и писател.

Жинзифов е обнародвал в руския печат и няколко обстойни и твърде интересни статии върху развитието на съвременната му българска литература: „Димитрий и Константин Миладинови" (1862) — биография на двамата братя; „Несколько слов о сочинениях болгарина Раковского" (1863); „Болгарская литература [и] Болгарские поэты" (в сборника на Н. В. Гербел „Поэзия славян". С.-Петербург, 1871). В последната статия Жинзифов твърде подробно и сполучливо описва състоянието на тогавашната българска литература. Излага положението на България под турско робство, ролята на гръцката пропаганда, първите български книжовници и книги, засилването на руското влияние, очертава значението на Н. Геров, П. Р. Славейков, Г. С. Раковски, М. Дринов, Л. Каравелов, Д. Чинтулов, В. Попович, Ил. Блъсков, Й. Груев, Д. Войников и др. Също тъй подробно проследява преводната литература и периодичния печат. Изложението е ясно, добре обосновано, в общи линии правилно. Изобщо тая статия на Жинзифов е много интересна като момент от развоя на българската литературна история. Към нея Жинзифов е приложил и хубава характеристика на Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Д. Чинтулов.

Това са главните прояви от книжовната дейност на Жинзифов. Тяхното значение е предимно историческо. Чрез творенията на горещия патриот и поклонник на славянството ще почувствуваме вълненията, мислите, стремежите и идеалите на цяло поколение. Тъкмо от това гледище е интересна и ценна личността на автора им. Жинзифов е представителен тип на редица български дейци, раснали и работили при почти еднакви условия. Той е мечтател по настроения, романтик по предразположение и искрен патриот. Отдалечен от родината, той се чувствува самотен, потиснат, неспособен да изпълни, както трябва, дълга си към своя народ. Това съзнание за отчужденост от родната среда, за невъзможност да помогне непосредно на отечеството си, за безизходност е измъчвало твърде много Жинзифов, както и повечето му другари. Това личи добре и в лириката му, особено в стихотворението „Сам себе си":

Затова я сам себе ненавиждам, не любам,
че години си млади безполезно я губам,
че я майка си любех, а я нея оставих,
че я любех сестра си, а и нея забравих,
че я често си казвах: я сум слаб и безсилен,
та я младост изхабих все намръщен, ухилен.
. . . . . .
Затова я сам себе ненавиждам и мразам,
че си казвах, що земля безполезно я газам.
Че я целий свят любам, а сум станал и бродам
я едничък, самичък, като скитник без рода. . .

Това душевно състояние довежда Жинзифова по-скоро до смъртта. Действително в неговата смърт има нещо трагично; при подобни условия умират далече от родината и С. Филаретов, Ив. Шопов, Н. Катранов, К. Геров, Н. Бончев — без да са завършили делото си, без да са осъществили патриотичните си стремежи. Чрез поезията си Жинзифов дава израз и на тяхната трагична участ. В историята на българската литература той се очертава като писател с разностранни интереси, като истински романтик, като горещ патриот и възторжен поклонник на славянската култура.

ДОБРИ ВОЙНИКОВ

Добри Войников е не само писател, но и театрален деец, който през 60-те и 70-те години на миналия век развива забележителна театрална дейност и прави големи усилия, за да сближи своя народ със завоеванията на европейската култура. От неговата биография заслужават да бъдат отбелязани няколко важни момента. Роден на 10 ноември 1833 г. в Шумен, учи при видните възрожденски учители Сава Доброплодни, Сава Филаретов и Иван Богоров. Особено силно влияние оказва върху него първият от тях. Гръцки възпитаник, С. Доброплодни е имал познания по европейските литератури, познавал е също театралното изкуство. Той пробужда у учениците си интерес към родното минало, разказва им съдържанието на чужди сензационно-приключенски романи, организира през 1856 г. първото театрално представление в Шумен. Вероятно първите интереси към театъра както у Войников, така и у Друмев възникват под влиянието на Доброплодни. Тук се прибавя и друго обстоятелство — като юноша Войников наблюдава живота на полската и унгарската емиграция, които се настаняват в родния му град след революцията в 1848 г. За пръв път той вижда европейски форми на живот — с вечеринки и балове, театрални представления и оркестър. Емигрантите представят унгарската пиеса „Беглецът“ и италианската комична опера „Кръстникът“; унгарецът Шафран основава оркестър, в който участвува и Войников като цигулар. По време на Кримската война в Шумен се устройва казино и театър за разквартируваните френски и английски войски. Това ще е дало нов тласък на интереса на Войников към театъра.

През 1856 г. той заминава за Цариград и три непълни години учи във френския колеж в квартала Бебек; поради липса на средства не е могъл да го завърши. Тук се запознава не само с френския език, но преди всичко с френската драматургия, особено с Расин, Молиер, Волтер; вижда истински театър (в Цариград има френски театър, в колежа също се устройват театрални представления), изучава музика. В 1858 г. Войников се връща в Шумен и тук учителствува шест години. Това е важен период както в неговата дейност, така и в развитието на шуменското училище. Той променя програмата на училището, като я пригажда към тогавашните нужди на българския народ, съставя учебници, пише стихотворения и диалози, които печата в сп. „Български книжици“, държи сказки, създава оркестър, урежда тържествени изпити в края на годината, организира и театрални представления с изпълнение на диалози, декламации и песни. Учителстването на Войников представя „златно време за шуменските училища“, както се изразява в. „Право“ през 1869 г. Чрез просветната си дейност

той се стреми да издигне националното съзнание на своите съграждани, да насърчи творческите стремежи на учениците, да създаде естетически вкусове и навици. В Шумен Войников се проявява не само като диригент

Добри Войников

на оркестър, но и като композитор — той създава училищните песни „Пение на Кирил и Методий", „Молба за учение" за четиригласен хор, „Шумна полка", „Валс", „Кадрил" и др.

Със своята широка културна дейност Войников влиза в конфликт с консерватизма на местните чорбаджии. Те не само че не дооценяват тая

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА БИБЛИОТЕКА

дейност, но дори недоволствуват, че учи децата им на „циганси занаят", т. е. да свирят на цигулка, и правят всичко възможно да прогонят талантливия и буден учител. Войников е принуден в 1864 г. да напусне Шумен. След кратък престой в Болград той се озовава в Браила, където започва нов, извънредно важен период в обществената, литературната и театралната му дейност. Тук има голяма българска колония (1000 семейства), тук работят видни български дейци, тук в края на 60-те години се създава Книжовното дружество, бъдещата Българска академия на науките. Войников намира широки възможности за дейност. Той е назначен за учител в българското училище, но същевременно взема дейно участие в обществено-политическия живот на емиграцията, редактира в. „Дунавска зора" (1867—1870), пише своите пиеси, създава Театрално дружество, организира театрални представления.

Войников пристига и живее в Румъния през много важен период от живота на българската емиграция — втората половина на 60-те години. Въстанието на гърците в Крит, конфликтът между Румъния и Турция във връзка със свалянето на княз Куза, активизирането на руската политика на Балканския полуостров — всичко това довежда до голямо политическо раздвижване. Раковски се опитва да обедини около своята програма за въоръжено въстание чрез чети българската революционна емиграция, обявява се против подчиняването на национално-освободителното движение на политиката на чужди държави (такава е дейността на Българския таен централен комитет на Ив. Касабов и Комитета на старите). Ботев, който през това време се намира в Румъния, говори многократно за „онзи революционен възторг" и за „ония трогателни надежди, които въодушевляваха тогава нашата емиграция"[1]. Ботев отбелязва: „Всичкото това се отзоваваше в народа с пълен пулс на нова енергия и с пълна надежда на едно близко и всеобщо въстание."[2]

Войников не може да остане настрана от общото патриотично раздвижване. Във вестника си той води борба срещу българските чорбаджии и фанариотското духовенство, обръща се с горещи призиви за борба срещу турското потисничество: „До кога неволи, до кога угнетения, до кога робство? Глас от свобода вика днес по всичкий изток. Там народната свобода уже принася своите жертви и народното сърце пролива своята кръв! Там мъчителят се люлее веч връх неговий изгнил престол и трепери от страх да не би да пропадне!" И по-нататък: „Българине, юнашки сине, престани да бъдеш роб! Доста си търпял иго — доста и премного! На небето е додеяло, а на земята дотежало да слушат твоите въздишки. Погледни в слънцето на правдата и виж що е свобода — пожелай я от все сърце. Пробуди ся и извикай юнашки: свобода! — земята ще отекне: свобода! Посвети ся и повикай: правда! — а небето ще ся отзове: правда! Подкани ся и затръби: народност! — хиляди юнаци ще се провикнат: народност!" (в. „Дунавска зора", 1868, бр. 23). Войников споделя патриотично-революционния ентусиазъм, близък е с някои среди от революционната емиграция, обаче не застава на последователни революционни позиции, не следва във вестника си определена революционна политическа линия. По-късно минава изцяло в лагера на просветителите, заради което водачите на революционната партия Каравелов и Ботев остро го нападат.

---

[1] В. Знаме, 1875, бр. 21.
[2] Пак там, бр. 5.

Забележителна е неговата дейност в областта на театъра. Той вече е получил известен опит с училищните представления, които организира в Шумен, дошъл е до убеждението, че театърът може да играе огромна национално-възпитателна роля, или както го нарича: „най-приятно и забавно на света училище". Той многократно изказва своите възгледи за театъра. „Театърът — пише в предговора към „Криворазбраната цивилизация" — е спомогнал немалко в развитието на народите, когато той е бил не само едно просто забавление и наслаждение на страстите (което, напротив, е развратявало народите), а едно общо училище, където народът под едно приятно забавление може действително да намери душевна храна." Войников възлага на театъра важни обществени функции — той е едно от условията за общественото и националното развитие напред. „Когато един народ започне да присъствува на народно свое позорище, дето той гледа живи действия от неговата славна прошлост, от неговите исторически подвизи и достойнства, дето той слуша на жив език чувства и мисли от негови славни праотци, дето той добива понятия от духът, талантите, наклонностите и вредността (способността — *б. а.*) на онези негови прадеди, които са биле достойни да прославят народното му име, тогаз и забира той да усеща нуждата за народното възрождение и да чувствува необходимостта за народното развитие. С една реч, в народното позорище той открива всеобщо училище за негова народност". И по-нататък: „Каква по-добра школа за един народ, освен театрото, дето неговите прадеди излизат от гробовете си на една славна сцена, за да му представят на живо техните заминали дела, разговори, намерения, домогвания, слабости и да го поучат кое трябва да подражава и кое да избягва? Какво е по-добро училище за едно общество освен народното позорище, дето разни примери от человеческий живот идат да дадат най-благородни уроци за всекиго, за да узнае какво трябва да желае и върши. С една реч, историческото народно позорище е едно вярно огледало, дето всекий може да види и ся научи своята длъжност към отечеството си, към народа си" (в. „Дунавска зора", 1868, бр. 27).

Такива високи задачи поставя Войников на театъра още в диалозите си. Но училищните представления не му дават възможност да разкрие стремежите и знанията си като театрален организатор, режисьор, актьор и драматург. Едва в Браила намира условия да осъществи любовта си към театъра, да организира пълноценни театрални представления.

Театралната трупа на Войников в Браила има любителски характер — това не са професионални артисти. В края на 1865 или началото на 1866 г. той създава Театрално дружество, използувайки румънския опит, където Филхармоничното дружество, основано в 1833 г., се превръща в средище за подготовка на артистични сили. Изобщо Войников се учи от румънския театър, поддържа връзки с румънски режисьори и артисти (прочутата румънска артистка Фани Тардини присъствува на генералната репетиция на „Стоян войвода" и дава своите съвети на българските актьори), не без влиянието на румънския театър възприема романтичния и патетично повишен стил на актьорска игра, който най-вече отговаря на целите и репертоара на неговия театър.

Въпросът за репертоара е от първостепенно значение. Войников смята, че български национален театър може да се изгради само с български национален репертоар. Една от първите му задачи е да създаде български пиеси, от каквито се е чувствувала огромна нужда. И още един въпрос въл-

нува живо Войников — въпросът за актьорите и преди всичко за актрисите. До него женските роли — поради консерватизма на нашето общество — се играят от мъже. Войников за пръв път в историята на българския театър привлича жени — и първите български актриси, нещо необикновено за оная епоха, са негови възпитанички: Матилда Попович, Александрина Радионова, Екатерина Василева, Аника Хаджикостович, Хрисанта и Мария Христодулови, Тод. Чорапчиева и др. В тогавашния български печат се явяват много отзиви за успеха на българските актриси. В. „Свобода" в бр. 27, 1870 г. пише: „Мнозина от другородците не щяха да вярват, че някои от действуващите лица, а именно г-жа Аника х. Костович не притежава действително театрално изкуство, а особено много от гърците се припирали, че не е възможно тая българка да не е била актерица. Някои от тях мислят, че тя е прочутата румънска актриса мадам Фани." Отзивът на в. „Турция" в бр. 13, 1870 г. е още по-възторжен; той завършва с думите: „Чест и хвала на г-жа Аника х. Костович, която със своето превъзходно играние в театрото прави чест на българския народ!" Поетът Д. Великсин посвещава сонет на артистката Матилда Попович.

Трупата на Войников изнася първото си представление — „Стоян войвода" — на 24 януари 1866 г.; то се посреща с голям интерес от браилската публика. На 10 април с. г. трупата представя „Райна княгиня"; по настояване на зрителите представлението се повтаря на следната седмица. Същата година трупата гостува в Букурещ и играе в салона на Националния театър в присъствието на румънския крал Карол I. През 1868 г. е играна пиесата „Покръщение на Преславский двор" — според сведения на някои съвременници с участието на Хр. Ботев в ролята на жреца Светолид. През 1870 г. се играе пиесата „Велислава". С тая пиеса трупата гостува в Галац по покана на тамошните българи, а самият Войников бива канен да режисира пиеси в Букурещ и Галац.

Театралната дейност на Войников в Браила е най-бляскавият период в неговия живот. Тая дейност трябва да преодолява много пречки, има и своите противници, особено в лицето на някои консервативни първенци чорбаджии, но тя намира и гореща положителна оценка сред младежта и прогресивните обществени среди и представя голямо събитие в културния живот на българската емиграция.

Биографичните данни за Войников след 1870 г. не са съвсем точни. Вероятно през 1871—1873 г. той учителствува в Гюргево. В 1873 г. приема руско поданство и се връща в България, в Шумен, където става отново учител. След две години е принуден да напусне родината си. Дочакал с радост руските освободителни войски, той е назначен за управител на търновското сиропиталище. Войников умира няколко седмици след Освобождението — 27 март 1878 г., повален от тифусна епидемия.

Войников развива широка литературна дейност, пише и обнародва диалози, драми, стихотворения, публицистични статии, фейлетони, литературни критики, учебници. В публицистиката си засяга главно училищно-просветни въпроси и по-малко обществено-политически, макар че отделя и значително внимание на национално-освободителното движение. Интересни са и опитите, които прави в областта на фейлетона (в „Дунавска зора" с псевдонима „Див дядо"). В литературно-критическите си статии засяга въпроси на драмата (пише критика за Друмевата драма „Иванко"). Войников се оказва твърде плодовит стихотворец, обнародва голям брой стихо-

творения, между другото и две книги със стихотворения: „Разни стихотворения“ (Браила, 1868) и „Песни любовни, хороводни, сватбенски и смешни“ (Браила, 1868). Стихотворните му опити обаче са съвършено слаби, не издават никаква поетическа дарба и нямат никакво значение в историята на българската поезия.

По-голям интерес представят учебниците на Войников. В 1859 г. издава „Краткий катихизис за първоначални училища“. В 1860 г. излиза „Сборник от разни съчинения“. В подзаглавието на книгата е казано, че тези съчинения са взети „из французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават с писменост“. Това е едновременно антология от литературни образци и ръководство за изучаване на езика и на способите за писмено изразяване. Войников дава образци за разказване, изображение, описване, изяснение, басни и алегории, писма и слова. Книгата е интересна и като свидетелство за проникване на френската култура в България.

В 1861 г. излиза Войниковата „Кратка българска история“. Това е един от най-добрите учебници по история у нас преди Освобождението. Тя е несъмнено компилативен труд, но Войников се е постарал да използува за своето изложение сериозни научни данни, да предаде събитията ясно и прегледно. Той черпи от трудовете на Раич, Венелин, Шафарик, Палаузов, Раковски, „Царственика“ на Хр. Павлович, но се стреми да преценява противоречивите сведения и да изяснява историческите събития. Неговата основна задача е — възвеличаване на българското историческо минало. В предговора той изтъква значението на историята за националното осъзнаване и напредъка на народа. Тая книга вече свидетелствува за големия интерес на писателя към историята, която по-късно намира такова широко място в драматическото му творчество. Трябва да се отбележи още един учебник на Войников — „Кратка българска граматика с упражнения“ (1864; по-късни издания от 1866 и 1869 г.).

Твърде интересно явление в нашата възрожденска литература представя Войниковото „Ръководство за словесност с примери за упражнение в разни видове съчинения на ученици в народните ни мъжки и женски училища“ (1874). Паралелно с него се явяват подобните книги на П. Оджаков („Наука за песнотворство и стихотворство“, 1871) и Т. Шишков („Елементарна словесност“, 1873), което показва, че у нас е вече възникнала нуждата от теоретически познания по въпросите на литературата. Авторът определя в предговора така задачата на своята книга: „1) Да даде повод на бълг. ученици, за да се обучат на писмено излагане и развиване на мислите; 2) да се запознаят с разните видове съчинения, щото кога срещнат нещо написано, да могат да го разпознават; 3) да вземат що-годе понятие от изкуството за писане (art d'écrire), за да могат да преценяват малкомного от съчинение, и 4) да се приготвят за историята на литературата, която днес е станала необходимо нужна наука за образованието на човека.“ Войников използува главно френски извори (вероятно учебници, по които е учил във френския колеж в Цариград), но си служи с много български примери от литературата и народното творчество (Славейков, Ботев, Вазов, Козлев, Великсин и др.). Той дава висока оценка на народната песен, посочва нейната връзка с живота и характера на народа, подчертава моралните качества на героите на народнопоетическите произведения, спира се и на художествеността на народното творчество: „Хубостта на тая про-

стонародна поезия е тъй естествена, както и самата природа — без някакво изкуство. Много време трябва да се измине при възраждането на изкуствената ни поезия, докато тя, основана и разработвана върху простонародната, се усъвършенствува тъй, щото да надмине естествените ѝ хубости. Известен интерес представят и примерите, които се дават от народни песни при характеристиката на различните размери на силабическото стихосложение. Това е едно от първите сериозни разглеждания на стиха на нашата народна поезия.

Войников се стреми да осветли много въпроси на художественото творчество и да даде известни знания в тая област. Обаче съставено твърде механично по чужди остарели образци, без да държи сметка за действителните нужди на българското училище и за състоянието на нашата литература, ръководството се оказва непригодно за целите, които си е поставило. Оттук и суровият отзив на Ботев, който го нарича „безполезно и даже вредително за народа“[1]. Естетическите възгледи на Войников са твърде противоречиви и еклектични; те са основани главно върху художествени образци от френската литература, и то от периоди твърде далечни на тогавашната българска обществена действителност. Той се старае да приспособи известни художествени принципи на късния френски класицизъм и на френското просвещение към нуждите на българската литература. Не случайно той влиза в конфликт с възгледите на ония български писатели и критици, които защищават принципите на реализма и се учат от руската реалистична критика; затова говорят полемиките му с Ботев, Каравелов, Друмев, Славейков, Бончев и др.

Главната заслуга на Добри Войников в историята на българската литература си остава неговата драматургия. Талантлив театрален деец, неуморен театрален организатор, той полага големи усилия да създаде за нашия начеващ театър български репертоар. Войников започва с диалози, печатани в сп. „Български книжици“ през 1859—1860 г.: „Разговор. . . от трима ученици по изпитанието на Шуменското училище“; „Разговор между двама ученика Слави и Димитрий върху българската народност“; „Разговор между трима ученика Мирча, Стояна и Недя, дяда Дима — Мирчев баща, даскал Цоня и Бояна, школски епитроп“. Съдържанието на диалозите е дидактично и патриотично. Войников най-често поставя въпроса за любовта към родината и родния език, обявява се срещу ония, които под влияние на чуждата култура подценяват всичко българско. Много често в устата на неговите герои прозвучават паисиевски призиви. В диалозите намират широко място проблемите на просветата и училището. Той се старае да възпита в българското общество и преди всичко у своите ученици, които са главните герои и изпълнители на неговите диалози, любов към науката и културата. Героите произнасят дълги речи, езикът им обикновено е еднакъв — публицистичен и реторичен; рядко проникват елементи на индивидуализация (напр. в езика на дядо Димо и даскал Цони в третия от споменатите диалози).

Диалозите не само са репертоар на училищните представления, които Войников урежда, но представят и известна подготовка към драмата. Добри Войников написва девет пиеси: историческите драми „Стоян войвода“ (1866; някои оспорват Войниковото авторство), „Райна княгиня“

[1] В. „Знаме“, 1874, бр. 1.

(1866), „Покръщение на Преславский двор“ (1868), „Велислава, българска княгиня“ (1870, по-късно преработена в бели стихове под заглавие „Фросина“ и издадена в 1883 г.), „Възцаряването на Крума Страшний“ (1871); съвременната драма „Диманка или Вярна пръвнинска любов“ (запазена в ръкопис); комедиите „Поевропейчване на турчина“ (1876), „По неволя доктор“ (издадена след смъртта на Войников, в 1884 г.); „Чорбаджията“ (1886; тук авторството на Войников не е съвсем сигурно) и „Фантаксаний учен“ (играна в Браила в 1870 г.).

Национално-патриотичният патос на Войников се проявява най-добре в неговите исторически драми. Закърмен с историческия романтизъм на Паисий и Раковски, писателят насочва вниманието си към българското минало, чрез величавите образи на миналото се стреми да събуди националната гордост на съвременниците си, да укрепи патриотизма им, да им вдъхне вяра в бъдещето. За теми на своите драми той взема важни исторически събития, а за герои — високите представители на българската държавна власт — царе, князе, боляри, военачалници и т. н. Войников смята, че по тоя начин ще даде по-силна представа за някогашното величие на страната, ще насочи погледа на зрителя към такива исторически моменти, когато българската държава е била самостоятелна и независима. В драмите му много често ударите се отправят срещу гърците — той ги представя като виновници за покварата и упадъка на българската държава.Това не е случайно, защото през 60-те години все още се води борба срещу гръцкото фанариотско духовенство. Пряко срещу турците е насочена само драмата „Стоян войвода“. Обаче възвеличавайки някогашната свободна българска държава, историческите драми на Войников са напомняли по пътя на контраста за сегашната робска участ на народа и са засилвали националното самосъзнание.

Драмата „Стоян войвода“ ни отвежда към времето на героичните борби на българския народ срещу турското нашествие. В същност България е вече паднала под робство. Авторът рисува образа на Стоян войвода, който заедно с войводата Младен и Шишмановия син Владислав се бие в планината, нанася удари на турците и освобождава пленената от Зинан паша княгиня Мария.

„Райна княгиня“, която представя драматическа преработка на едноименната романтична историческа повест на А. Ф. Велтман (1800—1870), възсъздава последните тежки и мъчителни дни на Първата българска държава с привлекателния образ на руския княз Светослав по време на похода му в България. В твърде усложнената интрига се преплитат образите на Светослав, Петър и неговата красива дъщеря Райна, на коварния и амбициозен арменец Георги Сурсувул и неговия син Самуил, на Петровите синове Борис и Роман, на калугера Обрен и Боян магьосника. Зад редица лица и събития могат да се открият алюзии за съвременната на автора епоха, особено в похода на Светослав и голямата му любов към Райна. Пиесата е въздействувала твърде силно с многобройните тиради на Светослав за дълбоката дружба между руси и българи. Той многократно заявява, че е дошъл в България не да я завоюва, но да ѝ дари свободата: „Аз ви обикнах и искам да ви бъда приятел. Доведете наследника на царството, той да се радва на бащина си престол, а аз ще му бъда за всекога верен съюзник“. . . „Народът ви няма за какво да се вдига на оръжие: аз не му искам друго, освен приятелството. Аз чакам княгинята ви да дойде, за да ѝ пре-

дам всичко: аз ще ѝ отстъпя първото място, ще я имам на голяма чест, ще я почитам, ще я обичам като сестра." В тия думи на руския княз зрителят е откривал дълбок символичен смисъл. „При цялата си драматургична незрелост — отбелязва К. Н. Державин — „Райна княгиня" представя интересен образ на историко-героична драматургия, в която прямотата и искреността на национално-патриотичното въодушевление и широката достъпност на сюжета на пиесата са позволявали на българския зрител от 60—70-те години да вижда в нея своето оживяло национално минало и да съпреживява високите патриотични чувства на нейните герои."[1]

Пиесата „Покръщение на Преславский двор" е написана за празника на Кирил и Методий и възкресява светлите образи на двамата славянски просветители. Обръщайки погледа си към едно голямо историческо събитие, Войников поставя в центъра на своята драма борбата между християнството и езичеството. На едната страна са Борис, неговата сестра Ирина, която като пленница в Цариград е приела християнството, Кирил и Методий, които се явяват в Преслав, а от другата — езическият жрец Светолид и група непокорни боляри. Драмата завършва с тържествена кантата в чест на победата на християнството.

Пиесата „Велислава, българска княгиня" ни отвежда също към бурно и неспокойно време — борбите на българите срещу татарите при цар Георги Тертер през XIII в. Творбата е претрупана с епизоди, основната нишка мъчно може да се следи. Очертават се три групи герои: родолюбци, които бранят целостта и политическата независимост на държавата — Георги Тертер, Милица, Светослав, Велислава; изменници и заговорници като Елтимир и Смилец; чужди външни врагове — Ногай и Чакос. Действието минава през много перипетии, докато най-сетне здравите патриотични сили побеждават и чуждите нашественици биват изгонени. Редуват се заговорът на Елтимир и връзките му с татарите, опитът на царя да сключи мир с Ногай и готовността на Велислава да се пожертвува и да стане жена на Ногаевия син Чакос, за да бъде избягната войната с нейните кръвопролития и бедствия. Тук се намесва смелият Милица, който обича Велислава. Той пада в сражение с татарите; татарите успяват в стремежите си и на престола е поставен Смилец. Но изведнъж развитието на действието взема друг обрат: Ногай отстранява Смилец, понеже разбира, че народът не е с него, дава престола на Тертеровия син Светослав, който по-късно успява съвсем да прогони татарите. Послешната преработка на пиесата в бели стихове, с ново заглавие „Фросина", се отличава с някои промени в съдбата на лицата: Милица остава жив и освобождава Велислава, сега наречена Фросина.

Последната историческа пиеса на Войников „Въцаряването на Крума Страшний" ни връща към една по-ранна епоха — началото на IX в. Задачата отново е патриотична — авторът посочва дейността на Крум като обединител на двете Българии — отвъддунавска, край Тиса, и дунавска. Втората е заплашена от Византия. За да отстрани тая заплаха, Крум предприема обединителното дело, преодолявайки пречките, които идат от страна на славолюбивия му брат Мортагон и войводата Боян. Както често се случва у Войников, пиесата завършва с жива няма картина. Войников не случайно

[1] К. Державин, Болгарский театр, М.—Л., 1950, с. 61.

се спира на образа на Крум — той се използува многократно във възрожденската литература като подходящ пример за събуждане на патриотична гордост от българското историческо минало.

Спряхме се на основните моменти от съдържанието на Войниковите драми, защото тъкмо със съдържанието — събития, лица, политически отношения — те са въздействували на някогашния зрител; именно темата е вълнувала съзнанието на публиката. Всички драматургически слабости, които можем да открием в изобилие у Войников, са избледнявали пред важността на поставените национални въпроси, в атмосферата на патриотичното въодушевление на пиесите. Даже само имената на Крум, Борис, Симеон (като дете), Георги Тертер, Райна, Велислава, руския княз Светослав, Кирил и Методий са били достатъчни да въодушевят зрителя, да събудят неговото въображение. Към това трябва да се прибави ярко изразеното отношение към вътрешните и външните народни врагове, възхищението, с което се е говорело за борците за независимостта и за величието на българската държава.

Това са героично-исторически драми, които рисуват българското минало в романтично осветление, идеализират силата и храбростта на българския народ и добродетелите на неговите водачи. Тяхното национално, патриотично въодушевление лесно се е предавало на зрителя. Оттук и голямата роля, която са играли за патриотичното възпитание на публиката; връщали са я към славното минало на свободната българска държава, за да я подготвят за освободителна борба. Често зрителите са реагирали съвсем непосредно. Един съвременник, Киро Тулешков, който ни е оставил ценни спомени за театралната дейност на Войников в Румъния, съобщава, че на представлението на „Стоян войвода" в Браила през 1866 г. Никола Странджата скочил с револвер в ръка, когато на сцената Зинан паша нарежда на войниците си да отведат княгиня Мария: „Как това е възможно? Как смее този поганец, този гаджелин да туря ръка на нашата царкиня? — Иска да се спусне, да скочи на сцената и да убие Зинан паша. Уловили го бяха трима-четирима души и не могат да го укротят, като му разправят, че това се е случило преди петстотин години, а не се случва сега. Старият народен хайдутин едвам дойде на себе си и се укроти. Но по адрес на Зинан паша много нецензурни думи отидоха. . ."

Историческите драми на Войников са изпълнени с патетични патриотични тиради, които зрителите възприемат много живо. „Вашата земя — говори Светослав в „Райна княгиня" — е богата и изобилна с всичките дарби на природата: тя е прекрасна градина като рай. Аз бих желал да бъда роден в тоя край." Един от героите на „Възцаряването на Крума Страшний" повтаря: „О, тя е земя колкото прекрасна, толкова и злочестна! . . . А и храбрият й народ, колкото е щастлив с природните й богатства, толкози е злочестен с грозната нейна съдба! . . . Но. . .възвишената тук Стара планина, пълна с помен от миналата слава, още и днес въздига гордо своите върхове до синьо небо, без да иска да знае от днешното злочестие, в своята гордост тя гледа щастието на една благонадеждна бъднина. Навярно днешната грозна съдба на тая прекрасна родина би-ще в един от честитите дни на бъдущето заменена с доброденствието и народът видя-ще славата от миналите векове." С патриотично въодушевление са пропити думите на Боян към българската земя в „Стоян войвода": „Тая земя е същи рай; нашите прадедове колко пъти са я отървавале от гърците, татарите и от други

нападатели, в нея си ся проливале драгоценната своя кръв за България. . . О, никога аз не би оставил тая наша обща майка България, в пазвата на която са се прославили толкози наши славни мъже. . . Всякога съм готов да пролея кръвта си за отечеството." Тия патетични обръщения са стигали направо до сърцата на зрителите. Към тях трябва да се прибавят живите картини с патриотично съдържание в края на пиесите — Войников често е прибягвал към тях.

Мерени с по-висок естетически критерий, историческите драми на Войников показват основни недостатъци — в композиция, изображение на лицата, драматична техника, език. В композиционно отношение те са претрупани с излишни епизоди и лица, които нямат значение за развитието на действието. Най-често няма център и централна фигура, между отделните епизоди не съществува връзка, пиесите са разтегнати, съдържат излишни сцени. Изображението на лицата е подчинено на патриотичната тенденция. Идеализацията на положителните герои води до схематизъм. Мъчно може да се говори за изградени характери; действията и постъпките на героите се ръководят от външни тласъци, не са обосновани психологически. Изобщо Войников не умее да прониква дълбоко в психологическите мотиви, които движат действуващите лица. Затова и техните постъпки в много случаи са съвършено неубедителни; случайностите и несъобразностите заемат голямо място в развитието на действието. Действително, писателят се старае да намери големи обществени конфликти, проявили се във важни исторически моменти (борбата между християнство и езичество по време на покръстването на българския народ, съперничеството между България и Византия, съпротивата срещу татарските и турските нашествия, конфликтът между родолюбци и предатели и т. н.). На фона на тия големи обществени стълкновения Войников потърсва и лични конфликти. Но всичко това има външен характер, не се превръща в убедително мотивирана съдба на героите, липсва основното — вътрешният драматизъм. Това се отразява и в езика, диалозите и монолозите са книжни, героите много често декламират. Писателят се старае да изкупи тия слабости с важните национално-патриотични идеи, които поставя пред зрителя, с романтично-сензационната техника (външни ефекти, живи картини, комични сцени, боеве, песни, музикален съпровод, изненади, поява на тайнствени лица и т. н.).

Тия недостатъци на Войниковите исторически драми са очевидни и не се нуждаят от конкретни доказателства. Вече изтъкнах, че публиката малко ги е чувствувала, пленена от съдържанието и патриотичния патос. За тях обаче си е давала сметка още тогавашната българска литературна критика (Каравелов, Ботев, Бончев, Друмев). Каравелов в 1870 г. все още има снизходително, дори положително отношение към драматургията на Войников, при все че изтъква и редица нейни слабости, главно в образите. Той между другото пише: „При такава бедност в нашата книжовност ние не можеме да не посрещнеме радостно нашата самобитна драма, която преди няколко недели излезе изпод перото на г. Войникова, и да ѝ не пожелаем успех (касае се за „Велислава" — *б. а.*). Намеренията, които въодушевляват българския драматург г. Войников, за да работи на българското литературно поле, са достатъчни да му въздадеме слава и чест."[1] След три години обаче, оценявайки драмата „Иванко" на В. Друмев, Кара-

[1] В. „Свобода", 1870, бр. 26.

велов дава напълно отрицателна оценка за драматичното творчество на Войников: „Драмите на г. Войникова са безцветни, безжизнени и безграмотни, каквито са повечето наши литературни произведения."[1]

Тая отрицателна оценка обаче не решава въпроса за мястото на Войниковите исторически драми в историята на българската литература. Войников е бил в извънредно трудно положение — той е работил в една област без предходници. И все пак постарал се е да дава със своите пиеси здрава духовна храна на зрителя — не е търсел пътя за лекото забавление. Той се опитва да създаде български репертоар за нашия начеващ театър. Пиесите му се приемат и вървят по всички любителски сцени, зрителите виждат в негово лице своя първи драматург. И още нещо: Войников разработва жанра на историческата драма, поставяйки я върху патриотично-романтична основа. Неговите пиеси, особено „Райна княгиня", трасират пътя на българската историческа драматургия и създават известни трайни традиции, които веднага проличават в творчеството на Друмев и Вазов. Колкото и да отиват напред в сравнение с Войников, тяхното развитие като драматурзи е немислимо без неговото творческо дело. Това личи в редица черти: композиция, групиране на лицата и отношения между тях, изграждане на образите (интриганта у Войников, Друмев и Вазов — Сурсувул, Исак, Кир Тодор, безволният цар, злополучно влюбената царска дъщеря и др.).

Войников обръща погледа си и към своята съвременност. Може би за това изиграват роля и неколкократните публични укори на Каравелов, който го съветва „да остави на мира Бориса, и Кирила и Методия, и Велислава и да се завземе със съвременния живот"[2]. Той написва в 1876 г. неиздадената драма „Диманка или Вярна пръвнинска любов" (запазена в ръкопис в Софийската народна библиотека „Кирил и Методий"). В нея се явяват нови моменти: съвременност на темата, социално-битов характер на сюжета, стремеж към реалистичен рисунък. С тая драма действително Войников навлиза в съвременния живот, а заедно с това от романтичния метод минава към реалистични художествени обобщения. Разбира се, при Войников не може да се говори за напълно разгърнат романтичен художествен метод (неговите прояви са твърде общи и елементарни), но още по-малко може да се смята, че той стига до пълноценно реалистично изображение. Действието на драмата се развива в Котел. Главните действуващи лица са местните чорбаджии Манол и хаджи Гюро, убийци на богатия търговец Делян. Конфликтът започва със завръщането на Деляновия син Богдан, който е бил на учение в Цариград и който се готви да разобличи убийците на своя баща. Войников се стреми да разшири драматичния конфликт, да засили драматичното напрежение и създава сложни отношения между основните герои. Отначало чорбаджи Манол иска да се ожени за Богдановата майка, за да завладее имотите на Делян, а също така да осуети стремежите на Богдан за отмъщение. Когато вижда, че това е невъзможно, той създава нов план — да ожени дъщеря си за Богдан, на което е готова да се съгласи и изплашената Богданова майка. Но и тоя план пропада, защото Богдан обича друга девойка — Диманка. Изниква нов конфликт — майката се обявява против тоя брак, защото девойката е бедна. Богдан не отстъпва, но бива

[1] В. „Независимост", 1873, бр. 28.
[2] В. „Свобода", 1871, бр. 20.

наклеветен от чорбаджиите пред властите като бунтовник. Турците го грабват в деня на сватбата и го затварят. Със своята съобразителност Диманка успява да освободи жениха си и пиесата завършва с пълното разобличение на чорбаджиите.

Макар да носи всички белези на наивност в драматургическата техника и да страда от същите слабости, що се касае до изграждането на характерите, „Диманка или Вярна пръвнинска любов" представя важна крачка в създаването на българска социално-битова драма. Това не е драма на големи социални конфликти, но все пак тя се отличава с ясно изразена античорбаджийска тенденция. Не може да се отрече, че са намерени някои верни и интересни социални и психологически ситуации, върху които би могла да се опре една драматична композиция, но Войников не е успял да ги използува.

Войников написва и няколко комедии, в които изцяло застава върху почвата на съвременността. В едноактната комедия „Поевропейчване на турчина" драматизира един от фейлетоните на Раковски в „Предвестник Горскаго пътника", сочейки неспособността на турците да възприемат европейската култура. По подражание на Молиер пише „По неволя доктор", комедия в две действия, в която използува материал от живота в Шумен, случая с мним лечител — измамник. И двете комедии са слаби в художествено отношение.

От тях значително се отличава „Криворазбраната цивилизация", комедия в пет действия, посветена на един много актуален въпрос — защита на здравата самобитна национална култура против външното подражание на европейските нрави и увлечението по модите, твърде характерни за известни градски слоеве, особено след Кримската война. Войников се е опитал да обхване по-широк обсег от нашия живот, да даде реалистични картини от действителността; в творбата му са влезли непосредни жизнени впечатления и наблюдения. Не могат съвсем точно да се посочат Войниковите образци; предполага се, че между тях са били Молиеровите комедии „Благородникът-буржоа" и „Учени жени" и пиесата на Й. Стерия Попович „Белград някога и сега".

Главният герой на „Криворазбраната цивилизация" е гръцкият лекар Маргариди, който е усвоил само някои външни форми на цивилизованото общество — маниери, френски думи, фалш и лицемерие. За него авторът отбелязва в предговора: „В лицето на доктора Маргариди исках да представя като един апостол на мнимата цивилизация, с която запленява слабите умове на девицата Анка и на майка ѝ Злата, слепи подражатели на модите." До тях се нарежда и братът на Анка, покварения и разглезен момък Димитраки. Те отричат всичко българско, подиграват се с чистите народни нрави, с българския език, мъчат се да говорят на френски. Така в речника на д-р Маргариди постоянно се срещат френски изрази, като: ма мер, ма птит ами, шармантна хубост, сет-а-дир, персонални грации и т. н. Те са търсени от автора не само за индивидуализиране на езика на лицата, но и като извор за недоразумения и хумор.

Срещу поклонниците на криворазбраната цивилизация се възправят цяла редица представители на неподправения патриотизъм и на чистия морал на народната патриархална уредба. Между тях са бащата хаджи Коста, баба Стойна, Митьо, влюбен в Анка, нейната приятелка Марийка. В сблъсъка на тия два лагера е същината на комедията. Накрая д-р Маргариди, който увлича и измамва Анка, е не само разобличен, но и убит (на дуел с Митьо).

Въпреки че и тук образите са рисувани с две основни бои — бяла и черна, все пак някои от тях са очертани доста правдиво и пълно — хаджи Коста, д-р Маргариди, Митьо, баба Стойна и др. Композицията, макар и претоварена с излишни сцени, следва логиката на събитията; Войников успява да създаде интересна интрига. Той използува гротеската и карикатурата, съумява да представи живи, плътни образи. В „Криворазбраната цивилизация" се срещат изкуствено пренесени отношения от чужбина (особено от Румъния), използувани са нехарактерни, чужди на тогавашната българска действителност епизоди (напр. дуелът), на много места хуморът се дължи на външни, езикови недоразумения. Силата на комедията е в стремежа към правдивост и жизненост, в определената ѝ патриотична и морална насоченост. Оттук и нейният значителен успех дори и в първите години след Освобождението. В сравнение с първите опити да се напише у нас комедия — фарсовете на Теодосий Икономов „Ловчанският владика или Беля на ловчанският сахатчия" и на П. Р. Славейков „Малакова" — комедията на Войников има значителни предимства. Че тя притежава свеж драматически материал, върху който може да се изгради интересно, колоритно театрално представление, показа през последните години големият ѝ успех в цялата страна в преработката на П. Ангаров.

Да се критикуват днес драмите на Войников е твърде лесна работа — за това не се изисква нито голямо умение, нито някаква особена смелост. Тия драми носят многобройни и очебийни недостатъци, имат сериозни и съвсем явни слабости като художествени произведения. Ние, разбира се, не можем да не държим сметка за тия недостатъци, когато определяме мястото на Войников в историята на българската драматургия. Но не това е най-важното в случая. Не бива да забравяме, че Войников е пионер, че няма пред себе си никаква национална традиция, че прокарва нов път в българската литература — и все пак успява да създаде произведения, които дават насока за развитието на нашата драма — това се вижда особено от драматургията на Друмев и Вазов. Чрез творчеството на Войников в българската литература бива почувствувано присъствието на един нов жанр — драмата — и това представя нова насока в нейното развитие. Независимо от недостатъците, които притежава, той утвърждава романтичната историческа драматургия, чрез която се отговаря на една национална нужда. Но Войников насочва вниманието си и към съвременния живот и поставя здрави основи за развитието на българската комедия; тук романтичното изображение отстъпва място на реализма.

Не бива да се забравя още нещо извънредно важно: непосредственото национално-патриотично въздействие на Войниковите драми в навечерието на Освобождението и ролята, която са изиграли за художественото възпитание на нашия народ — за събуждане на интереса му към театралното изкуство. Един съвременник, писателят Ил. Р. Блъсков, описва училищните представления на Войников в Шумен през 1863 г.:

„Бях един от актьорите на това оригинално театро. Нямаше за него нито сцена, нито кулиси, нито шарени завеси, нито суфльори, нито осветление на ламби (тогива още ламби, газ не бяха известни в града Шумен, а за осветление служеха няколко лоени свещи). . . Представете си една стара къща, която едва побира 100—150 души, притиснати един до друг, с няколко големи свещи по прозорците — това е театралний салон; насред събраната публика едно празно място, постлано с две рогозки — това е сцената. Всеки

с напрегнато внимание гледа да види, слуша да чуе нещо необикновено, за което може би е чувал, но не е виждал. Всред общата тишина и любопитство изведнъж в една близка стая, при отворените й прозорци, гръмва ученический оркестър. И какво възхищение за присъствующите почти изступлени слушатели! С голямо удоволствие те до тогива са слушали разнебитения глас на ненагласената циганска цигулка или гръмливий грозен глас на тъпана с по-грозното тръбило на турската зурла. А сега техний затъпял слух като че го пленят разните инструменти: флаут, пикулина, цигулка, бас и други, съгласени, както прилича, издават една сладкозвучна хармония, достойна да трогне душата и сърцето. Оркестърът изсвирва един марш. След едно кратко мълчание и почивание, но много дълго за предстоящите, които с напрегнато внимание следяха и най-малките движения на управителя на театрото Войников, ето че излизат и актьорите насред сцената (на голата рогозка). Те са двама преоблечени в просто селско облекло. Един представлява погагаузен, заблуден гърк селянин (от тия, които при десет думи турски изговарят две гръцки и с това се гърчеят), а другият също българин селянин. Единът се мъчи да защити и докаже чрез един размесен турско-гръцки смешен език своето произхождение като чисто елинско, гордо укорява българите като кендрокефали, дебелоглави. . . Другият хвали своето българско произхождение, подиграва противника си като от никаква народност — това, което го доказва и неговий никакъв говорим язик, и препирните отиват дотам, додето се скарват и сборичкват; гагаузинът избягва, а българинът възтържествува. Продължителни смехове. Завесата пада — рогозката се вдига отпред."

Ето така Войников е разкривал магията на театъра — един нов свят, чуден и увлекателен за българина от оная епоха. Колко наивност и комизъм от наше гледище има в него в сравнение с високото развитие и напредъка на нашия съвременен театър. Но това е началото на пътя — и в това начало заслугата на Войников е несъмнена. В историята на българската култура и литература той влиза като създател на нашия театър и като пръв български драматичен писател, който проправя пътя на един от най-трудните литературни жанрове.

ВАСИЛ ДРУМЕВ

Васил Друмев участвува дейно в литературния живот в края на 60-те и началото на 70-те години. Той поставя началото на новата българска белетристика, написва една от най-сполучливите български драми. За съжаление, значителните му творчески възможности остават неизползувани, защото скоро променя жизнения си път и намира съвършено нова сфера за дейност.

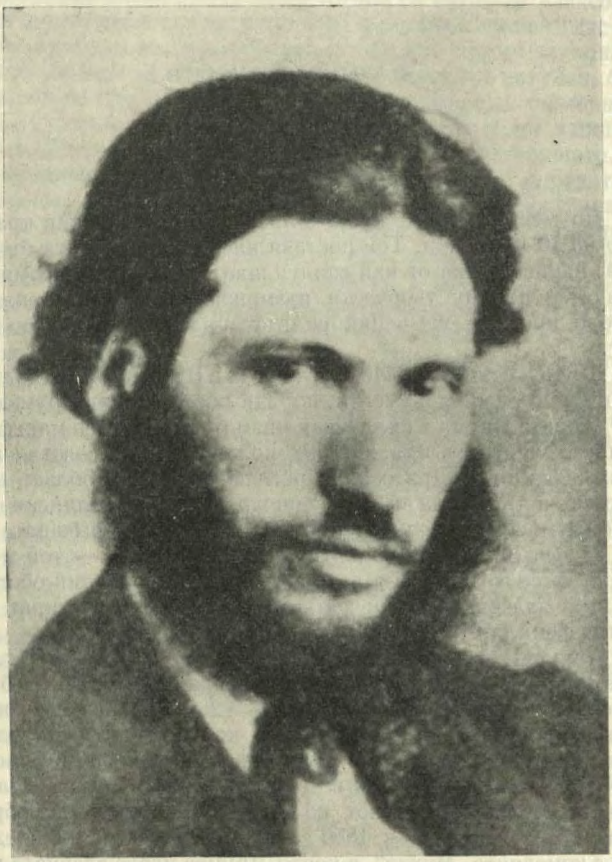
Васил Друмев е роден в 1840 или 1841 г. в Шумен. За годината на раждането му няма писмени документи, поради което самият Друмев я посочва различно.[1] Бащата Друми е бил шивач-праматарин (дребен манифактурист), който разнасял ушити елечета, антерии, колани и др. по селата и панаирите. Той произхождал от с. Драгоево, Преславско — една област в Преславската планина, която е била арена на еничарски и кърджалийски нападения. Майката е била може би албанка или отгледана от албанци; бащата на Друмев се оженва за нея при доста романтични обстоятелства — той я открадва, когато турци са се готвели да я потурчат. Спирам се на тия обстоятелства, защото те имат значение за творчеството на Друмев — намират отражение в „Нещастна фамилия".

Васил Друмев учи в Шуменското училище от 1847 до 1856 г. с прекъсване от две години по време на Кримската война, когато стои на бащиния си дюкян. През тоя период Шумен е голям и събуден град, важен военен център, с бързо забогатяващи търговци и еснафи, които играят ръководна роля в обществения живот. Настанената тук полска и унгарска емиграция в 1849 г. начело с Кошут, генералите Бем и Дембински и др. оказва благоприятно влияние върху културния живот на града. В Шумен има добре уредени училища; тук се организира в 1856 г. и първото театрално представление в страната с комедията „Михал", в която Друмев играе главната роля.

Васил Друмев е отличен ученик, сочен за пример на съучениците си. От учителите особено силно влияние оказва върху него Сава Доброплодни. Той събужда у Друмев интерес към историята, литературата и театъра, води учениците из шуменските околности и до преславските развалини, по време на разходките им разказва съдържанието на романи и повести, чете им през почивките „Скитникът евреин" и т. н. Съученикът на Друмев В. Д. Стоянов си спомня: „Във всяко село, което споходвахме, като Дивдядово, Преслав, Драгоево, Златар, Злокучене и пр., все разпитвахме де се намерват старовремски работи; покрай това помолвахме старци да ни

[1] Вж. подробности у Ю. Трифонов, Васил Друмев — Климент Браницки и Търновски, 1926, с. 5—6.

разкажат, щото знаят, що са запомнили, особено за ония страшни времена, когато са върлували из нашето клето, поробено отечество разни злосторници — кърджалии, дерибеюве, делибашии и пр. От тия разкази Друмев беше започ-

Васил Друмев

ал вече да си събира градива за художествените произведения — повести, романи и прочее и още от тогава той си кроеше повестта „Нещастна фамилия", която изработи след две години в Одеса."[1]

През 1858 г. Друмев бива назначен за помощник-учител („суплент"). Той и неговият другар В. Д. Стоянов още по-тясно се сближават с Добро-

[1] В. „Дневник", 1906, бр. 1605.

плодни, беседват с него, използуват библиотеката му. Тия отношения покъсно са нарисувани в повестта „Ученик и благодетели". Доброплодни насърчава двамата младежи да отидат да следват в чужбина. Преодолявайки големи трудности, Друмев получава стипендия от Одеското българско настоятелство и през Цариград заминава за Одеса.

Престоят на Друмев в Одеса представя нов, извънредно важен момент в неговото развитие. Той е прекарал вероятно една година в уездното училище, след това учи шест години в Одеската семинария, която завършва като отличен ученик. В 1865 г. постъпва в Духовната академия в Киев и я завършва в 1869 г. с кандидатска научна степен. Животът на Друмев в Одеса в продължение на повече от десет години е богат и интересен. Преди всичко тук започва неговата литературна дейност: пише стихотворенията „Светливо слънце се роди" („Цариградски вестник", 1858), „Милно и жално към възток гледа" (пак там, 1859), „Я гледайте, мили братя" (1863), превежда „Царица Семирамида", „Нравствени разсъждения с невинния юноша" и „Привидения" (публикувани в сп. „Български книжици", 1860), участвува в съставянето на книгата „Другар за децата" (1863), обнародва повестите „Нещастна фамилия" (сп. „Български книжици", 1860) и „Ученик и благодетели или Чуждото си е все чуждо" (в. „Съветник", 1864—1865), започва и публицистичната си дейност (първата му статия по черковния въпрос излиза в „Цариградски вестник" в 1860 г.). Това са книжовни прояви, докато Друмев е все още ученик в семинарията. Вижда се веднага неговата склонност към писателска работа, несъмнените му литературни интереси, творческата му активност. Отначало той гради върху основата, която е придобил в България, но постепенно литературната му култура се разширява, той се запознава с руската литература и с творчеството на големите европейски писатели.

В Одеса и Киев се оформя светогледът на Друмев. И Друмев изпитва силното въздействие на общия патриотичен подем и въодушевление по време на Кримската война. Семинарията, в която постъпва в Одеса, все още не играе решителна роля в живота му. Друг фокус привлича вниманието му — Раковски, който от края на март 1858 г. се намира в Одеса. През лятото Раковски бива назначен за надзирател на пансиона при семинарията за стипендианти от южнославянските страни. Той вече е издал „Предвестник Горскаго пътника", „Горски пътник", редактирал е „Българска дневница", подготвя „Показалец", има зад гърба си голяма патриотично-революционна дейност, която му е създала обаяние сред българската младеж. Това му помага бързо да увлече българските стипендианти в пансиона. Раковски се отнасял с пренебрежение към семинарията и черковните задължения, говорел, че в семинарията не може да се получи наука, а само в гимназията, поради което няколко българчета напуснали семинарията и се прехвърлили в гимназията, критикувал членовете на Одеското българско настоятелство. Очевидно е, че такъв надзирател не е могъл дълго да бъде държан в семинарията, и той след два месеца бива уволнен, което предизвиква протеста на учениците, увлечени от неговите патриотични и революционни проповеди.

Особено силно е влиянието на Раковски върху младия Друмев, и то не само в областта на литературното творчество (това влияние се чувствува в общата патриотична атмосфера на „Нещастна фамилия", дори в езика на Друмев — в повестта и в тогавашните си писма той пише без член). Революционно-демократическите възгледи на Раковски дават своето отражение

през тия години върху идейните позиции и общественото поведение на Друмев. Той живее в Одеса във важен период от развитието на руското общество — в края на 50-те и през 60-те години, когато се води упорита борба срещу помешчическия строй. Друмев не изпитва, както Ботев и Каравелов, прякото влияние на руските революционни демократи,но през призмата на разбиранията на Раковски той не може да не види очебиещите социални противоречия на руската действителност. Наблюдавайки живота на богатите български търговци в Одеса, Друмев пише до своя цариградски кореспондент (кореспондент и на Раковски) Й. Дайнелов: „Нихна милост вършат работи само за собствени интереси и са много далече от това да правят полза народу си . . Те. . . желаят да бъдат князове и помещици в България. Но кога? — На второ пришествие."[1]

Подобно отношение Друмев взема към одеските български първенци и в повестта „Ученик и благодетели". Той се отзовава много остро и за учебната система в семинарията: „Със сърдечно прискърбие съм длъжен да кажа, че семинария никак не съответствува на наши надежди и никак не е съобразна с наши (български — *б. а.*) стремления! . . Тая несъответственост и тая несъобразност привеждат ни в униние"[2]. Живо интересувайки се от черковната борба, той вижда в нея не религиозно движение, а средство, чрез което „обществените работи ще приемат друг, по-добър вид".

През тоя период мислите на Друмев са били насочени към борба за политическо освобождение на българския народ. Когато Раковски образува българската легия в Белград, Друмев напуска през декември 1861 г. тайно семинарията и се озовава в легията, където негови другари са В. Левски, Ст. Караджа, Ив. Касабов и др. След разтурянето на легията Друмев известно време живее в Крагуевац, а след това през Румъния, преодолявайки много премеждия, се завръща в Одеса, завършва семинарията, а после и Духовната академия в Киев. Постепенно в неговите идейни позиции настъпва промяна. Друмев все повече се ориентира към еволюционистично-просветителска обществена програма, за което не малко влияние оказва и неговото богословско образование. През 1869 г. отива в Галац, а оттам в Браила, където се установява като учител. Това е също твърде плодотворен период в живота на Друмев. Той взема дейно участие в основаването на Книжовното дружество и е между първите трима действителни членове на дружеството наред с М. Дринов и В. Д. Стоянов, става редактор на неговия орган „Периодическо списание". Книжовното дружество бива основано със съдействието на „младите"; мнозина от представителите на революционната партия се записват за негови членове (В.Левски, Д. Ценович и др.). Скоро обаче умерените елементи вземат превес в ръководството на дружеството;те са за легална еволюционистично-просветителска дейност, за да могат дружествените издания да се разпространяват в пределите на турската държава. Те окончателно се компрометират в очите на младите, когато през 1870 г. изпращат благодарствена телеграма до султана по случай разрешението на черковния въпрос. Младите са недоволни от тяхната политическа ориентация и от мудността на дружеството и остро ги критикуват (Каравелов и Ботев в „Свобода", „Независимост", „Будилник" и др.).Същевременно обаче те не се отказват да защищават литературните позиции на „Периодическо списание", когато ратуват за по-високи изисквания в областта на художественото творчество.

[1] Сборник „Климент Търновски", София, 1927, с. 80.
[2] Пак там, с. 71.

На страниците на „Дунавска зора“ и главно на „Периодическо списание“ Друмев развива значителна научна, литературно-критическа и публицистична дейност. Той пише няколко статии за Книжовното дружество, обширни изследвания за възпитанието, животописите, черковната йерархия, предговори и исторически бележки към „Житие и страдания грешнаго Софрония“ и „Мати Болгария“, които обнародва, голям брой отзиви и рецензии (за „Кратка българска история“ от Д. Душанов, „История на българския народ“ от Т. Шишков и други учебници, „За богомилството“ от Р. Каролев, „Ръководство за словесност“ и „Велислава“ от Д. Войников, за драмите на Ив. Владикин и др.); голяма част от статиите му са излезли без подпис. Веднага проличава колко много е израснал Друмев в сравнение с първите си литературни опити; той е преодолял своите сантиментално-романтични и сензационно-приключенски вкусове, усвоил е основните принципи на реализма, придобил е и широка литературна култура, изработил си е верен естетически вкус. Това му дава право на строгост и взискателност към съвременната българска литература. Друмев познава добре Шекспир, Гогол, Шилер. За него първият е „първостепенен гений“, „той е написал най-добрите, най-гениалните драматически произведения“; Шилер „много добре познава човешката душа и условията на нейното развиване и усъвършенствуване, както се вижда от превъзходните му поетически произведения“. Неговите противници го обвиняват, че в своята критика си служи „с оръжието на прекалените реалисти“, че държи за „радикалния реализъм“, че се е учил от руската литература и критика. Дори влиянието на Белински се изтъква като отрицателно: „С такова едно самооболщение, с такава една безобразна надменност, с такъв един московски авторитет, какъвто е авторитетът на твоя руски критичар Белински. . . не ще спрете перата на нашите боси списовачи, драматисти, новелисти, стихотворци, поети и проч., и проч.“[1]

В нападките срещу критиците на „Периодическо списание“ В. Друмев и Н. Бончев не е трудно да се открие конфликтът между високите художествени изисквания на писатели с голяма литературна култура и примитивизма, елементарността в литературните разбирания и вкусове на самоуки домашни книжовници.

Друмев се обявява против бездарността — на нея никакви литературни правила няма да ѝ помогнат; обръща внимание на художествената страна в изкуството в рецензията си за „Велислава“: „Колкото за вътрешното достойнство на самата пиеса, то, за да не кажа прекалено, ще река само това, че тя е твърде слаба...“ Критиката „непременно трябва да разбира и съвършено да знае в какво се състои истинското драматично изкуство, трябва добре да е позната с психическите явления — да разбира добре характерите, напълно да владее естетическите познания и др. п.“

Отбелязвайки успеха на „Велислава“, Друмев изтъква, че той се дължи на добрата игра на актьорите, които прикриват „важни недостатъци на пиесата“... „В нея има доста, особено на места, твърде очевидни психически противоречия; освен това има в нея и май дължки монолози и неуместни философствувания, които никак не можат да се помирят с театралното изкуство. Истина е това, че г. Д. П. Войников е положил начало на българското драматическо изкуство, но ако послуша приятелския ми съвет, господство му трябва да бъде по-внимателен при писането на пиесите си. Ако г. Вой-

[1] Сп. „Училище“, 1875.

ников иска не само да си запази, нъ и да се увековечи доброто имя, което по право му са пада като основател и разпространител на българското театрално изкуство, той трябва да са постарае: 1. да поизучи историята на изкуството въобще, а особено на театралното изкуство; 2. при съставянето на коя-годе пиеса първо трябва добре да изучава предмета, а после добре да премисля съставянието плана на пиесата; 3. да пази за кого прави тези работи и 4. всичко това да си постави за цел, към която да се стреми от всичко сърце и душа. И тогава нека бъде уверен господство му, че ще заслужи благодарност от българското потомство за услугите, които той прави в храма на българските музи" (в. „Турция", 1870, бр. 13).

Подробният анализ на критическите статии и рецензии на Друмев показва колко сериозно гледа той на художественото творчество, какви високи изисквания поставя пред българските писатели, колко смело се бори срещу бездарните и антихудожествени литературни произведения. Макар и в обществено-политическите си възгледи през тоя период да заема диаметрално противоположни позиции, революционните среди подкрепят неговата взискателна критика, защищават него и Бончев от нападките на противниците им. Отговаряйки на нападките на Стойков (Ст. Бобчев) срещу критиците от „Периодическо списание", Ботев пише: „Кажете ни, молиме ви се, какво трябва да прави критиката с подобни самолюбиви бездарности? Ние мислиме, че ако да би бил жив Белински, на когото и идиотите захванаха да тревожат костите, то той би казал: „Господа, нямате ли лудница?" (в. „Знаме", 1875, бр. 6).

В разгара на острите литературни полемики излиза драмата „Иванко" (1872), която бива приета с всеобщо одобрение. Само Войников се опитва да я омаловажи (в сп. „Читалище", 1873), но П. Р. Славейков поема решително защитата ѝ, наричайки я „труд, който прави чест на нашата литература". Каравелов, въпреки че не съветва Друмев да пише исторически драми, дава висока оценка: „Драмата на г. Друмева може да се нарече първо дело, т.е.първото появление в българската литература. Из всичко се види, че г. Друмев е знаял що пише,за кого пише и какво трябва да пише; с една дума, преди да захване да пише своята драма, той си съставил вече план и изпълнил го е доста добросъвестно". . . „Въобще г. Друмев не принадлежи в числото на мислителите, които откриват на хората нови пътища към прогресивните движения, но той е положил барем начало на бъдещата литературна деятелност. С една дума, г. Друмев е буква *а*, след която вървят и другите" (в. „Независимост", 1873, бр. 28).

От тоя момент нататък бихме очаквали истинското развитие на писателя, но Друмев поема друг път и изоставя литературното поприще: през 1873 г. той става архимандрит, а през 1874 г. епископ с име Климент Браницки, управлява добруджанския дял на Доростоло-Червенската (Русенската) епархия със седалище Тулча. След Освобождението е избран за търновски митрополит. Участвува активно в политическия живот на страната като един от водачите на консервативната партия, няколко пъти е министър-председател. Забележителна страница в неговата политическа кариера представя смелата му борба срещу Стамболовия режим и натрапената немска монархия; той се проявява като истински патриот и горещ приятел на руския народ и руската култура. През 1887 г. е изгонен от София с насилие от Стамболовите привърженици (в София той живее като заместник на екзарха). В черковните си проповеди в Търново той изразява открито отрицателното си

отношение към режима и династията, защищава дружбата с Русия и руския народ, за което е бил подложен на много унижения, затворен и осъден за обида на княза. През цялото време той проявява голяма гражданска смелост. Васил Друмев умира в София през 1901 г.

В историята на българската литература Друмев влиза като белетрист и драматург. Първото произведение, което прави известно името му на читателите, е повестта „Нещастна фамилия". Вазов чете повестта като ученик в Сопот; Блъсков говори за интереса, който тя събужда сред широкия кръг читатели. Тя буди любопитството преди всичко с това, че е първата оригинална българска повест. Дотогава българският читател е познавал само преведени и побългарени белетристични творби. До него не са стигнали първите белетристични опити на В. Попович „Отрывок из рассказов моей матери: поездка в виноградник" (1859) и на Л. Каравелов „Атаман болгарских разбойников" (1860) — те са написани на руски език, печатани са в руски издания и предназначени за руските читатели. Изведнъж пред нашия читател се разкрива българската действителност — български герои, с български тъги и неволи. В повестта на Друмев той вижда своите собствени страдания. Макар и действието да се отнася до една по-далечна епоха — времето на еничарските и кърджалийските размирици и на вътрешните междуособици в турската държава от началото на века, читателят добре е разбирал, че стрелите на писателя са насочени и към съвременността, че положението на българския народ не се е променило, че той изпитва тежка робска участ. Борбата, която водят героите на повестта, продължава, макар и в други форми.

Повестта е будела любопитството и е въздействувала не само с общата си патриотическа атмосфера, но с похватите си — похвати на сензационно-приключенска творба, които са разкривали съдържанието по увлекателен и интригуващ начин. Подобен художествен подход е допадал много на тогавашния български читател, той е бил приучен към него и от преводната сантиментална, романтична и приключенска литература. С голям успех се е ползувал например романът на Евг. Сю „Скитникът евреин". Друмев го е познавал от разказите на учителя си С. Доброплодни; Блъсков е получил романа от брат си Димитър, ученик в Одеса, и го е чел с увлечение; Вазов до късно изпитва неговото обаяние. Той си спомня пред Ив. Шишманов за романа и за мнението на учителя си Партений Белчев: „Скитникът евреин" ме очарова. Помня, че Партений при разговор за тоя роман ме оскърби, като ми каза, че руската критика го отричала, защото в основата му лежало чудното и невъзможното. А аз мога да кажа, че нищо не ми е влияло тъй, както тоя роман. Мисля, че по-после, след дълги години, при писане на мои повести, съм вмъквал несъзнателно фрази от него. Помня една фраза: „Мястото е кърско и диво", която несъзнателно съм употребил, пишейки за Бенковски: „Планината пуста, дивота и сън е" и пр. По-после, след години, четох много по-художествени романи, като „Война и мир", „Les Misérables" и други, които силно ме пленяваха, но следите от „Скитника евреин" останаха дълбоко в душата ми. Евгений Сю е въобще, според мене, голям майстор."[1]

Приведохме тоя цитат от спомените на Вазов не само с оглед на влиянието, което е оказвал у нас през 50-те и 60-те години Евг. Сю, но и за да се види колко дълбоко е въздействието на юношеското четиво върху писателя.

[1] Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов. Спомени и документи, София, 1930, с. 30.

Когато Друмев започва като ученик в Одеската семинария да пише своята повест, той има все още твърде ограничена литературна и художествена култура и се ръководи главно от четивото, което е чел в България, а това е преводна и побългарена сантиментално-романтична и сензационно-приключенска литература. На нейните похвати е подчинил жизнения материал, с който е разполагал. Притежавайки слаб естетически опит, той не е и могъл да го види в друго художествено въплъщение.

Подбудите, които са накарали Друмев да пристъпи към написване на повестта, се разкриват в неговия предговор — иска преди всичко да бъде полезен на народа си и да напише творба, основана на действителен, а не измислен материал. „Като българин — говори той — и обладан от любов към народа си, аз не можих да търпя, като гледах и гледам, че всяк един учен българин с неуморими сили ся труди да принесе веществена полза майце ни,— не можих, казвам, да търпя и ся реших, според колко ми допускат сили и време, да принеса и аз нещичко майце си, кое, мисля, може що-годе да й достави полза. С тази мисъл аз се наех да спиша тая кратка повест, като се лаская с надежда, че тя като собствено българска повест ще бъде приета с любов и снизхождение." По-нататък още веднъж повтаря, че повестта не е написана от чувство за тщеславие, а само „от непреодолимо желание да принеса и аз нещичко майце си".

Много интересна е оная част от предговора, в която Друмев съобщава, че материалът на творбата му е зает от живота —тя „съдържа ужасни нещастия, които е претърпяла цяла българска фамилия". В противовес на европейските писатели, които от едно малко събитие написват цели томове, като измислят и съчиняват, „ние, българите, ако щем, можем написа безчислени повести, не измислени, а истински. Кърджалиите, еничерите, делибашиите и много други злодеи оставили са във всяко българско сърце материали за повести." За да подбере тъкмо тема, която може да развълнува съвременниците, да повиши тяхното патриотично настроение, да им покаже жестокостите на робството и силната реакция на нашия народ срещу турските насилия, Друмев е бил повлиян от общия национален подем по време на Кримската война и след нея, от все повече назряващите условия за решително отхвърляне на турското потисничество, от патриотично-революционната дейност на Раковски. В предговора към второто издание на повестта в 1873 г. той прави ценно признание за настроението, с което е писал творбата си: „При всичките недостатки на повестта, които сега авторът забелязва в нея, той не може да не помни, че тя е излязла от дълбочината на сърцето му; той и сега вижда и познава в нея онези детски, но чисти и пламенни чувства, които преди толкова години са вълнували сърцето му и които той е искал да изкаже чрез тая си повест." Тоя трепет на младостта действително се чувствува в „Нещастна фамилия". Повестта е „плод на незряло перо", както самият Друмев се изразява, но въпреки своята наивност тя дълго време е вълнувала читателите с патриотичното си съдържание.

Две са задачите, които си поставя Друмев — да изобрази, от една страна, нещастията и страданията на българския народ, а, от друга, неговата съпротива срещу насилията. Той се връща назад към една епоха на вътрешни размирици и междуособия, когато положението на народа е било особено много влошено и животът на българите е бил всекидневно изложен на смъртна опасност. За пример взема една фамилия (т. е. един род), но нейните нещастия не са нещо изолирано, в същност в тях са въплътени нещастията на целия

народ. На пръв план се рисуват страданията на тримата братя Вълко, Иван и Петър и техните семейства, но заедно с това се говори за съдбата на още редица български семейства, рисува се разорението на цели селища — Жеравна, Котел, Преслав. Още първите глави ни въвеждат в картината на общите народни страдания. Влади с дружината си мъсти за страданията и сълзите на многобройни майки, братя и сестри; той разказва на баща си случая с разсеченото от турски разбойници момче. За такива насилия и нещастия се говори многократно в повестта.

В центъра на нейното изображение стои съдбата на голямата шуменска фамилия, която накрая се оказва изцяло избита и унищожена. Началникът на шуменските еничари Джамал бей убива най-напред бащата, разграбва имота му и изгаря къщата му, защото помогнал на сина си Иван да се ожени за момиче, което еничаринът харесал. Иван едва се спасява от убийство и забягва в Белград, а оттам в Цетина, където живее три години. Върнал се в България, той се заселва в с. Драгоево, а след това в самодивското жилище в гората, отгдето следи съдбата на братята си Вълко и Петър, преследвани от Джамал бей. Дотук съдбата на семейството се следи ретроспективно — повестта започва в момент, когато тия събития вече са станали. Вълко и Петър успяват да се замогнат отново, но след известно време са нападнати от пратеници на Джемал бей; дюкяните и къщите им са изгорени.

В по-нататъшния развой на повестта Друмев рисува подробно трагичната съдба на тая нещастна фамилия. Всички загиват при големи страдания и страшни жестокости и мъчения. Писателят е избрал най-грубите и отвратителни способи за унищожение на човека, за да покаже ужасите на турското робство. В същност тук няма нищо пресилено — тия начини на унищожение на човешкия живот са били всекидневие в Османската империя; необичайно е само събирането им на едно място, в съдбата на едно семейство. Избран е случай, който най-ярко да представи ужаса на турските насилия. Очевидно, това е сторено с намерение да се направи по-потресна, поразителна картината на тези насилия. Авторът е изпълнен с любов и съчувствие към нещастията на една фамилия, към страданията на целия български народ. Той посочва открито кои са враговете на народа — кърджалии, еничари, даалии. Но в същност това е цялата османска власт; насилията са резултат на самата турска държавна система, въпреки всички уговорки, които авторът е задължен да направи по цензурни съображения.

Това е само едната страна на изображението, най-ярката и най-силната. Има и друга страна — съпротивата на българския народ, който не се примирява с насилията и издевателствата, реагира срещу тях с оръжие в ръка. Да се каже, че тая съпротива е отразена пълно, ще бъде неправилно. Защото героите на Друмев твърде често посрещат нещастията си с плачове и сълзи, лесно се отчайват, изпадат в униние. Но все пак в редица страници на повестта ние ги виждаме храбро да се борят с враговете си. Когато Вълко се озовава в къщи и вижда детето си на огъня, съсича турчина. Иван смело грабва в Шумен Петровата жена и, макар тежко ранен, с една отсечена ръка, отвежда я в самодивското жилище. Велико и Стоян отчаяно се бият срещу еничарите. Това са прояви на индивидуална борба и самозащита. Но българите се борят срещу враговете си с хайдушки чети. Такива чети образуват Велико и Стоян; Иван с четата си грабва Петър и сина му, когато Джемал бей изгаря къщата на братята му в Шумен; Влади и Пометко са водачи на хайдушка дружина, която освобождава в гората Велико и Стоян. Това е един

от най-напрегнатите моменти в повестта, описан увлекателно и живо. Тоя момент е изтръгвал възторзите на хиляди български читатели, които са се възхищавали от смелостта, хладнокръвието и изобретателността на българските хайдути. Друмев описва и други форми на борбата — цялото българско население проявява героизъм при защитата на Преслав и Котел от кърджалийските нападения.

Българите показват голямо самочувствие в сраженията, но след това бързо падат духом, стигат до отчаяние. Те са убедени в необходимостта от въоръжена съпротива; авторът вижда силите, които могат да се опълчат срещу насилията и да защитят народа — хайдутите. „Нещастна фамилия" е своеобразна епопея на нашето хайдутство и тук е несъмнено влиянието на Раковски и „Горски пътник". В онзи исторически момент, който Друмев рисува, хайдутството още не се е превърнало в общонародна, организирана въоръжена борба; затова и резултатите, които постига, са ограничени, не улучват основната цел — политическо освобождение на страната. Сякаш Влади съзнава това — положени са огромни усилия, пролята е много кръв в борбата, която водят той и неговите другари, обаче няма резултат. Обхваща го чувството на безизходност и той свършва със себе си. Самоубийството му е донейде също подвиг, своеобразен протест, саможертва. Но то не може да бъде път на борбата.

Трябва да се изтъкне обаче, че читателят не затваря повестта с чувство на униние или отчаяние. Напротив, въпреки всички дадени жертви, ясно е, че срещу врага трябва да се реагира не с примирение, а с оръжие в ръка. Тая съпротива неминуемо ще доведе до победата. Друг път няма. По тоя начин с творбата си писателят утвърждава идеята за въоръжената борба срещу поробителя. Надмощието на врага е временно: моралното право не е на негова страна; за престъпленията му го чака възмездие. И това възмездие се проявява във взаимното самоизбиване на еничарските водачи и в жестоката смърт на Джемал бей. Читателят получава морално удовлетворение.

Моралното право на българите и престъпленията, които вършат поробителите — ето основата, върху която ляга цялото изображение в повестта. Действуващите лица са разделени на два непримирими лагера. На едната страна са българите, изобразени с положителни черти — героизъм, човечност, висок морал, чувствителност, милосърдие, любов и преданост към близките, самопожертвувателност, а на другата страна са враговете — озверени, алчни, отмъстителни, жестоки, изцяло обладани от грабителски и разбойнически инстинкти. Те са чужди на моралните чувства; само у един от тях, Емин, в края на повестта се събужда съвестта и той се самоубива. Субективизмът и условността на изображението са очевидни, авторът строи всичко по линията на контраста, движи се от симпатията и антипатията. Слабостта на тоя начин на изображение не е в яркото разграничение на положителните от отрицателните герои — това се явява необходимо от гледище на основната идея на творбата, а в недостатъчната мотивировка на действията, в незрелостта на художника, който не може да вникне по-дълбоко в психиката на героите, движи се главно по външните психологически реакции, не вижда сложността на човешките преживявания, създава шаблонни психологически характеристики, не успява да индивидуализира лицата.

Друмевите герои — и положителните, и отрицателните — по изграждане на образите, по схематизма си приличат. Така например положителните герои са изобразени в сантиментално-романтично осветление. От една страна,

те непръкснато плачат, от друга страна — когато се бият, проявяват невероятна храброст. Ето още в първата глава „Нещастие": лицето на Рада е „измокрено със сълзи, които не преставаха да падат от подпухналото й лице"; Вълко изпуска „плачевен глас"; „той плачеше и плачът му бе жален, неутешим"; „сълзи като порой се изляха от очите му"; „каза с плачевен глас"; „на Радината ръка падна гореща сълза"; „почна с глас да плаче като малко дете"; „беше издигнал пълните си със сълзи очи към небето" и т. н. — това са примери, взети само от две страници. Във втората глава „Самодивско жилище" сълзите продължават — там плачат непрекъснато Петър и Влади: „Влади заплака"; „Петър (тъй се зовеше старецът) заплака"; „Влади млъкна, но едрите сълзи не преставаха да капят от очите му"; „Петър отвори устата си, за да каже нещо, но не можи, сълзите не му позволиха"; „След тези думи Петър заплака и плачът му, като се съедини с Владевия, чуваше се надалеко".

Това са реакции при най-разнообразни душевни състояния. Друмевите герои плачат не само в моменти на скръб, при вида на страданията на близките, при смърт, но и при случаи, гдето сълзи не могат да се очакват. При думите на Влади: „Вместо радост ний умножаваме повече горчивите сълзи на нещастните майки и бащи", Петър скача от мястото си възмутен, подозирайки, че синът му се занимава с разбойничество. Възмущението му е съпроводено със сълзи: „от пресъхналите старчески очи излязоха две големи сълзи". Скоро се изяснява, че се касае за недоразумение. Петър смята, че е обидил сина си, и отново реагира със сълзи.

Все в духа на тия силни външни реакции героите на Друмев лесно се отчайват и са готови на самоубийство: Вълко разсича турчина, който пече на огъня детето му, и отчаян решава да се самоубие; Петър, след пожара в Преслав, озовавайки се в непознатата гора, се готви да тури край на живота си; Вълко отива в самодивското жилище, за да умре; Влади в края на повестта действително се самоубива; самоубива се и Емин.

Подобни похвати на описание на душевните състояния обедняват изображението, накърняват неговата жизнена правдивост. При тия случаи, които са многобройни в повестта, Друмев се намира под силното влияние на сантиментализма. Той се нагажда и към равнището на своите читатели, възпитани върху сантименталната преводна литература.

Друмев възприема много похвати и от сензационно-романтичната и приключенската литература: силните контрасти, ефектните сцени, тайнствеността, изненадите, сензационните неочаквани обрати, сцените на страшни жестокости, внезапните прекъсвания на разказа, заплетената композиция. Тия особености могат да се илюстрират с многобройни примери. Така, за да придаде атмосфера на тайнственост, Друмев въвежда в разказа самодивското жилище, маските, с които се явяват неговите обитатели; Вълко вижда в къщата си непознат човек; Петър попада в непозната гора; Влади не знае защо живеят с баща си в самодивското жилище; Иван се преоблича като просяк и постоянно посещава къщата на братята си в просешко одеяние, без те да подозират това; тежко ранени, Иван и Петровата жена се явяват неочаквано в самодивското жилище и умират, без Петър да успее да узнае нищо за случилото се; Петър не се издава пред собствения си брат, когато Вълко идва в самодивското жилище; Влади се отбива в Преслав, без да се открие пред чичо си; Джамал бей внезапно разкрива пред Емин, че Омар му е бил син, и т. н. Към това трябва да се прибавят многобройните изненади, сензационните обрати, сънищата, предчувствията, загатванията. Тия похвати

създават много неестествени, немотивирани, неправдоподобни положения, които намаляват реалистичността на изображението. До голяма степен те определят и характера на композицията — твърде сложна, заплетена, разпокъсана, с много връщания назад, с изненади и неочаквани действия, с ефектни сцени, с отклонения от основната нишка. Тук са се съчетали съзнателно усвоени композиционни похвати от сензационно-приключенската литература с неопитността и неумението на младия автор.

Природата заема в повестта значително място. Тя не е само естествена част от обстановката, но играе и допълнителна роля — чрез контраста или сходството да подчертава епизоди, душевни състояния и настроения. Природните описания не се отличават с конкретност, почти им липсва национален и местен колорит въпреки названията на географските местности. Още в началното описание на преславските околности пейзажът е твърде условен, по-скоро символичен, отколкото реалистично-конкретен: величественото майско слънце се скрива в непроницаемия запад, като *отдава вечерни поздравления* на високите планински върхове; тихият и *приятен вятър известява приближаването на нощта*; „птичите църкания от минута на минута ставаха по-гръмки, чрез които се познаваше, че те се събират *да се предадат в прелестното лоно на успокоителния сън*".

Всички тия похвати на Друмев идат да поставят въпроса за художествения метод. Той взема материала си непосредно от действителността, но на много места този материал претърпява значителни преображения — в силната тенденция на писателя за сантиментално-романтично осветляване на лица, събития, действителност. По тоя начин реалистичността на изображението силно се накърнява; затова допринасят и много от сензационно-приключенските изобразителни похвати. Съвсем ясно е за нас смесването на реалистични с нереалистични принципи на изображение. В творбата на Друмев все още се води борба между сантиментализъм, романтизъм и реализъм.

Сериозните слабости на Друмевата творба, която е първа проява на млад, неукрепнал талант (самият автор я нарича „пръв труд", „плод на незряло перо и можело би да се преработи отново"), не бива все пак да затулят пред нас ценни нейни качества: важност и актуалност на темата, патриотично въодушевление, живо и увлекателно повествование, изпълнено с образи, картини, постъпки и преживявания, които се запомнят, доста жив диалог, силно драматични моменти, патриотично въздействие върху читателя. Всичко това я очертава като значителна придобивка на българската национална литература през средата на XIX в.

Какви сериозни възможности е имал Друмев като писател-белетрист, показва и втората му повест „Ученик и благодетели или Чуждото си е все чуждо". И тя е написана в Одеса, докато Друмев е ученик в семинарията. В нея е трябвало да се съчетаят и обединят наблюденията и преживяванията на писателя през ученическите му години в Шумен с впечатленията от Одеса. Обаче повестта остава недовършена. Във в. „Съветник" се появява през 1864—1865 г. първата ѝ част; втората част не бива печатана, останала е в ръкопис, при това в две редакции, но без да е завършена. Вазов свидетелствува, че повестта е била посрещната с голям интерес от тогавашните читатели: „С най-голямо увлечение четях романа на Друмева, печатан в подлистници на в. „Съветник", „Ученик и благодетели", останал недовършен . . . Героите на тоя роман Богдан и Живко занимаваха мислите ми дене и нощ и когато наближаваше събота, в който ден идваха писма и вестници от Плов-

див, аз отивах извън селото, далеко на полето, да чакам пощаджията и да приема вестника от него. Препрочитах подлистника по няколко пъти още същия ден и очаквах с нетърпение следващата събота. Тоя роман остана, както ти казах, ненапечатан. По-после, при срещата ми с покойния Климент, аз му разказах колко неговият роман е пленявал моята юношеска душа и го питах има ли продължение. Той отговори, че го имал в книжата си. Но защо го е прекъснал не знаеше. Може би в. „Съветник" да е престанал. Помня че в романа имаше и психологични разсъждения, и отклонения, които ми се нравеха. Запечатала се е в паметта ми особено една фраза: „Унижение, унижение, Богдане, на всяка стъпка унижение!" Тая фраза я произнасях често в разни случаи."[1]

Повестта „Ученик и благодетели" по широкия обхват на лица и събития наподобява по-скоро роман, както я нарича и Вазов. Разбира се, и тя носи много от недостатъците на „Нещастна фамилия", и в нея са отразени литературните увлечения на младостта на писателя, но все пак тук има преди всичко по-широко изображение на действителността, по-обширна картина на живота, по-вярно изграждане на характерите.

Основната тема на повестта е стремежът на българските младежи през епохата на Възраждането да получат по-високо образование в чужбина и отношенията им с техните „благодетели", т. е. ония богати българи, които биха могли да ги подпомогнат материално, но които в същност им дават само празни обещания и ги подлагат на нечовешки унижения. Темата е нова за нашата литература и дава широки възможности на писателя — да нарисува нашите училища от оная епоха, да разкрие отношението на различните обществени класи и прослойки към образованието и просветното дело, да изобрази условията, при които учи българската младеж в страната. Но това е само част от задачата — по-нататък темата позволява да се разкрият големият стремеж на младите българи към по-високо образование, пречките, които срещат при заминаване в чужбина, трудностите на пътуването, първите впечатления от чуждата страна, животът на българската младеж в чужбина, отношението на забогатялата българска буржоазия към нея в градове като Одеса и другаде. Темата е действително благодарна — тя дава възможност да се създаде богата галерия от типове, да се нарисуват ярки картини от живота. Заслуга на Друмев е, че е открил тая тема, че я въвежда в българската литература. В своята творба той е успял да я види във всичките ѝ богати възможности, в цялата ѝ широта. Използувал е преди всичко личните си наблюдения и преживявания, оттук и автобиографичните елементи в творбата.

За Друмев съвсем не е било лесно да се движи в такава широка композиция — без собствен голям творчески опит, без образци в българската литература. Оттук и гъстите дебри, в които понякога попада и от които мъчно успява да излезе. Това придава на постройката излишна сложност, прекалена разклоненост на интригата, със странични епизоди, които не са свързани органически с главния разказ, с много разсъждения и лирични отклонения. През тоя период Друмев е все още слаб майстор на композицията; това личи и в „Нещастна фамилия". Той се блазни от сложната интрига, от ефектните изненади, от сензационните обрати, от бързите композиционни преходи. Характеризирайки героя си Богдан, Друмев пише: „Богдан беше ся облегнал

[1] Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, Спомени и документи, 1930, с. 19—20.

на една възглавница и четеше за инквизицията в ръкопис, превод на учителя му. Той четеше тая страница, де ся описваше как тайните страшни инквизитори завличат жертвите си под земята, как идват те при них мълчешком в черни маски, в дълги черни дрехи,с кинжали в една ръка,а в друга с черни свещи." Това е четивото и на самия Друмев като ученик. От „Скитникът евреин" и „Тайните на инквизицията" идат не само особеностите на композицията на повестта, но и много от похватите за изграждане на образи. Например с черти на някогашните инквизитори е нарисуван гръцкият владика, който преследва Живковото семейство: той ту тайно подхвърля трупове на улицата, ту праща своите хора, преоблечени като дервиши, да убият майката и брата на Живко, ту неговият дякон се явява като мним турчин, а най-сетне владиката, предрешен като просяк, убива Живковия баща.

Събитията са съсредоточени главно около съдбата на основния герой — ученолюбивия беден младеж Живко. За да нарисува по-пълно неговата съдба, Друмев отделя значително място на неговото семейство, след това следи живота на самия Живко, останал сирак след убийството на баща си, отношенията с училищния му другар Богдан и с учителя Райко, чиято съдба също е проследена и обрисувана обстойно. В изображението на Живковото семейство пред нас се рисува в същност историята на една нова нещастна фамилия. Тук главният враг на народа е гръцкото фанариотско духовенство, което действува с безогледна жестокост. Отрицателните черти на гръцкия владика са доведени до крайност; неговата отмъстителност, в резултат на дребно спречкване с Живковия баща, нараства до чудовищни размери, което я прави неправдоподобна. Това се обяснява както с разгарянето на черковната борба, от която Друмев живо се интересува, така и с усвоените романтични похвати на сензационно-приключенската литература. При проследяването на детството и ученичеството на Живко авторът силно подчертава социалните отношения в България през тоя период, жестоката експлоатация, на която са подложени бедни, слуги, деца от богатите чорбаджии. Важен момент в творбата представят опитите на Живко да си издействува материална помощ от градските чорбаджии, за да може да замине в чужбина. Тук са разкрити униженията, на които първенците подлагат младия момък. Отново е показана експлоататорската същност на чорбаджийството, фалшивият му патриотизъм, лицемерието му. На чорбаджиите е противопоставен чистият образ на представителя на народната интелигенция — учителя Райко, който изцяло поема защитата на ученика. Животът на Райко протича при много трудности и премеждия, но учителят не губи нравствената си чистота и благородство, при все че е подлаган на унижения. Райко е типичен просветител, той проповядва покорство и примирение — черти, които по-късно нашата революционна публицистика (особено Ботев) остро критикува. По-нататък Друмев рисува пълното с приключения пътуване на Живко до гр. Приморск (тук са използувани автобиографични моменти от връщането на младия Друмев от Белград в Одеса), първите му впечатления от големия руски пристанищен град, новите мъки и унижения, които трябва да понесе от приморските нотабили — богатите български търговци и лихвари, членове на „Обществото на приморските българи". Тъкмо това са „благодетелите", за които се говори в заглавието. Трябва да се предполага, че тук е трябвало да падне центърът на повестта. Друмев обаче не я завършва и не успява да очертае широко тоя период от живота на героя си. Най-пълно тук са разкрити отношенията му с богатия българин Гордев, който привидно подпомага бедния ученик, но в същност

го поставя в непоносими условия и най-сетне безмилостно го изгонва. Към Живко проявява добро чувство само една руска девойка, която той преди това е спасил от насилията на трима злосторници. Тук се прекъсва и повестта.

Композиционните слабости на повестта са очевидни. Творбата изобилствува и с твърде много разсъждения. Тя не е лишена от сантиментализъм, религиозна сладникавост, от дидактизъм. Това се отразява отрицателно върху правдивостта на изображението, върху изграждането на образите. И все пак тая творба е забележителна с широкия си жизнен обхват, с богатството и разнообразието на картини и характери. Един голям отрез от живота на българския народ влиза в повестта. Авторът дири всичко положително в българската действителност — и го вижда преди всичко в българската младеж, в нейните ученолюбиви стремежи, в благородството на българския учител, в трудолюбието на народа, в борбата срещу експлоатацията, невежеството и жестокостта на фанариотското духовенство. Когато пише „Ученик и благодетели", Друмев е вече застанал решително на просветителски позиции, затова не засяга въпроси от национално-освободителната борба, при все че в едно от лирическите отклонения се обръща с възторжени думи към свободата: „Свобода! Свобода! Има ли от тебе по-мило, по-драго нещо на света? Царският венец,безбройното богатство,гръмката слава са нищо без тебе! Без тебе и царят, и славният, и богатият не могат ся наслаждава от живота, но с тебе и бедността, и простотата, и даже нещастието биват що-годе приятни или барим стърпими. . . При тебе бедният забравя бедността си, простият не скърби за простотата си, не чувствува всичката тежина на нещастията си. Както на едного, тъй и на другия, и на третия ти даваш сила да понесат всичко с кротост. . . Но без тебе всичко е нищожно на света. . ." Очевидно е, че в османската държава няма свобода — Друмев има пълно съзнание за това, макар да дава твърде общ израз на убеждението си.

В повестта си Друмев разкрива с остри краски морала и общественото поведение на чорбаджиите-експлоататори и реакционери в родния град на Живко, на капиталистите и лихварите в Приморск. Отрицателната характеристика на последните се проявява и в имената, които авторът им дава: Млясков, Гордев, Хитров, Шишков. В големия руски град още по-ясно изпъкват социалните контрасти. Авторът съпоставя луксозните и скъпи хотели — великолепни, чисти, удобни — с бедняшките домове за пренощуване, където вечер в една голяма препълнена стая върху голи рогозки сиромасите налягат кой гдето завърне.От друга страна, в разкошни шейни се движат щастливци, покрити от „драгоценна, добре обработена тигрова, лъвова или меча кожа". Твърде интересни са описанията и на живота на бедствуващите български студенти и ученици. Тук авторът е използувал предимно лични впечатления или разкази и спомени на своите одески съученици. Той на няколко пъти се е заемал да нарисува живота на българската младеж в Русия. Между ръкописите му са запазени три откъса: „Из одеския живот", „Из живота на българите в Киев" и „Из живота на студентите в Русия" (на руски); те са интересни както от гледище на биографията на автора, така и като документ за мислите и преживяванията на стотици млади българи преди Освобождението, които за пръв път са попадали в големите европейски и особено руски градове. И тук се проявява критичният поглед на Друмев, който вижда социалните противоречия — от една страна, охолствуващи, безгрижни, наслаждаващи се на всички блага хора, а, от друга — бедни студенти, изтощени от тежък труд перачки и прислужнички. Тия откъси, както и по-

вестта „Ученик и благодетели“, показват, че през средата на 60-те години Друмев вече почва да изпитва влиянието на руската реалистична литература. Това са годините, когато особено са живи традициите на Пушкин и Гогол, когато звучи могъщият социален протест на революционните демократи, когато се явяват най-силните произведения на Чернишевски и Херцен, Некрасов и Салтиков-Шчедрин, Тургенев, Толстой и Достоевски. Колкото и да е ограничен от средата, в която живее, и от идейните въздействия, които изпитва в семинарията и по-късно в духовната академия, колкото и да оформя мирогледа си в посока, която най-сетне го завежда до духовническата кариера, младият писател не е могъл да не почувствува съживителния повей на творбите на великите руски реалисти. Например влиянието на Гогол във втората част на „Ученик и благодетели“ е очевидно.

В тая повест бихме могли да говорим вече за елементи на критически реализъм в метода на Друмев. И това е новото в сравнение с „Нещастна фамилия“. Нова е, разбира се, и широтата на жизнената картина, и богатата галерия от образи. С оглед на тая своя страна повестта има и голямо познавателно значение — тя дава богат материал за изучаване живота на нашия народ след Кримската война. Както и да я оценяваме, не можем да не признаем, че тя е един значителен опит да се обхване широко българската действителност. Тя говори за необикновено сериозната задача, която си е поставил младият белетрист. Повестта остава незавършена и това намалява нейната стойност. Но и в тоя си вид тя представя важно литературно явление, край което не можем да минем без внимание.

Драмата „Иванку, убиецът на Асеня I“, излязла в 1872 г., отбелязва нов литературен успех на Васил Друмев. Тя бива замислена още в Киев, но е писана в Браила вероятно през 1870 и 1871 г., когато Друмев проявява голям интерес към въпросите на театъра, отзовава се на представлението на „Велислава“, влиза в спор с Д. Войников. В спомените си Друмевият другар В. Д. Стоянов предава като пряк повод за написването на творбата публичното спречкване мужду Войников и Друмев в едно от браилските кафенета след появата на Друмевата критика за „Велислава“. Войников заявява: „Господине, ако си по-вещ от мене в драматическото изкуство, излез и напиши нещо по-добро и докажи ни с дело, че си такъв, а не тъй само да ме критикуваш и закачаш.“ Друмев отговаря: „Бае Войников, аз никак не те нападам, защото критиката ми е съвсем справедлива, даже и премного снизходителна. Знай още, че мене никак не ми е по характера да нападам и докачам когото и да е, та грешиш, ако мислиш, че съм те нападнал с тази си рецензия.“ И добавил: „Впрочем, бъди спокоен, г. Войников, аз скоро ще ти докажа, че разбирам колко-годе от такава работа.“

Наивно е да се смята, че тоя спор е послужил като повод за написване на драмата. Друмев дълго време е живял с мисълта за „Иванко“, внимателно се е подготвял, проучвайки драматичната литература. Спорът обаче (ние не знаем дали той е предаден вярно) му е дал тласък да завърши по-бързо творбата. И наистина след непродължително време тя се явява, посрещната одобрително от критика, читатели и зрители. Българската литература получава първото издържано и значително оригинално драматическо произведение.

В центъра на пиесата е поставен един епизод от началната история на Втората българска държава — убийството на Асен I от властолюбивия болярин Иванко. Друмев е попаднал на привлекателен сюжет и популярни

исторически личности — преди всичко българския цар Асен I, ръководител на въстанието срещу византийското иго, и неговия брат Петър. В създадената до времето на Друмев историческа литература образите на Асеновци са обкръжени с особена симпатия — от Асен I до Иван Асен II. За тях се говори в „История славяноболгарская" на Паисий, в историческия труд на Йован Раич, в „Царственика" на Хр. Павлович, в книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню Първому, великому царю българскому, и сину му Асеню Второму" (1860), в „Кратка българска история" (1861) на Войников и др. Друмев може би е познавал и някои руски исторически трудове. Във всеки случай, що се отнася до историческите факти, той се основава главно на изложението на Войников.

Към сюжета и лицата, които ще изобрази, Друмев се насочва от още една идея — борбата срещу гръцкото фанариотско духовенство и гърцизма. Макар че тая борба е завършена със султанския ферман от 1870 г. и според схващанията на нашите революционери е вече изиграла своята историческа роля, за средите, от които изхожда Друмев, тя продължава да има привлекателна сила. Още повече че черковната борба по същество е борба за утвърждаване на българската националност, за правото на българския народ на самостоятелно културно, икономическо и политическо развитие. Гръцката тема в пиесата се представя от образите на Исак и Тодора. Друмев прибавя и още една тема — в лицето на отец Иван той изтъква обществено-политическата роля на черквата — идея, която развива и в своята тогавашна публицистика.

В пиесата си Друмев показва сериозно познаване на принципите и техниката на драматическото изкуство. Вероятно той ги е изучавал не по теоретически трудове, а чрез непосредно запознаване с руската и европейската драматургия. Както се изказва в рецензията си за Войниковото „Ръководство за словесност", той не смята, че теоретическите познания могат да помогнат съществено на твореца: „Човек, когато няма истинска дарба, когато няма истинско чувство и въодушевление, той все не може да напише нищо хубаво и за пред хора, макар и да знае най-добре да пише по правилата. Та и естествено нещо е това. Тие, които са писали хубаво и с произведенията на които се наслаждава, та и чуди всичкият образован свят, писали са така добре, не защото са знаили изискуемите правила, но защото са имали естествени дарби, имали са сърце, чувство, душа, имали са въодушевление. Когато са работили, не са гледали работата им да излезе съгласно правилата, не са си предпоставяли известни цели, не са имали пред вид известни „сценически илюзии" или „драматически ефекти", ами са писали с чисто и свято въодушевление" („Периодическо списание", кн. 9—10, с. 188—189).

От „Иванко" може да се съди, че Друмев добре е познавал бележити европейски драматурзи. Преди всичко Шекспир — за него той е „първостепенен гений". Шекспир му е оказал твърде силно влияние с някои образи и ситуации от „Макбет", „Хамлет" и дори „Отело" (Макбет, Сиверд, Малколм, Макдъф, Офелия, Полоний, Яго и др.). Друмев се произнася възторжено за Шилер. Познавал е и драматургията на Пушкин. От „Борис Годунов" той се е учил как да изобрази активната роля на народа в общественото развитие, как да постигне психологическа глъбина в образите. Друмев е изпитал известни влияния и от романтичната драма (в разпредялбата и осветленията на действуващите лица, в композицията, в някои сценични

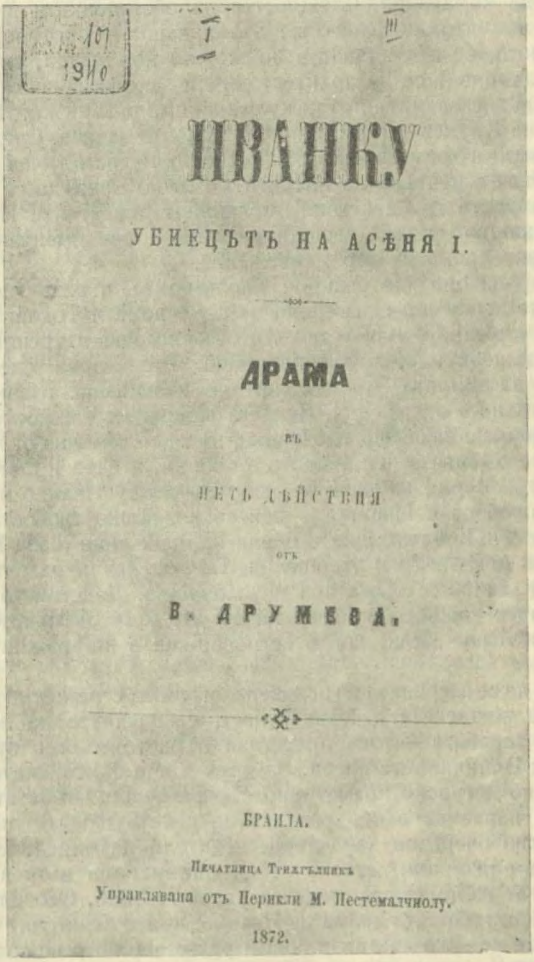
ефекти — преобличания, тайни входове, непознати врати, в лиричните отклонения). Най-сетне е следвал и някои особености на Войниковата драматургия. Това се вижда от връзката, която се открива между „Райна княгиня“ и „Иванко“ (образът на придворния интригант Сорсовул — Исак, ролята на духовника Боян — отец Иван, образът на царя Петър — Асен и др.).

Посочените съпоставки показват само пътя, който Друмев е извървял като драматург, защото той е създал оригинално драматично произведение, наистина написано „с чисто и свято въодушевление“. Той насочва погледа си към току-що освободената от византийско иго българска държава, разтърсвана от дълбоки конфликти, от центробежни сили, от бунтове на феодали, от интриги на външни врагове — византийци. Вътрешните борби водят до убийството на цяла редица владетели — последователно падат Асен, Петър, Калоян. Друмев избира един епизод от тия събития — заговора на Иванко и убийството на Асен. Основният конфликт се изгражда върху борбата между привържениците на Асеновата династия и техните противници — властолюбиви или недоволни боляри и гърци начело с Иванко и Исак. В своята същност това е борба между идеята за държавна независимост, вътрешно единство, между здравото патриотично начало и носителите на вътрешното разложение и поквара, на властолюбието, интригантството и чуждата зависимост. На тоя основен конфликт са подчинени всички други стълкновения и отношения, в неговата светлина са нарисувани характерите и обществените събития. Когато Иванко взема властта, започват насилията над народа (сцената на тържището в IV действие). Иванко търси оправдание на постъпката си, заявявайки: „Не, това не е измяна. . . Не е измяна това! Всеки трябва да желае доброто на отечеството си, на народа си. Защо да не се отстрани един, когато друг може с повече достойнство и с по-голяма полза да заеме мястото му?“ Но той самият чувствува, че това е заблуда. Развитието на събитията показва, че онзи, който е грабнал престола с престъпление, не може да донесе нищо добро на народа си.

Обратно, царят е изобразен като олицетворение на държавата, като носител на народното единство, на патриотичното и държавно-организаторското начало, затова и народът го подкрепя. За автора спасението на страната е в патриотизма на ония, които поддържат Асеновата династия. Асен и Петър са носители на най-високите държавнически и нравствени качества, те са идеални владетели и силно привлекателни личности. На тяхна страна е народът (баба Кера); черквата в лицето на отец Иван им дава своята санкция. Бунтовниците успяват само временно да вземат властта — здравите, патриотичните сили в страната надделяват. И идеята, която тия сили защищават, е толкова благородна и ненакърнима, че дори един от най-дейните привърженици на Иванко — младият болярин Милко, който се смята оскърбен и пренебрегнат от царското семейство, напуска техния лагер, когато узнава, че бунтовниците са поискали помощ от Византия — той не желае да става изменник на родината си. Или както сам заявява: „Вече сме в огъня, Иванко, и връщане няма. Но ти казвам отсега, че дотогава, докато борбата става между тебе и Асеня, аз съм цял твой; но ако — недай боже — ти срещнеш на пътя си народа и поискаш с помощта на враговете му да го потъпчеш, тогава аз съм твой враг.“ Тая постановка на основния конфликт създава атмосфера на патриотични чувства и патрио-

тично въодушевление в драмата, които твърде много спомагат за нейния голям успех сред зрителите в навечерието на Освобождението.

Основният конфликт на пиесата не е даден абстрактно и декларативно, а е разкрит чрез живите отношения между действуващите лица. Той се изразява в стълкновенията между Асен и Иванко, Асен и Петър, Асен и

Заглавната страница на драмата „Иванко"

Исак, Иванко и Мария, Иванко и Тодорка, Асен и Мария, Мария и Милко, Милко и Исак, Милко и Тодорка, Асен и отец Иван, Иванко и отец Иван, Исак и отец Иван, Симо и Исак и т. н. Проследяването на тия отношения

дава възможност на автора да покаже една сложна, напрегната, дълбоко противоречива действителност; в тия отношения се разкриват характерите на лицата; събитията са дадени в тяхното бързо и динамично развитие. Друмев успява да улови нишките на всички тия сложни отношения и стълкновения, да ги подчини на основната идея, да ги доведе до крайно разрешение, запазвайки единството на действието. Тук се проявява неговото умение да композира. Сложността на обстановката изисква здрава композиция, в която конфликтите, възникващи в противоречивото развитие на живота, се обединяват в по-сложни комплекси, свързват се помежду си, подчиняват се на архитектонични закономерности: експозиция, завръзка, развитие на интригата, кулминация, развръзка. Това, разбира се, не значи, че Друмев успява напълно в своята задача. След третото действие динамизмът в драмата намалява, основният драматичен герой Иванко престава да бъде в центъра на интригата (мъчно може да се каже, че той ръководи и първите три действия — главният двигател е Исак); редуват се сцени с външно ефектен, мелодраматичен и сантиментален характер, които отслабват драматичното напрежение.

Друмев прави опит да разкрие характерите в развитието на действието. Драмата започва с една сцена между Мария и Тодорка, които кичат китки за утрешното тържество. Авторът посочва вътрешните вълнения на царската дъщеря и гръцката пленница. Тая първа сцена представя експозицията на пиесата — в нея вече се набелязват главните действуващи лица и техните отношения. Веднага навлизаме в атмосферата на конфликтите (Тодорка е влюбена в Иванко, но тя се измъчва от двойна скръб: той няма да се ожени за нея, защото е робиня, а идва и съмнението, че е влюбен в друга; Мария научава за любовта между Иванко и Тодорка, но самата тя е влюбена в Иванко; у нея се разпалват любовта, ревността, съперничеството). По-нататъшната поява на нови лица (баба Кера, Милко) разкрива нови конфликти и отношения. По тоя начин развитието на действието непрекъснато се обогатява и усложнява. Действието се ръководи от отрицателните герои, а противодействието — от положителните сили. Главната роля играе Исак, който се превръща в най-важна пружина на действието.

Умението да се изгради един основен конфликт, стремежът да се разкрие сложността на жизнената действителност, създаването на напрежение и драматизъм в творбата — това представя първото голямо предимство на „Иванко“ пред Войниковите пиеси. За пръв път в българската литература се появява едно истинско драматично произведение. По-нататък умението на Друмев се изразява в обрисовката на действуващите лица — той се стреми към ясно очертани характери, носители на определени качества, добре индивидуализирани, старае се да вникне във вътрешната драма, която изживяват голяма част от действуващите лица. Особено силно впечатление прави вътрешната драма на Иванко, която писателят следи стъпка по стъпка, за да покаже как възниква и расте неговото властолюбие, през какви психологически колебания той минава, вътрешната слабост, която проявява поради угризения на съвестта, дори когато е взел вече властта, политическото му и морално рухване. Драматизмът на тая борба е очевиден; в раздвоената Иванкова душа се срещат съвестта и властолюбието, дългът към отечеството и властолюбивият стремеж, решението да извърши убийство и отвращението от престъплението. Оттук идват и неговите по-

стоянни колебания. Надделяването на едната или другата от тези две противоположни сили определя постъпките му в даден момент. Това се вижда добре, когато се проследи поведението му преди извършването на убийството и след него.

Друмев се стреми да изобрази човешки характери, да разкрие вътрешните пружини, които движат постъпките и поведението на човека. За да вникне в психиката на героите си, той често използува монолозите, в повечето случаи написани с голямо умение (напр. двата монолога на Исак и Иванко в I действие). Той е обаче майстор на диалога, което е показал още в повестите си.

С оглед на основната задача, която си поставя, и тук Друмев разпределя героите си на две групи: положителни (Асен, Петър, отец Иван, баба Кера, Симо) и отрицателни (Исак, Иванко, Драгомир, Тодорка). Обаче разграничението не е прокарано механически, характеристиките не са еднолинейни и опростени, действителността е видяна в нейната сложност, човешките характери се разкриват в по-богата гама от мисли, постъпки и преживявания. Не само Иванко е нарисуван като сложна, противоречива личност, но са показани и вътрешните противоречия у Мария, Милко. Тъкмо поради тоя стремеж към пълнота на характеристиката, към избягване на елементарността в очертаването на човешкото поведение ние мъчно бихме могли да определим като отрицателни или положителни такива герои като Мария. Тя извършва престъпление, подпомага убиеца на баща си, макар и да не съзнава напълно характера на постъпката си, но сама преживява тежко нещастие и жестоко изкупва вината си.Очевидно, тук едно просто определение е недостатъчно — трябва да се покаже цялата сложност на образа. Подобни моменти могат да се набележат и при други лица. Изобщо чрез творбата на Друмев в българската драма се появяват по-пълно и по-разностранно очертани образи. Това не значи, че писателят е успял напълно, особено в психологическата мотивировка на постъпките на лицата. Иванко носи сериозни слабости като характер; раздвоеността и постоянните колебания му пречат да движи развитието на драматичното действие; най-често той се ръководи от чужда воля, а не от дълбоки вътрешни импулси. Оттук и незавършеността на характера му като драматично лице. Съвършено слабо са очертани Асен и Петър, без свой индивидуален облик; нарисувани са бегло и противоречиво, не са разкрити като цялостни личности. Има и редица пресилени моменти в поведението на Исак, който е вездесъщ, всичко следи, всичко знае, явява се във всеки момент от развитието на интригата (криене зад кулисите, подслушване и т. н.). В редица моменти се чувствува все още влиянието на сантиментализма; много постъпки са слабо мотивирани, лицата повече говорят, отколкото действуват, и т. н.Трябва да се прибави към това и известна склонност на Друмев към външни ефекти. Въпреки тия недостатъци, не може да се отрече нито стремежът на Друмев, нито умението му да индивидуализира действуващите лица, да ги отличи едно от друго, да подчертае съществени белези в психиката и общественото им поведение. В това отношение той е направил голяма крачка напред в сравнение с Войников. Трябва да се изтъкне и големият напредък в диалога, стила, езика.

Драмата „Иванко“ има голямо историко-литературно значение не само като творба, която представя забележително художествено постижение за епохата и с цялата си патриотична атмосфера оказва силно въздействие

върху съзнанието на зрители и читатели, но и заради ролята, която играе в по-нататъшното развитие на българската драматична литература. Друмев утвърждава окончателно историческата драматургия у нас, той дава образец на историческа драма, който дълго остава ненадминат. „Иванко" намери дори известно признание в чужбина — тя е била преведена на чешки в 1881 г. от писателя-революционер Йозеф Фрич и играна на пражка сцена. Друмев създаде здрава почва, върху която може да се изгражда и развива българската драма, установи сериозни естетически принципи, издигна изведнъж толкова високо равнището на българската драма, че веднага проличa елементарността на всички опити, правени преди него, а бездарността, при такъв високо издигнат критерий, мъчно можеше вече да намери почва за проява. Произведенията на многобройните доморасли драматурзи не само преди Освобождението, но и в първите десетилетия след него, когато Друмевата драма продължава да бере лаври, минаваха в забрава или задоволяваха само елементарните вкусове. Друмев създаде нов етап в историята на българската драматургия, проправи пътя на сериозната българска драма и преди всичко на Вазовата драма.

Макар и да завършва рано литературната си кариера, с „Нещастна фамилия", „Ученик и благодетели" и особено „Иванко" Васил Друмев остави трайни следи в развитието на българската литература. Трябва да се изтъкне обаче, че откъсването на Друмев от художественото творчество представя дълъг и мъчителен процес, истинска вътрешна трагедия. За това свидетелстват запазените негови ръкописи. Въпреки предаността, с която се отдава на духовното призвание, и активното участие, което взема в обществено-политическите борби, Друмев не забравя първото увлечение на своята младост — литературата. Някъде в дълбочините на съзнанието от време на време изплува старата страст и той отново взема перото, за да даде художествена плът на емоции и образи. Но жизнените обстоятелства не са му позволявали да доведе творческите си замисли до завършък. Когато разглеждаме тия последни негови творби, ние откриваме в тях един непознат Друмев, жив и увлекателен разказвач, свеж наблюдател, духовит и забавен събеседник, понякога изпълнен с ирония. Друмев обикновено се връща към преживяванията на своята младост, понякога хвърля поглед към новия живот след Освобождението, но често отправя мислите си към историческото минало, което веднъж бе вече оплодило въображението му за една толкова забележителна творба като драмата „Иванко".

Със сюжет от миналото е незавършената драма „Царица Евдокия", запазена в три редакции (в третата тя носи заглавие „Фантазия"). От миналото е и драмата „При Царевец", от която са запазени само няколко начални изречения. Ясно е, че „Иванко" не представя случайно явление в творческото развитие на писателя. Историческата драма „Царица Евдокия", от която е запазено само първото незавършено действие, ни пренася във Византийската империя при първите нейни стълкновения с „варварите". Трите варианта на първите явления сочат, че Друмев е обмислял своята творба продължително и е започнал сериозна творческа работа. В тия първи явления вече се набелязват някои важни черти в образа на главната героиня — царица Евдокия, и се загатва основният драматичен конфликт — стълкновението ѝ с „дивачката", която говори смело, дръзко, свободно.

От историята са взети и темите на трите незавършени повести: „Цар Иван Александър", „Цар Тодор Светослав" и „Избавление". В първата от

тях, от която е запазен и най-обширен откъс (в два варианта), се разкрива трагедията на първата жена на Иван Александър — царица Теодора, напусната от царя поради любовта му към еврейката Сара. Авторът прави сполучлив опит да проникне в душевното ѝ вълнение в оня момент, когато тя вижда настъпилата промяна на отношението на царя към нея и в съзнанието ѝ изникват първите подозрения и съмнения. Втората историческа повест „Цар Тодор Светослав" ни връща към началото на XIV в. Действието отново се развива в Търново. В запазения откъс се рисува твърде живо и релефно образът на Тодор Светослав, разкриват се интригите на византийците, които се стремят да смутят спокойния живот на страната. От третата историческа повест „Избавление" е запазена само една страница; от нея се вижда, че творбата е посветена на събитията, станали в България през 1324 г., една година след смъртта на Георги Тертер.

Писателят обръща поглед и към своята съвременност. На първо място трябва да бъде посочена повестта „Богдан и Златка", запазена в два варианта, които взаимно се допълват. Доколкото може да се съди от състоянието на двата ръкописа, вероятно повестта е замислена в началото на 70-те години и продължена след Освобождението. Двата варианта в същност представят две композиционни решения на темата, но понеже за изходни точки са взети два последователни епизода, то можем от тях да получим известна представа за лицата и събитията, които е трябвало да бъдат включени в творбата. И тук се вижда сериозното отношение на автора при разрешаване на творческите проблеми — търсенето на най-правилния път за построяване на повестта. Творбата е изградена върху впечатления от живота в Браила, където Друмев прекарва от 1869 до 1873 г. Първият вариант започва с описанието на едно сензационно убийство на един богат браилчанин, извършено пред градската черква след тържествената му венчавка. По всичко личи, че повестта е щяла да проследи съдбата на убиеца Слави, по-нататък наречен Богдан. Ето, ние го виждаме в съда, а след това в румънската каторга. Вторият вариант започва от пристигането на Богдан (Слави) в каторгата. Чрез разказа на героя се връщаме назад — не само към момента на убийството, но преди всичко към причините, които са го предизвикали. Пред нас се разкрива картината на живота в едно пловдивско село и любовта на бедния момък Богдан към хубавата девойка Златка. Ръкописът завършва с описанието на първите трепети на взаимната младежка обич.

Когато анализираме повестта, не можем да не отбележим на първо място наблюдателността на Друмев. Твърде интересни са началните страници на повестта — описанието на Браила в един от студените зимни дни, когато Дунав е цял покрит с дебел лед. Писателят рисува изгледите на къщите, затрупани със сняг, игрите на децата и движението по улиците, оживлението около черквата Св. Архангел, амбулантните продавачи около черквата — симитчии, бозаджии, халваджии и др. Твърде живо е изобразено самото убийство, интересно написани са сцените в съда, живо е възсъздадена картината на румънската каторга. Друмев в тая творба прави сполучливи опити в психологическия анализ, но особено трябва да се изтъкне умението му да заинтересува читателя, да създаде увлекателен тон на разказа.

От повестта „Защо?" е запазено само началото — и то в три ръкописни варианта (двата последни твърде кратки). Писана е през 80-те години;

действието се развива в София през 1886 г. Издателят на повестта Г. Ст. Пашев отбелязва: „За сюжет на повестта е послужила действителна случка — застрелват войник, който, защищавайки своята семейна чест, оскърбил началника си — офицер, за което бил осъден на смърт. Митрополит Климент ходатайствувал за неговото помилване, понеже го считал за невинен и незаслужаващ такова тежко наказание, но не успял да го спаси" (Съчинения, т. I, с. 598). Тая случка е разтърсила софийското гражданство, развълнувала е и писателя. Като хуманист той запитва: Защо? — така звучи заглавието на разказа. С цялата си повест той се противопоставя на мъртвия военен устав — в името на живата човешка справедливост. Друмев се е опитал да нарисува героя си като твърд и смел войник, герой от Сръбско-българската война, който и тук, пред разстрела, не трепва, не се уплашва, защото има съзнание за справедливостта на своята постъпка; посреща смъртта мъжествено и достойно. Разказаното от автора е само пролог към повестта; навярно, започвайки от епизода на разстрела, той е имал намерение да разкрие ретроспективно всички обстоятелства на конфликта между войника и офицера, да проследи съдбата на своя герой, да посочи неправдата, която се извършва, когато се следва мъртвата буква на закона, когато зад деянието не се вижда живият човек.

Три по-кратки откъса ни разкриват творческите планове на Друмев. В единия от тях — „В родния град" — се говори от първо лице за връщането на писателя в родния му град Шумен след дълга раздяла (вероятно това е станало в 1873 г., когато Друмев е взел участие в учителския събор). Изпълнен с лиризъм, откъсът ни отвежда към най-ранните години от живота на писателя, към обстановката, в която е прекарал детството и юношеството си; оттук и неговата несъмнена биографична стойност.

Вторият откъс — „Делибашии" — ни пренася в епохата на турското робство в средата на един от големите турски чифликчии Дели Мехмед. По всичко личи, че значителна роля в разказа ще играе неговият син Осман чийто характер е само загатнат. Темата на тая творба ни връща към образите и проблематиката на „Нещастна фамилия". В подобна историческа обстановка се развива и действието на откъса „Хайдути" — разказ, изпълнен с движение и жив диалог. Откъсът е незавършен — както в началото, така и в края; той е част от повестта „Ученик и благодетели", от главата „Записките на Живка", изоставена от Друмев при редактирането на творбата.

Ръкописите на Друмев се появяват със забележителна настойчивост дори до последните години на живота му. За съжаление, това са само отломки. От тях още повече се убеждаваме, че Друмев бе даровита творческа личност, той имаше какво да даде на българската литература, особено на българската белетристика и драма в годините, когато те стъпваха на краката си. С това съвсем не се подценява значението на „Нещастна фамилия" и „Иванко" — творби, с които В. Друмев заема определено и важно място в историята на нашата литература. С повестта си Друмев поставя начало на българската белетристика през епохата на Възраждането, оказва влияние върху по-нататъшното развитие на повестта (особено върху повестите на Блъсков), а с драмата си „Иванко" затвърждава традицията на българската историческа драматургия.

ИЛИЯ БЛЪСКОВ

Илия Р. Блъсков през 60-те години играе значителна роля в българския литературен живот, издава две произведения — „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“, които веднага обръщат вниманието на читателя, но след Освобождението неговата писателска работа минава в периферията на нашето литературно развитие, името на Блъсков почти не се вестява в централните литературни списания, сякаш изчезва от литературния живот. Блъсков не престава да пише след Освобождението, през първите две десетилетия той е много активен, публикува твърде много разкази, но те в художествено отношение не достигат равнището на нашата тогавашна литература, авторът им не успява да влезе в новия поток на литературното развитие. И макар че почти половината от живота му (35 години) протича след Освобождението, той остава свързан с началните моменти от историята на българската белетристика, с шестдесетте години на миналия век.

Блъсков не е могъл да получи високо образование; неговото литературно школуване се ограничава почти само с онова, което може да му предложи тогавашната българска литература (в областта на белетристиката това са първи слаби наченки с няколко побългарени повести и разкази и само с една оригинална творба — „Нещастна фамилия“). Средата, в която Ил. Блъсков прекарва дълги години, малко спомага за неговото литературно образование; ярко изразеният му религиозен мироглед поставя отпечатък върху отношението му към жизнения материал. Биографията му ни дава обаче възможност да разберем изворите на неговия дълбок и неподправен демократизъм, който характеризира цялото му писателско и обществено дело.

Блъсков е роден на 9 февруари 1839 г. в Клисура, където баща му е черковен певец и учител. Бащата Рашко Блъсков (1819—1884) е интересна фигура в историята на нашето възраждане. Без високо образование, но извънредно предприемчив и енергичен, той учителствува дълги години из страната (Клисура; с. Дълбоки, Старозагорско; с. Черковна, Провадийско; Провадия; с. Калипетрово, Силистренско). В 1859 г. поради преследванията на турския валия и гръцкия владика в Силистра е принуден да забегне в Румъния, където продължава учителстването. Рашко Блъсков не е само учител, той е неуморен възрожденски книжовник, побългарява повести и разкази, пише учебници, издава календари и други популярни книжки за народа, редактира списания и вестници: „Духовни книжки за поучение на всяк християнин“ (1864); „Училище“ (1871—1876), „Нова България“ (1876); „Славянско братство“ (1877); „Наставник за учи-

тели и родители“ (1880—1881); автор е на една автобиография, издадена след смъртта му (в 1901 г.). Синът несъмнено изпитва влиянието на бащата — оттам идат първите му подтици за писателска и издателска дейност. Имената и на двамата твърде често се преплитат в общи литературни начинания, синът се движи в същата идейно-обществена атмосфера, макар че далеч надхвърля по художествени постижения и обществено значение литературното дело на бащата.

Илия Блъсков

Образованието на Илия Блъсков е твърде скромно. Той учи главно при баща си (1847—1853) и по няколко месеца при учителите К. Драганов в с. Девня и П. Д. Бояджиев в Русе (1849—1851). Следващите години са пълни за младия Блъсков с тежки изпитания. През Кримската война училищата са затворени. Илия е шест месеца чирак при един шивач в обсадена Силистра, след което минава в лагера на руските войски и се прехранва покрай тях като продавач на питки, а когато те отстъпват, той ги последва и стига до Браила, където престоява до 1856 г. като продавач и слуга в един манифактурен дюкян. Тежкия живот на слуга малкият Блъсков е изпитал още през 1851—1852 г. в Русе, където той в същност не учи, а слугува в семейството на учителя П. Д. Бояджиев. Завърнал се през 1856 г. при баща си в Калипетрово, Блъсков е отново чирак в кръчма, аптекарски ученик в „спецария“, абаджийски чирак в Силистра — до пролетта на 1857 г., когато бива назначен за учител в с. Айдемир, Силистренско.

Ако суровата школа на живота увеличава жизнения опит на бъдещия писател, тя съвсем не помага за получаването на едно по-системно образование. А то му е било необходимо както за учителската му дейност, която започва едва 18-годишен, така и за писателската работа, към която се насочва твърде рано. От 1857 г. нататък Илия Блъсков се отдава изклю-

чително на учителстване. Трите години, прекарани в с. Айдемир, го убеждават, че знанията му са твърде недостатъчни. В 1860 г. той се прехвърля в Шумен, взема уроци по български език и граматика при Д. Войников и по френски при Ан. Гранитски, след което бива назначен за учител в града и тук служи почти 40 години — до 1900 г., като учител, училищен инспектор и преподавател в учителския институт и девическата гимназия. Тук Блъсков развива огромна педагогическа дейност както преди Освобождението, така и след това и се проявява като неуморен народен просветител, скромен и честен общественик. Тук пише своите повести и разкази, подготвя голям брой учебници, издава многобройни календари и общодостъпни книги за народа, редактира списанията „Градинка" (1874—1875), „Учителски вестник" (1885) и „Памятник" (1895—1896). В Шумен Блъсков завършва и живота си в 1913 г.

Формирането на Илия Блъсков като писател върви бавно. Книжовните му интереси се набелязват още през 50-те години — в 1856 г. издава първата си преводна книга: „Десет божи заповеди или Кратко християнско поучение". Но неговите литературни интереси са още много ограничени, литературната му култура — слаба. Четивото му се изчерпва главно с книги, издадени на български език, и то в повечето случаи черковни и дидактични. В спомените си той назовава някои от тия книги. Разглеждайки историята на шуменското читалище, Блъсков отбелязва и книгите, които са се чели от тогавашните читатели. Между тия читатели е бил и самият той, защото добре познава тия книги: „Митарствата" на Йоаким Кърчовски (1817); „Рибния буквар" на Берон, стихотворното „Житие светаго Алексия, человека божия" на К. Огнянович (1833), „Мудрост добраго Рихарда" (1837), „Александрия" (1844), песнопойката „Нови български песни" (1851), „Духовний зрак" (1850), „Две приказки за славните жени" (1853) и други религиозни, дидактични и сантиментални произведения. По-положително е било само влиянието на „Смесна китка" на П. Р. Славейков (1852), „Предвестник Горскаго пътника" и „Горски пътник" на Раковски (1856, 1857) (вж. Материали по историята на нашето възраждане. Гр. Шумен, 1907, с. 215—234). Първите книги, които Блъсков издава в 1856 и 1863 г., са религиозни (Десетте божи заповеди, жития на Иван Предтеча и Игнатий Богоносец). Като учител в Айдемир, а и по-късно той произнася редовно в черква проповеди, за които старателно се готви. Много от тия проповеди обнародва през 60-те години в сп. „Духовни книжки".

Озовавайки се през 1860 г. в Шумен, Блъсков влиза в близък контакт с Д. Войников, който е негов учител. От него иде първото насърчение за писателско творчество; като слушател в шуменското училище Блъсков написва най-хубавата работа на тема, зададена от Войников — „Описание на селския събор". През същата година излиза и повестта на Друмев „Нещастна фамилия". Тя прави силно впечатление на младия Блъсков и събужда у него желание да напише подобна повест. Войников така непосредно следи писателските опити на ученика си, чете и поправя литературните му творби, че Блъсков сам пише: „Словото ми беше поправено и допълнено от учителя Д. П. Войников"; за „Изгубена Станка" отбелязва: „Залових се на работа: аз писвах, Войников поправя" („Спомени из ученическия, учителския и писателския ми живот", 1907, с. 82, 167).

По всичко личи, че литературната култура на Блъсков се изгражда в Шумен. Той се възпитава главно върху образци от текущата българска

литература, негови учители са преди всичко Славейков, Раковски и Войников. Твърде слабо ще е познавал руската литература и затова не може да се говори за нейно влияние върху младия Блъсков. През това време брат му Димитър (също книжовник по-късно) учи в Русия. Той му изпраща романа „Вечният евреин", който начеващият писател чете с голямо увлечение. За извора на неговата литературна култура говорят и опитите му за побългаряване на някои чужди дидактично-сантиментални разкази, като „Две сестри, Добра и Грозданка" (1869), „Азаил и неблагодарний селенин" (1869), „Рада клюкарката или Хлевоуста жена" (1873). Тия побългарявания, които изглежда са направени още в началото на 60-те години, по-нататък не задоволяват Блъсков: „Дребните ми, издадени наскоро книги, като „Рада клюкарката", „Добра и Грозданка" и др. не ме задоволяваха, ако и побългарени от гръцки" (пос. съч., с. 166—167). И за трите споменати разказа Блъсков е използувал гръцката христоматия „Детски магазин". В същност и на гръцки това са били преводи от френски — от книгата на френската писателка Ж.-М. Льопренс дьо Бомон (1711—1780). Тая книга е била твърде популярна у нас — бива превеждана и издавана от Ан. Гранитски (1852) и Кр. Пишурка (1870). Блъсков дава дан на традицията в тогавашната българска литература да се побългаряват чужди белетристични произведения. И за него това е една творческа школа, неизбежен етап по пътя към оригинално творчество. От средата на 60-те години той вече се насочва към писане на оригинални повести. Така се появяват „Изгубена Станка" (1865), „Злочеста Кръстинка" (1870) и „Пиян баща, убиец на децата си" (1879—1880).

За да изясним редица особености на литературните творби, които Блъсков пише до Освобождението, трябва да хвърлим поглед върху неговите обществени и идеологически позиции. Илия Блъсков е свързан с демократично-просветителското течение в нашето обществено развитие след Кримската война. Произхожда от средата на народната интелигенция и целия си живот посвещава на просветата на широките народни маси. Той е народен учител през целия период до Освобождението (а също и след това). Понеже прекарва детството и юношеството си на село, той остава свързан със селото през целия си живот, винаги има пред себе си селската маса, идеализира селото и селския бит, представя града като извор на поквара и зло (в разказа „Донка хубавица" и др.). Живеейки в града, той мисли за селото: „И ходех аз по тия градски задушени, тесни улици, зяпах на градските варосани, белосани, хубави къщи, срещах се с непознати за мене граждани: старци, мъже, наперени момци, но не зная защо нищо не ме привличаше, из ума ми не излизаше селският живот" („Спомени из ученическия, учителския и писателския ми живот", с. 73). Блъсков е очарован от красотата на селската природа, но същевременно той познава беднотата, невежеството, суеверията в селския живот, от най-млада възраст заживява с дълбока любов към селските хора, със съзнанието за техните нужди, с желанието да им помогне. Той вижда пътя за подобряване на положението им преди всичко в борбата с невежеството и суеверията, в разпространението на просветата. Това става негова жизнена задача.

С какво внимание и увлечение пристъпва Блъсков към учителската дейност, показват спомените му. Когато като абаджийски чирак в Силистра през 1856 г. идват да го поканят да стане учител в Айдемир, Блъсков посреща поканата с необикновена радост. Майсторът му дава съгласието

си и му заплаща възнаграждението за извършената работа: „Но на мене пари ли ми бяха на очите? Ех, майко мила, на този час аз самси не знаех на небето ли бях или на земята. Докараха една кола, нахвърлих си партушината, взех си под мишница торбичката с книгите, качих се на колата, взех остена и сам подкарах воловете и с нетърпение гледах кога да изляза от града, в когото животът ми беше толкова дотегнал" (пос. съч., с. 36—37). Спомените на Блъсков за учителската му работа в Айдемир са извънредно интересни. Когато след три години става учител в Шумен, той учи в Долната махала ученици и от околните села. Още преди Освобождението, а и след това официално като училищен инспектор той обикаля селските училища, интересува се непрекъснато от селската просвета, в спомените си дава портрети както на редица учители по селата, така и на будни селяни, които усърдно са подкрепяли просветата.

Блъсков е действително просветител-демократ, той осъществява идеите си на практика, живее близко до народните маси, полага огромни усилия за тяхното просветно и нравствено издигане, урежда училища, настоява за построяване на училищни сгради, създава неделни училища, занимава се с читалищата.

В просветителството на Блъсков трябва да се отбележи още една важна черта — религиозното начало. Понеже той свързва просветата с нравствеността, в религията вижда въплъщение на моралните принципи; това ограничава неговия просветителски светоглед. Тъкмо тая страна в дейността му най-често критикуват представителите на революционно-демократическото течение. Силната религиозна окраска характеризира просветителството на цялото Блъсково семейство — бащата Рашко Блъсков, брата Димитър Блъсков (1842—1873), учител и книжовник, по-късно свещеник. Трима образуват особена просветителска група в нашето обществено развитие през 60-те и 70-те години. Ботев ги нарича духовито: „Съзвездието Блъсков"[1], „Блъсков и чеда"[2]. Техните идейни позиции се разкриват най-добре в списанията, които издават: „Духовни книжки" (1864), „Училище" (1871—1875), „Градинка" (1874—1875). И трима участвуват в списването на тия списания. От тях единствен бащата претърпява известна еволюция — през 1875 и 1876 г. се сближава с революционното течение. Ботев го споменава в кореспонденцията си до известна степен като доверен човек (писмо до Хр. Сяров от 25. II. 1875 г.). През 1876 г. Рашко Блъсков след смъртта на Ботев става отговорен редактор на в. „Нова България".

Интересни са отзивите на Каравелов и Ботев за изданията на „съзвездието Блъсков". Те са безпощадни що се касае до религиозната страна на техния светоглед. За четвърта книжка на „Градинка" Ботев пише: „Ако разгледаме от кора до кора това списание, то ние ще да видиме, че г. Блъсков има намерение, от една страна, да описва добрите и лошите страни на нашите нрави и обичаи, а, от друга — да учи и да възпитава народа. До колко си постига г. Блъсков целта, ние не можем да си представиме; ние виждаме, че неговият възглед за народните обичаи е крив, ръждив и несъвременен. При всичката вярност в описанието си той гледа на тия обичаи като калугер или като духовник, затова в края на статията си „Ива-

[1] В. „Знаме", 1875, бр. 10.
[2] В. „Независимост", 1874, бр. 51.

новден“ е поместил във вид на морал три безсмислени и варварски изречения на св. писание.“ По-нататък Ботев разкрива основната слабост в идейните позиции на Блъсков: „Г-н Блъсков блъска и бие народа със своя християнски бич за пиянството, за скъперничеството, за нерелигиозността и за чрезмерното ядене, пиене и веселие по големите празници. Ако да би знаял г. Блъсков, че всичкото това е следствие (а не причина) на нашето робство, то той ни не би плашил, че който „не пази и оскверни съботата, той трябва да се умъртви и тая душа трябва да се изтреби из сред народа“. Пиянството е следствие на лошия живот, скъперничеството — на големия и безплатния труд, нерелигиозността — на това, че вярата е търговия, а чрезмерното ядене, пиене и веселие по празниците е следствие на това, че през всичката година нашият народ пасе трева, работи като вол и не вижда нито един радостен ден.“[1]

Ботев дава отрицателна оценка и на типа учител-религиозен проповедник, който се опитва да създаде сп. „Училище“. Той така осмива идеала на учител, който рисува в една от своите статии Д. Блъсков: „Първо и първо — учителят трябва да знае нещо повече от децата, които ще учи. Второ и второ — когато ги той учи, или не учи, то трябва с очи да гледа долу на земята, а духът му да е издигнат горе на тавана, — а сам той да не е в кожата си. Трето и трето — понеже децата ги предава на учителя сам Христос, а не родителите им, то най-тежката служба на учителя е: да запази тяхната *драгоценна и сладка невинност*, дорде остареят, — което е най-главната цел на възпитанието, а всичко друго наоколо (пръчка, книги и др.) са *колайлъци*, сир. — шарлатънлъци. Четвърто и четвърто, най-после — учителят трябва да бъде: търпелив като вол, добър като агне и телесно здрав като битолски просяк. Мъчно се усвояват такива свойства от един учител, но с божия воля, като се поотворят тук-таме фабрики за попове-учители, или учители-попове, то — „дето махнеш със сопа — таквоз добиче ще удариш.“[2]

Отрицателно е и отношението на Каравелов както към сп. „Училище“, тъй и към сп. „Градинка“[3]. Но заедно с това трябва да се отбележи, че тонът на Ботев и Каравелов по отношение на Блъскови е сравнително умерен, липсват лични нападки и обиди. Дори Ботев не скрива положителните страни на сп. „Училище“. „Ние видяхме първия брой и се уверихме, че както по съдържанието, така и по формата тоя лист е направил добър прогрес.“[4] Каравелов и Ботев не са могли да приемат просветителската идеология на Блъскови, разобличавали са особено нейната религиозно-черковна страна, но същевременно те не са могли да не виждат в лицето на бащата и сина Блъскови народни труженици, безкористни и предани на народа; те не са могли да не оценят техния неподправен, искрен демократизъм, утилатаризма на литературно-творческите им принципи и на книжовната им практика.

Като просветител Ил. Блъсков не участвува в национално-освободителното движение, но той не е чужд на общото патриотично раздвижване, настъпило около Кримската война. Блъсков има непосредни впечатления от войната, живее сред руската армия при обсадата на Силистра

[1] В. „Знаме“, 1875, бр. 12.
[2] В. „Будилник“, 1873, бр. 2.
[3] Вж. в. „Свобода“, 1872, бр. 42; сп. „Знание“, 1875, кн. 6.
[4] В. „Знаме“, 1875, бр. 17.

и заедно с нея се оттегля в Румъния. Неговите патриотични настроения се засилват под влиянието на „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“ на Раковски. За това влияние той пише твърде обширно по-късно: „В годината 1857, м. юни, 14 ден руските войски се оттеглиха от България. Те си отидоха и заедно с тях и последните надежди на българина за неговото освобождение загинаха. Българинът отчаяно подви пак врат и захвана да си цери раните от изминалата война. Изглеждаше като че младо и старо да бе убито. Но сред тия отчаяния, всред нови угнетения ето че се появява хвърчаща брошура, наречена „Предвестник Горскаго пътника“. Наричам я хвърчаща, защото нейното преминуване, прехвъркване от Нови Сад в България не бе подушено от турските шпиони, както се случи отпосле с книгата „Горски пътник“ и „Освобождението на сърбите“, от които повечето се задържаха в Сърбия и там вдън земя потънаха. Хвърчаща, казвам, бе тая брошура, защото тя хвърчеше от град на град, от село в село и се разпространяваше, без да се знаеше кой я носи и разнася. А тогива имаше даскали и даскалчета почти във всяко село. Събираха те своите селяни празничен ден в училището, без някой да ги подозира, и с разпаленост им прочитаха тая току-речи бунтовническа книжка.“ Изтъквайки пламенния патриотизъм на Раковски, Блъсков отбелязва интереса, който книгата събужда към българското историческо минало („Материали по историята на нашето възраждане, гр. Шумен, с. 224—232).

В тая атмосфера на патриотични настроения се ражда идеята за написване на повестта „Изгубена Станка“. Блъсков изрично отбелязва, че е получил тласък за написването ѝ от „Нещастна фамилия“ на В. Друмев и „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“ („Спомени. . .“, с. 166—167). Патриотичната насоченост на повестта е очевидна. Боейки се от преследвания, Блъсков предпочита творбата да излезе с името на баща му. С патриотичната насоченост трябва да се обясни и бързата популярност на повестта — до Освобождението тя претърпява две издания (1865, 1867), скоро бива драматизирана (в 1870 г. от Б. Манчов) и играна с голям успех, както свидетелствува Вазов в „Немили-недраги“. Читателите добре са разбирали, че туркофилските моменти — възхвалите на султана и на турската власт в предговора на повестта и вътре в самото изложение — са били само една неизбежна форма и съвсем не са намалявали нейното патриотично звучене.

В спомените си Ил. Блъсков дава някои сведения върху творческата история на „Изгубена Станка“: той научава историята за отвличането и освобождаването на Станка в 1863 г. в Шумен от хайдутина Жеко или Жельо, за когото е узнал от своя съсед духовника-изповедник. Няма съмнение, че разказът на хайдутина е дал само основното събитие на повестта, но самото повествование, с целия жизнен материал, който е включен в него, с образите и картините от живота и природата, е резултат на непосредните наблюдения на Блъсков. Той е познавал Добруджа и Делиормана, наблюдавал е събитията по време на Кримската война, бил е свидетел на бедствията на населението. Следователно той е могъл да даде плът на чутата история, да я превърне в разгърнато художествено произведение.

За съвременния читател темата е била напълно актуална — само десетина години са го делели от времето на действието. Затова разказът го е вълнувал, припомнял му е собствените преживявания и страдания, в съдбата на героите на „Изгубена Станка“ е виждал собствената си съдба.

За втори път — след „Нещастна фамилия“ — в историята на българската литература се явява една белетристична творба, която разкрива в широко платно събития от близката, съвременната действителност. Както изтъква самият Блъсков, след черковните проповеди, чудеса и жития, след популярните дидактични книги и сантименталните побългарени произведения „младежите обичаха да четат и слушат нещо по-друго, особено из българския живот. . .“ („Спомени“, с. 166). Младите читатели не са могли да не се развълнуват от смелостта, с която в повестта са нарисувани страданията на народа под робството, и от мъжествеността, дързостта и волята, с която героите — и при това младите — повеждат борба за спасяването на двете отвлечени български жени. Тая борба успява благодарение на храбростта, безстрашието, съобразителността на хайдутите Жельо и Никола, на Петър и Васил. Наистина българите се борят срещу безчинствата на татари, а не на турци; дори турците привидно са готови да подкрепят тая борба. Когато в края на повестта Васил, Петър и някои шуменски граждани се явяват пред градския управител, той „изслуша всичко от край до край, прости ги, като захваляваше на тяхното юначество и жалеше, че не можа да им помогне нищичко в тоя случай“. В предговора към повестта също изрично е отбелязано, че благодарение на усилията на редовната турска армия и нейния главнокомандуващ Омер паша татарските произволи били спрени и злосторниците били наказани. Обаче читателите добре са разбирали, че всички тия уверения имат само формално значение и са схващали повестта като остро и силно изобличение на насилията и беззаконията в турската държава, а борбата срещу татарите в същност за тях се е явявала като борба с турските потисници и насилници, срещу цялата държавно-султанска система, която поддържа и покровителствува подобни обществени порядки. Оттук и патриотичното звучене на повестта, оттук и мобилизиращото й национално-революционно въздействие. В това отношение тя е близка с „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“ на Раковски, при все че не зове направо към бунт и открита въоръжена борба; съзвучна е с „Нещастна фамилия“, като с оптимистичния си изход преодолява безизходността и отчаянието на нейния завършък.

В сравнение с Друмевата повест композицията на „Изгубена Станка“ е ясна, развитието на действието върви естествено, без претрупаност на епизодите, без прекъсвания и връщания назад. В постройката на повестта се чувствуват две основни начала — битово и приключенско. Описанието на бита се осъществява чрез изреждането на случки и събития, в които се преодоляват пречките и трудностите по пътя на героите. Това придава известна динамичност на изложението, увеличава интереса на читателя. Мястото на действието се мени постоянно —Добруджа, Варна, околностите на Силистра, Шумен, гонитба на татарите през Делиормана, връщане назад през планини и гори отново в Шумен. Това дава възможност на автора да вплете в нишката на разказа ред природни картини, които играят значителна роля в творбата.

Повестта започва с описание на Добруджанската равнина, с картини от живота на селяните, с разказ за съдбата на добруджанското население. Цяла Добруджа е в огън, татарите бягат от руските войски: където преминат — грабят, убиват, опожаряват. Същата участ очаква и селото Ташавлъ, където живеят героите на Блъсков. И наистина, татарите се явяват, отвличат хубавата дъщеря на дядо Иван Станка и снахата Неда, убиват

майката, опожаряват къщата, оставят безпомощния старец в отчаяние. Подобна участ е сполетяла и Станкиния годеник Петър, чието село е също опожарено, близките му избити и той бърза сега към селото на годеницата си, за да предотврати идещата опасност. Но напразно — той става само свидетел на голямото нещастие в дома на дядо Иван.

Ето изходната точка на повестта. Върху тоя фон на страшни бедствия, отвличания, грабежи, пожари се развиват всички перипетии на разказа. И наистина, картината е твърде широка, авторът засяга редица страни от живота на българското общество. Той ни води при гръцките владици във Варна и Шумен, от които напразно търси помощ. В тия места се чувствува антигръцкият патос на черковната борба, която през тоя период все още силно вълнува умовете. След това се намираме в нова обстановка — на бойното поле при обсадената от руската армия Силистра. За пръв път в новата българска литература се явяват батални картини, при все че авторът не ни въвежда в самото сражение. Обаче описанието на бойното поле е правдиво и интересно с „трепетното гърмене на топовете", с мисълта за смъртта, която витае наоколо, с лагера на турските войски, с прашните пътища, по които се движат войници и „селяни от разни места, издрани, изпокъсани, посърнали от глад и от страх", с виковете на болните и ранените и т. н. Трябва да се прибави още нещо — възхищението на автора от природата, особено от дунавския пейзаж. Красотата на природата е толкова обаятелна, че дори руските войници заявяват: „Недаром великий князь наш Светослав из Руси-матушки свою столицу в этот край перенести хотел." Възхищението от българската природа се превръща в национална гордост, което още повече увеличава патриотичното звучене на творбата.

Разказът се обогатява по-нататък с картини от Шумен, с острия разговор с гръцкия владика, със срещата с шуменските граждани, с появата на Жельо и Никола. Блъсков дава физическия им портрет, без обаче да разкрива характерите им; те са по-скоро загатнати. Вмъкването на хайдутите в разказа представя важен момент. Авторът е познавал образа на хайдутина както от народните песни, така и от „Горски пътник"; тоя образ е особено привлекателен с легендарната си юначност, с волните си стремежи, с романтиката си. Блъсков предпочита жизнената „автентичност", старае се да не се отдалечава от онова, което му дава жизненият материал, и рисува Жельо и Никола не като легендарни фигури, а като хайдути, които са мъстили и са готови да мъстят на турците, но заедно с това хайдутството им е носело доходи и пари. Не всичко е безукорно в тяхното минало; те дори и сега поставят въпроса за материалното си обезпечаване. Но независимо от това цялото по-нататъшно поведение на хайдутите привлича симпатиите на читателя. Въпреки всички опасности и рискове, те поемат защитата на двете грабнати български жени, проследяват татарския керван, освобождават пленените. В преследването и освобождаването участвуват и близките на жените — Петър и Васил, които също се бият храбро с татарите. Блъсков тук рисува и трепетите на любовта, и нежната привързаност на младите; сцената на срещата между Петър и Станка, макар и да не е лишена от известен сантиментализъм, е естествена, вярно отразява народната психика и бит.

Авторът е успял да придаде на епизодите, свързани с преследването и освобождението, динамичност: приближаването до татарския керван изпълва със силно вълнение Петър и Васил, явяват се неочаквани пречки, боят носи изненади, освободители и освободени се разделят на две групи,

търсят се през нощта и т. н. В тия изненади обаче няма нищо необикновено и логически неоправдано, авторът не е търсил външни ефекти, развитието на събитията е поставено върху реална основа.

Преследването на татарския керван и обратният път към Шумен дават възможност на Блъсков отново да нарисува редица природни картини: съзоряване край Шумен, гъстия върших в Стружанския боаз, дълбоката пещера над село Осмар, Камчия и преславските развалини, Байрамдере с обесеното момиче на върбите (внезапната му поява напомня обикнатия похват на сензационните романи да се рисуват сцени на жестокости), гората Чалъкавак, чието описание е едно от най-хубавите в цялата повест: „Местоположение диво и пусто. Вериги от високи планински бърда простират се от изток към запад, а на юг — гора зад гора, планина върху планина, балкан зад балкан издигат се на високо и високо; а горе над тях се издигат облаци над облаци дори до сред синьото небе. От върха на тия високи стръмнини, ако надникнеш надолу, тук през тънка тъмна мъгла, разстлана над тези пусти дълбоки доли, грозни стръмни усои, съзираш тъмнозелените листнати върхове на едно до друго и като едно върху друго непроходими, високи дървета: дъбове, букове, липаци, дренаци, крушаци, брястове, храстове и габъри. Насреща, далеч като през мъгла, се съглеждат островърхи каменисти скали, които издигат ръбестите си бели чела над гористата тая пустотия. А долу, долу, чак в най-дълбокия дълговат дол, лудо фучи и трещи реката, наречена Луда Камчия. Един продължителен шум, причинен от шумното течение на тази река, се подзема из дълбочините на туй страшно, грозно доли и се разнася горе над тихо шумещите гъсти листа на тия високи дървеса, кои се виждат като да са дори до небето клон клонили. Всичко друго се потая във вечно мълчание: рев на питомно животно рядко се тук чува, глас на сладкопойни птици от никъде не се издава. Дропли и гарвани понякога прехвръкват и гра! гра! минават, заминават, а само бухалът е постоянен обитател в пусти места, цяла нощ бухти из канаристите дупки и с грозния си глас прави още по-страшно това място, а особено в нощно време."

Ние цитираме описанието по негова по-късна редакция, от последното издание на повестта, направено приживе на автора (в 1909 г.), но въпреки различията в някои подробности в сравнение с първото издание (от 1865 г.) основните контури на картината са запазени. Чувствува се българското в пейзажа, описанието е пластично и релефно. Вижда се наблюдателността на Блъсков, умението му да нарисува природата живописно, конкретно, живо, усетът му за нейната красота и поезия. В сравнение с „Нещастна фамилия" Блъсков прави решителна крачка напред — той е първият художник на природата в нашата белетристика, въвежда в българската литература пейзажа на Добруджа, Дунава и Делиормана; реализмът на природните му описания представя нова стъпка в развитието на реалистичния художествен метод изобщо.

Описанието на Делиормана, с което се срещаме по-нататък в повестта, също е живо и реалистично, толкова типично, че, както показа още Б. Пенев (той пръв разкри по-пълно отношението на Блъсков към природата), Вазов го е използувал в своя голям разказ „Една одисея из Делиормана"[1]. Блъсков прави опит да свърже природата с народните легенди и предания, какъвто е случаят с легендата, която разказва Желю за мъртвото езеро.

[1] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, с. 1058—1059.

Тоя разказ придава романтичност на описанието (подобна легенда използува Ад. Мицкевич в баладата си „Świteź").

След освобождението на пленените жени Блъсков не бърза да свърши повествованието — в няколко глави той проследява по-нататъшната съдба на освободените и техните освободители, рисува в забавено темпо обратния им път и това му дава възможност да опише нови моменти от народния бит и да се наслади на нови природни картини.

Прочитът на „Изгубена Станка" не е могъл да не развълнува и затрогне някогашния читател — както с патриотичния си патос, с размисъла, който е будела за съдбата на народа под робство, в години на войни, бедствия и изпитания, така и с личната участ на героите, с техните душевни трепети, с картините на народния бит и българската природа. Повестта е привличала и с простотата и яснотата на своята композиция, с естествения тон на разказа, с увлекателността на интригата, с живостта и непосредността на езика си. Затова и Владиков в „Хъшове" е могъл да се обърне с остра бележка към Македонски: „Срам и позор, че не си чел още „Изгубена Станка". Конска глава!" В „Немили-недраги" Вазов също отбелязва, че повестта е изтръгвала у читателите много сълзи и въздишки.

Заедно с възторжения прием на обикновения читател обаче идва и острата отрицателна оценка на литературната критика — в статията си „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им" (1873) Нешо Бончев поставя повестта на Блъсков между книгите, които нарича „книгобесие", „сляпо царство на нашата книжнина", „чернокнижно дяволско хороигрище", „измет за изгаряне" — с такива книги народът не може да се просвещава. От историческо гледище Бончев не е прав да взема напълно отрицателно отношение към „Изгубена Станка" — повестта е изиграла положителна обществено-национална роля, а и в развитието на нашата белетристика — като художествена творба — прави решителна крачка напред. Обаче оценката на Бончев за нас има значение като оценка от по-висок литературно-естетически критерий, тя ни предпазва от увлечения в надценяване на повестта, от идеализация на нейните качества поради историческата роля, която е играла. Не бива да забравяме, че в лицето на Блъсков имаме един от начинателите на новата българска белетристика, че неговата творба носи още много белези на примитивно творчество, че със своите качества тя не достига онова равнище, което устоява на ударите на времето — дори при съответната историческа перспектива. Основната слабост на повестта се проявява в обрисуването на човешките образи, в тяхното схематично разпределение в две групи — положителни и отрицателни; първите са българите, а вторите — татарите и гръцките владици. Положителните образи са носители на всички добродетели — смелост, честност, семейна привързаност, благородство, човечност, милосърдие. И, обратното — отрицателните герои са лишени от всякакви положителни черти. Явно е, че палитрата на писателя е твърде бедна, служи си само с две основни бои — черна и бяла. Мъчно може изобщо да се говори за индивидуализиране на лицата, за по-пълно изграждане на характери, за психологическа характеристика на героите, чийто вътрешен живот съвършено недостатъчно се разкрива. Авторът понякога пристъпва към по-релефна обрисовка на физическия образ (напр. при Жельо и Никола), но по-нататък не успява да покаже техните индивидуални черти. Че Ил. Блъсков се стреми към реалистично изображение—в това няма съмнение; за това свидетелствува

не само подзаглавието на повестта: „Истинско съчинение из Руско-турската война“, но преди всичко многобройните вярно нарисувани картини от живота на народа (особено описанието на военните и болничните лагери по време на обсадата на Силистра), природните описания и т. н. Но заедно с това в метода на Блъсков много силно се проявява влиянието на сантиментализма. Изобщо, когато четем творбата на Блъсков, забелязваме недостатъчната ѝ художествена обработка, липсата на дълбочина в изображението. Чувствува се и известна недообработеност на стила и езика, което кара автора да работи допълнително в по-късните издания на творбата.

Съвременният читател днес възприема „Изгубена Станка“ преди всичко като начало, като наченки на един път, по който нашата белетристика вече е отишла твърде далеч.

Слабостите на Блъсков като белетрист изпъкват силно при втората му повест „Злочеста Кръстинка“ (1870). Тук писателят си поставя по-сложна задача, при която ограничеността на неговия талант и отрицателното влияние на религиозния му светоглед веднага проличават. За предмет на изображение Блъсков взема съдбата на едно семейство. Това е една нова „нещастна фамилия“, обаче причините за нещастията не идват отвън, от обществено-политическите условия, от произволите и потисничеството в турската държава; те са от нравствен характер и се коренят в морала на главния герой — учителя Лулчо.

Разглеждайки повестта „Злочеста Кръстинка“, някои изследвачи от миналото я представят като най-високо художествено постижение на Блъсков. Те изхождат от етичните задачи, които писателят си е поставил (дори наричат реализма му етичен), и от възможностите, които крие образът на главния герой. Колкото и да е интересна задачата на Блъсков — да разкрие разрухата на едно семейство вследствие на нравствената поквара, да надникне в душата на героите, да изясни въпроса за моралната отговорност на всеки член на обществото, да постави проблема за престъпление и възмездие, — художествените средства, с които се разрешава тая задача, и чисто религиозната основа, върху която се изгражда нравственият патос, не задоволяват не само съвременния, но и тогавашния читател. Оттук и слабият отзвук, който повестта е имала сред читателите.

Най-интересният образ в повестта е несъмнено образът на Лулчо; той е носител на основната идея, неговото поведение решава съдбата на всички останали герои. Лулчо е селски учител, представител на българската интелигенция от средата на миналия век. Блъсков си е поставил една интересна задача — да покаже стремежите на българския интелигент, който се задушава от заобикалящата го примитивна, недостатъчно издигната българска среда и копнее за живота в образованите страни, за по-висока култура. „Лулчо, като наставляваше, като учеше други, в същото време още повече виждаше да се събужда и расте в него едно неизвестно, тъмно желание, което малко по малко взе да се осветлява пред неговите очи. Неговото състояние, колко да би било богато, виждаше се да го не благодари. Да види свят, да се покаже на света — ето що го подбуждаше и растеше в неговата душа. Много пъти той чуваше в себе си глас: — Лулчо, Лулчо, заглуши в себе си тая мисъл, махни я! Ти имаш дечица, още и дребни, помисловай за тях! — По това той се отпущаше, но не за дълго време.“ И по-нататък: „Лулчо искаше да знае всичко, що става в света, искаше да е учен, а за него това беше невъзможно да го постигне. Бог го награди с деца, но той виж-

даше тия деца да растат в просто село, между прости хора. Такива трябваше и те да станат. А това Лулчо позна, че е мъртвешки живот."

Ето жаждата на Лулчо. Наистина, жаждата му има твърде общ характер, лишена е от историческа конкретност, няма ясно изразен патриотичен характер. Но трябва да се признае, че Блъсков е доловил една типична черта на младата българска интелигенция от оная епоха. Водени от тая жажда, голям брой младежи се зъпътват за чужбина, главно в Русия, за да получат по-високо образование, да надмогнат ограничеността и изостаналостта на родната среда. На подобни младежи, завърнали се в родината като учители, журналисти, писатели или останали в емиграция като борци за свобода, се дължи бързият напредък на нашата страна през миналия век. Блъсков би могъл да открие типичните черти на образа на българския интелигент от епохата — животът му е давал много примери в това отношение. Разбира се, тая жажда за знания често се изкупва с тежки изпитания, с преодоляване на огромни трудности, дори се заплаща с живота. Така, от биографията на Ботев знаем, че той прави опит да получи по-високо образование в 1867 г., когато напуска Калофер и отива в Румъния. Избраният път е труден, мъчителен, защото Ботев трябва да мисли за незавършеното си образование, за престарелия си баща, за бедствуващото си семейство, за собствената си немотия. Ботев изпитва тежка оскъдица до последните си дни. Ясно е, че животът му е истинска драма, младият човек трябва да мине през дълбоки нравствени терзания, но той никога не отстъпва от пътя си, намира възможности да подпомогне майка и братя и същевременно да върши работата си на революционер. В това се проявява силата на неговата мъжествена личност, величието на неговия характер. В оскъдица живее в Москва Каравелов и още тогава подкопава здравето си. Като студенти се разболяват и умират К. Геров, Н. Катранов. Туберкулозата покосява в чужбина живота на Р. Жинзифов и Н. Бончев.

Бихме очаквали, че Блъсков ще разкрие тъкмо тоя трагизъм и подвиг на българската интелигенция. Обаче той избира герой със слаби морални устои, който пропада в първия контакт с големия чужд град. Пристигайки в Букурещ, Лулчо се поддава на леки съблазни, събира се с морално неустойчиви и покварени хора, изоставя жена и пет деца. Когато след много години се завръща в родината опустошен физически и морално, грохнал и състарен, той намира пет гроба — поради тежкия живот, в сполетелите ги нещастия и бедствия са починали жена му и четирите деца, останала е жива само Кръстинка.

Блъсков измества основния проблем — пречките и трудностите се явяват не по пътя на задоволяване жаждата за сближаване с по-издигнатия, по-културния свят, а са от чисто морално естество. Той свежда всичко до своята любима теза: градът е извор на морална поквара; както и другаде, противопоставя селото и града — като два нравствени полюса. Сякаш всеки стремеж към нов и непознат свят, към по-висока култура води до нравствено пропадане. Макар и авторът да не е формулирал така своята идея, нито да я е мислил напълно по тоя начин, такъв е изводът, до който може да се стигне.

Главният герой на Блъсков няма нищо общо с ония светли умове, които ръководеха нашето национално възраждане. В основата на неговите действия лежи едно престъпление. Той още като юноша и младеж носи редица черти на нравствена разхайтеност. В чужбина забягва с откраднати обществени пари. Неговият стремеж за друг, по-високо издигнат свят, за

превъзмогване на примитивната родна среда се оказва само влечение към забавления и лек живот. Той не намира у себе си никакви морални спирачки. Съвсем ясно е, че героят на Блъсков стои далече от високите нравствени идеали на нашата възрожденска интелигенция.

Разбира се, Блъсков би могъл да си постави задача да нарисува и един такъв човек — престъпник по отношение на обществото и семейството си. Но в такъв случай той би трябвало да навлезе дълбоко в неговата психика и да разкрие противоречивостта на неговите стремежи и влечения. Обаче това не е направил; опитал се е само отчасти да надзърне във вътрешната борба на героя си — и то по-скоро за да му даде нравствени наставления или за да покаже неговото религиозно покаяние. Изобщо образът на Лулчо е нарисуван много бегло, остава неизяснен. Дори не е ясно в какво се състои неговото падение в Букурещ: случайно попада в развратна компания, сам не върши нищо, на другия ден го виждаме в една букурещка черква да се моли — и с това се завършва целият очерк на живота му. Изтичат много години, без да знаем какво е станало с него. Явява се още веднъж — за да се разкае пред петте гроба на близките си и да отиде калугер в Рилския манастир. Авторът насочва вниманието си към Лулчовото семейство, проследява съдбата на всекиго поотделно, разкрива обстоятелствата, при които умират майката, Стоянка, Иванчо, Ганчо, Милчо; не предвещава нищо добро и на злочестата Кръстинка, единствена оцеляла в тая семейна трагедия.

Тая част от повестта показва, че Блъсков се е постарал да обхване по-широк обсег от живота на народа в сравнение с „Изгубена Станка", да нарисува повече лица, да ги постави в различна обстановка, да изобрази по-разнообразни прояви на народния бит. Влизаме в селското училище, наблюдаваме обществения живот в село (назначаване на учители, изграждане на училища и черкви, съвещания на старейшините), присъствуваме на селски сборове, веселби, обичаи, хора, панаири и т. н. Блъсков ги познава добре, възпроизвежда ги вярно, в разказа му се чувствува народностният колорит. Към това трябва да се прибавят и редица картини на природата, главно от Добруджа, в които той отново проявява качествата, изтъкнати при „Изгубена Станка". Могат да се отбележат и известни достойнства на езика — по-богата лексика (макар и изобилствуваща с турцизми), опити за индивидуализация на речта на отделните герои.

В повестта проличават и основните слабости на Блъсков. Той превръща художествената си задача в религиозно-нравствена, в дидактична. Предпоставя си една идея и я прокарва като груба тенденция в цялата творба. Това не му дава възможност да изобрази и осветли правилно жизнените явления. За читателя е съвършено очевидно, че авторът струпва всички нещастия върху Лулчовото семейство, за да докаже тезата си; случайности, немотивирани постъпки, фатализъм — всичко тук е впрегнато в колесницата на авторовия замисъл. Религиозният мироглед на Блъсков се чувствува на всяка страница: героите му непрекъснато се молят, разкайват, покайват; авторът постоянно ги наставлява с цитати от евангелието. Това особено личи при смъртта на Милчо; последните си дни той непрекъснато се моли, молитвите му стигат до религиозен екстаз. Калугерът от Рилския манастир, Лулчовият брат отец Константин, е представен като въплъщение на всепобеждаващата правда и мъдрост, той е ангелът-хранител на злочестото семейство; следвайки неговите напътствия, и Лулчо тръгва за манастира, за да търси разкаяние и вътрешно очищение в религията.

Търсейки по-сложна композиция в сравнение с „Изгубена Станка", Блъсков не успява да постигне архитектонична симетрия в творбата си. Композицията е претрупана, отделните епизоди са механично свързани; в повестта се срещат многобройни отклонения, които разпокъсват основната нишка на разказа. Авторът си служи с чести обръщения към читателя, които не са композиционен или художествен похват (както у Гогол или Алеко Константинов), но са направо вмъкнати дидактични проповеди и морални разсъждения. Диалогът е също изпълнен с подобни разсъждения и проповеди.

Към това трябва да се прибавят редица похвати, които Блъсков усвоява от сантименталната и сензационна белетристика: предчувствия и загатвания за бъдещата съдба на героите, ненадейни срещи и появи, внезапни препознавания, забулване на лицата в тайнственост, външни ефекти, сладникава чувствителност и сълзливост в отношенията. Това личи особено в любовта на Кръстинка и Георги — любовното писмо на Георги представя връх на наивната чувствителност на героите. Можем да говорим за упадък на реалистичния метод на Блъсков за сметка на сантиментализма и дидактизма. „Злочеста Кръстинка" не дава тласък на по-нататъшното развитие на реализма в българската белетристика. Ясно се вижда отрицателната роля, която е изиграла консервативната черковна идеология на автора в неговия художествен метод.

Третата повест на Блъсков „Пиян баща, убиец на децата си" задълбочава слабостите на „Злочеста Кръстинка".Тя е написана по предварителна, дидактична схема — да се покаже вредата от пиянството. В предговора към първата книга (повестта се състои от три книги) Блъсков се спира на развитието на пиянството в България и посочва задачата си — да опише пияница, който погубва цялото си семейство. Като изтъква, че дори и зверът не посяга на рожбите си, авторът пише: „Но човекът, когото бог е надъхал с повече милост, разум, прилика много, много по-горна от добитъка, този човек, който е роден за добрата бъднина на цяло домородство, на цял род, тоз човек как е? Какъв е той? Уви, той бива понякогаш камшик, наказание, отровен нож за цял род, за цяло къщовничество. За такъв зверивот, пиян човек ще бъде нашата приказка. . ." Блъсков желае да отговори на една нужда — борбата срещу пиянството, за чието разпространение се пише твърде много в предосвобожденския печат. Писателят има многобройни лични наблюдения. И тук, както при „Злочеста Кръстинка", където за образа на Лулчо използува някои черти на баща си, той взема повод от семейството си — у главния му герой Пенчо се набелязват черти от бащата на първата му жена. Разбира се, не бива да се слага знак на равенство между героите му и техните прототипове. За да направи тезата си съвършено убедителна, Блъсков засилва отрицателните черти, довежда ги до тяхната крайна проява, от героите си прави престъпници.

За тая цел в „Пиян баща" писателят използува интересни композиционни похвати — градацията и паралелизма. Така той прокарва своята идея най-напред в образа на хаджи Вълко. Хаджи Вълко започва с малка кръчма в с. Драгоево през 20-те години на миналия век; използува струпването на много работници при строежа на казарми за редовната турска войска, за да забогатее и отвори голяма кръчма в Шумен. Той преуспява, обаче пиянството го води до злополучен край — умира при падане от кон след пиянски веселби из съседните села. Ако все пак хаджи Вълко притежава някои положителни черти, обича хората и пиянството се оказва гибелно само за собствения

му живот, неговият син Пенчо, който е и главният герой на повестта, от пияница се превръща в звяр и убиец, който причинява смъртта на жена си, дъщерите си, внучето си, прогонва майка си, унищожава зетя си, опожарява къщата си. Самият той загива от страшна смърт (според Блъсков престъплението никога не остава ненаказано); зетят се удавя в Дунава; остава само старата му майка да проси като последна сиромахкиня пред черквите.

Блъсков строи повестта си не само по пътя на градацията, но и по пътя на паралелизма. Той прибягва до няколко паралелни фабули, които поради своята схематичност не допринасят нищо ново за основното действие, а само подчертават тезата за вредата от пиянството. Това са главно епизодите с Руси богаташина (тъст на Пенчо) и чорбаджи Братой (баща на зетя Иванчо) — пияници, злосторници и причинители на страдания на близките си.

При написването на „Пиян баща", което става през 70-те години (откъс от повестта бива напечатан в сп. „Градинка" в 1874 г.), Блъсков изпитва известно влияние на Каравеловите повести, особено на „Маминото детенце". Това влияние се чувствува в насочването на вниманието към образите на чорбаджии и тяхното сатирично изображение (Блъсков използува някои похвати на Каравелов — карикатурата и гротеската, стигащи до натурализъм) и към въпросите на възпитанието. В същност основният герой на „Пиян баща" Пенчо представя едно ново преображение на мамино детенце — с поведението си бащата и майката напълно го подготвят за печалната роля, която ще играе по-нататък. Образът на Пенчо е още едно потвърждение, че от грабителската природа и паразитизма на чорбаджийството не може да произлезе нищо добро.

В повестта „Пиян баща" има някои интересни битови моменти, отделни живи черти в характеристиката на героите, отделни ценни данни за социалната действителност у нас в навечерието на Освобождението. Блъсков и тук, както в „Злочеста Кръстинка", се стреми да нарисува благородния образ на българската жена — мъченица и страдалка — и по тоя начин спомага да се създаде една традиция в българската литература. Но всичко това не изкупва големите недостатъци на творбата: грубо прокарана тенденция, многобройни отклонения и разсъждения, остарели художествени похвати (недоизказвания, загатвания, предчувствия, сънища, страшни сцени, сълзлив сантиментализъм), натуралистични сцени, липсва художествено реалистично изображение. Авторът престава да бъде художник, а се превръща в проповедник. Самата повест започва с проповед срещу пиянството; следват дълги отстъпления, обръщения и разсъждения за бащите и майките, които погубват децата си, женейки ги без тяхно съгласие — така, както се продава добитък (гл. 7), за кръчмарите-крадци (гл. 13), за търпението на шуменските жени (гл. 14), за възпитанието (гл. 17), за роднините (гл. 20), за отиването на селяните в градовете (гл. 24), за празниците (гл. 39) и т. н.

Ето трите повести, които свързват Блъсков с развитието на нашата белетристика до Освобождението. Въпреки опитите да обогати тематиката си, да обхване по-широк обсег от живота на народа, да потърси по-разнообразни и по-сложни изобразителни похвати, писателят не се развива като художник. Най-интересно негово постижение си остава „Изгубена Станка", която прави стъпка напред в сравнение с първата българска повест „Нещастна фамилия" и играе немаловажна патриотична роля.

Блъсков продължава своята литературна дейност след Освобождението, написва твърде голям брой разкази, но те вече не играят роля в развитието на нашата художествена проза. В нея се явяват имената на Ив. Вазов, З. Стоянов, Ц. Гинчев, Ал. Константинов, Т. Влайков, М. Георгиев, Г. Кирков, Ант. Страшимиров, Елин Пелин, П. Ю. Тодоров. Техните произведения далече надхвърлят скромните постижения на възрожденската белетристика. Блъсков не се включва в новото литературно движение, той си остава свързан с предосвободителната традиция.

След Освобождението Блъсков предприема издаването на няколко поредици популярни книжки: „Градина — книжка за домашно прочитанеи на всекиго", „Ред съвременни книжки", „Съвременни книжки за прочитание на всекиго", „Книжки за народа", „Войнишка китка", „Духовни книжки". В тия поредици излизат над 40 книжки; много от тях носят имената на цветя: „Минзухар", „Зимбюл-цвете", „Перуника", „Лале", „Моминска сълза", „Лиляка", „Здравец", „Ружа", „Криво лале", „Върбина-цвете" и др. Те съдържат някои преведени или побългарени разкази (от В.М. Гаршин, Н.В. Гогол, от сръбски автори като М. Глишич и др.), спомени, описания на народни обичаи и народни песни, но преди всичко оригинални разкази.

Разказите на Блъсков са написани просто и достъпно на теми, които интересуват народните среди, поставят си дидактични, възпитателни задачи. Писателят прокарва в тях любимите си идеи срещу пиянството („Как дядо Дани отучва съседа си Живко да не ходи из кръчмите и да не пиянствува"), за покварата, която иде от града („Донка хубавица", „Стоянчо"), за нравственото разложение, настъпило след Освобождението („Хубава невеста Златка", „Куцото учителче"), за зли селски чорбаджии и покварени попове („Сиромашки клетви", „Поп Марко") и др.

В годините след Освобождението Блъсков отделя голямо внимание на мемоарните произведения. В период на бързо настъпило морално разложение, лудо трупане на капитали, алчност, кариеризъм, груби партизански нрави той — подобно на Вазов в „Епопея на забравените" и З. Стоянов в „Записки по българските въстания" — издига всичко светло и благородно от епохата на Възраждането. „Няма нищо по-назидателно и по-възпитателно за човеците и народите — пише той, — отколкото примерите и делата на ония, които са се подвизавали за доброто на обществото, в което ние днес живеем и благоденствуваме." Блъсков печата в сп. „Паметник", в някои от популярните си поредици и другаде ред спомени и очерци от миналото. Той издава и три отделни книги: „Спомени из ученическия, училищния и писателския ми живот" (1907), „Материали по история на нашето възраждане. Гр. Шумен" (1907), „Спомени из народния живот" (1912); оставя и спомени в ръкопис. Познавателната стойност на тия произведения е значителна. Те притежават и редица литературни качества, написани са твърде живо, в белетристичен тон. Понякога това не са спомени за лица и събития, а картини от някогашния бит и обичаи на народа. В тях личи добрият наблюдател и познавач на народния живот, живият и интересен разказвач.

В историята на българската литература Илия Р. Блъсков има значение като един от начинателите на нашата белетристика. Той продължава да изпълнява своя обществен и писателски дълг и след Освобождението като скромен, честен и работлив книжовник, но онова, което пише, не допринася нищо ново към славата му като автор на една от най-популярните първи български повести — „Изгубена Станка".

ЛИТЕРАТУРАТА ПРЕЗ 70-те ГОДИНИ НА XIX в.

През 70-те години на XIX в. българската литература продължава да се развива, отбелязвайки своя най-висок връх през епохата преди Освобождението в творчеството на Любен Каравелов и Христо Ботев. Този разцвет на литературата е тясно свързан с подема на национално-освободителното революционно движение, с възникналите във връзка с него нови идейни, културни и естетически изисквания на най-широките народни слоеве. България се намира в навечерието на буржоазно-демократическата революция, пред големия преврат в нейното развитие, който ще открие нова страница за творческите кипежи на народните сили. Една от най-характерните и специфични национални особености на литературния процес в България по това време е пълното сливане на литературата със задачите на обществената и политическа борба, пълното поставяне на литературата в служба на народното освобождение. Няма голям литературен факт, нито едно голямо художествено произведение, което да не се е явило като пряк израз на стремежа на автора му чрез него да подбужда народното съзнание към активно участие в борбата за освобождение. Най-ярко тази особеност на литературния процес е изразена от Христо Ботев в програмната статия на бр. 1 на в. „Знаме": „Нашият нещастен български народ няма камера, няма трибуна, отдето да изкаже своята воля, своите нужди и своите теглила. Единственото негово средство в това отношение се явява неговата журналистика!" Журналистиката — в смисъл на периодично издаване на публицистика и художествени произведения, според Ботев, е едно от първите средства на революцията. И за да изиграе тази своя роля, „и науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума, сичката духовна деятелност на неговите (на народа— *б. а.*) водители би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда. . ." Такъв именно характер имат творбите на най-добрите представители на литературата през този период. Литературният процес се извършва на значително по-високо равнище, що се отнася до усъвършенстването на реалистичния метод, до дълбочината на отразяването на народния живот, до разнообразието на жанровете, художествеността, яснотата на езика, неговата изразителност и живост, както и до техниката на художественото изобразяване (стих, композиция и пр.).

Излизайки от тази характерна особеност на литературния процес през този период, трябва да кажем, че е невъзможно да се разбере дори в най-елементарна степен неговото развитие и богатствата му, ако не се държи сметка за особеностите на епохата и за конкретните исторически събития,

които го пораждат. И то не само поради това, че биографията на писателите е най-тясно свързана с тези събития, но главно поради неразривната връзка на отделните им произведения с историческите събития и с народните стремежи, които те художествено отразяват и осмислят.

Главното съдържание на живота през 70-те години е новият етап на национално-освободителната борба против турския феодален и национален гнет. Както е известно, след неуспеха на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа (1868) сред българската революционна емиграция започва преоценка на четническата тактика в освободителната борба и разработка на нова тактика. Начело на това движение застава Васил Левски, който издига идеята за създаване на вътрешна революционна организация, която да съедини усилията на широките народни низини и ги поведе на решителен щурм срещу поробителя и неговите български слуги. Новата тактика е отражение на новото съотношение на класовите сили в страната, на новите възможности, които самият живот разкрива за извършване на буржоазно-демократическата революция върху основата на интересите на най-угнетяваните народни низини и с тяхното най-активно участие. Турската феодална държава все по-дълбоко и ускорено върви към разложение. Западноевропейските капиталисти и особено английските и французките, влизайки в съюз с местните турски феодали, жестоко ограбват и без това изостаналото стопанство на Османската империя, спомагат за финансовото и икономическо разоряване на турската държава и за непрестанното обедняване на турските и поробените народни маси. Специално в България тежестите на експлоатацията и угнетяването се стоварват върху селските маси, чието положение особено се влошава. В резултат на това те се превръщат в силен двигател на революцията, придавайки на национално-освободителната борба по-голям революционен размах и дълбок демократичен характер. Още в края на 60-те години разните прослойки на българската буржоазия започват да проявяват различни колебания по отношение на задачите и целите на освободителното движение. Свързана с чуждия капитал, заинтересована обществените преустройства да се извършват така, че тя да извлече от тях най-много изгоди, буржоазията постепенно се отклонява от революционната борба за освобождение и преминава или на открито предателски позиции, или на съглашателски и просветителски позиции, или пък обръща погледа си изцяло към външната помощ. Забелязвайки този процес, турското правителство се стреми да прокара различни реформи, за да закрепи своето господство. Така, дори и чрез създаването на българска самостоятелна черковна йерархия турското правителство се опитва да отклони вниманието на широките народни маси от националния проблем и създавайки българска самостоятелна черковна йерархия, търси да се опре на нея, за да продължи да държи в робско подчинение българския народ.

В навечерието на 70-те години у нас се оформят три главни сили, които по различен начин и с различни средства участвуват в историческото развитие на нашия народ. Първата сила е едрата консервативна буржоазия, която в мнозинството си застава открито на страната на турската феодална власт и участвува наравно с турските паши и бейове в борбата за смазване на надигащата се народна революция. Нейни представители служат открито в турската администрация, насърчавани са да издават вестници, да цензурират българските издания, да съдят и преследват български патриоти, да уча-

ствуват в предвождането на башибозушки орди при разправата с разбунтували се селяни или хайдушки чети.

Втора сила, която се е оформила като ярко течение в национално-освободителната борба през 70-години, това е съглашателското, еволюционистично течение. Главна опора на тази сила е либералната буржоазия, която няма изгода от едно радикално, народно разрешаване на национално-освободителното движение, политически се е люшкала според приливите и отливите на революционните тласъци, понякога дори се е примамвала от илюзиите за забогатяване в една реформирана и просветена турска държава с нейните големи пазари и обширна територия. Нейни представители дори стигат до идеята за дуализъм — за създаване на автономна българска държава под властта на султана. Една част от тази либерална буржоазия, бидейки вярна на пламенната народна любов към Русия и руския народ, лелее надежда за освобождение чрез една война на Русия срещу Турция, при която тя ще успее да усмири народните сили и ще вземе в свои ръце кормилото на новата държава.

Обществената сила, която е имала само една възможност за избавяне от тежкото и непоносимо робство — ликвидирането на турската феодална власт и осъществяването на демократическа народна държава — това са били селските маси, пропадащите занаятчии и вярната на тях, облъхана от пламенен патриотизъм и революционни идеи българска народна интелигенция. Подложени на убийства, експлоатация, ангария, крепостен труд, постоянно разбойническо ограбване, непрестанни репресии от отговорни и безотговорни чиновници, на нечовешки гнет и произвол, селските маси са виждали единствения път за спасение в революционната борба — отчаяна, но мъжествена борба за събаряне на турското владичество. Ботев, който е един от вождовете на националната революция, пише във в. „Знаме“ (1875, бр. 13): „Гледаш на нашия селянин и се чудиш: какво зло и какво нещастие може да съществува по света, което да го накара да прежали жената си и децата си и да излезе да ги избави от глад и от робство. От тези теглила по-големи надали ще и да съществуват по света. . . Единственото наше утешение е това, че пролетта вече настъпа и шумата скоро ще се развие. Който е човек, той ще намери пушката, пък ще да търси щастие и отмъщение, а който е скот, той ще пасе трева и ще робува.“

Всяка от тези сили се е стремяла да създава свои опорни точки сред българското общество, да участвува в неговия културен живот, да го подготвя за постигане на своите интереси. И както никога до това време в българската култура ярко и непримиримо се открояват двете основни линии и тенденции на развитие — антидемократическа, реакционна, и линия народна, демократическа, прогресивна, революционна, които неизбежно застават една срещу друга.

В развитието на революционното и национално-освободително движение най-важен факт за този период е създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ (1869—1870) и широката мрежа на вътрешната революционна организация за подготовка на народа за всеобщо въоръжено въстание. Публикуваната програма на БРЦК е истинска революционно-демократическа платформа за осъществяване на дълбоки социални, политически и национални преобразования. В основата на програмата стоят идеите на Васил Левски, обобщаващи многолетния опит на национално-освободителната борба.

Българското национално-освободително движение и свързаният с него културен подем все повече и повече се сродяват със съвременните европейски демократически и революционни движения, с демократическите движения на Балканите (Сърбия, Румъния, Гърция) и особено с дейността на руските революционни демократи.

В делото на Левски вее духът на Мацини и Гарибалди, в идеологията на Любен Каравелов намират отглас идеите на френските просветители, у Ботев — социалистическите утопии на Фурие и Прудон; у нас достигат отгласите на европейското работническо движение, на Първия интернационал и на марксизма. Повява пролетният вятър на Парижката комуна. Полъхът на полското национално-освободително движение и делото на Домбровски са засилвали революционния стремеж на нашата емиграция. Най-тясна връзка има между българските революционери и сръбската революционна Омладина, между Любен Каравелов и Светозар Маркович. Румъния не само дава гостоприемство на българската революционна емиграция, но нейните млади демократически сили ѝ оказват близко съдействие.

Най-дълбоки връзки нашата национална революция установява с руското революционно движение. Тежката робска участ на българския народ събужда горещи братски съчувствия сред широките маси на руския народ и сред изтъкнатите умове на руската интелигенция. Забележителен е фактът, че българската младеж се ориентира идеологически и в практическата си революционна дейност към великите руски революционери Херцен, Чернишевски, Добролюбов. Личните връзки с руското нелегално движение, идейното възвисяване на ръководителите на нашата революция до неговите обществени идеали дават висок тласък на политическия, общотеоретичния и литературния живот в нашата страна и особено благотворно се отразяват върху дейността на Любен Каравелов и Христо Ботев.

Характерно явление в периодичния печат по това време е да се свързва нашето обществено развитие с европейския живот, да се публикуват материали върху революционната борба във Франция или върху гражданската война в Испания, върху социалистическото движение в Германия или демократическите движения в славянските страни. Погледът на културния и политическия деец вече гледа широко на света.

Самата международна обстановка подпомага бурния национален и революционен подем. Така нареченият Източен въпрос, т. е. съдбата на разпадащата се Османска империя, стои на дневен ред пред цялата европейска дипломация и общественост. Около него се събират противоречията както на „великите сили“ (Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Русия), така и на малките държави на Балканския полуостров (Гърция, Сърбия и Румъния). Особено благоприятна роля играе Русия, която, като се стреми да премахне ограничаващите я последици от Кримската война, все по-настойчиво и последователно насърчава национално-освободителното движение на българския народ. Нейната политика се превръща в мощна морална сила, която вдъхновява патриотичното и революционно движение в България и вън от нея.

Всичко това спомага в кратко време да се създаде мощна революционна вълна, да се оформят силни личности и характери, да се проявят талантливи обществени и културни дейци, които да възглавят движението на народните маси.

В средата на 70-те години вече се създават предпоставки за всенародно въоръжено въстание на българския народ. Това, разбира се, не става изведнъж. Дейността на Васил Левски вътре в страната, както и организаторската му работа сред емиграцията в Румъния довеждат до сплотяване на народните сили около БРЦК и неговата програма. Създава се силен и деен организационен център на национално-освободителната революция, който дава тон и направление не само на общественото движение, но и на най-ярките прояви в областта на културата. Начело на революционния комитет в Букурещ застава Любен Каравелов. Когато турското правителство залавя Левски и го обесва в София (6, н. ст. 19 февруари 1873 г.), в средите на революционния щаб настъпва известно колебание, Каравелов се оттегля от БРЦК, начело на него обаче застават „младите", възглавявани от Христо Ботев, които внасят нови идеи и нов подем в народната борба. Най-висок връх национално-освободителната борба достига по време на Априлското въстание — 1876 г. Макар и невъоръжен и недостатъчно добре организиран, народът с героизъм се вдига срещу своя петвековен угнетител. Въстанието не успява. Цели села и градове се превръщат в пепелища, над 30 000 души загиват под ятаганите на озверени башибозуци, хиляди мъченици биват отведени в затворите на Мала Азия.

В огъня на борбата намират смъртта си Христо Ботев, Георги Бенковски, Панайот Волов, Тодор Каблешков, Васил Петлешков, Бачо Киро Петров, Цанко Дюстабанов и още множество най-свидни синове на българския народ. Героичната борба и нечовешката жестокост на поробителя обаче приближават зората на освобождението. На 12 април 1877 г. се обявява Освободителната руско-турска война (1877—1878); руският народ освобождава българския народ, слага се край на прогнилия феодален ред и се открива пътят към свободния и независим живот.

Във връзка с развитието на национално-освободителната борба и изграждането на нейните опорни пунктове вътре в страната и вън от нея се оформяват няколко центъра на политическия и културен живот, които способствуват за повдигането на народното самосъзнание, за развитието на българската култура и литература.

Преди всичко особено значение придобива дейността на българската емиграция в Румъния. Благодарение на гостоприемството и братското съчувствие на румънския народ през този период на територията на Румъния се развива не само организаторска работа за подготовка на народната революция, но и в нейните градове, особено в Букурещ, Браила, Галац, Гюргево, Александрия и др., настъпва истински народен подем на културния и духовен живот на българската нация. В тези градове е съсредоточена голяма българска емиграция, която създава свои училища, читалища, печатници, театрални трупи, издава вестници и книги, които обслужват не само нейните духовни нужди, но се отразяват благоприятно върху цялостното културно развитие на българския народ.

Притегателни центрове за възпитание и обучение през 70-те години продължават да са Москва, Одеса, Киев и Николаев. Сред българските преселници в Бесарабия и Южна Русия също се зараждат и развиват много патриотични културни почини. Особена роля играе южнославянският пансион на Тодор Минков в Николаев.

Важен център на българската култура продължава да е Цариград — столицата на Османската империя, където живеят близо 50 000 българи.

Тук развиват голяма дейност българското читалище и училище, издават се множество вестници, списания и книги, организират се български печатници, води се оживена борба в защита на самобитната народна култура и за развитие на народната просвета във всички краища на България.

Продължават да намират добър прием български културни и обществени дейци в Белград, Виена, Будапеща, Прага и други градове.

Вътре в страната през 70-те години се оформят също така редица центрове за революционна дейност и пропаганда, както и за множество нови културни прояви. От особено значение са редица културни инициативи в Пловдив, Копривщица, Панагюрище, Стара Загора, Шумен, Русе, Солун, Одрин, Охрид, Велес, Прилеп, Кукуш, Серес и други градове. Списъците на спомоществователите на различните книги и издания по това време показват как броят на читателите и разпространителите непрестанно расте.

Благотворно се отразява върху развитието на литературата широкото разпространение на народната просвета, на читалищата, на театъра и другите изкуства.

През 1876 г. в България има 1479 първоначални училища и около 50 класни училища. Характерно е, че от първоначалните училища 1407 са в селата и 72 в градовете. Пълни гимназии има в Пловдив, Габрово, Стара Загора, а извън страната — в Болград. Учителите се подготвят вече в българските училища, като особено важна роля играят пловдивското и габровското. Руският възпитаник Йосиф Ковачев открива първото специално педагогическо училище в Щип за подготовка на учители от цялата страна. В 1873 г. в Свищов Д. Шишманов открива първото българско търговско училище. Умножават се девическите класни училища с практически цели.

Голяма роля за развитието на образованието в България играят цариградските българи. Около българското читалище, т. нар. „Българско благодетелно братство", постепенно се формира голяма група от патриотични дейци, които си поставят задачи не само да просвещават многобройните българи в турската столица, но да разпространяват книги, учебници, вестници и списания сред българите в цялата Османска империя. Те събират суми, издирват млади учители и ги изпращат да просвещават народа в градовете и селата. Тази група се явява първата организирана сила на българската просвета и практически осъществява идеите на Берон и Априлов. Гледани с подозрение от турската власт, подложени на ударите на ясно оформилите се вече шовинистични тенденции в съседните балкански буржоазни държави, стремящи се да разширяват своето влияние върху населението в близките до тях територии на Турция, тази група патриоти с пламенно родолюбие и пожертвователност разпространяват знания и патриотизъм сред българите. Един от най-ревностните радетели на читалището е П. Р. Славейков. Пак в Цариград се заговорва за организиране и на българско висше учебно заведение.

За нуждите на училището са били необходими нови учебници, които да отразяват новите постижения на науката. В 70-те години се засилва съставянето и издаването на множество учебници по естествените науки, по български език, по география, история, по словесност и пр. Преодолян е примитивизмът на първите български учебници. Интересът към природните явления намира отражение в съставянето и превеждането на учебници по естествена история (В. Берон, 1870), по география и физика (Й. Груев —

1870 и 1872), химия (Д. Енчев — 1871), по елементарна геометрия, аритметика и пр.

Особено се засилва съставянето на нови учебници по роден език. Въвежда се степенуване на материала според възрастта на децата, някои от учебниците се преиздават всяка година. Все по-определен научен характер придобиват учебниците по българска граматика (на Ив. Момчилов, Н. Първанов, С. Радулов, Др. Манчев, Т. Шишков и др.).

В училището навлизат млади и образовани учители. Те не се задоволяват само с чисто учебна дейност. Повечето от тях превеждат и съставят учебници, издават преводи на чужди художествени произведения, сами са автори на стихове, разкази, диалози, описания на родния край, събирачи на народно творчество. Учителите развиват голяма дейност в читалищата. Те са най-ревностните носители на революционните идеи сред народа, организатори на въстанията през 1876 г.

Читалищната дейност, която е най-тясно свързана с литературата, също придобива по-революционен характер. В много градове и села около читалищата се съсредоточава дейността на революционната младеж. Книгите, списанията и вестниците се използуват за разпространение на знания, на патриотични и революционни идеи, Около читалищата се организират революционни групи. Тъй като в много градове ръководствата на общините се намират в ръцете на чорбаджиите, читалищата започват сами да се намесват активно в просветното и учебно дело, да насочват учителите, да организират театрални представления, сказки, да играят все по-съществена роля в просветния и общокултурен живот. Около читалищата се обединяват не само интелигенцията, но и широките слоеве на народа, особено занаятчиите и дребните търговци.

Бързият всестранен напредък неминуемо изисква да се разширяват научните знания. Много от младежите, завършили висше образование в Русия (Москва, Киев, Харков), в Прага, Виена, Париж и другаде, започват да проучват българския език, история, фолклор, стопанство и пр. Създаденото през 1869 г. Българско книжовно дружество в Браила през 70-те години вече започва да развива научна дейност. Започва да излиза неговият научен орган „Периодическо списание“ (1870), върху чиито страници се появяват научни изследвания върху българската история, българския език и литература. Чрез дейността на Българското книжовно дружество се поставя началото на Българската академия на науките.

Създаденият първи център на българската наука има пряко отношение към художествената литература. Наред с дейци като Марин Дринов сред основателите на дружеството стоят и имената на писателите Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Ив. Вазов, Н. Бончев и др., които се борят за неговото демократично устройство. Още в първите книжки на „Периодическо списание“ се поместват оригинални и преводни художествени произведения и литературно-критически статии. На неговите страници излизат стихотворения на Ив. Вазов („Борът“ и „Вярата ми“), редица критически статии на В. Друмев и на Н. Бончев, тук за пръв път се отпечатва част от „Мати Болгария“ на Н. Бозвели.Като приложение към списанието се издават и преводите на „Разбойници“ от Шилер и на „Тарас Булба“ от Гогол.

Не е без значение да се отбележи, че в този период се развива на значително по-голяма висота историческата наука. На исторически теми пише Л. Каравелов, Хр. Ботев в своите вестници се стреми да осмисли исто-

рическото минало на народа и да го използува за целите на революционната борба. Появяват се първите исторически трудове на М. Дринов, който е избран за професор в Харковския университет и си е завоювал голям научен авторитет в Русия. В областта на естествознанието (физика, химия, зоология и пр.) наред с учебниците се появяват и много популярни книжки и статии, които пропагандират научни знания сред широките народни слоеве.

През този период излизат и двата речника на Ив. Богоров: „Български речник с тълкувания и примери" (1871) и „Българско-френски речник" (1871), което обогатява културата на нашия език независимо от увлеченията на техния автор в пуризъм.

Съществува известна зависимост между укрепването на реализма в българската литература и развитието на изобразителните изкуства. В 70-те години изкуството напълно се освобождава от черквата, оформя се като светско и гражданско изкуство, което активно се вмесва в обществения живот на народа. Широка популярност придобиват историческите картини на видния възрожденски художник Николай Павлович (1835—1894), литографирани в масов тираж, отразяващи в патриотичен дух героичното минало на българския народ („Крум побеждава Никифора", „Разделение на българското племя" и др.). Голямо значение имат рисунките на полския художник емигрант, сратник на Хр. Ботев и илюстратор на неговите вестници Хенрих Дембицки (1830—1906). Неговите карикатури из живота на емиграцията и особено острите му сатирични илюстрации във в. „Будилник" и „Тъпан" срещу българските чорбаджии и либерали са прекрасно реалистично допълнение към публикуваните в тях сатирични произведения. В областта на живописта творят художниците руски възпитаници Станислав Доспевски (1823—1877) и Христо Цокев (1847—1883), които създават първите реалистични портрети. Появява се и художествената критика (В. Попович, Л. Каравелов), която отстоява реалистичните принципи в изобразителното изкуство.

Едно от най-забележителните явления в културното развитие на българския народ през 70-те години е големият подем на периодичния печат вън от страната и вътре в нея.

Стремейки се да държи в подчинение „раята", турското правителство субсидира някои реакционни вестници на български език, като „Турция" например (Цариград, 1864—1873), чрез които се стреми да задуши националното съзнание на българския народ и да убие революционните му стремежи. Списвани в казионен дух, тези вестници обаче не достигат до народа и не оставят следи в неговата култура. Макар че в „Турция" се публикуват някои статии на П. Р. Славейков, Ив. Богоров, Т. Икономов и др., неговият туркофилски характер не се изменя.

Друга група вестници, като „Отечество" (Букурещ, 1869—1871), „Век", (Цариград, 1874—1876), „Право" (Цариград, 1869—1873), „Напредък" (Цариград, 1874—1877) и др., отразявайки интересите на едрата българска търговска класа, имат либерално направление, водят съглашателска политика спрямо турското правителство, резервирано се отнасят към национално-освободителното революционно движение. Разобличавани непрестанно от прогресивния български печат и от революционните дейци, те не успяват да се приближат до народните маси и не могат да пренесат отровата на неверието сред тях. В областта на литературата тези издания

не спомагат да се появи нито едно що-годе забележително художествено произведение.

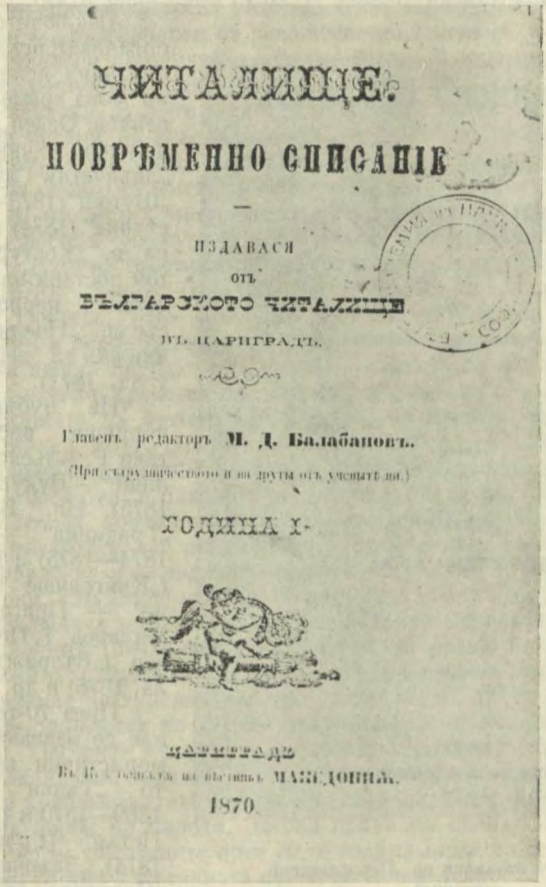
Една голяма група вестници и списания, като „Македония“ (Цариград, 1866—1872), „Читалище“ (Цариград, 1870—1875), „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ (Браила, 1870—1876), „Ружица“ — сборник от книжки за жените (Цариград, 1871) и др., макар по въпросите на общественото развитие и на национално-освободителното движение да не стоят на позициите на революционната партия, не остават чужди на революционния подем. Тези издания отстояват прогресивни естетически възгледи, често пропагандират прогресивните идеи на руските писатели от XIX в., публикуват преводи на значителни произведения на световната литература и с това допринасят за развитието на българската литература, за създаването на здрави естетически разбирания сред интелигенцията. В тях публикуват свои произведения най-изтъкнатите дейци на литературата по това време, като П. Р. Славейков, Н. Бончев, В. Друмев и др.

Едно от характерните списания през този период, което пряко е свързано с развитието на художествената литература, е сп. „Читалище“. То се издава от българското читалище в Цариград, излиза в продължение на 5 години (1870—1875) два пъти в месеца и се разпространява в значителен за онова време тираж — повече от 1500 бройки. Редактори на списанието са били през различните му годишнини М. Балабанов, Л. Йовчев, Т. Икономов, П. Р. Славейков, Ст. Бобчев и Др. Цанков. Програмата му обхваща твърде широки области, „все що се отнася прямо или косвено до изобилните произведения на човеческия разум и човеческата въобще деятелност“. То се стреми да обхване всички клонове на „всеобщата наука“. В него са поместени статии върху исторически въпроси, из областта на съвременната философия и социология, по стопански и международни проблеми, по редица филологически дисциплини и по-специално за отношението между българския народ и другите славянски народи, по някои медицински въпроси и пр.

Списанието полага особени грижи за развитието на художествената литература. На неговите страници са публикувани стихотворения от П. Р. Славейков, Ив. Вазов, Р. Жинзифов. Редовно се поместват литературно-критически статии от П. Р. Славейков, Ст. Бобчев, Т. Шишков, Н. Начев и др. Публикуват се и преводи от видни съвременни писатели. За пръв път на български език тук се появява преводът на Шевченковата поема „Ратайкиня“.

Някои от публикуваните в сп. „Читалище“ литературни статии, преводи и художествени творби пораждат остри възражения и спорове. Така например преводът на „Илиада“ от Гр. Пърличев подбужда Н. Бончев да напише и публикува в „Периодическо списание“ една от най-аргументираните си и остри литературно-критически статии, М. Балабанов пък да възвести, че „Пърличевият превод ще направи епоха в литературата ни“, а Хр. Ботев да го иронизира в стихотворението „Защо не съм? . . “. Оценявайки литературния материал на сп. „Читалище“, Н. Бончев се отнася критически към неговите художествени качества и подчертава, че „литературното поле не е бална зала, та да се гладим и казваме комплименти“, а Л. Каравелов в няколко фейлетона се занимава с ползата, която има народът от него, изтъквайки, че „Читалище“ му изпровожда „гнила

плява, която не е ни за кокошките". За лошите стихотворения в „Читалище" („сякаш че нашите стихоплетци не с перо, ами с брадва дялат стиховете") пише и В. Друмев в „Периодическо списание".

ЧИТАЛИЩЕ.

ПОВРѢМЕННО СПИСАНІЕ

ИЗДАВАСИ

ОТЪ

БЪЛГАРСКОТО ЧИТАЛИЩЕ

ВЪ ЦАРИГРАДЪ.

Главенъ редакторъ М. Д. Балабановъ.

ГОДИНА I-

ЦАРИГРАДЪ

1870

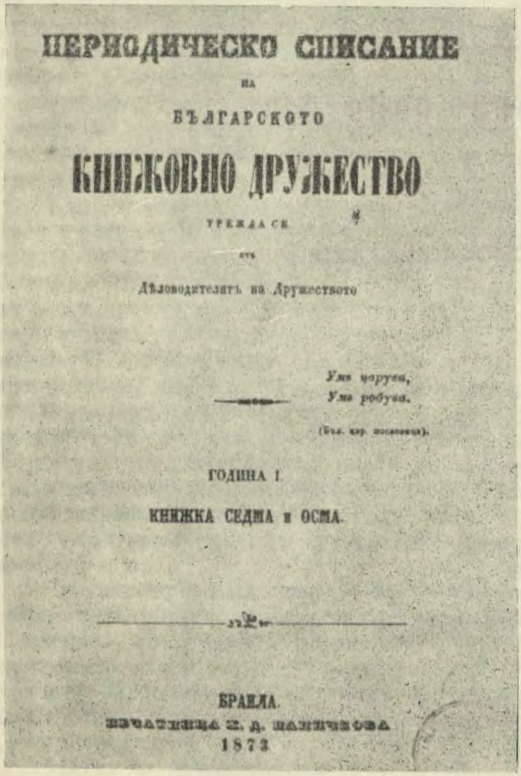
Заглавната страница на сп. „Читалище"

Известни усилия за развитието на българската литература полага и Цариградският вестник „Век" (ред. М. Балабанов), върху чиито страници се появяват първите творби на Ст. Михайловски. Тук се печата превод на „Скъперникът" от Молиер и др.

Списание „Ден" (ред. Ст. Бобчев, Цариград, 1875—1876) помества също редица стихотворения от П. Р. Славейков и Ст. Михайловски. Около списанието се групира голяма част от интелигенцията в страната (Й. Ковачев,

Ат. Илиев, Ат. Шопов, Ив. П. Славейков, Д. Енчев и др.). Списанието в последния си брой описва жестокостите по време на Априлското въстание.

Продължава да издава своя „Летоструй или Домашен календар“ и Хр. Данов. Наред с богатия, енциклопедичен материал тук се публикуват и художествени творби от П. Р. Славейков и др.

ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ
НА
БЪЛГАРСКОТО
КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО
ГОДИНА I
КНИЖКА СЕДМА и ОСМА
БРАИЛА
1873

Заглавната страница на „Периодическо списание“

Изключително голяма организаторска и публицистична дейност развива по това време П. Р. Славейков. Освен „Македония“ и хумористичните вестници „Звънчатий Глумчо“ (1873), „Шутош“ (1873—1874), „Костурка“ (1874) и „Истурка на в. „Костурка“ (1874) той поставя началото и на детския периодичен печат със сп. „Пчелица или Ред книжки за децата“ (Цариград, 1871).

На публицистичното поприще работят също така Р. Блъсков (сп. „Училище“ — Букурещ, 1870—1875), Ил. Блъсков (сп. „Градинка“ — Букурещ, 1874—1875) и Ив. Богоров („Книговище за прочитане“ — Прага, 1874), Св. Миларов, Т. Пеев, Ив. Драсов („Възраждане“, Браила, 1876) и др.

През 70-те години у нас се издават редица хумористични вестници, като „Тъпан“ (Букурещ, 1869—1870 и 1875), „Хитър Петър“ (Браила, 1870—1874), „Звънчатий Глумчо“ (Цариград, 1873), „Шутош“ (Цариград, 1873—1874), „Будилник“ (Букурещ, 1873) и др. Това са преди всичко сатирични издания, изпълнени с остри критики срещу недъзите на обществото, срещу враговете на прогреса. Тези вестници спомагат значително за развитието на различните сатирични жанрове, за изостряне на сатиричния език и сатиричната образност.

Най-голямо значение за развитието на българската литература има обаче прогресивният революционен печат, създаден извън България в най-тясна връзка с революционната организация и национално-освободителната борба. От цитираното вече изказване на Ботев се вижда каква голяма

роля определя той на журналистиката в народното развитие и революцията. Градейки революционната пропаганда и революционната практика върху основата на широката активност и готовност на народните маси да извършват назрелите вече революционни преобразования, българските революционери начело с Каравелов и Ботев са виждали в печата онази сила, която ще подпомогне сплотяването на разпръснатите народни настроения в един централен поток, възглавяван от революционния център, и ще ги насочи към ясно определени исторически задачи и цели. В това отношение те използуват революционния опит и големия тласък, който бе даден от неуморния Раковски. В 70-те години Каравелов и Ботев създават действително такива органи на революционната пропаганда, които играят роля на висока трибуна, от която самият народ, при липса на други форми за проявяване на своите стремежи и тежнения, изказва своята воля, своите разбирания за миналото, настоящето и бъдещето си. Тази роля играят вестниците „Свобода" (Букурещ, 1869—1873). „Независимост" (Букурещ, 1873—1874), „Дума на българските емигранти" (Браила, 1871), Будилник" (Букурещ, 1873), „Знаме" (Букурещ, 1874—1875) и „Нова „България" (Букурещ и Гюргево, 1876—1877), сп. „Знание" (Букурещ, 1875—1876 и 1878), издавани и редактирани от Каравелов и Ботев. Ботев пише: „Какво не достига на нашия народ, за да смъкне от шията си хомота на турския деспотизъм? Сили ли, средства ли, патриотизъм ли или революционна пропаганда! Историята на нашето хайдучество, на нашите частни въстания или нашата помощ, която сме ние оказвали в множество случаи на произходившите около нас народни въстания, показват доволно ясно, че у нас има и сила, и средства, и патриотизъм, но че у нас не достига само такава широка пропаганда, която е потребна, за да свърже в едно цяло частните или провинциалните у нас революционни проявления, да им даде надлежащото направление и да им посочи целта, към която трябва да устремят своите действия. Ето какво не достига на нашия народ" (в. „Знаме", 1874, бр. 2). Такава задача той поставя на революционната публицистика.

Революционният печат играе важна роля в развитието на литературата не само като трибуна, от която звучи художествената правда. Той дава тон и направление на художественото отразяване на действителността и с това, че става проводник на научна революционно-демократическа естетическа теория. Неговите редактори са едновременно ръководители на революцията и талантливи творци. В техните теоретически разбирания за изкуството и в художествените им творби се въплъщава самата бушуваща революционна борба на народа. Затова правилна оценка на художественото творчество на писателите през 70-те години може да се направи само като се държи сметка и за тяхната публицистична дейност. Тук трябва да се отбележи обаче, че самата публицистика на тези писатели има стойност на истинска художествена творба. Разнообразните жанрове на публицистиката, като статия, дописка, политически преглед, очерк, съобщение, коментар, фейлетон, се превръщат под талантливото перо на авторите-писатели в художествени творби, които в образна форма, с приповдигнат тон и революционен патос, с ярък, емоционално украсен език се стремят да внушат на читателя по най-разбираем начин основните революционни задачи на времето, да съберат революционните настроения. При това много често в публицистиката се появява очеркът с интересен сюжет, с типичната случка, както и сатиричната гротеска.

Периодичният печат внася голямо оживление в литературния живот. Обогатяват се публицистичните жанрове, около отделните списания и вестници се обединяват групи писатели, повеждат се полемики по отделни въпроси и произведения, очертават се обществените и художествени позиции. Страниците на вестниците и списанията широко се откриват за художествени творби, оригинални и преводни, въвежда се като постоянна практика преглед на излязлата книжнина, оформя се литературната критика като специфичен литературен вид.

*

През 70-те години се засилва интересът към народното творчество. Продължават да се издават сборници с народни песни. Създава се широко движение за записване на устните народни творби. Списанията и вестниците често публикуват отделни песни и възпитават у интелигенцията уважение и вкус към това национално богатство. Събира народни песни, приказки, гатанки и пословици П. Р. Славейков, които обнародва по-късно. Богата сбирка от българско народно творчество из Македония събира Кузман Шапкарев, издадена след Освобождението.

През 1870 г. излиза сборник с народни приказки и песни, съставен от Г. Х. Н. Лачоглу и Н. М. Астарджиев (Зборник от разни български народни приказки и песни. Част I. Русчук, 1870). Материалите са записани с помощта на учители и учителки. През 1872 г. В. Чолаков издава в Болград „Български народен сборник" с материали, събирани от различни книжовници, учители и други народни дейци, между които Ц. Гинчев и П. Оджаков. Сборникът се посреща добре в печата, появяват се отзиви в „Периодическо списание", в. „Свобода" и др. През 1875 г. в Париж излиза сборник с български народни песни, съставен от О. Дозон (Български народни песни. Chansons populaires bulgares inédites. Publiées et traduites par Auguste Dozon, Paris, 1875). Дозон е бил френски консул в Пловдив и е събирал песните с помощта на Ст. Веркович, В. Чолаков, П. Р. Славейков, Евг. Кисимова и др. Обнародвани са на български и в превод на френски език.

В „Периодическо списание" обнародват народни песни Ц. Гинчев и М. Дринов.

В издадените фолклорни материали са застъпени творби от всички български области, което свидетелствува за вече укрепналото чувство за национална общност.

Засилва се интересът към изучаване миналия бит и настоящето на народа. Появяват се по-често описания на отделни селища, като тези на К. Шапкарев за Кукуш (1870) и Прилеп (1871), или на Киро Петров за с. Горни Турчета (1870) и др.

На народното творчество вече започва да се гледа не само като на градиво за духовната народна култура и бит, а и като израз на естетическото отношение на народа към живота. В книгата си „Наука за песнотворство и стихотворство" (1871) П. Оджаков отделя специално внимание на народното стихосложение. Посвещавайки отделна глава на народното творчество, той прави редица верни характеристики на отделни народни песни. Т. Шишков в „Елементарна словесност" (1873) използува примери от български народни песни, за да илюстрира поетически фигури и стилни по-

хвати. Д. Войников в „Ръководство за словесност“ (1874) разглежда редица страни на народната поезия във връзка с нейната „хубост“, свързвайки ги с проблемите на личното художествено творчество. Без да държи сметка за постиженията на българската поезия, завоювани вече от П. Р. Славейков и Хр. Ботев, той изтъква: „Много трябва да се измине при възраждането на изкуствената поезия, докато тя, основана и разработвана върху простонародната, се усъвършенствува тъй, щото да надмине естествените ѝ хубости.“

Появяват се научни преценки за фолклора (М. Дринов). Те са свързани с развитието на фолклористиката в Русия и другите славянски страни, както и с новото отношение на българските писатели към народното поетическо творчество и на интелигенцията — към бита и народната култура. В Русия към българския фолклор обръщат погледа си такива видни представители на литературната наука като В. И. Григорович, И. И. Срезневски, А. А Потебня и др. Българското народно творчество се проучва във връзка с народното творчество на другите славянски народи, изтъкват се неговите богатства и оригиналност.

Най-характерни за новото отношение към фолклора са редицата изказвания на Л. Каравелов и Хр. Ботев. Каравелов, като пише за сборника на братя Миладинови, нарича съдържащите се в него песни „народно богатство“, което разкрива „творческите сили на народа“, показва „неговата из устна литература“. А разглеждайки книгата на В. Чолаков „Български народен сборник“ във в. „Свобода“ (1872, бр. 51), подчертава: „Из народната поезия вие можете да познаете кои народности са по-ближни и кои са по-отдалечени; из нея можете да познаете тяхната съдба и еднакъв исторически живот.“ Ботев пък, подчертавайки непоносимо тежкото положение на народа, „при което и камъкът би се стопил“, вижда в народната песен един от факторите за съхранение на народностната ни самобитност, самосъзнанието и стремежа към свобода („българинът се затвори от турчина в къщи с челядта си и, както и днес, пял е и слушал е вместо византийската литургия своята елегическа юнашка песен“ — в. „Дума“, 1871, бр. 2). Засилва се критическото отношение към събирачите и издателите на народно творчество. Л. Каравелов в няколко статии остро се изказва против безотговорното отношение към народната поезия.

Голямо значение за научното отношение към фолклора има Българското книжовно дружество и неговият орган „Периодическо списание“. Още в програмната статия се изтъква, че то ще издава „колко е възможно повече народни песни, приказки, пословици, гатанки и пр.“ Тази програма обаче успява да се осъществи едва след Освобождението на България чрез създадения от проф. Ив. Шишманов „Сборник за народни умотворения“.

В този период се явява и един от особено интересните епизоди в историята на българската фолклористика — мистификацията на митологически народни песни в няколко издания на Ст. Верковић („Древняя болгарская песня об Орфее“, 1867; „Веда словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Книга I, 1874, и по-късно „Веда Словенах. Обрядни песни от езическо време. Упазени со устно предание при македонско-родопските българопомаци“, 1881). Публикациите възбуждат голям интерес сред славистите, както и остра полемика. По-късно бе установено, че Верковић е бил подведен от един български учител в Серско

(Ив. Гологанов), който му представил съчиненитe от самия него песни за народни. Не е безинтересно да се изтъкне обаче, че Л. Каравелов още в 1875 г. пише по повод публикуваните от О. Дозон песни, събрани от Ст. Верковић: „Между песните, които са записани от г-на Верковича, съществуват такива, които са съвсем измислени. Така напр. песента. . , в която се възпява някой си Александър (Александър Македонски — *б. а.*), е измислена от някой наш учител, който желае от всичкото си невинно сърце да стане унука на великия македонски цар. . . Но въобще песните, които са записани от г-на Верковича, нямат никакво значение, защото са или съвсем измислени, или са записани варварски“ (сп. „Знание“, 1875, кн. 15). Но каквито и да са били подбудите на Верковић при издаването на тези сборници, последните не са упражнили особено влияние върху духовното развитие на българския народ — те само са създали грижи на такива учени като В. Ф. Милер, Л. Гайтлер, Л. Леже, В. Ягич, А. Н. Пипин. К. Иречек, В. И. Ламански, М. Дринов, Ив. Шишманов и др. да доказват тяхната мистификация.

Когато говорим за интереса към фолклора през 70-те години, ние имаме пред вид и неговото пораснало влияние върху художествената литература. Народната песен влияе преди всичко със своята поетическа хубост. Писателите творчески усвояват нейните художествени елементи. Започнатият процес при П. Р. Славейков намира своето развитие у Хр. Ботев.

*

Голяма роля за подема на литературата, за нейната художествена сила и изразителност, за нейната близост с народната мисловност и естетически усет изиграва окончателното оформяне на *съвременния български книжовен език*.

Завършват се дългогодишните спорове около характера на книжовния език и правопис. Окончателно побеждават схващанията за демократично развитие на българския книжовен език със забележителната статия на Марин Дринов „За новобългарското азбуке“ („Периодическо списание“, год. I, 1870, кн. 2). Тази статия утвърждава необходимостта да се изработи общият ни книжовен език върху основата на живата реч. „Няма съмнение — пише Дринов, — че от изработването на един книжовен писмен език за всичките български области много зависи учвърстяването на нашата народност и добрий успех на нашето национално развитие. Догде разните български области остават лишени от един общ орган, с който еднакво да въплътяват своята висша духовна деятелност, еднакво да се менят със своите идеи, дотогава българската книжнина ще остава разкъсана, успехът ѝ ще да е слаб; дотогава и българский свят слабо ще съзнава своето национално единство, каквито благоприятни и да бъдат другите основи за това самосъзнание.“ За изработването на този език не е необходимо да се вземат „изкуствени мерки“, „да се коват нови думи, нови граматически форми, нито пък да се съчиняват нови начини и изричания“. Необходимо е само да се „откопават“ богатствата на българския народен език, да се улавят общите закони, по които се ръководи геният на езика ни както при съставянето на думите, така и при построяването на речта ни. Писменият ни език трябва да бъде проникнат и оживен от духа на народната ни реч, намерила въплъщение в народните песни, приказки, пословици,

гатанки и пр. Изработените от М. Дринов научни принципи за съставяне на един общ писмен език за всички български области слагат окончателно край на различните консервативни опити да се създаде изкуствен книжовен език върху архаичната основа на мъртвата черковнославянска традиция. Те напълно разчистват пътя на живата народна реч към литературата и създават онази традиция, върху чийто фундамент и днес продължава да се изгражда съвременният български литературен език.

Утвърждавайки здравите научни основи на новобългарския книжовен език, М. Дринов гледа към художествената литература, която главно ще се ползува от неговите изобразителни възможности. „Няма съмнение — пише той, — че и у нас щат се явят писатели, които при широките си и богати мисли, при големите си творчески способности щат бъдат обдарени още и с тънък вкус. Като имат в ръце си готово това богатство (живия народен език — *б. а.*), те щат отберат из него от хубав по-хубав материал за въплощение на своите идеи, щат създадат примери за хубост, за подражание, с което само по себе си щат се въдворят еднакви, общи форми за един общ писмен език."

Фактически със статията на М. Дринов се утвърждава окончателно езиковата практика на българската демократическа журналистика, на в. „Знаме" на Хр. Ботев, на в. „Македония" на П. Р. Славейков, на в. „Свобода" на Л. Каравелов, на сп. „Читалище" и др., т. е. на онези творци, които са били дарени с тънък вкус и чувство за красотата на родния език.

Заедно с утвърждаването на книжовния език върху живата народна реч за основа на изговора и правописа се възприемат източнобългарските говори. Това съвсем не означава обаче, че се спира процесът на обогатяването на българския книжовен език с елементи и от другите диалекти. Напротив, както се вижда и от творчеството на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев, българският книжовен език непрестанно се попълва с лексикални и морфологически особености, характерни за цялата национална езикова общност.

Утвърждаването на българския книжовен език не става обаче изведнъж. И през 70-те години по въпросите на езика и правописа се водят оживени спорове, в които вземат участие Н. Геров, Ив. Богоров, Г. Кръстевич, Н. Първанов и др. Често пъти в тези спорове се вмесват с остроумни забележки П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев.

*

В тези обществени и общокултурни условия се създават онези предпоставки, които благоприятствуват да се развие на по-висок етап българската литература, да се укрепи в нея реализмът, да се умножат жанровете и да се разшири тяхното стилово разнообразие, да се повиши художественото умение на писателите, да се изостри литературата като оръжие на народната борба за освобождение, с една дума, да се разцъфти демократическата революционна литература и да се създадат онези художествени ценности, които са гордост за българската нация.

За да разкрием в пълнота обаче предпоставките за появата на тази литература, необходимо е да хвърлим бегъл поглед и върху естетическите и теоретически страни на литературното развитие. Известно е, че прогре-

сивната естетическа теория значително подпомага художественото умение на писателя.

Както видяхме, още П. Р. Славейков с превеждането на откъса „Двамата писатели" от гл. VII на „Мъртви души" на Гогол (1858) чрез словото на руския писател обосновава изискването литературата да се занимава с важните въпроси на съвременния обществен живот, да изобразява реалистично живота и особено да не отбягва „дреболиите", да показва живота на народа и онези неща, които движат този живот. По своята същност това е една програма за реалистично отразяване на действителността, за създаване на активна, въздействуваща върху живота литература. За Славейков образец на такова художествено творчество бе руската литература от XIX в.

Революционният и културен подем на нашия народ през 70-те години спомага естетическата мисъл да се издигне на по-голяма висота. И тук особено значение има прекият досег с постиженията на руската естетическа мисъл и по-специално на руските революционни демократи Херцен, Белински, Добролюбов и Чернишевски. За това допринася непосредственото учене и оформяне на българските писатели Ботев, Каравелов, Друмев, Бончев и др. в Русия. Този процес обаче има своите дълбоки корени преди всичко в стремежите на българското общество. Естетическите идеали се създават от най-добрите художници на словото, от самите писатели: осмислянето на тяхната собствена практическа дейност като писатели ги довежда до теоретически изводи, подобни на тези на руските революционни демократи.

Трябва да подчертаем обаче, че за развитието на теоретическа естетическа мисъл в България по това време можем да говорим с известна условност. Макар че се появяват първите книги върху теория на литературата (П. Оджаков — „Наука за песнотворство и стихотворство", 1871; Т. Шишков — „Елементарна словесност", 1873; Д. Войников — „Ръководство за словесност", 1874), те не допринасят особено много за теоретическото осмисляне на националния литературен живот. Създадени върху остарели и елементарни чужди образци, разглеждащи предимно някои формални и технически проблеми на поезията, те упражняват слабо влияние върху естетическата мисъл в България. Тези книги спомагат до известна степен за литературното възпитание на учениците и широките народни слоеве предимно със сведенията за литературните жанрове и с поместените образци от чуждите литератури и народното творчество. Общите им позиции обаче предизвикват остри критически бележки от Каравелов и Ботев.

От друга страна, когато изтъкваме естетическите позиции на български писатели като Каравелов, Ботев, Друмев, Бончев и др., ние имаме пред вид техните възгледи върху отделни страни на литературата. Те не са имали възможност да развият цялостно своите теоретически схващания. Но дори и като фрагменти от една естетическа концепция техните изказвания са ярки образци, по които се определя характерът и насоката на литературния процес през епохата и се създава здрава реалистична традиция. И може би тъкмо затова, че всички основни положения в естетическите схващания на Каравелов, Ботев, Друмев, Славейков, Бончев и др. са се раждали в пламъка на тежките схватки на освободителната борба, те носят белега на една дълбоко изстрадана и проверена от живота истина.

Характерно за естетическата мисъл в България през 70-те години е това, че тя възниква в най-тясна връзка с обществената революционна

практика и с философските, политическите и социологическите революционно-демократически идеи.

От естетическите проблеми на предно място изпъква въпросът за отношението на литературата към действителността, към задачите на националната революция. Основната мисъл на Чернишевски, че прекрасното — това е животът, Каравелов също изтъква като свое верую. Той изисква литературата да отразява живота на народа, да бъде разбираема от народа, да бъде „учител на народа". Каравелов пише: „Колкото по-естествено и по-вярно е изображен българският живот, толкова повече е по-съвършено и по-драгоценно и самото литературно произведение. Опишете действителния живот, какъвто си е, и вие ще да принесете на народа по-голяма полза, отколкото да му пишете или преводите нравствени повестници и куклени комедии; научете кои са причините, които му не позволяват да бъде щастлив. Открийте на човека истината и после го оставете да търси сам своето щастие" (в. „Свобода", 1873, бр. 28).

Насочването на литературата към съвременността, изискването към писателите да изобразяват живота на българина, да го научат кои са причините за неговото нещастие, да му посочат истината за живота — всичко това спомага да се разширят реалистичните основи на художествената литература. Художествеността на литературата се свързва със съдбата на човека, с неговото място в обществения живот („да опише човека, какъвто е, без да увеличава или да уменшава неговите пороци и добродетели"). А постави ли се в литературата проблемът за мястото на човека, на отделната личност, на нейната съдба в съвременния живот, пред писателя изниква въпросът за многообразието и богатството на житейските явления, за подвеждането на частното, индивидуалното именно като дълбоко частно и индивидуално, единично и неповторимо към типичното, към онова, което изразява същността на обществените явления, което отговаря на същността на отношението на човека към заобикалящата го действителност („такава, каквато е"). Това е вече теоретическа обосновка на естетическите позиции на реализма, на онова литературно направление, което в цялата световна литература откри възможности за по-пълно и правдиво отразяване на живота, което обогати художествената литература с най-големи и безсмъртни произведения.

Каравелов поставя обаче проблема за правдивото отразяване на действителността от литературата в по-широки рамки. Той дебело подчертава, че писателят трябва да разкрие причините, които не позволяват на народа да бъде щастлив, „да укаже злото и да покаже път, по който човек трябва да върви, за да отстрани това зло" (в. „Свобода", 1870, бр. 27). Тук на пръв план изпъкват задълженията на писателя да открива социалната същност на естетическите явления, да взема отношение към тях, да се бори за утвърждаване на онези, които помагат на народа да търси и намира своето щастие. Тези мисли насочват писателя към гражданските му задължения, свързват го активно с революционната борба, задължават го чрез художественото слово да служи на тази борба. С това Каравелов теоретически обоснова критико-реалистическото направление в нашата литература, и то в неговия най-висок вид, когато то поставя пред писателя не само задачата да се отнася критически към заобикалящата го действителност и да изказва своята правдива присъда над нея, но да се бори и за нови идеали, за нова, щастлива съдба на човека. От литературата той изисква да умее да представи така

живота от всяка една страна, че по-лесно да влиза в сърцето на човека, за да го накара да се радва по-добре и да мисли по-добре. Литературата носи отговорност за възпитанието на обществото. „Няма съмнение — изтъква Каравелов, — че един роман, който би изображавал само добродетелта и само добрите страни на живота, то тоя роман заслужава да се нарече „нищо и никакво". Романът, както и науката трябва да бъдат поучителни и да имат свои цели. Каравелов подчертава, че произведенията на изящната словесност са ценни толкова повече, колкото по-дълбоко и по-вярно изобразяват живота.

Каравелов въстава срещу идеализацията на живота в литературата: „Всяка една драма трябва да не излазя из кръга на човеческия живот, да не смалява и да не увеличава нито добрите, нито лошавите появления, които заставляват човека да извършва това или онова дело; да не покрива злото и да крие действителността по следствието на патриотизма на писателя или по други какви и да е причини. . ." (пак там). „Такава словесност, която не изображава живота какъвто е — пише Каравелов, — крие се под маска или се възноси до мъгливата фантазия, то тя остава проста нула, която никому не е потребвала и твърде скоро умира" (пак там).

Каравелов призовава книжовниците да създават „чисти български книги, с български народен дух, с българско направление и с български поглед на книжовното ни дело" (в. „Свобода", 1869, бр. 6).

В духа на Белински той изтъква значението на художествената форма. Художествените произведения трябва да се отличават „по поетическите виражения, по сладостта на езика и по богатството на изображенията" (в. „Свобода", 1870, бр. 26).

Христо Ботев е също страстен пропагандист на революционно-демократически естетически идеи. Основното, което той внася в българската естетическа теория, това е обосноваването на мисълта, че литературата трябва да служи непосредствено на революционната борба. Ние вече посочихме неговите изисквания литературата да приеме характер на революционна проповед. Подобно на Каравелов и той подчертава неразривната връзка между историческата съдба на народа и художественото творчество. „Г-н Никола Тодоров — пише Ботев, — който от няколко години насам се е завзел да издава на български език романи и повести, ще да издаде засега „Тайните на инквизицията" от В. Фореала, превод от Н. Михайловски, и романа „Цариградските потайности" от П. Р. Славейков. Колкото и да е похвална целта на г.Тодоров, ние не може да не му забележим, че „ползата и поучението" на романите са неща относителни и условни за различните народи. За френцуския народ могат да бъдат „полезни и поучителни" романите даже и на Пол де Кока, а за нас не ще да има смисъл даже и Гетйовът „Фауст". Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните проиведения трябва да се приравнят или, по-право да кажем, да отговарят на стремленията и на характерът на онзи народ, на езика на когото се пишат или превеждат тия. На основание на това, за нас са потребни сега-засега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. . . Оставете настрана различните Телемахи, Геновеви, Душици и пр., и пр. и превеждайте това, което има смисъл и за нашия народ" (в. „Знаме", 1875, бр. 12). Според Ботев литературата непосредствено трябва да обслужва прогресивните народностни задачи на епохата. Без това тя не би изпълнила своето предназначение.

Той изисква целите на изкуството да съвпадат с най-прогресивните цели на епохата, т. е. да обслужват революцията. Ботев пише: „Журналистиката е едно от първите средства на революцията“ (в. „Нова България“, 1876, бр. 1), като в понятието „журналистика“ включва и публикуването на художествени произведения. Това е естетическа програма, която, като изисква от литературата и вярно отразяване на живота, и художествено изобразяване, същевременно слива задачите на писателя със задачите на гражданина и революционера, т. е. изисква писателят да бъде като художник и творец гражданин и революционер. На тази основа изискванията към писателя у Ботев са заострени в две посоки: първо, той иска писателят да бъде много ясно ориентиран в социалните противоречия на обществото („Длъжността на писателите и журналистите“), да ненавижда безкомпромисно народните експлоататори и врагове, безжалостно да ги изобличава („може ли да бъде човек хладнокръвен към злото“) и, второ, да воюва до смърт за освобождението на народа и за неговия прогрес. Високият революционен идеал трябва да намери ярък художествен израз. Затова Ботев страстно воюва срещу литературните посредствености и пошлости.

Съчувствие към народните страдания, към народа, вяра в неговите светли дни, борба за тяхното приближаване, ненавист към народните врагове — национален поробител, класов потисник и експлоататор — всичко това се съединява в естетическите разбирания на Каравелов и Ботев с пламенната любов към родината, към човечеството, към всестранния техен разцвет. Оттук — страстният стремеж и изискване литературата да се превърне в мощно оръжие на борба, в трибуна на революционната мисъл, в остър меч, насочен към народните угнетители, и с това да застане на висотата на големите общочовешки задачи.

Без да навлизаме в подробностите на тази революционна естетическа теория, която сама по себе си е едно от големите завоевания на нашата литература, спряхме се само на онези нейни черти, които показват колко е дълбока и силна връзката на естетическата мисъл с художествената практика, колко мощно влияние оказва тя върху литературното развитие.

Големи заслуги за подема на теоретическата мисъл по това време има и дейността на Н. Бончев, В. Друмев и П. Р. Славейков, които поставят някои въпроси за литературните жанрове, за художествеността и майсторството, за езика на литературата.

Макар да не достигат до висотата на революционно-демократическите естетически схващания, те стоят последователно на реалистични и народностни позиции, застъпват гледището, че литературата има големи обществени задачи, и воюват срещу безидейните, слаби, сантиментални и чужди на народните стремежи творби.

Нешо Бончев се придържа към схващането, че „в литературата на всеки един народ се проявява неговият духовен образ“. И той поставя като главен обект на художествената литература човека — „такъв, какъвто е, със всичките му пороци“. Нешо Бончев изтъква, че писателят трябва да воюва срещу обществените недъзи, като ги „осмива със своя лют смях“. За образец на високи художествени завоевания той сочи творчеството на Гогол. Разбирайки широко задачите на литературата, изисквайки всеки писател ясно да знае що пише, защо пише, за кого пише и каква полза ще допринесе със своето писане, Бончев с цялата си критична дейност конкретно се стреми да повиши естетическата култура на писатели и читатели.

Васил Друмев пък спира вниманието си върху важни проблеми на литературната критика („За критиката“ — „Периодическо списание“, 1870, кн. 2). Като определя ролята на литературната критика да помага, да разяснява и открива хубавото и полезното в литературните произведения, той подчертава необходимостта да се покажат и недостатъците. Друмев изтъква, че за да изпълни ролята си, критикът трябва добре и всестранно да знае предмета, за който се взема да говори, и на първо място поетическата и художествената страна на литературата, да разбира „психическите явления“ и „характерите“. Също така критикът трябва да познава добре „общественото — публиката, за която е написана книгата“. Той трябва винаги да има пред очи „истинното, полезното, хубавото и доброто, тях да проповядва“ и препоръчва, но да се съобразява и с нуждите на обществото. Той може да препоръчва съчинения, които са твърде високо учени, но те могат да се окажат „съвършено безполезни за обществото, ако то не е още в състояние да ги разбере малко-малко“. Друмев обръща особено внимание на прогресивните позиции на критиката. За да може „да произнася съвършен съд“, тя трябва „да не остава ни най-малко назад от всеобщий человеческий напредък“, да познава добре „цялата история на всичкий человечески прогрес“. От такива позиции Друмев преценява много от излизащите по това време драматични творби и особено „Велислава“, „Възцаряването на Крума Страшний“ и други „позорищни игри“, които развалят вкуса на читателите; наместо да облагородят и възвисят духа и чувствата на човека, те ги правят долни и никакви; наместо да укрепят в младото поколение характер, те го правят безхарактерно; наместо благи чувства те вкореняват жестокост, своенравие, мстителност, злоба („Периодическо списание“, 1872, кн. 6).

През 70-те години важно значение за утвърждаване на здрави реалистични естетически принципи имат и някои статии на П. Р. Славейков. Една от програмните литературно-теоретични творби в цялата възрожденска книжнина е публикуваната от него в сп. „Читалище“ (1870, кн. 3) с псевдоним Медникаров статия „Що е роман“. Славейков обосновава реалистичните задачи на художествената литература, народността и активната ѝ обществена функция. Следвайки Белински, той изтъква вредата от сантименталните и „идеалисани“ повести и романи, в които се изобразяват „неприродни усещания, неприроден живот“, които подкопават у „простия и незлобливия читател природната основа на нравственото и умственото възпитание“. Новият роман се появява в новото време в резултат на напредъка на природните науки, на унищожаването на феодализма и въвеждането на целия народ „в лика (хорото) на явния живот“. Задача на романа е да „представлява человеческия живот в разнообразните му отношения“, „да се углъби в народния живот, да изнесе от него мисли, които движат тоз живот“. В основата си той трябва да има „дружествения живот такъв, какъвто си е, с всичките си дребнотии и заврънкулки“. Народният живот трябва да залегне в основата на всеки роман. Славейков посочва, че „в това русите са днес много успели“ и че нему най-вече му харесва „руският начин на писание“.

Разглеждайки в други статии Друмевата драма „Иванко“, Славейков също утвърждава реалистичните принципи. Той изисква драматичният герой „да бъде вярна копия на истинска личност“, да носи типични национални черти, характерни за историческото време. В драмата на Друмев „гъркът мирише на грък от далеч, а българинът личи, че е българин, не по дрехите и по името, но по онова, що го виждаме да направи“. А като главно до-

стойността на Войниковата комедия „Криворазбраната цивилизация“ Славейков изтъква съдържащите се „черти от сегашния български живот“. В естетическите разбирания вече много по-точно и по-определено се въвежда понятието „художествено“. Славейков отъждествява това понятие с жизнената правда, с верността към действителността.

Значение за разработването и разпространяването на здрави естетически възгледи върху литературата имат и няколко статии на Т о д о р И к о н о м о в, публикувани в сп. „Читалище“. Учил в Русия, в Киевската духовна академия (1861—1865), Икономов усвоява руските прогресивни схващания за литературата. В България той не се занимава с литература, по обществените въпроси има либерално-просветителски схващания. Но в статиите си „Поезията на природата и нашите нужди“ и „Театралните представления по нас“ той умело излага естетическата програма на руските разночинци, със страст защищава реализма и насърчава младата ни литература. Т. Икономов обосновава обществено-действения характер на литературата, поставяйки я на „едно от първите места в свестяването и усъвършенствуването на хората“. Поезията — с това понятие той означава художествената литература — може да осъществява тази си функция, като взема своите образи „от истинский живот, а не от един живот въображаем и лъжлив“. Заедно с това той не пропуща да отбележи, че „службата на поета е да изобразява в очистен вид онова, що е, що съществува в действителността, и да го прави удобопонятно и достъпно за всичките“, като предпазва писателя от сляпо копиране на жизнените явления и го насочва към творческо отношение към действителността. „Службата на поезията е да отстрани дреболии[те], всичките ненужни обстоятелства и да представи образа или действието в сичката му чистота и красота.“ Икономов подчертава и спецификата на литературата — нейната „образност и привлекателност“, благодарение на което „дела и лица“ стават понятни за всекиго. „Назначението на поезията е да облича в думи и образи всичко онова, що е прекрасно и интересно в природата и человека — изтъква Икономов. В неговите статии се поставят важни въпроси на националната ни литература, за усвояването на чуждия художествен опит, като се отхвърлят самоцелността на литературата и сантиментализмът и се защищава необходимостта литературата ни да се развива съобразно нуждите на нашето общество. Икономов отстоява схващането за голямата познавателна и социална роля на изкуството, както и за неговата национална самобитност.

При тези исторически условия, при това състояние на обществените борби и при тези културни и литературно-естетически предпоставки, като се използува опитът на литературното развитие от по-преди, в 70-те години става възможно в литературата ни да се получи високо и цялостно концентриране на всички благородни черти на нашата нация, става възможно литературата да отрази пълнокръвно новия богат живот на народа, да се превърне в най-великия паметник на епохата, да отбележи върха на нашата национална култура, да бъде гордост на народа ни пред всички други народи.

Кои са основните черти на литературния процес през този период? Както посочихме, през този период се развива художественото творчество на Любен Каравелов и Христо Ботев, което утвърди реализма като господствуващ метод в нашата литература.

Реализмът като художествен метод дава възможност на писателя по-пълно да пресъздава действителността, като държи сметка за цялата нейна многоликост, за сложните връзки и взаимни зависимости на явленията в нея, за богатството на проявленията на личността, на човека. Реализмът разкрива безкрайни възможности за разнообразно и богато отражение на живота, съчетавайки свободната воля на твореца, неговата творческа индивидуалност, с неизмеримо широките възможности за художествено обобщение на явленията от действителността.

Да долови и отрази основните насоки на развитието на съвременността, да изобрази нейните характерни, типични черти, чрез художественото слово да развълнува душата на съвременния човек и да го приобщи към революционното дело — това е една от отличителните черти на българската литература през 70-те години. И тук не само Л. Каравелов и Хр. Ботев — вождове на националната революция — сливат напълно своята революционна практика с художественото дело, но и писатели като П. Р. Славейков, В. Друмев, Д. Войников, Н. Козлев, Ив. Вазов и др., които публикуват творби през 70-те години. Застъвайки на позициите на реализма, макар на пръв поглед да стоят настрана от революцията, да не участвуват непосредствено в революционната борба, те отразяват в своите творби дълбоко една или друга страна на това общонародно движение. Стремейки се да изобразят правдата за живота, те неминуемо се докосват до онези процеси, които представят най-характерната същност на съвременността.

Високите обществени и етични идеали на писателите са превърнати във високи естетически идеали. Прекрасното —това е служенето на революцията, откликването на народния страдалчески глас, това е многоликият народен живот, мечтаната свобода на родината, утрешният неин живот, това е родният пейзаж, родната природа, всичко онова, което лежи в душата и сърцето на най-напредничавия човек. И тези високи идеали подпомагат таланта на писателя, възвисяват неговата личност и го предпазват, когато рисува вярно, конкретно действителността, да не прави фотографски, натуралистични копия от нея, да не я представя едностранно, а да я превръща в силно индивидуализирани и ярки художествени образи. Затова още със зараждането си българският реализъм се отдалечава от натурализма: последният въобще не се появява в предосвобожденската ни литература.

Мощният народен подем и наближаващата революционна буря създават силни революционно-романтични струи в литературата и особено в поезията. Възвеличаването на патриотичния подвиг, на героизма и всеотдайната служба на народа и на великите идеали за свобода, изтъкването на преден план на мечтата за свободния ден обагря делата и постъпките на човека — герой на литературата, с една особена приповдигната и възвишена идеализация на благородните му черти. Тази революционна романтика дава своето отражение както върху тематиката, така и върху цялата система от образи и художествени форми. Съчетаването на реалистичния подход с романтичния полет е особено плодотворно при поезията.

Както изтъкнахме, най-характерните черти на литературата през тази епоха се определят от творчеството на Л. Каравелов и Хр. Ботев. Но ние бихме значително обеднили литературата си, ако не видим зад тези върхове широката панорама на вече значително разгърналата се в жанрово и художествено отношение национална литература.

В областта на поезията доминира гигантската фигура на Ботев.

Голяма част от поетическото творчество на П. Р. Славейков също протича през този период. В него се засилва гражданският патос. Общественият живот и чувството на отговорност за съдбата на народа вземат връх както при избора на тематиката, така и в богатите гами на поетическите настроения. След като около 1870 г. в творчеството на Славейков се появяват нотките на разочарование, намерили израз в лирическата изповед „Не пей ми се", през 1873 г. той пише забележителното стихотворение „Жестокостта ми се сломи", изпълнено с висок граждански патос. Сатиричната насоченост на поета се изостря и в такива стихотворения като „Към сиромасите братя", „Богат и сиромах" („Опак станал този свят!") и др. Характерно е, че писателското критическо отношение се проявява най-силно във връзка с онези нови явления, които са се породили от все по-ясно очертаващите се отрицателни страни на буржоазното общество. Поетическата типизация на тези явления се изразява в бичуване, осмиване, сатирично заклеймяване. Всичко това укрепва елементите на критическо-реалистическия подход към действителността у Славейков и неговото художествено творчество се сближава със сатиричното творчество на Каравелов и Ботев.

Поетическите творби на Л. Каравелов внасят в поезията особена тематична и емоционална багра. Писал повечето от своите стихотворения мимоходом за вестниците си, той влага в тях настроенията и вълненията на текущия революционен ден.

Българската литература по това време се обогатява и с първите стихотворения на Иван Вазов. През 1872 г. в Периодическо списание на Българското книжовно дружество" той печата стихотворението „Борът". Като емигрант в Румъния, Вазов публикува първите си две стихосбирки: „Пряпорец и гусла" (1876) и „Тъгите на България" (1877). Сам поетът определя насоките на първата си стихосбирка — да увековечи „усилните страдания на народа ни под жестокото му иго и благородния и велик подвиг негов за избавлението му от гнета на турчина — до прочутото събитие: минуването на Ботьовата чета през Дунава". Във втората си стихосбирка Вазов отрази дълбоките промени в народния живот в навечерието на Освобождението. Тук са публикувани неговите забележителни по своя патриотичен патос стихотворения „Панагюрските въстаници" („Боят настава, тупат сърца ни"), „Радецки" („Тих бял Дунав се вълнува"), „Де е България" („Питат ли ме де зората"), които, превърнати почти в народни песни, и днес продължават да служат за израз на родолюбиви чувства и стремежи. В „Тъгите на България" той пръв се откликна на своето време и широко отрази трагичните и героични дни на Априлската епопея, жестокостите на турските пълчища, лицемерието на западноевропейските поддръжници на Османската империя. Забележителни стихотворения тук са „Към Европа", „Подъл ли е българският народ?", „Векът", „Бунтът" и др. Последното стихотворение е прелюдия към по-късната „Епопея на забравените": поетът възхвалява подвига на загиналите за свободата на народа патриоти. В тази стихосбирка, като предчувствие за Освободителната война на Русия, Вазов публикува и известната прослава „Русия", в края на която призовава братската страна да се притече на помощ на българския народ. Всички тези начални моменти от творческото развитие на Вазов, както и неговият живот по това време в България и Румъния оказват решително влияние върху цялото му по-късно творчество. Дълбокият демократизъм на епохата, укрепналият реализъм в литературата, неразривното единение на интелигенцията с народния живот

и народните борби се оказват онази здрава основа, върху която ще разцъфти талантът на поета и ще осигури неговото развитие като народен писател.

Патриотичната и революционна линия в поезията се поддържа и от творчеството на Стефан Стамболов — съратник на Ботев в революционната борба, съвместно с когото издава книгата „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“ (Букурещ, 1875). Роден в Трявна в 1854 г., израсъл в Търново, Стамболов още като дете с увлечение наблюдава легендарния капитан Дядо Никола и слуша за подвизите на четите на Филип Тотьо, на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. После се учи в Одеската духовна семинария (1870—1874), гдето прави и първите си стихотворни опити. Вместо смирен християнски проповедник от Русия в Търново се завръща изключеният от семинарията буен революционер, който наред с учителското поприще подхваща и делото на БРЦК. Стамболов се отдава на пламенна революционна агитаторска дейност, по поръчение на комитета обикаля страната, организира местни комитети, подготвя народа за въоръжена борба. Като апостол той е натоварен да подготви Старозагорското въстание в 1875 г., а след неуспеха му се озовава в Букурещ, гдето, като един от най-близките съратници на Хр. Ботев взема участие в много от инициативите на БРЦК. Стамболов публикува пламенни революционни стихотворения и статии, редактира някои броеве на вестниците „Знаме“ и „Нова България“. Когато започва подготовката на Априлското въстание, той е определен за апостол на Търновски революционен окръг. След Освобождението Стамболов престава да се занимава с поезия и с революционна дейност, постепенно се приближава към буржоазния строй и застава на консервативни позиции. Убит е от неговите политически противници през 1895 г.

Поет не по призвание и талант, а по патриотични подбуди, Стамболов публикува патетични стихове с призиви за борба, за народно осъзнаване, за обединение на народните сили. Той зове народа да строши ярема на игото, да не търпи повече робство, с бой да завоюва свободата си („Возвание“, „Сега, или никога“). В други стихотворения рисува непоносимо тежкото положение на народа („Песен на бедността“, „Нямането“) или изобличава чорбаджиите и богатите („Чорбаджийско поучение“). Някои от тези сатирични стихотворения напомнят Ботевата или Славейковата сатира:

Ако искаш правда,
ако търсиш ред,
гол и бос ще ходиш,
братко, на тоз свет.

Стамболов пише няколко стихотворения за възхвала на героичната борба на загиналите бунтовници („Над караисинските херои“, „Годината 1876“ и др.). А в стихотворението „Не щеме ний богатства“ изразява безкористието на народния деец, който не очаква никаква лична изгода от своето патриотично дело. През 90-те години стихотворението е превърнато в песен на българските учители, които се вдъхновяват от идеалите за „свобода, братство и човешки правдини.“

Тази поезия няма днес действена художествена стойност. Тя има значение обаче като документ за епохата, като израз на дълбоките вълнения на онези, които с пълно сърце са се отдавали на революционната борба.

Подобен характер имат и поетическите опити на друг един народен деец, скромен селски учител и непреклонен патриот и борец срещу тиранията, Киро Петров — Бачо Киро (1835—1876). Роден в с. Бяла черква

(Търновски окръг), израсъл като беден сирак и безпомощен аргатин, но с буден дух и големи стремежи за знание, Бачо Киро сам нощем след убийствен труд се учи на мъждукащата светлина на вощеницата и се подготвя за народен учител. Години наред той буди народното съзнание в своя роден край. Жаден за знания, Бачо Киро обикаля България и съседните земи, опознава хората, техния бит и широкия свят, а след това издава в стихове „Описание на село Горни Турчета“ (1870) и две книги „Пътуването на Бача Кира“ (1873 и 1874). Възторжено възприел идеите на Раковски, Левски, Каравелов и Ботев, той работи за подготовката на народното въстание, възглавява местния революционен комитет, а когато избухва Априлското въстание, застава начело на въстаническа чета, която води героично сражение при Дряновския манастир. Заловен е и обесен в Търново. Бачо Киро е един обаятелен герой, най-тясно свързан с народа, храбър и дръзновен в борбата, непреклонен пред врага. Когато го изправят пред съда, той смело заявява на турски език:

Аз един Бачо Киро съм,
без страх от турчина комита съм.
Пушка на рамо турих,
Дряновския манастир намерих,
правдата си да диря излязох,
въжето на врата си сам метнах!

Неговите „Пътувания“ съдържат богати и духовито изложени картини на съвременния живот; в тях са намерили израз и личните му преживявания и тревоги, непреодолимият му стремеж към знания и горещият му патриотизъм.

Бачо Киро непрекъснато си е водел бележки за събития и преживяно в стихове и проза, които са издадени по-късно (Бачо Киро Петров. Материали и документи, София, 1937) и имат важно значение за изучаване на епохата. Бележките свидетелствуват и за разпространението и влиянието на произведенията на П. Р. Славейков, Хр. Ботев и др. Записвайки свои настроения, Бачо Киро често перифразира техни стихотворения. Например:

В тъги, неволи младост минува,
кръвта ми ядно в жили вълнува,
моето сърце се едно бълнува—
правото искам на моето племе. . .

Или:

На душа лежат спомени тежки,
народа заспал в сън мъртвешки,
не може свесен да са събуди,
свесните у нас правят ги луди!

В тези куплети обаче се отразяват и редица нови поетически моменти, които им придават самостоятелно звучене. Народният учител и революционер изразява ту своята мечта за освобождението на народа, ту своя гняв срещу поробителите, ту своята душевна резигнация от нерадостната действителност.

Героична и оригинална личност, проявил се със своето безстрашие пред смъртта и героично държание на бесилката, Бачо Киро е едно колоритно явление и в революционната ни литература.

В областта на поезията се подвизават и други автори, като Кръстьо Пишурка („Куткудачка“, 1871 и др.), Антон Франгя („Награденият подвиг“,

1871), Ангел Пюскюлиев и др., чиито имена и творби често се срещат и в периодичния печат. Творбите им твърде често са предмет на критическа преценка от страна на Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Н. Бончев и др., давайки им възможност да обосновават по-ярко и по-пълно своите естетически и литературно-критически схващания за обществено-действения, народностния и художествения облик на националната ни литература.

Не можем да не отбележим богатството и разнообразието на поетическите жанрове през 70-те години.

Лириката се разцъфтява и придобива голяма изобразителна сила в творчеството на Хр. Ботев, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Ив. Вазов. В нейните строфи звучат мощни гражданско-революционни гами, философски размисли и идеи, нежни ноти на личните преживявания. Тя разширява не само мотивите и образите, но и поетичните форми. Окончателно побеждава силабо-тоническото стихосложение. Но у Ботев поезията намира оригинално решение и чрез народнопесенната поетика.

Баладата получава свое оригинално развитие у Ботев в „Хаджи Димитър".

Поемата се оформя като силна епическа форма. П. Р. Славейков публикува „Изворът на Белоногата" (1873) и „Бойка войвода" (1873). С „Хайдути" и „На прощаване" Хр. Ботев придава на жанра дълбоко лирични и героично-емоционални черти.

Широко се разпространява баснята. Продължават да се превеждат басни от Езоп, Лафонтен и Крилов. Но П. Р. Славейков публикува едни от най-хубавите си оригинални басни („Вълк и гъска", „Куко и пипе" и др.). Сборници с басни издават Цани Гинчев („Български басни", 1870) и Илия Христович (Басни, 1873). По своята целенасоченост басните имат характер на остра критика на недъзите на обществото. Но баснята не се развива като жанр, в който да намира отражение революционният кипеж.

Сатиричните форми в поезията също придобиват голямо разнообразие и богати художествени форми. Лесно приспособими към конкретните нужди на обществената борба, те широко се използуват в периодичния революционен печат и особено в хумористичните и сатирични вестници. Създават се и специални малки форми, като поговорки и скороговорки, епитафии, памфлети, диалози и пр. Значителни образци от тези малки форми създават Славейков, Каравелов и Ботев.

През 70-те години продължава да се развива белетристиката. Главен неин представител е Любен Каравелов, който създава положителна традиция преди всичко с това, че насочва белетристиката към съвременния живот, че й поставя задача да се вмесва активно в общественото развитие и чрез средствата на художествената правда да воюва за утрешния ден на народа. Каравелов създава много и разнообразни белетристични творби. Той развива преди всичко повестта и разказа, използувайки техните богати изобразителни възможности, за да нарисува многообразната картина на епохата.

В белетристичните творби на Илия Блъсков през 70-те години се забелязва снижаване на художествения му талант и на изобразителната сила. Той издава повестта „Злочеста Кръстинка" (1870) и началото на „Пиян баща, убиец на децата си" (сп. „Градинка", 1874). Сравнени с „Изгубена Станка", тези повести носят белезите на една предварително поставена чисто нравоучителна задача, която авторът не успява достатъчно художествено да мо-

тивира, ситуациите в сюжета са изкуствено създадени, сантименталният дух е далеч от народността и духовните стремежи на епохата. Макар нравствените проблеми да са свързани с някои социални страни на действителността, особено във втората повест, и да са насочени критически към нейните недъзи, поради немощната им художествена интерпретация те не въздействуват убедително.

За да бъде пълна картината на литературния живот през 70-те години, необходимо е да се кажат няколко думи и за онези явления, които не представят прогресивната линия, но които продължават да влияят върху част от народа. Това са прояви, срещу които революционната литература води непрестанна борба, които са разобличавани от литературната критика, стремяща се да намали ефекта от тяхното разпространение сред народа. Ако погледнем формално тези белетристични „произведения" преобладават. Но те в никаква степен не определят характера на българската белетристика през този период.

Преди всичко трябва да отбележим, че дори и през 70-те години, години на мощен революционен подем и остри сблъсъци в обществения и идеен живот, продължават да се издават някои сантиментални „побългарени" книги по чужди автори, които са така характерни за предходния период, като „Изпаднал търговец" (побългарил Кр. Пишурка) и др. Близки по дух до тези сантиментално-наивни „повести" са и някои творби на български автори, като: „Злочеста Милка" от Г. Голчев (1875) и др. Наред с тях публикува някои свои несполучливи реминисценции на увлеченията си по сантиментализма Ил. Блъсков — „Рада клюкарката" (1873).

Тъкмо през 70-те години отбелязва своя най-висок връх на развитие през Възраждането и българската драма, най-тясно свързана с разширяването на театралната дейност в емигрантските центрове и вътре в страната. Около читалищата продължават да се създават любителски трупи, които чрез театрални представления се стремят да събудят у зрителя патриотизъм или да насочат вниманието му към някои явления от съвременния живот. За да се види колко широко е обхванала тази дейност културния живот на народа, ще посочим факта, че любителската театрална трупа на учителя Бачо Киро в с. Бяла Черква (Горни Турчета) се е състояла от 11 души и е представила пиесите „Стоян войвода", „Многострадална Геновева", „Дядо Димо", „Даскал Цоньо", „Баща и непокорен син", „Майка и зле възпитана дъщеря", „Зла жена" и др. За онези трудни робски условия това е един значителен репертоар. Историческата драма „Стоян войвода" е играна последователно пет пъти. Представленията са били посетени не само от всички белочерковчани, но и от жители на съседните села. Те са се превръщали в големи културни събития, за които дълго се е говорело и са се споделяли вълнения и впечатления. За да избягнат преследванията от турските власти, артистите често са прибягвали към различни хитрости. Например започват да играят драмата „Многострадална Геновева", а след второто действие на сцената се появяват героите на „Стоян войвода".

Най-значителни факти от развитието на българската драма са издаването на оригиналната българска драма „Иванко, убиецът на Асеня I" (1872) от В. Друмев и появяването на комедията „Криворазбраната цивилизация" (1871) от Д. Войников.

Първите български драми са насочени към миналото на нашия народ, в основата на техния сюжет стоят героични моменти от историческата съдба

на българската държава. Макар че драматичните конфликти са изградени главно върху трагичните стълкновения с народните врагове, в драмата се появяват и конфликти от противоречивите развития на характерите на героите, на личностите. Авторите са търсели да разрешат големите патриотично-възпитателни цели, да събудят чувства за национална гордост и достойнство, но и да създадат художествено мотивирани образи, чрез чиито художествени качества да въздействуват в определено направление.

Патриотичен дух вее и от драмата „Стоян войвода", както и от „Велислава, българска княгиня" от Д. Войников, представена в Браила (1870) и преработена по-късно в стихове и отпечатана под заглавие „Фросина, дъщерята на цар Георгия Тертер Старий". Историческият сюжет съответствува на повишения интерес към миналото на народа и на общия патриотичен подем.

През 70-те години обаче в драмата навлизат и сюжети от съвременността, свързани с героиката на национално-освободителната и революционна борба. През 1872 г. Л. Каравелов издава драмата „Хаджи Димитър Ясенов" със сюжет из героичния поход на четата на легендарния войвода. Драмата е изпълнена с исторически верни моменти и с революционни лозунги, но е слаба като художествено произведение.

Близка до съвременността е драмата на Атанас Узунов „Цветко войвода" (1876) и драматизацията на Каравеловата повест „На чужд гроб без сълзи плачат" от Бачо Киро под заглавие „Сиромах Танчо".

Колкото се отнася до комедията, тя още със зараждането си е обърната към съвременния живот.

Драмата и комедията достигат художествено равнище и придобиват национално звучене. С тях се създава традицията на българската драматургия.

Освен изброените по-горе драматични творби, трябва да изтъкнем, че и други книжовници от 70-те години също се опитват да създават драми. Някои от тях даже вдигат немалък шум в печата. Така например младият по това време К. Величков написва сантименталната пиеса „Невянка и Светослав" (1874), която се играе на сцената на Цариградския театър „Османие". Много плодовитият, но лишен от дарба Т. Станчев издава 7 пиеси, които обаче нямат художествени качества и не оставят никаква следа в литературата. Народният учител Ив. Владикин издава две драми под заглавие „Позорищни дела" (1870); едната — „Владислав, крал български" — е превод на драма от сръбския писател Йован Стерия Попович. Примитивна и наивна е и комедията „Не ще може или Глезен Мирчо" (1873) от Т. Шишков, появила се като подражание на Фонвизиновата комедия „Недоросль". Остра критика за пиесата публикува П. Р. Славейков. В по-голямата си част изброените по-горе „позорищни игри" и „драми" имат сантиментално-приключенски характер, съдържанието им е до известна степен сензационно, лекомислено, макар често сюжетите им да са взети от съвременността, те са лекомислени, несериозни.

Свидетелство обаче, че по това време вече съществува и по-дълбок интерес към драмата, че се е създал вкус и изискване към нея, е появата на редица преводи на класически драматически произведения, като „Разбойници" и „Фиеско" от Шилер (1870, 1876), „Георги Данден" и „Насила оженване" от Молиер (1872, 1873), „Лукреция Борджия" от В. Юго (1872), „Меропа" от Волтер (1872), „Емилия Галоти" от Лесинг (1873) и др. При тогавашното примитивно състояние на българския театър не е било възможно те да се

играят, но появяването им на български език даже и като четиво е имало голямо значение, тъй като е приобщавало българската култура с френската и немската класическа литература.

В многообразието на литературните жанрове през 70-те години важно място заема публицистиката. Тъй като най-активните публицисти са писатели, публицистичните жанрове се изпълват със своеобразна художественост: образност, ярка емоционалност, колоритен език, възвишен патос. И това се получава не само при разглеждане на литературни или културни проблеми, но и на политически, обществени, национални или общи въпроси. Революционните тласъци изпълват статиите със задъхани призиви и устреми. Това не са обикновени вестникарски статии и съобщения, в които се излиза само от политическите схващания на автора, за да се хвърли светлина върху актуални съвременни събития, за да се спечели съзнанието на читателя за определено обществено събитие. Това са пламенни проповеди на идеи, мисли, възгледи, позиции, проникновени анализи на съвременността от гледище на едни всеобхватни в своето културно и обществено развитие личности, това е преценка на съвременното движение с цел да се спечели сърцето и ума на читателя, да се направи той съзнателен и активен участник в това движение. Обикновено нещо е в публицистичните статии да се прави преглед на исторически, литературни, естетически и културни явления, да се използуват всички страни на живота, за да се развълнува не само мисълта, но и чувствата на съвременника. Това са живи, образно написани, вълнуващо разговарящи с читателя статии. Между тях с особена изобразителна сила се открояват съобщенията и дописките, които много често наподобяват разказ или очерк за важно съвременно събитие, в което участник и герой е самият народ.

Полемичността, острото идейно стълкновение с обществения противник, олицетворен обикновено в отделна личност, страстният стремеж напълно да се убеди читателят в народната и революционна правда, да се разобличи и съкруши нейният противник — всичко това придава на публицистиката голяма динамичност и напрегнатост. В нея често се срещат парадоксът, рязката антитеза, гротеската, памфлетната деформация, използуването на ярки народни изрази, поговорки и пр. Затова публицистиката на Хр. Ботев, Л. Каравелов, П. Р. Славейков и др. принадлежи към най-хубавите страници от тяхното художествено наследство.

От изпълващата се с все повече сюжетност и образи публицистика тъкмо през този период се оформя като самостоятелен жанр фейлетонът. Тясно свързан с политическата борба, с изобличаването на недъзите на обществото, този жанр придобива особена сатирична острота и идейна целенасоченост, наситен е с ярък обществен и граждански патос. Това най-пълно се чувствува във фейлетоните на Л. Каравелов и Хр. Ботев и особено във фейлетоните под рубриката „Знаеш ли ти кои сме“ на в. „Свобода“ и „Независимост“. И тук основното е дълбокото проникване в съвременността и същността на обществения живот. Преобладаващо във фейлетоните е сатиричното и критично отношение към отрицателните явления — онези, които пречат на разгръщането на революционните сили на народа.

Характерна за фейлетоните на Ботев е силната публицистична струя, освежена от поетическите образи, от хиперболизацията на чертите на героите с цел да изпъкне тяхната уродливост или обществена ненужност. Ненадминати в това отношение са фейлетоните „Това ви чака“, „Политическа

зима", „Смешен плач", „Длъжността на писателите и журналистите", „Послание от небето".

От публицистиката се отделят като самостоятелни жанрове пътеписът и мемоарът. С помощта на Л .Каравелов прославеният войвода Панайот Хитов публикува своите бележити спомени „Моето пътуване по Стара планина" (1872). Киро Петров публикува в стихове „Описание на село Горни Турчета" (1870), както и впечатленията си от пътуванията из България и Влашко (1873, 1874). Още в Москва Л. Каравелов пише и публикува част от своите „Записки за България и българите" (сп. „Руский вестник", 1867 — „Из записок болгара", и в книгата си „Страницы из книги страданий болгарского племени", 1868). На български език части от тях се появяват със значителни преработки във в. „Независимост" (1874, бр. 39 и 52), Ботевия в. „Знаме" (1874, бр. 1—7) и сп. „Знание" (1876, кн. 3 и 5). Към мемоарната литература спадат и записките на Каравелов от Пещенския затвор, издадени на сръбски език „Из мртвог дома" (сп. „Млада Србадија", 1871).

В пътеписите се появява личността на разказвача, неговата култура и отношение към наблюдаваните и описвани явления. Например в Каравеловите „Записки" художествено и с голямо умение са нарисувани природните красоти в околностите на Копривщица, както и по пътя за Пловдив и София, описани са много страни от бита на хората, записани са народни обичаи и песни. Но заедно с това подробно се разказва за личните преживявания и контакти, изразява се отношение към различните слоеве от населението в Пловдив, правят се разсъждения и преценка по много от срещнатите неща. При това често се смесва описанието на видяното с личните преживявания, вмъкват се епизоди, разкази на други хора, въобще картините и образите се създават по един сложен повествователен път.

Мемоарите на Панайот Хитов са едни от най-ценните документи от хайдушката борба против вековния поробител. Сам преживял редица от най-героичните моменти на хайдутството като войвода на чети, П. Хитов развълнувано описва своите скитания по Стара планина, сражения с врага, срещи с народа, исторически събития и пр. С помощта на редакторската намеса на Каравелов описанието е емоционално оживено и превърнато в една романтична епопея от героични подвизи и патриотични дела. Особено ценни в спомените са ония места, гдето Хитов разказва за срещите си с Г. С. Раковски, Ф. Готьо, Хаджи Димитър, В. Левски и др., за преживяванията си в Сърбия и Румъния. „Моето пътуване по Стара планина" още преди Освобождението на България е въздействувало върху младото поколение, а после е упражнило влияние върху развитието на мемоарната литература и по-специално върху Захари Стоянов за написване на неговите „Записки по българските въстания".

Трябва да отбележим, че през този период литературният живот е извънредно активен. Наред с подема на художествените жанрове и със засилването на обществената и революционна роля на писателя съществено значение придобива и литературната критика.

Върху страниците на списанията и вестниците се разгарят оживени спорове във връзка с оценката на излизащите книги, на превежданите произведения от чужди писатели, на публикуваните в периодичния печат художествени творби и други литературни материали. Тази борба по същество е част от величавата битка за освобождение на народа, за сплотяване на

масите около освободителното дело чрез пропагандиране на революционните идеи. Но тя е борба и за издигане равнището на националната ни литература, за утвърждаване на нейните реалистични принципи, за високи художествени изисквания.

Литературно-критически статии обикновено пишат най-видните писатели, които са и най-отговорните ръководители на революционната борба. Каравелов и Ботев са оставили в наследство страстно написани критически творби. Активна критическа дейност развиват и П. Р. Славейков, В. Друмев, Д. Войников. Но в този период се появява и „професионалната" критика, т. е. появяват се творци, които се занимават специално с изучаването на литературните явления и произведения. Пръв такъв критик е Нешо Бончев.

В повечето вестници и списания се оформят специални дялове „Книжнина", „Книжевност", където се поместват критически прегледи и се публикуват сведения за излезли книги. Но преценки на литературни явления се правят често и в уводни статии, във фейлетони и дори в кореспонденции от страната. Това също показва колко тясно са свързани проблемите на литературата с целокупния живот на народа, какво голямо значение имат те за общественото развитие. От друга страна, този факт до голяма степен е причина литературната критика да не може да се обособи в жанрово отношение.

Основна цел и направление на литературната критика е да се ускори националният литературен процес, да се догонят напредналите литератури чрез едно общо културно и просветно издигане на народа. Затова често пъти в литературно-критическите статии се проявява революционно нетърпение и засилване на тъмните краски на слабите художествени творби, по-силни удари срещу посредствените таланти, вместо взискателен анализ и опити да се подпомогне развитието на отделния творец.

Обикновено литературната критика се създава, когато художествената литература на един народ достигне висока степен на развитие, тъй като и тя е своеобразна форма на национално самопознание и самоосмисляне, което не може да се осъществи, без да имат достатъчно здрава основа естетическите гледни точки и опорните пунктове на перспективното виждане. Тази закономерност съществува и у нас: литературната критика възниква, след като се изявяват талантливи творци. Но тази закономерност в българската литература има една особеност: критиката няма за своя главна задача да утвърждава големите художествени завоевания — тя даже като че ли не ги забелязва. За Хр. Ботев например не се появява нито една преценка. Само веднъж П. Р. Славейков отбелязва, без да спомене името му: „Жално е, че между нашите писатели не виждам не само поетически таланти, но нито таквизи, които от наклонност поне да се занимават по тази част на книжнината ни. Едного само познавами от младите наши момък с поетически способности. . ." Ботев се утвърждава като поет едва след Освобождението. За поезията на самия Славейков също не се появяват сериозни преценки, освен отделни одобрителни фрази. Няма утвърждаващи критики и за огромното белетристично творчество на Л. Каравелов. Само около драмите на Д. Войников и В. Друмев в печата се разменят мнения. Висока оценка дават на „Иванко" П. Р. Славейков и Л. Каравелов. Славейков я назовава „една капитална пиеса за бъдещия наш народен театър", „оригинален труд. . , който прави_почет на книжнината ни". Л. Каравелов се

отзовава положително и за комедията на Войников „Криворазбраната цивилизация". Също така добре се посреща и появяването на поезията на Ив. Вазов: скоро след излизането на стихосбирката му „Пряпорец и гусла" във в. „Нова България" се изтъкват неговите качества по един ярко утвърждаващ начин, като се подчертава, че той „по своята поетическа живост и гений надминува всичките току-речи досега познати у нас поети". Положителни отзиви се печатат, разбира се, и за много други книги.

Означава ли този факт, че у нас още не са били създадени високи естетически критерии и художествен вкус? Съвсем не. Ние вече изтъкнахме, че в редица статии на наши писатели се съдържат теоретически мисли, които стоят близко до най-напредничавите естетически схващания по това време. От друга страна, у нас се появяват преводи на значителен брой творби на видни писатели, за които и критиката, и читателите се отзовават особено възторжено. От руската литература вече са преведени творби на Пушкин, Лермонтов, Гогол, Фонвизин, Крилов, Никитин, Добролюбов, Херцен, Белински, Чернишевски, Писарев, Тургенев; от украинската — на Шевченко, Марко Вовчок, Костомаров. Преведени са значителни произведения от западноевропейските писатели Юго, Байрон, Волтер, Молиер, Шекспир, Шилер, Фенелон, Гьоте, Хайне, Дюма, Шатобриан, Дикенс и др. В много статии се срещат възторжени изказвания за най-видни представители на литературата. Почти всички български писатели и голяма част от интелигенцията, която участвува в периодичните издания, познават в оригинал много от произведенията на руската и западноевропейската литература. Всичко това е сближавало творци и читатели с най-високите художествени ценности на другите народи, възпитавало е вкус и по-голяма взискателност към творбите на българските писатели.

Но именно вследствие на тези пораснали естетически изисквания, съчетани с едно нетърпение час по-скоро да се появят хубави и полезни художествени творби, картината на литературния живот в почти всички случаи се рисува в нерадостен вид. „Тежко е да гледаш на това днешно книгобесие — пише не само с тъга, но и с нескрит яд Нешо Бончев — и отпада ти сила и ищах и надежди за по-добър и по-людски и по-честит живот за нашите еднородци, когато видиш какви книги се обръщат днеска между жедните за четене и гладни за наука младежи. . ." („Периодическо списание", 1873, кн. 7—8). Критическите статии характеризират литературата ни като неразвита, изостанала, отправят остри нападки срещу немарата и на творци, и на читатели, изразявайки една резигнация от недостатъчната активност и съзнание за отговорност. „Ние още нямаме книжевност — с категоричен тон твърди Л. Каравелов, — ние още нямаме пет книги, които да могат да издържат критика; ние нямаме нито три книги оригинални, т. е. които могат да са нарекат български произведения или българска книжевност. . ." (в. „Свобода", 1869, бр. 5). Тези сгъстени тъмни бои не са избрани, за да очернят културата на българския народ и писателите, както твърдят някои либерални цариградски дейци. При Л. Каравелов и Хр. Ботев те се придружават винаги с едно дълбоко обяснение, явяват се допълнение към техните революционни идеи. „Който е осъден на смърт и който стои вече под бесилницата — пише Каравелов, — той не може да мисли за своето умствено развитие. . ." (в. „Независимост", 1874, бр. 25). А Ботев не един път подчертава: „. . .ние няма да престанем да проповядваме, че при светлината и топлината на полумесеца ни едно наше климатическо растение няма да вдигне връх и няма да

принесе полза“ (.в „Знаме“, 1875, бр. 7). Защото „както за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода“. Литературният живот се разглежда като частен случай от проблема за съдбата на българския народ. И ако от народната неразвитост и инертност нашите революционери често се стъписват и в революционно нетърпение стигат до ругателство (Хр. Ботев — „О, робове! Вас скоро ще да накарат насред кръстопътищата да държите ушите на майките си, на сестрите си. . . Проклятие за вас, робове! Проклятие за тебе, младо поколение, което търпиш подобни унижения. . .“, в. „Знаме“, 1875, бр. 20), то със същото патриотично нетърпение трябва да обясним и рязката реакция срещу литературната ни изостаналост.

Заедно с острата критика на художествената бедност почти във всички случаи се откроява и една дълбока загриженост как да се преодолее изостаналостта, как да се изгради националната ни литература. Утвърждава се нейният народностен характер, защищава се нейната национална самобитност, определят се връзките ѝ със съвременните нужди на народа и отговорността ѝ за възпитанието на младите поколения. Особено се критикува подражателството, „побългаряването“, безотговорността и бездарността. Силна е реакцията срещу религиозно-мистичната и сантиментално-приключенческата литература.

В центъра на отрицателните критики стоят слабите и лишени от елементарни художествени достойнства произведения на Г. Голчев, Анг. Пюскюлиев, Св. Сапунов, Ант. Франга, Кр. Пишурка и др. Критическите бележки, особено на Каравелов и Ботев, са резки, унищожителни.

Твърде често критическите статии са посветени на съдържанието на отделни книжки или броеве на списания или вестници. Положителни преценки на „Периодическо списание“ например прави Хр. Ботев. За кн. IX—X той пише: „Тая книжка се отличава от издадените досега осем книжки с още по-голяма сериозност. . .“ А за кн. XXII на сп. „Читалище“ — „тя е пълна с всякакви детински, безцелни и безграмотни преводи и не отличава се почти с нищо от другите по-напрежни книжки“. За „Читалище“ се изказва рязко отрицателно и Н. Бончев. А Л. Каравелов критикува сп. „Градинка“, „Книговище за прочитане“, „Ден“ и др.

Между периодичните издания се завързват литературно-критически спорове по преценката на отделни творби и литературни явления. По два въпроса тези спорове са особено показателни: по въпросите на българската драма и по характера и насоката на самата критика.

Първите наченки на театрална критика можем да търсим в някои кореспонденции в периодичния печат за театрални представления тук или там из страната още през 50-те години. През 70-те години се появяват не само преценки за драмите, но и за играта на актьорите и за реакцията на публиката. Най-значителните литературно-критически статии са посветени на българските драми („Иванко“ и „За драмата „Иванко“ от П. Р. Славейков; „Велислава, българска княгиня“ и „Български драми“ от Л. Каравелов; „Театралните представления по нас“ от Т. Икономов). Интересен е и двубоят между Д. Войников (сп. „Читалище“) и В. Друмев („Периодическо списание“). Главната критика и тук е насочена към бездарните пиеси, които чрез забавна интрига и външни ефекти, спекулирайки със смешното и сантиментално-трагичното, фактически нанасят вреда на духовния живот на народа. За пръв път в изброените по-горе статии се правят сериозни опити да се

анализира конкретно художествената страна на литературното произведение, да се разглеждат характерите на героите, сюжетните ситуации, композиционните прийоми и майсторството на писателя.

В разменените пък остри реплики по въпросите на критиката се очертават ясно двете основни идейни и естетически концепции през 70-те години: просветителска и революционна. Докато в цариградския печат (напр. във в. „Напредък", Ст. Бобчев) се обосновава схващането за „безпристрастна" критика, като се реагира срещу статиите на Бончев и Друмев в „Периодическо списание", то емигрантският печат и по-специално Хр. Ботев обосновава схващането си за обществено-активната и „пристрастна" роля на литературния критик. Като подчертава, че от критиката се изисква да защищава истината, Ботев набляга: „Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространяват в нашата литература, от една страна, невинната глупост, а, от друга страна, глупавото убеждение, че тая глупост, като е невинна, не трябва да се закача" (в. „Знаме", 1875, бр. 6).

В редица критически статии се засягат проблеми за художествеността и спецификата на литературата, за майсторството и особено за езика на писателя. Даже към критиката Ботев предявява най-високи изисквания в това отношение. Категоричността, с която са изложени мислите, създава здрава атмосфера, подпомага бързото развитие на едно дълбоко народно, революционно изкуство. Затова обогатяването на литературата ни в жанрово отношение е придружено от голям скок в усъвършенстването на стила, на целия й художествен облик.

*

В навечерието на освобождението на България от турско робство българската литература е вече изградена в художествено отношение, издигнала се е на голяма висота, превърнала се е в действена обществена сила.

Когато народът ни усеща лъха на свободата, тя му създава национално самочувствие, окриля го в новите социални и морални стълкновения, служи като фундамент за по-нататъшното развитие на литературата, за укрепване на реалистичното направление, на народностните и демократични елементи в нея. В същност тъкмо сега значително се повишава всестранното въздействие на литературата от 70-те години. След като народът отхвърля робските окови, художествените постижения на възрожденските писатели му стават по-мили и близки, по-дълбоки и красиви. След Освобождението, макар и за кратко време, продължава да твори Л. Каравелов, а П. Р. Славейков, Ив. Вазов, Ст. Михайловски, К. Величков, Ц. Гинчев, З. Стоянов създават литературната атмосфера през 80-те години, пренасяйки в новата епоха революционното дихание на последното десетилетие на национално-освободителната борба.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Любен Каравелов е централна фигура в обществения, политическия и литературния живот на нашия народ в края на 60-те и първата половина на 70-те години на миналия век. Като писател той издига на най-голяма висота българската белетристика, създава художествени творби, които оказват мощно въздействие върху прогресивното обществено развитие на народа, върху естетическото му съзнание, както и върху по-нататъшната съдба на българската художествена литература. Голяма част от творбите на Л. Каравелов продължават да живеят в съзнанието на новите поколения и да задоволяват художествените изисквания на читателите.

Заел ръководно място в национално-освободителната борба като председател на Българския революционен централен комитет, идеолог на революционната партия, пламенен журналист и редактор, Л. Каравелов поставя целия си художествен талант в служба на освободителната борба на своя народ, превръща литературното поприще във висока трибуна на борбата за народно освобождение. Цялото образно богатство, създадено от неговото вдъхновено перо, е насочено към събуждане на революционни мисли, чувства и настроения.

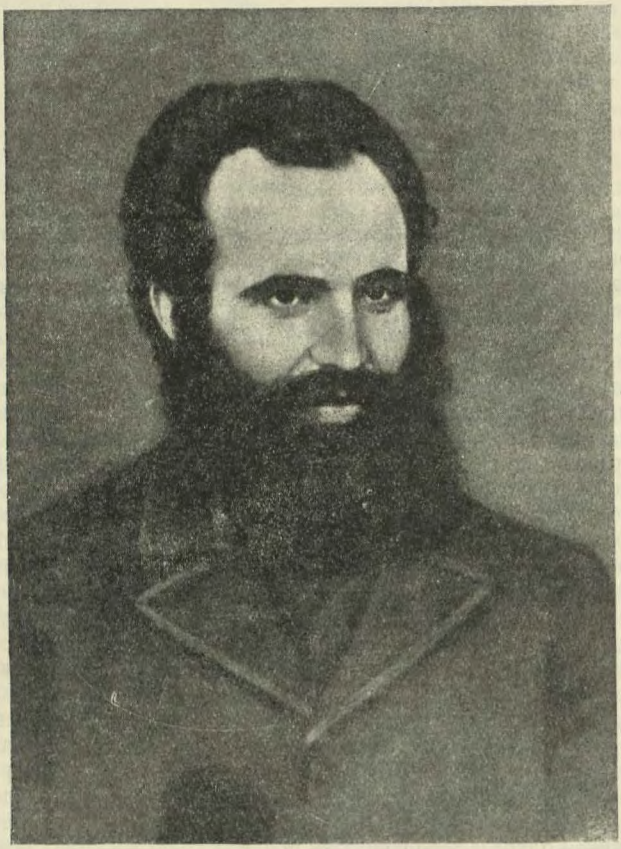
Любен Каравелов е един от основоположниците на реализма в българската литература. Усвоил художествените завоевания на руската и украинската класическа литература и особено художественото направление на писатели като Н. В. Гогол, Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок и др., той издига нашата литература до висотата на критическия реализъм с характерните за него дълбоки проникновения в социалните противоречия и до възвисеността на революционно-демократическата литература с характерните за нея романтичен патос и революционен подем.

Следвайки руската революционно-демократическа мисъл, в естетическите си схващания Л. Каравелов обоснова теоретически реализма и обществената функция на художествената литература, а в критическите си статии фактически воюва за разкриване на широки пътища за проникването ѝ в живота на народа.

*

Любен Каравелов е роден през ноември 1834 г. в малкото средногорско градче Копривщица. Рожденната дата на Каравелов не е документирана, но годината 1834 се приема за най-вероятна. Въпреки тежките условия на турския гнет, през първата половина на XIX в. тук бурно се

развива манифактурно производство на аби и шаяци, производство на сушено месо и лой, разраства се занаятчийството и търговията. Издигнали се големи и богати доставчици на турската държава, които купували вълна,

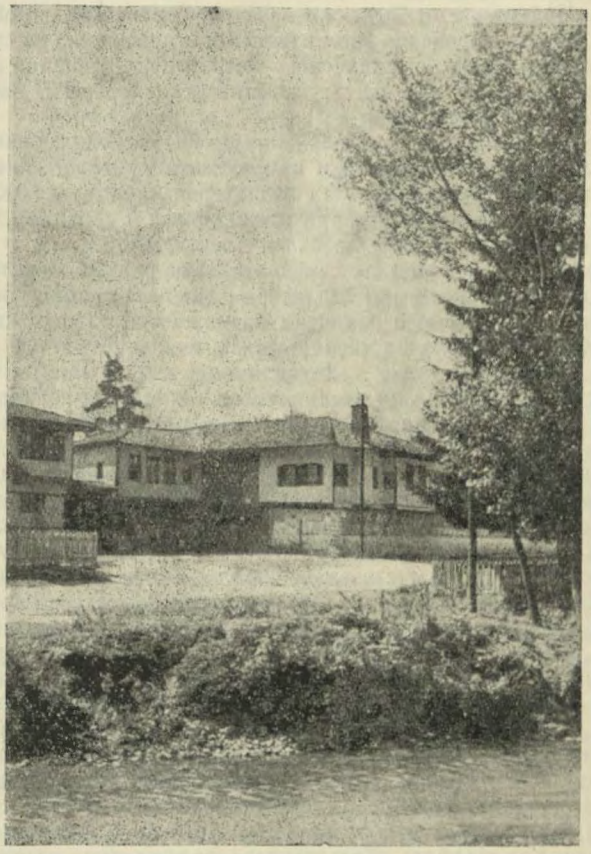

Любен Каравелов

кожи, лой и други стоки, преработвали ги и търгували с прежди, платове и готови стоки из обширната Османска империя. Закупчиците на държавните данъци трупали богатства и се ползували с привилегии пред турската власт. Наред с това голяма част от населението се занимавала със скотовъдство, а бедната слугувала или вземала вълна от богатите, за да преде прежда и тъче платове, и едва преживявала.

Притокът на богатства, оживените връзки с Пловдив, Цариград и други центрове създавали в Копривщица благоприятни условия за развитие на националната култура. Издигали се граждани с високо само-

съзнание, които се стремели да импонират по дух и самочувствие на напредналите народи. Националното самосъзнание се изразява не само в разцвета на архитектурата и в богатата къщна уредба, но и в развитието на

Родната къща на Каравелов в Копривщица,
превърната в музей

интелектуалния живот. Отрано тук се появява килийно училище, службите в двете църкви се изпълняват на църковнославянски език чрез книги, доставени от Русия. В Копривщица се отваря през 1837 г. взаимно училище и пръв учител в него е Неофит Рилски. А през 1846 г. тук се открива класно училище, в което завърналият се от Русия Найден Геров въвежда широко светско обучение и преподаване на съвременни научни знания, насажда богатата руска култура.

Тази обстановка в родното място е оказала изключително влияние върху развитието на Каравеловата личност и върху неговото художествено творчество.

Любен Каравелов произхожда от сравнително заможно семейство. Баща му, Стойчо Каравела, прекупвал добитък и кожи от населението и търгувал с тях. Майка му е от богатия и известен бегликчийски род Доганови.

Родителите на Каравелов били издигнати и просветени за своето време хора. За тяхното високо гражданско и патриотично съзнание най-красноречиво свидетелствуват запазените им ктиторски портрети, нарисувани в черквата на Рилския манастир.

Каравелов е израсъл в патриархална среда, свободолюбива и обвеяна с особена любов към просветата и към руската култура. По-късно писателят често ще се връща към тази характерна за старата Копривщица обстановка и ще извайва от нея прекрасни образи и картини („Българи от старо време", „На чужд гроб без сълзи плачат" и др.).

Училището, което наред със семейната среда оказва още от ранна възраст влияние за оформяне на характера и мислите на бъдещия писател, първоначално е с крайно ограничени възможности за положително въздействие. Каравелов започва ученето си с черковните книги „Малко повечерие" и „Велико повечерие", „Давидовите псалми", молитви и тропари. Както по-късно си спомня писателят, седем години е трябвало да „срича" тези книги и да проявява прилежание. Често пъти се е налагало да става „приятел на тоягата". „Седем години бяха изгубени съвсем напразно" — пише по-късно Каравелов („Записки за България и за българите").

Но в училищните си дни Каравелов е имал и по-добри часове. В 1846 г. в Копривщица става учител Найден Геров. А от 1848 г. в градчето идва известният учител и книжовник Йоаким Груев. Те въвеждат нов дух в училището: преподават естествознание, български и руски език. Не е без значение и фактът, че и двамата учители пишат художествени произведения. Колкото и малко сведения да са се запазили за този период на учение на Каравелов, ние не можем да не вземем под внимание какво огромно влияние са имали в онова време новите знания, новият дух, които са внасяли тези учители в съзнанието на младежта. От този дух ще да е бил завладян и Каравелов, както и неговите близки, та в 1850 г. той отива в Пловдив да продължи образованието си в прочутите по това време гръцки училища. Тук бъдещият общественик и писател се запознава много по-близко с живота и у него узряват богати със съдържание представи за народа, за неговата съдба, за прогреса и просветата. Бащата на Каравелов се надявал чрез усвояване на гръцката образованост, гръцкия език, и гръцките обноски да подготви сина си за „тежък търговец". Затова го и дал на пансион у видния търговец Янко Ушаклията. В написаните по-късно „Записки за България и за българите" Каравелов така характеризира своето пребиваване в Пловдив: „Аз бях длъжен да се поклоня на Янка и жена му и им целуна ръка. . , трябваше да слушам от Янка разни наставления, които се състояха в това, че аз съм длъжен да му се покорявам, да изпълнявам точно заповедите му, понеже той ми е господар и при това по-стар от мене. . . Кир Янко ме посъветва да не подсмърчам, да се не смея, да се не чешам, да не гледам право в очите на богатите и на старите хора, да го слушам, да изпълнявам буквално неговите заповеди и да не му противореча."

В гимназията обстановката била още по-тежка. Забранили му да говори български език. Тъй като той не владеел добре гръцки език, започнали да се отнасят с него грубо, надменно, високомерно. Каравелов се заловил да усвои „гръцките премъдрости с особено усърдие", но това не му се удавало. „Гръцките учители ме приеха надменно, запретиха ми да нося българска дреха и да говоря български, като ме заплашваха с бой. Главният учител, Ксантос. . . ни биеше с юмруци в същото време, когато говореше за любовта към човека. . . Но твърде скоро бях принуден да се убедя, че 99 пъти по-лесно и по-приятно е да бъда биен, нежели да ровя мозъка си с граматиката на кир Вамва, с догматиката на преподобните византийски отци. . ." И сам прави изводи за резултатите от своето учение; „Но и тука моята балканска, свободна натура вземаше връх — негърът не избелява под европейското слънце. . . от волния балкански селянин не става светски раб. . ." Пловдивското търговско общество не могло да възпита от Каравелов бъдещ търговец. Напротив, тригодишното пребиваване на младежа в Пловдив спомогнало да се появят у него патриотични чувства, да се оформи критическо отношение към робската действителност и към враговете и експлоататорите на народа. Тежкото и унизително положение на българите събуждало в душата му гняв и благородни пориви за борба. Още повече че по това време в Пловдив пламти борбата срещу фанариотите, народът се е домогвал чрез стремежите за черковна самостоятелност до изявяване на своето пораснало национално самосъзнание. Шовинистичните стремежи на гръцката буржоазия, грубостта, с която тя се стреми да се наложи над българите и да задуши кълновете на народностното самочувствие у тях и лично у Каравелов, са се превръщали във фактор, който способствувал за формирането на демократически и здрави народностни чувства у бъдещия писател, „хласнали" са го — както той се изразява — „в българския лагер и избавиха ме от разяждащата ромейска философия". Заедно с това тук Каравелов се е сблъсквал с тежкото социално неравенство и с жестокото чорбаджийско господство. Възобновявайки своите впечатления от това време в недовършената повест „Децата не приличат на бащите си", Каравелов влага в устата на един от положителните герои следните думи, които звучат като дълбока изповед на самия писател: „Но Пловдив, да ви кажа право, е за мене много по-добра школа, нежели Московския университет. . . Тука аз изучих онова, което са не научава ни в една школа: аз познах своя народ, упознах се с неговите страдания. Защото видях с очите си неговите помощници и покровители. . . Който желае да види с очите си що е народ, какво е неговото положение и кои са най-първите негови учители, той трябва да отиде по селата, а ако няма време и възможност, то — в конакът, дето хиляди жертви очакват правосъдието на невидящата богиня; а който желае да узнае що е подлост и какви паразити съществуват под ясното небе, той трябва да поживее в Пловдив и да се опознае с нашите чорбаджии. Бедните наши селяни!"

Тези мисли говорят красноречиво в какво направление са се оформили възгледите на младия Каравелов. Получените още в Копривщица демократически схващания тук се обагрят от едно остро социално възприятие, което ще остане да звучи в съзнанието на писателя през целия му живот, ще се обогатява и развива като основен тон на неговото художествено вижданe и на гражданското му поведение.

В Пловдив Каравелов учи три години: две години в гръцкото училище и една година в българското, където учителствува Найден Геров. Важен факт, който има значение за по-нататъшното развитие на писателя, е запознаването му с руския език и с руската литература. Той е запомнил заглавията на книгите: „Рыцари лебедя или Двор Карла Великого". „Овидиевы превращения" и „Разговоры русско-греко-французские", които едва ли са оказали особено влияние върху литературното възпитание на младежа, но, както сам отбелязва, по тях той е захванал да изучава руски език, те са станали неговите първи „руски учители".

Поради какви причини Каравелов не завършва учебната година през 1853 г. и напуска Пловдив, не е известно. Той отбелязва, че баща му го взел от училището и скоро го изпратил в Одрин да учи абаджийския занаят. Данни за чиракуването на Каравелов се съдържат в неговите „Записки. . ." Той си спомня как седи с напръстника в ръка и с въдицата под коляно в един от абаджийските дюкяни и шие „чубуклуци, терлици и прости аши от старите аби". Начинът, по който възкликва: „На ти табе Сократовци, Брутовци и Картагени!", показва, че не е отишъл в Одрин по собствено желание и че съжалява за откъсването си от училището. А тежък е бил животът на младия абаджия: „Разбира се, че напръстникът за един такъв мустакат мъж, какъвто бях аз, не беше твърде лек и че кръстът ми и вратът ми мъчно можеха да се приучат да съставляват в продължението на цели 16 часа на деня правилен полукръг. Нека говори кой що ще, а аз ще да ви кажа, че за един осемнадесетгодишен мъж иглата бива много по-тежка, нежели преходът през Алпите на Суворова." Но след шест месеца абаджийските мъки се свършили — майсторът изгонил чирака. Душата на младия Каравелов обаче се обогатила с нов житейски опит; той разбрал участта на българския занаятчия, неговия непосилен труд. И стремежът му към знания се засилва. По това време бушува Кримската война. Голяма част от нашата страна е превърната във военен лагер на съюзниците на Турция, населението е трябвало да доставя продоволствие за армиите. Бащата на Каравелов, като закупчик на добитък, тъкмо през тези години е имал възможност да развива оживена търговска дейност. От 1854 г. до края на 1856 г. Каравелов придружава баща си в пътуванията му из България и Сърбия. Това са били години, през които младият Каравелов се изпълва с богати впечатления от народния живот. Той опознава родната природа, непоносимото тегло на селяните, интересува се от бита и нравите, от преданията, приказките и песните на народа. Една част от впечатленията си по-късно той публикува в своите „Записки за България и за българите" на руски език. Записаните от него фолклорни материали публикува в книгата си „Памятники народного быта болгар" (Москва, 1861), а една част не успява да обнародва. Фактът, че издадените от Каравелов фолклорни материали стоят на висотата на тогавашното състояние на науката, говори красноречиво, че още при тяхното събиране той вече е бил добре запознат с някои издания на народно творчество, по всяка вероятност с някои от сборниците на сръбски фолклор от Вук Караджич. Очевидно, той обобщава и своя собствен опит, когато през 1868 г. пише в статията си „Южнославянская библиография за 1867 г.", публикувана в „Журнал Министерства народного просвещения", че „да се събират и записват народните песни не е лесно; тук е необходимо умение, но събирателят преди всичко трябва да бъде народен човек, т. е. да се е родил и да е израсъл в самия народ".

След тригодишно участие в търговията Каравелов е излязъл с още по-голяма жажда за учение. Още по-привлекателна му се е виждала Русия, руската наука и култура. Стремежът да се отдаде на полезна дейност за своя народ той е виждал осъществим само чрез обучение в Русия. И затова през 1857 г., вместо да стане търговец, той се отправя през Одеса за Москва с цел да постъпи във военно училище. Помогнал му е Найден Геров.

В Русия Каравелов трябва да преодолее редица сериозни трудности. Той е заминал без осигурена издръжка. Още от Одеса започва да се моли с писма на близки да го подпомогнат. В тежко материално положение се намира Каравелов през цялото време на пребиваването си в Русия. Поради прехвърлена възраст Каравелов не бил приет във военното училище. С помощта на приятелите на българския народ А. В. Рачински и О. М. Бодянски той получава частна стипендия от търговеца-славянофил В. А. Кокарев и се записва слушател в Историко-филологическия факултет на Московския университет. Въпреки трудностите Каравелов престоява в Москва почти десет години.

В Русия протича един от най-интересните периоди от живота на Каравелов. Всичко онова ценно, което българската робска действителност и бурният национален подем са породили у любознателния, трудолюбив и талантлив патриот, намира широки възможности за развитие и разцвет. Някои изследователи на Каравелов смятат, че животът му, преди да отиде в Москва, не е предпоставка за оформянето му като обществен деец и писател, че само влиянието на руския живот и руската литература му откриват онова поприще, на което се разгъват собствените му сили и таланти. Цялото развитие обаче на Каравелов противоречи на такова твърдение. Цялата негова дейност като писател и революционен деец има дълбоките си корени в българския живот: от него той черпи образи и идеи, сюжети и картини, към неговото изменение са насочени всичките му художествени, публицистични и гражданско-революционни усилия. Неговото художествено и политическо дело е едно голямо обобщение на историческата съдба на нашия народ, на величавата му и епична борба за освобождение, на неговите идеали. В дълбоката връзка с живота на народа, в познаването му и в патриотичния стремеж да отдаде всичко за неговото освобождение се намира източникът на прогресивните идеи, които въплъщава в творчеството си Каравелов. Тези настроения и възможности той донася в Русия от своята родина.

Вторият източник за формирането на Каравелов е руската действителност, руският живот, руската прогресивна мисъл и художествена литература.

Шестдесетте години на миналия век в Русия са забележителни с подема на революционното движение. Борбата на крепостните селяни срещу помещическия гнет издига гиганти на човешкото мислене и дело, които обогатяват науката и художествената съкровищница на човечеството с нови идеи и образи. А. И. Херцен нарича тази епоха „утринна заря". В областта на естествените науки се издигат учени като Сеченов, Боткин и Пирогов, започват своята дейност Тимирязев, Менделеев и Павлов. В областта на изобразителните изкуства израстват забележителните художници-реалисти Крамской и Перов, в областта на музиката — Балакирев, Мусоргски и Бородин — прославени творци на руската класическа музика. В областта на литературата през този период се разцъфтяват та-

лантите на Тургенев, Гончаров, Островски, Толстои, Достоевски, Салтиков-Шчедрин, Некрасов, Чернишевски и Добролюбов. Под влияние на национално-освободителното движение в Украйна се развива революционната и демократична украинска литература, изтъкнат представител на която е Шевченко.

Характерно за изкуството и литературата е господството и разцветът на реализма, метод, който помага на художника по-пълнокръвно да обобщава съвременната нему действителност, да изобразява нейната социална същност и активно да воюва за нейното прогресивно изменение. Произведенията на изкуството и литературата се изпълват с топло съчувствие към страданията и борбите на народните низини, с остра и непримирима критика към крепостническо-полицейския режим, в тях звучат силно освободителни идеи. В изкуството широко се отразява пълнокръвният поток на живота. С богатството на изобразяваните картини, с яркостта на образите и художествената сила на изображението руската литература, музика и живопис придобиват световно значение.

Особеност на руския реализъм са демократическите и революционно-демократическите идеи, намерили най-висок израз в делото на Херцен, Белински, Чернишевски и Добролюбов и станали в този период най-мощен двигател на надигащата се селска демократична революция. Най-велик представител на това движение, изразител на настроенията на руските революционни селски маси става Н. Г. Чернишевски, светъл образ в борбата срещу самодържавието и помешчическия строй.

Освободителните идеи завладяват широки слоеве от руската интелигенция и студентската младеж. Център на обхващащата цяла Русия революционна вълна е Москва.

Силите на старото общество се съпротивяват и с всякакви средства се стремят да задушат народното негодувание — от черносотническата пропаганда и жестокия полицейски терор до демагогията с либералните идеи.

По различен начин са се отнасяли революционно-демократическата интелигенция и официалните среди към национално-освободителното движение на южните славяни и по-специално на българския народ. Руските революционни демократи гледат на борбата на нашия народ срещу гнета на турските паши и бейове като на част от общата борба на народите срещу експлоататорските класи. Те свързват тази борба с борбата на руския народ срещу помешчиците и царизма. Затова те подкрепят последователните революционери и всичко, което е активизирало участието на най-широките и най-тежко експлоатирани народни слоеве в революционната борба.

Официалните среди и либералните кръгове пък са се страхували от революцията както в Русия, така и в балканските страни. Те обаче са били заинтересовани от свое гледище от освобождението на южните славяни, активно са ги подпомагали, но са се стремели да притъпят острота на революцията, опирайки се на онези сили в България, които са подготвяли замяната на османския феодализъм с нов експлоататорски строй. Особено голяма роля в тези среди играят т. нар. славянофили, създали в 1858 г. специален Славянски благотворителен комитет в Русия.

Когато Каравелов пристига в Москва, славянофилите развиват оживена дейност с цел да привлекат българи на учение в Русия. Търговецът В. А. Кокарев, който отпуснал стипендия на Каравелов, е бил също член на Славянския благотворителен комитет.

Как Каравелов се е ориентирал в тази сложна обстановка? Как се оформя неговият мироглед и естетическото му отношение към света? На всички тези въпроси е трудно да се отговори точно, тъй като са запазени много малко документи, въз основа на които да се направят верни изводи. Независимо от това по тези въпроси вече има многобройни изследвания и публикации с коренно противоположни изводи. Ние ще се спрем само на някои факти, и то с оглед на тяхното значение за формирането на писателя Каравелов.

Както подчертахме, материалната издръжка на младия студент се осигурява от славянофилски среди. Той получава стипендия до 1862 г. В Московския университет по-голямата част от професорите, чиито лекции слуша Каравелов, също са били с либерални възгледи. Още в първите студентски години той се свързва с някои известни слависти и историци, като М. П. Погодин, Н. А. Попов, В. И. Ламански, В. Ф. Милер и др. Главното въздействие, което упражняват те върху младия българин, е свързано с изучаването на историческото минало, литературата, езика и етнографските особености на българския народ. Каравелов живо се е увличал от тези проблеми и е намирал добър прием и горещо насърчение от своите учители. В резултат на неговите научни интереси скоро (в 1861 г.) се появява сборникът „Памятники народного быта болгар", който съдържа български народни умотворения (пословици, поговорки, описание на народни обреди и обичаи, народни приказки, народни имена и речник).

За етнографските интереси на Каравелов особено много е допринесла обаче близостта му с известните учени И. Г. Прижов и А. А. Котляревски, свързани и двамата с украинското освободително движение и с руските революционни среди. И с двамата той се запознава още в първите студентски години. С Прижов го свързва най-тясна дружба и обща работа. Този чист и светъл революционер, изпратен през 1871 г. на заточение в Сибир, гдето загива мъченически, е подпомагал Каравелов при подготовката и редактирането на книгата „Памятники народного быта болгар", което е отбелязано и в самия предговор. Прижов е един от ярките поддръжници на украинското освободително движение, отстоява самобитността на украинския език и литература, писал е пламенни статии за поезията на Тарас Шевченко, цени високо Марко Вовчок. Любовта на Каравелов към Украйна и украинската литература, изразявана многократно, безспорно има връзка и с дружбата му с Прижов. В архива на Каравелов са запазени ръкописи, върху които личат почерците и на двамата приятели. От тях се вижда и съвместната им работа над превода на поемата на Шевченко „Неофити". Коментарът към превода е облъхан с революционен патос и силна любов към Украйна.

С А. А. Котляревски — също украинец по произход и също участник в революционните кръжоци и близък на Чернишевски — Каравелов е поддържал най-тясна връзка. Тази връзка се поражда на научна основа, но тя не може да не е дала отражение и върху погледа на по-младия и укрепващ българин. Котляревски пише положителен отзив за книгата на Каравелов. В архива на последния е запазен препис от дисертацията на Котляревски върху покръстването на българите. Каравелов имал намерение да я отпечата на български език.

Що се касае до отношението на Каравелов към идеологическата и политическа насока на обучението в Московския университет, показателно е

изказването му в повестта „Децата не приличат на бащите си", че животът в Пловдив е „много по-добра школа, нежели Московския университет", както и оценката, която дава в стихотворението „Брату Я. К-с-р-ву":

Огидох в Русия
да потърся между ръжта
чиста загария. . .
Не намерих. И тамо те
професорът лъже:
за него са Тит и Август
добри, славни мъже,
Брут, Катон и Касий
са гнусна помия,
защото са заколили
римския бекрия. . .

Каравелов многократно по-късно дава висока оценка на достиженията на руската наука и, очевидно, с критическото отношение тук иска само да посочи, че източниците на неговите демократически схващания се намират извън преподаваните знания в университета.

Съвсем оскъдни са сведенията за непосредствените връзки на Каравелов с българската среда. По това време в Москва се учат много български младежи, някои от които са от Копривщица. Пред 1860 г. българските студенти се организират в дружество, което започнало да издава сп. „Братски труд" (излезли всичко 4 книжки, 1860, 1862). На страниците на това списание за пръв път се появява и името на Каравелов под едно стихотворение и под статията „Славене в Немско (Австрия)". Каравелов се очертава като най-изтъкнатата личност сред българските младежи. Трябва да споменем, че между тях активна роля играят Р. Жинзифов, К. Миладинов, Н. Бончев, М. Дринов, В. Попович, К. Геров и др. Всички те живо се интересуват от положението в България, подкрепят се един друг материално, насърчават се взаимно в културните и научни занимания. Тази среда оказва благотворно влияние върху Л. Каравелов. Тя му помага да се осведомява за събитията в България и да живее със стремежите на своя народ. Много от студентите проявяват интерес към историческото минало и фолклора на българския народ. К. Миладинов е във връзка със своя брат Д. Миладинов, който развива неуморна патриотична и просветителска дейност за възраждането на българите в Македония. Около подготвяния от двамата братя сборник „Български народни песни" (1861) се трудят почти всички млади българи в Москва. Каравелов е близък с К. Миладинов, фотографска снимка свидетелствува за тяхната дружба, а посвещението на най-хубавата му повест „Българи от старо време" на Миладиновци показва недвусмислено дълбокото единство на патриотичното им дело.

Много по-важна роля за идейното оформяне на Каравелов са играли известията от България. Подемът на българския културен живот след Кримската война е давал отгласи и в Русия. От публикуваната през 1861 г. от Каравелов статия „Библиография современной болгарской литературы" и от оценките, които са дадени на различните вестници, списания и отделни книги, се вижда ясно, че той е следял всички излизащи на български език издания и има правилно отношение към тяхното съдържание. Очевидно, макар далеч от родината, върху Каравелов продължава да оказва влияние българската действителност, борбите и стремежите на българския народ — да вълнуват неговата душа. Най-ярко това е отразено в солидарността му с делото на

Г. С. Раковски, който най-последователно в този период изразява демократическите и революционни тенденции на историческото развитие на българския народ. Каравелов на няколко пъти в свои статии прави положителна преценка на в. „Дунавски лебед", брани неговите позиции по черковния въпрос и особено страстно застава на становището на Раковски по въпроса за преселването на българите в Русия. По тези свои позиции Каравелов не само рязко се отличава от славянофилите в Русия, но застава публично и остро против тях в печата. Особено ясно това се вижда в статията му „По поводу славянского отдела газеты „День", напечатана през 1862 г. в руския вестник „Русская речь". Това е една от първите политически статии на Каравелов, в която той манифестира своите демократични разбирания и недвусмислено и категорично застава срещу славянофилската политика спрямо българския народ и лично срещу водача на славянофилите И. С. Аксаков. Интересно е, че Каравелов и тук свързва освободителната борба на славянските народи с правото на украинския народ да има своя самобитна култура, противопоставяйки „День" („на чието направление, на чийто дух няма никаква възможност човек да съчувствува") на сп. „Основа" („чието направление не може да не се уважава"). Какво твърдо становище е имал вече Каравелов по освободителното дело на своя народ и какви солидни обществени позиции е заемал, личи ясно от едно негово писмо до М. П. Погодин, в което обяснява, че статията му срещу „День" е била „вик на наболяло сърце, стенание на душа, която оплаква своята родина". „Вярно е — изтъква той, — че на някои места в моята статия аз си позволих да се изразя доста рязко, но мене ме извинява положението на родината ми и участта, която постигна моите съотечественици в Крим." Статията за славянския отдел на в. „День" и това обяснение са ярка проява на една самостоятелно мислеща личност, дълбоко свързана със своя народ, непреклонна в любовта си към него и в отстояването на своите възгледи. Те са свидетелство, че в Москва Каравелов бързо израства като обществен мислител и демократ-патриот.

И в други случаи, макар и по-късно, Каравелов остро се изказва срещу славянофилите. Така например в статията си „Българска книжнина" (в. „Българска пчела", 1864, бр. 3—6), разглеждайки книгата на Жинзифов „Новобългарска сбирка", той иронизира отново „День" и Аксаков: „Всеки поет си има свое общество, а всяко общество — свой поет, защо и славянофилското московско общество да не направи г. Жинзифов свой поет?" Критикувайки Жинзифовия сборник, Каравелов възкликва: „Ето, братя българи, каква полза може да ни донесе глупавият патриотизъм и заръждявялото славянофилство." Какво по-силно заклеймяване на една реакционна политика можем да очакваме по това време? И каква гражданска смелост проявява българският младеж, за да защити правото дело на революционната литература!

Спираме се по-подробно на отношението на Каравелов към славянофилите, тъй като някои автори използуват личните връзки на младия студент със Славянския благотворителен комитет и неговите членове, за да обосноват тезата, че в Русия Каравелов се е оформял под влияние на либералните среди. Горепосочените факти, смятаме, категорично говорят за рязкото разграничаване на Каравелов от главните принципи в идеологията на славянофилите. По-късно в своята писателска и публицистична дейност Каравелов не един път отново ще се изказва против славянофилската политика. Ще спомена само няколко случая. В 1869 г. той печата в сръбското списание „Застава"

своята статия „Какво ни е нужно?“ В нея Каравелов, развивайки схващането си за братското сътрудничество между балканските народи в духа на идеите на Н. Г. Чернишевски, пише: „Всекиму е известно, че в Русия съществуват три славянски народности — руска, украинска (малоруска) и полска, които петербургското правителство, попщината и приснoблажените славянофили гледат по всякакъв начин да обединят и направят един народ; но досега ние не виждаме никакви резултати.“ Това изказване е коренно противоположно на основната идея на славянофилите, на ядрото на тяхната политическа концепция. Те мечтаят да приберат под скиптъра на руския цар всички славяни. Каравелов е възприел от Чернишевски идеята за запазване самостоятелността на всеки славянски народ и обединяването на южните славяни във федерация. Той сам вижда противоположността на тази идея на панславистичните стремежи. През 1873 г. във в. „Независимост“ Каравелов пише: „Когато „Голос“ не съчувствува на „дунавската федерация“, то и ние имаме право да не съчувствуваме на панславизма, който е осъден от самите добросъвестни руси, като Чернишевски, Пипин и др. . . . г. Катков и г. Краевски са хора съмнителни и станали са народни за интерес.“ Противопоставяйки се на славянофилите, Каравелов се опира на Чернишевски. Това още по-ясно проличава от една негова статия в румънското издание на в. „Свобода“ — „Libertatea“ — през 1871 г. Като засяга въпроса, да се присъедини ли България към руската държава, той подчертава, че Русия „с нищо не би се възползувала от българския народ, който, обединен с нейните народи, би се присъединил към бързината, с която се подготвя катастрофата във вътрешността на тази просторна империя“. Може да се възрази, че тук много неопределено и неясно се говори за „катастрофата“, че това не е намек за назряващата революция в Русия. Можем да се съгласим, че това е така, но въпреки това ще трябва да признаем, че любовта на Каравелов към Русия и към руския народ е толкова силна, че той не може да допусне нищо друго под понятието „катастрофа“ освен проваляне то на ненавистния социален и държавен строй, освобождаването на руския народ от веригите на царизма и помешчичеството и заставането му „начело на славянското движение“.

От посочените факти се вижда, че Каравелов още в студентските си години в политическо отношение и в отношението си към българския въпрос се отделя от реакционните и либерални среди в Русия и се насочва към демократическите и революционни идейни кръгове. Това той последователно поддържа и по-късно. Още в началото на 1859 г., като млад студент, той бива поставен под безсрочен секретен строг полицейски надзор, в квартирата му бил правен обиск — търсили съчиненията на Херцен, които се издавали в Англия и тайно се внасяли и разпространявали в Русия. По-късно, в Пещенския затвор, Каравелов си спомня за този случай: „Аз си спомних за Москва и за нейния почтен пристав от ведомството на г. Врубеля, Язчки, който, като претърсваше из квартирата ми, ме уверяваше, че уважава доста Херцена и с голямо удоволствие чете неговия „Колокол“, обаче „проклетата служба“ го заставя да издирва Херценовите привърженици.“ Най-близкото му приятелство още в първите студентски години с И. Г. Прижов, благоприятното отзоваване за Херцен и Чернишевски, близостта му към украинското освободително движение и особено запознаването с революционното и поетическо дело на Шевченко — всичко това красноречиво говори за ос-

новното въздействие, упражнявано върху Каравелов още в първите години от пребиваването му в Русия.

Голямо значение за формирането на Каравеловия идеен свят има Тарас Шевченко. Още в 1862 г. Каравелов започва статията си срещу славянофилската политика на в. „День" с цитат от неговото стихотворение, посветено на Шафарик. А в 1864 г., разглеждайки Жинзифовите преводи на Шевченко, пише: „Да четем, да изучаваме и даже да превеждаме стихотворенията на Шевченка — ние мислим, че нищо не може да бъде по-добро от това, но имаме въпрос, що ще да излезе от това? В историята на литературата има правило, че да превежда човек някое съчинение, то трябва по-напред да го проникне, трябва да го изучи и премеле в главата си, но даже и това правило не може да се отнесе към Шевченка. За да изучиш и проникнеш Шевченковите съчинения никак не можеш; а да го разбереш, трябва изпърво да преживееш, да пострадаш това, щото е преживял и пострадал Шевченко. С една дума да кажа, трябва всякоя Шевченкова песен да бъде история на една част на твоя живот, трябва да порастеш колкото Шевченко. . ." Тази мисъл на Каравелов има ключово значение за разбиране на неговото политическо и идеологическо израстване, както и за оформянето на неговите естетически възгледи. Когато царските жандарми хвърлят великия син на Украйна на заточение в пустините, за да не може неговият могъщ революционен глас да достигне до народа, когато в 1861 г. ковчегът с мъртвото тяло на поета под строга полицейска охрана е отнесен в приднепровската степ, за да не събужда народния дух, Каравелов изтъква, че „нищо не може да бъде по-добро" от това да се чете, изучава и превежда Шевченко. А в мисълта за разбирането на неговата поезия се вижда колко дълбоко е усвоил Каравелов една от най-важните черти на материалистическата естетическа теория на Чернишевски, а именно, че понятието за красота се намира в зависимост от условията на живота на различните обществени класи. В различни варианти тази мисъл Каравелов ще изказва по-късно многократно в литературнокритическите си статии. А при художественото му творчество тя играе определяща роля: в него навсякъде вее духът на „нелицемерната, без задни мисли любов към народа", с всичко прекрасно в нея писателят воюва за свободата и щастието на своя отруден и обруган народ.

През студентските години Каравелов упорито се труди. Той следи най-прогресивните печатни органи по това време в Русия: Херценовия „Колокол", „Современник" на Некрасов, „Отечественные записки". Запознава се с творчеството на големите майстори на руската, както и на световната литература. Той получава такива широки литературни познания, каквито нито един българин по това време не е имал.

Каравелов придобива и многостранна културна осведоменост. Той се интересува от политика, от философски въпроси, от история, етнография, езикознание, народно творчество, естетика, етика, педагогика, естествени науки и пр. Характерни за оформянето на Каравелов са интересите му към естествените науки. Ние нямаме много непосредствени данни от това време, по които да съдим какво е чел и усвоявал Каравелов, но като проследим публицистиката и художествените му произведения от по-късно време, виждаме, че той е осведомен по много въпроси на съвременната нему наука. Преди всичко трябва да изтъкнем, че за Каравелов дейността на всеки обществен и политически деец може да бъде резултатна само ако е основана на „последната дума на съвременната наука". Макар и от по-късно време,

важна е неговата мисъл, че „съвременната цивилизация е обязана изключително на естествените науки и положителните знания". Оттук произтича страстният стремеж у Каравелов непрестанно да набляга на необходимостта от просвещаване на народа. Оттук до известна степен води началото си и онова преувеличаване ролята на знанието и просвещението при робското положение на нашия народ, което в периода на революционния подем се изявява като слаба страна в обществено-политическите възгледи на Каравелов.

Отношението на Каравелов към естествените науки, което също идва от руското общество и особено от Чернишевски и Писарев, има пряка връзка с формирането на материалистическо философско и естетическо отношение на писателя към живота. Както е известно, напредъкът на естествените науки както в Западна Европа, така и в Русия принуждава съвременниците да се замислят над всеки факт от живота, да подхождат към неговото разглеждане и обяснение от научни позиции. Особено голям е интересът към новите явления в съвременния живот. „Да се обясни действителността стана обществено задължение на философската мисъл" — изтъква Чернишевски. А Белински пише за Гогол: „В това, че художествената дейност на Гогол е вярна на действителността, ние виждаме черти на гениалност." Всичко това в художествената литература има отношение към метода на писателя: то служи за укрепване на реализма. Каравелов усвоява естетическата теория на руските революционери-демократи и не само горещо ще я пропагандира в своите критически статии, но и сам ще се стреми да я въплъти в художествените си творби.

Друга научна област, към която проявява жив интерес Каравелов и която оказва силно влияние върху израстването му като писател, е фолклористиката. В Русия по това време работят видни учени-фолклористи, които внасят в обществената мисъл и в литературата особена народнопоетическа романтика, тясно свързана и с едно дълбоко преклонение пред народа и народния гений, както и с демократически и народнически обществено-политически тенденции.

Още първите години на пребиваването си в Русия Каравелов посвещава на изучаването на народното творчество и на народния бит. Това е било занимание почти на всички български младежи в Москва. В статията си „Святки у болгар" („Страницы из книги страданий болгарского племени"), Каравелов пише: „Аз от детски години обичах да слушам приказки, разкази, песни, пословици и изобщо всичко, което се говори сред народа; много от това се е запазило в паметта ми, много след това ми се удаде да запиша от разказите на други." Част от своите фолклорни и етнографски бележки Каравелов издава в книгата си „Памятники народного быта болгар" (Москва, 1861), подготвена с помощта на И. Г. Прижов. Тази книга съдържа 3000 пословици и поговорки, народен дневник (с календар на обичаи, обреди, легенди, вярвания), народни имена, три приказки и речник на някои непознати за руския читател думи. Каравелов е подготвял и втора книга, която щяла да съдържа песни и обичаи, свързани с живота на българката. От ръкописа на тази книга не са останали никакви следи в запазения архив на писателя. Третата книга с български народни песни е била подготвена, но Каравелов не е успял да я издаде. В 1905 г. видният руски учен П. А. Лавров я издава в Москва. Събраните и издадени от Каравелов фолклорни материали отговарят на изискванията на съвременната нему наука и са важен етап в развитието на българската фолклористика. Целта на писателя обаче не е чисто научна.

Както подчертава в предговора, той ги издава, за да запознае русите с живота на техните родни братя българи.

Като научно и фолклорно съчинение „Памятники. . .“ представя важна стъпка в проучването на българския народен бит и фолклор. Видният руски учен А. А. Котляревски подчертава, че „трудът на българина Каравелов запълня един недостатък на славянската наука в Русия: недостатъка в положителни етнографски сведения за поезията, нравите и обичаите на българите“.

Работата на Каравелов над народното творчество го сближава още повече с народните естетически схващания, сближава го с народния поглед върху редица жизнени явления, с народната художествена изобразителна система и с народния език. Работата на писателя с фолклора го поставя в най-тясна връзка с народния живот, с мирогледа на народа, с неговата съдба и борба. Народното творчество му помага да си изгради реалистично отношение към действителността и да се доближи до руската и украинската литература. Макар и от по-късно време, ще цитираме Каравеловата висока оценка на народното творчество, която се е формирала още в Русия. „Народът пее своите народни песни, които са много по-поетични, много по-естествени, отколкото всичките измайсторени оди, химни и дитирамби. Сръбската народна поезия е живо цвете, което е било винаги по-добро от онова, което е измайсторено.“

Съвместната работа на Каравелов с И. Г. Прижов над подготовката на „Памятники народного быта болгар“ има не само научно, политическо, но и естетическо значение за израстването на писателя. Прижов е един от пламенните поклонници на Шевченко, познавал е добре съвременната украинска литература, като фолклорист изследва с голяма любов народното отношение към враговете и експлоататорите, остро разобличава тяхното бездушие, както и ограбването на народната беднота. Запазените документи за съвместната работа на Каравелов и Прижов и особено работата им над ръкописа, запазен в архива на Каравелов под заглавието „Чем можно помочь болгарам?“, говори много красноречиво за близостта на естетическите им разбирания. Очевидно, Прижов е помагал на младия българин не само да се ориентира във фолклористиката и в усвояването на руския език, но и да си изгради правилно отношение към руската и украинската литература, творчески да усвои традициите на реалистичното направление, неговия революционен и народностен дух.

По време на своето пребиваване в Русия Каравелов израства като писател. През 1860 г. на руски език се появява първият му разказ „Атаман болгарских разбойников“ („Войвода“), последван от „Неда“ (1861), „На чужд гроб без сълзи плачат“ (1866), „Българи от старо време“ (1867). Успоредно с белетристичните творби Каравелов публикува и някои литературни статии: „Библиография на съвременната българска литература“ (1861), „Българската литература и журналистика“ (1862), „Вук Стефанович Караджич“ (1867), „Из записок болгара“ („Из записките на един българин“) (1867) и др.

През 1863 г. Каравелов, макар и да не е завършил университета, се готви да се завърне в България, за да се отдаде на полезна за своя народ дейност. Но по неизвестни причини той остава в Москва до 1867 г., като се издържа от литературен труд. Освен споменатите по-горе публикации той пише без подпис кореспонденции по българските въпроси в редица руски вестници. Най-голямото дело на Каравелов в Русия обаче е издаването в

1868 г. в Москва на сборника от разкази и повести „Страницы из книги страданий болгарского племени", в който са поместени публикуваните преди това в печата негови художествени творби.

Речем ли да направим равносметка от престоя на Каравелов в Русия, на пръв план се налага засилването у него на любовта към българския народ; по-дълбоко вниква той в тежката участ на пъшкащите под политически гнет и нечовешка експлоатация народни низини. Неговото сърце, още от България изпълнено от съчувствие и вълнение пред народните страдания, сега се изпълва с вяра във възможностите да се избави народът от това тежко положение. Изградил се като един от най-просветените българи по това време, с енциклопедически знания, със светли идеали, с оформени прогресивни възгледи и съзрял талант на художник, Каравелов е готов да поеме своя път на верен син на народа си и пламенен борец за неговото освобождение.

През пролетта на 1867 г. Каравелов напуска Русия и заминава за Белград. Дали той идва тук само като кореспондент на руски вестници или патриотичното му сърце го води по-близо до българския народ, ние не можем с положителност да кажем. Но сигурно е, че неговото идване в Сърбия е във връзка с подема на революционната вълна в България по това време. Около Раковски отново се събира в Букурещ революционната емиграция. Той създава Върховно народно българско тайно гражданско началство, написва своя „Привременен закон за народните горски чети за 1867 г.", създава план за освобождението на България чрез общонародно въстание. Балканският полуостров кипи. В Белград се формира втората българска легия. Подготвят се четите на Панайот Хитов и Филип Тотьо, на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Когато Каравелов пристига в Сърбия, сръбското общество се раздира от остри противоречия. Вследствие на непълнотата и едностранчивостта на буржоазната революция не целият сръбски народ се освобождава и обединява в своя свободна държава, революционният преврат не довежда до пълно освобождение на селяните и до установяване на демократичен държавен строй. В Сърбия се създава полицейско-бюрократичен тираничен режим, който пречи на прогресивното развитие на страната. Исторически е необходимо да се доведе до край буржоазно-демократическата революция и да се освободи от турско иго и от австро-унгарска зависимост целият сръбски народ. Сръбската буржоазия заедно със стремежа да обедини всички сърби под скиптъра на княза прави опити да установи господство и над другите съседни балкански народи. Капитализмът придобива уродливи форми, които не способствуват за бързото развитие на производителните сили. Съществува жестока експлоатация на селската беднота, която се стреми към собствена земя и политическо освобождение. Тя е главният носител на революционните идеи, които намират своя най-ярък израз в делото на Светозар Маркович — ученик на руските революционни демократи, последователен философ-материалист и утопист-социалист.

През 60-те години сред сръбската младеж се заражда движение против полицейско-монархическия и бюрократичен режим, оформило се през 1866 г. под името Омладина. Това движение не е обединено от единно убеждение и еднакви цели. Още от създаването му в него се борят две направления — едно, което под формулата за „духовно обединение на сръбския народ" разбира разпространение на знания сред народа и осъществяване националното освобождение на всички сърби, и друго, което вижда прогреса в

пълното отърсване на народа от тиранията, в превръщането на организацията в политическа сила на самия народ. На всичките й събори прогресивните сили се стремят да въведат ясни демократически принципи в нейните цели и задачи. Най-ярко тези принципи са формулирани от Светозар Марковић, който застава начело на нейното радикално крило.

Още преди да дойде в Сърбия, Каравелов е бил запознат с положението в тази страна. В Пловдив той е чел няколко сръбски книги. Сигурно по време на пътуването с баща си из Западна България той ще е попадал на някои сръбски научни и художествени произведения, тъй като в Москва една от неговите първи публикации („Славене в Немско" в сп. „Братски труд") е посветена на положението на сърбите в Австрия. През 1867 г. във „Филологические записки" Каравелов печата голяма статия за Вук Караджич. Може да се предполага със сигурност, че той е бил осведомен и за политическото положение в Сърбия, и за нейното отношение към освободителното движение в България в началото на 1867 г.

Всичко това е способствувало Каравелов бързо да се ориентира в Белград. Скоро след пристигането си той се сближава с българската емиграция в Сърбия и Румъния, както и със сръбската Омладина.

Пристигнал тук формално като кореспондент на различни руски вестници и главно на в. „Голос", той бързо наглася цялата си дейност в унисон със събитията в България и Балканския полуостров. Не е запазена точна документация за съдържанието на изпращаните от него кореспонденции в руските вестници. Някои изследвачи приписват доста много статии по балканските проблеми, печатани в „Голос" и други руски вестници през 1867 г., на Каравелов.

Скоро след пристигането си в Белград Каравелов придобива голям авторитет сред сръбската интелигенция. Той се сближава с видните дейци на Омладинското движение Светозар Милетич, Владимир Йованович, Любомир Калевич, Алимпие Василевич, Джордже Влайкович, Стоян Сретковић, Милан Кујунджич и др., които работели като редактори на списания и вестници или били уважавани професори. Скоро в тази най-издигната среда Каравелов се налага със своята висока култура, писателско дарование и прогресивни възгледи, като придобива не само широка популярност, но и всеобщо признание и уважение.

Очевидно, първа грижа на младия патриот е била да се ориентира правилно по българските въпроси. Той се сближава с емиграцията и с българчетата ученици в Белград и скоро домът му става сборище на всички българи. Когато на 11 май 1867 г. белградските българи чествували празника на Кирил и Методий и отслужили панихида за братята Димитър и Константин Миладинови, пламенно слово произнесъл Л. Каравелов. През същия месец той пише писмо до хърватския общественик Людовик Гай и му препраща приветствие от „милиони български славяни", изпратено му от българския комитет в Букурещ по повод започналото движение за независимост на Хърватско. А през юни пише на проф. В. И. Ламански в Москва: „у нас се готви кървава сватба", и изпраща информация за подготовката на българите за въстание. Когато в Белград се формира втората българска легия, Каравелов е в най-тесен контакт с легионерите, между които се намира и Васил Левски. Очевидно, всичко това не се е харесвало на сръбското правителство, което, като разбрало, че българското въстание се развива самостоятелно, не само престанало да му съчувствува, но взело мерки то да не се осъществи.

Вероятно във връзка с това през м. октомври Каравелов съобщава в Москва, че го изгонват из Белград, като го обвиняват, че взел участие в българското въстание и писал прокламации към българите. Той пише, че ако го изгонят и от Австрия (където се готви да отиде), ще се премести във Влашко, но ще продължи започнатото дело. За съжаление не са се запазили повече данни за конкретното участие на Каравелов в българското освободително движение по това време. Но от горните признания, както и от някои статии, публикувани в сръбския печат през 1868 г. и следващите години, стават съвършено ясни позициите на Каравелов по основните въпроси на това движение.

В средата на 1867 г. той прави опити да получи разрешение от сръбското правителство да издава български вестник в Белград, но министърът на вътрешните работи не само му отказал, но, както пише в. „Застава" от 24. IX. 1867 г., полагал грижи да изгони „брата българин" от Белград. Списанието взема под своя защита Каравелов — „човек учен, честен и патриот".

Още през първата година на своя престой в Белград Каравелов заема особено място в сръбското обществено движение. Сближил се с Омладината, той внася в нея и в нейните културни прояви духа на руската обществена мисъл и литература от 60-те години, революционните пориви към едно ново обществено устройство, основано на братство между народите и свобода на личността.

През м. август 1867 г. Каравелов участвува заедно с Т. Запрянов, редактор на букурещкия български вестник „Народност", във Втория конгрес на Омладината в Белград. Тук широко се обсъжда въпросът за взаимопомощта на южнославянските народи в общата им революционна борба, за ролята и мястото на освободена Сърбия в тази борба. Особено страстно разисква конгресът проблема за свободата на жената и нейната роля в живота на обществото. Още тук Каравелов е наречен „брат Каравелов". Полицията грубо се намесва и разгонва конгреса при острите протести на цялата Омладина. Вътрешните идеологически противоречия в нея все още не са се изострили и не са се ясно очертали лагерите, затова не може с положителност да се каже на коя страна стои Каравелов. Светозар Маркович още не се е върнал от Русия и не е започнал своята публицистична и обществена дейност. Оценявайки обстановката в Сърбия след Втория конгрес на Омладината, Маркович пише по-късно: „Развитието на омладинската дейност след този момент като че ли се преустановява. Веднага, през същата година, се извършва убийството на княз Михаил. Противниците на Омладината се стараят с всички сили да ѝ наложат углавен процес в Сърбия или Унгария, като че ли тя е участвувала в това убийство. Ударът, предназначен за Омладината, не успява напълно да постигне целите си, но той отново я отклонява от главната ѝ задача... От този момент в нея пресеква оная жива струя, която е породила Омладината и която е била главната движуща сила в нейната дейност."[1]

Очевидно, тази усложнена обстановка е правела още по-труден живота на Каравелов в Белград и е допринасяла за суровите полицейски мерки срещу него. Както казахме, през есента на 1867 г. той вече е получил предупреждение да напусне Белград. При какви условия Каравелов се задържа през следващите месеци в сръбската столица, не е точно известно

[1] Св. Маркович, Перед съездом Омладины. Избранные сочинения. М., 1956, с. 206—207.

(предполага се, че се е укривал от полицията), но се знае, че през м. февруари той е изгонен от Сърбия и се установява в Нови Сад. По този повод в. „Застава“ (22. II. 1868) пише: „Преди няколко време съобщихме, че правителството в Белград преследва българския родолюбец Каравелов, който преди година пристигна в Белград, та между гостоприемните свои братя да разгърне книжовна работа. Нощес получихме телеграма, според която брат Каравелов е изпъден от Белград в отсамната страна. Един от най-съзнателните български родолюбци не може да живее в сръбската столица . . . За такова нещо сръбският народ трябва да се черви пред света!“

Още през есента на 1867 г. Каравелов се е почувствувал вече достатъчно ориентиран в сръбската литература и в сръбската действителност, та започва да се откликва с критически статии и художествени творби на редица литературни и обществени явления. В последните два броя за 1867 г. на в. „Србија“ започва да се печата голямата му статия „Сръбската литература“, а през март 1868 г. в сп. „Матица“ (Нови Сад) се появява повестта му „Је ли крива судбина?“, със сюжет от белградския живот. Очевидно, Нови Сад се е оказал по-благоприятен за творческото развитие на писателя, защото до средата на годината той публикува още няколко големи литературно-критически статии върху съвременната сръбска литература. След статията му за Райко Жинзифов през 1864 г. в сп. „Българска пчела“ тези публикации заемат най-съществено място в развитието на естетическата мисъл на Каравелов. В тях ученикът на руската реалистична школа повежда страстна борба срещу онези явления в сръбската съвременна литература, които й пречат да се приближи до народния живот, да отразява „духа и сърцето на сръбския народ“. Преценявайки творчеството на редица съвременни писатели, Каравелов идва до извода, че между литературата и народа е израснала „до небето китайска стена“, че главната задача на сръбската литература в този исторически момент е да помага за развитието на народа, да събужда „нови и живи мисли, разумен кръгозор и съзнателна човешка насока“. За пример на сръбските писатели той сочи творчеството на Шекспир, Гогол, Шилер, Шевченко, от чийто опит те трябва да се учат. Разгръщайки своята естетическа програма въз основа на конкретното разглеждане на отделни творби, Л. Каравелов успява да раздвижи дълбоко съзнанието на своите съвременници.

Най-ярко свидетелство за това е, че още в първите си литературни статии върху сръбската литература („Поезия и мислене“, „Как ни възпитаваха“) Светозар Марковић не само излага сходни мисли с Каравеловите, но дебело подчертава правилността на оценките на българския писател. Статиите на Каравелов се появяват в „Матица“ няколко месеца преди оценката на Марковић, който, констатирайки, че досега в сръбските списания не са печатани статии върху достиженията на съвременната наука, подчертава, че „едва през тази година се появи критиката на брата Каравелов, българина, който бичува цялото направление на нашата поезия“. Сам Светозар Марковић поставя статиите на Каравелов като начало на критиката на идеалистическото и романтическо отношение към живота. Те са начало и на борбата за развитието на критическия реализъм в сръбската литература.

За да се оцени по-добре значението на Л. Каравелов за развитието на сръбската реалистична литература, необходимо е да се хвърли бегъл поглед върху нейното състояние по това време. Светозар Марковић така оценява тази литература: „Нашата съвременна поезия е смесица от любовни изявления,

фантастични сцени, празни фрази и смешни глупости... Нашият обществен живот мирише на гнило, а поетите ни постоянно мечтаят, миришат рози, любуват се на зората, слушат славея или изпитват някаква особена тъга, тъга на сит човек, какъвто правдоподобно е характеризиран от брата Каравелов в „Матица"; а ако докоснат нашия живот, то избират само онова, което е „естетично", което задоволява нежния вкус на хубавите сестри, развалени от тях." Тази картина, очевидно, е нарисувана с революционно преувеличение на черните краски. Действително в областта на поезията по това време създават значителни произведения и Йован-Змай Йованович, и Джура Якшич, а в областта на белетристиката вече са се появили някои от повестите на Яков Игнятович, които сам Св. Маркович високо цени. Но животът на сръбския народ, общественото развитие са поставяли пред литературата нови естетически задачи и преди всичко необходимостта в центъра на нейното изображение да се появи „истинският човешки живот", та да се превърне в „най-надеждно средство за откриване на заболяването на обществения организъм и в същото време в могъщо оръжие за пропаганда на нови мисли в народните маси"[1].

Именно към тези въпроси насочва изискванията си по отношение на сръбската литература и Л. Каравелов, а с повестта си „Крива ли е съдбата?" прави сполучлив опит да изобрази сръбската действителност от такива именно естетически позиции.

Скоро обаче литературната и обществена дейност на Каравелов в Нови Сад е прекъсната. На 29 май 1868 г. в Белград е бил убит сръбският княз. Реакционните среди се опитали да използуват убийството, за да нанесат удар върху Омладината; били обвинени в съучастие в извършването на убийството Вл. Йованович и Л. Каравелов, които били арестувани и хвърлени в затвора. Цели осем месеца лежи във варадинската крепост и в пещенския затвор Л. Каравелов. Мъчителното следствие, терзанията, причинявани от невежествените тъмничари и полицейски чиновници обаче не сломяват волята му. В затвора той се отдава на сериозни размисли върху съдбата на своя народ, върху предстоящите задачи на неговата освободителна борба и написва няколко пламенни статии, които публикува наскоро след излизането си от затвора („Шта нам је нужно?" и „Браћо моја").

Когато на 4 януари 1869 г. Йованович и Каравелов били освободени като невинни, те биват посрещнати като „народни мъченици", които са страдали затуй, че „не се страхуват да излизат на юнашка борба там, гдето налагат интересите на свободата".

Вече на свобода, закаленият в затвора борец по-смело манифестира своите възгледи върху общественото развитие и по-специално върху единството на балканските народи в борбата им за свобода.

Заедно с политическите статии Каравелов продължава да пише и публикува повести на сръбски език: „Горка судбина", „Сока" и „Наказао је бог", в които изобразява черти от сръбската действителност. В средата на 1869 г. той е един от популярните писатели в Сърбия, който вниква в социалната същност на сръбското общество, остро критикува неговите недъзи и се стреми да намери път към тяхното преодоляване, изобразявайки правдиво развитието на новия човек.

Израснал значително като обществен деец и като писател, през м. май 1869 г. Каравелов се озовава в Букурещ — града, гдето по това време най-

[1] Срв. Св. Маркович, Собрани списи, 1960, т. I, с. 57—61.

ярко гори пламъкът на освободителната борба на българския народ. Преживял дванадесет години далеч от родната среда, той изведнъж се оказва в сложната обстановка на най-оживената и конкретна политическа борба на българската емиграция в един от изключително съдбовните моменти на национално-освободителното движение на българския народ. Още с първите си стъпки в Букурещ Каравелов попада във водовъртежа на острите противоречия на обществената борба. Подмамен от т. нар. „стари" да редактира нов вестник, щом пристига в румънската столица, той подготвя обявление-програма за новото издание. Неговата програма обаче бива преработена в духа на схващанията на българската русофилска търговска буржоазия и така публикувана. Когато вижда тази измама, Каравелов съобщава във в. „Народност": „Преди няколко време се издаде едно обявление на нов вестник — „Отечество", — в който е подписано и моето име. Аз истина улових са с едно букурещко дружество, което носи име „старите", да бъда редактор на този вестник, и написах на него програма според моя поглед върху българските работи и българските интереси въобще. . . Преди една неделя се върнах в Букурещ и какво намерих? — Моята програма изменена и преляна по калъпът на г. „Христа и компания". Аз никога не съм бил чуждо оръдие, никога не съм продавал своя народ и затова се отказвам от това обявление и известявам секи българин да не приписва гореречоното обявление мене." Този случай му помага да почувствува конкретно политиката и морала на българската емигрантска буржоазия и завинаги да издълбае пропаст между себе си и нея.

Какви намерения е имал Каравелов, когато се е съгласил първоначално да застане начело на в. „Отечество", не е известно. Може би, търсейки изход от временната криза в национално-освободителното движение след смъртта на Раковски, се е стремял да обедини емигрантските партии, без да разбира достатъчно ясно класовата им същност и непримиримост. Каквито и да са били подбудите обаче резултатът го довежда до дълбок конфликт с консервативните сили в българското общество и до най-тясно сближение с „младите".

Годините 1869—1870 са особено важни за национално-освободителното движение в България. Героичният подвиг на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа изчерпва революционните възможности на идеята да се завоюва освобождението само чрез въоръжено нахлуване отвън. От друга страна, политиката на компромис с поробителя и на сделки с чужди сили, изразявана чрез различни мемоари и съглашения, окончателно разобличава пред народа консерваторите и либералите като врагове на освободителното дело. Най-вярно в новата обстановка се ориентират тези обществени сили, които стоят най-близко до народните низини и чувствуват непосредствено техните стремежи. В челните редици на новите борци застава Васил Левски, който носи идеите и практиката на революционните сили вътре в страната.

След като добре се запознава със сръбското освободително движение, след като е установил връзки със задграничното руско революционно движение, водено от Херцен и Бакунин, след като през лятото на 1869 г. за известно време наново се озовава в Русия, поставен под най-строго наблюдение от руската полиция, Каравелов през есента на същата година се появява в центъра на революционната емиграция в Букурещ. Партията на „младите" се готви да създаде свой център, като използува формата на организирането на Българското книжовно дружество в Браила. Тя се стреми да превърне

неговото учредително събрание на пръв събор на младите революционни сили. Каравелов, като най-издигнат и вече оформен писател, с широка известност в Русия и Сърбия, застава в центъра на борбата за превръщане инициативата за създаване на научен и просветен център на българския народ в революционно дело на „младите". В тази борба той се сближава с Левски. Иоттук започва най-бляскавата дейност на Каравелов като обществен деец, публицист и писател. Всичко ценно, което досегашният му живот и опит са създали у него, сега той ще постави изцяло в услуга на народната революция. Талантът му избуява, развива се творческото му дръзновение, закипялата духовна енергия се превръща в постоянно горене за великото народно дело.

На 7 ноември 1869 г. Каравелов издава първия брой на вестник „Свобода" (преименуван през 1873 г. в „Независимост"), който създава епоха в българската журналистика. Скоро вестникът става орган на основания в Букурещ Български революционен централен комитет и започва да играе роля на главен идеен организатор на революционните сили в България. Л. Каравелов бива избран за председател на комитета.

В продължение на пет години — години на подем на революционното движение — Каравелов израства като най-крупна фигура на обществения и литературния живот на българския народ. Преминал сложен път на развитие, преживял колебания и увлечения, сега той застава твърдо на позициите на революционното дело на своя народ, отдавайки всичките си сили на непосредствената негова борба. В този период най-ярко се очертават многостранните му възможности да бъде едновременно войнствуващ журналист и публицист, дълбоко подготвен идеолог на революцията, страстен полемист и фейлетонист, талантлив белетрист и вещ литературен критик. Многоликият живот на народа и силният размах на борбата откликват у него в богата гама от творчески прояви.

Какви са основните идейни и естетически опорни пунктове в творческото израстване на Каравелов през този период? И тук гледищата и оценките на изследователите на Каравелов са различни. Едни смятат, че въз основа на славянофилското си възпитание Каравелов се сближава с революционно-демократическото направление в национално-освободителната борба, без да усвои основните му идейни и тактически схващания. По-голямата част от познавачите на тази епоха и на делото на нашия писател обаче поддържа мнението, че зародилите се още в Русия, обогатили се после в Сърбия революционно-демократически идеи естествено го довеждат до върха на революционната вълна на нашия народ. Тук не е необходимо да разглеждаме подробно този въпрос. Ще обърнем внимание само на някои факти, които сами по себе си говорят за идеологическите позиции на Каравелов.

Като член на революционния комитет Каравелов участвува в изработването на неговата програма. Дори преди окончателното й приемане той публикува брошура под название „Български глас" (1870), в която са изложени основните положения на бъдещата програма. Предполага се, че Каравелов е публикувал този проект и в руското емигрантско списание „Народное дело" в Женева.

Какви са основните идеи на програмата на БРЦК?

„1. Българският революционен централен комитет има за цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие. Формата на бъдещото българско управление ще бъде неопределена до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено. 2. За да бъде изпълнена тая

ГОДИНА I | Букурещъ, 7-й Ноемврии. 1869 г. | БРОЙ 1

Цѣната на вѣстника:
Въ Румъния за година с 20 франка;
За полгодина сжщата... 12 „
За Българско за год. 20 „
За Америка и Сърбия... 24 „
За Русия..... 30 „
Писма, донеси

СВОБОДА

ВѢСТНИКЪ ПОЛИТИЧЕСКИ И КНИЖЕВНИ

Излиза единъ пжть чрезъ недѣлята. — въ Вторникъ.

КЪМЪ ЧИТАТЕЛИТѢ.

Ние, румънските българе, живѣемъ на свобода заджжъ. Тукъ, дето сѣки човѣкъ е свободенъ дано да искаже своите идеи и свойте желания, и за това ние наричаме свойтъ вѣстникъ „Свобода.“

Цѣлта на „Свобода“ е да защищава българскитѣ интереси и да показва на българскиятъ народъ пжть, по който трѣба той да върви, за да може по-лесно да достигне до своето нравствено съвършенство и до своята политическа независимость. Освѣнъ това „Свобода“ ще употрѣби силите си сжщо да опознае българскиятъ народъ съ неговите слабости и обратно.

Освѣнъ политическитѣ статии „Свобода“ ще помѣстява:

1) Кореспонденции отъ България, Бесарабия, Сърбия, Австрия, Босна, Далмация и пр.;
2) новѣсти и разсказе изъ българскиятъ животъ;
3) статистически свѣдѣния за България;
4) критика и библиография;
5) исторически статии и пр.

„Свобода“ има за гаранция Николая Г. Поповича, който отговаря за предприятията на вѣстникъ.

Отъ редакцията.

БУКУРЕЩЪ, 6 Ноември.

Както е потрѣбенъ за земните животни воздухъ, а за рибите вода, така сжщо за човѣка е потрѣбна, най-напредъ отъ сичко, свобода. Безъ свобода човѣкъ не може да рѣче, че е човѣкъ, а полвина човѣкъ; безъ свобода човѣкъ не може да бѫде такъвъ какъвто го е саздала природата, слѣдователно не може да бѫде и щастливъ. За човѣка, който има човѣческа душа и сърце, ѕ сто пжти по-лесно е по-приятно да глаувъ и да врѣме, и да бѫде свободенъ, нежели да бѫде султанъ и да робува. Сжщо оние може да кѫсе че е човѣкъ който говори и мисли по своята воля: сжщо оние може да каже че живѣе на свѣтъ, който не трѣпи да види пжть собѣ си никакавъ деспотизмъ, никакавъ бичъ. Отъ свободата зависи почти сичко: безъ свобода нѣма ни животъ ни щастие — това е вѣрно както два и два = четири. Но човѣческото щастие зависи отъ просвѣщението, а просвѣщението — отъ материалното богатство. А материалното богатство? — отъ свободата. Кажете ви, може ли човѣкъ да бѫде щастливъ, когато неговото имание са плѣнява изъ рѫцете на други го; когато неговата жена и неговитѣ дъщери сѣки день могатъ да бѫдатъ увредени, обезчестени; и когато пжть неговиятъ умъ, пжть неговото знание вредятъ тонове и топове, които му недавать нищо говорѣ, нищо нѣщо, за да мисли както той иска, а по пжтя на неговите господари. Не е ли то за човѣка да остане безъ отечество, сиречъ оние, които родихи и приведе грабването на своите братия, по нищо видимъ за хижди лице са проявяватъ както въ Америка. И защо, — да тарпатъ любовь и напоената свобода.

Сичко що е свѣтло мило и потрѣбно за щастие человѣкъ то е сѫщо както потрѣбно и нужно и за цѣлъ народъ. Само оний народъ може да живѣе и да напрѣдва, който има свой исторически животъ и свои навыкания и вѣтрѣшна свобода, сир както има свой господарственна независимость и свое умственна независимость. Оний народъ който не сластавлява отдѣлно то потрѣбително тѣло, той сѣкога ще е подчиненъ, — дано и при най-либералното правление, — на нѣкакво си не видимо влияние на неутрализиящата и на господствующата національность и рѣдко не тѫрпи отъ това влияние умѣрбѣ за своята зарядность. Сѣки народъ, който нѣма свое умственна независимость, свое домашно развитие, свои народни идеи, който не произвожда нищо самостоятелно и не на ни подухтъ на присѣко, то той народъ, рано или късно, трѣба да са подчини на нѣкоиното національность, която е по-развита отъ него, а това подчинение го води къмъ положително осѫбление и пѫзание. Ето за какво сѣки народъ трѣба да има свое народно развитие, свой книжевность, свой животъ, съ е. з. свобода. Тѣмъ дека нѣма народенъ самостоятелен животъ, то тая народность не може да има блестящи бѫдащность, и трѣба или да са подчини на друга по-развита нация или да стои на настоящно състояние. Сѣки знае, че народното благосѫстояние зависи отъ народното просвѣщение, и колкото единъ народъ е по-образованъ, толкова той е и по-счастливъ. А може ли единъ народъ да бѫде просвѣщенъ, богатъ, счастливъ и образованъ когато на пжтя му стоятъ такива люде, които не желаятъ неговото счастие и добро, защото това счастие и добро е пагубно за тѣхните интереси! Могатъ ли турцитѣ да желаятъ българското возрождение, българското счастие и българското добро, когато блѣскавото возрождение е гробъ за Турската империя! Могатъ ли турците да са радватъ на нашето българско просвѣщение и напредъкъ, когато тие твърдо добре познаватъ, че сжщо сѣмитѣ необразованите народи са даватъ да са водятъ за носъ! Ако българете не бѣха образованы, то нелеха да тарпятъ да ги гонатъ такова какъвто са тарпятъ и да бѫдатъ тие образованы, то *за напредъ трѣба да бѫдатъ свободни*. Тие люде малко знаятъ турската идея

цел, позволява се всяко средство: печат, оръжие, огън, смърт и пр. 3. Ние българите желаеме да живеем с всичките наши съседи дружествено, а особено със сърбите и черногорците, които съчувствуват на нашите стремления, и с ромъните, с които аншата съдба е тясно свързана, и желаем да съставим с тях федерация из свободни земи. 4. Ние желаем, щото тая земя, която е населена с българи, да се управлява български, т. е. съобразно с нравите, обичаите и характера на българския народ; а ония земи, които са населени с ромъни, със сърби, с черногорци и с гърци, да се управляват съобразно с характера на ромънския, сръбския, черногорския и гръцкия народи. . . 7. Ние желаем за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; с една дума, свобода човеческа и затова желаеме такава също свобода и на нашите приятели и съседи. Ние не желаеме да владееме над другиго и затова не позволяваме да ни владеят и другите. 8. Ние причисляваме към числото на нашите врагове и противници и ония български изроди и чорбаджии, които пречат на народната ни цел, и ще ги преследваме навсякъде и всякога. . . 10. Ние не въставаме против турския народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и бранят. . ."

По своята същност застъпените идеи в тази програма имат революционно-демократически характер.

В своите вестници и с цялото си дело Каравелов непрестанно воюва за осъществяване на програмата на БРЦК. В сложната обстановка вътре в страната и вън от нея Каровелов обаче трябва да изразява бързи становища по много и разностранни въпроси. Затова в неговите статии не винаги могат да се откриват очакваните и известни вече от руските революционни демократи идеологически и политически принципи.

Още в първия брой на в. „Свобода" Каравелов пише: „Както е потребен за земните животни въздух, а за рибите вода, също за човека е потребна найнапред от всичко свобода." От свободата зависи материалното богатство, просвещението, човешкото щастие. Българският народ може да завоюва своята свобода само като отхвърли турската тиранична власт. Затова той е противник на всякакви илюзии за компромис с турската власт. „Ние сме убедени — пише Каравелов, — че никакви преобразования, никакви цивилизации, никакви Наполеонови кодекси не са в състояние да извадят турския народ из това блато, в което той днес се намира. . ." Народът сам трябва да завоюва своето пълно освобождение: „Да работиме сами и да се не надеяме на никого; да търсиме своето и да не искаме чуждото; да добием своята свобода сами и да не търсим милост от султана; да търсиме съвършена свобода, а не сянка от свобода."

Разграничил турския народ от турската феодална власт, Каравелов категорично застава и срещу всички онези български слосве, които притесняват и експлоатират народа. На първо място той смята, че трябва да се унищожат чорбаджиите, „които още повече притесняват народа, нежели турците". „Ние знаем — пише той, — че бегликчиите и интезапчиите и до днешния ден грабят народа съвсем безсъвестно и без никакво милосърдие. . . Старите бегликчии са били така също самодържавни деспоти, защото са си делили награбеното богатство с всесилните паши и защото са имали царски фермани да злоупотребяват със своята власт и да обогатяват върховните управители на държавата и с най-крайните средства." Най-ярко Каравелов е изразил класовата насоченост на народната борба с думите: „България ще бъде

спасена само тогава, когато турчинът, чорбаджията и владиката се окачат на една върба. Друго спасение няма."

Главното средство за освобождение Каравелов вижда в народната революция. „Революция, революция и революция е нашето спасение и повече нищо!" — пише той в „Свобода" през 1870 г. При това той непрекъснато внушава чрез вестниците си, че „свободата се не дава, а се взима".

Макар много често Каравелов да подкрепя черковната борба, да се бори с всички средства за народното просвещение и за разпространение на знания сред народа, през този период той поставя всички тези въпроси в подчинено положение на главната революционна задача. Крилатото негово четиристишие:

Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята.
Свободата не ше екзарх —
иска Караджата

най-ярко подчертава революционното верую на Каравелов в борбата му с просветителските илюзии на либералните среди по това време. В момент на масов революционен подем той пише в „Свобода": „Ние трябва по-напред да бъдеме свободни, па после да нареждаме в земята си свободни черкви и граждански управления"; „Барутът е сега по-потребен от мастилото, а пушката от книгата"; „По наше мнение всеки миролюбив път и всяка друга надежда освен ножът и топорът, са смешни, детински и отвратителни." Погрешно би било в тези думи да се съзира сляпа бунтарска авантюристичност. Революционността той вижда във всеобщия народен подем. За да изградим своето отечество, изтъква той, „нам трябват борци и книги, пушки и читалища, ножове и училища, попове и книжевни дружества" (в „Свобода", 1870, бр. 13).

Каравелов въздига народа като единствен фактор за своята историческа съдба след победата на революцията. В брошурата „Български глас" той пише: „. . .истинският суверен и истинският самодържец не може да бъде никой друг освен самият народ, който трябва да даде всичко на своята държава според волята си."

Горепосочените мисли на Л. Каравелов съставят ядрото на неговите идеологически позиции, въз основа на които се определят най-високите върхове на неговия революционен размах. Тези позиции дават своето благоприятно отражение върху неговия естетически идеал и върху художествената му дейност.

В обществените възгледи на Каравелов се съдържат и някои слаби елементи. Както вече бе подчертано, Каравелов изминава сложен път. Като личност и творец той също е един сложен интелект, формиран не само върху родна среда, но и въз основа на различни научни концепции, които не винаги във всички подробности дават възможност да се изгради у него стройна последователна научна система от възгледи и идеи. Несвързан непосредствено и тясно с народните маси, както са свързани В. Левски и Хр. Ботев, откъснат от родината си в продължение на дълги години, живял в един сравнително обособен кръг на интелигенцията, той не може винаги да обвърже своите мисли и стремежи с непосредствените двигатели на историческите събития. Затова в някои моменти той е склонен да призовава към бунт, без за това да има необходимите условия (напр. при арестуването на Левски в 1872 г.), друг път да изразява недостатъчна увереност в народната готовност за борба и особено да набляга върху необходимостта от народна про-

света (след 1875 г.). Недостатъчно ясна у него е икономическата оценка на състоянието на нашия народ, отгдето се появява несигурна социална диференциация на средните слоеве на буржоазията с нейните либерални колебания. Всичко това създава в известен смисъл противоречивост в идеологическите позиции на Каравелов, което го довежда до колебание в трудни моменти на революционната борба.

Такъв един момент се създава след обесването на В. Левски през 1873 г. и удара, който бива нанесен на вътрешната революционна организация. Една част от емиграцията се почувствувала изолирана, уплашила се от трудностите, не могла да намери път към бъдещия революционен подем на масите. Каравелов, който не е непосредствено свързан с народните низини, започва също да губи вяра в близката възможност народът да подеме отново борбата за освобождение. Той се чувствува уморен, разочарован. Преследванията го смущават. При това и здравето го тревожи. Не може да разбере напора, нетърпението и ентусиазма на по-младите, начело с Христо Ботев, дори и тогава, когато към него се отправят пламенни апели за продължаване на революционното дело: „. . . както и да е, а вие сте длъжни да продължите издаването на „Независимост“ и да не оставате народа ни именно в тия минути без явен защитителен орган. Трябва да ви кажа и това, че ако „Независимост“ и да се преследва от правителството твърде строго, но нейния глас се разнася от единия край до другия на нашето поробено отечество с баснословна скорост и произвежда радикални изцеления. Всяка ваша дума се приемала за факт; на всяко ваше разсъждение се дава велико значение; а всяко ваше желание става желание и на самия народ.“ Каравелов не може да разбере тези пламенни апели и спира издаването на „Независимост“. Той не може да преодолее появилите се тактически и лични разногласия в БРЦК и завършва оттеглянето си със следната декларация, публикувана в последния брой на „Независимост“ (2. X. 1874): „Братя българи! В продължението на последните пет години аз се борих за българските интереси енергично и оставям публицистическото поле с чиста съвест и със спокойно сърце. С една дума, аз заплатих вече своя дълг на отечеството си. Работил ли съм добросъвестно, прави ли са биле моите идеи и полезна ли е била моята програма — това ще реши времето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия. Моля се на ония мои съотечественици, които съм нападал право или косвено във вестника си напразно, да ме простят. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност.“ Дълбока мъка, сподавено разочарование, скрита обида, понижено самочувствие лъха от това обръщение. Хр. Ботев в новия орган на БРЦК в. „Знаме“ не един път ще подхваща критика по повод изложените в него мисли. Но направил един път крачка на отстъпление, Каравелов не може да възвърне своето революционно самочувствие и постепенно се отделя от практическата и идеологическата дейност на революционните сили. В началото на 1875 г. той започва да издава сп. „Знание“. Главната негова задача е да пропагандира научни знания. То продължава литературно-критическата линия на „Свобода“ и „Независимост“, но стои настрана от практическите политически задачи. От списанието продължава да лъха материалистическият дух на младия Каравелов, революционно-демократическият му естетически идеал се въплъщава както в многобройните литературно-критически статии, така и в новите му художествени творби. Вижда се, че Каравелов не е изменил на своя народ, не е минал на

страната на неговите врагове, но стои някак настрани от бурния кипеж на борбата, която с огромен размах и сила народните низини под ръководството на новия централен революционен комитет водят и насочват към нейната най-висока точка — Априлското въстание през 1876 г.

Каравелов посреща възторжено освобождението на България и веднага се завръща в своята родина. Прави опит да издава руско-български вестник, а след това — само български, но среща противодействие от руската администрация. Успява да пренесе своята печатница в България и да издаде няколко броя от сп. „Знание". Но коварната туберкулоза съвсем скоро събаря неуморния труженик — на 21 януари 1879 г. Каравелов умира.

Годините, които Каравелов прекарва в Румъния, са най-творческият период в писателското му поприще. Огромната политическа активност стимулира развитието на таланта на писателя. Неговата публицистика, обхванала многостранно живота на народа, създава образци на журналистическите жанрове в българския печат.

Пишейки между две уводни статии стихотворения с цел не само да запълни колоните на вестника с разнообразен материал, но и за да събуди в народната душа трепетни предчувствия за революционната буря, Каравелов обогатява нашата поезия с нови художествени образи и звучения.

Белетристичният му талант се насочва към богатите прояви на съвременния живот, за да ги осмисли в правдиви образи. През този период Каравелов написва повестите „Хаджи Ничо", „Маминото детенце", „Извънреден родолюбец", „Прогресист", „Богатият сиромах", незавършената повест „Децата не приличат на бащите си" и др., както и драмата „Хаджи Димитър Ясенов." Освен това той преработва и издава на български и сръбски език голяма част от написаните в Русия повести.

Каравелов издига на висота един нов жанр в нашата литература — фейлетона. Поддържайки редовно във вестниците си рубриката „Знаеш ли ти кои сме?", той дава не само началната форма на този жанр, но създава негови образци, наситени с ярък граждански патос и сурова сатирична присъда над много от отрицателните явления на неговата съвременност.

С литературно-критическата си дейност воюва за установяване на здрав реалистичен подход към литературата и живота, разобличава слабите и ненужни литературни творби с цел да създаде висок художествен вкус у читателя и да разтвори сърцето му за големите художествени ценности на нашата и световната литература. Л. Каравелов пропагандира сред нашия народ произведенията на руската, немската, френската и други литератури. Сам той е един от първите преводачи на български език на произведенията на украинските писатели Т. Г. Шевченко и Марко Вовчок, на басни от Крилов и др.

Наред с литературната си дейност Каравелов развива и голяма активност за разпространяване на научни знания сред народа. В основаната от него „Детска библиотека" (1872) той превежда и публикува книгите „История на небето и земята", „За въздуха и за неговото влияние върху животните и растенията" и „За топлината и за светлината, или що е живот". А в библиотеката „Разкази за старовременните хора" издава през 1873 г. пет книги: „За старите индийци и египтяни", „За старите финикияни, асиряни и перси", „За старите гърци", „За старите римляни" и „За старите евреи и китайци". Анонимно издава и книгата „Кирил и Методий български просветители" (1875), в която наред с възхвала на великото дело на Солунските братя из-

лага свои възгледи по редица важни моменти от българската история. Все във връзка с миналото на българския народ и на неговата книжнина в 1875 г. той издава научния сборник „Сокол", съставен от изследвания и образци из старата българска литература.

Цялото това многообразно творчество Каравелов осъществява в един кратък период от време. Той не твори, а гори в обществения кипеж на своето време и произведенията му са ярки искри, които осветляват устремите на епохата към нови висини.

Каравелов умира едва на 45 години — време, когато се разгръщат творческите сили на човека и расте неговата мъдрост. Но въпреки това той оставя на своя народ такова огромно обществено и писателско дело, което го поставя сред най-светлите имена на нашата национална култура.

*

Както вече бе казано, Каравелов се оформя като писател в Русия и първите си художествени произведения публикува на руски език в руския периодичен печат от 1860 до 1867 г. Този факт съдържа нещо изключително в себе си. Един младеж без особено специално образование и художествена школовка попада в издигнатото руско московско общество, в атмосферата на забележителния подем на руската литература и само след тригодишен контакт с това общество съумява да създаде на руски език значителни творби. След разказа „Атаман болгарских разбойников" (по-късно преведен на български език и публикуван под заглавие „Войвода") Каравелов създава нови разкази, за да стигне в 1867 г. до своето най-вълнуващо произведение „Българи от старо време", публикувано в сп. „Отечественные записки". През следващата година той издава и първата си книга разкази и повести под заглавие „Страницы из книги страданий болгарского племени" със следното посвещение; „Эти слабые очерки быта несчастной моей родины писаны мною на Руси — и теперь я братски посвящаю их тем русским людям, сердцу которых близко великое дело славянской свободы. . . Любен Каравелов 1867." В книгата са поместени: „Турецкий паша. Записки болгарской монахини", „Болгары старого времени", „Божко", „Атаман болгарских разбойников". „Слава", „На чужой могиле без слез плачут", „Бедное семейство", „Дончо. Рассказ болгарского атамана", „Неда. Рассказ моей бабушки". В същата книга Каравелов публикува част от своите пътни бележки из България — „Из записок болгара", както и две статии — „Святки у болгар" и „Вук Стефанович Караджич (биографический очерк)". С тази книга Каравелов се представя като оформен писател, със своя физиономия, със свой поглед върху важни страни от българската съвременна действителност, със своя оценка на освободителната борба на народа, с богато виждане на разнообразните жизнени явления из бита и душевността на своя съвременник, със свой стил на разказвач. По-късно, когато се заселва в Букурещ, той превежда и преработва всички тези творби — факт, който ясно говори, че писателят дълго живее с естетическите проблеми, отразени в тях, и че непрестанно търси възможност да упражнява въздействие върху читателите. При превеждането Каравелов творчески обогатява творбите си с оглед те да се свържат потясно с българската действителност и да въздействуват по-целенасочено върху българския читател.

Л. Каравелов се създава като белетрист, учейки се главно от руската художествена литература, тъй като още не съществува родна традиция. Българската белетристика още не е успяла да натрупа опит. „Нещастна фамилия“ на В. Друмев се появява едва в 1860 г., а „Изгубена Станка“ на Блъсков още по-късно. Обогатен с големи впечатления от живота на своя народ, със солидна оценка на историческото минало и настоящето на родината си, той е могъл въз основа на усвоените огромни достижения на руската и украинската литература да си създаде и адекватни художествени форми за превъплъщаване на вълнуващите го проблеми. Така още с първите си разкази Каравелов създава нещо ново, което преди него не съществува в литературата, което я обогатява с нови образи и картини. И преди него в „Горски пътник“ Раковски прави опит да пресъздаде епичната борба на народните синове против турското иго, да разкрие картината на непоносимите страдания от османското угнетяване. Но Каравелов навлиза с нова художествена оценка и с нови изобразителни средства в драматичния конфликт на епохата и затова успява с голяма убедителност да нарисува революционните стремежи на народните низини, нечовешките им страдания под гнета на поробителя, картините на героичната съпротива, да създаде живи и вълнуващи образи на цяла галерия от мъченици и борци за народна свобода.

СТРАНИЦЫ
ИЗЪ
КНИГИ СТРАДАНІЙ
БОЛГАРСКАГО ПЛЕМЕНИ.
ПОВѢСТИ И РАЗСКАЗЫ
ЛЮБЕНА КАРАВЕЛОВА.
МОСКВА.
1878.

Заглавната страница на „Страницы из книги страданий болгарского племени“, второ издание, 1878 г.

Каравелов непрекъснато се развива и обогатява като писател-белетрист. Някога Б. Пенев писа, че „Каравеловите разкази, издадени на руски език, в художествено отношение, особено по стил, стоят по-високо от онези негови разкази, които по-късно излизат на български език. . .“ Тази оценка Пенев прави въз основа на схващането си, че „публицистичният елемент“ в позестите на Каравелов намалява тяхната художественост. В липсата на

публицистичност той вижда „повече вкус", повече „художественост" в повестите и разказите на Каравелов.[1] Тази насока в оценяването на литературното творчество на писателя в същност бе дадена още от Константин Величков през 90-те години на миналия век[2] и поддържана от всички литературоведи, които се стремят да омаловажат революционното жило на Каравеловото литературно дело, да притъпят неговата сатира, насочена срещу консервативните сили в обществото.

В същност още с първите си разкази на руски език Каравелов се явява като остър художник с ярка публицистична насоченост. Още тук се очертават характерните особености на белетристиката му, които се развиват в една или друга насока и в по-сетнешното му творчество, тясно свързани с различните етапи на обществената борба и задачите, които сам авторът си поставя с публикуването на художествената творба. Заедно с това расте и се развива художественото майсторство на писателя, по-дълбокото му вникване в жизнените явления, по-голямото му умение да изобразява социалната и човешка същност на героите, по-ярко и конкретно да насочва вниманието си върху типичната атмосфера, в която се ражда и развива поведението на героя.

Първите белетристични творби на Каравелов са посветени на тежкото и нелоносимо положение на българския народ под гнета на турските паши и бейове. Писателят обръща погледа си преди всичко към положението на селяните, които търпят ужасни беззакония и произволи, чиито домове непрекъснато са разорявани, непокорните мъже избивани и прокудвани, жените подлагани на унизителни поругания, отвличани и поробвани, децата избивани или отвеждани в робство, продавани на тържища, потурчвани и превръщани във врагове на своя народ. Изцяло на тази тема са посветени разказите „Турски паша", „Неда", „Сирото семейство". В печалните разкази за съдбата на българската девойка Найда, отвлечена от турците, продадена на цариградския пазар като робиня, преживяла ужасите на турските харем и поквара („Турски паша"), в трогателните възпоменания на бабата-разказвачка („Неда") за чудовищните изнасилвания и зверства на делибашите (редовна турска войска) Каравелов съумява да разкрие покъртителни картини от живота на обикновения човек, подложен на нечовешки злодейства, гаври и мъчения. Българинът няма права нито над своя дом, нито над своя имот. Нищо не гарантира неговия живот, чест, достойнство. Той е длъжен да предоставя на всевластните си господари своето имущество, своя живот, живота на своята жена и деца; да се превръща на безропотно животно, с което господарят може да се отнася по най-зверски начин. Всяко неподчинение на капризите довежда до чудовищни жестокости и ужасни изстъпления: измъчвания и гнусни гаври, одиране на кожата, набиване на кол, нарязване на парчета. Тези картини внушават чувство на дълбоко възмущение, гняв, погнуса към поробителя и налагат извода, че само унижощаването на турското робство може да донесе живот на българския народ, да осигури неговия мирен труд и лично щастие.

С голяма топлота и любов още в тези първи свои творби писателят е нарисувал вълнуващи по своята простота картини на мирния труд и на семейния бит на българския селянин, привързаността му към труда и семей-

[1] История на новата българска литература, т. IV, ч. II, стр. 1369—1370.
[2] Денница, год. I, 1890, кн. 1, 3—5.

ството, чистотата на отношенията между мъжа и жената, възхвалил е красотата на народните обичаи, песните и накитите на българската жена. Всичко това народът е съумял да запази през вековете като свое най-скъпо достояние. В него се е съхранил непокътнат народностният дух и самобитността му. Такива картини Каравелов е нарисувал и в разказите „Войвода", „Дончо", „Сирото семейство", „На чужди гроб без сълзи плачат". Въпреки непосилните страдания, народният дух живее, не се пречупват крилата на надеждите, на героичната съпротива. В образа на Неда е показан непоколебимият дух на народа, който и в най-тежките изпитания държи чисто своето народностно съзнание и се разплаща с жестоките тирани. Този дух се предава от поколение на поколение като най-свето заклинание и с огромна непреодолима сила предизвиква героичната съпротива и революционния стремеж на народните низини.

От тази атмосфера се ражда и героиката на епохата, намерила израз в редица разкази и повести на Каравелов. Най-ярката изява на тази героика са образите на народните хайдути. Продължавайки създаденото от Раковски в „Горски пътник", Каравелов рисува редица образи на народни закрилници и борци: Дончо, Добра, Стоян (разказите „Войвода" и „Дончо"). Това са смели и непреклонни селяни, претърпели тежки изпитания, но намерили път към дълбоко осмислен живот в борбата срещу народните притеснители. Това са положителни образи на борци, чиито черти писателят успява да покаже непосредствено в естествената им семейна и обществена среда.

Най-дълбоко обаче Каравелов успява да надникне в жизнените явления и да постигне голямо художествено обобщение на българската действителност в повестта „Българи от старо време". Може би затова , че тя се е родила от яркия спомен за родния град Копривщица, че в нея големите непосредствени възприятия и художествени обобщения на действителния живот са се обагряли от една дълбока носталгия и любов към онова, което е оформяло най-съкровените мисли и представи на писателя в неговото детство, в тази повест той загребва из най-големите дълбини на народния живот и най-ярко рисува типичните му черти. Тук социалната углъбеност на писателя му дава възможност да създаде по-широко платно на обществените отношения, да стигне до детайлите на индивидуалния образ и психологическата му характеристика. При сюжетното изграждане на повестта вече не външното описание и поведението на разказвача служи за преценка и естетическа характеристика на героя, а типичните му черти се излъчват от неговото отношение към обкръжаващата го действителност и от сблъсъка му с други герои в сюжетните ситуации. Затова и описанията на природата и на обстановката придобиват характер на лирически отстъпления.

Израстването на Каравелов като писател не може да се разбере, ако не се проследи развитието му като разказвач, като майстор-художник, който, виждайки правдиво явленията в живота, намира съответна възможност за художествената им интерпретация и претворяване.

Преди Каравелов в България няма значителна белетристична традиция, неговото израстване като художник е свързано тясно с руската и украинската литература. И все пак това твърдение носи условен характер, ако не се вникне в същността на творчеството му.

Първите повести и разкази на Каравелов са свързани неразривно с народните приказки, предания и легенди. Те носят не само тяхната образна система и героика, но и техния народностен и революционен дух. И досега

в Копривщица могат да се чуят легендите за Дончо Ватаха, разказите за неговите подвизи. А образите на Детелина и Стоян са близки до хайдушкия епос. И по начин на изграждане на разказа, и по начин на характеризиране на образа, и по същината на неговите героични черти Каравелов следва народната легенда, народния разказ, хайдушкия епос. Разбира се, следва го, но не го повтаря, а творчески го използува, за да създаде нещо съвършено ново, което превръща народния разказен елемент в белетристика. Народният разказвателен елемент придава особена близост на Каравеловите повести до народната душа, до бита и душевността на широките народни маси. Характерно за повествованието почти на всички повести и разкази, издадени в Русия, е, че то се води не от името на писателя, а от името на определено лице-разказвач, което се стреми обективно да предаде събитията, лицата и картините. Този елемент обаче има своите художествени основи не само в народното творчество. Главният негов източник Каравелов е намерил в руската (Гогол) и особено в украинската белетристика (Марко Вовчок), където тъкмо в това отношение съществуват дълга традиция и ярки художествени завоевания.

Дълбоко свързан с живота на своя народ, опознал неговия бит и стремежи още в България, развил у себе си богата култура и знания за етнографията и фолклора на българския народ, свързал се с революционните стремежи на Раковски, Каравелов е естетически подготвен да се сближи с творци като Гогол, Марко Вовчок и Шевченко. Още повече че в неговото идейно израстване съдбата на украинския народ и украинската култура играят особено голяма роля. Дълбоките връзки на писателя с руската и украинската литература имат важно значение за формирането на неговия реалистичен метод.

В българската литература реализмът не възниква изведнъж и не изведнъж се появяват ярки художествени реалистични произведения. Роден от обективните условия на живота, които изискват от писателя активно да се вмесва в историческия процес чрез дълбокото проникване и изобразяване на жизнените явления в своята съвременност, реалистическият метод помага на писателя да търси прекрасното в самия живот, в опознаването на същността на явленията, в разкриването на онези техни черти, които ги правят непосредствено естетически възприемливи. Писателят-реалист е обществено активна личност, която се стреми с всичките си сили към разгадаване тайните на заобикалящите го събития и факти, към оценка на тяхната стойност за живота на обществото и на човека. Характерно за европейския реализъм е, че той се разцъфтява особено ярко тогава, когато творчеството на писателя става естетически израз на големите революционни преобразования, когато високите изисквания на твореца за правдиво отношение към живота се сливат с мощния подем на народните низини през XIX в.

В зависимост от таланта на писателя, от неговия художествен опит, от литературната традиция, от гражданското му съзнание, от естетическите му и обществени идеали, от непосредствената му връзка с живота той повече или по-малко дълбоко навлиза в жизнения драматичен конфликт, по-многостранно и по-сложно отразява неговите черти в ярки образи. Затова реалистическото отразяване на действителността има една особено отличителна черта: народността. Като истинско познание на действител-

ността реалистичното изкуство по своята същност и обективна цел има пряко отношение и дълбока историческа връзка със съдбата на народа.

Каравелов още в Русия усвоява естетическата теория на руските революционни демократи, която го довежда естествено до реализма. Но естетическата теория сама по себе си не може да създаде художника. Тя само способствува да се разгръща талантът му, дръзновението му, по-дълбоко да навлиза погледът му в живота, по-свободен да се чувствува в творческите превъплъщения. Затова зараждането на реализма и неговото развитие трябва да търсим в самите произведения на Каравелов, в начина на отразяването на жизнените явления, в системата на художествените му образи.

Още с първия си разказ „Атаман" („Войвода") Каравелов загребва типични черти от съвременната робска действителност. Той рисува непоносимата атмосфера на робството, пълното беззаконие и произвол на турчина-поробител, мирния труд на народа, щастието му в труда и семейството, живото национално чувство и героичната борба срещу народните врагове. Той съумява да изобрази тази историческа правда чрез сравнително ярки образи, като хайдутина Стоян и неговата съдба, Първан, Продан и Латинка и техните взаимни отношения, както и семейната им среда, представителя на турската феодална власт Хасан, чрез редицата картини на труда и бита на героите, на природата и пр. Основната композиционна завръзка на разказа е съвършено проста: хайдушкият войвода разказва за съдбата на своето семейство. В неговия разказ постепенно се изгражда цялата картина на действието, взаимоотношенията между героите, разговорите им, стълкновенията между тях и техните характери. Каравелов съумява чрез този разказ да създаде сравнително индивидуализирани образи, да мотивира техните характерни особености, психологически състояния, съответствуващи на социалната им същност, да създаде художествени типове. Тези образи обобщават историческата действителност, обвързани са с условията на живота, тяхното поведение произтича от конкретните обстоятелства, в които те живеят и се развиват.

Образът на Стоян носи белези от онази част на българското селячество, която е готова да излезе на открита, смела и непримирима борба против турската тиранична власт. В неговия образ са въплътени идеалните черти на българския хайдутин от средата на XIX в. Този образ има много общи черти с героите-хайдути от „Горски пътник" на Г. С. Раковски. Той е смел, непримирим към врага, последователен в омразата си към него, неизменно верен на своя народ, готов да отдаде живота си за неговата свобода. Това е първият положителен герой в българската белетристика.

Робската действителност Каравелов изобразява в значително сложна сюжетна ситуация, от която се мотивират и различните характери и типичните черти на героите. Първан например също е с будно национално съзнание, изявява своята национална гордост и безстрашие пред врага. Но в поведението си към заобикалящата го действителност той се ръководи от една погрешна вяра в някаква абстрактна, вечна справедливост, която го довежда до известни илюзии за възможно подобряване на положението на народа чрез реформиране на турската феодална държава. Грубият живот обаче жестоко потъпква неговите илюзии: чрез лъжесвидетелство той е окачен на бесилката и загива, без да може да допринесе нещо за по-

добряване своята участ и участта на народа. Чрез правдивия образ на този верен на своите разбирания и национално достойнство българин, който героично отстоява пред турския съд народните права, Каравелов иска да убеди читателя в безсмислието на турските реформи. Практически обаче, вместо да помага на своя народ, Първан подпомага поробителя по-умело и твърдо да закрепя своето господство, подготвя и своята безрезултатна гибел.

Продан и Латинка — тези образи из обикновения живот на българския селянин, олицетворяващи трудолюбието, патриархалния бит, чистите семейни отношения, семейното щастие на младите, които свиват гнездо под светлите пориви на любовта, народностната традиция — живеят с мисълта за своето лично щастие, не виждат народния враг, а само врага на личното си щастие. Затова те са напълно безпомощни пред жестокостта на поробителя и неговите капризи, не бранят своето щастие в единство с останалите нещастни свои братя, не намират сили в себе си да предотвратят нещастието. Много лесно и безпрепятствено те стават жертва на насилника.

Индивидуализиран е и образът на Хасан — самоволния, зъл, безпощаден, необуздан представител на поробителя, за когото самият факт, че е „османлия", означава господство над всичко, което го обкръжава.

Всички тези образи писателят е взел от самия живот, на който е гледал с трезви очи, техните характери и поведение се изграждат въз основа на взаимоотношенията им в живота, те са мотивирани от условията, в които живеят и се проявяват. Те носят социалните и исторически особености на определени обществени групи именно чрез проявлението на своите индивидуални отношения и връзки. Цялото обществено развитие, задачите на революционните преобразования в българското общество, естествено, са подтиквали Каравелов към такъв тип художествено изобразяване, за да може да отговори на порасналите интереси на читателя към собствената му съдба.

Безспорно, тук най-важният въпрос, на който трябва да се отговори, е как е постигнал Каравелов това. Вече казахме — следвайки традицията на народните разкази и учейки се, усвоявайки опита на руската и украинската литература.

Главната естетическа задача, която Каравелов си поставя — да изобрази „бита на нещастната своя родина" — неминуемо е изисквала да се придържа към действителността, да внушава непрекъснато на читателя, че всичко, което той разказва, е вярно, е точно такова, каквото той го изобразява. Това поражда необходимостта всички страни на действителността да се изграждат по пътя на типизацията, на детайлното проучване на явленията и личността, на изобразяването не на духа на времето, а на реалните факти, които съставят картините и героите, на типичните обстоятелства, които ги заставят да действуват. И във „Войвода", макар и в зачатъчна форма, всичко това се проявява като начало на реалистическо виждане и отразяване на действителността.

Как съумява да постигне успехи в това направление Каравелов? Преди всичко основно значение тук има познаването на живота. Но и системата на изграждане на образите допринася за това. Както във „Войвода", така и в следващите разкази Каравелов води разказа от друго лице. Въвеждането на разказвач е един от изобразителните похвати, който внушава непосредственост и достоверност на изобразяваното. Войводата Стоян, който

разказва за своите преживявания, за трагичната история на Продан, Латинка и Първан, за живота на българския селянин, придава на образите конкретност. Този маниер придава обективен характер на разказа.

Описанието на някои характерни моменти от бита също е признак на появата на реализъм у Каравелов. Много често той се отклонява от фабулното развитие и описва обстановката, външния образ на героя, традиционни ритуали и пр. Тук писателят е верен до натурализъм на действителността, рисува своя обект като учен-етнограф, като изследвач. Такава е например третата глава на „Войвода", гдето се описва сватбата на Латинка, венчалната ѝ премяна, накитите на стаята, самата сватбена церемония. Това също е обикнат похват на изобразяване у Гогол и Марко Вовчок.

Портретната характеристика на отделните герои, макар и доста схематизирана, е също изградена по принципите на реалистичното изображение.

Заедно с тези елементи на първоначален реализъм обаче във „Войвода" има много едностранчивост и идеализация, които не са присъщи на реалистичното изображение, които свидетелствуват за сложния път, по който писателят върви към реализма. Героическата възхвала на отделни черти на личността на Стоян, на Продан и Латинка или на Първан, на техните добродетели, които не се открояват въз основа на постъпките им, на отношенията помежду им и към окръжаващата ги действителност, а се изразяват декларативно, явно свидетелствува за елементи на сантиментализъм. Също така нито един от героите не се саморазвива в типичните обстоятелства на окръжаващите го условия, а е нарисуван като готов образ, носител на определени добродетели, обладаващ идеално поведение, или пък морално пропаднал (Хасан). Макар да се изобразяват остри и непримирими противоречия, образите се изграждат еднопланово. Затова в разказа на много места има и реторичност (смъртта на Латинка и Продан, срещата на Първан и Хасан) и приповдигнато описание на природата (гл. V), често изказване на мисли и оценки на самия автор чрез устата на героите. Всичко това напомня за романтизма.

Но безспорно е, че началната стъпка на Каравелов е насочена към реализма.

И в останалите повести и разкази на Каравелов, издадени в сборника „Страницы из книги страданий болгарского племени", се срещат такива елементи на различни типове на художествено обобщение. Но близостта до живота държи писателя в обсега на реалистичното виждане на действителността, спомага то да укрепва у него заедно с майсторството. Така например в „Неда" чрез разказа на очевидката на нечовешките изстъпления на делибашиите (бабата-разказвачка) се внушава пълната достоверност на разказа. Това, че самата разказвачка е човек от народа, една от героините на тежките изпитания, които са предмет на изображение, придава на правдивостта дълбоко реалистичен тон. Същото може да се види и в разказите „Сирото семейство", „Божко", „Дончо" и др. Този разказвач из народа засилва народностния характер на произведението, изразява демократическите позиции и възгледи по отношение на рисуваните страни от живота, насочва вниманието на читателя върху въпроси, чието разрешение чака самият народ. Фактът, че разказвачът е сам участник в разрешаването на драматичните конфликти в произведението и сам изразява житейската правда, прави оценки и изводи от опита на социалната среда, придава на образа му особено активна естетическа роля. Често пъти той изразява пряко

естетическия, етическия или идейния замисъл на творбата. Той внася в разказа и реалистичен езиков елемент: разговорната народна реч, словото на обикновения човек от народа. Това позволява изложението да се приближава до мисловността на обикновения човек.

В първите повести на Каравелов обаче все още се чувствува търсещият и установяващ се писател, който не може да се добере до силно внушаване на обективността на изобразяваните картини, който непрекъснато се отклонява ту в открита морализация и проповед, ту сам прави изводи и характеристики на героите си. Всичко това придава на художествеността на творбите известна примитивност. Писателят не се извисява над описваните явления, естетическото въздействие не идва от дълбочината на проникването в характерите и богатството на явлението, а главно от преценката на автора. Тази преценка е все още елементарна, стои на нивото на една примитивна битова картина, без да се извежда из различните багри на човешката душевност. Затова тези първи разкази и повести на Каравелов въздействуват повече с ефекта на самото събитие, с патриотичния и революционен патос, който изразява духа на епохата, отколкото със своята художествена извисеност.

Едва с повестта си „На чужд гроб без сълзи плачат" и особено с „Българи от старо време" писателят се домогва до художествени обобщения, които очертават неговия метод като едно ново художествено откритие в българската литература.

И в тези творби Каравелов следва онова отношение към живота, което вече изтъкнахме при първите му повести: той търси да обясни тежката участ на народа, да разгърне пред читателя правдивата картина на действителността, да надникне в противоречията между народа и неговите потисници, да разкрие социалните корени на житейските конфликти, да посочи прекрасното у представителите на трудовите хора, да възвеличи героиката на съпротивата срещу чорбаджийството и националния поробител, да внуши надежда и вяра в освобождението. Тук обаче всичко това е значително по-ясно и по-художествено обосновано, по-добре нарисувано. Защото е укрепнал художникът Каравелов, методът на изобразяване значително се е усъвършенствувал.

Критическата оценка на действителността в повестта „На чужд гроб без сълзи плачат" обхваща от повече страни живота. Преди всичко тук на пръв план излиза със своите типични особености селската беднота. В образа на Танчо Галина, на жена му Дона се появяват онези положителни герои из самата глъбина на народа, които стават двигатели на историята със своята непосредственост и непримирмост, със своето естествено положение в обществото. Те не са готови изградени личности, характери с потенциален героизъм, а обикновени хора, които се развиват в сложната житейска обстановка, действуват съобразно обществените стълкновения, оформят своите черти въз основа на участието си в конфликтите на живота. С това Танчо се отличава от Стоян („Войвода") и Дончо („Дончо").

Танчо Галина е обикновен бедняк, който едва смогва да прехрани семейството си. Той и жена му денем и нощем работят на чорбаджиите и въпреки това гладуват. Безупречно честни и трудолюбиви, примирени със съдбата си, те нямат други стремежи, освен да осигурят хляба на децата си, да съществуват мирно и щастливо в своето ежедневие. Но животът е така устроен, че сиромахът не може мирно да живее, не може да добрува,

не може даже да съществува. Дона гледа на своите гладни деца, върти вретеното и се моли: „Господи, не оставяй дечицата ми да погинат от глад, смили се над нази! Ние сме сиромаси, ала сме честни: свое нямаме, а чуждото не щеме. Не давай ни много, а дай ни само това, щото ни е потребно за нашата прехрана. . .“ Но чорбаджията, за когото върти вретеното, на чиито ниви оре Танчо, който му дава пари назаем, за да си купи кон, е безпощаден в своите стремежи за богатство, бездушен е към страданията и молбите на сиромаха. Образите на Гълъб чорбаджи, на Нейко и на Халил ага се открояват чрез нечовешките си постъпки, насочени да задоволят алчността, безнравствеността, господарското своеволие. За пръв път така непосредствено критическата оценка на писателя се насочва към обрисуване на детайлите, на постъпките, чрез които се разобличават народните врагове. Също така за пръв път тук Каравелов се домогва до изобразяване на дълбоките социални корени на народното недоволство и стремежи за освобождение. Идеята за свободата не съществува като предпоставка, очертана от автора, а се явява като извод от рисуваните картини, от съдбата на сиромасите, от безправието на чорбаджиите и турците, от безнравствеността и нечовечността на експлоататорите. Последните също не са предварително определени като народни врагове, а техните постъпки, отношението им към Танчо и неговата дъщеря Злата, към онези, които не могат да си платят данъка, да върнат заемите си и изкупуват своята бедност в конашкия затвор, определят мястото им на народни врагове. Освободителните стремежи тук се раждат от необходимостта да се съхрани животът, семейството, домът от необходимостта да се обединят силите на сиромасите, от техния справедлив гняв. Страстният зов за борба е съчетан с народен хуманизъм, с любов към сиромасите братя, със съчувствие към техните страдания, с вяра в техните сили.

Критическото отношение на Каравелов към действителността, което се чувствува още в първия негов разказ, тук се извисява до социално изобличение и непримиримост към чорбаджийството.

Реалистическото умение на писателя пораства. Докато в предишните си творби той внушава верността на описваните случки и събития, на изобразяваните герои чрез средствата на външния разказвач, сега художественото внушение и естетическата оценка се осъществяват по по-сложен път. Образите изпъкват от сюжетния конфликт, който не се описва външно, декларативно, а се изгражда в психологическите стълкновения между отделните лица. Действията и взаимоотношенията на героите са психологически мотивирани. Писателят въвежда драматизацията, нарастването на вътрешното противоречие между социално обусловените и нравствено обособени герои. Сполучливо е обрисувана срещата между Танчо и Нейко чорбаджи. Диалогът не е външен, реторичен, а изразява вътрешните напрежения на борещите се характери.

Каравелов в „На чужд гроб без сълзи плачат“ художествено разкрива конфликтите между отделните лица и като социални и класови конфликти, изобразява борбата на българския народ за освобождение от турски ярем като конкретна историческа борба на определени сили — на селската беднота, която не може физически повече да съществува, ако не смъкне от своите плещи игото на халилаговци и на чорбаджинейковци.

С тази повест Каравелов вече се очертава като писател-реалист. Своето истинско изявяване като художник обаче той постига в повестта „Българи

от старо време", свидетелствуваща за зрелостта на писателя и за дълбокото усвояване на изобразителните възможности на руската литература.

При по-подробното разглеждане на първите разкази на Каравелов, публикувани в „Страницы из книги страданий болгарского племени", се очертава израстването на писателя, укрепването у него на реалистическия метод и на художественото майсторство. Литературното творчество за Каравелов е онази благодатна форма, в която най-пълно се изявява гражданската му отзивчивост към тежката съдба на българския народ, дълбоката му вяра в неговото бъдеще. Чрез разказите си писателят воюва за справедливото освободително дело на своя народ, въоръжава читателя си с верни познания за българската действителност, за изостаналостта на народните низини, насочва вниманието му към причините за това тежко положение — турската тиранична робия, беззаконията и произволите на паши и бейове, на аги и чиновници, продажничеството на чорбаджиите, които слугуват на поробителите. В тази обстановка писателят търси и намира пътя на борбата, на героичната съпротива, на стоическото отстояване на българското съзнание, на непреклонността пред гнета и произвола, пред смъртта и жестоките мъчения, на единението и вярата в освободителната мисия на братския руски народ. Мрачната картина на действителността се осветлява от един дълбок хуманизъм и вяра в народните сили, в утрешното бъдеще на народа. Този патос, родил се още в първите творби на Каравелов в Русия, се запазва до края на творчеството му.

В следващите повести и разкази, появили се в Сърбия, Каравелов разширява възможностите си да вижда реалистично съвременността и да създава живи и правдиви образи. Както вече подчертахме, общественото развитие в Сърбия по това време изисква реалистичен подход към действителността. Обстановката в Сърбия много е напомняла положението в царска Русия и задачите на обществения прогрес са били много по-сходни със задачите, които са си поставяли руските революционери-демократи. Общественото брожение против полицейско-бюрократическия режим, стремежите на селяните и на интелигенцията да доведат до край буржоазно-демократическата революция са раждали нови герои и нова героика, обвеяна от новите достижения на съвременната наука, от идеите за свободата на личността, за мястото на жената в обществото, за новата организация на обществото, при която ще бъдат премахнати всякакви паразити и ще се създаде братство между хората и възможност честно и свободно да се трудят и живеят; едно ново общество, основано на развитието на гражданския живот, на усвояването на естествено-научните знания, на изграждането на човешката душевност върху принципите на най-високите достижения на човешкия разум и разбирания за гражданската и лична свобода. Веянията от философията на Чернишевски, от неговия роман „Какво да се прави?", от мечтанията за истинско човешко щастие, основано на взаимното уважение на хората и на тяхното братско сътрудничество, тук са могли да помогнат на оформения писател да надникне дълбоко в сръбския живот, в борбите на омладинската интелигенция, в тежката участ на сръбския селянин и да открие образи, които дотогава не са били познати в сръбската литература. Както вече изтъкнахме, с написването на своите повести на сръбски език („Крива ли е съдбата?", „Сока", „Наказал я бог") Каравелов заслужено получава признанието на сръбската съвременна критика и на по-късни изследвачи на сръбската литература като един от основополож-

ниците на критическия реализъм в нея. Сам писателят със своите критически статии воюва за тържеството на това литературно направление. А с литературното си творчество той дава пример за критическо насочване вниманието на сръбския писател към съвременната му действителност, към търсене в самия живот корените на литературната образност, към активно вмесване чрез художественото му осмисляне в неговото по-нататъшно развитие. И до Каравелов в сръбската литература се забелязват наченки на реализъм — реализъм, примесен със сантиментализъм и натурализъм, при който преобладават произведения със силни драматични картини от бита, изградени върху основата на умозрително отношение към живота. Такива наченки особено ясно се виждат в творчеството на Яков Игнятович — преди всичко в неговия роман „Милан Наранджич". Но в тази белетристика все още няма реалистична оценка на съвременната действителност, разкриване тенденциите на нейното развитие, художествено обобщаване на нейните характерни черти в типични индивидуални образи, които вярно и правдиво да представят не само социалните тенденции, но и вътрешните противоречия в психологическото състояние на отделната личност.

Опит за такова изобразяване на действителността в Сърбия прави Л. Каравелов с повестта „Крива ли е съдбата?".

Каравелов работи като писател в три страни: Русия, Сърбия и Румъния. Работата му в Сърбия обаче има такива особености, които свързват творчеството му непосредствено с литературата на този братски народ. Творчеството на Каравелов в Русия, макар писано на руски език и издадено в тази страна, носи белезите на българската литература. Сюжетно и тематично, а оттук и естетически то е свързано с българското общество, с неговите черти, борби и мечти, макар че по отношение на художествеността стои съвършено близко до руската и украинската литература.

Както вече видяхме, в Сърбия Каравелов се чувствува почти като член на сръбското прогресивно общество. В критическите си статии той говори от името на сръбското обществено мнение, изразява естетически схващания, типични за сръбската действителност. Самата сръбска общественост възприема него, дейността му и литературните му статии като своя изява. Художествените си творби той пише върху сюжети от съвременния нему сръбски живот, в тях третира проблеми, които са насочени към изменение на този живот; позициите му на писател и гражданин са свързани с проблемите на сръбската литература, от тях вее лъхът на типичните омладински стремежи. Те са писани на сръбски език, обнародвани са в сръбските литературни списания, сам Каравелов до края на живота си не ги превежда на български, очевидно смятайки ги непригодни за българската действителност. Всичко това свързва тези три творби на Каравелов със сръбската литература, прави ги донякъде част от общия литературен процес на Сърбия от тази епоха.

Каравеловото творчество е оценено високо още веднага след появяването му. Както вече посочихме, Светозар Маркович изтъква новото, което „Крива ли е съдбата?" внася в „цялото направление на нашата поезия". Новаторският характер на художественото творчество на Каравелов покъсно дебело е подчертан от един от най-авторитетните литературни историци на сръбската литература Йован Скерлич, който пише: „Позитивизмът в науката и реализмът в литературата като теория внасят в сръбския живот двама нови човека — Светозар Маркович и Любен Каравелов. Двамата са

руски ученици, възпитани в идеите на руския реализъм."[1] „Крива ли е съдбата?", според Скерлич, е заорала „първата бразда" на новото направление в сръбската литература. Тя е „упражнила мощно влияние на духовете, копнеещи за нещо ново и за по-силни идеи"[2].

Преведени на български език след смъртта на Каравелов, тези повести не са се включили така непосредствено в българското литературно развитие, както са се включили в развитието на сръбската литература. Но това не означава, че те трябва да се омаловажават. Те са един важен етап в израстването на Каравелов като писател-реалист и художник. Преди всичко те показват възможността на писателя да изучава своята съвременност и да намира онези явления и образи, които ярко характеризират нейните черти и тенденции на развитие. По своя замисъл „Крива ли е съдбата?" е социална повест, насочена към разобличаване моралната разруха на буржоазното семейство, изражданото на личността в буржоазното общество, превръщането на човека в алчно за богатство същество, което се стреми да обърне в пари всички добродетели — и чест, и достойнство, и семейство, и любов. В образа на Сава Йованович и на високопоставената личност Никола ние виждаме такива именно загубили човешки образ хора, които са преминали през кръв и злодейства, през произвол и беззакония, през деспотизъм и жестока експлоатация, за да завоюват общественото си „положение". Каравелов художествено разкрива моралното разложение на собственика, неговата разбойническа психика, закоравелите му нрави, бездушието, превръщането в сделка на всичко, което го окръжава. В тази сделка влиза и женитбата, и семейната чест, и съдбата на единствената дъщеря Цая. Изразително писателят описва нравите на висшето общество в сцената на така наречения от него бал „соаре", гдето си дават среща притворството и подлостта. С ирония и сатира той разкрива подкупността и безпринципността на държавните мъже, на журналистите и бюрократите", които в своята дейност се ръководят от принципа „целта оправдава средствата".

В повестта действието се развива и по линията на народа: на сръбския селянин, който изнемогва от данъци и беззакония, и на бедните градски слоеве, които едва преживяват и са обгърнати в нищета и мрак. Главното направление обаче е насочено към изобразяване честната и свободолюбива сръбска младеж, новите хора, които мечтаят да преобразят обществото и да осигурят свобода за народа, да го изведат из мрака и невежеството. В лицето на Любомир Калмич и Цая писателят е открил нови образи от действителността, които макар още да не умеят добре да се борят, тъй като са малцина, но мечтаят и се готвят утре да излязат на смела битка срещу всичко, което спъва обществения прогрес и човешкото щастие. Дълбокото съчувствие на тези синове и дъщери на Белград към народа, стремежите им към съвременните научни знания, страстната им жажда да изградят обществото върху основите на съвременната наука, като освободят човека от веригите на експлоататорите и мракобесниците, е голямо художествено откритие на Каравелов, което сам той проповядва с гореща и пламенна любов, защищава с ярка публицистична страст и развълнуваност. Каравеловият хуманизъм тук зазвучава в съзвучие с големите идеи на века, с идеите на Чернишевски и Добролюбов за коренно преустройство на света,

[1] Ј. Скерлић, Историја нове српске књижевности, 1921, с. 351—352.
[2] Ј. Скерлић, Омладина и њена књижевност, 1906, с. 284.

за създаване на общество, в което човекът да бъде горд от своето съществуване и в което напълно ще разцъфтяват неговите способности, а трудът ще бъде единственото мерило за човешкото достойнство, щастие и благополучие. Критическата оценка на съвременността прераства в един социален идеал, който, макар и още смътен, е почувствуван като свеж полъх, като навей на онова ново и силно, което се ражда в живота и което ще се разцъфтява в утрешния ден.

Очевидно, Каравелов в „Крива ли е съдбата?“ се опитва да създаде художествена творба от типа на „Какво да се прави?“ на Н. Г. Чернишевски. Неправилно е обаче, когато се поставя въпросът за връзката на Каравеловата повест с романа на Чернишевски, да се отъждествяват конкретните образи и художествените похвати в двете произведения. Каравелов тук следва примера на Чернишевски не в търсенето на сходни образи и ситуации в сръбския живот, не в подражанието, а в принципа на реалистическото изследване на съвременната действителност и художественото претворяване на нейните прогресивни тенденции. Затова когато се говори за идейното и художествено влияние на Чернишевски върху Каравелов при създаването на „Крива ли е съдбата?“, не трябва да се търси съответствие между чертите на този или онзи образ (напр. Калмич и Рахметов, Цая и Вера), а в естетическия дух на повестта, в естетическата оценка на действителността, в преобразователните идеали, които писателят открива в нея и които очертават човешкия оптимизъм и вяра в утрешния щастлив ден на трудещия се човек. Всички герои на повестта носят отпечатъка на сръбското общество, на сръбската съвременност, те са плът на тази съвременност и в това се състои истинското влияние и следване на Чернишевски от Каравелов.

Тази близост до живота, до съвременността, Каравелов съумява да постигне и чрез повишаване на художествената обективност при воденето на разказа. Той рядко прибягва до пряка характеристика, описанието води като автор-разказвач. Прави опити да постигне драматизъм чрез сблъскването на героите и на техните характери.

Въпреки всички тези положителни качества обаче „Крива ли е съдбата?“ има сериозни недостатъци като художествено произведение. Публицистичността често пъти придава на повестта характер на непосредствена проповед на писателя, на непосредствено морализуване. Описанията на обстановката понякога имат външен характер, явно поставен декор за разгръщане на следващите действия. Известна недообработеност на детайлите придава схематизъм на изложението. Боейки се сякаш да не би да се възприема неточно, Каравелов често допълва характеристиката на героите с открита своя преценка на постъпките и действията им. Това особено важи за социалната оценка. Сравнена с онова, което Каравелов постига в „Българи от старо време“, „Крива ли е съдбата?“ стои по-назад. Нейната художественост е значително по-ниска, затова и въздействието ѝ днес е по-слабо. В това отношение разказът „Сока“ е по-стройно изграден и подълбоко художествено мотивиран. Каравелов е работил върху втора част от повестта „Крива ли е съдбата?“, фрагменти от която бяха наскоро обнародвани. От тях се вижда, че писателят е имал намерение да пресъздаде много по-сложна и богата картина от сръбския живот, да въведе много нови образи.

Макар че „Крива ли е съдбата?“ има такова важно място в развитието на реализма в сръбската литература, непосредствено след нея не се появяват произведения, които пряко да продължат нейния оптимистичен и революционен патос. Причина за това е фактът, че сръбската литература се насочва встрани от радикалистическите идейни течения и борби, от социалистическото движение на Светозар Маркович. Каравеловият идеал за бъдещето остава встрани от интересите на следващите поколения писатели. Те се насочват главно към изобличение на недъзите на буржоазното общество. В това отношение разказите „Сока“ и „Наказал я бог“ се свързват много по-близо със сръбската реалистична белетристика. В тях Каравелов е преди всичко хуманист, който дълбоко страда от тежката участ на човека, от убийствените условия, в които е принудена да живее жената, вълнува се от героичната ѝ устойчивост, гневи се на онези, които с бездушието си, с грубостта си или със своята власт унижават човешкото ѝ достойнство. Не случайно той поставя като мото на разказа „Сока“ четири стиха от забележителната поема на Т. Г. Шевченко „Катерина“. И красивата сръбска девойка Сока, като черноокатa украинка, е жестоко прекършена в своя чист порив към щастие, озлочестена и опозорена от богатия офицер Ференци. Каравелов разрешава дълбоката лична драма на Сока не в духа на сантиментализма, а като писател-критически реалист. Той рисува човешката възвишеност и гордост на девойката, която се бори срещу непоносимите житейски условия и социалните неправди. Нейните криле са пречупени, съдбата ѝ е неизвестна, но в образа ѝ проблясват светлинките на една дълбока вяра в човека и в неговото право на щастие.

На сръбски език излизат и други творби на Каравелов: „Горчива съдба“ (сп. „Матица“, 1869), „Българи от старо време“ (1873), „Танчо Галинич“ (1874), „Хаджи Ничо“ (1875). Този факт говори, че не само с онези произведения, които са написани върху сюжети от сръбската действителност, но със своите най-хубави творби Каравелов навлиза в сръбската литература и в сръбското общество. За добрата оценка на писателското дело на Каравелов в Сърбия може да се съди и от това, че през 1872 г. той е избран за член на Сръбското научно дружество в Белград.

„Опишете действителния живот такъв, какъвто си е!“ — възклицава Каравелов (в. „Свобода“, 1871, бр. 4). „Целта на съвременните наши писатели е да осмеят всичките нечистотии, които ни окръжават от всяка една страна, и да охрабрят честното, чистото, бедното и убиеното. С една дума, ние трябва да бъдеме синове на сегашното време и да се бориме със съвременното зло“ — пише той по повод на българските драми (в. „Независимост“, 1873, бр. 28). Тези мисли на писателя, отправени към съвременните му творци, са и лично ръководно начало при създаването на всички негови произведения в Румъния до края на творческия му и жизнен път. Следвайки тези изисквания в собственото си творчество, Каравелов става истински художник на своята съвременност. При това той така се вражда в живота, в освободителната борба, че поставя напълно в нейна служба всички свои творчески възможности, целия си талант, от което произлизат много от особеностите на самото му художествено творчество през този период. Без да държим сметка за практическата борческа и революционна цел на худо-

жествената дейност на Каравелов, ние не можем да разберем характерната форма, в която се изразява тя. Преди всичко силно се изостря политическата оценка на съвременността. Писателят страстно се бори чрез художествената си творба за утвърждаване на революционната практика. В творбите му се появяват съвременни революционни герои, някои от които са живо въплъщение на реални личности от величествената борба (драмата „Хаджи Димитър Ясенов", повестите „Богатият сиромах", „Децата не приличат на бащите си"). Сатиричната насоченост придобива голяма социална и обществена острота. Много ясно е съответствието на литературните образи с жизнените прототипове, срещу които е насочена не само естетическата сила на сатирата, но и практическата борба на революционера („Хаджи Ничо", „Прогресист", „Извънреден родолюбец" и др.). Формата на художествените произведения придобива ярка публицистичност (получава се своеобразна смесица между фабулното повествование и острия памфлет със злъчен журналистичен сарказъм). А самата образност се стреми да внуши на читателя пълната достоверност на описваното събитие и лице, за да насочи неговите чувства направо към определена обществена категория. Някои автори виждат в това явление в творческото развитие на Каравелов липса на художествено умение, на талантливо интерпретиране на действителността. Такова схващане има корените си в определено естетско виждане на литературния процес, в пренасяне на съвременни схващания за литературата върху явления, които самото историческо развитие е определяло в други мащаби и форми. Фактически по това време, когато Каравелов е съчетавал в своята дейност пламенния идеолог на революцията, непосредствения организатор на нейната подготовка, страстния журналист и редактор на органите на революционната партия с писателя, в художествените му творби се проявява своеобразен синкретизъм на няколко литературни жанра: белетристика, публицистика, фейлетон, сатира. Поради това в творчеството му не трябва да се търси някакво проявление на класически оформилите се жанрове, а те трябва да се преценяват като специфични форми, създали се в резултат на конкретната историческа обстановка и на развитието на нашата литература.

Главната сила на Каравеловия талант през този период се изявява в ярки критическо-реалистически произведения, които художествено обобщават задържащите нашата революция явления и са насочени към разобличаване на отрицателните страни на съвременността. Тук за пръв път се явява съвременният чорбаджия-предател в образите на Георги Пиперков и Ненчо Тютюнджията („Богатият сиромах"), израстващият буржоа-експлоататор, лихвар и народен изедник в образа на хаджи Ничо (повестта-памфлет „Хаджи Ничо"), либералът-буржоа Иванчо Чучулигата („Прогресист") или духовникът мракобесник и ограбвач отец Стоянчо-Вартоломей („Извънреден родолюбец"). Писателят така плътно се сродява със съвременността си, че още преди да заглъхне печалният отзвук от Априлското въстание, той бърза да пресъздаде в художествени картини вълнуващата трагичност и героика на това събитие, да заклейми турските жестокости и лицемерието на западноевропейските правителства (повестта „Ще ли им се върне?", която сам авторът не е могъл да обнародва приживе). Неговата художествена реакция към съвременността е бърза, почти мигновена, той се откликва на текущите събития с художествени обобщения, които активно участвуват в борбата срещу „съвременното зло" — както сам се изразява, — за да

подпомагат развитието на прогресивното движение на обществото. При това, освен с повести и разкази, сега Каравелов се стреми да използува всички възможности на своя талант: наред с ежеседмичните статии във вестниците, преработването на дописките от страната, той активно пише литературно-критически статии, фейлетони върху най-актуални проблеми на своето съвремие, както и стихотворения, превежда разкази от Марко Вовчок, стихове от Т. Г. Шевченко, басни от И. А. Крилов, пропагандира съвременните научни знания в популярни брошури и издава книги върху миналото на нашия народ. Като обгърне човек самото това многообразие и количеството на публикуваните материали, веднага вижда, че една голяма творческа личност е живяла в буен кипеж. А като се вземе пред вид, че във всяка една от тези области на литературното поприще Каравелов е или пръв родоначалник, или пък издига на нов етап създаденото преди него в България, пред нас се възправя една гигантска, с изключителна енергия и размах фигура, която се опитва да тласне напред българската култура и да направи от художествената литература мощен лост на народната революция.

Застанал в центъра на народното движение, писателят няма време да мисли за класическите форми на художествената литература, за изискванията на жанра, за финото извайване на образа и фразата, което е характерно за онзи майстор, който дълго носи в съзнанието си художествения образ и търпеливо обработва контурите и детайлите му, играта на багрите и точността на езиковия израз. Каравелов често изисква от своя съвременник писател да има „гладък език и съвременна форма", но сам в творчеството си няма възможност винаги да осъществява тези изисквания. Той бърза да се откликне на жизнените явления, да заеме позиция към развиващите се събития, да хвърли огъня на своята душа в полза на прогресивните явления, да помогне на своите съвременници да се ориентират в сложните житейски отношения, да ги призове с цялата си душевност да се намесят в разрешаването на голямата национална и социална битка за освобождение от веригите на националното и социално робство.

В букурещките си повести и разкази Каравелов съумява да обрисува своята съвременност в най-характерните нейни черти. Вече изтъкнахме успеха на писателя да създаде художествени образи на представители на онези обществени среди, които се явяват носители на най-консервативните тенденции на съвременността. Този факт е показател за художественото възмъжаване на писателя, за повишаването на неговите изобразителни възможности. Социалната и обществена убедителност на тези образи е свързана с по-голяма психологическа обусловеност и обстоятелствена обвързаност на героя със заобикалящата го среда, с по-силно реалистично навлизане в действителността и в живота на отделната личност, което дава възможност да писателя да създаде в типичния образ представителя на определена социална и класова обществена сила.

В хронологическото появяване на повестите и разказите през този период („Мъченик" и „Хаджи Ничо" — 1870, „Богатият сиромах" — 1872, „Главчо" — 1874, „Три картини от българския живот. Маминото детенце. Извънреден родолюбец. Прогресист" — 1875; „Разкази из българския живот" — 1878) не се забелязва някаква вътрешна идейно-тематична или естетическа закономерност. Определящо значение има връзката им с конкретната действителност и революционната дейност на писателя. В си-

стемата на произведенията на Каравелов по това време се включват и преработките на руските му повести и разкази, които също се появяват в редактираните от него вестници и списания или в отделни книги. Допълнителната работа на писателя над тях ги приближава към новия етап от развитието на българското общество, особено разказите „Войвода", „Дончо", „На чужд гроб без сълзи плачат" и „Българи от старо време". Те придобиват съвременно звучене и по-голяма художествена издържаност. Зрелият майстор засилва в тях критико-реалистичния елемент, който им придава по-голяма социална и борческа насоченост.

Едно от главните направления, по които е насочена художествената дейност на Каравелов, е изобличението на новото чорбаджийство и неговата отрицателна роля в живота и освободителната борба на българския народ. Върху фона на народното движение за подготовка на въоръжено въстание против турската тиранична власт в повестта „Богатият сиромах" са обрисувани русчушките чорбаджии Георги Пиперков, Ненчо Тютюнджията и Спиро Трантарът. Всеки един от тях по своему проявява алчността си към богатство, по своему е достигнал до чорбаджийството и до прислужничеството на Мидхат паша. Писателят обаче събира в общ фокус отношението им към турската власт и към делото на революцията. Всеки по свой път стига до извода, че заплахата за неговото богатство не идва от Мидхат паша, а от революционерите, от народа, който, надигайки се против тираничната власт, заплашва да унищожи и възможността им да трупат печалби чрез подлости, кражби, грабителства. Те се обединяват в своето прислужничество пред турската власт, в предателството си. Нравствено ограничени и осакатени, душевно изродени, те и в обществото, и в семейството си са носители на консерватизъм и мракобесие.

В повестта е изобразено широкото разслоение на българското общество. В образа на учителя Смил — честен и неподкупен в стремежите си да служи на своя народ, в чистите си любовни пориви, пламенен организатор на народната революция — са концентрирани много от онези характерни черти на честната интелигенция, които я извеждат в челните редици на освободителната борба. Образът на дядо Стойчо Голия, очертан с естествената му привързаност към революционното дело, с природния му ум и богат житейски опит, създава атмосфера на непримиримост към врага и на безпределна вярност към революцията, присъщи на широките народни маси, на онези, които върху своя гръб са носили вековното непосилно робство. Интересна и индивидуално мотивирана е позицията на Пиперковите синове, които, проникнати от патриотични стремежи, се откъсват от своята семейна среда и тежнеят към националната революция.

Умението на Каравелов да портретира особено силно се проявява при обрисовката на чорбаджийските фигури на Георги Пиперков и Спиро Трантара. Следвайки гоголевското комическо навлизане в характера чрез външната характеристика, Каравелов постига голяма релефност. „Георги Пиперков и Спиро Трантарът са такива приятели, каквито и светът още не е създавал: ако кихне Георги, то Спиро почти всякога му говори: „Нека ви е наздраве"; а ако кихне Спиро, то Георги му казва само „наздраве". Освен това, ако Спиро пуши чибук, то и Георги пуши чибук; а ако Георги пуши цигара, то и Спиро пуши цигара. Когато Спиро станал чорбаджия, то и Георги станал чорбаджия; а когато Георги вземал от един селянин за нищо и никакво хилядо гроша, то и Спиро поискал от друг един селянин хиляда

гроша. . . Както Георги, така и Спиро обичат да ходят при владиката на гости, да пият мастика и да се разговарят с Негово Преосвещенство за вдовиците, а Негово Преосвещенство обича всякакви душеспасителни разговори така също, както котката обича прясната риба. Облеклото на Георги е еднакво с облеклото на Спиро. . . както Георги, така и Спиро обичат да сядат на миндерлъка и да чоплят краката си; а тия крака изпущат из себе си голям аромат." Подсказал по такъв ироничен, комичен, карикатурен начин своето отношение към героите, Каравелов пристъпва със същия маниер към обрисовката на физическите и нравствените им черти, за да даде думата на обективните преценки на гражданите и след това да ни въведе в света на тези „приятели", които всеки път, когато се отнася до печалбите и богатството, показват вълчите си зъби не само към беззащитните „селачени и селаченки", но и един към друг. Сатиричността се редува ту в пряката жигосваща ирония на автора, ту в оценката на другите герои, ту в постъпката на чорбаджиите, които се разобличават не само когато влизат в досег с честните и почтени хора, но и тогава, когато подълствуват един спрямо друг пред своите господари — турските управници.

Използувайки различни начини на типизация на героя (пряка характеристика, описание на постъпките му, биография, в която се изяснява генезисът на характерните му черти, поведение в семейството, в средата, държание към близките, разкриване на особеностите на характера му при конфликт със заобикалящите го, преценка на странични наблюдатели и пр.), Каравелов постига живост в индивидуализацията на образите. Ето например как ни въвежда в душевната пустота на двамата чорбаджии Георги и Спиро: „Да кажа сега няколко думи и за нравствените достойнства на тие две достойни за уважение личности. Една вечер Георги ходи у Спирови да се повиди със Спиро, а друга вечер Спиро ходи у Георгиеви да се повиди с Георги — и това се продължава не дни и не недели, а цели десетилетия. Когато се съберат между себе си, тия два приятеля имат следующите занятия: първо, тия изпиват по две литри мастика; второ, тия изпушват по дванайсет лули тютюн; трето, тия чоплят носовете си и сучат мустаките си; четвърто, тия говорят за пашата, за кадията или за коня на билюк-башия."

А външният вид на Спиро се намира в пълна хармония с изродената му душевност: „Спиро е израсъл в друга градина. Неговата шия е тънка и дълга като у щъркел; краката му са криви като новорождена месечина; челото му е сплеснато и ниско като у маймуната; страните му са червени; носът му е покрит с пришки и прилича на червена царевица; долнята му челюст е безобразно дълга; а всичкото му лице, вземено заедно, прилича на свинска зурла." Такава контрастна и ярка фигура може да нарисува писател, който има живо чувство за комичното, за уродливото в социален и нравствен смисъл, който притежава умение да изтъква типичното в характера на личността.

С тънка наблюдателност и изобличителност е описана и срещата на Смил със семейството на чорбаджи Георги. Въвеждайки вътрешния монолог като средство за психологическа характеристика, Каравелов съумява да ни покаже сложното душевно състояние на Смил и Георги, да надникне в противоречията на чорбаджийската нравственост. Подобно задълбочаване във вътрешните противоречия на личността Каравелов успява да постигне и при обрисовката на Мидхат паша. Чрез вътрешния монолог той разкрива

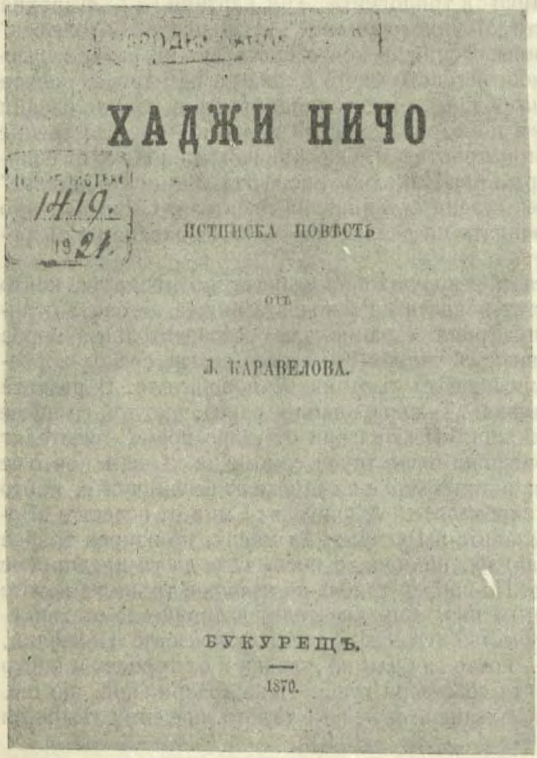
двуличието на Георги, надменността на Мидхат или последователността и твърдостта на Смил. В това отношение, въпреки че съществува известна връзка между сюжетните линии на „Крива ли е съдбата?“ и „Богатият сиромах“, последната повест на Каравелов представя крачка напред в реалистичното изобразяване.

Художествената възмъжалост на писателя се вижда особено ясно в повестта-памфлет „Хаджи Ничо“ и трилогията „Три картини из българския живот“, включваща повестите „Маминото детенце“, „Извънреден родолюбец“ и „Прогресист“. Това са произведения, в които писателят ни разкрива генезиса на българския буржоа, неговото място в живота на народа, ролята му в историческата съдба на родината ни, изцапаните му в тъмни сделки с врага ръце, мрачната му и покварена душа, в която не може да трепне нито един лъч на човещина и патриотизъм. Образът на хаджи Ничо от едноименната повест, както и образът на Николчо от повестта „Маминото детенце“ са едни от най-ярките художествени създания на писателя. Същевременно те са свидетелство за дълбочината на реалистическото усвояване на съвременността от Каравелов.

Голяма е гражданската и революционна доблест на писателя, който още в този начален момент от появата на буржоата вижда неговите отрицателни черти и отрицателна роля в национално-освободителната борба на нашия народ. Още с първите си творби Каравелов воюва срещу чорбаджийството като враг на народа, като съюзник на поробителя. В разказа „Горчива съдба“ той възклицава: „Тежко на нашия народ, ако той се надее на нашите български чорбаджии.“ В „Българи от старо време“ писателят утвърждава: „В цяла Копривщица съществува само една къща, в която се намират столове и столици; а тая къща е на едного от бегликчиите, който хиляди пъти е разплаквал сиромасите.“ А учителят Смил от повестта „Богатият сиромах“ казва на младите в Русчук: „Аз мисля, по-напред трябва да се очистят нашите чорбаджии, шпиони, а после вече да се предприеме борба срещу правителството. По-напред трябва да извадиш тръна из петите си, а после вече да тръгнеш на път.“ Сам писателят в лирическо отстъпление пише: „В нашето отечество са се появили множество Ненчовци, Георгиевци, Спировци и пр., които са били по-лошави и от турците и които са се старали само за своята собствена гуша. Нека говори кой що ще, а аз ще да кажа, че преди да захванеме да лечиме тялото, ние сме длъжни да изрежеме гнилото месо.“

Но образът на чорбаджията-буржоа е по-различен от създаденото досега от Каравелов. В живота се е появила нова сила. Старите прислужници на турската феодална власт са прераснали в организатори на обществото на нови начала, като са запазили и развили старите си навици. И сега те се ръководят от личната изгода, от егоизма, алчността, скъперничеството; техни средства в отношенията им с народа са мракобесието и деспотизмът. Но заедно с това се е появил стремеж да властвуват над обществения живот, да устройват обществото според своите интереси. И затова те пускат пипала навсякъде, във всички прояви на живота, подчиняват ги на своите цели. Такъв герой е хаджи Ничо. А Николчо е пустоцветът на това общество: пълното нравствено разложение на човека, гниене в човешката душа и сърце, разпръскване на зловонна зараза сред цялото общество — в семейството, в училището, сред интелигенцията — навред.

„Хаджи Ничо“ — едно от най-силните сатирико-изобличителни произведения на Л. Каравелов — е насочено срещу враговете на национално-освободителното движение на българския народ. То е унищожителна сатира срещу силите, които спъват народната революция, опитват се да използуват назрелите условия за освобождението на България за свои егоистични класови цели, да увековечат експлоатацията и ограбването на народа. За сюжет на повестта писателят е използувал действителни събития, а героите имат свои прототипове в някои от обществените дейци в Румъния. Така например образът на хаджи Ничо е изграден по подобие на букурещкия български търговец Хр. Георгиев, д-р Плоча напомня за д-р П. Протич, д-р Танас — за д-р Г. Атанасович, д-р Василаки — за д-р Н. Василиадис и др. Очевидно, Каравелов само формално е дал на произведението си характер на повест. Фактически това е един силен саркастичен очерк-памфлет за дейността на едрата българска търговска буржоазия в Букурещ, за нейното място и роля в националния живот на българския народ.

ХАДЖИ НИЧО

ПОПИСКА ПОВѢСТЬ

отъ

Л. КАРАВЕЛОВА.

БУКУРЕЩЪ.

1870.

Заглавната страница на „Хаджи Ничо“

Главната художествена сила на творбата се корени в портрета на хаджи Ничо. Каравелов е успял по пътя на типизацията да създаде един колоритен външен образ, който да съответствува на психологическите и социални черти на героя, както и на обстоятелствата, които са го създали и в които се проявява той. Майсторството на писателя е както в особеното жанрово своеобразие на творбата, така и в умелото съчетаване на обективни, реални факти с реалистични рисунки на събития и обстоятелства. Затова повестта внушава на читателя респект като един достоверен разказ за съвременни събития и хора.

Повестта се открива с едно философско разсъждение на автора-разказвач за смисъла на света и на човешкото съществуване, което се явява изходен момент, за да зададе въпроса, „защо и за какво е на света хаджи Ничо?“

И веднага с характерния за Каравелов подход при изобразяване на подобни образи той преминава към подробното описание на външния вид на героя. Още първите щрихи фиксират с тънка ирония отрицателното саркастично отношение към него: „Хаджи Ничо е човек благочестиви, намусени, намръщени, величествени, с една дума, човек чорбаджийствени. . . лице светликаво, лъскаво, мазно и червеникаво. . . Ничовите очета са подпухнали от лой, веждите му са гъсти, боят му е среден, чувството голямо и валчесто... махнете му главата и ще да остане една квадратна маса, която е съставена из лой и крехтина.“ Това напомня гоголевското портретуване, обикнат похват и от Каравелов. След това на писателя е някак лесно да ни отведе към душевната характеристика на образа, към моралните му черти, към подробностите, от които ще изпъкне цялостната му фигура.

И първото стъпало към широкото преддверие, гдето ще се разгърнат „духовните богатства“ на хаджи Ничо, Каравелов открива ярко и прямо: „Хаджи Ничо обича паричките и затова употребява всичките средства само и само да ги добие. Когато един из консулите му казал, че българите трябва да се преселят на месечината, то хаджи Ничо се съгласил с консула и обещал се да му помага.

— Хайде да работим — казал консулът.

— Пари трябват, Ваше Високоблагородие!

— Колко пари трябват?

— По три жълтици за човек.

Парите били дадени в ръцете на хаджията, който на всеки човек дал по една жълтица, а двете трети били скрити в касата му за черни дни.“ Така се случва и при построяването на черква, на училище.

Читателят естествено се въвежда в необходимостта да се „опише“ животът на този „знаменит човек“. И авторът стъпка по стъпка проследява как още в семейството започват да се формират чертите на бъдещия търговец, как се зараждат завистта, измамата, лицемерието, бездушието към близкия, егоизмът, коварството, интригантството и жадността за пари, как тези качества се съчетават с презрение към бедните хора, към близките и другарите. Нарисувани са отделни моменти, които показват как се натрупват онези черти, в които ще изкристализират нравствените „достойнства“ на Ничо. В тези отделни епизоди, описани последователно и логично, ние виждаме как се оформя характерът на героя, как самото общество го тика към спекулации и кражба, как расте „вълчето“ и се готви „да задуши и човека, както души врабчето“. Грабежите на обществени средства, предназначени за училища, черкви, болници, събирани от сиромашта и патриотите за въоръжаване на въстанически чети, се придружават от най-груби измами, фалшификации на документи, подкупи, престъпления и хитрости. Нищо не е в състояние да спре неговия стремеж за печалби. Сам Каравелов така обобщава този тъмен път на развитие: „И така, хаджи Ничо все печелил и печелил от храмовете господни, печелил от училища, от читалища, от мъртвите, от сиромашкия пот, от семейните несъгласия, а най-много от народната кожа, която той великодушно продавал всекиму и тая своя търговия наричал „любов към отечеството“. Читателят вижда кървавия път, по който се оформя българският капитализъм. Още с появата си българската буржоазия набира своите богатства чрез открит грабеж, капиталите ѝ са просмукани с кръвта, сълзите и потта на трудещите се. Хаджи Ничо обаче си надява маската на борец за народно освобождение. Той се стреми да застане начело

на борбата, да поддържа връзки с Румъния и Русия, но с единствената цел да умножава богатствата си. Особено вълнуваща е сцената, когато хаджи Ничо води преговори с руския консул, за да организира въоръжени чети с пари, изпратени от Русия.

Хаджи Ничо се отнася напълно враждебно към революционното движение. Той се стреми да го задуши, да го обезглави. За да си разчисти сметките с него и си открие безпрепятствен път за грабеж, той се опитва да организира убийството на Раковски. В неговите думи: „Твърде добре зная, че Раковски има право — но той ми разваля интересите и затова той трябва да погине. Пари искам, пари. . . Аз майка си и роднините си не пожалих, та тоя ли вагабонтин да пожалея?" е показана класовата омраза на българската буржоазия към революционерите-борци.

И в личния си живот хаджи Ничо няма нищо светло и привлекателно. И тук той е потънал в престъпления и подлости. Той от дете се възпитава в егоизъм и този егоизъм се развива до неимоверни размери. Хаджи Ничо е скъперник, лицемер, мракобесник, жесток деспот. Нему е непознато другарството, привързаността към роднини и близки, любовта. Всички негови връзки се изграждат само върху основата на сметката. Каравелов подчертава: „За пари и за богатство хаджи Ничо е способен да убие рожден брат."

Образът на хаджи Ничо Каравелов рисува така, че дълбоко да се запечатва в съзнанието на читателя, да държи в постоянно напрежение неговите чувства и мисли. В създаването му той е вложил цялата си привързаност към народа и националната революция, своите революционно-демократически идеи, цялата си непримиримост и омраза към народните врагове. Всяка дума от повестта е пропита от борческата стихия на революционера, който се стреми да нанесе смъртоносен удар на врага. И трябва да подчертаем, че Каравелов е успял да покаже историческото място на хаджиничовци в развитието на нашия народ.

В повестта „Хаджи Ничо" Каравелов изобразява и картини от тежкото положение на народа под експлоатацията и гнета на хаджиничовци. Със социална яснота в една съвсем кратка реплика е определено и положението на селяните.

Каравелов завършва произведението си с възхвала на прогреса и борбата, с възхвала на народната революция. „В младото българско поколение — пише той — се появи вече оная животворяща сила, която се нарича напредък, и хиляди хаджиничовци, които още живеят на света и тегнат на земята, трябва да се изгубат и да дадат място на новите умове." В живота няма място за онова, което е отживяло времето си. То трябва да бъде ликвидирано от новите сили. Писателят призовава да се унищожат тия гнили трупове, които развалят социалната атмосфера. „Не плашете се пред затрудненията, прескокнете през барикадите, ако искате да намерите щастие и добро" — пише той.

Повестта „Хаджи Ничо" е пропита и с революционно-демократическа идейност. Тя е написана с ясна революционна цел. Саркастичните и изобличителни картини събуждат чувство на гняв към народните изедници. С тази си повест Каравелов стои най-близко до Христо Ботев, който най-високо издига гласа си като идеолог на национално-освободителната борба.

*

Трилогията „Три картини от българския живот“ е едно от зрелите творения на Каравелов. Тя се явява, след като писателят напуска революционната организация и започва да издава сп. „Знание“. Трите повести „Маминото детенце“, „Извънреден родолюбец“ и „Прогресист“ показват обаче, че Каравелов не е направил компромис с враговете на революцията, че страстно и непримиримо продължава чрез художественото си творчество да разобличава народните врагове и предатели.

Художествената красота на повестта „Маминото детенце“ се крие в нейния дълбок хуманизъм. Каравелов се извисява като художник и възпитател на обществото, който се чувствува отговорен за съдбата на човека при тежките социални условия на чорбаджийско господство и робска действителност. Обикновено се изтъква, че повестта „Маминото детенце“ е едно остро разобличение на българското чорбаджийство. Действително образите на Нено и Неновица, показани в тяхната физическа уродливост и духовна пустота, завладяват въображението на читателя с голяма сила и завинаги засядат в него с типичните черти на чорбаджията-изедник и народен враг. В тяхно лице писателят с голяма сила изобразява моралната тъпота, духовната ограниченост, алчност, грубост, жестокост и нечестност на българското чорбаджийство. С голяма убедителност е показана органическата обусловеност на тези качества от положението на чорбаджията в обществото: той живее върху снагата на народа, експлоатира труда на аргатите и копачите, граби сиромасите, опира се върху тиранията на турската власт.

От друга страна, Каравелов разкрива как моралното разложение заразява голяма част от обществото. Около чорбаджията се е завъртяла цяла глутница от попове, паразитна и продажна интелигенция, развратни жени и калугерки, кръчмари и бакали, които разнасят заразата сред цялото общество. Каравелов е показал образи от тези придатъци на умиращите сили на обществото в лицето на поп Кън, поп Желязко, даскал Славе, Петър Бамята и др. Писателят ясно насочва читателя към основния художествен замисъл на повестта: да покаже, че чорбаджийството носи само вреда на народа, че то не е способно да създаде у човека никакъв благороден стремеж; напротив — задушава и убива всеки хубав порив на личността. Това най-нагледно е обрисувано в образа на Николчо — „маминото детенце“, синът на Нено и Неновица. Израсъл под сянката на чорбаджийския рахатлък и „спокойствие“, развратен от подлеци, той се превръща в пропаднал пияница и развратник, ограбва баща си, пропива имането му, прави нещастна жена си Пенка и стига до пълното си затриване.

В това се крие обаче само едната страна на Караveловия хуманизъм: да изобличи онези обществени сили, които пречат на човека да бъде щастлив, които са вредни за обществения прогрес. Това изобличение писателят осъществява от позициите на високи идеали за бит и морал, от позициите на високите съвременни схващания за възпитанието у човека на трудолюбие, честност, чувство за достойнство, за свобода на личността.

Заедно с това повестта е облъхана с любов към трудовия живот на народа, към чистите морални отношения в бита и семейството, които Каравелов силно идеализира, с дълбоко преклонение пред народната култура. Положителните черти на този хуманизъм са въплътени в образа на Пенка, в отношенията й със Стоян.

В почти всички свои творби Каравелов се отнася най-съчувствено към съдбата на жената и е нарисувал нравствено красиви женски образи: Латинка във „Войвода", Неда в едноименния разказ, Найда в „Турски паша", Цая в „Крива ли е съдбата?", Мария в „Богатият сиромах", Ралу в „Децата не приличат на бащите си", Лила в „Българи от старо време" и др. У всички тях има много общи черти: те са прекрасни и чисти в своите стремежи към лично щастие, но тяхната невинност и обществена изостаналост им причинява огромни страдания. Каравелов непрекъснато протестира срещу несправедливото отношение към жената, стреми се да внуши на обществото необходимостта да се поведе борба за нейното равноправие и свобода.

Пенка от „Маминото детенце" е родна сестра на тези женски образи. Писателят открито застава на нейна страна. Той се отнася с дълбоко съчувствие към нейната съдба.

С голяма сила Каравелов разгръща в тази повест своя сатиричен талант. Образите на Нено и Неновица, нарисувани като портрети от натура, с крайно сгъстени бои, с подчертаване на типичното чрез хиперболизация на отделни отрицателни черти, показват как майсторски умее писателят да насочи острието на своето слово върху най-съществените черти на образа и със силните удари на сатирата да постигне големи естетически ефекти.

Художествената сила на повестта не е в богатството на събития и действия, а преди всичко в колоритното изобразяване на отделните лица. В композиционно отношение „Маминото детенце" е изградена просто и без особен план. Главна роля играе писателят-разказвач, който характеризира образите и описва картините. При това своето лично отношение към лицето той не се стреми да прикрие зад привидна обективност, а, напротив — демонстрира го по съвършено открит и пряк начин. Той направо портретува и поставя върху образа чисти и ярки краски. „Под една кичеста круша в една от трендафиловите градини било постлано черножълто китено чердже, на което седели две лебеници или, както ги наричат казанлъчени, две дини, които представлявали едносъщност и неразделност, или да кажа по-понятно, едната лебеница, която била твърде голяма и продълговата, седяла на чердже то, а другата, която била малка и туплеста, седяла на първата лебеница, така щото от тия две разновидни лебеници произходило едно неразделно мазно тяло, което се наричало Нено чорбаджи. . . Голямата лебеница се повдигала нагоре и отпускала се надолу твърде затруднително, а когато произходило това, то на малката лебеница се отваряла някаква си дупка, над която стърчели две дълги бяло-черни урезалки козина, поимала и изпускала въздух и клокала така поетично, че гато в голямата лебеница се намира цял вулкан. . ." Преувеличавайки грозотата на тази чорбаджийска фигура, придавайки й по-остри карикатурни черти, Каравелов се стреми да ни внуши с по-голяма естетическа сила своето отрицателно отношение към този образ. Същият художествен похват той прилага и когато рисува образа на Неновица: „. . .откъм северната страна се показало такова едно нещо:. . . Това нещо, което имало голямо сходство с ония двоеноги животни, които се угояват за Коледа, е била чорбаджийката." И духовният й образ е нарисуван също така открито враждебно: „Главата на Неновата жена и ден, и нощ прела и тъкала само за три жизнени начала: да не излазя из къщата им онова, щото би могло да остане в нея, да се не дават 28 пари, когато могат да се дадат 27, да се не доплаща или съвсем да се не плаща на ония, които не могат да ни накарат насила да им платиме. . ."

Доколкото на отделни места в повестта има описани действия, стълкновения на характери, диалози, те също имат особена функция: да подкрепят авторовата характеристика. Въпреки това повестта въздействува внушително и психологически напълно мотивирано. С каква сила например се открояват възпитателните методи на Нено и Неновица в гл. III, когато се води разговорът за пиенето на ракия:

„— Бабайко, дай и мене ракийка — казал Неновият наследник.

— Ти си още малък... Не пий ракия. Който пие ракия, той не става човек. Само чапкъните пият ракийка — проповядвал Нено.

— Аз искам да пия ракия и да стана като тебе — отговорил синът.

— А нима аз съм чапкънин? — попитал бащата и поощипал сина си за гушата.

— А защо ти пиеш ракия? — попитал синът.

— Аз съм голям, а ти си малък — отговорил бащата.

— А нима малките чапкъни са по-лошави от големите?

— Ах, какъв си ти левоусти, Пенко! — казал бащата и заповядал на майката да налее и на остроумния оратор малко ракийка.

— Пийни си, сине, пийни си, мами!.. Ако ти тегли сърцето, то си попийвай по малко. Нашата ракия не е като другите."

Този схематизиран разговор притежава голяма психологическа мотивираност и дълбока правдивост и жизненост. В него не само логиката, но и лаконичната душевна характеристика внушават чувството за реалност. Въпреки това писателят не оставя читателя напълно сам да направи своите обобщения. Той бърза да затвърди създадената представа: „Ето как са живели тия две щастливи души, които са се приготовлявали да оставят наследници и да умножат човеческия род; ето как са живели тия две лоеви сърца, които са се надеяли да отхранят достоен и родолюбив син..." И не само да затвърди създадената представа, но и да подготви настроение към следващите моменти от развитието на разказа, да загатне за онова, което ще се случи, което логически следва от вече оформилия се със свои черти образ. Това е обикнат похват на Каравелов като белетрист. Той активно въвежда читателя, неспокойно се вмесва в описваните явления, насочва, оценява като нравствен и обществен фактор, мотивира. И въпреки това обективността на разказа се запазва, образите не се нарушават, естетическата мотивировка не изчезва. Това е майсторство на художник, който си е създал вече свой стил, който умее свободно да моделира и не се страхува от връзката с читателя. Напротив, непрекъснато я търси и съзнателно я поддържа. Този специфично каравеловски подход е приложен най-пълно в „Маминото детенце".

Образите в тази повест на Каравелов са особено ярки, социално и психологически добре мотивирани, идейно и нравствено целенасочени. Те не се изграждат пред очите на читателя, повечето от тях са дадени като завършени характери и типове. Но постепенното разкриване на техните черти създава чувство за последователност в обрисовката им. Това особено важи за Нено и Неновица.

Но Николчо, който е главният обект за изобразяване, е изграден в подруг план: той расте в своята безнравственост в течение на действието, паралелно със своето възмъжаване и в зависмост от околната среда. Това свидетелствува, че Каравелов подхожда към образите като съзнателен художник, прилага естетическа мярка към всеки един от образите съобразно с неговата функция и място в повествованието.

Така са се получили индивидуализациите в повестта. Всеки един от образите е ярък, неповторим в своя физически и духовен колорит.

„Маминото детенце“ е характерна каравеловска сатирична творба. Цялата образна система е изградена на основата на сатиричната типизация: преувеличена, заострена отрицателна характеристика на отрицателните явления и черти в образите, остра оценка на самия разказвач, открита ирония.

В повестта „Извънреден родолюбец“ Каравелов създава друг отрицателен тип в образа на владиката Вартоломей. Това е български духовник, излязъл из народните низини, издигнал се до най-висши длъжности на духовната йерархия в Румъния. Но у този „божи служител“ напълно е изчезнало народностното съзнание. Той е скъсал с родната си среда, забравил е своя народ, близките си, родните си братя и сестри. Затворил се в кастата на духовенството, той се е превърнал в алчен и продажен двуличник, угодник и развратник. Неговите действия се подтикват от долна корист и стремеж за власт и богатство. Вартоломей се продава на гръцката патриаршия, обещава да служи на нейните интереси в Румъния, кълне се в своя елинизъм и в същото време се споразумява да служи на румънската черква, обявява се за румънски патриот.

Като описва живота на този загубил човешки образ духовник, Каравелов сурово разобличава неговите отвратителни черти.

Подобен сатиричен характер има и третата повест от трилогията — „Прогресист“. В нея е изобразен като основен герой типичен представител на българската либерална буржоазия. За прототип на повестта е послужил животът на българина емигрант в Румъния Иван Касабов — един от водачите на Тайния комитет, често разобличаван във вестниците на революционната партия за своята съглашателска политика с турското и румънското правителство.

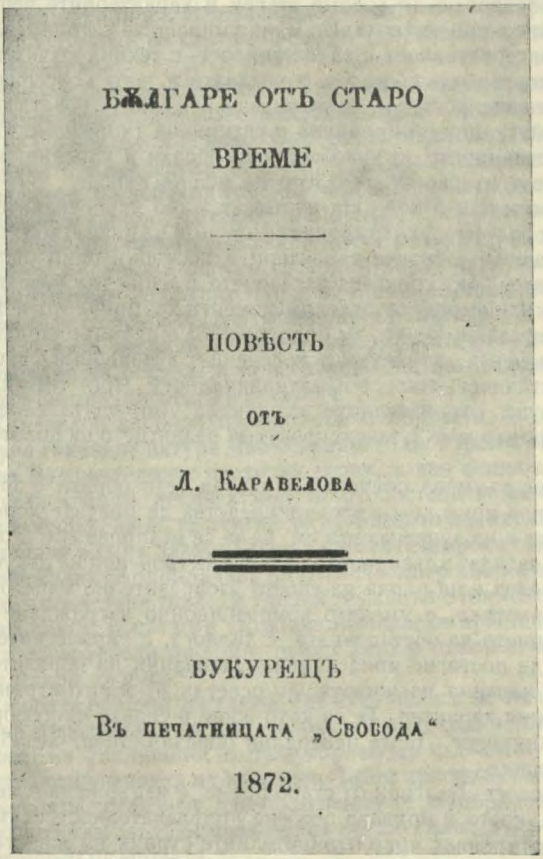
Основна тема на повестта е откъсването на либералната буржоазия от народа, превръщането ѝ в чужда, враждебна нему сила, станала пречка за народното развитие. Иван Чучулигата — главният герой на повестта, излязъл из бедните среди на Лясковец, изпратен с народни средства да се учи в Белград и Виена, в желанието си да си устрои спокоен живот не се връща в родината си, а остава в Румъния, свързва се със заможните слоеве, угодничи на силните, превръща се в прислужник на консерваторите. Откъсвайки се от борбите на народната емиграция, той стига до отричане от своята народност. Иван Чучулигата, след като се отказва да изпълни своя дълг към народа, стремейки се да си създаде по-удобен живот, става Йон Чучулигяно, отказва се от своите майка и баща. В замяна на това той получава депутатско място и служба.

Каравелов рисува този образ с едва сдържан гняв и възмущение. Неговата сатира съблича фалшивата маска на Чучулигата, който някога се е кичил с родолюбието си и със стремежите си към просвета и прогрес, а сега се е отдал напълно във властта на своята богата жена, чийто роб фактически е станал. С всяко отдалечаване от своя народ Иван изглежда все по-глупав и по-жалък, все по-голямо човешко нищожество.

Написана в периода на сп. „Знание“, тази повест показва колко дълбоко се е различавал Каравелов от либералната буржоазия, колко силни са били и сега неговите връзки с революцията, какви здрави корени има неговият патриотизъм. Както в „Хаджи Ничо“, „Маминото детенце“ и „Извънреден родолюбец“, така и в „Прогресист“ Любен Каравелов стои близко до народното дело; с тези творби той прави своя влог за неговата победа.

*

Повестта „Българи от старо време“ е най-интересното белетристично произведение в българската литература до Освобождението и най-хубавата повест на Любен Каравелов. В нея талантът на писателя се проявява със своите най-добри страни: тънка наблюдателност и знания за живота, способност да отразява съществените негови черти в богати на индивидуални

БЪЛГАРЕ ОТЪ СТАРО
ВРЕМЕ
ПОВѢСТЬ
ОТЪ
Л. КАРАВЕЛОВА
БУКУРЕЩЪ
Въ печатницата „Свобода“
1872.

Заглавната страница на българското издание на „Българи от старо време“

багри образи и картини, умение да си служи с хумора при типизацията, живост и пластичност на изображението, увлекателен разказ, динамичен диалог и релефни характеристики, лирично отношение към природата и емоционален език. Повестта е характерна със своите реалистични платна из живота

на народа и с топлото отношение на писателя към обикновения трудов човек, към неговите нрави и обичаи, към песните и чистотата на бита, към родната природа.

Сюжетът на „Българи от старо време“ е взет из живота на Копривщица в средата на миналия век. Основата, върху която е изградена фабулата, е дружбата и скарването на дядо Либен и хаджи Генчо — главните действуващи лица в повестта. Писателят обаче успява да постигне по-голямо художествено обобщение, като рисува не само отделни епизоди и картини из копривщенския живот, а до голяма степен и характерните черти на цялата епоха на разлагащия се феодализъм, на умиращите патриархални отношения с тяхната консервативност и закостенялост, с техния деспотизъм и ритуалност. Старото чорбаджийство и свързаната с него консервативна интелигенция са един анахронизъм, който влиза в конфликт с новата действителност. Създават се ситуации за ирония и сатирична типизация. Повестта е скътала върху страниците си художествени образи и картини, които богато и ярко отразяват късове от миналото на нашия народ.

На първо място в повестта изпъкват живо нарисуваните хора. Между тях с особена релефност се открояват фигурите на дядо Либен и хаджи Генчо, олицетворяващи със своите характери и постъпки ония българи от старо време, за които, както показва заглавието, е написана повестта. Писателят с голямо внимание описва отделни моменти от миналото и настоящето на дядо Либен и хаджи Генчо, ту подробно, ту с няколко щрихи показва техните външни черти, характер и поведение, извайвайки ги с неповторима яркост, пластичност, живост и индивидуалност. Чрез тези два образа Каравелов рисува отрицателните страни на умиращата феодална действителност („старото време“), които пречат за развитието на новото, за разцвета на живота.

Каравелов съумява обаче да нарисува тези образи с такава голяма любов, с такива ярки художествени средства да предаде колорита на тяхната външност и на душевността им, че те се възприемат с особено задоволство и трайно засядат в съзнанието като скъпи творения на изкуството. В тази повест Каравелов е на върха на своето изобразително майсторство. С прякото характеристика, с умелото композиционно изграждане на конфликтите, с описанието на обстановката, с диалога, с лирическите отстъпления той съумява да постигне ярка индивидуализация на образите, да създаде пълнокръвна картина на живота, да осветли от много страни чертите на героите и техния характер. Те са като живи в своите многообразни прояви и в своята типичност. Двата централни образа остават незабравими в паметта на читателя

Цялата повест „Българи от старо време“ е издържана в лек гоголевски ироничен тон, което ѝ придава особена привлекателност. Хуморът способствува да се открояват ярко отрицателните страни на живота, фината сатира улеснява възприемането на образите. „Българи от старо време“ си остава и до днес образец на високо художествено сатирично майсторство, на пропито с дълбока идейност и гражданска смелост изкуство.

Създадена по време на престоя на Каравелов в Москва, обнародвана за пръв път на руски език през 1867 г. в „Отечественные записки“, включена след една година в сборника разкази „Страницы из книги страданий болгарского племени“, преведена и издадена на следната година на сръбски език („Бугари старога кова“), обнародвана в преработен вид във в.„ Сво-

бода“ (1872) и същата година излязла в отделна книга, повестта очевидно заема постоянно място в съзнанието на писателя, непрестанно е обект на художествена дообработка и изглаждане. Свързана, от друга страна, с родното място на Каравелов, с неговите детски спомени, с носталгията по родния край, тя е създавана под най-непосредствени впечатления и емоционални връзки с родната среда, което се е отразявало благоприятно върху творческия процес и размаха на художественото изобразяване. Тези обстоятелства, естествено, сближавали Каравелов с руските художествени образци, с украинските разкази на Гогол, с „Повестта за скарването на Иван Иванич с Иван Никифорович“, със „Старосветски помешчици“ и „Тарас Булба“, от които той се учи да изгражда образите и на художествени похвати.

Някои автори разглеждат повестта „Българи от старо време“ като произведение, в което преди всичко е намерил отражение българският бит. Те виждат в нея Каравелов главно като битов писател. Действително, за разлика от другите Каравелови повести, тук няма тежките картини на народните страдания, на робския гнет, на чорбаджийската безнравственост, няма патоса на революционната борба, няма страстната проповед на публициста и революционера. Макар действието да се развива в обстановката на турското робство, писателят рисува свободни хора, привидно липсва социалният и политически конфликт. Но това е именно привидно. И тук позициите на писателя са ясни, те са и социално, и политически, и естетически целенасочени. И това еднакво се изразява при гротескно-комическия тон на характеризиране на образа, и при изграждане на конфликтите, и при откритите позиции на писателя-разказвач.

Любен Каравелов започва повестта си с портрета на хаджи Генчо. Него той рисува сякаш от натура. Но описанието му върви в особен маниер: уж подчертава положителните черти на героя, а зад всяка дума ние чувствуваме тънката ирония, лекия хумор, които постепенно се сгъстяват, натрупват около образа, за да се стигне до истинското му карикатурно представяне. Външният вид на хаджи Генчо с неговите широки шалвари, дълга, тясна бръсната глава се оприличава на пчелен кошер или на захарна глава. А дядо Либен го представя така: „Я гледай ти, какъв е тоя мях: няма ни бой, ни гиздост, ни снага, носът му е като краставоселска краставица, очите му подпухнали и почервенели от лой и ракия като у някой вепирин, устните му са като у някой арапин.“

Най-ярко обаче образът на хаджи Генчо се налага не толкова чрез описанията и характеристиките на Каравелов, колкото чрез неговите постъпки. В обстановката на училището, в разговорите му с децата, в държанието му в черквата, в отношенията му към дядо Либен при техните забележителни срещи, в семейната среда — у нас постепенно се затвърдява неговият физически и духовен образ. И от този образ все по-силно лъха старото, загиващото, умиращото от епохата.

Хаджи Генчо олицетворява цялата закостенялост на старото схоластично училище, ограничеността на интелигенцията, която е била свързана с чорбаджийството и феодалната турска система, мракобесието и тиранията на мъжа в семейството.

Като учител хаджи Генчо е извънредно ограничен. Черковно-религиозният дух на неговото училище се съчетава с варварските похвати на учителя: докато той сготви гостбата си или закърпи потурите си, децата сричат

черковни псалми и молитви. Хаджи Генчо е превърнал учителското поприще в доходно занимание. Каравелов така характеризира тази страна на неговата дейност: „Както у поповете играят голяма роля порезаниците и просфорите, то у хаджи Генчо играе още по-завидна роля училището. Хаджи Генчовото училище е Калифорния." С голяма изобретателност хаджи Генчо е измислил всевъзможни начини да извлича изгода от учениците си.

Цялата учителска дейност на хаджи Генчо, както и отношенията му с хората са изградени на непрестанни хитрини. Егоизмът, себелюбието и користта са основни качества на неговия характер.

Дядо Либен пък е като че ли противоположен тип. Той е чистосърдечен, искрен, добродушен, отзивчив към близките и страдащите. Изпълнен е с негодувание към мошениците. Неговият образ е стоплен от няколко дълбоко човешки черти. Дядо Либен обича онова, „щото е здраво и хубаво", ненавижда врачките, магьосниците, билярите, хекимите и чуждите търговци, които са дошли да обират селото. В отношенията си към хората е прям, честен, дълбоко у него е залегнало чувството за чест и лично достойнство. Писателят така го характеризира: „Дядо Либен по своята природа бил човек вятърничав, сърдит и страшен; но в същото време той имал кротка душа и меко сърце. Той понякога бил способен да излезе из себе си и да убие оногова, който му противоречи, но в същото време бил готов да пожертвува и себе си за доброто на ближния си. . ." Характерно в това отношение е неговото поведение към младите. Той се вълнува от чистотата на любовта между Павлин и Лила, прави всичко възможно да им помогне. Неговият стремеж към хубавото в живота е намерил най-ярък израз в думите му „Няма, няма на света по-сладко нещо, отколкото да прави човек добро".

В образа на дядо Либен има много неща, които говорят за благородните черти на нашия народ. На първо място това е неговото юначество, неговият волен дух и независим характер. У този човек, който е минал през толкова бури и превръщения, се е запазило чувството за национална чест и достойнство. Особено силна и характерна е неговата любов и привързаност към братския руски народ. Героичната негова история, величието на неговия дух и култура той носи като нещо неделимо от своето същество.

Но в образа на дядо Либен са въплътени и редица отрицателни черти на богатото бегликчийско съсловие. Тъмни са източниците на неговото богатство, придобито на младини „ту с обири, ту с хайдутлук, ту с бегликчилък". Неговият живот е протекъл бурно. Той е видял „и голямо щастие, и голямо нещастие, и зло, и добро, и сиромашия, и богатство, и кървави сълзи, и извънредна радост. . . Той е бил и хайдутин, и чорбаджия, и капасъзин, и мирен и справедлив гражданин: в младостта си ходил по шумата и изтребял турците, а после се съединял с турците, ходил с кърджалиите, делибашиите и арнаутите и клал християните; бунтувал се против правителството и помагал на Карафезията. . ." Той има волен дух и горд характер, които в миналото са се проявявали в богатия му и безгрижен живот, в безжалостното харчене на ограбените пари, в събиране в дома си на цели стада хрътки и копои, ергелета коне и тайфа измекяри, оръженосци и чибукчии, които го придружавали, когато отивал на лов. Никакви условности нито в семейството, нито в обществото не са ограничавали неговия живот. А сега дядо Либен живее в голяма къща, изградена на една височина, отгдето се вижда цяла Копривщица, има воденица, стада овце и говеда, ниви и ливади, слуги и аргати, които гледат имота му. А той живее със спомените за своето

някогашно „юначество“, за което му напомнят юнашките доспехи и оръжие, както и с високото си самочувствие за благородство и достойнство, които се стреми да покаже с цялото си държание.

Пред турските господари дядо Либен се ползува с голяма почит и уважение. Те се вслушват в неговите думи, когато трябва да се ударят „тридесет тояги по щрапелите“ на някой непокорен селянин; дядо Либен седи до агата наред с всички чорбаджии, когато последният раздава „правосъдие“ над раята.

Между тези два образа — на дядо Либен и хаджи Генчо — в повестта, макар и бегло, са обрисувани и други герои: Павлин и Лила, баба Либеница и жената на хаджи Генчо, копривщенските свахи, Тончо Славея и др. С особена любов Каравелов е изваял образа на Лила — тази свежа издънка из недрата на народа, която със своята чистота и прелест задържа симпатиите на читателя през цялата повест. Нейната трепетна обич към Павлин, взаимните им стремежи да постигнат щастие, които така грубо са задушавани от семейната и обществена среда, са изпълнени с дълбока човечност.

Между картините, които Каравелов рисува в „Българи от старо време“, с особена свежест и колоритност се отличават училището на хаджи Генчо, срещите му с децата, описанието на неговия склад, обстановката в дома на дядо Либен, разговорите между хаджи Генчо и дядо Либен, описанието на дядо Либеновото облекло, отиването му в черква, разговорът на дядо Либен с Иван, сватосването и годежът, копривщенските свахи и др. Именно тези моменти има пред вид Б. Пенев, когато пише, че „над битовите картини на Каравелов трепти истинска поезия“.

Особено характерни за повестта са описанията на нравите, обичаите, домашната наредба, облеклото, песните, вярванията — въобще онова, което дава облик на народната култура. Любен Каравелов се отнася топло, сърдечно и възторжено към всичко здраво, положително, което нашият народ е създал в своите нрави и обичаи. С тази топлота и възторг той утвърждава положителните ценности на нашата народна култура, обагряйки ги с известна романтична окраска. И тази народна култура става още по-ярка, тъй като писателят иронизира, осмива, клейми всичко онова, което говори за невежеството, консерватизма, суеверията и неразвитостта на обществото.

Хуморът на повестта извира дълбоко от характерите на героите, от техните взаимни отношения, от противоречието между мнението, което те имат за себе си, и жизнената правда. Хуморът извира и от активното участие на писателя в разказа, който непрестанно направлява нашата мисъл и не ни оставя да се подхлъзваме по външната колоритност на предметите. Това особено ярко се чувствува при портретуването на дядо Либен и хаджи Генчо. Тук Каравелов е постигнал забележително умение да насочва към най-главното, да индивидуализира и конкретизира, чрез епизодичното да показва общото, типичното.

Каравелов с голямо умение подхваща изграждането на образа, неговата реалистична типизация. От външния потрет, от видимите черти той навлиза в нравствения мир на героя, в неговия духовен свят, от външното портретуване преминава към изграждане на типичния характер. Например авторът така започва характеристиката на хаджи Генчо: „Хаджи Генчо е такъв един българин, какъвто се рядко ражда и на Еньовден; такъв човек ти не можеш намери ни в Ингелизко. Хаджи Генчо е твърде почтен човек,

твърде добър, много учен и разумен. . .“ На пръв поглед авторът възхвалява положителните качества на хаджията. Но тази възхвала съвсем скоро се превръща в ирония. Авторът ни въвежда на следващите страници в подробностите, в ежедневието на хаджи Генчо и ние неусетно разбираме, че тези положителни епитети са поставени, за да засилят контрастите с действителния образ, че те са оригинални прийоми на сатиричната типизация у Каравелов. Героят по такъв начин се откъсва от собствената представа за себе си, превръща се в комичен, ироничен образ. Писателят утвърждава, че хаджи Генчо е „добро същество“, не пропуска сватби, кръщенки и пр., че е „жива душа и горящо сърце“, а в същност излиза, че зад всяко свое действие и чувство той поставя изгодата. Уж всичко знае хаджи Генчо, но се оказва, че неговите знания са крайно ограничени — в сферата на схоластиката, тълкуването на сънищата и пр. Проследим ли развитието на тези характерни черти през цялата повест, откриваме, че личните качества на хаджи Генчо постепенно се превръщат в социално обагрени явления. Стигаме до неговата духовна пустота, сухост, педантизъм и жестокост, деспотизъм и самомнение, грубост и тираничност към слабите. Даже в дома си той е нечовечен, зъл тиранин, който посяга върху живота на своя син.

Тъкмо с тези си черти хаджи Генчо влиза в конфликт с характера на дядо Либен. Сякаш се сблъскват две човешки начала. Дядо Либен е човек жизнерадостен, обича да се любува на живота, да застане над дребнавото, да покаже героичното, възвишеното, човешки гордото, красивото. И във външния си вид той е такава ведра и романтична фигура, и в дома си е такъв открит и пространен, и в отношенията си към близките е сърдечен и привлекателен. В неговите черти се откроява историческият оптимизъм и зад рядката оригиналност и наперчена героичност — дълбока вяра в човека и неговата творческа стихия.

От цялата повест „Българи от старо време“ се носи лъхът на дълбока народност. Тя има корените си не само в националния колорит на образита и картините, в описанията на бита, песните и домашната обстановка, но в цялостния дух на повестта. Народността намира израз преди всичко в мястото и ролята на повествователя. Когато той разказва за постъпките на дядо Либен и хаджи Генчо, когато „обективно“ ни запознава с техните черти или скицира образите на Лила и Павлин, когато описва домовете на двамата герои, даже — „училището“ на хаджи Генчо, в епитетите, в оценките на автора-разказвач ние чувствуваме дълбоката народна позиция, от която той наблюдава и преценява действителността. Особена естетическа функция и стойност за определяне народността има лекият комичен нюанс при описанието на образите. Той ни внушава историческа и човешка широта. Каравелов се изявява като художник, който обича своите герои дори и тогава, когато не споделя тяхното обществено и лично поведение.

Народността на писателя се откроява и от онази дълбока емоционална връзка, която той непрестанно осъществява с родната природа. Каравелов в „Българи от старо време“ достига до най-пълно вплитане на природата в разказа. Към родния пейзаж писателят се отнася като романтик. Той стига до поетизации, наподобяващи сантиментализма. Това обаче е само външно подобие. По същество тази интимност е родена от безграничната любов към родината. И в други произведения Каравелов обича да рисува природата, но в „Българи от старо време“ лирическите отстъпления, с които писателят прекъсва своя разказ и отправя патетична и сърдечна апология на родния

край, имат важна композиционна и конструктивна функция. Те засилват демократическия и патриотичен патос на творбата, свързват читателя с основните акорди на нейното емоционално звучене. Такава функция например има забележителната тирада — възхвала на копривщенската природа: „Обичам те, мое мило отечество! Обичам твоите балкани, гори, сипеи и скали и техните бистри и студени извори! Обичам те, мой мили краю! Обичам те от всичката си душа и сърце, ако ти и да си обречен на тежки страдания и неволи. Всичко, що е останало досега в моята осиротяла душа добро и свето — всичко е твое." Тези думи звучат като героичен акорд и на бурния живот на самия Каравелов, отдаден изцяло в служба на своята родина.

*

Не може напълно да се очертае образът на Любен Каравелов като художник, ако макар и бегло, в най-общ план, не се спомената и други някои негови творби, които нямат онова значение като разгледаните вече, но които разкриват богатството на творческия натюрел на писателя, широкия диапазон на неговия поглед върху живота.

С повестите си „Мъченик", „Горчива съдба", „Ще ли им се върне?" и „Децата не приличат на бащите си" Каравелов отразява важни моменти от революционната борба на българския народ.

„Мъченик" е героична възхвала на стоическото поведение на диарбекирските заточеници. Образът на участника в Берковското въстание бай Цено е мъченически, но силен в националната си и патриотична устойчивост. Повестта „Горчива съдба", появила се първоначално на сръбски език, е апотеоз на хайдутството, на стихийния бунт. Описвайки Пиротското въстание, Каравелов чрез устата на въстаника Недялко зове: „Ние трябва да се повдигнем на крака, па или всички да изгинем, или да очистим своята земя от тия чужденци, от тия кръвопийци и всякакви поганци."

„Ще ли им се върне?" е първото белетристично художествено отражение на Априлската епопея в 1876 г. Подемът на въстаналия народ, героичната му борба, жестокостите, с които турската власт и башибозукът се нахвърлят срещу беззащитното население, двуличието и лицемерието на западноевропейските наблюдатели намират вярно изображение. Каравелов се опитва да създаде и няколко героични образа. Но, очевидно, липсата на непосредствени впечатления, както и бързината, с която писателят се отзовава на това изключително важно събитие в живота на българския народ, са били сериозна пречка, за да успее да внесе необходимата по-дълбока мотивираност и индивидуализация на образите. Но Каравелов преследва непосредствено пропагандна цел, иска да се намеси в помощ на своя народ-мъченик и герой.

Повестта „Децата не приличат на бащите си" Каравелов пише през 1876 г. и не успява да я довърши. От публикуваните начални страници в сп. „Знание" след Освобождението (1878) се вижда, че тя е била замислена като една широка картина на българското възраждане и на национално-освободителната ор[illegible].

Няколко повести и разкази, като „Стана", „Главчо", „Нено", „Божко" и др., Каравелов посвещава на нравствени проблеми. Слаби като художествени произведения, те имат своето значение обаче като документи за отношението на писателя към народното съзнание, говорят за неговите стре-

межи да води борба срещу предразсъдъците, суеверията и духовната изостаналост на народа.

Каравелов е написал и една трилогия върху сюжет от историческото минало на българския народ: „Отмъщение“, „После отмъщение“ и „Тука му е краят“ (в. „Независимост“, 1873—1874). Фактически той прави опит да създаде многопланов исторически роман за съдбата на българската държава в навечерието на заробването ѝ от турците. Този опит обаче не може да се смята за особено сполучлив. Образите са бледи, преобладава реториката, сюжетните ситуации са изкуствени, лишени от непосредствен жизнен колорит.

*

Оценката на поетическото творчество на Любен Каравелов от българската литературна критика е много противоречива. Преобладава схващането, че Каравелов не е притежавал поетически талант, че не е успял да създаде оригинални поетически образи и не е обогатил българската поезия. Тази преценка едни правят въз основа на факта, че в стихотворенията му преобладава откритият пропагандeн революционен елемент, други — въз основа на произведения със слаба художественост. В единия и другия случай поезията му се сравнява с белетристиката, гдето Каравелов проявява значителен творчески талант. Трябва да се има пред вид, че сам Каравелов никъде не е изтъквал себе си като поет. Както вече посочихме, той публикува стихотворенията си във вестниците си и в сп. „Знание“ като еженедeлни революционни и патриотични призиви или като остри удари срещу враговете на революцията. Стихотворенията му не са много на брой. Между тях има и такива, които действително са лишени от поетически елементи.

Очевидно, Каравелов не може да се сравнява с поетическата сила на Хр. Ботев или на П. Р. Славейков. Фактът обаче, че някои от Каравеловите стихотворения продължават и до днес да живеят сред народа и да вълнуват неговото патриотично съзнание и естетическо чувство, сам по себе си ни задължава да се отнасяме със съответно внимание към поетическото му наследство. „Хубава си моя горо“, „Пролет дойде“ и други Каравелови стихотворения, които са свързани и със съответна мелодия, много поколения пеят като народни масови песни.

Преди всичко трябва да се изтъкне, че Каравеловото поетическо творчество значително обогатява и разширява тематичния обхват на българската поезия. То внася нови емоционални елементи във връзка с отразяването на революционната борба на българския народ. Едно дълбоко опоетизиране на родния Балкан като народен закрилник („Стара планина“, „Пролет дойде“, „Хубава си, моя горо“ и др.) се свързва с революционните задачи на епохата и с конкретните тласъци на борбата.

А Мургаш е още черна
като черна врана;
тя жалостно и печално
гледа към Балкана,
па му казва: „Ох, Балкане,
побратиме верни!
Тъмнее ми пред очите,
дните ми са черни!
. . . . . .

Аз не искам и занапред
мирно да робувам,
за свобода, за щастие
само да бълнувам. . .
Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята —
свободата не ще екзарх
иска Караджата".

(*„Пролет дойде"*)

Или интимният разговор със Стара планина, която се е „навъсила", „повяхнала", защото

няма още Панайота
със верни другари,
няма още Дякончето,
няма Жеря стари!

(*„Стара планина"*)

Народът-мъченик очаква прославените свои синове-революционери и хайдушки войводи, за да се възправи срещу притеснителите си.

Свое място в българската поезия имат и редица възхвални и призивни стихотворения, в които Каравелов призовава открито народа към въстание.

Не е юнак, който мисли
мирно да живее,
със момите да се люби,
с булките да пее;
а е юнак, който знае
и който умее
с явна полза и за добро
кърви да пролее. . .

(*„Не е юнак"*)

Използувайки духа и образната система на народната песен, Каравелов пресъздава в някои от стихотворенията си мрачната картина на народния живот („Потъмняло е слънцето", „Ори, ори", „Останала България" и др.). Следвайки шевченковската традиция, той спира погледа си върху тежката участ на жената („Черни очи, бяло лице", „Тънки вежди", „Не раждай ме, мамо"), на девойката, чиято красота в робската действителност се превръща в нейна беда.

Не раждай ме, мамо,
бяла, черноока,
не давай ми снага
тънка и висока,

че ще мене, мамо,
турчин да залюби —
тебе ще убие,
мене ще погуби.

А другаде запитва:

Тънки вежди, черни очи,
защо сте ми вие? . .

Задушевност и тъга излъчват редица стихотворения, в които Каравелов изразява своето отношение към народната инертност, несъзнателност, незаинтересованост, търпение („Не слушай", „Запяло е славей пиле"). Неговото чувство стига дори до остро раздразнение и укори към народа:

Даже негрите в Хаити
юнашки се биха, —
с цели реки гъсти кърви
свобода добиха.

А пък вие, българите,
непробудно спите,
черни дни и черни мъки
от красти търпите!

Срам и укор! — Живи хора
да спят сън мъртвешки.

(*„Зора се е зазорила“*)

Поетическа сила имат и стихотворенията, в които тази тъга се преплита с личната съдба на поета. Може да се каже, че това са най-хубавите поетични образи у Каравелов. Тук и влиянието на Шевченко е най-чувствително.

Съдбо моя, невернице,
де си ме довела?

пита поетът и в дълбока резигнация отговаря:

Всичко чуждо около мен,
нищо нямам свое —
и слънцето, кое грее,
и то не е мое. . .

(*„Съдбо моя“*)

Чужди са му и земята, и къщата, и хората около него, чиито стремежи се свеждат до задоволяване на личните интереси. Тези лирични стихотворения прераствт в остра сатира срещу обществените недъзи и техните носители. Поетовото сърце жадува за борба, за родолюбие, за саможертва. Дори и след смъртта той иска да бъде сред вечно живата природа, да чува шума на вятъра и дъха на божура.

Кога умра, не копай ме
между мъртви люде —
дето няма борба, живот —
тежко ше ми бъде!

(*„Кога умра“*)

Философска размисъл се съдържа в стихотворението „Преминават годинките“. Една примиреност със съдбата като че ли е обхванала поета, когато се спира на неизбежните промени в живота:

Преминуват годинките,
старото белее,
а младото расте, цъфти,
за да остарее.
Балканът е пак хубавец —
шума зеленее. . .

Една непреодолима мъка души сърцето, когато рисува чакащата майка:

Излязла е мойта майка,
на прага седнала,
очаквала чедото си,
към Дунав гледала. . .
„Де си, сине, де си, чедо?“ —
тъжно тя говори. . .

Всичко това обаче има преходен характер. Закономерно е да „преминуват годинките“, тъй както „нищо не е вечно“. Най-силната мъка се предизвиква от тежкото положение на човека:

само теглото е дълго —
почти безконечно.

В редица стихотворения Каравелов остро разобличава народните врагове, поробителя, фалшивите патриоти, фанариотите, духовниците и др. Сатирата му е сурова, груба, тежка и жестока, което се определя от суровостта на самата революционна борба, от обществените и идейни позиции на поета. И тук, както в белетристиката му, на първо място изпъква образът на чорбаджията. В стихотворението „Чорбаджия и хъш“, използувайки умело антитезата, както и жива разговорна форма, Каравелов рисува нравствения образ на чорбаджията:

Ти си гиздав, ти си хубав,
ти си благороден,
че се храниш от кръвта ни,
от потта народен.

Ти си щастлив, ти си богат,
ти имаш парици,
защото си и честта си
продал за жълтици.

Каравелов прави опити да създаде поетични образи и на някои от видните революционни дейци. С техния героичен подвиг той се стреми да събуди патриотични настроения, борчески чувства („Песен на Раковски“, „Хаджи Димитър“, „На В. Левски“). В тези стихотворения обаче той няма особена сполука. Очевидно, за подобни образи е била необходима по-друга поетическа нагласа, трайно настроение и по-богата гама от поетически бои, които у Каравелов са липсвали. Затова в тези образи има излишна външна патетичност, епизодичност и твърде слабо конкретно реалистично изображение.

По форма поезията на Каравелов е еднообразна. Той не използува и не развива завоеванията на българското стихосложение по това време. С най-добрите си стихотворения обаче той се откроява сред съвременните му поети. Каравеловите поетически творби се отличават със своята естественост и простота, яснота на езика и на стихосложението.

*

Към художествените произведения на Каравелов принадлежат и неговите мемоари „Из мъртвия дом“, публикувани на сръбски език („Из мртвог дома“, сп. „Млада Србадија“, 1871), както и пътеписните спомени „Записки за България и българите“, обнародвани за пръв път в Русия („Русский вестник“, 1867) под заглавие „Из записок болгара“; след това авторът ги препечатва в сборника си „Страницы из книги страданий болгарского племени“ (1868), а в Букурещ превежда част от тях и ги публикува във вестник „Независимост“ (1874), в Ботевия вестник „Знаме“ (1874—1875). и в сп. „Знание“ (1876 и 1878). При превеждането им на български език Каравелов е направил значителни преработки. Спомените „Из мъртвия дом“ са преведени и издадени на български език едва през 1938 г.

В Каравеловия архив се намират фрагменти и от други мемоари и впечатления, което свидетелствува за активното отношение на писателя към

окръжаващата го действителност. Той е нахвърлил автобиографични бележки, впечатления от Русия и Москва, от Белград и Румъния, откликва се на събития и лица, определя своето отношение към тях.

„Из мъртвия дом" отразява преживяванията на Каравелов в австро-унгарските затвори през 1868 г., където той е задържан по искане на сръбската полиция. Те са толкова интересни с оглед на личността на автора им, колкото и с богатството на факти из съвременния живот. Повлиян от мемоарите на Херцен „Былое и думы", където видният руски писател възпроизвежда своите преживявания в затвора и в заточение, както и от романа на Достоевски „Записки из мертвого дома", Каравелов излага своите мисли по редица актуални обществени, политически, философски, културни и морални въпроси. Той е развълнуван преди всичко от проблема за свободата на народите и за свободата на личността. Преценявайки събитията в личния си живот и в живота на сръбския, унгарския и българския народ, той излага схващанията си за тяхното настояще и бъдеще, развива революционно-демократическите си схващания за националното и революционно движение. Тези спомени са важен източник за мирогледа и обществените възгледи на Каравелов, за неговата богата култура и отзивчиво сърце.

Спомените „Из мъртвия дом" са характерни със своята образност и емоционалност. Каравелов е изобразил картини из затворническия живот, създал е образи на полицейски и затворнически служители, разказал е вълнуващи моменти из своите преживявания, в които се изявява неговото голямо човешко сърце и непреклонна любов към свободата, неговата висока култура и широки познания.

Богати сведения за живота на българския народ се съдържат в „Записки за България и българите". Предназначени да запознаят руското общество със страданията на българския народ, тези „записки" са ценни източници за бита, нравите, културата, образованието, социалните отношения и морала на нашия народ. Те имат обаче и художествена стойност. Това са преди всичко художествени картини, в които е отразена българската природа, селата, животът в град Пловдив, пресъздадени са образи на близките на писателя, описана е средата, в която расте и се развива, и пр. На много места Каравелов разказва като етнограф и социолог, описва подробно обичаи, вярвания, народни празници и песни, анализира обществени, политически и културни събития. С особено вълнение се четат описанията на природата около Копривщица, изпращането му от близките, преживяванията му в Пловдив, както и описанието на живота в този град. Каравелов се опитва да опише и обясни някои моменти от националното възраждане на българския народ, от отношенията между турци и българи, гърци и българи, като привежда не само лични впечатления, но и разкази на други лица из народа.

„Записки за България и българите" са важен извор за биографията на Каравелов и ценен източник за историята на нашия народ.

*

В историята на българския народ Каравелов е борец, личност, която няма свой личен живот, непрестанно стремяща се да бъде полезна на своята страдаща родина, да участвува активно в историческия процес, в политическото, научно, морално и културно усъвършенстване на народния

живот. Както всички големи дейци на българското възраждане, и той е виждал възможността силно да се влияе върху революционния процес, върху общественото развитие чрез журналистиката, чрез издаването на вестници и списания. Вече беше изтъкната неговата дейност в това направление. Още като студент в Москва той публикува редица статии в руски вестници и списания, после става постоянен кореспондент на руски вестници в Сърбия, прави опит да издава свой вестник в Белград, редактира в. „Свобода“ и „Независимост“, изданието им на румънски език под название „Libertatea“, както и сп. „Знание“, прави опит да издава вестник непосредствено след освобождението на България и умира с перо в ръка над продължилото да излиза в Търново сп. „Знание“. Това са почти осемнадесет години творческо горене върху страниците на периодичния печат, непресъхваща журналистическа дейност.

Многостранно подготвена личност, Каравелов намира в журналистическото поприще богати възможности да изяви своята публицистична дарба, да приложи знанията си и да вземе отношение към най-различни страни от обществено-политическия и културен живот на народа, към исторически, етнографски и фолклорни въпроси, към проблемите на просветата и образованието, общо книжовния и литературен процес и пр. Почти няма въпрос, свързан с освободителната борба на българския народ, до който да не са се докоснали умът и сърцето на Каравелов, по който да не е реагирал, да не е оставил свой отпечатък чрез публицистиката си.

Публицистичното наследство на Каравелов още не е достатъчно проучено, събрано и обнародвано. Той е печатал много кореспонденции и статии без подпис на руски, сърбохърватски, румънски и български език и за да се установи неговото авторство, необходимо е да се извърши сложна и трудна изследователска работа.

В тематично отношение публицистиката на Каравелов е извънредно богата и разнообразна. Да се направи преглед на нейното съдържание, това означава да се разгледа всестранно историята на българския народ през този период, най-важните явления в живота на балканските народи и онези събития в Европа и света, които имат отношение към тях. Каравелов е публицист с бързи реакции. Той се откликва на много явления в своята съвременност, стреми се да се намеси в разрешаването на най-важните проблеми.

В руските вестници Каравелов се стреми главно да осведоми руското общество за положението в България, да спечели общественото мнение за освободителното дело на своя народ. В неговите статии се съдържа изобилен материал за тежкия и непоносим живот на българите под робството, за беззаконията и гнета на турските власти, за действия на хайдушки чети, за черковната борба и пр. Той се стреми да свърже събитията в България с идеите за славянска солидарност, да ги обясни с политиката на Турция и другите европейски държави и пр. Макар статиите да са били преработвани в духа на политическата линия на съответния руски вестник, още в тези статии се изявява публицистичният стил на Каравелов със своята образност и емоционалност. Но главната насока на тези статии е с богатството на фактите да предизвика симпатиите на руското общество към освободителното движение в България. В това направление Каравелов играе голяма патриотична и революционна роля, която се засилва, след като през 1867 г. като кореспондент на руските вестници се премества в Белград. Сега в неговите

кореспонденции преобладават сведения за съпротивата на българския народ, за неговата борба. Каравелов се стреми да подпомогне създаването на братско единство между руския, българския и сръбския народ в името на техните непосредствени интереси и на идеите за славянска племенна солидарност.

За израстването на Каравелов като публицист през този период говорят няколкото негови статии на сръбски език и особено „Шта нам је нужно?" (в. „Застава", 1869, бр. 31 и 32) и „Браћо моја" (в. „Застава", с. г., бр. 35), която почти едновременно излиза и в букурещкия български вестник „Народност" (1869, бр. 16). В тях Каравелов изразява своите възгледи за братска солидарност между балканските народи в общата борба за пълно освобождение и независимост.

Най-високи завоевания в публицистиката Каравелов постига, когато свързва журналистическата си дейност с непосредствените революционни задачи (1869—1875). Каравеловите статии бележат нов етап в българската революционна публицистика. Той доразвива наследството на Г. С. Раковски, усвоявайки опита на прогресивните руски вестници и списания, особено на Херценовия „Колокол". Каравелов усъвършенствува и обогатява всички журналистически жанрове. Политическите статии в „Свобода" и „Независимост" са не само логически изградени и наситени с богати факти из живота, но са написани със страстта на последователния революционер и борец, който е хвърлил в пламъка на борбата смисъла и съдържанието на своя живот.

Каравелов пише пламенни революционни призиви, прегледи на международните събития, остри полемични статии по състоянието и развитието на Турската империя, обработва дописки из вътрешността на страната, прави прегледи за културния и книжовен живот, намесва се активно в идейни и естетически спорове, страстно се бори за развитието на българската култура. Във всичко това Каравелов се изявява като оригинален творец със свой стил и език.

Публицистиката на Каравелов дава голям тласък на революционната борба, способствува да се организират революционните сили на емиграцията и вътре в страната за превръщането на национално-освободителната борба в съзнателно, организирано народно революционно движение.

Една от най-ярките форми на Каравеловата публицистика е фейлетонът. Писател по призвание, Каравелов знае силата на художествения образ, неговата възможност лесно да достига до съзнанието на читателя и непосредствено да му въздействува. Затова може би често пъти в политическите си статии той внася образни елементи, които засилват емоционалността. Още в „Записки за България и за българите" той освежава описанието, като вмъква отделни епизоди, разговори, комични положения, които придават белетристичен характер на записките му. А когато трябва да разкаже живо и вълнуващо в дописка за народния живот, често пъти прибягва до образно-емоционалните форми и стил. Това особено се чувствува в статиите и дописките, в които разобличава, осмива, със силата на критическите и сатирически оръжия воюва срещу врага или срещу отрицателните явления. Още Раковски в „Предвестник на горски пътник" прави опити за прилагане на такъв тип сатирично художествено обобщение, в което се забелязват първите наченки на фейлетона. От сатирата срещу обществените недъзи се оформят фейлетонните елементи и в творчеството на П. Р. Славейков. Но като са-

мостоятелна художествена форма те заживяват едва в публицистиката на Л. Каравелов.

Фейлетонът се ражда в революционното стълкновение на писателя и журналиста с враговете на революцията, с отрицателните обществени явления. Каравелов е виждал какво силно оръжие срещу противниците на освободителното движение се получава, когато се съединят публицистиката и художествената образност, логическото моделиране и сатиричната художествена типизация. Затова откривайки във в. „Свобода" специална рубрика за разобличаване на консерватизма, назадничавостта, реакционността и техните носители под заглавието „Знаеш ли ти кои сме?", Каравелов постепенно създава и усъвършенствува фейлетона в българската литература, очертава неговото съдържание, форма, целенасоченост. Впоследствие в същата рубрика започва да пише и Хр. Ботев. И до днес българското литературознание не може да установи с положителност кой фейлетон е писан от Каравелов и кой принадлежи на Ботев, тъй като никъде не е отбелязано името на автора.

Тематиката на десетките Каравелови фейлетони е извънредно богата. Те се появяват във всеки брой на вестниците му, в тях той засяга най-актуални проблеми на деня, взема остро критическо отношение към противниците на революционното дело, жигосва, сурово иронизира, грубо заклеймява, жлъчно уязвява, целейки да събуди и активизира общественото мнение. Каравелов насочва сатиричното си жило върху много прояви из живота на българската емиграция в Румъния. Особено силно разобличава дейността на чорбаджиите, на „старите" и тяхната „Добродетелна дружина", на отделни нейни дейци. Остри и груби удари отправя към консервативни и либерални дейци в Букурещ и Цариград, като А. Савич, М. Балабанов, Ив. Найденов, Ив. Касабов, както и към вестниците „Отечество", „Право", „Век", „Турция" и др. Полемиката му е безпощадна, характеристиките ярки и драстични, но точни и духовити. Остроумни и находчиви сравнения, хиперболизации и разсъждения, изпълнявани с голяма игривост на фразата и използуване на народна фразеология, й придават живост, колоритност и ярка изобразителна сила.

Каравелов с фейлетоните си се намесва в проблемите на българския черковен въпрос, в отношенията между българската екзархия и гръцката патриаршия, реагира на много действия на турските централни и местни органи. Той проявява не само удивителна осведоменост и политическа последователност, но и голяма изобразителна находчивост. Широките му познания, идейната му и политическа уравновесеност, както и школовката в руската литература, особено влиянието на Гогол, на Херцен и Чернишевски, на Некрасов и Салтиков-Шчедрин, му дават възможност да разгърне творческите си възможности, да се чувствува свободен в размаха на сатирата.

Специално внимание Каравелов отделя на проявите на либералната буржоазия. Съглашателските склонности на редица нейни представители в Румъния и Цариград събуждат бурни сатирични реакции. Той злъчно засяга дори П. Р. Славейков и в. „Македония" (към които не един път е изразявал най-добри чувства и похвали), когато забелязва известно примирение с политиката на турските власти.

Чест обект за сатирично изображение са антинародните действия на духовници, на ретроградни просветни дейци, бездарни и неграмотни журналисти, книжовници и стихоплети.

Ярко изразената и последователна идейна позиция на автора, от гледището на която се прави естетическата и публицистична оценка на засегнатите лица и събития, придава на Каравеловите фейлетони голяма въздействена сила, ударност и утвърждаваща увереност в правотата на революционното дело. Тази особеност, съчетана с дарбата да вижда комичното в живота, да обобщава в сатирични и хумористични форми, слага своя дълбок отпечатък върху художествения облик на фейлетоните, върху техния стил и език. Сочен, жив разказ, остроумно описание, силно обобщение, ярка фраза се редуват с характерни диалози или реплики, които изненадват със своята духовитост, комичност или парадоксална ситуация.

Фейлетоните на Каравелов са едно от най-ценните завоевания на българската художествена литература и журналистика.

Важен дял в публицистиката на Л. Каравелов заемат неговите литературно-критически статии.

В българската литература по това време литературната критика още не е станала дело на професионални критици. Самите писатели и обществените дейци, воювайки за здрави естетически и идейни основи на литературата, за нейната активна роля в живота, неминуемо засягат и утвърждават художествените ѝ завоевания или изтъкват вредността на редица слаби произведения.

Любен Каравелов още с първите си книжовни стъпки се насочва към литературно-критическа дейност. В 1861 г. на руски език той публикува „Библиография современной болгарской литературы“ („Библиографические записки“, т. III, № 9), гдето прави характеристики на българските списания, вестници и книги. Внимателното вглеждане в тази библиография дава възможност да се види, че още по това време Каравелов се е ориентирал правилно върху литературния процес. Макар че анотациите са извънредно кратки, все пак Каравелов съумява да отдели и подчертае с утвърждаващи думи такива издания, които са изиграли положителна роля в българската литература, като в. „Дунавски лебед“ и „Показалец“ на Раковски, „Народне песме македонских бугара“ на Ст. Веркович, „Кратка читанка за взаимните училища“ от П. Каляндж, „Извод от физика“ от Н. Геров, и да отбележи безсмислието да се издават книги като „Книжка за благонравието“ (превод на Хр. Ваклидов), „Съкращение на турската история“ и др.

През следващата 1862 г. Каравелов публикува в „Московские ведомости“ № 153 и 154 обширна статия под заглавие „Болгарская журналистика“, в която прави оценка на излезлите български книги и вестници. А в 1864 г. във в. „Българска пчела“ (год. II, бр. 3, 4, 5 и 6) излиза първата му истински литературно-критическа статия „Българска книжнина“. Като сравним тези три статии, виждаме как се развива естетическият поглед на Каравелов, расте гражданската му отговорност, задълбочава се критическото отношение. Подлагайки на остра критика стихотворенията и преводите на Р. Жинзифов, публикувани в сборника „Новобългарска сбирка“ (1863), той вече прави преценка на българската литература и език от високите изисквания на една определена естетическа теория и художествена практика.

Нов момент в развитието на Каравелов като литературен критик са статиите му в сръбския печат върху развитието на сръбската литература („Српска књижевность“, в. „Србија“, 1867—1868; „Књижевне новости“, в. „Застава“, 1868; „Књижевность“, сп. „Матица“, 1868). Тук той ясно изявява оформилите се в Русия под влияние на Белински, Добролюбов и Чер-

нишевски схващания за реализма в литературата, за големите обществени задачи на писателя, за художествените качества на литературните творби.

От 1869 г. до края на живота си Каравелов развива активна литературно-критическа дейност, свързана тясно с революционните и общонародни задачи. Той въвежда във вестниците си рубриката „Книжовност", гдето постоянно се отзовава на новите явления в българската литература, оценява излезли книги, насърчава положителните прояви, порицава неправилните направления и възгледи, воюва против неразвитостта на жанровете и художественото майсторство, издига високите критерии на вече развитите литератури като образци пред българските писатели.

Ние вече се спряхме на някои страни от естетическите възгледи на Каравелов. Голяма част от тях са изявени в литературно-критическите му статии. Доколкото обаче литературната критика като жанр има за задача да оценява конкретните художествени явления, тук нас по-специално ни интересува как се е отзовавал Каравелов за съвременните му литературни издания.

Преди всичко трябва да подчертаем, че всички онези произведения, които Каравелов е приветствувал при тяхното появяване, са издържали изпитанията на историята и са влезли в положителния фонд на българската литература. Това са драмата на В. Друмев „Иванко" и комедията на Д. Войников „Криворазбраната цивилизация", излезлите първи книжки на „Периодическо списание", сборниците с народни песни, съставени от братя Миладинови и Ст. Веркович, „Летоструй за 1876 г." и др. Посочените от него конкретни недостатъци са намерили също потвърждение в литературната ни история. Това е сигурен показател за здравия усет и правилния подход на Каравелов при оценката на художествените творби.

По-голямо внимание Каравелов обръща на слабите произведения на съвременната литература. В основни линии той и тук не е грешил. Острите критики, които е отправил към някои от бездарните драми на Тодор Станчев („Нова мода", „Кардам страшний" и др.), стихотворенията на Н. Живков („Гусла с песни"), драмата на Кр. Пишурка („Изпаднал търговец") и др., са напълно верни.

При оценките на художествените произведения Каравелов изхожда от две основни изисквания: произведенията да са верни на живота и да служат на неговия прогрес. За пример на българските писатели той сочи творчеството на Бърнс, Мор, Байрон, Беранже, Хайне, Шевченко, Чернишевски. А лошата книга не само не ще донесе „знание и просвещение — пише Каравелов, — а чисто отъпение и невежество, чисто помрачение на човеческия ум" (в. „Свобода", 1869, бр. 7). Затова с присъщата му революционна страст той воюва срещу всичко бездарно и безграмотно, призовава за големи художествени творби, за високо майсторство („богатство на образите и поетическите виражения"), за превръщане на писателя в „учител на народа", за ясен български език, разбираем от народа („пишете просто и понятливо!").

В литературно-критическите си статии Каравелов е също така школуван публицист, страстен полемист, революционно насочен, както е в цялата си публицистика. Пред него ясно се е откроявал пътят на голямото художествено развитие на човечеството, виждал е вярно състоянието на съвременната българска литература (не се е изказал само за Хр. Ботев и Ив. Вазов), вярвал е в нейния разцвет и както с целия си талант уча-

ствува в нейното създаване, така и със знанията си, с опита си разчиства пътя към бъдещото й развитие.

Каравелов слага началото и на българската художествена критика със статиите си за картините на Н. Павлович (в. „Свобода“, 1871, бр. 2 и сп. „Знание“, 1875, бр. 14).

*

С литературната си дейност Любен Каравелов издига българската литература на по-високо стъпало, особено със своите белетристични произведения и публицистика. Той създава реалистични творби, които са изпълнени с правдиви картини из тежкия живот на народа под гнета на турските феодали и българските чорбаджии, из героичата съпротива и издръжливостта на народа ни. Каравелов издига ролята на литературата като фактор в обществения прогрес. С това той създава здрава традиция в нашата литература, определяйки пътя на нейното развитие в неразривна връзка с народните стремежи и революционните тенденции на епохата.

ХРИСТО БОТЕВ

Нашата предосвобожденска литература в своето бурно, динамично развитие се е стремяла като че ли към създаването на своя най-виден представител — Христо Ботев. Всяка литература има неколцина големи творци, които определят физиономията ѝ, националния ѝ дух. Ботев е измежду тях. И то и с мощта на прогресивните идеи, въплътени в творчеството му, и с красотата на поетическата форма.

Необикновена личност, той притежава изключителни заложби — титанична духовна сила, нравствено мъжество. Неговата смела мисъл и необикновена чувствителност са усилени от влиянието на епохата до хиперболични размери. Той пренася в поезията си изцяло революционното напрежение на времето, през което живее. Борбата на народа за свобода го вълнува дълбоко, социалната справедливост е негова съкровена мечта, а излъганите му надежди го подтикват към бунтовен ропот и горещо негодувание. И в поезията му се чува ту призив към революционно дело, ту остър вик на протест срещу застоя, ту я изпълва мечта за героична жертвеност. Като възприема различно големите въпроси на своята съвременност, Ботев претопява националното в общочовешко. С тия си качества той израства високо над своите съвременници и твори поезия оригинална, динамична, огнена. Ботев слага начало на традиция както за социалната, така и за психологическо-драматичната ни лирика.

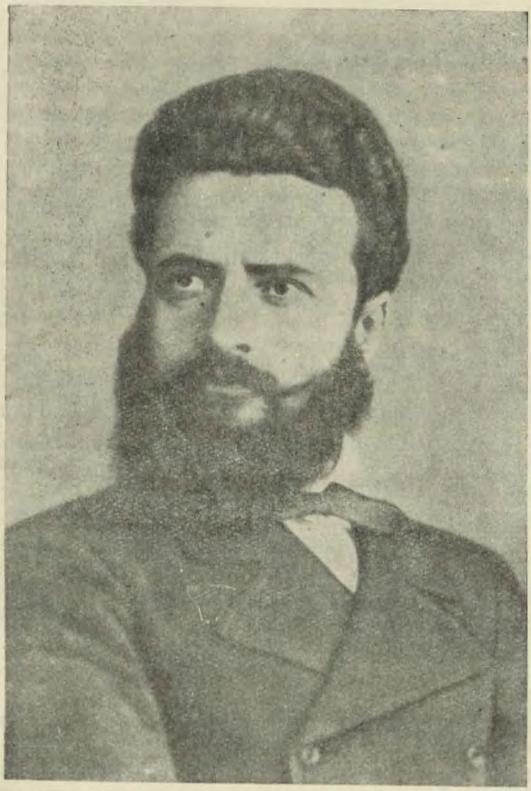
Създаден духовно по мярката на своята преломна епоха — тази велика епоха, през която национално-освободителните и социално-революционните борби на народа достигат най-високата си точка, — той въплъщава времето и с жизнения си подвиг. Ако вдъхновената му лирика е нашият национален влог в съкровищницата на общочовешката култура, то героичната му смърт е пример не само за нашия народ, а и за всички, които се борят за напредък и свобода.

•

Когато Ботев излиза на политическата сцена, духовете са вече подготвени за революционна дейност от пропагандата на Раковски, от влиянието върху умовете на преминалите през Дунав чети. Сърцата на хиляди български патриоти са съгрети от радостната надежда, че скоро народът ще смъкне игото на турските поробители и ще си създаде условия за справедлив национален и социален живот. Категорично се поставя въпросът

за освобождаването на народа и това придава висока етичност на всяко лице, устремено към общата задача.

През тези години е неспокойно не само в Турция, а и в други европейски страни. Развиват се национално-освободителните борби на италианския и полския народ. Работническата класа прави първите си крачки на историческата сцена—през 1864 г. е създаден от Маркс I Интернационал, който пропагандира научните идеи на социализма. През 1871 г. е установена за няколко месеца комуната в Париж. В Русия зрее конфликт между селячеството и царизма. В тая огромна страна, близка нам по кръв и език, съзнанието на народа се избистря под влиянието на революционните демократи Белински, Херцен, Чернишевски и Добролюбов. На Балканския полуостров въстават народите на Босна и Херцеговина, сърбите водят няколко войни с турците.

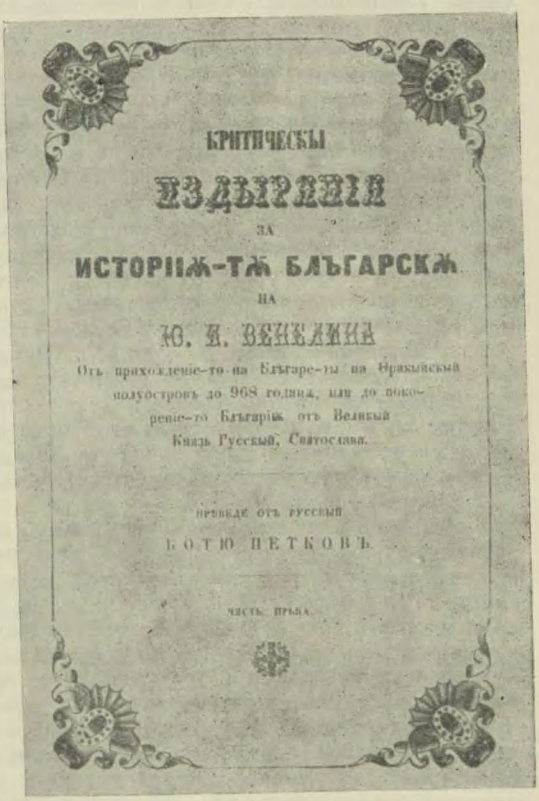

Христо Ботев

Живият и предприемчив дух на Ботев се оформя под въздействието на всички тези вътрешни и външни фактори. Те усилват диалектичността на неговото мислене, помагат му да усети издълбоко истината, че светът се е откъснал от мястото си, че той се е задвижил напред, че отсега нататък по повелите на историята вече никога не ще се задържи на своите стари основи. Времето насочва напред гениално прозиращата мисъл на Ботев — то му помага да разбере миналото, да живее едновременно в настоящето и в бъдещето.

Големият син на народа ни е роден на 25 декември 1848 г. (н. с. на 6. I. 1849 г.) в гр. Калофер. Малкото подбалканско селище се отличава с буден, неспокоен дух и със сравнително свободен обществен живот — в него са липсвали турски заселници, слабо е било влиянието на гръцката духовна власт.

Бащата на Ботев, дългогодишният учител Ботьо Петков (1815—1869) е въплъщение на дирещата нови пътища напредничава мисъл на епохата. Учил в Русия, отличаващ се с качествата и добродетелите на народен просветител, той следи тогавашната книжнина, взема дейно участие в черковното движение срещу патриаршията и в борбата срещу католишката пропаганда. Като учител и книжовен деец издава учебник по география, ползува се свободно от руски език и превежда книгата на Венелин „Критически издиряния за историята българска". На страниците на в. „Цариградски вестник" печата статии, в които поставя пред българската общественост въпроса по кой път на духовно развитие трябва да върви народът ни: със Запада или с Русия. И изказва предпочитанията си към напредничавата демократична руска литература.

КРИТИЧЕСКЫ
ИЗДЫРЯВІЯ
ЗА
ИСТОРІІѢ-ТѪ БЪЛГАРСКѪ
НА
Ю. И. ВЕНЕЛИНА
Отъ прихождение-то на Българе-ты на Иракыйскый полуостровъ до 968 годинѫ, или до покоре-ние-то Българіѧ отъ Великый Князь Русскый, Святослава.
ПРЕВЕДЕ ОТЪ РУССКЫЙ
БОТЮ ПЕТКОВЪ.
ЧАСТЬ ПРЬВА.

Заглавната страница на преведената от Ботьо Петков книга на Ю. И. Венелин „Критически издиряния за историята българска"

Майката на Ботев, Иванка Стойкова, е била жена из народа, красива, снажна калоферка, която съхранявала в паметта си стотици народни песни. В семейството на Ботев се е дишал здрав български въздух, то е въплътявало прогресивните надежди на времето и неговата характерна патриотична духовна атмосфера. Следвал първоначално взаимното училище в Карлово, където даскал Ботьо учителствувал, Ботев завършва трикласното училище в Калофер, тъй като бащата се премества там. Даровитото дете е било осигурено откъм условия за правилно възприемане на истината за народа и за по-високо интелектуално развитие. По спомени на съвременници, неговата млада душа отрано още шуми и се вълнува срещу неправдата. По внушения, които идват от семейството и от околната атмосфера, той отрано заживява с мечтата за благороден подвиг. В своите надежди да осигури бъдещето на първородния си син даскал Ботьо отправял поглед всякога на северо-

изток. Когато Христо е още ученик, старият учител подготвя грижливо заминаването му за Русия. Той пише на руския консул в Пловдив Найден Геров, че за него ще бъде щастлив денят, в който ще получи разрешение да изпрати сина си в руската земя. Благодарение на връзките и настойчивостта на бащата петнадесетгодишният младеж заминава (октомври 1863 г.) през Северна България за големия тогава културен център в Украйна — Одеса. Там първоначално той е издържан от калофереца Стефан Тошкович, а след това получава стипендия от руското правителство. В Одеса Ботев се сблъсква със социалното неравенство — той е нередовен ученик във втора гимназия; първа гимназия била предназначена за „избраници", деца от по-заможните дворянски семейства. Младежът, с неспокоен вече дух, не завършва ученето си. Българското настоятелство в Русия поисква спирането на стипендията му. То не е могло да търпи свободолюбивите наклонности на Ботев. С българското настоятелство се солидаризира и консервативното ръководство на одеската гимназия. Останал скоро без средства, вдъхновеният, опозиционно настроен изоставен младеж преживява твърде зле цели 13 месеца в Одеса. Принуден още от тази възраст да се самоиздържа — чрез уроци в едно полско семейство, — той разбира колко могъщи и зли са онези, които притежават парите, властта, „авторитета". В Одеса Ботев установява връзки с полски революционери и изобщо с хора, настроени опозиционно като него. Той започва да преценява живота чрез произведенията на руските революционни демократи: Белински, Херцен, Чернишевски и Добролюбов. Той чете с увлечение руската класическа литература, в която тържествува свобсдолюбивият дух на XIX в., която му открива истината за положението на човека, и мечтае за по-друг, свободен народен живот. В Одеса Ботев си създава връзки с пролетаризираните слоеве и с босяшката беднота.

„Често пъти — разказва Георги Смилов, негов съученик — нощем той изкачаше из прозореца, отиваше някъде и се скиташе до сутринта. На моите въпроси, къде се губи, Христо ми отговаряше, че ходел да се среща с босяците. Той казваше, че го интересуват тия хора и че иска да ги узнае, да ги разбере. Тия негови излети се завършиха доста куриозно, защото като показал на новите си познайници пътя към нашия прозорец, който излизаше на улицата, той дочака това, че една есенна нощ последните измъкнаха двата чифта ботуши и единствените панталони на Ботев, което го застави да стои няколко дни в къщи, докато аз намерих пари и му купих други вехти панталони. Тогава Христо Ботев ми разказва и за друг един случай, как той, желаейки да се срещне с одеските босяци, прекарал цяла нощ под един мост с надежда, че някой от тях ще дойде тук да нощува и той ще се разговори с тях. Обаче очакванията му останали напразни." Така, още в Одеса Ботев се насочва смело към „низините" в обществото. Той е примамен от желанието да опознае онези социални слоеве, които носят новото било като бит, било като идея за друг живот. И в тях именно вижда бъдещето. От тях очаква да получи първите си непосредни знания за истината на живота.

Рано съзрял духовно, едва 17-годишен, Ботев се издига високо над връстниците си. С гениална прозорливост той вижда вече революционната перспектива и се прекланя пред величието на идеала да служи на народа и човечеството. Без да бъде ограничаван от каквито и да било социални предразсъдъци, търси опора в най-онеправданите слоеве на обществото.

Ламтежи за голямо, полезно дело се сменят рязко у него с чувство на неудовлетвореност от пасивността на околните. В стихотворението „Майце си" той е направил преценка на това свое душевно състояние, изповядвайки противоречието между големите борчески жажди и моментната депресия.

През есента на 1866 г. Ботев напуска Одеса и учителствува в българското село Задунаевка, чиито жители били преселници от Сливенско. Тук се отдава на порива си за волен, нестесняван от правила и препоръки живот и посвещава времето си на революционна пропаганда сред селяните.

В Задунаевка младият поет, вдъхновен от големи идеи, весел, но устойчив по нрав, живее съзнателно при сурови условия, готвейки се за бъдещо революционно дело по примера на Рахметов, героя от романа „Что делать?" на Чернишевски.Той спи на пода наметнат само с кавказкото си наметало. Неговата красива външност и духовна пламенност будят възторг у околните: „По външността си Ботев бе рядък красавец: в тази възраст (18-годишен) той имаше лице бяло като на мома, нямаше още нито брада, нито мустаци, висок, едър, снажен, физически силен, пъргав, подвижен, носеше дълги черни коси (перчем), който умееше да кичи"(спомени на Васил Лучков).

Заподозрян от руската царска полиция, че обслужва руски революционери, той напуща селото и след четиригодишно отсъствие заминава за България. Привличат го там, освен тежкото положение на народа, и настоятелните покани на баща му, който боледувал и стареел.

През пролетта на 1867 г. Ботев е в родния си град. Тук Ботьо Петков, макар доста грохнал и болен, още властвува над духовете на честното гражданство.Той очаква, че неговият син ще поеме работата му. Завръщането в родината се отразява благоприятно върху поета. Той е отново в допир с народа, отново вдъхва въздуха на робската действителност. И решава окончателно въпроса за личната си съдба: не може да се примири с едно спокойно съществуване. В Калофер е зает трескаво с патриотична дейност. Като учител събира около себе си свои връстници и по-възрастни ученици, упражнява ги в стрелба, подготвя ги за бъдещо въстание.

В града пропагандира открито своите революционно-демократични възгледи сред градската беднота: пропаднали икономически люде, дърварии, пъдари и други бедняци. „Събираше се по кръчмите с прости хора и им проповядваше социализъм и патриотизъм" (Димитър Фингов). Неговото слово е пламенно и убедено, когато е необходимо то е решително, рязко, нетърпеливо, изпълнено с пренебрежение към колебаещите се. Личността му на умен, буен, смел младеж внушава респект. С него избягвали да спорят, тъй като знаели, че „напада всичко" и „всичко осъжда" (Д. Фингов).

Животът на Ботев в Калофер има и свои нерадостни страни. Неразбиран от изостаналата от него среда, той се бори понякога с разочарованието. Чувството му за духовно превъзходство над околните не му доставя удовлетворение, а го измъчва. Докато е в Калофер, във в. „Гайда" на Петко Славейков излиза стихотворението му „Майце си" с подпис Х. П-в.

Поведението на Ботев не е могло да не събуди подозрение и ненавист сред консервативните слоеве на градеца. На празника на Кирил и Методий, на 11 май 1867 г., след речите на официалните оратори той взема самоволно думата, напада всички говорили преди него, нарича техните речи заблуждение и направо призовава към борба срещу турските тирани. Смелата му

реч причинява смут и остра реакция сред чорбаджиите, а съчувствие само сред малка група младежи. Изплашен от станалото, Ботьо Петков търси начин да отдалечи от Калофер непокорния си син. През лятото той го снабдява със средства за път и го изпраща отново да следва в Русия. Ботев тръгва през есента на 1867 г. за Одеса през Румъния, пристига в Букурещ, където не получава никаква подкрепа, за да продължи образованието си. Обръщението му към т. нар. „стари" — заможни българи, организирани в „Добродетелна дружина" — остава без резултат. От Букурещ той заминава през декември 1867 г. за Браила, но също не намира средства да продължи пътя си. И съдбата на тоя велик човек се решава окончателно и безвъзвратно: той се отказва от прозата на смиреното научно поприще и предпочита поезията на бурната, несигурна революционна борба. Емигрантският живот привлича пламенното му сърце, примамва го възможността да работи за народното дело. През 1867 г. в България са преминали четите на Панайот Хитов и Филип Тотьо. Шумът около това събитие още не е заглъхнал сред емиграцията и прави така привлекателен живота в Румъния. И поетът, грабнат от ентусиазъм и вяра в освободителния идеал, се слива самоволно с потока на многочислената емиграция. Условията правят неосъществим и опита му да следва медицина в Румъния.

Животът в чуждата, студена към хъшовете страна, е твърде тежък и несигурен. Ботев изкарва трудно прехраната си, а понякога е принуден да мръзне и гладува със седмици. В Браила работи като ученик-печатар при дядо Паничков, който печата в. „Дунавска зора"; дружи с хора, които по-късно съставят ядрото на четата на Хаджи Димитър и опознава непосредно бедите, вълненията и възторзите на емиграцията.

В Браила при трудни условия, в незатоплени квартири и по кафенета той пише усилено. Дори обещава пред читателите на в. „Дунавска зора" в 1868 г. да издаде свой труд „Първи поетически опити — проза и стихотворения". Превежда книгата да д-р Шнел „Органическо възпитание", която не успява да издаде. През 1868 г. се записва в четата на дядо Желю войвода. Определен е за писар на четата и написва знаменитото си стихотворение „На прощаване". Четата обаче не минава Дунава, защото по-заможните български патриоти не дават средства за подготовката ѝ, а войводата ѝ бил арестуван.

Измъчван от бедност, от болест и лишения, Ботев се включва в браилската театрална трупа, ръководена от Добри Войников, и заминава с нея за втори път за Букурещ през есента на 1868 г. Но и там опитите му да намери работа остават напразни. Той не получава учителското място, за което кандидатствува. Отказана му е всякаква помощ от богатия сродник Христо Георгиев. Тежкото положение, в което изпада, е така страшно, че изповядва: „. . .космите ми се свиват на главата, като виждам, че зимата ме вече захваща." Изказва болките си пред Киро Тулешков: „Пиша ти, приятелю, че аз останах тук с намерението да стана учител на българското училище, но силно се излъгах. Живея съвършено бедно, дрипите, които имах, се съдраха и мене ме е срам да изляза деня на улицата. Живея на самия край на Букурещ в една ветрена воденица заедно с моя съотечественик Васил Дяконът. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб, за да утолим глада. Тези дни мисла да държа сказка в читалището „Братска любов", но как ще се явя не зная." И добавя с гордото самочувствие на своя несломим дух: „При всичкото това

критическо положение аз пак не си губя дързостта и си не изменям честното слово."

В писмото си характеризира не само себе си, а и Левски, запознаването с когото не е било без полза дори за титанична личност като Ботев.

Предполага се, че в Букурещ е сътрудничил на в. „Тъпан", редактиран от Иван Мънзов. Скиталчествата му не пресекват.

През пролетта на 1869 г. постъпва учител в румънското градче Александрия, откъдето се премества в гр. Исмаил. Влиза във връзка с руското революционно движение чрез известния революционер Сергей Нечаев. С него прекарва цялото лято на един пуст остров на Дунава — при условия на пълна свобода, както някога в Задунаевка, и, разбира се, в дълги разговори край дунавския бряг с големия руски конспиратор за бъдещето на Русия, България и човечеството. Тук е в средата на украински емигранти. От с. Исмаил допринася за прехвърлянето на вестници и прокламации от Западна Европа в Русия. Тази литература и особено изданията на Херцен, които страстно чете, спомагат за дооформянето на мирогледа му. През този период се убеждава напълно в голямата прогресивна роля, която предстои да играе Русия в Европа поради нарастването на революционните сили в нея. Той задълбочава своето самообразование, като чете предимно руска класическа и революционна литература.

Спокойният учителски живот се прекъсва скоро. През пролетта на 1871 г. Ботев напуща Исмаил, тъй като — както изглежда от различни свидетелства — в общинския бюджет не са предвидени средства за неговото място. Прехвърля се в Галац и оттам поздравява Парижката комуна. Тогава написва идейната си изповед „Символ-верую на българската комуна". От Галац отива в Браила, където, едва 22-годишен, започва издаването на в. „Дума на българските емигранти", вдъхновен политически орган на революционната емиграция. Изглежда, че малкото средства, които е спестил като учител в Александрия и Исмаил, Ботев отделя изцяло за издаването на този вестник. Първият брой на „Дума" излиза на 10 юни 1871 г. Мотото на вестника вече говори за насоката на неговото списване: „Истината е свята, свободата е мила". Чрез в. „Дума" Ботев се стреми да популяризира сред емиграцията своите революционни идеи и принципи. Поетът-революционер прозорливо схваща организационната роля на периодичния печат за насочване на мислите, чувствата и стремежите на хората. Преминал известен стаж чрез сътрудничеството в тогавашните периодични издания „Гайда", „Дунавска зора", „Тъпан", „Свобода", Ботев изведнъж създава нещо ново в нашата журналистика.

Редакцията, където подготвя вестника — напълно в духа на епохата, — е ту някаква бедняшка стая, ту някаква кръчма. Но въпреки тия условия младият човек се отдава беззаветно на вестника — той сам го списва, сам го коригира и дори нарежда. Трудно е днес да си представим 22-годишен младеж като ръководител на кормилото на културния и обществен живот. Но динамизмът на епохата е правел чудеса. При непоносими за друг обстоятелства Ботев работи нормално и проявява изумителен журналистически талант и необикновена зрелост на мисълта. Неговият вестник, от който излизат само пет броя, четири редактирани от Ботев, направил изведнъж впечатление като талантливо списван революционен орган. В „Дума" Ботев помества стихотворенията „Делба", „На прощаване", „До моето първо либе", „Борба", „Хайдути", „Пристанала", както и статиите „Народът вчера, днес

Година I. Гюргево 10 Юний 1871 Брой 1

ДУМА
на БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ

Истината е свята, Свободата е мила.

НАМЕСТО ПРОГРАММА

Една от най-главните причини за несполуките на нашите въстания, особено на тия, що се са подигали и надигали сетнех тукашно, е и тех, дето нямат програмата и съдържанието на всеки вече въстанък, между обществата и всеобщото мнение от редакторите, почти всякога е имало такава разлика, каквато между Моховетската рай и Христина между Нашите редактори въ Букурещ и малкото Нашите читатели, които се занимават съ политика. Тия последните, които не чуствуват такъ обществото, както тези отдалеч, всякога искат и желаят голе работи, безъ цель, безъ характеръ, на кое-що както обществото горе мечтае-то, всякога се трудят, съчувствуват и изчезват съ обществото горе отъ разни материи, приготвени за друга на особенъ народъ. И работите, които нама да ни показатъ врагове-те ни истинското и политическо основание, за които помощь въ обществата си настоятелната борба срещу тяхъ, всякога само опинии-те въ опи-ти са увеличени въ куб и квадратъ, а горе-те, що тъкатъ на кръщи-те ни и въсторгъ, що ни-що-то ни, опинии съ едни само големи. Тая една отъ врагове-те ни са виждахъ, другите оставихъ, а трети са дори показахъ за нечови приятели — за вътрости. Такъвъ е билъ Всеобщия Българе въстанък, кой-то отъ начало до край бъше орисанъ на нашите си мили чорбаджии, такъвъ стана въстанък на Волно-то Българе, който избухнъ най-страшна-та страхъ на поли-

ПОДЛИСТНИКЪ
Разговори съ дѣда-та

(отъ Пер.)

I.

Всѣки човѣкъ желае да знае причи-ти на всѣко що се вражда около него и тоя желание то кара всѣкога да ги-

ческия ни въпросъ съ устно-та на одинъ отъ Дѣда-та, и е сега недоволенъ на всѣкого — политическия и човѣческия ни Отечество.

Тоя трудъ, който искамъ да приложа нуждъ нашия-та и стремлението имиграционно, нама нъкоя голѣма защото нѣкои обаче съ емиграция-та правили бѣгащи отъ нѣкъ, второй съ свѣщие и подигравие, а третій отъ високи-та на чорбаджилъка си дъльбоко и пръстване и прѣзиране, и всичкото ста-вание отгдѣ, че не сѫ тѣхнѣ, на нѣкъвски народъ, комуто народа познавалъ нищо нѣкъ народъ отъ тѣхъ. Всѣка отъ тѣхъ искане, вдѣление и проповѣдване свобода, всѣка нескрѣщане конвенди-та и емиграцията, и въ сѫщо-то време всички бѣгахъ и нѣкои ракя неподвижахъ, тай щото дума та „свобо" бѣше станала туй за ужасъ, за прѣкване, за недоверие, та тѣхъ що нѣкъ хвостенъ-та дни, всѣкъ тѣгахъ краини нѣкъ, като нечакорахъ нищо нѣкъ за работа, или ако и да намираха, то сѫ сипорвали, че трудъ-тъ ще-нъкъ е нѣкъвъ.

Нъ „Народность" и „Д Зора" умрѣхъ и погрѣбахъ се въ сами-та си цѣнъ, а „Отечество" нѣкои да не е още погрѣбано, за кое трѣба да благодари нѣкои-та си агенти, кои по нѣкоя-кое-чество нѣкъ патрони-ти му, използвали сѫ сѫщъ простѣщи за да му сабератъ нѣколко стотинъ абонати, — нъ и то е отдавна вече умрѣло и негова-та нѣчителя сѫдрѫ е отгрозна-та категория, въ кои се начинатъ Прано и Турдея.

Да да не кажи и нѣкои-то *Дума*, сме ще бѣ и ги интегрирала на спомѣнати-те блѣстящо-нѣкои *средневѣкови ренари*, ний ще са обѣщаримъ отъ всѣкакви обѣщания и, ако нѣкъ-чи съдържанието на нѣкои-то обѣщи и поддържати ну, въспираи се само да кажи нѣкоя-нѣкъ нѣкои-то ну — *Дума на Български-та емиграция.*

На послѣдните нѣкъ емиграция, кои отдѣнъ нѣкъ сѫ умножава съ бѣгащи и нѣчащи отъ робството на нѣкои народъ, ний гледаме като на нѣкъ граничъ нѣкъ нѣкои сѫ хварли срѣщъ нѣкои-нѣкъ гола-та гнѣва на тирани, като и сѫщъ народенъ протестъ противъ общественото-то ну положение между народи-ти, — друго и повече, нашия емигрантъ, като нѣкъ и законенъ наслѣдникъ на класическия на хайдутинъ-нѣкъ и упищъ е завѣщана-та борба съ всѣкаки-ти ну социални стремления, които сѫ едни отъ най-дубока-та чърта на народния ни характеръ. Назадъ-тъ нѣкъ и пролѣя нѣкъ тѣ сѫ за всѣко, що е общо, що сѫ нѣкъ нѣкъ ну — за нѣкоти, за нѣкъ, за сѣтни. — Българо-тъ патриотъ, какъвто умрѣла храни-нѣкъ Турция, такава (може и по-дъльбока като е по-нѣта) е нѣкъ чърбѣщанъ и духовенство-то, така нечорнила-та нѣкоя-кое нѣщо, що продаде и сама-нѣкъ народъ, а днесъ носи на нѣкъ кълнове-ти на нѣкоя-кое окови.

Който иска да сѫ увѣри въ това нека нѣкои ни списала на нѣкои хайдушки епосѣ, нека прочете Шейково-то, Бранково-то и Дядово-то Нѣкоя-кое пѣстание,

нѣкои около нѣкъ, нѣто за по-добро[illegible] какъвто нѣкоя причини, като сѫщата не знаятъ, искатъ да ѝ остригатъ нѣкоя-нѣ да не-кое-кого за нея.

Такова любопитство, ѳ, желаи какво и какъ става всичко напрѣдъ нѣкоя-нѣкъ. Затуй та тича по полето, дѣ-кѫдѣ то ну са цѣлне по нѣкъ, въ нѣкоя не подиха защо тича, защо вожде до тоя, отдѣ ну са и кога хвана-та, които иде. А хора та за всичко това сѫ гравитъ.

Вмѣсто какво нѣкоя отъ туй, че полето то полезно нѣщо знае човѣкъ и какво то не любопитно и не потребно ги знае, тогова повече той нѣкъ нѣкоя-нѣкъ отъ тѣхъ. Защото съ познаването се учи и познава-та дѣто съ познаването се сѫ най сѫщи и най нѣкъвни. Не кажете, че нѣкоя-та само за туй сѫ слабе защо то сѫ малки — слонъ-тъ е много по-голѣмъ отъ нѣщо не може сѫдали повече отъ дете-то такъ дѣто са не нѣкъ са голѣмия на сѫдъ.

Богъ човѣкъ всѣкъ нѣщо за нѣкраи, то примарѣдъ трѣба да знае сѫщества-та на нѣща-та съ кои-то ще нѣщо да прави. Нѣща-та сами по себеси слугатъ човѣкъ, нъ слугатъ го и всѣкашнятъ волѣ ги ну, до колко-то той умѣе да нѣкъ нарѣчи, сир. до колко то ги той знае.

Нѣща-та нѣкъ слугатъ човѣкъ нѣкъ ну сѫ противатъ. Тай са казва то само за простотъ, та който знаятъ за човѣкъ, както нѣкатъ за себе си, и сѫщестуватъ са ни рудъ, ни калъ, ни нѣщица, ни простотъ, както ѝ-са слуги, тѣ нѣкатъ цѣто нѣкъ, както трѣба, както волѣ. Ѳма то точе — точе защо-то земѣ-та е страшно а не че са нѣкъ ги точе. Човѣкъ са под-

и утре", „Примери от турско правосъдие", „Смешен плач" и др. Както поезията, така и политическите статии действуват като възпламенителен материал за Ботевите съвременници. Още в своя първи вестник той следва принципа, формулиран по-късно от него, че и науката, и поезията, и журналистиката трябва да служат за целите на народната борба.

„. . .Една от главните причини за неуспеха на нашите вестници — пише той смело още в първия брой на „Дума", — особено на тия, що са издавани и издават отвъд Дунава, е и тая, гдето между програмата и съдържанието на всеки почти вестник, между обещанието и изпълнението на редакторите всякога почти е имало такава разлика, каквато има между мохамеданския рай и християнската мъка. Нашите редактори в програмите си обещавали са златни гори на читателите си, но тутакси след тези обещания, след тези сладки и медени вестникът им замязва на голо поле без цел, без характер. . ."

В „Дума" Ботев осъществява обещаното — в неговия лист не се разминават думите и делата, не заглъхва патосът на критиката и призивът към революционно дело. Всичко, поместено във вестника (до брой четвърти), носи следите на личност вдъхновена, настойчива, с изключително въображение при обрисуване тежкото положение на народа и с рязко подчертана сила на чувството, което превръща политическата статия в почти художествен памфлет. Неговата прозорливост е изключителна. Казаното на страниците на „Дума" има до такава степен обобщителен характер, че запазва трайно значение и днес като истина за времето. Тук се разкриват ярко революционно-демократическите възгледи на Ботев, личи влиянието върху него главно на Херцен. В „Дума" Ботев помества издържания в материалистичен дух „Разговор с децата" на Лудвиг Фойербах, като заимствува превода от Херцен. „Дума на българските емигранти" спира поради липса на средства.

През 1872 г. Ботев е арестуван и лежи във Фокшанския затвор. Според сведения на брат му Кирил, той е задържан за разпространяване на някакъв „революционен катехизис" — вероятно „Катехизисът на революционера" от Нечаев, според Каравелов — за кражба на револвери. От затвора е освободен изглежда с гаранция от Каравелов. Начева се период на дружба с Каравелов в Букурещ, където след спирането на „Дума" Ботев използува като революционна трибуна вестниците на своя събрат по идеи. От 1872 г. до 1874 г. той сътрудничи на „Свобода" и „Независимост" и продължава да живее при твърде тежки условия. Спи в печатницата, върши груба физическа работа за прехраната си. В „Свобода", а след това в „Независимост" печата статии, фейлетони, стихотворенията „Майце си" (втора редакция), „Към брата си" (втора редакция"), „Елегия", „Делба" и „Странник", проявявайки и сега титаническата мощ на своето дарование. През тоя период редактира сатиричния вестник „Будилник" (1873), от който излизат само няколко броя. В „Будилник" помества стихотворенията „Гергьовден" „Патриот", „Защо не съм" и „Послание".

Отстъплението на Каравелов от революционната борба подтиква неговия сътрудник да започне на 8 декември 1874 г. издаването на в. „Знаме", нов орган на революционната емиграция. „Знаме" излиза след богат политически и революционен опит у българската емиграция. В. „Знаме" свидетелствува за бързия духовен растеж на Ботев, за това, че колкото побогат е личният опит на поета и по-широк неговият кръгозор, толкова по-

ГОДИНА I. БУКУРЕЩЪ, 2 АВГУСТЪ 1875. БРОЙ 24.

ЗНАМЕ

ВѢСТНИКЪ ПОЛИТИЧЕСКИ И КНИЖЕВНИ.

Днесъ приехме извѣстие изъ България, че въ Сливенскиятъ Балканъ е излѣзла една българска бунтовнишеска чета. Тя имала вече първо сражение съ турците, въ което отъ последните паднале нѣколко души убити и ранени. Тая чета е принѣла въ страхъ и трепетъ сичкото турско народонаселение. Сгитайте са емигранти, захваща са нече кървавата свадба и у дома!

БУКУРЕЩЪ, 2 Августа

ПОДЛИСТНИКЪ.

КЪРДЖАЛИ.

Вестник „Знаме"

зряла и по-дълбока става мисълта му. Ботев не проповядва вече само общи революционни идеи, а прокламира конкретно принципите на революционната партия и сочи близостта на настъпващата революция. „Единственото спасение за нашия народ — пише той — се състои в революцията. Който има уши, нека чуе. Нашата революционна партия скоро ще се покаже де е, какво и що може.“ И сега поразяват патосът и дарованието на публициста. Ботев разгръща нашироко своята основна мисъл. Неговата логика е необикновено силна, доводите убедителни. Той бърза да предупреди, че няма време за чакане, тъй като бурята се надига на хоризонта. В „Знаме“ идейната еволюция на поета-революционер проличава в няколко посоки. Материализмът, положителните науки, вярата в разума на историята — всичко това придобива сгъстен израз в статиите, в които има по-малко анархистични и бакунински елементи и се чувствува по-силно влиянието на конкретно-реалистичното, диалектично и социалутопично революционно мислене на Чернишевски. Социалните въпроси занимават поета в по-друг план, отколкото в „Дума“. Ботев еволюира в разбирането си за отношението между българския и турския народ. Той не сочи виновник за тежкото ни положение всички турци. Онеправданият, експлоатиран турски народ е също така потискан от паши и бейове и също има право на освобождение.

И в „Знаме“ Ботев поставя въпроса за огромното политическо и просветно значение на журналистиката. „Нашият нещастен народ — пише той — няма камара, няма трибуна, откъдето да изкаже своята воля, своите надежди и своите теглила. Единственото негово средство в това отношение се явява неговата журналистика.“ „Но кой от нас не знае — пита Ботев — в какво жалостно положение се намират нашите цариградски вестници и каква незавидна роля е играла по-голямата част от нашите емигрантски публицисти?“ Журналистиката не изпълнява достатъчно главното си обществено задължение да подхранва революционния „инстинкт“ у народа, неговия основен стремеж към свобода. С ясна, зряла мисъл той разглежда на страниците на „Знаме“ въпросите за науката и образованието при тогавашните исторически условия, сочейки националното освобождение като необходимост за развоя им. Спира се на целите на емиграцията, на положението на трудовите слоеве, на отношенията към съседите, у които не бива да доминира шовинизмът, пише за принципите на федериране на Балканите и т. н. Повече конкретност и анализ на историческия смисъл на събитията има в статиите на в. „Знаме“. Във в. „Независимост“ Ботев отпечатва „Хаджи Димитър“, „В механата“, „Моята молитва“ и „Зададе се облак тъмен“. В „Знаме“ не печата стихотворения. Същата година, когато вестникът започва да излиза, Ботев издава заедно със Стамболов стихосбирката „Песни и стихотворения“, където събира печатаните си вече лирически творби. Малко преди заминаването си с чета за България през пролетта на 1876 г. започва да издава в. „Нова България“, от който редактира само първия брой. През периода на „Знаме“ и „Нова България“, едва 26—27-годишен, той е затвърден авторитет в съзнанието на читателя, поет с голямо дарование, публицист с пламенно перо. Той е за бедняшката среда от емиграцията един от водачите ѝ, от онези синове на народа ни, които оставят вече диря в духовния живот на времето.

Ботев разкрива революционните си мисли за положението на народа и за пътя му към бъдещето в статии, печатани в редактираните от него вестници „Дума на българските емигранти", „Знаме", „Нова България", както и във вестниците на Каравелов „Свобода" и „Независимост". Величието на Ботев е в това, че при тогавашната историческа обстановка можа да види най-далече напред в сравнение с всички свои съвременници и да посочи пътя, който трябваше да се следва. Със своите възгледи той изразява настроенията на най-революционната част от народа — пропадащата и пролетаризираща се дребна буржоазия и безсилното икономически малоимотно селячество. Тези среди от народа той нарича с общо име „сиромашта".

Изпитал силното влияние на руските революционни демократи и специално на Херцен и Чернишевски, Ботев механически не заимствува възгледи от учителите си, а има самостойно отношение към обществено-политическите събития у нас и в Европа. Той сам разработва редица въпроси, които засягат нашия национален живот.

Поетът-революционер смята политическата свобода главно условие за икономическото, политическо и културно развитие на народа. Той не вярва в разните еволюционни теории, според които турската власт ще даде политически права на българския народ. Ботев разбира добре, че тия теории пречат на народа да постигне действителното си освобождение. Единствен изход — учи той — е „народната революция", „радикалният превратъ", „триумфалната врата към бъдещето на всеки народ". Той пише: „Без борба светът и до днес шеще да бъде на точката на Япония." Народът ни пъшка под безчовечно иго. Звън от вериги, стенания на хора, плач на вдовици долавя поетът да се носят през Дунава от поробената му родина. Всякакъв прогрес, всякакво развитие стават невъзможни за нашия народ под „папука на читака" и насилието на българските чорбаджии. Ботев не изпитва омраза спрямо турския народ. Но той ненавижда турските бейове и чифликчии и техните съдружници чорбаджиите. С тия си идеи Ботев се очертава като най-ярък изразител на демократичната революция у нас.

Но поетът схваща, че задачата се свежда не само до националното освобождение. Народът трябва да се освободи и социално от гнета на чорбаджиите-експлоататори и съюзници на турската власт. „Врагове на народа" — пише той — са също „неговите изедници" — чорбаджиите и погорното духовенство. „Там, където няма турци — казва великият революционер, — всичкото тиранство е предоставено на самите чорбаджии, които са агенти и оратори на правителството." Идеологията му е проникната от класова ненавист към потисници и експлоататори.

Ботев схваща, че националната революция е част от социалната революция. Той мечтае за освобождението както на нашия народ, така и на цялото човечество. В идеите му прозира вярата, че бъдещият живот може да се устрои на демократични принципи. Във възгледите му се съчетават революционен демократизъм с утопически социализъм. Той вярва в способностите на народа да разчисти докрай наследството на феодализма и мечтае същевременно да се устрои обществениятъ живот на социалистически начала, като се прескочат фазата на капитализма и освободителната борба на работническата класа.

„Нашият народ има свой собствен характер — пише Ботев, — особена физиономия, която го отличава като народ — дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с което той няма нищо общо, и ще видите как той ще се устрои. Или не видите семето, зародиша в неговите общини без всякаква централизация, в неговите еснафски дружества мъжки, женски и детински."

Във вярата, че социализмът може да се строи чрез селската община, се проявяват утопичните му възгледи. Историческите условия не са назрели за социализъм. Преди Освобождението няма работническа класа, на която Ботев може да се опре. Но това не намалява величието на неговия социалистически идеал.

Ботев е патриот. Той насочва цялата си дейност в служба на народа, твърдо вярва в неговото бъдеще и е готов да жертвува всичко лично (както и постъпва на дело) за освобождението на родината и за нейното развитие напред. Ботев обаче е чужд на всякакъв шовинизъм. Той не желае нашият народ да благоденствува за сметка на други народи и да ги потиска. Той схваща, че е необходимо балканските народи да се федерират в искрен, братски съюз. Така ще се гарантира демократичното им развитие. Само обединени те ще могат да се противопоставят срещу домогванията на европейските капиталистически страни. Ботев обаче страстно критикува шовинистическото поведение на сръбската и гръцката буржоазия и на техните правителства.

Патриотизмът на Ботев е съчетан с чист интернационализъм. Той защита правото на всички народи да живеят и да се развиват самостоятелно. Мечтае да се постигне разбирателство между народите и те да се обединят в общ съюз. Схваща, че това е възможно само като се унищожат експлоататорските класи и техните правителства, които със своите машинации поддържат враждите между народите, социалното неравенство и сиромашията.

„Само разумният и братски съюз между народите — пише той — е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човешкия род, само тоя съюз е в състояние да въдвори истина, свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо."

Докогато народите „из сляпо нископоклонство към божиите помазаници гледат един на друг като врагове, дотогава не ще има щастие на земята, не ще има бял ден за човека".

Ботев вярва, че е възможно да се осъществи всенародното щастие чрез обща борба на всички народи с притеснителите. С изумителна далновидност гениалният революционер предвижда бъдещото равенство между хората при социализма и комунизма, той е предшественик на научния социализъм у нас. През 1871 г., изказвайки солидарност с борците на Парижката комуна, той пише своето „Символ-верую" — ярък израз на комунистически идеи:

„Вярвам в единната обща сила на човеческий род на земното кълбо, за да твори добро.

И в единний комунистически ред на обществото, спасител на всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свободи и равенство.

И в светлия животворящ дух на разума, укрепяващ сърцата и душите на всички хора за сполуката и тържеството на комунизма чрез революция.

И в единното и неделимо отечество на всички хора и обща собственост върху всички имоти.

Изповядвам единий светъл комунизъм, поправител недъзите на обществото. Чакам събуждането на народите и бъдащий комунистический строй на целия свят."

В тая изповед с пророческа сила е утвърден идеалът на човечеството, „светлият комунизъм", макар че поетът не схваща правилно пътищата за осъществяването му.

Ботев разбира огромното значение на революционните идеи за историческия прогрес и влага всичките си сили на публицист за пропагандирането им. Той е дълбок реалист, когато обяснява политическите събития у нас и в целия свят. Бори се против всички видове предразсъдъци, поддържайки научното материалистическо знание. С идеите си подготвя почвата за възприемане на научния социализъм. А с дейността си представя най-високата точка, до която достига нашето национално-освободително движение преди Освобождението.

Ботев е изключително надарена натура. Той се отличава с дълбочината на ума, силата на чувството и твърдостта на волята. Върши винаги това, което се е превърнало в негово убеждение. Личността му е хармонично развита: яснотата, силата и прозорливостта на ума се допълват от мощния размах на въображението. Неговият ум притежава пламенен полет и способност живо да представя всичко, което го влече и занимава. Тия качества са възникнали под влиянието на велики идеали и изключителна любов към народа. Те се създават по-късно и у борците на нашето второ освобождение — у революционерите-комунисти.

Статиите му са написани с голям полет на духа и на мисълта. Те са пламенни, речта му се отличава с енергичност и образност. По форма на места са твърде близо до фейлетона.

В статиите си развива най-прогресивни за времето възгледи. В „Наместо програма" посочва задачата на вестника в освободителната борба — той трябва да бъде орган на народа и на революцията и да воюва и срещу турците, и срещу българските чорбаджии. У нашия народ, казва Ботев, са силно развити класовото съзнание и класовата ненавист.

Социалните стремления — пише той в „Наместо програма" — съставляват „едни от най-хубавите черти на народния ни характер. Полякът люби и пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му — за магнати и за шляхта, за езуити; българинът, напротив, каквато омраза храни към турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вехта) и към чорбаджиите и духовенството, тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днес носи на шията ключовете на неговите окови."

Народът съзнава като врагове и турската власт, и чорбаджийството. И борбата трябва да се води и срещу турците-потисници, и срещу такива народни врагове като чорбаджията и духовника. До излизането на в. „Дума на българските емигранти", където е напечатана статията, нашите вестници са давали само обещания, а не дела. Те са пренебрегвали именно социалните тежнения на народа или са се докосвали твърде слабо до тях.

По-нататък Ботев сочи като опора на народната борба революционната емиграция, която е „пръв и законен наследник" на класическия хайдутин. Тя поема заветите на хайдутството с всичките му социални стремежи.

Статията е написана с повишен тон, с революционен патос. Тя зове на борба не само с разсъжденията, а и с образите, които се рисуват пред погледа, с чувствата, с които е напоен всеки ред.

Ботев поддържа идеята за славянско единство. Чрез федериране народите на Балканите биха се защитили от домогванията на европейските държави и биха дали тласък на политическото, стопанското и културното развитие. Това може да се постигне и чрез славянското единство. С възторг Ботев сочи подкрепата, която прогресивните и демократични среди в Русия оказват на славянските народи в усилието им да отстоят своето бъдеще и право.

На страниците на в. „Знаме" с голям подем на чувството е изказана солидарността на българските революционери с борбите на световния пролетариат. В това отношение забележителна е статията „Смешен плач", напечатана във в. „Дума" в защита на Парижката комуна. В тази статия великият поет-интернационалист изразява с могъща сила на словото дълбокото си презрение към тия, които плачат за Париж — „столицата на разврата", „школата на шпионството и робството". Тези, които хленчат за „насилието" на комунарите, плачат за „палатите на страшните вампири, на великите тирани", „за паметниците на глупостта, на варварството, изградени с отсечените глави на толкова предтечи, на толкова велики мислители и поети, с оглозганите кости на толкова мъченици на насъщния хляб". С конкретен материал от историята Ботев сочи колко много зло са причинили на човечеството тирани от рода на Александър Македонски, Наполеон, Вилхелм със своите войни. Но за тях продажната буржоазна преса не пише, че са разбойници. Тя вижда „варварството" в освободителната борба на комунарите, които се борят за децата си, за бъдещето на човечеството.

В статията си Ботев показва дълбокото си разбиране за процесите на обществено-политическото развитие. Той критикува просветителите. „Училището и само училището — казва баба Македония — ще избави Европа от социален преврат; училището и само училището — повтаряме ние — ще я подготви за тоя преврат, но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и училището житейско." Така схваща Ботев ролята на просветата. Училището, освободено от влиянието на религията и на тиранические правителства, трябва да подготвя борци за живота, борци, усвоили най-прогресивните социални и естествено-научни идеи на времето.

Ботев предвижда победата на робите над угнетителите. Той пише в „Смешен плач", вмъквайки в своята реч фрази на Прудон, взети чрез Херцен: „Нека сега нашата журналистика задържи сълзите си, както ги задържа и европейската, за да оплаче други столици, други варварства и страдания, кога робът извика на господаря си: *„Кой си ти, що плачеш? Мъж ли, жена или хермафродит — звяр или риба. . .* (к. а.). И ще бъде ден — ден първи."

Всяко изречение в статията е образ, чувство, обобщение. Цялата творба е добила формата на обръщение и на въпрос, отправен към тези, които плачат за старото и отживялото.

Страстната революционна партийност и мощното чувство са се отразили върху езиково-стилните средства на Ботевите статии. Обикновеният политически език е заменен с език образен, ярък, вълнуващ и това прави малките по размер произведения силни и убедителни.

Патриотичните свободолюбиви идеи на Ботев и горещото му желание да участвува с оръжие в ръка в освободителната борба определят отношението му към революционната организация. Той схваща голямото ѝ значение в борбите и затова я популяризира с вестниците, които издава.

Със загиването на Левски и отдръпването на Каравелов революционната организация остава без водач. И то по време, когато Балканите се раздрусват от важни събития, като въстанието в Херцеговина и кипежа в България. С усилията главно на Ботев на 12 август 1875 г. се събират на заседание без Каравелов видни революционни дейци, които полагат клетва като членове на нов таен революционен комитет. Задачата на тоя комитет е да подготви въстание. Пламенният поет застава начело на борческата емиграция, начело на революционното движение. В неговата личност се обединяват чертите на трибуна, теоретика, организатора и прекия ръководител на революцията. Въодушевлението, с което живее, е отразено в писмата му. То превръща неговата пламенна мисъл в мечта. На Михаил Греков пише: „Преди 10 деня в Букурещ имахме голямо събрание из България, из Сърбия (Панайот), из Румъния: решихме: бунт! Всичко у нас оживя, всичко жертвува. Панайот ще мине с 2000 души през Сърбия. От Одеса вземах Филипа, за да мине през Влашко с още няколко души войводи. Тукашни наши офицери подават оставка. А в България? О, там ще скочи мало и голямо."

Участието на Ботев в комитета не продължава дълго. През есента на 1875 г. той си подава оставката поради несъгласие с останалите членове, искайки да бъде верен на съвестта си като революционер. Разногласията възникват поради неосъществяването на плана за въстание през 1875 г. Старозагорското въстание пропада, а четите, предвидени за прехвърляне в България, не били формирани. Като напуска комитета, Ботев не престава да живее отблизо с революцията. Годините 1875 и 1876 са твърде тежки за личния живот на Ботев. През юли 1875 г. той встъпва в граждански брак с Венета Петрова. Поради смъртта на баща му при него се преселват в Букурещ майка му и най-малкият му брат Боян. В Румъния са и другите му по-малки братя — Стефан и Кирил. Трябва да се грижи за издръжката на цялото семейство, разчитайки единствено на нищожните си доходи от преводаческа и журналистическа работа. Тежестите на всекидневието, лишенията, борбата за прехраната на многобройното семейство не убиват нравствените му сили, не потушават огъня на бунтуващото се сърце. Въпреки потока непресекващи неприятности, запазва трезвост на погледа и учудваща морална мощ. Тъкмо сега той пропагандира идеята, че революцията е необходимо средство за развоя на историята, че Европа и политическите обстоятелства дават свобода и самостоятелност само на онзи, който може сам да ги добие.

През пролетта на 1876 г. в България избухва Априлското въстание. То е подготвено от апостолите — членове на Гюргевския революционен комитет. Това въстание е върхната точка на освободителната борба на народа ни. То събужда надеждите на българската емиграция в Румъния и намира отзвук в цяла Европа. Въодушевлението обхваща и Ботев, който бързо решава да вземе участие в борбата с оръжие в ръка.

Още през зимата на 1875/76 г. в Румъния започва организирането на чети. Ботев поема задължение да стане воевода на такава чета. Той развива усилено дейност за подготовката ѝ. Сам убеждава мнозина да станат

четници, набавя оръжие и изработва твърде оригинален план за преминаване в България. Поетът върши всичко тайно от семейството си, за да не внесе паника и страх у близките му люде пред неизвестността на утрешния ден. Той знае, че с неговата възможна гибел във въстанието може да изчезне единствената им опора. Стреми се да запази тайната и от румънската власт. Поставяйки се начело на четата, твърдо вярва, че народът е готов да подкрепи революционната борба. Разчита, че съпротивата ще продължи, докато европейската дипломация разреши положително българския въпрос. Когато е разработвал плана за преминаване в България, в душата му може би са звучали думите на италианския революционер Меркантини, имащи за времето такова силно международно обаяние и сложени от Ботев като мото на очерка „Петрушан": „Нам казваха, че те са разбойници, излезли из своите вертепи; но те нищо не зеха, нито даже парче хляб; и ний чухме от тях само едно: „Дошли сме да измрем за земята си". По спомени на Венета Ботева, преразказани от Захари Стоянов, в дните преди заминаването Ботев е бил ту замислен, ту в състояние на душевен подем и често цитирал „Хаджи Димитър" или „Моята молитва". Трескава енергия, творческа радост и горда скръб излъчвала едновременно неговата личност, възбудена от мисълта, че осъществява мечтата на живота си.

На 16 (н. ст. 28) май 1876 г. в гр. Гюргево започват да се качват четници на парахода „Радецки". И ето, случва се нещо съвсем необикновено. По реката, към румънското пристанище Бекет, след като се качват и последните четници и са натоварени и последните сандъци с оръжие, „градинарите" и „дребните търговци" започват да разбиват сандъците, да се обличат с четническа униформа и да се въоръжават. Тия синове на малък, поробен народ, на чиито страдания не обръщали внимание изящните дипломати, си позволяват нещо дръзко. Те завладяват парахода на една голяма държава — Австро-Унгария. И то не от корист, а ръководени от велик патриотичен идеал. Капитанът на парахода разказва, че при него дошъл „един мъж с великолепна униформа", който се представил на френски език като воевода на българските въстаници и „поиска от мене да се подчиня на всички негови заповеди, в противен случай ще ме застреля веднага. На моя въпрос, какво собствено иска, той ми каза, че аз трябва да отведа парахода на онова място, което той ще ми посочи." За осъществяването на великото начинание Ботев е бил принуден да се държи повелително. Изпълнявайки своята патриотична задача, той е схващал с какво достойнство трябва да разговаря с капитана, за да му внуши представата за благородната цел на революцията. Никой от пътниците, включително и турците, не е бил докоснат. Смелата и благородна етичност на Ботев, проявена при завладяването на „Радецки", удивлява привикналите на друг морал чиновници от парахода. От „Радецки" Ботев отправя известното писмо до жена си, изпълнено с прощални слова, и писмото до приятелите, в което казва, че се изпълвало заветното му желание.

На 17 май четниците слизат на българския бряг над с. Козлодуй. Това е един от тържествените, „звездни мигове" в историята на нашата многострадала и героична родина. Слага се началото на подвиг-легенда, който ще живее през вековете.

От Козлодуй четниците поемат към Врачанския Балкан. Надеждите на Ботев за радушно посрещане от населението и за готовността му да въстане помръкват. Първото сражение с турски войски и башибозуци става

на 18 (30) май на Милин камък, предпланина на Стара планина. Тук четата прекарва целия ден 19 май и се опитва да се свърже с Враца. През нощта напуска Веслец, пресича шосето Враца—Ореша, поема към Балкана и спира под височината на Вола; продължава пътя си към Камарата, Йолковица, Купена и Околчица, преследвана от турските войски. Тя води няколко сражения с малки почивки. Според ненапълно достоверни разкази, когато на 20 май (1 юни) се спуска към местността Йолковица, а щабът се спира да се съвещава на югоизточния склон на върха Камарата, неочаквано изсвирва турска тръба. Ботев се надигнал да види какво означава сигналът и паднал пронизан от турски куршум. Така, на родна земя, в усоите на Балкана, загива този, който някога сам е пял за славна, героична смърт в името на народната свобода и бъдещето на човечеството.

Остатъците от четата са разпръснати и унищожени от многобройния противник. Завършва великата епопея, започната с Априлското въстание. Приключва една от най-светлите страници в литературната ни история — творческата и публицистична дейност на Христо Ботев.

*

Ботев създава своето неголямо по размер лирическо творчество в продължение на 9 години, като пише и печата съвсем неравномерно. Към първите му творби отнасяме стихотворенията „Хайдути“, писано вероятно в Одеса като начало на по-голяма незавършена творба, „Майце си“, печатано през 1867 г. във в. „Гайда“. Само „Майце си“ и „Към брата си“ (излязло във в. „Дунавска зора“) Ботев помества в нереволюционни вестници. Останалото му творчество излиза на страниците на революционния печат, като някои стихотворения имат две-три редакции. Така например споменатото стихотворение „Към брата си“ има три редакции: една в „Дунавска зора“, друга във в. „Свобода“, а трета в „Песни и стихотворения“. „Майце си“ и „Елегия“ имат също три редакции: „Елегия“ в „Свобода“, в „Дума“ и в „Песни и стихотворения“; „Майце си“, освен в „Гайда“, и в „Свобода“ и „Песни и стихотворения“. По такъв начин Ботев е досъздавал и дообработвал своите лирически произведения, като е живял с тях и след първото им отпечатване. Той е продължавал да търси онзи по-ясен, по-точен и по-художествен израз, който въплътява в образно-лирическа форма идейно-емоционалното му изживяване.

Поместените във вестниците стихотворения са отговаряли и на характера на изданията. Така например в „Будилник“ Ботев печата главно своите сатирични творби: „Гергьовден“, „Патриот“, „Защо не съм“, „Послание“, а в „Дума“, „Свобода“ и „Независимост“ — останалото си творчество. Често много по-рано написани стихотворения Ботев обнародва по-късно, вероятно според нуждите на печата и според обстоятелствата. През последната година от живота си е записвал свои стихотворения в едно тефтерче, около 20 страници от което липсват. Не е намерен и архивът на Ботев. Всичко това дава основание да се предполага, че други негови творби, освен печатаните и известните, са пропаднали за нас.

Подбуди към творчество за него са били винаги конкретни обстоятелства. Стихотворения като „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Левски“ са написани по повод героичната смърт на големите революционери. „На прощаване“ е създадено в онова възбудено състояние на очакване, което е изживял Ботев преди заминаването си с четата на дядо Желю войвода.

По конкретен повод са написани и „Майце си", „Към брата си", „До моето първо либе", „Борба", „Моята молитва" и т. н. Но както става с художествените обобщения на гениални писатели, произведенията и на нашия поет прекрачват границите на отделното, лично или конкретно-историческото събитие, което ги е породило, и придобиват по-широко, общочовешко значение. В творчеството на Ботев се усеща влияние и на близката му околна среда, и на по-широката историческа обстановка. И то — историческата обстановка не само у нас, а и в чужбина. И още една особеност: Ботевата лирика се ражда от поетически традиции, които не са само домашни, и от тенденции, които не са само в границите на нашия живот. В нея намират отглас преживяванията на народа ни и стремежи и вълнения с общочовешка значимост.

Творчеството на поета, оформило се предимно под влиянието на българската действителност, носи в себе си велик исторически опит. То е наситено не само с национално-освободителни, а и с утопично-социалистически мечти за справедлив обществен строй („Борба"); с възторг от етиката и подвига на героя-революционер, чийто дух е завлечен от световноисторически блян. За тоя свой герой Ботев вдъхновено пише: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира..." Най-сетне, творчеството на поета е израз и на преклонение пред силата и прогресивността на разумната човешка мисъл изобщо („Моята молитва"). Поради тази мащабност то ни напомня автори, стигнали големи художествени висоти. В известен смисъл Ботев е нашият Байрон, Шели и Петьофи едновременно, нашият Пушкин и Лермонтов едновременно. Той се врежда сред гигантите вестители на новото, прогресивното, революционното в световната литература. Той въплътява в поезия идеи, които са и наши родни, и имат широко световно значение. Ботев е първият поет в българската литература, мечтаещ за радикално социално преустройство на обществото, за победното тържество на угнетените, на робите, на „сиромасите-братя".

У него любовта към отечеството и към човека е вече по-друга, отколкото у предшествениците като Чинтулов и Раковски и дори у негови съвременници като П. Р. Славейков и даже Каравелов. За разлика от тях той се вълнува не само от съдбата на българина, а и на поробения, потъпкания брат-сиромах, когото историята е призовала да тласне живота напред. С него в нашата литература се ражда ново, дейно отношение към света. То надхвърля национално-битовото, революционно-патриотичното светосъзерцание на предшествениците, макар и да го носи в себе си, и израства вече като титанично-борческо, социално-философско, героично възприемане на света. Смела личност, поет с огнен поглед и душа на гладиатор, Ботев се възправя и срещу националния гнет, и срещу социалната неправда. Той иска дръзко да се осъществи вековe мечтаното от народа и човечеството. Неговото високо самочувствие, неговата непримирима гордост и мечта произтичат от силата на характера и от проникновеността на мисълта, доловила историческата посока на човешкото развитие.

Като творец-поет и като личност Ботев е необикновено цялостна натура. Той всякога се откликва страстно и горещо на вълненията около него, на повелите на историята, на призивите на онези, които се борят за свобода. Идеите му се раждат заедно със силните приливи на чувството. И колкото по-възвишени са тези идеи-блянове на поета-революционер,

толкова по-могъщи са и чувствата, които изпълват гърдите му с мъжествена сила.

В кратката дейност на Ботев поразява буйното участие във всичко от живота на емиграцията, което е свързано с борбата за свобода. Поетът, повлиян и възпитан от руските революционни демократи и примера на парижките комунари, е притежавал сякаш способността да изпреварва своите съвременници — с величието на идеите си и с титаничната си жертвоготовност. Дори близките му хора от хъшовската среда, с които е газил калта на браилските улици, не са могли да следят отблизо този гигантски дух, да усетят като него настъпващите събития и перспективите изобщо за освобождението на човечеството. С произведения като „Борба“ и „Моята молитва“ той е вестител на решителната битка със стария свят на „грешното“ и „кърваво“ царство — и сам е готов да върви на върховно изпитание.

Ето защо, както и да изследваме индивидуалността на поета, не можем да си я обясним напълно без идейния му свят. Силен темперамент, властна и борческа натура, той осъзнава великата задача на епохата: да се разбие „чугунената крепост“ (Херцен) на старото потисническо общество. И още с началните си творби тръгва напред в историческата битка със смелост, която изненадва. Това обяснява борческите, поривистите черти и на поезията му, драматичните стълкновения в нея със съвременността.

Като човек Ботев е бил от онези, които никога не се успокояват от малка цел, които все мечтаят да отидат по-нататък, все дирят и се стремят. Но за него има стойност само едно — борбата за свобода, за народна, национална, а после и всечовешка, социална свобода. Тези копнежи на духа определят силата и вдъхновението на неговата поезия.

В статиите и в лириката си Ботев е осветлил новото, своето разбиране за свобода. Кой се стреми към нея? Само онзи ли отхвърля тежкото иго на другите, който отрича предразсъдъците и дори се бори за освобождаването на отечеството си? Да, такъв човек дири свободата, но тази свобода още не е истинската. Тя има и друга, твърде важна страна — социалната. Тя изисква от човека, решен да върви смело напред, да отрече игото на деспотизма в обществото, да отхвърли насилието на имотните класи върху народа и главно върху сиромашта:

Чуйш ли как плачат сиромаси?
За тоз глас ми копней душата. . .

В по-малка или по-голяма степен той е такъв борец — и за национална, и за социална свобода — още в началните си творби. За него и през 60-те, и през 70-те години, и когато се подвизава в Одеса, и когато скита по прашните улици на Браила и Букурещ, и когато върти колелото на печатарската машина на Каравелов, и когато редактира в. „Дума“ или в. „Знаме“, истински пълноценно живее не който търси свободата индивидуално или се бори само за национално освобождение, а който възприема идеята за свобода и в социален смисъл. Наистина, има едно градиране у него на тази идея, но основният тон е прозвучал отрано. Възприел жадно прогресивните схващания на руските подполници от най-лявото и най-прогресивното им крило, той възвестява принципа на социалистическото бъдеще на обществото. Той вижда в светлината на тоя революционен принцип като патриот и утопист-социалист безсърдечието на богатите, политическия и духовен разврат на просветена Европа. И не може да търпи, освен тур-

ския жесток управник, освен българския чорбаджия, и всички потисници, навсякъде по света.

Своите сили, своята мощна критична дарба Ботев обрече на борбата, за да подпомогне освобождаването на народа и човечеството от гнета на тиранията, от властта на класата на богатите. Онова, което е свято и необходимо за народа и човечеството, е светиня и за него като отделна личност.

За пръв път у нас в поезията на Ботев идеята за свобода като израз на национални и социални ламтежи придобива и световноисторически смисъл. Неговият основен девиз в лириката му гласи: само когато народът и човечеството се развиват исторически свободно, само тогава и личността ще намери своята свобода и ще бъде морално удовлетворена.

От тези идеи, обладали сърцето на поета, безспорно вее духът на епохата, долавя се нейният пламенен подем, нейната нова политическа устременост. Тези идеи са израз на стремежите на народа ни, те обагрят с нови тонове българската поезия като зов за борба и напредък. Без тях не може да си обясним дълбоката оригиналност на Ботевото поетическо мислене, не бихме могли да прозрем в същината на личността му, за която жертвеност и борба са едно, за която трагично падналият герой живее вечно в съзнанието на народа и човечеството. Той изповядва като главна своя мечта щастието да загине в борбата, в редиците на въстаналите роби, обръщайки се към своя върховен „бог на разума“:

Не оставяй да изстине
буйно сърце на чужбина,
и гласът ми да премине
тихо, като през пустиня! . .

Ботев вижда своя поетически герой като човек, достоен да бъде възпят, като идеална личност. И в неговата лирика се сплитат национално-героичното — повикът за повдигане на народа срещу враговете, със социално-героичното — идеята за преданост към освободителния идеал на човечеството изобщо.

Нашият български поет е от тези личности, които предводителствуват в историята, които всякога отиват по-напред от онова, което е в момента, които зоват след себе си изостаналите и са твърде далече от обикновения си съвременник в помисли, дела и мечти. Оттук понякога и трагедията му, и дори разривът му с народа, за чиито интереси страстно воюва. Понесен от висотата на своята мисъл, той изразява онова, към което народът се стреми, но което още не е напълно осъзнал. Нещо повече. На този смел полет на Ботевата мисъл се дължи разривът понякога дори с представителите на революционни концепции, господствували преди него в Европа — в края на XVIII или началото на XIX в. Затова откриваме едновременно родството му с големи революционни поети на Европа и отликата му от тях.

От биографията на поета е известно, че обичал Шилер и по-специално драмата „Разбойници“. Той е бил привличан непрекъснато от мисълта да играе на сцената ролята на Карл Моор от „Разбойници“. Опивал се е от възможността да реализира себе си, своя идеал, своето лично, национално и общочовешко съзнание чрез героя на Шилер:

Духът ми жадува за подвизи,
диханието за свобода. . .

Това са били повиците на епохата, които са докосвали духа на смелите и проникновените.

В едно от писмата си Ботев, този „съвременен Карл Моор", чувствуващ, че въодушевлението от свободата само създава герои-гиганти, пише: „Наистина, ние всички сме непразни с велики идеи, но ти, Ботйов, ако си пигмей, то сляз от тия кокили и се потопи в калта на нищожеството, но ако си гигант, възседни своята идея, тъй както Александър е възсядал своя Буцефал... Аз не съм способен да тропам по портите и да пея балдевските песни на патриотически маниер. Нека правят това други. Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще изляза на борба със стихиите." Така у Ботев, както у Карл Моор, се бунтува мисълта, така чувствата стигат своя краен, своя свръхромантичен, своя мълниеподобен полет. И в поезията си той иска благословията на майката, подкрепата на любимата, съгласието на другаря не само за лично щастие, а за да върви в огнената битка опиянен като че ли от нейното горещо дихание. Но той е не само близо до вдъхновени певци на свободата като Шилер, а се и отличава от тях. Благодарение на влиянието на руските революционни демократи, на утопическия социализъм, както и на своя проникновен ум, поетът преодоля исторически ограниченото разбиране на освободителната борба на човечеството, характерно за края на XVIII и началото на XIX в., когато се води предимно битката с „тираните".

Той вярва в нов бог, бога на „разума", в истината на историята, в чиито далечини се мярка идеалът на социализма.

Поетът, със своето по-ново време, преодолява общото, неясното и отвлеченото в идеала за човешка свобода от миналото. Той копнее за освобождението на отделната личност, застъпва се за правата и достойнството ѝ, мечтае за свободата на народа, за свободата на човечеството, ала е изпълнен с решимост да се справи, освен с „тираните" на стария свят, и с угнетителите на „новия свят", с всички тирани изобщо:

И в това царство кърваво, грешно,
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби — зло безконечно! . .
кипи борбата и със стъпки бързи
върви към своя свещени конец. . .
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!"

Израсъл като поет на наша национална почва, окрилен от идеите на руската революционна мисъл, дълбок, непоколебим патриот, откърмен от социалните идеи на големи творци като Шилер в европейската литература, Ботев постепенно изрази в поезията си и своя чист патриотизъм, и великите си утопични и социалистически идеи в стихотворения като „Борба".

Поетът вече жадува за онова огромно движение, което ще озари със светлина духа на милионите и ще ги въвлече в общия поток на усилието за национално и социално освобождение. Той не само раздвижва със своите пламенни революционни чувства, но той е и вестител на новото, носи огъня на свободата с огромна идейна мощ. Вдъхнал от въздуха на руската революция, взел нещо от революционността на бакунинизма и италианския карбонаризъм, чийто поет Меркантини толкова го възхищава, опознал чрез учението на Маркс истината, че живее в един грохнал, отходящ свят, чиито гробари са трудовите пролетаризирани хора, Ботев има това предимство пред своите съвременници даже от типа на Каравелов, че ви-

наги изтъква революционността на масата и величае подвига на героя, паднал в борбата и за национална, и за социална свобода. И с това слага начало и на нови художествени традиции в литературата ни, и обогатява революционните поетически традиции на голямата световна класика.

*

При все че претърпява идейно развитие, Ботев още с първите си литературни прояви очертава главните насоки на своето светоотношение: той е патриот, който копнее за социално равенство още в „Хайдути". Той не вярва на мирния сговор с потискащите народа класи и търси пътя напред чрез борбата. Стреми се към онова, което само далечното бъдеще може да даде. Макар че е реалист по мислене, насочен към близкото и практичното, показва една необикновена далновидност на ума, сякаш изведнъж, като под огъня на светкавица, са му открити основни тайни, основни истини на света. И все пак, при все че още с първите си литературни прояви разрешава въпроса за насоката на своята дейност, Ботев претърпява сложна еволюция. Първите му творби са създадени главно като израз на патриотичните му настроения. В „Майце си" той изказва неутолените пориви на своята млада душа, обладана от мечтата по големи идеали. В „Делба" се обръща към съидейника, чиято участ споделя в емиграция и в чиито сили и морална твърдост вярва непоколебимо. В „Хайдути" — считано за първа негова творба, макар и печатана значително по-късно след написването ѝ — рисува осъвременен образа на хайдутина, любимия на народа борец за правдини. Така, с тия си произведения поетът се движи предимно в рамките на патриотичното въодушевление — главни негови изживявания са болката от теглото на народа и вярата в тържеството на народната борба. Поради това те притежават и някои по-специфични черти и художествени особености в сравнение с по-късното творчество на поета. В тях изказва себе си като поривиста натура, която със смел замах на въображението черпи образи от народния живот („Хайдути"). В същото време те са свидетелство за онази идейно-емоционална мощ, която е характерна за Ботев, започнал изведнъж като голям талант, изявил изведнъж глъбината на една личност с богато поетическо дарование, разклонило постепенно насоките и формите на своя изказ. В „Майце си" прозвучава силната тъга на поета от несъвършенството на света около него, от несбъдването на идеалите и мечтите му. Той мисли издалеко за родина и за близки. Драматизмът на недоволството, примесен с носталгично чувство, се усилва от съзнание за разбита младост, уязвена от лични несполуки, измъчвана от страданието на народа. Идеалът на героя е още смътен, той има характер повече на влечение към голяма цел, на общ порив и копнеж, отколкото на избистрена социална идея. Но още в тази творба проличават силата на Ботевите чувства, необикновената мощ на въображението. Желанието на младия човек, когото епохата не е приласкала да падне на гърдите на майката, която единствено би го утешила, е изказано с поразителна трагичност:

Една сал клета, една остана:
в прегръдки мили твои да падна,
та туй сърце младо, таз душа страдна
да се оплачат тебе горкана. . .

Баща и сестра и братя мили
аз да прегърна искам без злоба,
пък тогаз нека измръзнат жили,
пък тогаз нека изгния в гроба! (к. а.)

Тъжно драматична, носталгична болка е обладала душата на поета. Той носи гневна неприязън към света и тъга на самотна, изоставена личност, която другите не разбират. Все пак още в тая ранна елегична творба на Ботев скръбта е и болезнена, и мъжествена — скръб на човек, който съзнава трудностите и ги изживява с горда болка. Но силното отчаяние завлича предимно неговия дух. Сякаш бурната и поривиста натура още не е намерила опората в една обществена сила извън нея, в един повик на историята, който да укрепи волята и мъжеството, да циментира и заздрави чувства и мечти.

В „Майце си", „Към брата си" лирическият герой се обръща от първо лице към близките: към майката, брата, съмишленика и търси съчувствие у тях, кани ги да разберат избрания от него път. Тук прозвучава идеята за единство между съдбата на поета и съдбата на народа, долавят се новите чувства, които отличават Ботев от неговите предшественици и съвременници, личи напорът на една личност, която не издига само лозунгите на времето, а изповядва и вътрешния си свят, душевността на участника в драмата на историята. Още в тези творби личат признаци на едно голямо лирическо изкуство. Простотата и искреността на тона са свидетелство за това. Няма правена поезия, през словото и стиха бликат чувствата на самата човешка душа на поета. Във формата и съдържанието се долавя голямата близост до народната песен: от обръщението „ти ли си, мале..." и отделни езикови изрази до интонационния тон и ритмичната структура.

Впрочем, един от големите въпроси на Ботевото творчество е загадката как поетът израства изведнъж, без значителни традиции в нашата литература. Традиция само отчасти е съществувала — българската народна песен. Тя е узаконила етични идеали, изработила е стилни форми, интонации, ритмична структура, които поетът овладява и използува.

В стихотворението „Към брата си", по-далечно по ритмичен строеж от народната песен, е изказано също силно лично недоволство — от българската емиграция, която се чужди от борбите за народно освобождение. И сега поетът търси съчувствие у близките си. Проплаква честната му наранена душа и се бунтува, опълчва се срещу света около нея — „коварния" и мъртъв свят. Един трезв и тревожен ум избухва в негодувание и то се излива в страстни, драматично звучащи ноти, почти непознати дотогава в лириката ни:

Мечти мрачни, мисли бурни
са разпнали душа млада;
ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда.

В „Делба" (1870), посветено на Любен Каравелов, е подхванат също мотивът за съдбата на емигранта, поел трънливия път на борбата. Тук гласът на поета е по-твърд, вярата — повече укрепнала:

Напред сега с чувства и мисли
последната делба да делим;
да изпълним дума заветна —
на смърт, братко, на смърт да вървим!

Във всички тези творби е характерно това, че поетът се обръща непрекъснато към някого, търси събеседник, комуто да изповядва вълненията и копнежите на своята измъчена душа, жадуваща за дело, за голям човешки подвиг. В тях изказва и болката на личност, трагически заплетена в противоречията и безизходицата на текущия ден, и вярата на силен, проникновен ум, който е напипал пътеката към бъдещето и върви смело по нея.

В „Майце си" и „Към брата си" се осезава остро въздействието на време, през което тежи бремето на робството, през което се избира път в живота, а опората в народа е все още слаба. Разговорната интонация и изповедната реч усилват интимното звучене на стихотворенията, разкриват драматичната борба, ставала в душата на поета.

Но той не само се оплаква, не само се бунтува и гневи — той и мечтае. Мечтае и за своето героично дело, за онзи велик час, когато народът ще въстане, за да търси исторически права. Мечтата напира с голяма сила в неговото най-ранно стихотворение „Хайдути". То е откъс от замислена, ала незавършена поема. То е свиделството за вътрешната сложност на Ботевите изживявания. В него поетът е изваял чудния легендарен образ на хайдутина-закрилник на народа. И — което е характерно за борческото му световъзприемане — заговорил е за съдбата и битието на „сиромасите". Едно живо и находчиво въображение, подкрепено с примера на народната песен, рисува ярките черти на хайдутина, заложени в душата на детето. То въстава срещу неправдата, то копнее да тръгне по волните хайдушки пътеки из Балкана. Поемата се гради композиционно от две части: силен лиричен увод с възхвала на благородството на народните закрилници и след това — бурният диалог между Чавдар и майка му, в който се сблъскват драматично волнолюбието на детето, жадуващо за хайдушки подвиг, и болката на майката, изправена пред раздялата със сина.

В увода звучи прослава на старозаветната хайдушка доблест. Поетът говори с препълнено сърце, с гордост за героизма на българина, за дръзката му смелост, за патриотичното му самочувствие.

Какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българка майка юнашка. . .

И следва обобщението, характеризиращо героя на поемата: „юнакът тегло не търпи",

. . . . . .
Блазе му, който умее
за чест и воля да мъсти —
доброму добро да прави,
лошия с ножа по глава. . .

Тонът на увода е ведър, бодър за разлика от тона в „Майце си" и дори „Към брата си". Поетът е възхитен от хайдутина, у когото патриотизмът е претопен във всеотдайност и упорство, силата — в душевно благородство и красота. Той възхвалява личните качества на българина: физическа хубост; разумът и смелостта са негов идеал. Не без гордост говори и за себе си: „Аз нося сърце юнашко, / глас имам меден, загорски", подчертавайки и в своята личност две ценни черти: смелостта, мъжеството, и певческата артистична дарба. В творбата доста ясно проличава широката социална основа на Ботевото творчество. В нея се долавя склонността му да утвърж-

дава националното величие на героя си и да изтъква социалната му устременост. За да внуши представата за величие, поетът въвежда образа на природата. Славата на Чавдар се носи навсякъде, възпяват го гори и долини, високи планини и просторни полета:

Затуй му пее песента
на Странджа баир гората,
на Ирин-Пирин тревата;
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско
и с ясен ми глас жътварка
от Бяло море до Дунав —
по румелийски полета. . .

Втората част на поемата е сюжетна — разказва се за съдбата на детето с юнашко сърце, с национални и социални хайдушки добродетели. Тя е силно динамична — не толкова със събития, колкото с изживявания и диалог. Смелото, будно дете, обидено от тегловния си живот на аргатин, гордо осъзнава своето хайдушко призвание. То е потомък на хайдутин и въстава решително срещу тежкото си битие, понесено от смътните бунтовни пориви:

Проклет бил човек вуйко ми!
Проклет е, майко, казвам ти —
не ща при него да седя,
копилето му да бавя
и крастите му да завръщам.
Яли ги свраки и псета!
При татка искам да ида,
при татка, в Стара планина. . .

Красотата на бъдещия хайдутин поетът рисува и с анализ на помисли и желания, и с външен образ, чрез физически портрет. Чавдар има „очи черни, големи", „глава къдрава". Той, макар и завладян от ентусиазма, че скоро ще бъде в Стара планина, показва нежно, дълбоко чувствително сърце, което жали майката. Поетът е създал първия си „идеален" герой, човешки земен и противоречив. Този малък наследник на хайдути е символ на духовно могъщество и притежава обикновената чувствителност на обикновения човек.

Обаяние и духовна красота излъчва и образът на майката — народна героиня, която и страда за страшния и опасен път на чедото си, и се гордее с него. В нея се сплитат сложно изживявани нежна любов и силно страдание, тъга по сина, избрал опасен път, и майчино щастие от смелостта му. И, разбира се, съвсем човешки надделяват болката и скръбта. Патриотичният подтекст на поемата е силен. Поетът разказва как излизат герои из средата на самия народ и колко мъка струва на близките им техният жизнен подвиг („Ти ми си, синко, едничък, /едничък, още мъничък"). Ботев още тук показва мощта на едно всепроникващо въображение, което долавя психологически трайното и съкровеното у човека и когато го идеализира. Величие и подвиг не са възможни без жертвеност и болка. В диалога между Чавдар и майката израства образът и на исконния народен враг — чорбаджията. Макар и щрихиран само, той отблъсква с жестокото и противочовешкото в личността си.

С поемата, събрала отчасти традиционни образи, навеяни от народната песен, и написана в неин стил — осмосричен стих (5+3) и характерни

повторения — Ботев отчасти навлиза в своята биография. Чавдар — това е човекът с ботевска душа. И в спомени на Ботеви съвременници се потвърждава, че съдържанието на поемата е автобиографично.

Отношението на поета към социалното неравенство, към измъчените от класовия гнет е изразено категорично, макар и повече стихийно в сравнение с по-късни Ботеви произведения.

Хайдутинът, въплъщение на народностни черти и народностни стремежи, е изобразен и в други Ботеви творби. Очевидно, този образ привлича като магнит въображението на поета. Той се подсказва от народната песен, но поетът въплътява чрез него свои идеи, стремежи, вълнения. Образът на хайдутина срещаме в „Пристанала", в „Зададе се облак тъмен". Тук е показан при други условия — в мирна домашна обстановка („Пристанала") или в трагична драма поради несъгласия за водачеството на бащината дружина („Зададе се облак тъмен"). Но и сега чрез битовото поетът внушава нравствена представа за народностното величие на хайдутина.

В „Пристанала" става драматичен „хайдушки годеж". Млада българка тръгва смело срещу традицията. С хайдушка слава е увенчан животът на нейния баща и неговото минало е като пример за нея. Стихотворението разкрива достойното у жената, копнежа на българката за подвиг.

В „Зададе се облак тъмен" на фона на всекидневен трудов живот израства друга, нерадостна вече човешка драма. Образът на войводата, който страда от раздора на синовете си, говори за борбите и дрязгите сред българската емиграция. Измежду произведенията на Ботев, писани в различно време, с патриотично-революционната си тематика най-близко до разглежданите творби стои поемата „На прощаване". Тя е също автобиографична както „Майце си" и „Хайдути".

През 1868 г. Ботев се готви да мине Дунава с четата на Жельо войвода. Под впечатление на приготовленията поетът написва своето безсмъртно произведение. В него бликат чувствата на бунтовен дух пред важен и дълго чакан момент: битката с врага за народна свобода.

По повод написването на тая творба, станало в напрегнатата атмосфера на подготовката за заминаване, Киро Тулешков разказва интересни подробности, характеризиращи психологически творческия акт у Ботев: „Един ден аз отидох в българското кафене „Стара планина" и го заварих (Ботев — *б.а.*) седнал на една маса, вдълбочил се и пише. Приближих се до него и го попитах какво дращи, а той нито глава си вдигна да ме погледне, нито ми отговори. Оставих го спокоен и седнах настрани при друга маса. След няколко минути той престана да пише и си вдигна главата. Като ме съгледа, поздрави ме и ме попита кога съм дошел. Повика ме при себе си и почна да ми чете стихотворението „На прощаване", което каза, че написал в кафенето, като ме питаше харесвам ли го. „Аз съм уверен — продължи той после, — че щом освободят дядо Желя, то ние пак ще можем да преминем Дунава." Разговорът ни се продължи около половин час. Той се прозява, протяга и най-после ми каза — нямам ли някоя пара да му дам на заем, защо два дена ставало как не бил хапвал, а нощно време спал по пейките на кафенетата. Отговорих му, че аз страдам от същата болест. — „Тогава не можеш ли да отидеш и намериш поне една топка (хляб по хъшовски — *б. а.*) — каза той засмяно— и пак се навежда да продължи своята песен."

Сам Ботев така възпроизвежда в статията си „Петрушан“ силно повишеното настроение, което е съществувало сред българската емиграция през онова време.

„Дойде пролетта на 1868 г. и на хиляди юнаци закипя кръвта, хиляди бяха готови да измрат за свободата и в две недели да вдигнат всичкия народ на оръжие! Всеки продаваше мило за драго, всеки забравяше бедност и възраст, родители и роднини и всеки думаше: „На Балкана, на Балкана!“ (в. „Дума“, 1871, бр. 3).

В „На прощаване“, печатано пръв път във в. „Дума“ (1871), поетът е изразил преживяванията и надеждите именно на патриотично настроената емиграция, развълнувана в очакване на близката борба. Героят на произведението е и индивидуален герой — с Ботев като прототип, — и събирателен образ. Той носи и нещо лично, качества на създателя си, и типични изживявания на въодушевената за борба емиграция. Героят се отдалечава отчасти от традиционния образ на хайдутина в „Хайдути“. По душевност той е близо до съзнателния революционер-емигрант, готов да сложи кости на родната земя за свободата ѝ. В емоционално-поетическия строй на стихотворението осезаваме трепетите и вълненията на Ботевия дух, неговия бунтовен темперамент, неговата неизмерима обич към родина и потиснати братя.

Героят е бунтовник, защото има сърце „мъжко, юнашко“, защото не може да търпи насилията и издевателствата над бащин дом, защото чувства и спомени го влекат към родния край:

Там, дето аз съм пораснал
и първо мляко засукал;
там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше;
там, дето баща и братя
черни чернеят за мене! . .

Наистина, каква титанична мощ на чувството, каква всеотдайна обич към милата и свидна бащина стряха. И каква дълбока психологическа мотивировка на революционните чувства. Тя идва естествено с красотата на поетичните образи: „либе хубаво“ с „черни очи“, „тиха усмивка“ и „скръбно сърце“, от метафората за баща и братя, които „черни чернеят. . .“ Просто, вълнуващо и непосредно поетът е изказал дълбоката причина за бунта, за недоволството, за копнежа по борба, по разплата с врага.

В душата на героя нахлува образът на скъпото, съкровеното: дома, близките, либето, връстниците, братята. Тези образи-възпоменания поддържат чувството на подем и радост от близката битка и извикват тъга и потиснатост. Защото там е царството на робството, край на всенародна беда. Особено драматично е предадена мисълта-мечта за възможния трагичен край на героя. Във въображението му се открояват два възможни изхода — да загине или да пристигне в село като победител, начело с момци напети. Той изисква от майката върховна жертвеност: ако падне пронизан от вражи куршум, тя трябва твърдо да понесе вестта и да изпълни неговия завет — да възпита братята му във вярност към родината и към идеалите, за които е загинал. Ако поради скръбта си е неспособна на такъв подвиг, то поне — да послуша неговата песен на хорото, сред лелеещия надежди за свобода народ.

Но пред него се рисува в примамлива светлина и възможната победа. Той се вижда жив и здрав, „с байрак в ръка“, посрещнат от близките си. Победата тържествува. Трогателно народът приветствува освободителите. Едно визионерско въображение дава плът на тия картини, а чувството ги изпълва с духовно сияние, с красота и сила. Поетът рисува колоритно националното в картината: момците са „напети“, с „дрехи юнашки“, тях ги очакват с „бръшлян и здравец“. Чувството градира, тъгата отстъпва пред радостта, която бързо нараства и достига до възторг, изразен с две силни възклицания: „О, тогаз, майко юнашка! /О, либе мило, хубаво!“

На фона на противоречивите изживявания на трагизъм и ведра радост изпъква характерното Ботево тълкуване на величието на националната борба. Тя се води за потиснатите, за „сиромасите“. Водят я най-онеправданите слоеве на обществото. Затова и героят е в конфликт с това общество, той ще бъде отричан и хулен от него („нехрани-майка излезе“). Ала това не го смущава — негово удовлетворение е преценката на народа:

Но. . . Стига ми тая награда —
да каже нявга народа:
Умря сиромах за правда,
за правда и за свобода.

Написана в размера на „Хайдути“ (народнопесенен стих, 5+3), поемата има характерни идейно-художествени особености. В нея се разширява революционната проблематика на Ботев. Изпъква нов съвременен герой: революционерът-емигрант с големи национално-патриотични и социални мечти.

В „Майце си“, „Към брата си“, „Хайдути“, макар че говори за сиромашко тегло и за освободителни социални идеали, перспективата на борбата е все още ограничена. В „На прощаване“ по-тясно се сплитат националното със социалното, като поетът все още остава в национални граници. В „Борба“, „Моята молитва“, „Елегия“ той надраства тия граници и социалният идеал придобива общочовешка значимост. Онова, което е в подтекста на първите му творби, тук се включва в текста. Поетът мечтае за освобождаването на човечеството и от национално потисничество, и от вековни религиозни заблуди, и от икономически гнет. И акцентът пада повече върху общоисторическия класов и социален идеал. В тия творби вече усещаме волята на комунара, на онзи, който жертвува всичко, който е бездомен и ненахранен, но вярва, че ще прозвъни часът на разплатата със стария свят, с тираните на XIX в. и новите насилници. Произведенията му са пропити със силно чувство на класова омраза, чувство, идейно напълно вече избистрено.

Авторът прекрачва в мисълта си извън границите на нашето отечество. Той вижда борбата, която се води на световната арена, която продължава хилядолетия и чийто заветен идеал е освобождението на цялото човечество — от социална неправда, от подлост, разврат, робство и сълзи. Неговата утопична мечта не го пренася в приказни светове. Ботев жадува за реално щастливо човечество, в което ще имат власт разумът, правдата, истината, напредничавата мисъл. Тържеството на „бога на разума“ — ето заветния му исторически идеал. С творби като „Елегия“, „Борба“, „Моята молитва“ Ботев слага начало на общочовешко, социално-революционно съдържание в поезията ни. По съдържание и форма те притежават елементи на рефлективна лирика, малко позната в нашата поезия до него.

В „Елегия“ лирическият герой страда, защото бедният народ е приспан от философията на търпението и примирението, защото народът вярва в лицемерните молитви на духовенството, в лъжливите проповеди на представители на експлоататорската класа („Кой продал брата, убил баща си“).

Страданието му произлиза издълбоко — от експлоататорския характер на обществото. Но то, това страдание, не е само негово, на народа ни. От древни времена в света господствуват тиранията и потисничеството, лъжата и измамата. Гневът и негодуванието бликат на силни вълни и придават на стихотворението страстно сатиричен характер. Особено драматична е картината на народното търпение. Народът мълчи. Той не може да даде отговор на въпроса за причините на своята беда. Само глухо и страшно гърмят оковите му. Но и с мълчанието си сякаш сочи виновниците: представителите на заможната класа, нейната интелигенция, духовенството. Ботев ги характеризира с остро сатирични изрази, в които има не толкова ирония, колкото сарказъм, презрение, гняв („сган избрана — рояк скотове, в сюртуци, в реси“), това са разните „просветители“ („слепци с очи“) и др. Народът, който има сила да създаде нов живот, е нарисуван като живо погребан мъченик („смок е засмукал живот народен, /смучат го наши и чужди гости!“).

Стихотворението изцяло напомня статиите на Ботев, пропити със страстна омраза към експлоататорските класи и към тяхната философия. Характерни са типично Ботевите образи, изразяващи издълбоко идеята за народното тегло, метафората „глухо и страшно гърмят окови“, инверсията „пот от чело кървав се лее над камък гробен“ и др. Тези образи са пряко продиктувани от едно философско изживяване, от чувство на силна класова ненавист.

В „Борба“, тази оригинална монологична творба, поетът разкрива и онова мрачно настроение, което го обзема пред настоящето, изказва мъката си от неясната перспектива. Погледът не вижда светъл лъч напред в едно общество, потънало в разврат и поддържано с насилие. Поетът губи вяра, че може да въздействува, да събуди околните от мъртвешки сън. А как ще се завоюва, как ще се разруши с векове градената крепост на лъжата, на измамата? Хората са привикнали под давлението на хилядилетна традиция да почитат само богатия. Него, макар и да е глупец, макар и да е натрупал богатството си с грабеж и измама, славословят робите на традиционния морал:

„Богат е“, казва, па го не пита
колко е души изгорил живи,
сироти колко той е ограбил
и пред олтарът бога измамил
с молитви, с клетви, с думи лъжливи.

Тези трагични впечатления определят елегичния тон на стихотворението. Към тях се прибавя и друго. На богатия, на тоя „обществен мъчител“, слугуват попът, учителят, вестникарят, които поддържат у народа схващания, изгодни за насилниците. За интересите на това „стадо от вълци в овчи кожи“ се поддържа философията на покорността, установена, господствуваща в експлоататорското общество. Вече твърде конкретен е историческият идеал на Ботев в тия творби. Със „свещените глупости“ на експлоататорската философия се борят съвестта и разумът. Хиляди борци са мрели в мъки и неволи, без да са могли да променят установеното. И пое-

товото негодувание не знае граници, то блика страстно, силно, изпълнено с гняв.

Тъй върви светът! Лъжа и робство
на тая пуста земя царува!

Но. . . на смрачения хоризонт сякаш грейва лъчът на надеждата. Ботев комунарът идва до идеята, изказвана неведнъж и в статиите му, че борбата може да сложи край на хилядолетното господство на експлоататорския строй:

И в това царство кърваво, грешно,
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби — зло безконечно!
кипи борбата и с стъпки бързи
върви към своят свещен конец. . .
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!"

Типичен е последният стих, който издава позицията на поета-революционер, утопист-социалист. „Ще викнем ние: „Хляб или свинец!" означава, че се вдигат онези, които нямат нищо, които могат да избират само между победата и куршума. Това за тях е алтернативата на историята. „Борба" е многозвучно произведение, симфония на революционната борба. В нея има и болка, и ненавист, и потаени мъчителни ноти, гръмки възгласи — сякаш звучи тържествено през трагични изживявания Бетховенова музика. Поетът е намерил нова, оригинална форма за своя лирично-драматичен монолог. Нова и оригинална творба като философски размисъл е „Моята молитва", в която ярко прозира Ботевият утопичен социално-революционен идеал. Тази творба е образцова като израз на хуманизма на борeца, отхвърлил „идеалите" на лицемерния християнски бог, отправил поглед към бога на разума и искрено жадуващ за саможертва в предстоящата битка за човешка свобода.

Между разгледаните две групи произведения може да се включи останалото поетическо творчество, от което всяка творба носи нов елемент от неговия поетичен дух. В „Хаджи Димитър" и „Обесването на Васил Левски" той възпява гибелта на видни революционери. Но колко различни по своето национално и общочовешко звучене са те. Баладата „Хаджи Димитър" е възторжено преклонение пред подвига на героя. Тя е апотеоз на неговото величие с дивното, малко срещано дори в световната литература персонифициране на природата — на гората и Балкана, на вълка и орлицата, които вземат участие в подвига, в страданието и жертвата на героя. Творбата е едновременно баладично-трагична и одаистична. В нея пламти огнената болка на поета за ранения юнак, чийто дух лети след четата. В нея звучи химнът, ликуването, славословът на онзи, който умира в лоното на природата, под нейния необятен покрив.

Поетът обединява националното с общочовешкото. Той възпява национален герой, възвестявайки общочовешкия принцип: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира. . ."

В стихотворението „Обесването на Васил Левски" е по-друг. Това стихотворение, посветено също на гибелта на революционера, е изцяло елегично, без одаистични, възторжени ноти. Елегия, в която стене и скърби цялата родна земя. В първите три куплета стихотворението е диалогично: авторът се обръща към родината и разговаря с нея. В диалога е включен и гарванът — грозната и зловеща птица, символ на нещастие и беди. Вто-

рата част на стихотворението няма диалогичен характер. Тя възсъздава пейзажа, картината на народното преживяване, силна с пластичните елементи и авторовото изживяване.

Ботев е писал и остро сатирични творби — „В механата“, „Гергьовден“, „Послание“. В тях осмива пасивността към националните и социални страдания и надежди на народа. Недоволството блика не само от мисълта за жестоки вековни насилия, а и от по-преки, по-близки подбуди, от съзнанието, че народът върви бавно напред, че великите полети на мисълта към грядущето са оковани от оловните криле на инертността; че има люде, които не са прозрели колко величава и прекрасна е саможертвата за народа, за човечеството („В механата“).

Характерен признак на тия Ботеви творби е бунтът на мисълта срещу неправдата на протичащия исторически ден. Негодуването в тях ни напомня отчасти „Елегия“. Животът е поставил неотразимо въпроса за решителния избор: движението напред или застоя и смъртта. И навсякъде, където е пришепнато новото, расте стремежът към борба. Никакво насилие, никакви предразсъдъци не са в състояние да оковат този стремеж.

Най-сетне Ботев е написал и две изповедни любовни стихотворения — „До моето първо либе“ и „Неи“. В първото той зове любимата, както майката, както брата и приятеля, да вникне в неговия идеал, да разбере великата повеля на историята. С образи, които напомнят апокалипсиса, поетът рисува картината на страдание и борба в родната страна. Земята „гори“ и „тътне“ от викове, които са и „страшни“, и „злобни“. Тя иска освобождение.

За титаничния дух на Ботев борбата е условие за живот и животът се начева с борба. И то борба не само на отделната личност, а на милиони хора. Това любимата трябва да отгатне. Поетът оповестява като свой девиз делото. Една силна воля го ръководи към делото — и на това трябва да се откликне жената, която иска да върви в живота с него.

В „Неи“ е нарисувал драматична сцена на паляща ревност. Един монолог, изпълнен със заплаха и решимост за кървава разплата с онзи, който е обсебил любимата, защото е богат. Едно произведение, което стои като че ли настрани от титанично революционната Ботева лирика — и все пак носи в себе си нейния дух, нейната енергия и сила на чувството. Така, в малкото на брой, но твърде разнообразни по жанр и сюжет произведения, е отразен образът на времето с най-динамичните му страни. Вдъхновеното сърце на поета е побирало идеята за свободата в нейните различни аспекти: лична, народна, всечовешка, и въображението му е намирало художествените форми за превъплътяването на тази идея. Ботев е притежавал като че ли „шесто чувство“ — чувство за повелите на историята. И поразителното му превъзходство над творци, които са се вълнували от мисълта за превъзмогване на злините, е в това, че е дал пълен, съвършен художествен образ на своите вълнения и стремежи. И то — надмогвайки всички създадени у нас представи за етично, социално и човешко.

*

В изявата си като лирически герой Ботев е изключително драматичен. Драматизмът произтича от конфликта на личността с времето, с условията, дори с историята, при все че тя неумолимо и обещаващо върви напред.

Различно се тълкува съдържанието на „човешкото“ у човека. За едни то е в стремежа към лично щастие. За други е в духовното издигане над околните, във вътрешното тържество на нравствената личност, която стои над злините около нея. За Ботевия лирически герой човешкото съществува главно в един смисъл — отклика на повелите на времето. Но оттук започва и голямата лична драма. Ботевият лирически герой е осъзнал истината, че само с пряка революционна борба се събаря крепостта на старото, че пасивност не може да има там, където личността е влязла в конфликт с вековните лъжи. Оттук особеностите на неговите интимни изживявания. Ако си спомним за старите писатели-хуманисти, бихме казали, че на тях не достига характерната Ботева черта: страстната, гневна борба срещу времето, чрез опора пак в хода на историята. За него, човека, пламнал от революционна вяра в бъдещето, историята едновременно вещае новото и носи в себе си всичките зли сили на миналото. Затова той се гневи на ония, които отстъпват пред безсмислието на завещаното от векове. Той се бори срещу онези, които предпочитат спокойствието на обикновеното човешко съществуване пред трудностите на борбата. Той въстава срещу своя съвременник, боящ се да излезе на бой срещу „светите истини“ на старото. Прозрението в бъдещето усилва недоволството на неговия дух и ражда тревожната ядовитост на мисълта му. Но то създава и неговата неповторима, неговата невъзможна за друг лична драма.

Ботев е измежду най-големите оптимисти в нашата литература при тълкуване на историческите перспективи. Той е най-вярващият от всички негови съвременници в разума на историята, движена от барутен дим, окрилена от стоновете на ранените и умиращите на барикадите. Но забележете как и в най-оптимистичните творби-изповеди на поета прозира едно трагично съзнание, че пътят напред е кървав и страшен. Как повява от тях смразяващ дъх на скептицизъм, че може лесно да се постигне онова, което историята е поставила като задача.

Ботев е усещал неравностите на пътя, по който върви напред, и от собствен опит е откривал истината за движението на живота изобщо. Усещал е необходимостта от прометеевската жертва — за да се даде светлата искра на блуждаещите в тъмнина, за да се подтикне животът напред. Най-характерните лични вълнения на Ботев ни се откриват тъкмо в това сложно бурно-протестно, сатирично-скептично съзнание за истината, за трудностите в пътя на революционера.

Как поетът е неравен в изживяванията си, в които се сменят радост с протест, вяра с бунт и негодувание, орлов подем с драматична покруса. Как силни са негодуващите тонове в неговата поезия на гнева и отрицанието и как е залюшнат неговият дух в друга крайност — когато проявява нежни чувства, възторжени състояния, родени от мисълта за красотата и подвига на героя. Още в „На прощаване“ контрастират мрачни предчувствия с леки и възторжени полети на емоцията, отразени така драматично във възклицанието:

О, тогаз, майко юнашка!
О, либе мило, хубаво!

Колко светли тонове, когато възпява мечтан, жадуван радостен край след барутната буря на битката:

Берете цветя в градина,
късайте бръшлян и здравец,
плетете венци и китки
да кичим глави и пушки!
И тогаз с венец и китка
ти, майко, ела при мене,
ела ме, майко, прегърни
и в красно чело целуни —
красно с две думи заветни:
свобода или смърт юнашка!

Ала това светло, вдъхновено видение бърже отлита. Ботев усеща непосредно неосъществимостта на мечтата. Той разбира, че в трудните часове на борбата само хубав копнеж ще бъде желанието му да прегърне либето „с кървава ръка през рамо". И в „На прощаване" се появяват онези стихове, в които радостта и възторгът не погасват, но в които драматичната идея за страшното по пътя на героя е ясно изявена:

Дружина тръгва, отива,
пътят е страшен, но славен...

Още в ранните Ботеви стихотворения възниква темата за трудностите. Съзнава трудността личност, която разрешава историческа задача. Като мислител и поет е имал съзнание за единство на героичното и трагичното в битието на бореца. И по-късно това сложно единство на страшното и великото, на героичното и трагичното става негова постоянна, „ботевска" тема. Ако в първите творби противоречието между мечта и реалност се разрешава все пак в един повече миньорен план чрез доминиране на скръбта („Майце си") или в един възторжен план, въпреки съзнанието на мъчнотиите („Към брата си"), то по-късно неговото творчество е „мажорно", оптимистично, но изпълнено с мрачни, бурни, драматични тонове, които зазвучават с голяма сила. Ботев е съзерцавал историята като че ли с нейните две страни: идеалната, онова възторжено, пламенно-ласкаво, мамещо напред видение на утрешния ден, което е грабвало духа му, и реалната — жестоката, протичащата сега битка на барикадата, чудовищно студеното равнодушие у околните към идеалите на новото. Между тези две страни на своя исторически ден е бил разпъван поетът. И в гърдите му нахлува ту тих, задушевен копнеж, ту гневен сатирико-изобличителен ропот. От това лириката му е необикновено драматична — и особено в онния произведения, които пише, когато вече пряко се е впрегнал в революционната борба. Контрастът между „идеалното" и „реалното" определя интензитета, острото напрежение в неговата поезия, неповторимата драматична образност на творчеството му.

*

Като великите поети от миналото, които с живот и мечти обобщават най-характерното за времето, Ботев се сблъсква с всички големи, нерешени въпроси на човечеството и им дава свой отговор. Той е изразил свое отношение към смъртта, към любовта, както и към най-интимното и съкровено човешкото: копнежа по щастие. Поетът, зовял своите съвременници с такава пламенна сила към борба за свобода, възприемал с такова неотразимо преклонение онова, с което се начева новото в живота, реагирал

с такава остра ненавист срещу всичко, което се съпротивлява, макар и осъдено да умре, е въплътил в творчеството си и мечтата по лично щастие.

В обикновения живот той се е стремял към близост с хората. Биографията му знае трогателни прояви на дружба. С грижливо участие продава дрехите си, за да нахрани гладния карловец Левски, с когото живее в изоставена воденица извън града.

Жертвува от приходите на в. „Знаме", за да поддържа сиромасите хъшове, които е обичал като братя, страдащи с него за една обща идея. Поетът-революционер, отличаващ се със силна воля и проникновена мисъл, е умеел да привързва хората към себе си, да ги увлича със знанието и дързостта си. Но той е копнеел силно и за любов-интимност, за любов-привързаност на обичана от него жена. Той не е аскет-борец, опустошен от една отвлечена идея, сляп за земните радости сектант, измамващ себе си с илюзиите, че за революционера е чужда и непристойна любовта. Дори когато рисува преживявания на обективни герои от свят, в който лично не е живял („Пристанала"), той не е далече от правилното тълкуване на любовното чувство, възраждащо силите на душата. В значителен брой негови творби героят жадува за ласката на любимата жена, за радостите, които доставят дом и родна стряха.

Като си представим гнетителната атмосфера на емигрантския живот, разбираме по-добре трагичната отсянка на тоя негов копнеж. Той изпълва понякога с тиха болка гърдите на гордия, свободния, независим борец. Копнежът по роден дом, който от далечините сякаш зове изгнаника, копнежът по свидно либе, с големи кротки очи и светла, чиста душа, действуват на сърцето му неотразимо мъчително. Бащино огнище, любима, близки притежават за него чуден чар. И той се е вълнувал от съкровени интимни чувства, без това да противоречи на големите му борчески устреми. Но и сега проявява характерното за своята личност. И сега неговият бурен дух изявява правото си над „милосърдното" и предано сърце, изпълнено с желание за тих и уталожен живот. Той свято пази в себе си спомена за близките не като пристан на тих живот, а защото иска и те да станат съучастници в героичната битка, и тях да въвлече в двубоя за големите си социално-исторически идеали. И той разрешава проблема за любовта по нов начин, както никой преди него в лириката ни. Говори за идеала, който обединява двамата в любовта, за пориви на сърцето не само поради взаимно влечение, а и поради общност в човешки цели.

Пет века българският народ е страдал под робство. Появявали са се борци-хайдути: Индже, Страхил, но положението на народа не се е променило. Проливана е кръв, проявявано е мъжество, но народът не е могъл да се отклони от жестокостта на своите робски дни. И още: в световната история просветени мъже са мрели, за да отхвърлят „деспотическото" и „каноническото" право на правителствата, но „нищо не са могли да сторят". Всеки тираничен режим е намирал нови средства, за да поддържа духовната нищета, на която се гради съществуването му. За съзаклятниците срещу народите и срещу свободата народна правото е в контраверсията: хитростта и измамата са разум, порокът — красота, коварството и гнусната подлост — законни явления, поддържащи „реда". Сурови тирани са се наричали народни защитници и доброжелатели! И може ли честното сърце, копнеещо за правдини, да гледа спокойно тая действителност, може

ли човекът да забрави за човешкото си назначение? В молбата на поета към любимата зазвучава искрен повик: да се вслуша в гласа на стенещите и страдащите:

Ти имаш глас чуден — млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси?
За тоз глас ми копней душата. . .

Тук няма повелителна поза, гръмогласен лозунг, а — сърце, което се „раздвоява", което обича, но желае да отправи любимата по нов път. Той иска тя да прозре в участта на народа и в интимните копнения на революционера. Стихотворението „До моето първо либе" с драматичността на тона и силната интимна болка на лирическия герой ни напомня големите трагедии на световната класика. Героят на стихотворението иска жертва, иска изкупление на свободата и отричане на любимата от дребното лично щастие. Той иска от нея, освен любовна всеотдайност, освен увлечение по повелите на сърцето, и вярност на идеала.

В интимните мотиви на Ботевата поезия е заложено ново решение на големия проблем за лично щастие. От конфликта на героя със стремежа към обикновено щастие възниква великата трагедия и в живота му, и в съдбата на околните. С мрачен отблясък на трагичност е осенено стихотворението „До моето първо либе" — конфликт между човека с революционен морал и любимата, която не се решава да тръгне по трудния и трънлив път на борбата. Поетът, който искрено изповядва любовното си чувство, който желае щастието и жадува за ласката на близък човек, се вслушва в онези звуци, които идат от глъбината на живота, в онези стенания, които идат от страдащия народ. Той чува гръмогласно чупене на върхарите на гората от писналите куршуми — и как примамват те неговия дух, как силно го зоват другаде. За пръв път в любовна лирика прозвучават гневни упреци, отправени към жена, която е обичана, която се отзовава на чувствата на любимия. В името на свободата, в името на революционния подвиг един титаничен дух разрешава драматично, по нов начин въпроса за щастието. Нему е ясно — щастливи са ония, които имат близки, земна човешка радост, ала истински щастливи могат да бъдат те, когато са прозрели великите истини на века. Привързаността на любимата доставя радост, когато тя заедно с героя се откликва на повелите на времето. Личност, похитена от бедно еснафско щастие, личност, която страни от обществената битка и не изпитва недоволство от стария консервативен свят, не притежава привилегията на щастливия. Ботев непрекъснато воюва с ограничения в целите си човек, човека на златната среда, срещан така често в живота. Никакви повици на сърцето за обикновени радости не могат да заглушат гласа на неговия бунтовен дух, да притъпят неговата воля за подвиг, за самоотречение в борбата. И за да запази своята независимост на борец, той воюва дори с любимата. Понякога страда жестоко и жалбите му звучат като остър болезнен стон, като вик на неутолена душа, неразбирана с великите й човешки идеали.

Наистина, и преди Ботев са пели, плакали и страдали поради влечение на сърцето. И преди него са усещали студенина в любовта и пустота в околния нечувствителен и безпътен свят. Но Ботев като най-големите поети-революционери изведе до края трагизма на личната драма, като направи и от страданието си факел на революцията. И от него той извади

огън, който запалва, който пречиства. Ботев не се задоволи с оная любов от интимно личен, отчасти хедонистичен тип, която е възпяна преди него в нашата поезия — особено от Петко Славейков.

*

Ботев решава по свой начин и въпроса за смъртта. Той се вълнува силно от проблема за смисъла на човешкото битие, за завършъка на човешкия живот, увенчан с подвиг или с низки обикновени дела. В творби като „Моята молитва", „Хаджи Димитър", „До моето първо либе", „На прощаване" е изказано онова преклонение пред подвига, пред самоотречението на героя, пред жертвеността, което го вълнува. Мисълта, залегнала в тия творби, е настойчива: красотата на човека се крие в моралната му способност да се противопостави на дребното, което го завлича встрани от голямата цел; тя е във волята му да загине за правдата, за свободата. Животът иска жертвоготовност. Той не се задържа нито миг. И герои са ония, които вливат себе си в неговия горещ пламък, които с жертвата си раздухват огнената стихия на революцията. Смъртта на революционера е най-висша негова проява. В нея той постига себе си. С тълкуването на смъртта като подвиг, като удовлетворение на личността, намерила мястото си в борбата, като предчувствие за трагичен, но щастлив завършък на героичния живот Ботев отново разкрива дълбок драматизъм в своята лирика. Сблъскват се влечението към смъртта-подвиг с жаждата по живота, готовността за жертва — с копнежа по щастие, с болка от неизживяна младост.

Идеята си за подвига-самоотречение поетът осветлява по различен начин — ту като рисува съвременността, ту като се вглежда в миналото. Историята на човечеството включва и вчерашния, и днешния ден. Тя има грандиозни перспективи. Поради това примерът на героите от миналото вдъхновява борците на съвременността, допринася за тълкуването на тяхната нова съвременна душевност.

Представител на народа в миналото е хайдутинът, романтично възпян в лириката на Ботев тъкмо за подвига му, за самоотречението му, за героичното му надмогване над тясно личното. Затова хайдутинът получава признанието на народа. Встъплението на „Хайдути" започва със запев, който е израз на възторг от величието на хайдушката жертвеност и героика:

Да чуят моми и момци
по сборове и по седянки;
юнаци по планините,
и мъже в хладни механи
какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега. . .

Ботев с обширността на земята ни рисува величието на героя си и говори за вътрешното му единство с народа. Богати възпоменания, прекрасни видения от родния край изпълват с поетична „атмосфера" поемата. Но мисълта непрекъснато лети към идеята за героичното битие, към голямата заветна цел — борбата или смъртта — като последна проява на изпълнен пред народа дълг. На героя от „На прощаване" стига само една награда:

Да каже някъв народа:
умря, сиромах, за правда,
за правда и за свобода. . .

Така жертвеността прераства във висше благо, превръща се в щастие, в най-съкровена човешка мечта. Няма по-щастлив миг в живота на революционера от пълното себеотдаване, от раздялата с онова, което е най-висша радост — живота. Тъкмо в произведенията си, в които величае смъртта-подвиг, смъртта-саможертва, Ботев е изразил най-силно любовта си към близки, любима, роден дом, родна земя. Спомнете си, освен „На прощаване“, и „Хаджи Димитър“. Тази чудна балада, тази изключителна творба, в която смъртта е възвеличена, в която подвигът на героя е възпян и от природата, и от мистичните същества — самодивите, и от народа, от жетварките робини, чиито гласове звучат там, нейде долу в полето. Едно силно въображение и едно горещо чувство са помогнали на поета да възсъздаде чудния миг на сливане между лично битие и обществено битие, между личния и колосалния, неизмерим свят на природата. Представите за бащин дом, за майка, която съчувствува на своя син-борец, за близки изобщо са допълнени тук от дивната картина на земята ни и на Балкана. Балканът сега е милата, родна, „бащина стряха“. Той, с цялостния свят на природата, е „побратим“. Той предлага всичко онова, което биха могли да дадат либето, майката, близкият човек на страдащия и измъчван от раната си борец. От неговите дебри излизат вълкът и орелът, за да приласкаят ранения и за да облекчат болката му. Балканът е огромен, величаво обобщителен символ на родното. Той запява величествената хайдушка песен. Той утвърждава мисълта на поета за красотата на подвига-саможертва, красотата на смъртта за свобода на народа и човечеството.

В тая балада Ботев постига неизмерима със слово поетичност на лично и човешко, на човешко и природно. Каква визионерска мощ на въображението. Всичко, даже земята и небето — тези изначални стихии — се прекланят пред героя, приласкават го, вещаят му безсмъртие.

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа,
и певци песни за него пеят. . .

В стихотворението без дидактично красноречие, чрез богата система от образи е въплътена идеята за „вечния живот“ на борeца за свобода в съзнанието на народа, за всечовешката му слава.

В световната литература има една творба, която поразително ни напомня дивната балада на Ботев. В нея с необикновена сила е обрисувано единството между умиращия герой и околната среда. Това е стихотворението „Сон“ на Лермонтов:

В полдневный жар в долине Дагестана
с свинцом в груди лежал недвижим я;
глубокая еще дымилась рана;
по капле кровь точилася моя.

Лежал один я на песке долины;
уступы скал теснилися кругом,
и солнце жгло их желтые вершины
и жгло меня, но спал я мертвым сном.

За възможното влияние на Лермонтов върху Ботев е писано не малко. И то с известно основание. Има и вътрешна близост между двамата автори, майстори да пресъздадат поетически силата на страстта, има и близост в художествено-образната структура на двете стихотворения. В стихотво-

рението на Лермонтов има сън в съня, дивно видение на родната страна и на близките, когато от гърдите на героя се лее кръв и раната дими под палещото слънце. На героя се мярка образът на оная, която обича, завладяна от видението на неговата гибел.

И над героя на Ботев се скланят състрадателно самодивите, пленителните обитателки на планината. И нему в тежко физическо страдание се мяркат образите на близките (четата). И в творбата на Ботев оживява образът на родното. И тук слънцето — вечното слънце — е свидетелят. Жестоко, равнодушно като че ли, то гори и суши устата на ранения.

И все пак отношението на Ботев към живота и смъртта е по-друго. Въпреки известна близост в образите Ботев се е възвел нагоре по друг творчески път. Той рисува образа на умиращия в широк героичен план. Той оправдава и възпява смъртта за свобода, откривайки в нея дълбок общочовешки смисъл. Загиващият на Балкана революционер не е романтична личност с разбит живот, а борец за правда. Връзката с родината, с пейзажа подчертава единството между него и родината. Но не само това. Единният духовно с народа и родината си борец се слива духовно и с въставащото човечество. И от него той очаква апология на своята смърт. Националният герой става символ на незатихващите борби и битки за освобождение на цялото съвременно на поета човечество. Авторът на творбата не е само удивителен визионер, създател на поразително конкретни картини — той разширява апотеоза на смъртта, обединява подвига на националния герой със световно историческата идея за свобода.

Не случайно стихотворението започва с философското обобщение, в което се казва, че падналият за свобода не умира и след смъртта си. Той преминава в пантеона на безсмъртните, слива се с вечното битие на човечеството.

В „Хаджи Димитър" Ботев е проявил и необикновените си качества на психолог, и дивната си вяра в живота, като го възвеличава чрез подвига и смъртта. Прикован от раната си в мъчителна неподвижност върху твърдта на Балкана, раненият, когото дебне близък край, умира и почти с телесна осезаемост усеща живота, който се носи около него. И в страданието, и пред смъртта той е в непрекъснат допир със света. Той лети с мечтата си по пътя на борците, слухът му долавя сладкия, протяжно-мъчителен глас на жетварките, пеещи в полето. Пече го слънцето, скланят се над него вълкът и орелът, кървавата дълбока рана все дими, но душата му усеща живота, тя чува хайдушката песен на Балкана. Бавната смърт върши своето. Но тя не може да надмогне живота. Тя все още е безсилна, както зъбът на времето е безсилен пред героиката.

Преди Ботев никой у нас не е описал така подвига и смъртта-саможертва. Никой не е посветил толкова произведения на загиващия в борбата за народа и човечеството. Никой не е изразил така копнежа по върховното благо: участието в борбата. Станало е възможно чудното пророчество: предвиждането от поета на своя край. . . Там, в свещената битка, в последния акт на героичната драма той вижда себе си и мечтае за своя край („Моята молитва"). Той се обръща към бога на разума:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът. . .

Ботевите идеи за подвиг и смърт имат своето основание и в нашата национална героика, и в разбирането му за хода на историята. В своите статии Ботев е привлечен главно от революционните събития, от революционните промени. Спира се на едно забележително явление: комуната от 1871 г. Това е голямото събитие, на което е съвременник. Ботев поздрави комуната. Той бе в апогея на своето щастие като човек, когато защищаваше борците и жертвите, когато в своите статии изричаше известните си почти апокалиптични речи срещу ония, които плачат за разврата и цивилизацията, за вампирите, за убийците, за трона на глупостта: „И ще бъде ден — ден първи!“ Тоя повик и тази вяра в революционното движение напред присъствуват и в неговите песни. Песните му за смъртта-завършък на героичен подвиг, песните-предчувствие за лична жизнена съдба носят в себе си неговите общочовешки идеали за борба и свобода.

Художествената литература познава различни прорицатели и тълкуватели на психиката на човека. Литературата всякога притежава в известна степен умението да отгатва. Тя, потресена от предчувствия, подсказани от колосалните сътресения на съвременността, е изповед-откровение за тайните на движението на живота. У Ботев това откровение отива отвъд познанието на всекидневното човешко битие, отвъд традиционната представа за отношение между човека и природата. Той не само слуша говора на планината, не само „разбира“ душата на звера, не само прониква в тайнствения фантазен свят на мита, но се домогва и до тайната на извършващото се в историята и там дири обяснение на най-съкровеното у човека. Там открива истините и тайните на човешкото като прометеевска жажда за напредък. И оттук неговото тълкуване на величието на смъртта като подвиг, като саможертва.

В стихотворението си „Моята молитва“ Ботев е „просветител“. Той вярва в силата на разума не само на човека, а в разума-промисъл на историята. Но той не спира до това разбиране. Той жадува сам да бъде изкупителната жертва в борбата, обръщайки се сякаш към силите на историята:

Не оставяй да изстине
буйно сърце на чуждина,
и гласът ми да премине
тихо, като през пустиня! .

Революционната всеотдайност — ето неговото обикновено и велико „верую“ в човешкото, в прекрасното. И затова неговата поезия е вдъхновявала на подвиг толкова поколения, била е задушевен интимен глас на сърцето на нелегални революционери и партизани борци. В нея се е въплътила най-върховната борческа същност на човека, вълшебна, обаятелна като защита на роба, изключителната жертвоготовност във вихъра на събитията.

От борда на парахода „Радецки“, с който отива да се бие за свободата на поробените си братя, превръщайки живота си в легенда, Ботев пише известното си писмо до приятелите:

„След няколко часа ще целунем свещената земя на България. Благодаря ви, приятели, за доверието, което имахте към мене, и за любовта, която показахте към моето поробено отечество. . .“

И в лириката му са оживени тъкмо тия чувства: възторгът от подвига на героя, очарованието от смъртта-саможертва, гневът и радостното опиянение от трудностите на борбата за тържеството на великия народен и обществен идеал.

*

В разгледаните дотук произведения се усеща и Ботевата критика на действителността. Тази критика е в отрицанието на света, срещу който се бори хайдутинът, срещу който въстават с прометеевска сила Чавдар, героят от „На прощаване“ и борецът от „Хаджи Димитър“. Критика на реалността и на проявите на човешкото звучи и в „Пристанала“, „До моето първо либе“, „Ней“. Но в някои от разглежданите творби и особено в „Елегия“ и „Борба“ зазвучават и сатирични елементи. Гневът изпълва душата на поета и от високите, сияещи сфери на идеалното, на желаното и мечтаното той слиза в суровото всекидневие, сблъсква се с инертността на света, за да гърми, клейми и отрича. Тази сатирична настроеност преминава през цяла група негови творби. Поетът не е могъл само да възвеличава или само да критикува косвено. Той е ненавиждал твърде силно, твърде пряко и непосредно, за да остави настрана жанра на сатирата. И така са се родили неговите различни сатирични произведения с твърде широк диапазон: от „Елегия“, „Борба“, „Моята молитва“, „До моето първо либе“ до „Патриот“, „Странник“, „Гергьовден“, „Послание“, „Защо не съм“ и малките му епиграми и „епитафии“. В „Елегия“, „Борба“, „Моята молитва“ поетът отхвърля старозаветните лъжи, гневи се срещу тях и техните съзнателни поддръжници или срещу хората със заробени души. Той възкликва в „Елегия“:

Кажи ми, кажи, бедни народе,
кой те в таз робска люлка люлее?

В „Борба“ определя гневно първоизточника на лъжата:

Соломон, тоя тиран развратен,
отдавна в рая нейде запратен,
със свойте притчи между светците
казал е глупост между глупците,
и нея светът до днес повтаря —
„Бой се от бога, почитай царя!“

В „Моята молитва“ той насочва острието на мисълта си срещу бога на неразума и традиционните му крепители:

не ти, който си помазал
царе, папи, патриарси,
а в неволя си зарязал
мойте братя сиромаси;

не ти, който учиш робът
да търпи и да се моли
и храниш го дор до гробът
само със надежди голи;

не ти, боже, на лъжците,
на безчестните тирани,
не ти, идол на глупците,
на човешките душмани!

В тия сатирични възгласи, както и в гневния тон на стихотворението „До моето първо либе“, се усеща Ботевата философия на историята, неговата страстна развълнуваност от злото в света, неговата готовност да върви

на битка срещу злото и силно, горещо да мрази, да отрича, да клейми. В тях той подлага на сатирична оценка цялото историческо развитие на човечеството.

Но освен посочените сатирични произведения с широк, философско-исторически диапазон Ботев е писал и сатирични произведения, насочени срещу по-близки, по-познати явления. И тия творби са дълбоко съдържателни, емоционално динамични и образно силни, но без широките обобщения на „Елегия", „Борба", „Моята молитва". В „Патриот" е осмян и прикован на стълба на народното презрение лъжепатриотът, измамникът на народа, „добрият християнин", който умее да превръща порока в добродетел, измамата и лицемерието в доблест, сметката. . . в патриотизъм.

Патриот е — душа дава
за наука, за свобода;
но не свойта душа, братя,
а душата на народа!
И всекиму добро струва,
само, знайте, за парата,
като човек — що да прави? —
продава си и душата.

Да, всичко прави за парата тоя „патриот", когото Ботев е срещал из румънските градове, търговецът-патриот и буржоа, който създаде „Добродетелната дружина" и причини немалко пакости на народа си, издавайки например датата и мястото на преминаване на четата на Хаджи Димитър. Ботев е създал неговия обобщен образ. Уловил е в гневна сила фалшивото, личното и исторически типичното. Стихотворението се гради върху антитезата, както „Моята молитва". Паралелно вървят фалшивите и истинските добродетели на лъжепатриота.

В „Странник" поетът злъчно осмива бедната, еснафската душа на човека, който не може да разбере величието на саможертвата, смъртта-подвиг, който е полюсната страна на великите революционни идеали на Ботев. Ето как „съчувствено" и презрително звучи авторовото иронично наставление:

Турци тейка ти убиха,
братята ти и двоица
полежаха, па изгниха,
отровени в тъмница.

Но то нищо! Ти да си жив,
баща скоро ще да бъдеш, —
бог е добър и милостив,
а ти трябва род да въдиш.

На, че плачеш! Ех, жена си!
За жени е плачът даден, —
за жени, за сиромаси:
ти не си ни гол, ни гладен.

Презрение срещу свилите се пред врага съмишленици и съидейници звучи и във „В механата". Поетът и човекът Ботев, литнал към върховете на историята, обхванал с мисълта си хоризонтите, прозрял тайните на неотменимия й ход, не е могъл да търпи жалките и слаби души, лъжегероите, предателите на високите човечни идеали и гневът му хлести като бич, жесток, нещадящ никого. Той разговаря сега с най-близките си, с

хората от революционната фаланга на хъшовете. Но разговаря с болка, със стон, откъснал се от душата му:

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забравя
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е или слава!

Този тон на болка и разочарование се сменя с тъга за страдащия и забравен народ. А паралелно с нея избликва и гневното негодувание. Хубаво прибежище е кръчмата за ония, които забравят думи и клетви. Жалка е тяхната участ, те са не борци, а. . . презрени страхливци, заклеймени от живота и историята. Силната, поетично издържана творба в стила на големите Ботеви изживявания е с нарушен поетичен строй от думи като „зъбим" и „идиоти". Поетовото възмущение не е могло да се задържи на границите на „благоприличието".

Към Ботевата сатира трябва да отнесем и произведения като „Гергьовден" — насочени срещу народното „овчедушие", примиряване със злото, „Послание" — осмиващо българските владици, „Защо не съм" — иронизиращо нашите предосвобожденски поети, Ботевите епиграми и епитафии. Във всички тия, не много на брой, но разнообразни по характера си творби говори неговата яростна ненавист срещу злото в съвременността му: той осъжда и бичува български чорбаджии и народни изедници, духовенство и продали душата си вестникари. И не се бои гръмовито да посочи пред цялата общественост конкретното лице или да каже гневните си слова и на народа, когото носи в сърцето си.

*

Стилът на малкото по обем, но жанрово разнообразно лирическо творчество на Ботев е така богат, както и идейното съдържание. Достатъчно са няколко съпоставки между него и поетите предшественици, за да проличи красотата, силата, оригиналността и богатството на неговата реч и на стиха му. Раковски пише само 20 години преди Ботев с изкуствен език. Ето образ у Раковски, който срещаме и в по-късното Ботево творчество:

Кога ти чуеш, че съм погинал,
да не плачеш, майко, ни да ридаеш,
за славно дело що съм юнашки свършил,
но гроба ми прилежно да издириш.

Не звучат ли тия стихове като обръщението към майката в „На прощаване"? Но колко красота, колко поетичност има у Ботев в сравнение с онова, което бе постигнал първият забележителен пионер на нашата революционна поезия.

Крачка напред в развоя на стиха в сравнение с предходниците си отбелязват Чинтулов и Славейков. Те създават по-леки, по-гъвкави поетични форми в сравнение с Раковски, макар и да не постигат напълно неговата революционна мисловност. Но нито у автора на „Стани, стани, юнак балкански", нито у създателя на разнообразна интимна лирика, на изпълнени с вътрешен живот елегични песни чувствуваме оня огнен замах, онази драматична сила на стиха и онова разнообразие на ритмичните форми, което откриваме в лириката на Ботев. Далече превъзхожда Ботев и Каравелова, който като поет стои зад Чинтулова и Славейкова. Ботев извежда

изведнъж стиха и езика на голяма висота. Езикът му носи в себе си много нови елементи във връзка с новаторското съдържание на мисълта. Пръв Ботев въвежда в нашата поезия нови поетични думи, като „вериги" — символ на робството, „материални" епитети, като „спомени тежки", „тежка, желязна ръка", или психологически епитети — „злобна памет", които характеризират едно сложно състояние. Той си служи с действени публицистични изрази, непознати дотогава в лириката ни: „православни скотове", и то без поезията му да става натуралистична и да губи художествена сила. Но при такива бедни поетически традиции като българските, при такива елементарни постижения преди него на какво се дължи изключителният полет на Ботевата поетическа мисъл? Само на таланта? Да, но и на още един фактор — на традиции, които са съществували и които Ботев гениално е използувал, за да създаде прекрасната си поезия — традициите на народната ни песен. Неговата поезия има една важна особеност — дълбоката, съкровена връзка с творчеството на народа.

Творчеството за Ботев е, освен „стихотворство", още и „песнотворство". „Песнотворското" състояние в много случаи е вътрешното репродуциращо изживяване у него, при което са се раждали гениални творби. Не случайно произведение като „Хайдути" тъй дълго време не е записано, макар че поетически напълно е кристализирало в душата на поета. Той предпочита да го пее или да го носи в себе си като песен, вместо да го запише. Пък и сам изповядва склонността си към „песенна" изява на чувство и на мисловни състояния: „Пак ще си викна песента. . .", или „Тогаз и сам ще запея—/ що любя и за що да милея ! . . " Този стремеж към близост в лириката до песенната форма, до стила и звученето на песента се обяснява с голямото въздействие, което е упражнила народната песен върху душата на поета. Това влияние е характерно изобщо за предосвобожденската ни поезия, но у Ботев има и някои специфични особености. Той излиза напълно от традициите на народната ни песен и без нея е немислим. Но Ботевият поетичен стил е трудно обясним само с тезата за „песнотворчеството". При дълбокото си духовно единство с народа-творец Ботев създава напълно самобитна поезия. Неговият стил и се приближава до стила на народната песен, и се отдалечава от него, носейки в себе си качествата на едно лично творчество.

В ранните си произведения Ботев е предимно в сферата на народнопоетичното, докато в по-късното си творчество той е вече друг, изживял една бърза, но значителна еволюция. В по-късно създаденото средищно място заемат философски и етични проблеми за личността в историческото й битие, за хода на обществения живот на човечеството („Борба"). И вече послабо личи близостта с народната песен.

Най-силно осезаваме голямото влияние на народнопоетическото с неговата ритмика, образи, форми в първите творби на Ботев — в „Майце си", „Хайдути", „На прощаване", при все че и по-късно близостта с него не пресеква.

У Ботев се долавя онова преклонение пред красотата в бита и характера на българина, което е така типично и за народния певец. Култът към физическата красота и красота духовно-етична е засвидетелствуван особено у Ботев. Неговите самодиви, скланящи се над ранения герой, са „в бяла премяна". Стояна, девойката, която скъсва с традиционния морал, която тръгва с четата на хайдутина, е „млада", „хубава". Поетът пак на-

помня за хубостта ѝ в момента, когато скъсва с дом и близки, когато тръгва с четата — тя се „белее“ в прегръдките на Дойчин. Говорейки за „свидна бащина стряха“, за свързани с нея патриотични изживявания, поетът внушава също представа за физическа хубост. Тая представа изплува и когато с въодушевена гордост пише за синовете на народа ни.

Преклонението пред красивото в живота и бита на българина е голямо, бих казал, безгранично у Ботев. Но той се увлича не само от физическия облик на българина, не само от материалната хубост в битовото всекидневие и даже не само от ония етични черти на българската душевност, които пленяват народа-певец. Той дири и една друга, по-висша красота. За него овчарчето от „Хайдути“ е хубаво, пленително хубаво, с очи „черни“, големи“ и „глава къдрава“, но истинската му хубост се откроява, когато протестира срещу ратайската си участ, срещу теглото. В тия високо нравствени качества на характера се долавя близост с образите на народната песен. И все пак Ботевият образ носи нещо повече в сравнение с тях. Чавдар и майка му от „Хайдути“ ни напомнят героичния хайдушки епос. Либето и майката от „На прощаване“ с върховно самообладание преживяват скръбта по загубата на любимия — характерни чувства, възпени в народната песен. Но тия образи са кристализирали и в духа на една революционна етика, по-различна от тая в народната песен. Душевната им красота извиква представа за нравствена доблест, близка до съзнателно устремената революционна героика. Тъкмо тая висша красота хвърля своя светъл отблясък и върху земните, физически и душевни черти на Ботевите герои и ги изпълва с неповторимо вътрешно озарение.

Така, следвайки народнопоетическото преклонение пред красотата, Ботев, според своя идеал, подсилва и подчертава някои прекрасни, етично-героични черти в характера на българина. В стихотворения като „Хайдути“ и „На прощаване“, толкова близки по образи, форма и стил до народната песен, прозвучава и нещо ново, настроено от душата на вестителя на революцията, от мечтата на човека, въвлечен в битката за социално освобождение на народа. Ако не вникнем в тия особени страни на поетичното мислене на Ботев — в склонността му да претворява според с в о и героично-етични представи „исконни“ за народа образи — не ще разберем особената красота на неговите творби, тяхното оригинално звучене.

Когато съзерцава физически красивото и духовно красивото, този гениален възпитаник на народа „прелива“ в картината и своите чувства, своите обществени вълнения. И образът изпъква в особен, негов, Ботев героичен аспект. Поетът преосмисля традиционните народнопоетични образи в съгласие със своята лична революционна устременост. Колкото и да изглежда странно, но у него по-иначе, повече субективно и повече етично-борчески, повече революционно звучат епитетите „вехта войвода“ и „войвода страшник“, отколкото в народната песен:

песни за вехти войводи —
за Чавдар *страшен* хайдутин,
за Чавдар вехта войвода —
синът на Петка *Страшника*! . .

И по-подчертана в лириката му е социалната позиция на героя. Кой не познава Чавдар? — пита поетът. И обяснява с въпрос и възклицание:

Чорбаджия ли *изедник*,
или турските сердари?

В контраст с тия народни потисници го знаят и славят и другите:

Овчар ли по планината,
или пък *клети* сюрмаси!

И по-нататък контрастът нараства:

И *страшен* беше хайдутин
за чорбаджии и турци;
ала за клети сюрмаси
крило бе Чавдар войвода!

Това чувство за красотата на човека, който е близо до народа по социална позиция, е по-силно в неговата поезия, отколкото където и да било другаде — включително и в народната песен. Култът към красотата, извиращ от революционно светоотношение — ето кое изостря погледа му, позволява му да „вложи" великото в малкото, да напои традиционните образи, епитети и пр. с нови чувства, които напират в неговата титанична гръд. Той вижда едновременно и физически съвършената красота в бита, всекидневието, характера, и красотата, която носи в себе си борческото, историческото, всечовешкото. И тя, тази красота, непосредно прелива в представите му за обикновеното и всекидневното. Той събира в характерите, които рисува, ония с векове лелеяни представи за борческото и героичното у българина, които му подсказва нашият народен хайдушки епос. Същевременно обобщава в тях и нови, съвременни борчески идеи. Неговият Чавдар е сякаш въплъщение на всички онези прекрасно-герочни и социални черти, които намираме разпръснати у толкова образи на народни хайдути и закрилници в народната ни песен, и все пак образ — нов.

Народният певец е склонен да идеализира героите. Чрез идеализацията той изказва утопични желания, наивни свои мечти. Чрез нея внушава представата си за физическа и душевна хубост. При робските мъки и неволи народната гордост, народното чувство за достойнство са били задоволявани само с изключителното, грандиозното, извършеното от необикновени люде.

Хайдутите Страхил, Стоян или Дончо са с „чутовна сила". Те с един замах избиват потери от по триста души. Певецът вярва в чудеса, щом се касае за българска сила. Нека всички знаят превъзходството ни във физическата мощ, дързост, издръжливост. Но понякога не е ли твърде наивен народният певец? Не въвежда ли той в песента нерядко с лека ръка невероятното и фантастичното? Едно по-първично мислене покрива с представите си действителността. И още. Не е ли понякога социално аморфно народното съзнание? Отживели представи, родени от тъмни предразсъдъци, не намират ли понякога място в песента?

У Ботев извисяването на характера и дори на физическия образ, на красивото у него, идва от художествена идеализация, която се запълва с реални представи. Поетичното му мислене е по-трезво, повече исторически „логично" от това на народа. У него и извисяването на образа става естествено, „нормално", без пресилени хиперболи. Силата на чувствата прелива в замаха, с който рисува картината. Той вижда в гигантски измерения просторния изглед на родната страна и създава нейния образ и с преувеличение, и със земни, реални виждания. Така, по-специално със замах и конкретност, с преувеличение и точни, предметни образи рисува природата в „Хайдути".

Затуй му пее песента
на Странджа баир гората,
на Ирин-Пирин тревата;
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско,
и с ясен ми глас жетварка
от Бяло море до Дунав —
по румелийски полета. . .

Или

та 'ко ме никой не чуе,
песента ще се пронесе
по гори и по долища —
горите ще я поемат,
долища ще я повторят. . .

Сякаш неговата представа за великото, прекрасното, героичното се слива с величествения и конкретен образ на родната земя. Сякаш чрез единството на реалното и идеалното се създава конкретната картина: чувате проечал на простор глас, далечините на страната поемат борческия призив, а горите и доловете го разнасят. Чувството за простор, за размах и широта на картината е твърде силно в поезията на Ботев. Не защото се среща в народната песен, а тъкмо защото Ботев като личност чувствува така. Чувството му за простор се ражда от гигантската сила на преживяването му. При все че в стихове като цитираните следва метриката и стила на народната песен, поетът изявява своята индивидуалност, своя тревожен и неспокоен дух със замаха на образите, с грандиозната широта на простора в картините. Съвсем млад още, Ботев е засвидетелствувал чувството си за просторност в „Хайдути". Ала нему е чужда оная нереалистична, фантастична хиперболизация, която така често се среща у народа. Именно опитът на реалистичното лично творчество определя ония нови, по-други стилни резултати, до които стига Ботев, когато изявява култ към красотата и преклонение пред героиката. В стила му намираме и исконно българското, традиционното, народнопесенното, и онова, което е дълбоко лично, индивидуално и вече съвършено ново като поетика.

В образа на неговия герой-хайдутин Чавдар откриваме събирателни качества на българина и черти, които са типично Ботеви. Чавдар събира в себе си и възпяното от народните песни, и характерното за душевността на своя създател. Близостта между Чавдар и Ботев е не само в бунтовното настроение, а и в изживяването на страдания и унижения. Не звучи ли в творбата не само негодуване срещу робската психика на българина, а и отклик на лични болки, на лични унижения — поетът сред чужда среда в Русия, измъчван от мечта по недостигнат идеал:

Що ме си, майко, продала
на чуждо село аргатин:
овци и кози да паса,
да ми се смеят хората
и да ми думат в очите:
да имам баща войвода
над толкозмина дружина,
три кази да е наплашил,
да владей Стара планина,
а аз при вуйча да седя —
при тоз сюрмашки изедник. . .

Образът на Чавдар, легендарния хайдутин, носещ типични черти на Ботев, ни напомня мита за Прометей в личното творчество. Прометей, създаденият от мита герой, преминава в личната поезия и там носи нещо от психиката на своите създатели: Есхил, Гьоте, Байрон, Шели — единен и всякога различен според вижданията на всеки нов творец.

Аналогична е творческата история и на Чавдар. Чавдар съществува в народните хайдушки песни, създаден от историята на народа и от народнопоетическото въображение. Но Чавдар на Ботев е вече по-друг — той носи в себе си Ботеви черти, Ботеви човешки идеали. И навсякъде другаде Ботев така претворява народнопоетическото. Колко безспорен е актът на претворяването в „Хайдути", личи от едно биографично свидетелство. Стефан Стамболов разказва, че поемата имала продължение, което Ботев декламирал, но не записал: Чавдар ходил в „широка" Русия на учение, изучил се на книга и се върнал в селото си. Като видял как биели и мъчели „сюрмашта" турци и чорбаджии, той рипнал и казал на майка си, защо тя го пратила да учи книга, а не го е оставила да стане хайдутин. После събира страшна дружина, издига червен байрак и отива да пази „сюрмашта". Изедниците побивал на кол и името му се прочуло в девет кази, песента му се е пеела в дванайсет кадилъка.[1] Колко много автобиографични моменти има в замисъла на творба, писана под дълбокото въздействие на народната песен. Поетът и следва традицията, израства върху нея, и се освобождава от нея, като смело превъплъщава в себе си героя, своето разбиране за красота и юнашка доблест. В българското народно творчество има много борци-мъченици за народна правда. И все пак те не притежават онези общочовешки качества, които отличават Чавдар тъкмо поради стремежа му съзнателно да помага на сиромасите. В него вече е заложено прометеевското начало. С новите си черти Чавдар напомня не само „народните" хайдути, а и онния характери от световната литература, които смело пробиват пътя към общото щастие.

Изкуството на Ботев в психологически анализ, в обрисовка на душевен и физически портрет е вече по-тънко, по-отшлифовано в сравнение с класическия народен епос. Той улавя сложната гама на изживяванията, широкия регистър на чувствата: от меките и кротки, потулени вълнения на сърцето до бурните пориви на гнева и недоволството. Защото включва в своето изкуство — при осветляване на физически състояния и разкриване на вътрешен свят — художествения опит на съвременното му лично творчество.

Чавдар е не само характер, обрисуван в светлината на по-нови, по-съвременни идеи в сравнение с героите от народната песен, а и личност с по-богат психологически свят. Неговата душевност е повече противоречива, тя ни разкрива диалектиката на по-сложно протичащ вътрешен живот. Чавдар се възсепва от мисълта за мъката, за горестта и болката, които ще причини на майка си. На фона на състраданието избликва отново жаждата му за планината.

Богата, преливаща от отсенки е и неговата реч. В нея има и лична горест, и унижение, и гордост, и плахост, смесена с радостна възбуда. Гласът му, ту мек, ту топъл, ту дързък и възторжен, е глас на индивидуалност, която цялостно, пълнозвучно, с всички противоречия на своя протичащ в

[1] Хр. Ботев, Съчинения. Стихотворения, политически статии, подлистници. Под редакцията на Захари Стоянов, 1888, с. 13.

момента душевен живот, изявява себе си. Подходът на Ботев към човека се отличава следователно не малко от подхода на народния творец, при все че черпи така щедро материал от него. Гениалният поет не търси вече общото, а индивидуалното. Така у Ботев изпъква преходът от фолклорна към литературна художественост. Като вниква в битово типичното, онова, което се подсказва от традиционния сюжет на народната песен, Ботев рисува именно индивидуалността, домогва се до откровения за богат личен свят с конкретни живи трепети. Този подстъп на вглъбено изобразяване на душевния живот е утвърден здраво в неговата лирика. Узнаваме го и в „Зададе се облак тъмен", „На прощаване", „Пристанала", „Ней", както и в други негови произведения, в които се усеща близост с народната песен.

В народната песен се говори за груба намеса на майката в интимния мир на дъщерята: майката ходи „по двори" и бди непрекъснато върху поведението на копнеещата за свобода девойка. Аналогичен е и сюжетът на „Пристанала". Но тук има и друго. Героинята, освен че е носител на съвременни идеи и чувства, но и психологически по-пълно се разкрива като личност. Тя напуска родния дом с неговите високи чардаци и с детските радости, примамена от нова привързаност. И всичко в нея оживява като една богата, конкретна човешка душевност. За разлика от народния певец Ботев не обича стилизираните душевни състояния. Той се вглежда в пълнокръвния и богат живот на характера с неговите вълнения и чувства.

В произведенията на поета, близки по стил до народната песен, е твърде силно епическото начало. Като народния певец той обхваща нашироко реалността, възсъздава я картинно, в нейната драматичност и в епическото ѝ звучене. Сякаш е обладан от традиционния стремеж на епоса към всеобхватност и всеобщност на връзките и явленията. Той вижда и възсъздава духовни състояния, манифестирани и във външното, и в онова, което цялостно представя света. Но тази Ботева епичност притежава и особености, които отдалечават поезията му от народноепичното. На първо място, това са личните лирически състояния, привнесени в епическия образ, и, на второ място, чувствителността към индивидуални, неповторими човешки преживявания, откриващи ни в пълнота душевния живот с неизмеримо богатите му вътрешни отсенки. Тези особености се долавят главно в „На прощаване", но личат и във всички Ботеви творби, създадени под силното влияние на народната песен. В „На прощаване" лирическото начало е твърде силно и то преминава през цялата творба. Тук Ботев показва и чудодейната си сила да вниква в по-сложното, да го разплита в последователните му психологически моменти, да долавя полутоновете, преливанията на чувствата и преживяванията, като отбягва общите положения. Този малък „епос" започва с обръщение към майката. Беседвайки с нея, поетът рисува образа ѝ, докосва се до голямата ѝ човешка болка:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
по първо чедо да жалиш!
Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина —
да ходим да се скитаме
немили, клети, недраги!

Обръщението като похват познава всяка народнопесенна епическа творба. Но тук то е силно субективизирано, превръща се в лична поетова изповед. По-нататък в монолога и майката-героиня придобива все повече лични черти. Поетът следи отблизо движението на душевните й състояния, вслушва се в туптежа на нейното човешко сърце. Склонността му към вживяване в чужд душевен свят проличава особено в обрисуване на женски характери. Не е ли чудно, че човекът с пламенна, вулканична душа, с бурегосни, наситени с ропот и бунт чувства е създавал най-хубавите, най-нежните стихове за кротката, тихата, безропотно жертвената обич на жената.

Жената-любима той вижда надарена с чиста красота. Тя е синтез на добродетели, в нейната душа се сплитат тъга и страдание, възвишен копнеж по живота и тиха покорност пред съдбата.

Трогателни са поривите й по лично щастие, но над тях доминира нещо по-висше — чувството за дълг. И тя понася мъжествено болката, чудно обаятелна в своята мълчалива героика. Поетът с инвенцията на сърцевед надниква в чужд свят, създава национална характерология, която има толкова широк диапазон: от героя, който тръгва срещу смъртта или умира върху твърдта на Балкана, до кротката жена-любима, привързана към домашен живот, към обикновени човешки радости. Хората, които дишат въздуха на героиката, приемат жертвата, понасят стоически своята съдба.

*

Оригиналните черти на Ботевия поетичен стил, съпоставен със стила на народната ни песен, личат особено в начина, по който той е въвел митологичното в поезията си. Не капризната фантазия го е подтикнала към използуване на митологични образи, а многолетни, вековни поетически напластявания в народното творчество са го тласнали нататък. И той, очевидно, в „Хаджи Димитър“ е пожелал да говори на читателя си със създадени през вековете от народната фантазия образи. И ги въвежда в личното си творчество пак не съвсем като народния певец. Бидейки вестител на нови поетични принципи, той използува по-иначе от народа и митологичното. Сюжетно „Хаджи Димитър“ с „фактите“ и образите напомня народната песен. Войводата, герой на стихотворението, лежи ранен в планината. Това е фактът, известен и от биографията на големия революционер Хаджи Димитър. Ала и в народната песен юнакът, шетал дълго из планината, лежи болен или ранен понякога с дни, а понякога с години:

Болен лежи Дойчин юнак
и с тънко платно копринено
превързват му тежки рани.

Или:

Болен Георги, болен лежи,
болен лежи девет години,
ни умира, ни оздравя. . .

Може да се предполага, че подтикът у поета към сътворяване на баладата е бил не само биографичният факт, а и тия образни внушения за ранения юнак, идващи от народната песен. А колко многобройни са народ-

ните митове и митологичните песни за вили и самовили, които дружат и враждуват с юнаци. Да си припомним:

Самодиви са събрали,
събрали и са играли,
играли и са уморили,
че са високо фръкнали
по зелените елхици,
при студени бистри кладенци,
по равни гладки полянки,
по цветни росни моравки.

Всичко това Ботев вероятно е познавал. Но как нови, несъвпадащи напълно със стила и духа на народната песен са идейните и художествени решения в неговата балада.

Поетът е възсъздал ново психологическо състояние. Духът на ранения войвода, с разпокъсана в бълнуване мисъл, лети след четата, сражаваща се за свобода. И в това чудно психологическо изживяване над него се скланя природата със своите стихии за славослов на подвига: слънцето, което пече „сърдито", вълкът и орлицата, които искат да облекчат раните му, дебрите и горите, които запяват хайдушка песен. Ето, в тая дивна картина на възвеличаване на героичното битие се появява образът на самодивите — чудни, тайнствени видения, въведени свободно в творбата от творческото въображение на поет, който е враг на предразсъдъците, на мита и религията. Той ги включва в своята картина не за да ни внуши представа за митологичното, а за да възпее героя, за да утвърди идеята за неговата красота и величие, за да прослави новото, съвременното, революционното дело. Образът на самодивите идва от древните пракултурни глъбини на мита, за да създаде поетична атмосфера около героя, за да възвеличи падналия в битката за свобода. Обикновените описателни средства за претворяване на идеята са се оказали бедни за художника и той ги е пренебрегнал. Но за разлика от народа, поетът взема от мита само поетичната му страна, за да усили нагледа, за да внуши по-убедително физическата представа за красотата в подвига и жертвеността. Наистина, ново художествено решение, непознато нито на народната ни песен, нито на нашата литература до Ботев. В народното творчество самодивите помагат на юнака, ала нерядко те са и зли, неверни, коварни. Нека да припомним:

Заградила самовила,
заградила вито кале,
ни на небе, ни на земя,
заради го в темен облак.
Що бе побив, побивала,
що бе преплит, преплитала
девойки белолики;
що бе пряло, прелагала
се невести чернооки. . .

В Ботевата балада, както вълкът и орлицата, които се грижат за героя, както планината, която го закрила, самодивите са символ на нежно състрадание. Освободил се от тъмните предразсъдъци на религиозно-митологичното съзнание, Ботев въвежда в лириката си поезията на мита и иска да вярваме на неговото въображение, което обединява земното, реалното с неземното, приказното. Той руши приетите норми на реалистичната поетика, съчетава мита с героиката и съвременността, като създава емоцио-

нално-фантастично обкръжение около ранения, за да възвеличи неговия подвиг. В баладата се сплитат изкуството на психолога-реалист, който отблизо наблюдава, и дарбата и силата на вихрено въображение, което сваля на земята необикновеното и фантастичното.

Но не са ли неестествени, „нелогични" и действията на вълка, който, укротен, ближе раната на героя? Не е ли нелогично „състраданието" на орлицата, която пази сянка на ранения? Ботев е вярвал на създадената от него художествена действителност, защото е имал чувството, че претворява реалността по законите на изкуството, което допуска условността, идеализацията, постигната в реални форми.

С тоя характер на своето творчество Ботев напомня романтиците. Той извиква свободолюбивите борчески стремежи на героя, като го рисува на фона на великите, неизчерпаеми сили на природата, в съприкосновение с тайнствените създания на мита. Но в лириката му не откриваме преднамерено използуване на тайнственото и фантастичното, както при романтизма. Крилатата фантазия ни носи към света на приказното, реалистичните подробности ни държат здраво о земята. Поетът-психолог се възвръща непрекъснато към реалността. Той като че надмогва пламенния полет на въображението, запалено от красотата на подвига, за да ни постави в съприкосновение и с една жестока истина: съдбата на ранения герой. Чрез обединяване на приказното и фантазното със земното и реалното, с характерното и правдивото са възникнали изумителните поетически качества на баладата. Далече сме сякаш от трезвото, проникновеното, практическото мислене на революционера, а в същност сме обхванати най-издълбоко от неговата грандиозна мечта, от неговата представа за подвига. Свидетели сме на пречистване на мита, на създаване лирическа картина на историята, природата, живота изобщо, пълна с епическо величие. И поетът е убедителен. Той включва в творбата личното си отношение към природата, героя и робската действителност с едно характерно замълчаване: „в таз робска земя ще да загине и тоя юнак. . . но млъкни сърце!" И тая лирична непосредственост усилва поетическата действеност на произведението.

*

В обобщаващата поетическите представи лирика на Ботев реалистичните подробности заемат важно място — и то не само в „Хаджи Димитър", а и в други негови творби. В тях липсва фантастичното, но личи едно патетично извисяване над действителността чрез обобщението. В „Хайдути", тая приповдигната творба, мисълта на поета обхваща характерното в обстановката — полето, сборовете, хладните механи, в които зрели мъже припомнят отминало народно величие. Пак обобщено и приповдигнато, но отблизо, конкретно, с чувство за правдоподобието на образа съзерцаваме живота на бедното овчарче, което пасе чужди кози и слуша жестоки натяквания. В обстановката и действието са оживели сякаш исконното и типично характерното за българина. Поетът, чиято мисъл се носи след идеални представи, не пропуска да опише онова, което е отличително, което е кристализирало в типично битовия живот на народа. И изниква въпросът: реалист или романтик по стил е Ботев в тия си произведения? Или може би съчетава и двата принципа на художествено претворяване? Къде е реализмът? В конкретните подробности? Във вярното и психологически

вглъбено осветляване душевността на героя? В подчиняване въображението на поета на конкретна, правдива — макар понякога силно извисена над обикновената реалност — идея? Къде е романтизмът? В емоционалното оцветяване на образите, във влечението към силни контрасти, в настроението на автора — в гордия и презрителен жест, с който реагира понякога на жестоката историческа неправда, и в трудно доловимите, но все пак прозвучаващи на места нотки на „мирова скръб"? Трудно е да се направи понякога разграничаването. Да се нарече Ботев само реалист би значело да се обедни неговата лирика, в която има безспорно и романтични моменти и похвати. И, обратното — да се нарече той романтик, би било неточно не само защото обхваща и обобщава характерното в действителността с реалистични подробности, а защото и неговият романтизъм не може без тях.

Нека си припомним как е създаден образът на войводата-орач от „Зададе се облак тъмен". Необикновена, изключително романтична, бих казал, е съдбата на изоставения от децата си баща. Скръбта на героя е безмерна, неговата дълбока мъка, болка и меланхолия стигат до безнадеждност. Най-висш израз на драматичното отчаяние на героя е желанието му да свърши със себе си: „Стой, да умра помогни ми. . ." Душевна слабост на горд и силен някога човек, низвергнат в ада на жестоки страдания. Поражения на героична натура, смазана от покварата и престъпленията на синовете! Декор на развихрилата се страшна човешка драма са планината и бурята. Всичко наоколо чрез тях получава величествена осанка: гората, задалият се тъмен облак, мрачното настроение в природата, което съпровожда изповедта на стареца, нечовешката му мъка. Но типично битовото, житейски, психологически характерното не изчезват и сега. При великанското движение на природните стихии, при най-необикновения драматизъм на човешкото преживяване типично битовите подробности заемат пак неизбежно мястото си:

Закапаха едри капки,
летят, крякат гъски, патки;
буря страшна ще да ревне,
нали не са капки дребни.

Всеки тича, в село бяга,
дядо не ще да разпряга. . .

Наистина, не само човешките преживявания, а дори и бурята в природата, която толкова често се явява в Ботевите творби, когато се развихрят големи чувства, бурята, която със своя замах разкрива настроението, трагичната драма, която с грандиозните си сили съпровожда бушуващите в душата страсти, дори тя е нарисувана и отсенена като образ с типично битови подробности.

В „Обесването на Васил Левски" е същото:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята,
старци се молят богу горещо,
жените плачат, пищят децата.

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето. . .

Големи романтични чувства и вълнения — чийто съпровод е бурята — са обрисувани с типично битови черти от всекидневието. Поетът ни държи

в света на близко познатото, при все че извисява със своята исполинска мяра чувствата, героите, изживяванията.

Колко много реалистични подробности наред с особената романтична „експресивност" в жанровите картини на „Пристанала". Тази творба е измежду най-спокойните произведения на Ботев. Тя излъчва ведро, спокойно настроение, подсилено от пасторалната идиличност на обстановката и на действието. Картината, която поетът рисува подробно, е реалистична. И все пак една романтична светлина оцветява земните реални образи.

Кавал свири на *поляна*,
на поляна, край *горица*. . .

Следователно и тук се натъкваме на посоченото вече „противоречие" между реалистична подробност и идейно-емоционална извисеност на образа.

Ботев издава навсякъде влечението си да вплита в един и същ образ великото, монументалното, човешки грандиозното, онова, което е във връзка с големите мащаби на неговата мисъл, с всекидневното, битовото, характерното, типичното. И това прозира и в характерите, които създава, и в картините, които рисува.

В неговата поезия се събират два елемента, които сякаш се изключват, ала които се допълват един друг. Ботев рисува природата във връзка с революционната си идея и чрез нея усилва представата за подвига на човека, за неговите копнежи и духовни набези. Изобразена във връзка с героиката, природата придобива величественост на формата, грандиозност на контурите, изпълва се във всяка своя проява с дълбок смисъл. И в същото време поетът я вижда с конкретните ѝ форми, с точната ѝ, непосредна красота.

Дълбок, постоянен възторг го овладява от красотата на природата и особено на величествено спокойната и бурна планинска природа, сред която протичат животът и подвигът на хайдутина и четника. Природните картини в поезията му всякога повече или по-малко са облъхнати от дихането на бурята, от свежия очистителен полъх на стихиите. Поетът-реалист, който правдиво рисува подробностите на битово типичното, се вслушва в оная величествена мелодия, която внушава бурята — мелодията на възвишеното, образа на необикновеното. При съзерцаване на природата и при претворяване на битови картини той постига съжителство на висока идеализация с трезво предметно виждане. Сякаш съчетава традицията на романтизма с откритията на реалистичната естетика, на психологично вглъбеното поетическо мислене, което не пропуска никоя логическа връзка, никоя характерност, важна за мотивировката на душевността на героя и за пълнотата на образа. Той обогатява реализма на конкретно-битовото, типичното, психологически вглъбеното изображение с прилива на субективността — с типичния замах на мисълта и необикновеното напрежение на чувството. И така очертава принципите на недостигната от никой от съвременниците му поетичност.

*

Идеализираните, изключителните характери, които Ботев рисува, носят конкретно типични човешки черти. Осезаваме реалната им връзка със средата, зависимостта им и от обикновени, всекидневни човешки качества, които определят насоката на чувства, воля, разум.

Нима още Чавдар от „Хайдути“ не е една обикновена, типична човешка личност, която има чувство за всекидневните житейски ценности, когато по детски, непосредно състрадава на майчината скръб? Нима героят не е индивидуален човешки характер, носещ типичното за една селска среда? Извисявайки човека и жизнените обстоятелства, Ботев не изпуска никога от погледа си онова, което е характерно за средата и което зависи от обикновените и реални човешки черти. Неговият герой Хаджи Димитър страда на Балкана не само като личност, която стои високо над средното и обикновено житейското, а и като индивид с типични човешки черти и качества, преживяващ физическа и душевна болка. Бихме могли да кажем, че в художественото обобщаване на Ботев, подчинено в много случаи на художествената идеализация, откриваме типичното, онова, в което се открояват не изключителните и необикновените, а характерните, всекидневните прояви на човека. Съчетаването на идеализацията с типизацията и индивидуализирането чрез жизнената среда и жизнените обстоятелства, и то на личност, която стои над средното и обикновеното, чиято мярка надхвърля границите на всекидневната действителност — ето сложната същност на художественото обобщение у Ботев. По начало реалист, той умее да пренесе центъра на тежестта на художественото изобразяване върху идеалното, върху изключителното, върху ония страни на човешките прояви, които напомнят за романтизма. Не бива да опростяваме проблема за метода му, като го наречем само реалист и отречем традициите на романтизма у него. Не съвсем точно е определението „реалист с революционна романтика“, тъй като не ни позволява да вникнем по-дълбоко в сложните форми на неговото художествено обобщаване. Ботев възприе и романтични традиции в българската и в световната литература и в народното ни творчество, като ги обедини с преобладаващото у него реалистично виждане на среда, обстановка, бит.Той прояви необикновена способност да възсъздава идеалното в цялостни, борчески, изключителни характери, носители на големите тенденции на епохата.

*

Немалко се е писало за езика и стихотворната система на Ботевите творби, които са близо до народната песен. Неговият език е най-богат в сравнение с езика на всички предосвобожденски поети. И най-енергичен. Богат е с нови, непознати преди поетически думи. И е силен с динамиката си. Нека припомним, че чудната вечерна картина в „Хаджи Димитър“ е изписана не толкова със съществителни и определения, колкото с глаголи, с движение. Глаголите са шест на брой в една цялостна фраза:

Настане вечер, месец *изгрее*,
звезди *обсипят* свода небесен,
гора *зашуми*, вятър *повее*,
Балканът *пее* хайдушка песен.

Тая динамичност, това движение на вещите и на света се улавя и в останалото му творчество. Характерен белег на неговата лексика е близостта до народната. Ботев внася свободно в личното творчество речника и фразеологичните форми на народната песен. Той обикновено се стреми към извайване образа на героите си и към поетично претворяване на своите

вълнения с класически благородните и прости езикови средства, създадени от народния певец. Типични в този смисъл са епитетите му, пренесени сякаш в личната лирика от народната: „стара майка", „стари кости", „земя хубава", „майка юнашка", „сърце юнашко", „ясен глас", „вярна дружина", „чужди врати", „чужди хляб", „кахъри, черни ядове" и т. н. Характерни за поезията му са и типично народните съединителни частици: „га", „па", „най" (вместо „но"), обръщенията („мале", „майнольо"), местоимението „ми" („И какво да ми спечели? /Голям армаган за майка"). Колко жива атмосфера създават тия образи, думи и частици, напомнящи народната ни песен, душевността и социално-езиковия строй на човека от народа. Пристрастяването към тях идва от онази върховна идея за естетическа ценност, която поетът си е изработил под влиянието на народното творчество. И все пак дори и когато неговата реч изглежда изцяло извлечена от народната, в нея е вляно толкова субективно съдържание, че тя се превръща в напълно индивидуален език. Това не могат да разберат онези, които се занимават изключително с механическо и „статистическо" извличане на народни думи от неговата поезия. Те са безсилни да почувствуват как емоцията, богатото въображение, поетическият усет нюансират словото на поета, обогатяват го откъм съдържание, правят го пълнозвучно — като израз на лично състояние. А постоянните епитети, с които поетът си служи? Не са ли те в хармония с общия емоционален строй на творбите му и не носят ли в себе си силно подчертан а в т о б и о г р а ф и ч е н елемент, като ни говорят за съдбата на поета: „черна прокуда", „тежка чужбина", „тиха, бяла Дунава"?

В епитета, освен биографичните елементи, се долавя и подчертано патриотично озвучаване: „земя хубава", „майка юнашка", „сърце юнашко", стремеж към социално нюансиране на съдържанието: „клети сюрмаси". По такъв начин тези епитети носят в себе си специфично ботевското възприемане на живота. В тях се осезава великият напор на борбата. Те въплъщават мечтата и копнежа на поета, родени от новата действителност, от съвременното й съдържание. Ботевият епитет съдържа всякога, освен индивидуална багра, и специфична преценка, възникнала във връзка с особеното поетово възприемане на света. Този епитет е „изповед" за личен възторг и за лична болка. И поради това променя традиционното си звучене, познато ни от народната песен. Ражда се не от далечни, стереотипни, повтарящи се и непреживени от автора представи, а от живи вълнения, от нови, осезавани непосредно мисли, чувства, състояния.

Забележете как Ботев употребява епитета „черен" — един от постоянните епитети в народното творчество. Той не определя цвят на лице, както народният певец („черен арапин"), а изразява лично автобиографично преживяване: „черна прокуда" или „черни ядове". А епитетът „черно бесило" от „Обесването на Васил Левски"? Няма ли в него изява на политическо верую и израз на душевна болка, на лично разочарование? Ботевият епитет по багра — емоционално и естетически — е по-богат от традиционните, срещани много пъти и внушаващи чувство за красота с повторението постоянни епитети на народната песен. Епитетът „черен" е използуван и за емоционална контрастност: „Бяло ми месо по скали. . . черни ми кърви в земята". В други случаи с него се градира емоционалното състояние, и то при обрисуване на физическа картина:

Кажи, дядо, защо плачеш
над тез дълги бразди *черни:*
от *чер* облак ли се плашиш. . .

Ботев слага обилно черна боя и насища така с емоционалност картината: „бразди черни", „чер облак". Но ето едно образно „чудо" — епитетът „черен" прозвучава у него и „светло", внушава представа за красота, за интимна възторжена радост:

Там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше. . .

Поетът въвежда в лириката си и нова, психологическа и революционна лексика. И по-друг става неговият епитет в „Борба": „злобна памет", „спомени тежки", „тиран развратен" и т. н.

Ботев е майстор в употребата на глагола, който придава динамичност на образа. Той използува умело съществителното, което внушава представа за вещественост и трайност. В „материализирането" на образа чрез глагола и чрез съществителното може да му съперничи по-късно само Яворов.

Нерядко Ботев създава ярки зрително-двигателни и слухово-двигателни представи само чрез глагола, като използува заключеното в него материално осезаване на света: звукови „материални" представи — „буря страшна ще да ревне", или зрителни „материални", за тон, за боя, представи — „черни *чернеят* за мене". Като изпълнява едновременно и динамична, и пластично-образна функция, глаголът у Ботев „опростява" речта, съкращава израза. Той го прави оскъден откъм описателни елементи и все пак точен, колоритен, наситен с динамика и с „вещественост", „материалност". Затова и той понякога рисува, като нанася багри в картината именно чрез глагола — „черни. . . чернеят".

Глаголът, както споменах, му е помогнал да оплътни образите в оная чудна картина на настъпващата вечер в „Хаджи Димитър", която не е богата откъм подробности (изброени са само съществителните: вечер, месец, звезди, свод, гора, вятър, без много определения) и все пак е наситена с движение, изпълнена е с чара на конкретното, носи в себе си неговата определеност и неизчерпаемост. Характерно е, че за възсъздаване картината на настъпващата вечер поетът е употребил глаголите така (свършен вид, сегашно време), че създава илюзия за повторимост на действието: гора *зашуми*, вятър *повее*. Всичко това може отново и отново да се повтори и да създава илюзията за продължителен напев на всемирната, разливаща се в космоса величава вечерна мелодия на Балкана.

Голямо е звукописното богатство на Ботевата поетическа реч. Той си служи и с пряко („натуралистично") звуконаподобяване:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята. . .

и със звукопис, в който са се стопили пряко подражателните елементи. В цитираното четиристишие от „Хаджи Димитър" вечерната картина е нарисувана и с подбора на звуковете: 17 „е" и 9 „а" създават особена темпорална и акустична звучност на стиха, сякаш наистина се чува вълшебната вечерна мелодия на всемира. Тези гласни имат и по-особен тембър, който ги прави подходящи за песенно възсъздаване на света. Поетическата красота Ботев постига с прости до съвършенство средства. Благородната простота е достойнство на неговата поезия, наситена с тонално

богатство, неподражаема в съчетаването на образ и мисъл. Благородството на формата произтича от извисеното възприемане на човешката красота, от чувството за поетическо величие. И образът, и стихът стават точни, конкретни, съвършени. Колко благородна простота например в следните стихове:

Тъжно щеш, майко, да гледаш
ти на туй хоро весело,
и като срещнеш погледа
на мойто либе хубаво,
дълбоко ще ми въздъхнат
две сърца мили за мене —
нейното, майко, и твойто!
И две щат сълзи да капнат
на стари гърди и млади. . .

Напоени с горещото чувство на поета, тези стихове са въплъщение на безкрайните тайни на болката и любовта. Те са синтезиран живот, синтезирано човешко страдание.

Ботев непрекъснато отстранява местното, провинциалното и архаичното от речта си. Той дири винаги нова съвременна дума, която придава по-голяма конкретност на образа и понякога съзнателно се приближава към езика на народа.

В първа редакция:

Речи само: бог да прости

Във втора редакция:

Речи тамо бог да прости.

*

Оригинално е звученето на Ботевия стих, близък по начало до народната песен. Народният певец всякога търси едно песенно реализиране на лирическия текст. Извън него народната творба не съществува. Когато то е отслабнало, както в по-късните нелепи подражания на хайдушката песен, които напомнят наредена в стихове проза, намалява се въздействието и на мислите, и на образите. Колкото пластични и ярки да се картините, те не внушават настроението без мелодично-интонационното, песенното „озвучаване“ на словото. Пример за това ни дават класическите народни творби.

Ботев е също „певец“, но неговият стих показва вече тенденция и към изговорна интонация, освен към „песенна“. Народният певец си служи с широко разпространената схема: десетосрични стихове с цезура, средно по пет ударения в стих, като преобладаващите ударения са пред цезурата. Обилните повторения допринасят за „песенното“ движение на стиха. Ботев пише „Майце си“, „Хаджи Димитър“, „Елегия“, „Борба“, „Обесването на Васил Левски“ в този размер.

Жив е той, жив е!//Там на Балкана,
потънал в кърви,//лежи и пъшка.

Кажи ми, кажи,//бедний народе,
кой те в таз робска//люлка люлее?

Той спазва установени принципи и в стиховете му се долавя песенното начало. Все пак твърде силна е и изговорно-логическата интонация,

освен песенно-мелодичната: Защо? Народнопесенният стих се гради едновременно и върху принципите на тоничността, и върху принципите на силабо тоничността. Тоничността се усеща в стремежа на стиха да се организира ритмично чрез господствуващи силни ударения, около които се групират останалите срички. Тези ударения са понякога пред паузата (цезурата). Силабо-тоничността проличава в появата на редуващи се двусрични и трисрични размери или в стремеж към такива размери. В песента

Даваш ли даваш,//балканджи Йово,
хубава Яна//на турска вяра?

имаме типично редуване на трисрични с двусрични размери. Ботев не отбягва тоничното (и цезурното) организиране на стиха, характерните за народната песен повторения. Но неговата реч, следваща тази традиционна ритмика, е повече монологична, с по-голям превес на говорния тон над мелодичния. Той показва голямо влечение към силабо-тоничността и помалко е зависим от постоянното напевно начало. Това се дължи на стремежа му да изрази едно лично изживяване, да създаде поетическа реч, която характеризира сложното и противоречиво движение на индивидуалната мисъл, да се домогне до психологически вглъбено изобразяване на душевния живот.

В народната хайдушка песен е твърде разпространен осмосричният стих (5+3). Този стих има свое музикално-напевно звучене. Без въздействието на това звучене не може да изживеем пълно чувствата и вълненията на певеца, породени от съдбата на хайдутина, да почувствуваме онния състояния, приповдигнати, наситени с жалби, които са владеели духа на певеца.

Ботев, особено в началните си творби, се движи в границите на стиха, написан по схемата 5+3. Едно постоянно ударение се усеща в неговия стих — то се повтаря почти с точността на метронома в предпоследната сричка пред цезурата.

Я надуй, дя̀до,//кавала!
след теб да вйкна,//запея. . .

В „На прощаване“ ритмичната схема е същата (5+3), с постоянно ударение пак на четвъртия слог. Характерно е, че в други стихотворения на Ботев, щом има цезура, изпъква и по-силното, повтарящото се ударение: в „Пристанала“ (4+4).

Кавал свйри//на поляна,
на пслйна//край горица. . .

Това е свидетелство за спазване на схемата, за прекъсване на дъха на точно определено място, след което отново се разгъва стиховата вълна. Само в „Зададе се облак тъмен“ (4+4) постоянно ударената сричка мени мястото си, като излиза по-напред:

Зада̀де се//облак тъмен
откъм гора,//от Балкана.

Но Ботев не само се придържа о постоянното ударение, характерно за народната песен, и към повторенията, които й са присъщи. Той често се освобождава от схемата на народната песен, като създава нов стих, с ярко индивидуално звучене. Отивайки далече напред със своите идеи, вниквайки надълбоко като поет-психолог в индивидуалните изживявания

на героя, вслушвайки се в своя напрегнат вътрешен свят, Ботев намира и по-друга динамично-стихова изразност в сравнение с народнопесенната. И това проличава дори в творби като „Хайдути“ и „На прощаване“, написани по ритмичната „схема“ на традиционната хайдушка песен. В „Хайдути“ и „На прощаване“ Ботев по-свободно от народния певец преминава от един емоционален тон към друг, от израз на едно емоционално състояние към израз на друго. Той ту задържа речта си, напрегната, задъхана, ту полита неудържимо в своя метежен устрем, като често разчупва рамките на традиционния песенен ритъм. Той накъсва стиха или го обединява в нови цялости, придава му нов ритъм, въпреки стремежа на схемата да го възвърне към постоянното му звучене. Припомнете си още началото от „На прощаване“:

Не плачи, майко,//не тъжи,
че станахази//хайдутин,
хайдутин, майко,//бунтовник,
та тебе клета/оставих
за първо чедо/да жалиш.

Стихът придобива устременост и на места като че ли цезурата изчезва или отслабва. Стихът става говорен, а не песенен. Мени се отчасти неговото звучене. Но така е и в „Хайдути“. Там само началото е написано в напълно традиционен песенен стил. Появяват се повече индивидуални елементи, словото придобива изповеден, монологичен характер и се променя звучението на стиха. И още във встъплението личният елемент заличава характерните за народните хайдушки песни ритмични цялости:

Ах, че мен, дядо,//додея
любовни песни//да слушам,
и сам за тегло//да пея,
за тегло, дядо,//сюрмашко
и за свойте си кахъри,
кахъри, черни/ядове!

Последните стихове се изговарят забързано, като че бурният порив на чувството грабва и завлича изведнъж.

Ритмиката на „Хайдути“ се подчинява на индивидуалния емоционален строй на автора. Поради това стилизираните, привичните, повтарящите се ритмични форми на места просто изчезват. Стиховете се изговарят с ускоряване, с по-малки паузи, подгонени като че ли от желанието на автора по-бързо да изкаже мисълта си.

Несъмнено, много по-подчертана е тенденцията за освобождаване от традициите на народната песен с въвеждане на строфата, която народната песен по-слабо или никак не използува, с превръщането на римата в константно ритмично явление и т. н. При това самата нова лексика на Ботев „озвучава“ по-иначе стиха, отколкото традиционната народнопесенна лексика. Всичко това прави извънредно богат стиха на Ботев. Той и притежава националния колорит на народната песен, следва нейни стилизирани схеми, и се освобождава от тях, като създава нови, оригинални елементи, като нарушава традиционното равновесие на схемата и дава простор на бурното лично изживяване.

И може би тъкмо в това сложно единство на народното и личното е прелестта на Ботевия стих, който ни потопява в народнопоетичната стихия и ни извежда от нея с нови, перспективни за личното творчество звучения.

*

В своето неголямо по обем творчество Ботев създаде не само произведения, в които използува типичното, традиционното в народната песен и в които извисява мисъл и въображение до върховете на едно прозрение в историческото битие на личността и на колектива, нито само произведения, в които изяви своя бунтовен дух чрез образа на природата. Той сътвори и други, съвсем оригинални по форма творби — интелектуални монолози, ако може така да ги определим. Природата Ботев чувствува непосредно, увлича се в нейния могъщ свят, рисува я подробно и проникновено, със замах, с конкретност и пълнота. Не може да си мислим изявата на духовните му сили и възможности без образа на природата в творби като „Хаджи Димитър", „До моето първо либе" или „Обесването на Васил Левски". Изпълнена с напрегнат живот, често пъти съвсем косвено подчинена на основната идея, природата изразява и вярата на поета в бъдещето на народа и човечеството, и болките и разочарованията му пред тъмните, жестоки сили на живота, погубили най-верния син-водач на народа („Обесването на Васил Левски").

Но ето че със стиловите и жанровите си черти произведения като „Борба", „Елегия", „Моята молитва" носят нова, оригинална, несъвпадаща с останалото творчество на поета образност. Тук, независимо от характера на ритмиката, не личат или са твърде слаби следите на образното влияние на народната песен. Отсъствува природата, която в други творби привлича въображението на поета, в чийто буреносен глас или притаено дихание той се вслушва непрекъснато. В тези произведения (макар също израз на големи революционни идеи) не се чува могъщият полъх на бурята, която кърши клони и превива върховете на вековните балкански буки, не се среща образът на Балкана с неговата величава мощ, с неговия тайнствен вечерен шепот, сливащ се с великата хармония на всемирната революция.

Поетът чувствува света сякаш по-иначе в тези интелектуални творби („Борба", „Моята молитва") с техните големи обобщения, с прозренията в исторически сили и възможности. Тук зазвучават по-други акорди на социална поезия, чува се по-различен поетичен глас в сравнение с онзи, който ни е познат от написаните в духа на народната песен произведения, както и от творбите, в които се сплитат апотеозът на героя с апотеоза на природата. С необикновена лекота, но с титанична творческа мощ Ботев преминава към нови стилови и жанрови форми. Той твори драматична и психологическа лирика в монологична форма чрез образи-съждения, в които сякаш зазвучава световната скръб и болка на герой, преживяващ съдбата на човечеството. В тая лирика се чуват революционни призиви на личност, готова да върви ведно с ликуващите революционни тълпи („Борба", „Моята молитва"). Тя има своя действеност и свой лирически герой. Стихотворенията, разгърнати като монологично-драматична реч, са изпъстрени с исторически образи, с видения на грандиозния процес на световното развитие на човечеството, с мисли-разсъждения, които имат философски характер. Тук природата е пренебрегната и чувствата на поета не се изказват чрез природни картини, които сполучливо изявяват революционното светоусещане. Тук и връзката с народната песен е много далечна, осезаема главно в ритмичните елементи. . . Но не ви ли се струва, че поетът

е не по-малко образен и сега. Но вече като създава чрез словото и чрез историческите си видения пейзажа на епохата, картината на историческия живот на човечеството. Без конкретно да рисува една гледка-образ, той внушава впечатление за световно-историческата драма. Използува библейски герои и образи („Соломон, тоя тиран развратен, / отдавна в раят нейде запратен. . .“) или изразява настроението си чрез ударността на езика и интонацията („Тъй върви светът! Лъжа и робство/на тая пуста земя царува“). Образно-емоционалното звучене на мисълта — ето характерното за тая лирика. Сякаш сме пред поетично въплъщение на идеи, в които се чува бурната и печална музика на човешкото страдание, чуват се дисонансите на историята. Сякаш читателят преминава през вълните на времето и усеща напрежението на миналото и тревогата на съвременността. На новите бурни звуци на световноисторическия живот „се наслаждава“ сега душата на поета. Те предизвикват възвишените му вълнения и тях той конкретизира чрез образи и представи, в които вече природата не е главен „реквизит“, нито пък народната ни песен интонационно-певческа основа.

Поетът преминава от мелодичното начало, характерно за народната песен (5+3,4+4 и т. н.), към симфонични съзвучия, към многогласова изява на мисълта. В ритмичната структура се запазват някои особености на народната песен (5+5 в „Борба“), но каква разлика в образността, какви нови образи от сферата на културата, историята, библейските представи. Въображението на поета търси красота в социално-исторически видения, които насища с ново емоционално съдържание. Звучат едновременно и се редуват тъга, болка, гняв, революционен порив, чува се викът на тълпи, които чакат с гневна воля великия час, за да рушат и съзиждат („Борба“). И с това ново образно-емоционално съдържание, с тези величествени, пълни с енергия стихове се раждат и нови тонални, ритмични, метафорично-образни особености. Ритъмът се приближава до разговорната реч и същевременно е богат на паузи, на повишаване и спадане на интонационната вълна, сякаш носи в себе си драмата на световно-историческия процес, изживявана от едно чувствително и борческо сърце.

Наистина, и в стихотворенията, в които поетът рисува природата, ни се открива голямо историческо съдържание. Самото съзерцаване на величественото зрелище на планината, на равнината подема духа към великото, изгонва дребните подбуди от него. То свързва съзнанието с голямото историческо дело, което се върши. Осезателно долавяме това в „Обесването на Васил Левски“. Съзерцаваният чуден зимен пейзаж, описан от Ботев, ни вдъхва могъща представа за историческото дело на героя, за гигантската скръб на народа, загубил своя син-водач. И все пак по-друго е поетическото внушение за големите исторически събития, постигнато със средствата на философско-драматичната психологическа лирика, богата с монологични възклицания и с образи-синтез на историческото движение на човечеството, преминаващо през мрака и преизподните на експлоататорското общество; по-други са виденията и представите в стихове като:

. . .Туй е казало
стадо от вълци във овчи кожи,
камък основен за да положи
на лъжи святи, а ум човешки
да скове навек в окови тежки!

Или:

Свещена глупост! Векове цели
разум и съвест с нея се борят;
борци са в мъки, в неволи мрели,
но кажи, що са могли да сторят!

Или:

Тъй върви светът! Лъжа и робство
на тая пуста земя царува!
И като залог из род в потомство
ден и нощ — вечно тук преминува.

Акцентът пада все върху мисловното обобщение. И същевременно сякаш слушате трагична, героико-монументална оратория, в която се сменят скръбни възгласи със светли лирични теми. И отново сте поразени от Ботевата поетическа сила. Защото се ражда една нова красота в неговата поезия. Една нова традиция се създава в лириката ни.

Нека изтъкнем, че главната линия в развитието на нашата литература е битово-изобразителната. Нашата белетристика се насочва предимно към изобразяване на бита. Аналогична тенденция се забелязва и в нашата поезия. Тя е патриотична, социално-лирична, но в по-голяма или в по-малка степен е тясно свързана с настроения, които пораждат битът и родната природа. Ботев слага ново начало. Той е първият наш поет, който се насочва към общочовешко философско съдържание, творец-създател на углъбена, изключителна по вътрешната си хармоничност психологическа, интелектуалистична лирика. Тя е така богата с емоционалното си съдържание, че предразполага дори към песенно аранжиране („Моята молитва"). Ботев чертае път към нови поетически предели — и то не само за лириката, а и за цялата ни литература. Неговата социално-философска, драматично-психологическа поезия, в която чрез гняв, ирония, сарказъм, антитезност се разкрива вътрешното противоречиво развитие на мисълта, е връх в предосвободенската ни литература.

От Ботевата традиция излиза Яворов, когато създава по-късно стихотворения със силно интелектуалистично начало („Чудак" или „Нощ", творба-размишление, напомняща по емоционален строй „Борба"). От тази традиция изхожда Смирненски, когато сътворява своите прекрасни монолози за новата, колективистичната душа на борещия се пролетариат („Ний", „Тълпите"), също близки по своя бурен патос с героико-монументалните оратории. Този тип лирика е твърде трудна. Но тъкмо трудното е било по силите на Ботев, създателя на толкова различни насоки в нашата поезия.

Ботев е лирик и на непосредно бликналото чувство, и философ на историята, философ на културата. Той прозира движението напред, той обобщава световно-историческия опит на човечеството, горд и силен с истините, които е открил. Затова неговата лирика се извисява и над най-добрите постижения на съвременниците. Поезията на Петко Славейков и с хубавите си образци на социална лирика е твърде субективна. Тя изразява една силно развълнувана емоционалност, неукрепена обаче от дълбоко историческо прозрение. Поради това, макар и разнообразна по форма, тя остава далеч зад поезията на Ботев по глъбина и интонационно звучене. Поезията на Чинтулов, макар и борческа по тематика, се изчерпва с патриотично-народностното чувство и не излиза извън границите на песенно-декламационната форма. А и най-силната мисъл губи част от своята

горещина при този тип на поетическо въплъщение. Общите черти на Ботевата поезия с лириката на Петко Славейков и на Чинтулов са несъмнени — но те не са така много, както мислят някои, тъй като тези поети не се бяха домогнали не само до неговите идеи, а и до неговата драматична, монологична форма, израз на мощни душевни изживявания.

*

Необикновено вдъхновение, сила на мисълта и полет на чувството ни посрещат и в Ботевата проза и хумор. Неговата личност, въодушевена от големи национални и социални идеали, не може да понася сивото и безличното, да се примирява с онова, което притъпява борческия устрем. И в хумористичните си асоциации и хрумвания, както и в прозаичните си творби, Ботев манифестира тези си качества. В неговия хумор нахлува изключителното вече като хипербола, като фантастично на места преувеличаване на отрицателните черти на действителността — за да се отрече тя по-силно и с по-голям замах. И в прозата му явленията са устроени по мярка, която надхвърля обикновеното, традиционното, широко познатото. Като хуморист и сатирик Ботев проявява особена склонност към преувеличаване, към създаване на образи, които в своята типичност стигат на границите на фантастично невероятното, условното, неправдоподобното. Сякаш пред нас изпъква изобразител и стилист от ранга на Рабле. Забележете колко често в Ботевите фейлетони действието става на сън и при невероятни обстоятелства, тъй като те допринасят да се очертае по-силно сатирично-гротескно онова, което поетът отрича. По тези си качества неговият фейлетон се отличава от сравнително умерения и спокоен фейлетон на Каравелов.

Като редактор на „Будилник", „Дума на българските емигранти", „Знаме" и „Нова България" и като сътрудник на в. „Тъпан" и Каравеловите вестници „Свобода" и „Независимост" Ботев е писал разнообразни хумористични и прозаични творби — вицове, хумористични, епиграми, фейлетони, както и художествени очерци. Той е майстор на вица, на кратката, но вярно улучваща противника, изострена като стрела епиграма. И в неговия хумор се долавя винаги силата на голямата личност, която съди, осмива, укорява и жигосва, защото сама стои високо над онова, което прицелва като слабост и недостатък. Личност, нетесняваща се от авторитети, той подлага на унищожителен огън плевелите в народната ни нива, задушавали честното, патриотичното, свободолюбивото. Особено е ненавиждал българските чорбаджии и не пропуска случай дори поименно да атакува техни представители. Хуморът в тоя род творби на Ботев се ражда в схватката, като поетът улучва несъответствието между думи и дела, между действително противонародното поведение и привидното доброжелателство към страдащите, оскърбените, измамените.

Той пише в „Тъпан" (1869) съобщението „За знание" — осмивайки тревопасните „просветители", и хищните „нотабили" (търговци и чорбаджии, провъзгласили се за „благородници"): „В идящата неделя ще държа в читалище „Братска любов" сказка върху живота и произхождението на сибирските бели мечки и за психологията на индийските мишки.

А пък в нотабилското читалище, наречено и музеум, ще се говори за грабителните птици и за старите лисици и за тяхната сметница."

Хуморът се крие в несъответствието между казаното и намека, между представата за народополезна дейност и истинската дейност на българските „благородници".

Жанрово хумористичните Ботеви творби са твърде разнообразни: „съобщения" като посоченото, политически прегледи, диалози, монолози от името на героя — предмет на осмиване, и т. н. Когато говори от името на ония, които осмива, или на онзи, който ги „кори" и изобличава, поетът намира и съответния личен тон. В речта например „на един от консулите към българските нотабили" (руския консул) се говори на руско-български език и през тази реч минава като рефрен характеристиката на българските нотабили: „Вот какие ви неспособни! Уф! Дураки!", „Уф! вий подлеци!", „Уф! какви неспособни люди, подлеци!"

Ботев е майстор на иронията чрез съпоставяне на значителното в народния живот с маловажното и нищожното в човешките интереси. Той така и започва една от хумористичните си творби: „Най-важният въпрос, който занимава духовете на мъжко и женско, както и на децата, е неузряването на дините, пъпешите, тиквите и кратуните." Започнал с „най-важният въпрос. . .", той ни завежда неочаквано при дините, пъпешите, кратуните — преминавайки към тънък намек. Иронизира често чрез представяне на злото за добро, на аморалното за морално: „За българина е *свободно* (к. а.) днес да дава всичко, каквото му поискат, и ризата си от гърба си биля може да даде, ако му кажат само „вер бе, гяур!" Днес няма вече да стават убийства и обири по къра, както що са станали до сега — днес, слава богу, всичко става в градищата и селата от самите султански чиновници." Твърде сполучливо и находчиво преиначава имената, за да осмее: Христо Горгорбашия (Христо Георгиев), доктор Простич (доктор Протич), Дорчо ефенди (владиката Доротей — в името се съдържа намек за кон, за жребец) и т. н.

Ботев е безпощаден към осмиваните и затова понякога циничен и груб. Характерни, н е г о в и хумористични форми са кратките „синтенции" с епиграматично съдържание: „Печели пари, живей охолно, грижи се само за себе си и прави всичко за пари, за да бъдеш благополучен на тоя свят." Или: „За да бъдеш прилепчив и приятен всекиму, бъди с две лица." Или: „Ако искаш да бъдеш човек самостоятелен и независим от никого, ти никога не се води по твоите убеждения, ами всякога слушай онзи, който има по-много пари от тебе." Да, остро Ботев е критикувал еснафщината и класовия „частнособственически" морал, намирайки за това подходяща форма. Хуморът му става постепенно все по-разнообразен. От по-малките форми („типографски погрешки", „гатанки", „епитафии") той преминава постепенно към по-големи форми. Изпъква майсторът на художествената проза.

Към прозата му отнасяме освен статиите, писани почти като художествени творби, още и фейлетоните и художествените очерци. Неговата публицистика е с необикновена емоционална и образна насоченост. Понякога публицистични творби стоят близо до фейлетона („Политическа зима"), понякога са написани като патетично-лирическа изповед, която носи и сатирични изобличения („Смешен плач"). Чрез жанра и формата си тия произведения са стигали по-добре до сърцето на народа, внушавали са по-вълнуващо революционни идеи. В тях пламенната поетична дарба на Ботев се проявява със същата сила, както и в поезията му.

Хуморът в тези прозаични творби не е забавен, а гневен и саркастичен. Поетът е безпощаден, язвителен, тъй като е сещал дълбокото несъответствие между идеалите, които го вълнуват, и заобикалящата го действителност. Гневът и сатирата в неговата проза имат на прицел първо турската власт и ония черти на турското племе, които го характеризират като неспособно за прогрес; след това българските чорбаджии — врагове на народа и крепители на турската власт, и най-сетне онези, които, макар и да се представят за патриоти, са равнодушни към революцията.

Ботев е измежду създателите и майсторите на българския фейлетон. Достатъчно е да спомена „Послание от небето", „Тая нощ сънувах", „Длъжността на писателите и на журналистите". Нека се спрем на „Политическа зима". В творбата с голям замах на въображението и с изумяващо знание на политически факти е нарисувана картината на международния живот. Ботев започва с встъпление, написано в иронично извисен тон, в което разкрива образа на героя, от чието име говори. Това е лъжепатриотът — негов съвременник, който спи непробудно или се занимава с дребнави и лични интереси („млада жена", „стар ревматизъм"). Той не мисли нито за това, което става по света, нито за мъките на съотечествениците си. Чрез характеристиката на непробудния си герой, направена в контраст със страшната картина на политическия живот, писателят осмива овчедушието на своите сънародници. Неговата ирония, отправена към робската психика в „робската нощ", е подчертана в мотото на фейлетона — „Дали се зора довърши, или се две нощи смесиха". Тази мисъл — за робското безразличие към народното страдание — преминава през цялата творба. Тя се чувствува в емоционалния тон, в лирическите отстъпления (обръщението към просветителите и журналистите), във възклицанията: „Но аз съм патриот, господа!" „А ти. . .! О! ти си българин и патриотин". С приповдигнат тон, в който звучат горест и мъка, че „трябва да плачеш със смях, да се смееш със сълзи", Ботев рисува картини, които създават жива представа за положението в Европа. Той изобразява света като кръчма, в която са се събрали гладните, дрипавите и измръзналите народи, докато правителствата и политическите ръководители вършат тъмните си сделки за тяхна сметка. С няколко думи само или с един сполучлив образ внушава представа за типичното в характера на различните европейски политици, очертавайки изобщо обществено-политическото състояние на Европа.

Бисмарк, немският канцлер, създал с меч и кръв силна Германия, е „възседнал земното кълбо и точи из него пелин за здравето на Германия". Руският дипломат „дядо Горчаков" „раздава коливо" за „бог да прости славяните". Австро-унгарският дипломат „майстор Андрашия" свири чардаш и кани чехите, сърбите и хърватите „да попеят и да поиграят на гладно сърце". Английският дипломат лорд Дерби „си точи севастополската костурка" (намек за участието на Англия в Кримската война от 1853—1856 г.), „за да надроби прясно сирене за европейската търговия на восток и да отреже от бутовете на някое диво африканско или азиатско племе бифтек за английското човеколюбие". И т. н. Всеки от тези образи е толкова жив и точен, че изпъкват политически явления, въплътени в живи лица. Поетът е характеризирал лаконично, но картинно цялата политическа обстановка в Европа. Възсъздал е в най-сполучлива и най-точна образна форма характера на отделните дипломати и положението в техните страни.

И тук, в тези характеристики, се чувствува мъката на гениалния мислител и революционер за положението на народите, за невежеството на човечеството. Той не е пропуснал да подхвърли за вълците, които вият „в гъстата литературна и финансиална мъгла", т. е. за едрите финансисти, нито е пропуснал да помене за „децата на Европа", които плачат за „лятото на науката и на цивилизацията". Усещате: във фейлетона са се отразили най-прогресивните мисли на времето, мисли, които приближават Ботев до гениални прорицатели, каквито е могъл да създаде през тая епоха само научният социализъм. Във фейлетона писателят критикува не само българите, а упреква и всички люде по света, които равнодушно гледат на своето положение, които само сънуват „равноправното лято", без да предприемат каквото и да било. Тази идея е изразена в творбата с удивителна сила. Читателят вижда ярко осветена картината на политическото положение в Европа, „кръчмата", в която са се събрали народите.

Втората половина на фейлетона, свързана неразривно с първата в композиционно цяло, разглежда положението на българския народ. Ботев отново се връща към своя герой, който „лежи на гръб" и се наслаждава на „спокойствие" и чрез неговата пасивност, чрез неговите очи и мисъл на човек, безразличен към народната съдба, разкрива състоянието на поробените си братя. Всичко е мирно и спокойно под сянката на султана. „Само — цррр! Там на една муха изпили кръвта, тука на друга светили маслото; там вързали 50—60 души за рогата и ги карат на място злачно и на място покойно, т. е. в Диари Бекир и в Акия, тука връзват други и им четат баснята за „Вълка и агнето"; там окачили едного на въже да се поизсуши."

Така, в контекста в образа на героя се вплита и образът на автора — иронизиращ, със сърце, изпълнено с мъка за страданията народни, с глас, в който трепти ненавист срещу тези, които си затварят очите за действителността. Фейлетонът прераства в диалог за съдбата на народа. Но ние имаме читалища, училища, различни издания и т. н. Авторът отговаря на тия гласове, говорейки гневно за различните вестници и издания, в които се печатат „гениалните глупости на нашите литературни телци".

В края на фейлетона писателят ни връща отново към началните картини — света-кръчма, в която са се събрали народите и политиците, за да постави там и нашия народ, и нашите политици. И въпреки нерадостната картина, отразила се на тона на творбата, Ботев не губи надежда в бъдещето. Тази надежда е изразена в последните заключителни акорди на творбата: „Кукуригу! ето петлите! джав! джав ! ето кучетата, зимата се свърши и нощта се измина".

„Политическата зима" е класическа творба с богатството на съдържанието и със сполучливо намерените образни картини, с езиковото майсторство. Тук всичко диша сила, напрежение и в същото време всеки характер е получил подходящата му национална форма. Пренасяме се не само в политическата обстановка, а и в душевността на английския, немския, руския политик, усещаме българската обстановка преди Освобождението и мислим нещата, характерите и положението с ония пластични черти, които са присъщи на действителния свят. От фейлетона бликат идейна страст, мъка и разочарование, вяра и оптимизъм. Тази политически целенасочена творба на Ботев и до днес стои измежду най-хубавото, създадено в областта на фейлетона.

Като сътрудник на Каравеловия в. „Независимост“ Ботев е автор и съавтор на голяма част от фейлетоните, поместени в рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“. Днес е трудно да се разграничи авторството на Ботев от това на Каравелов. Смелостта на образите и езика, дълбокият революционен патос издават на места Ботевото участие в тия фейлетони.

Образцова Ботева творба е статията-сатира, звучаща и като лирическа изповед, „Смешен плач“. Тя е написана в защита на Парижката комуна. В нея великият поет-интернационалист изразява с могъща сила на словото дълбокото си презрение към тия, които плачат за Париж — „столицата на разврата“, „школата на шпионството и робството“. Той жигосва онези, които хленчат за „насилието“ на комунарите, за „палатите на страшните вампири, на великите тирани“, за паметниците на глупостта, на варварството, „изградени с отсечените глави на толкова предтечи, на толкова велики мислители и поети, с оглозганите кости на толкова мъченици за насъщния хляб“. Ярко, образно, с конкретен материал от историята Ботев сочи колко зло са причинили на човечеството тирани като Александър Македонски, Наполеон, Вилхелм със своите войни. Но за тях продажната буржоазна преса не пише, че са разбойници. Тя вижда „варварство“ в освободителната борба на комунарите, които се бият за децата си, за бъдещето на човечеството.

И тук Ботев показва силата на историческото си мислене, своето прозрение в процесите на обществено-политическото развитие на света, сродявайки се напълно духовно с хората, които защищават комунарите. Тук изявява и пряко социалистическите си утопични идеи, критикувайки просветителите: „Училището и само училището — казва баба Македония — ще избави Европа от социални преврати; училището и само училището — повтаряме ние — ще я подготви за тоя преврат, но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — училището житейско.“

Статията завършва с удивително ярък апокалиптичен образ, съдържащ предвиждане за победата на робите над угнетителите.

„Нека сега нашата журналистика задържи сълзите си, както ще ги задържи и европейската — за да оплаче други столици, други варварства и страдания, кога робът извика на господаря си: „Кой си ти, що плачеш? Мъж ли, жена ли или хермафродит — звяр или риба? . . . *„И ще бъде ден — ден първи. . .*“

Статията е написана с дръзко чувство на протест, на накипяло възмущение и с ботевски оптимизъм. Всяко изречение е образ-емоция и обобщение. Цялата творба, добила формата на монолог, е обръщение към тези, които плачат за старото и отживялото, и към тези, които ще възвестят новото. Бурно чувство и страстна революционна партийност преливат мощно в езиково-стилните средства на творбата. Обикновеният политически език е заменен с език образен, ярък, вълнуващ. И това прави малкото по размер произведение така силно, така убедително.

Разнообразните статии, очерци и фейлетони на Ботев обхващат широк кръг явления и представят истински „живо“ огледало на епохата. Нека спомена „Примери от турско правосъдие“ и „Това ви чака“, които на места придобиват качествата на разказа със синтетичността на сюжета и пластичното богатство на образите. В тях се вижда положението на народа под

робство, в тях поетът сочи един изход: революционната борба и срещу иноземци-покорители, и срещу български изедници-чорбаджии.

Ботевата проза се отличава с яснота и енергичност. Богат е речникът на поета с понятия и думи из областта на историята, науката, културата и съвременния обществен живот. Той е твърде смел при употребата дори на груби изрази, които усилват впечатлението („. . . ровят в общинските работи като „кочина", „стадо шпиони от разни кокалогризци").

Понякога употребява антитезата, за да подчертае противоречията в живота. „И тази година едни ще работят за себе си, а други за другиго, и тази година едни ще се мъчат да теглят вежди, а други да вадят очи, и тази година едни ще се радват, а други ще плачат, с една реч, и тази година едни ще има какво да ядат, а други ще гладуват."

В очерците си използува емоционалните качества на езика и изразителната сила на интонацията, за да създаде жива и вярна представа за преживяванията си („То беше село Қалофер. Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превалих баира и видях онез хубави къщи и черкви, през кои като змия се измича бистрата Тунджа").

В прозата си Ботев е бележит стилист, както и в своята поезия.

*

Литературно-критическите позиции на Ботев са в тясна връзка с революционните му идеи и с естетиката и поетиката, въплътени в неговото творчество. И като литературен критик проявява мощната си независимост от каквито и да било авторитети. В основата на неговите преценки са заложени дълбоко проучените и творчески усвоени възгледи на руските революционни демократи. За разлика от Қаравелов той по-малко е бил склонен да интерпретира чужди мисли, затова и в критическите му изказвания откриваме по-малко пренесени чужди идеи или наготово заети разсъждения.

Ботев е близо до Қаравелов по естетически идеи, но за разлика от него придава по-голямо значение на обществено-революционната активност на художествената литература. Чуждо му е съзерцателното отношение към обществения живот и към състоянието на народа, което характеризира до голяма степен идейно-естетическите позиции на Қаравелов. Ботев е изцяло за живото практическо дело. И така трябва да се разберат неговите отзиви за съвременната литература и за всичко на литературния пазар. Като никой друг той изисква художественото творчество да бъде въплъщение на висш национален и общочовешки дълг. Динамичната сила на неговата мисъл предопредели стила и формата на литературно-критическите му преценки.

Времето на Ботев — като изключим неговото творчество и това на Славейков и Қаравелов — е бедно откъм големи литературни дела. Ботев не е имал кого да възхвали и утвърди. Затова и с малки изключения неговата литературна критика е предимно негативна при конкретните оценки, а положителна главно в общите положения. Автори като късните представители на даскалската поезия Пишурката, Сапунов, Владикин и т. н. не са могли да допринесат за развитието на истинска литературна критика. Отношението на Ботев към тия автори е изцяло отрицателно. Той ги осмива безжалостно, сочейки „дивотата", както сам се изразява, на тех-

ните произведения. Но отрицателно е отношението му и към по-изтъкнатите му съвременници. И то главно по идейни подбуди. Написаното от него за Петко Славейков е изцяло негативно. В „Защо не съм“ четем:

Но защо не съм Славейков,
да заплача, да запея:
„Не пей ми се, не смей ми се,
от днес вече ще да блея!“

Във фейлетона „Политическа зима“: Славейков „зави чалма и зафана да пее аман, аман“. Същото е с Вазов: възпявал вярата си, че „ще стане вълк овцата, а певците като нея“ („Защо не съм“). Ботев се отнася съчувствено към Каравелов през периода на тяхното сътрудничество. По-късно, когато Каравелов издава списание „Знание“, той го убожда остро за поместеното от него стихотворение „Нова песен“ в „Знание“, написано изцяло по руски превод на Хайне. Ботев подмята, че не бива да се издават „чуждите произведения и трудове за свои, защото литературната кражба е много по-опасна от обикновената“. Ако беше жив Хайне или неговият руски преводител Михайлов, и „ако да би прочели „Новата песен“, поместена в трети брой на „Знание“, то тия тутакси би хванали вашия поет с лука в торбата и би му казали, че това произведение е превод от руски и носи заглавие „Трагедия“. Да промениш само заглавието на някое стихотворение и да изоставиш един или два куплета, защото си не можал да ги преведеш, то не ще да каже, че това стихотворение е плод на твоя талант.“

Жесток и безмилостен е бил Ботев, когато критикувал ония, които е превъзхождал — „различните Войниковци, Пишурки, Пискюлиевци, Пърличевци, Вазовци и прочиите наши велики таланти“. Пък и ония, които са му били близки, но са се отклонили от революционния път. Положителна е преценката му за литературния критик Нешо Бончев. Ботев не се съгласява с отрицателите на Нешо Бончев, които смятат, че критиката му е „пристрастно строга и прекалено остра“. Той отбелязва, че езикът на Нешо Бончев е „необработен, неокастрен“ и пълен с русизми, но приема високите изисквания на критика. Очевидно, недоволен от съвременната му литература, безпощаден към бездарността, той е доловил нещо близко у Нешо Бончев въпреки неднаквите им естетически позиции. Положително се изказва Ботев и за някои преводни произведения, по-специално за превода на „Тъмниците ми“ от Силвио Пелико — произведение, в което се описват преживяванията на хвърлен в затвора революционер.

В практическите си преценки и изказвания Ботев се е докоснал туктам до някои съществени въпроси на теорията на литературната критика. Така, в подтекста на неговите мисли се долавя идеята за необходимостта от обществена програма за литературната критика. Той изисква литературният критик да бъде и обществен деец, изразител на прогресивни идеи и тенденции. Тази мисъл Ботев свързва конкретно с положението на нашия народ. Той пише, че народът ни за да се освободи от робството, „и науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума, всичката духовна деятелност на неговите водители би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и потребностите на народа, и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяне на старото, изгнилото и отдавна вече изхвърлено европейско гюбре“.

Ботев осветлява теоретически правилно въпроса не само за позицията, а и за темперамента на литературния критик. „Ние — пише той — сме съгласни донейде с г-н Стойкова, че критикът „трябва да бъде безпристрастен, хладнокръвен (?) и разумен оценител на едно произведение", но никога не можем да наложим някому — даже и на себе си — такъв или инакъв начин на критикуване. От критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тая истина хладнокръвно или нехладнокръвно, пристрастно или безпристрастно — това зависи от темперамента на критика. Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространяват в нашата литература, от една страна, невинната глупост, а, от друга, глупавото убеждение, че тая глупост, като е невинна, не трябва да се закача."

Като литературен критик Ботев е имал правилно отношение към различните жанрове и особено е насърчавал два: художествената публицистика и хумора в разновидните му форми. Той е имал пред вид конкретното положение на народа ни, комуто е трябвало да се помага не само с поезия, а и с критично отношение към неговия живот. По повод подновяването на в. „Тъпан" през 1875 г. той пише: „У всеки един народ в началото на неговото възраждане и приемане европейската култура и цивилизация се появяват на всяка една стъпка смешни, скръбни и даже възмутителни черти. Погледнете на нашия народ и вие ще се уверите, че това е тъй. Маймунство почти във всяко едно отношение! Разбира се, че за да могат да се поправят всички тия пороци и недостатки, то е необходимо нужно да имаме и ние такива органи, които с особения свой факт бъдат като бич за нашите литературни, обществени и политически маймуни."

Ботевите литературно-критически изказвания са разпръснати из неговите статии. Те са понякога епизодични. По тях трябва да се съди обаче за оная цялостна концепция, която Ботев е имал и която е била в съгласие с усилията му да раздвижи живота, да тласне развитието напред. По тях може да се съди и за органически присъщото му проникновено разбиране на художествените стойности, на истински значителното изкуство. И в тях прозира Ботевата личност с необикновената ѝ мощ на идеи, с изключителната сила на чувствата, със сатиричния замах на мисълта. Това често определя и формата на критическите му изказвания.

*

Ботев и до днес е начело измежду най-големите ни национални поети. Той надраства своите съвременници и предусеща пътища на художествено развитие, които можаха да бъдат подхванати по-късно само от най-значителните в българската литература. С началните си творби излиза от традицията на народната песен, от мъдростта и опита на народния поетически гений. Тръгва по стъпките на народния певец, за да изрази съкровеното, българското и личното, но същевременно надхвърля средното, типичното и традиционното в народната песен. Неговата мисъл и неговото чувство се извисяват до върховете на непознато за никой от съвременниците му и дори за народа прозрение в историческото битие на личността и на колектива. Неговата пламенна мисъл пада като светкавица върху нощта на народното робско съществуване, за да огрее най-чистите, най-хубавите, най-вдъхновените за епохата помисли и желания. Така той и следва народната

песен, и се отделя от нея с оригиналното си поетическо светоотношение, така претворява фолклорната художественост в лична.

В лириката му се оглежда душата на борец с титанични сили. В нея пулсира мисълта на революционер, който прозира напред, в далечините на историята. Ботев създава поетически форми, които издигат нашата лирика на непозната висота. Стилът на едно и героично, и трагично-драматично светоусещане е причина творчеството му да надрасне познатото и традиционното в личната ни поезия.

Ботев е творец не само с национално, а и с общочовешко значение. Той може да беседва с читателя на всяка страна и гордо и свободно пътешествува вече толкова години от единия до другия край на света. Той се носи през времето не само у нас, а и другаде, в чужбина, като вестител на големи човешки идеи, като тръбач на правда, като майстор на поезия чиста, незатъмнена от недостатъци, въвеждаща читателя в съкровения свят на човека и природата и възбуждаща романтично-революционни настроения и мечти. За чужденеца духът на българина се извисява до световноисторически изживявания, до общочовешкото знание чрез поезията на Ботев. Неудържимата жажда по свобода на Ботевия лирически герой прави българина прекрасен за читателя във всяко кътче на земята.

Ботев е измежду онези творци, чиято личност се създава от условията на времето, ала които не могат да се обяснят механически само с външните фактори. Личността му изисква да бъде проучена във връзка с цялата ѝ оригинална самобитност. Личност силна, неповторима, изключително надарена, която със своя душевен свят изразява огромните психологически резултати от развитието на епохата. И нещо повече — на човечеството. В създаденото от Ботев се чувствува как протича един процес на възприемане и реагиране на света с отношение към най-големите, към най-значителните му проблеми. Затова Ботев би могъл да се съпостави само със световни гении — като Байрон, Лермонтов и Петьофи. Като Байрон той протръби идеите на свободата, идеите на гордото, независимото, устременото напред човечество. Като Лермонтов той изрази в съкровена изповедна форма драматичните си изживявания, отношението си към най-интимното в битието на човека и човечеството. Без да манифестира външно дълбоките си интереси към проблемите на историята, Лермонтов ги носи изцяло в своето творчество. Така е и у Ботев — може би с по-голяма подчертаност на влечения и интереси към явно историческото, към конкретно историческото. Най-сетне като Петьофи той умря за свободата.

Ботев има голямо значение за съвременната ни литература. Той е изходна точка за ония големи постижения, които се открояват след него в българската поезия — със създаденото от Яворов, Смирненски, Вапцаров. Дори творци като Иван Вазов и Пенчо Славейков, намирайки се под неговото обаяние, са следвали — в отделни случаи — неговата традиция. Ботев е в основата на националния ни творчески гений. Затова е необходим и на съвременната ни литература. Той е мярка и за създаваното в наши дни — макар и то да е ново, различно от неговите постижения по форма, характер и съдържание.

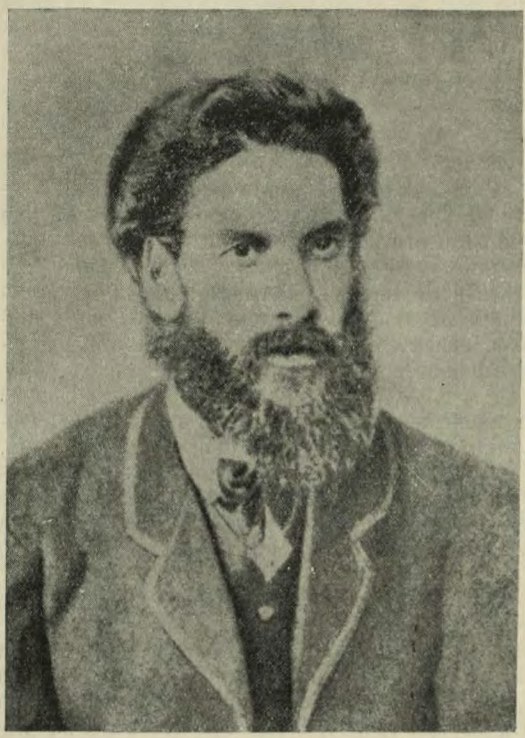
НЕШО БОНЧЕВ

В развитието на българската литература името на Нешо Бончев се свързва с усилията да бъдат утвърдени по-високи критерии при оценка на художествените и културни ценности, да се насочи развитието на книжнината, просветата и образованието ни към по-пълно задоволяване разнообразните духовни потребности на народа. Неговите статии, появили се на страниците на периодичния печат в началото на 70-те години, с широтата на поставените въпроси, аргументираността на съжденията и строгостта на преценките му спечелват авторитет на подготвен и широко образован критик. Наред с В. Друмев, Л. Каравелов, Хр. Ботев Н. Бончев се явява един от онези първи пионери, които, школували в руската и европейската литература, определят пътя на националната българска книжнина, създят за нейния характер, роля и значение от по-високи идейно-естетически принципи. Макар да е работил кратко време на книжовното поприще и да ни е завещал ограничено по обем наследство, той прокарва дълбоки бразди в културно-просветния и литературния ни живот в навечерието на Освобождението.

Жизненият и творчески път на Нешо Бончев не минава през изпитанията и стълкновенията, характерни за писателите-революционери, които с еднакво умение и всеотдайност използуваха и силата на словото, и силата на оръжието за реализиране на националния идеал. По-друга е съдбата на затворения по характер, ученолюбив и талантлив син на панагюреца Бончо бояджията. Роден на 2 януари 1839 г., Нешо Бончев от малък познава лишенията и тревогите на бедното семейство. Едва завършил основно образование, той става учител в родното Панагюрище и не се разделя с него до 20-годишна възраст. Останалата половина от живота си (1858—1878) той прекарва в чужбина, в обетованата за българите руска земя — отначало в Киевската духовна семинария, а по-късно, от 1861 г., в Москва. Тук, след като завършва историко-филологическия факултет (1866), става учител по старогръцки език в една московска гимназия. Туберкулозата обаче постепенно изсмуква силите на широко образования и многообещаващ български книжовник, и той склапя преждевременно очи на 17 февруари 1878 г., в един момент, когато изгрява свободата над поробеното му отечество, което така дълбоко е обичал.

Краткият живот на Нешо Бончев се отличава с една рядка интензивност на мисълта, с непрестанни усилия да уєвои повече знания и с една вътрешна готовност да служи на истината, на прогреса. Още като ученик и учител в Панагюрище Бончев изпъква със своята любознателност, с

голямата си обич към народното творчество. В Русия неговият умствен кръгозор бързо се разширява, интересите му се насочват към различни области на човешкото знание. В Москва той попада в една интелектуално богата среда, слуша лекции при големи руски учени-слависти, изучава писателите на древността и на по-новите епохи, занимава се с история, философия, политическа икономия, учи старите класически езици. Макар да се движи в славянофилски кръгове, Бончев не остава чужд на общия идеен кипеж, чете с особен интерес големите руски писатели-реалисти, пламенните публицистични статии на революционните демократи. Жадният дух на любознателния българин иска да обгърне световната научна и художествена мисъл. Както и при някои други възрожденски дейци, идеите на френските просветители от XVIII в. и на позитивизма се оказват особено привлекателни и за Н. Бончев. Многообразната и противоречива атмосфера на 60-те години се пречупва по особен начин в съзнанието на възпитаника на Московския университет. У будния българин се формира един своеобразен идеен свят, където прогресивните разбирания съжителстват с някои явно консервативни възгледи, където демократичните реалистични схващания за характер и значение на художествените и културни ценности се преплитат с идеалистични възрения за общественото развитие, с религиозни представи за битието на човека. Едно обаче доминира — безгранична вяра в науката, в просветата, в неизбежното преобразуване на света върху основата на по-високи социални и нравствени принципи. „На изучаването на естествените науки е основана силата и прогресът на сегашните европейски народи“ — заявява Бончев в статията си за програмата на пловдивските училища. Мисълта, че образованието, просветата дават на човека сила и мъдрост, че тяхното овладяване е основна предпоставка за материалното благополучие, за нравственото усъвършенствуване и щастието на хората, определя патоса на цялата му книжовна

Нешо Бончев

дейност. Склонен към душевна затвореност и вътрешни размисли, Бончев по своему възприема и изживява актуалните общонационални и социални проблеми. Книжовното му наследство говори за един буден ум, критично настроен към нормите и принципите на тогавашния обществен и културен живот, за една чувствителна съвест, която се вълнува от съдбата на народа, бунтува се срещу пошлото, ретроградното в бит и морал. Бончев обича горещо своето отечество, без да се решава на по-смели действия, за да му помогне, ненавижда нечистите дела на чорбаджии и попове, които пречат за възмогване на човешката личност, но не може да съзре най-ефективните средства за премахване на обществените и нравствени недъзи. Сърцето на българския книжовник се изпълва с горест и мъка пред тежката съдба на поробените му съотечественици, с трепет следи всеки патриотичен почин. Още през 1867 г., когато навлизат първите организирани чети в България, в писмо до приятеля си Марин Дринов, споделяйки намерението си да се върне в Панагюрище, Бончев подхвърля: „А ако напролет дочакаме, както се слуша, здраво движение, то пак всеки трябва да помисли какво употребление да направи от себе си.“ А след като посещава отечеството си през 1869 г., той с болка осведомява приятеля си за бедственото положение на българите, които „малко ядат, дрипаво носят, по козисто спят“: „Често ти дохожда на плач, като слушаш простодушните им разкази за бедствията им и за усилния живот.“ Турската империя, според думите на Бончев, е пред разтление, земята е опустошена, необходим е един нов свят, който с огън и вода да очисти повърхността ѝ, „да разработи тази гореща почва и да извлече от нея плод и съкровища, та да заприлича тая земя на градина. Новият живот и новият свят се е зародил, това е младата България. Тя се учи и преуспява.“

Хуманистичният дух на Нешо Бончев е разтревожен еднакво както от духовния мрак, така и от материалната нищета, в която живее народът. Той даже съзнава, че въпросът за насъщния хляб е първостепенен за всеки човек, че „е въпрос за живот и смърт на милиони човеци“, и дълбоко страда, че не може да помогне да бъде решен този жизнен проблем. „Бедност ни е налегнала отвсъде, неволя ни препречва пътищата към по-спокоен живот, па и двете ни не дават да се оправим и окопитим, да се отърсим от теглото, да познаем човешкото си достойнство и да стъпим на крака, да заживеем питомен живот. Кой ще да ни помогне в тия наши нужди и неволи; ще ли и за нас да настане по-честито време — не знаем, и мъчно е да се предвиди краят на нашите тегла.“ Като се съгласява с онези, които поставят въпроса за осигуряването на хляба на първо място, въпрос, над чието разрешаване, според думите му, работели най-светлите умове, Бончев продължава: „И ние се заехме да говорим за училищата, не че не познаваме силата на този въпрос, но защото, от една страна, видим немощта си за него, а, от друга, защото помним добре, че хлябът и ученето, гладът телесен и гладът духовен са яко свързани помежду си, па кога се решава един от тях колкогоде за света, облекчава се решението и на другия.“ Налице са, очевидно, известни догадки за взаимообусловеността на материалния и духовния живот, за същността на социалните проблеми на времето.

Всяко известие от България за патриотичен почин било в книжовното поле, било в освободителната борба се посреща с вълнение от Бончев. На упреците на Марин Дринов, че се е изоставил и не работи на книжовното поприще, Бончев отговаря, че условията, при които живеел, го потискали,

приспивали силите му. „Пишеш ми, че сме паднале и заборавиле своята цел. Не сме паднале, ами щем да паднем, защото сме отвсъде убити и угнетени. Добро е, кога човек има възможност да употреби своите сили на общото добро, но ако не може, то що да прави?“ — пише той на Дринов през 1868 г. И по-късно той споделя мъката си, че служебните занятия му заемат цялото време, че далечното разстояние от родината сякаш притъпява чувствата. Макар и отдавна прикован на легло, при вестта за Априлското въстание у него възникват нови сили, усилва се болката, че е принуден да бездействува, когато сънародниците му са развели знамето на свободата. „И взигра радостию душа моя. Защо ме снайде сега болест — мислих си много пъти. Народът с радост взима оръжието. Всеки припка да помага, а ние лежим. И посрамиха се най-паче мудрите, които първи трябваше да излязат в сретение жениху“ — изповядва той в писмо от 19. V. 1876 г. Бончев изразява радостта си от надигането на поробените народи, от настъпващите революционни събития, обнародва дописки в руските вестници за събитията в България, за да подготви общественото мнение да се намеси и помогне на беззащитните свои сънародници. „Пред очите ни се свършва нашето многовременно робство. Мъчно е сега да повярва някой, че щем ние някога най-после да надделеем на агаряните, но мъчно е и повръщането назад. То мина онова време. Отка е взел Бимбашията вместо палешници да кове пушки и Рад Клисара вместо клепалото да лучи турци в Долна махала, тем им мина времето“ — пише с радост в писмо от 1877 г. пак до верния си приятел Марин Дринов.

Когато човек чете писмата на Бончев, чувствува трагизма на този темпераментен патриот, който на моменти иска да лети с крилата на орел, а не може да преодолее нерешителността на духа, инертността на обстановката — убиваща всеки порив, потискаща сили и воля. Твърде своеобразна психика, твърде противоречиви изживявания и чувства, сякаш живее под гнета на едно болезнено съзнание, че не му достигат сили и смелост да реализира съкровените си стремежи. Дълго време надареният книжовник не може да надмогне пасивността и да оползотвори натрупаните знания и опит. Едва през 1870 г., не можейки повече да устои на терзанията на будната си патриотично-хуманистична съвест, на настойчивите напомняния и подканяния на приятели за дълг пред отечеството, Бончев се залавя за перото и само за няколко години успява да се утвърди като книжовник със своя физиономия, със свой поглед върху въпросите на националната просвета и литература, да се изяви като темпераментен полемист и ерудиран литератор. Написаните за кратко време статии раздвижват духовете, повдигат спорове, недоволства и одобрения, но утвърждават здраво реалистично отношение към националната ни литература. И тъкмо сега, когато отприщената енергия започва да дава обилни плодове, зла орис постига надарения писател. Спохожда го неумолима болест, която го обрича на творческо бездействие, придружено с големи страдания и душевни терзания. Това своеобразие в житейската му съдба, в цялата му душевност се отразява върху поведението и активността му като гражданин и писател. То не трябва да се забравя при характеристиката и оценката на делото му.

Неголямото по обем книжовно наследство на Нешо Бончев не се отличава с особена тематична широта, засяга ограничен кръг обществени явления и въпроси. Три от статиите му са посветени на програмите и устрой-

ството на българските училища, други засягат исторически и обществено-културни въпроси и само две статии имат за предмет проблемите на българската литература. Към книжовното му наследство трябва да бъдат прибавени и неговите писма, особено интересни и показателни както за характеристиката на личността му, така и за интересите, заниманията и настроенията на книжовника-родолюбец. Всичко излязло от талантливото му перо е облъхано от патриотичен патос и стремеж за възмогване на националната ни култура и просвета, отличава се с критично отношение към съществуващото и с проникновени конкретни указания за по-нататъшно развитие.

*

Като имаме пред вид цялостното светоотношение на Нешо Бончев, дълбокото му убеждение в преобразуващата сила на науката, просветата и образованието, напълно естествено е било въпросите на българското училище да привличат и задържат по-дълго време вниманието му. Тук той е могъл да се опре и на значителния си личен опит като дългогодишен учител, на наблюденията си върху българските училища по време на двете си обиколки из страната, както и на успехите на руското образование и прогресивна педагогическа мисъл. Обширната статия „За училищата“ (ПСп, 1871, кн. 3, 4) представя Бончев не само като вещ познавач на педагогическите въпроси, но и като смел реформатор на тогавашното българско образование, който иска да свърже училището с нуждите на живота, с по-нататъшното обществено-икономическо и общокултурно развитие на народа. Разглеждането на училищните въпроси той поставя на широка основа, убеден, че от тяхното правилно разрешаване зависи съдбата на българската народност. Бончев изказва мисли, които удивляват със своята прозорливост и всеобхватност. За нашия книжовник добре уредените училища, по-високото образование, системното и последователно запознаване и овладяване знанията от различните области е главна, основна предпоставка за материално и духовно благополучие за национално преуспяване. За да могат да се разберат проблемите на времето, да се служи на народа, нужно е да бъде просветено съзнанието на човека. Затова Бончев настойчиво изтъква необходимостта да се реорганизират на съвременна основа българските училища, компетентно сочи как те да бъдат устроени, какви дисциплини да бъдат изучавани, как да се изработят учебниците, отгде да се намерят учители, какви видове училища да бъдат отворени и т. н. Наред с хуманитарните дисциплини той се застъпва да бъдат нашироко изучавани природните, естествените и икономическите науки — тъй като те са свързани по-непосредно с материалните нужди на хората, да бъдат създадени „реални школи“, които да дават практически знания на учениците. „Ние видим днеска, че естествознанието направи гигантски разкраче и твори чудеса пред очите на изуменото и омаяно человечество и все върви напред по пътя на прогреса, а краят се не види на нови открития, изнамирания и улеснения на живота човешки. Може смело да се каже, че бъдещето е тяхно, че те и в училището щат да хванат подобающето им място. . . Най-много трябват човеку науки, които го учат как да си варди живота и здравето, да си добива прехраната, да извършва родителските си длъжности.“ Но Бончев не изпада в едностранчивост и груб практицизъм, иска да бъдат

организирани различни видове училища, да се изучават и класическите езици, да се даде всестранно образование, за да се подготвят българските младежи да следват и в европейските училища. Някои съждения относно стопанското положение в страната и икономическата експанзия на западните капиталистически държави, за всевластието на богатите чужденци в Турската империя, за крещящото социално неравенство в големите градове, където българите били превърнати в слуги на европейските капиталисти, за неизползуваните богатства на българските земи и т. н. звучат жизнено правдиво. Разрешаването на всички тези въпроси разтревоженият патриот възлага на науката, на по-високото образование. Воден от своите просветителски илюзии, той дори смята, че и в условията на турското владичество националната просвета и книжнина могат да процъфтяват. Наивно вярва, че султанското правителство чрез високо провъзгласените хатишерифи и хатихумаюни ще съдействува за просвещението на българите. В тези негови възгледи, както и в надеждите, които възлага на религиозното обучение, се проявяват някои от консервативно-идеалистичните схващания на българския книжовник. Но в случая е важно да се изтъкне, че Бончев поставя подема на просветата в зависимост от общото икономическо възмогване, че свързва училищното образование с духа на епохата, с нуждите на българите, чертае една училищна програма с оглед обществените потребности и бъдещото развитие. Дадените в тази статия препоръки, по думите на Марин Дринов — един от ръководителите на образованието в следосвобожденска България, послужват за основа при организиране на основното и средно образование през следващите десетилетия.

В обществено-публицистичните си статии „Празникът на тисящилетието на българското кръщение“ (в. „Свобода“, 1870, бр. 30) и „Разсъждения“ (в. „Македония“, 1870, бр. 49) Бончев поставя редица важни въпроси, засягащи миналото и настоящето на българите. Докато в първата си статия Бончев съобщава за братското съчувствие, с което бил отпразнуван в руското с. Воложино празникът на българското покръстване, то във втората засяга въпроса за чуждата религиозна пропаганда у нас, изказва възмущението си от неправилното отношение на руската черковна йерархия към българския черковен въпрос, разобличава консерватизма и невежеството на попове и владици, на чорбаджиите-фарисеи. В своя религиозен фанатизъм и невежество те развявали „пряпореца на дивотата и варварството“, искали „да изкоренят невинните забави и обичаи народни и да облекат българската младеж в черно“. Всячески пречели на младите в празничен ден да се събират в училище и да четат книги и вестници, а на жената гледали като на безправна робиня. С възмущение нашият хуманист се провиква: „Но горе вам, книжници и фарисеи, жената се събуди и иска и тя да стъпи в новий живот; тая горда орлица зачу огън в гърдите си и, погледни, разпуща веке криле. Хайде да видим как щеш ти да я удържиш да не хвръкне.“ В тези думи долавяме патоса, с който Каравелов или Чернишевски в Русия се борят за еманципацията на жената, поставяйки нейното положение като мерило за културното ниво на едно общество. Бончев ясно съзнава, че всяка нова идея, щом е в съзвучие с обществените потребности, неминуемо ще възтържествува, въпреки всички пречки. И с една рядка прямота той заявява на висшите черковни йерарси в Русия, които недоволствували от борбата на българите за независима черква: „О, суетни

мъдреци! Вие не разбирате духа на времето и искате да повърнете назад течението на реките и бурното движение народно! Тежко ви и горко ви! Историята вас не пита, а върши това, що й трябва."

Обстойната статия-рецензия за книгата на Ф. Каниц „Придунавска България" ни дава възможност да узнаем за други страни от интересите и школовката на Нешо Бончев. Тя свидетелствува за широките му познания и по въпросите на общата история, за разбиранията му относно ролята на Русия в решаване „съдбата на Европейския Изток", за готовността му да реагира всякога, щом се изкориства правдата за неговия народ. Запознал се с книгата на унгарския учен чрез руския превод, Бончев се изказва твърде критически за автора, който, не достигайки му „нито наблюдателност, нито сериозност, нито уседчивост за такъв труд", представил в невярна светлина „нравите и обичаите на българите", изопачил истината за българските земи. Нашият патриот не може да се примири с възторженото отношение на автора на книгата към турското правителство — представено като доброжелател на българите.

Несъмнено, Бончев е проявявал трайни интереси към въпросите на историята, дори се е готвел да пише кандидатска дисертация на историческа тема. В едно от писмата си до Марин Дринов Бончев се изказва обстойно за книгата му „Поглед върху произхождането на българский народ и началото на българската история", излязла през 1869 г. Той прави редица критически бележки за Дриновото съчинение, анализира езика му и т. н., за да заключи: „Погледът ти е верен и разумен и ти щеш след време да си изработиш самобитен поглед на българските дела. Тоя самобитен поглед и сега прогледва в твойто дело. Види са, че ти критически приимаш чуждите мнения."

Към въпросите, които разглежда, Бончев има строго определено мнение — резултат на широка осведоменост и трезви размисли. Съжденията му не се ограничават само върху разглежданото явление, а се движат в по-широк план, засягат и редица други въпроси, подхранени са от един определен идеал, защищаван с научна аргументация и публицистична страстност.

*

В историята на българската литература Нешо Бончев заема определено място като човек с ясно изявени възгледи по въпросите на художественото творчество, съдещ за младата ни книжнина от високи естетически критерии, ратуващ за народностна, мисловно наситена и емоционално действена литература. Тук именно се откроява неговата надареност, изостреният му усет към художествените и културни ценности.

В литературно-теоретическите си и критически възрения Бончев върви по линията на реалистичната естетика, като в много моменти долавяме резонанса на някои от принципите на руските революционни демократи, особено на Белински. Една основна мисъл пронизва всичките писания на Бончев, звучи като лайтмотив в цялата му книжовна дейност — всеки, който се е заел за перото, трябва да знае какво пише, за кого пише, да има ясна и определена обществена цел, за да може да принесе полза, да задоволява определени духовни потребности. Високото съзнание за отговорността и трудността на книжовната работа, което ръководи най-добрите

ни писатели през възрожденската епоха в художествената им и критическа дейност, пронизва и статиите на Н. Бончев. Затова когато той за пръв път се появява в българския периодичен печат със своите литературно-художествени и критически възгледи, писатели, поети, книжовници са изненадани от категоричността на съжденията, от неумолимостта на аргументите, от смелостта на оценките му. Досега те тръпнеха само от безпощадното перо на редактора на „Свобода" Л. Каравелов, а ето че и на страниците на „Периодическо списание" се явява един нов, непознат критик, който с не по-малка сила разкрива недъзите в тогавашната българска литература, осмива и жигосва онези, които лекомислено посягат към перото, за да съчинителствуват и превеждат, без да са осъзнали важността и сложността на такъв род дейност.

На художествената литература Бончев гледа като на общонационално дело, като на могъщ фактор за народностно самосъзнание. Затова към оценката на цялостния литературен живот или на конкретни литературни явления той подхожда от по-широки общокултурни позиции. По основен патос литературните му статии са твърде близки до другите му книжовни творби. Бончев при всеки повод подчертава силата и значението на книжнината за националното преуспяване, сочи характера и насоката, които трябва да следва периодичният печат, за да може да изпълни голямата си обществено-възпитателна роля. Не случайно Бончев посвещава такава обширна статия на популярното в онова време цариградско списание „Читалище" (ПСп. 1871, кн. 4), в която засяга толкова много въпроси, свързани с българската книжнина, литература, просвета, култура и т. н. Още в началото подчертава неизмеримата сила и роля на периодичния печат, за да направи веднага печалния извод в духа на онова, което говорят Каравелов и Ботев на страниците на в. „Свобода" и „Знаме": „Ние пишем, защото гледаме. че и другите пишат. Но другите знаят що пишат, защо пишат, за кого пишат и от писането им излиза полза. Ние не знаем що пишем, защо пишем, за кого пишем и от нашето писане няма полза, а вред има. Писане без полза е вредно и за това, що пише, и за това, що чете." Той е разтревожен от дейността на сп. „Читалище", недоумение е предизвикала твърде благосклонната бележка за него в една от предходните книжки на органа на Книжовното дружество. С една неумолима категоричност Бончев подхвърля образната си мисъл, която заляга в цялата му критическа дейност: „Литературното поле не е бална зала, та да се гладим и да си казваме комплименти. На литературното поле няма място за деликатни чувства. На това поле, който не е с нас, той е срещу нас."

Категоричността и безапелационността на Бончевите съждения прозвучават силно сред тогавашната общественост. Отгде идва тази увереност и непримиримост у доскоро неизвестния московски възпитаник? От името на каква теоретико-естетическа и литературно-критическа програма говори той, че „който не е с нас, той е против нас"? Кои други книжовници има пред вид, та говори не само от свое име? Напълно очевидно е, че до такива смели съждения не може да дойде човек, който не се е занимавал продължително и задълбочено с проблемите на литературата, който не е живял с терзанията на книжовника-родолюбец за създаване на пълноценна национална литература, който не се е сродил дълбоко с особеностите на художественото творчество. Несъмнено Бончев слага и себе си сред онези, които, школували в руската реалистична литература, застанали

на съвременни прогресивни естетически позиции, ратуват и българската книжнина да бъде изградена на същите принципи, по-скоро да преодолее примитивността, пустословието, откъснатостта от жизнените потребности, да се домогне до високо идейно-художествено равнище.

Споделяйки схващанията на Белински, че „в литературата на всеки един народ се проявява неговият духовен образ", Нешо Бончев с болка констатира отчужденността на тогавашната наша литература от живота, от действителните духовни потребности на времето. Появявали се безжизнени, чужди на народностния бит и мисловност произведения. Подобни книги не само че не помагат за просветяване на непросветените, а още повече затъмняват съзнанието им. Издателите-търговци се надпреварвали да печатат разни фантастични приказки, приключенски повести, нравствено-религиозни книжки и всякакъв книжовен измет само за да пълнят кесиите си. „С тия ли книжки се народ просветява?" — провиква се възмутеният патриот. — Тежко е да гледаш на това днешно книгобесие и отпада ти сила и ищах и надежда за по-добър, и по-людски, и по-честит живот за нашите еднородци, когато видиш какви книги се обръщат днеска между жадните за четене и гладни за наука младежи" — пише Бончев във втората си литературна статия „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им", обнародвана пак в „Периодическо списание" през 1873 г.

Не може да не направи впечатление, че когато очертава общата картина на българската литература в онова време, Бончевите изводи почти не се отличават от онова, което говорят Каравелов и Ботев. Вниманието на Бончев също е привлечено преди всичко от посредствените, подражателни произведения, отминава редицата изявени вече оригинални творчески личности, несъмнените постижения на българската литература и в прозата, и в поезията. Според него, от над стотината излезли произведения най-много десетина „мож наброи за в работа", а „другото е смет за изгаряне". Суетни били надеждите на българите, че и те имали своя национална книжнина. Несъмнено тези твърде песимистични констатации и характеристики са били резултат преди всичко на високите художествени критерии, от които той е пристъпвал към оценка на всяка творба. Подобно на писателите-революционери и Бончев е съзнавал, че трябва да се критикува, изобличава всичко, което пречи за възмогването на националната художествена мисъл, да се утвърждават онези принципи, върху които е била създадена голямата литература на другите народи. В онова време, когато мнозина твърде лекомислено се залавяли за перото, необходимо е било да се изтъква сложността, трудността на литературното творчество, да се даде отпор на вредни увлечения. Несъмнено е обаче също така, че Бончев, живеещ в Москва, не е имал възможност да следи по-отблизо всичко, което е излизало в България, а в други случаи като че ли не се е съобразявал с конкретните условия за работа в България, исторически неизбежните етапи, през които трябва да премине всяка литература, докато се появят големите художествени завоевания. В писмо до В. Друмев, като споделя мнението му за целесъобразността на страниците на „Периодическо списание" да се появяват повече критически и полемически работи, да се дава съответен отговор на всеки, Бончев признава, че той не е в състояние да води такава полемика, защото не знае какво излиза в България („. . . една доза от полемика е много потребна в журнала, да му придава живост, но

като не знаем тука *ни що се пише*, ни що се говори и работи там, то се разбира, че не е възможна тя. Право казвате, че ние оттука не можем да подушим какво нещо са българете и що им трябва"). Живеещ с произведенията на големите европейски писатели, той сякаш бърза да намери същите завоевания и в едва формиращата се родна литература, високият му изискан вкус не намира храна в творбите на българските книжовници. Плод на увлечение и на неоправдано пренебрежително отношение е и преценката му за творчеството на Войников. Дори такъв строг съдник като Л. Каравелов оценява положително Войниковата комедия „Криворазбраната цивилизация", а Н. Бончев, в отговора си на Друмевата покана да изпрати някоя критическа статия за „Периодическо списание", пише дословно, че не си струва човек да се занимава с писатели като някакъв си Войников или Великсин, че го е страх и гнус да прочете нещо от автора на първите български драми. А в статията си за програмите на габровските училища Бончев пише, че в българската литература не му са известни басни, стихотворения или други литературни творби, които да заслужават да бъдат изучавани от учениците.

Независимо от максималистичните изказвания и увлеченията му по отношение на някои възрожденски писатели, като Войников и Блъсков, чиито творби са се четели с интерес и развивали патриотичното съзнание у българите, общата преценка на Н. Бончев за състоянието на тогавашната наша литература е вярна. Той несъмнено изхожда от верни културно-естетически позиции, когато говори за предпоставките, на които трябва да отговаря възраждащата се национална литература. Той ясно съзнава, че в онзи момент, когато народът ни поема пътя към „самопознание и духовен живот", необходимо е първите стъпки да бъдат добре обмислени, защото те ще определят насоката на по-нататъшното литературно развитие. Художествената литература е от особена важност за национално-политическото възраждане, за „духовното развиване и просвещение на народа" — заявява неведнъж Бончев. А това налага много да се мисли и премисля, преди да се даде в ръцете на читателя някоя книга. Модата всеки да се смята за поет, с усърдие да съчинителствува и превежда всякакви религиозни, сантиментални книжки от рода на произведенията на руския реакционен писател Ф. Булгарин, добил по това време популярност сред българите, силно тревожи критика-патриот. Дори и онези, които притежавали поетическо дарование, не използували в правилна насока таланта си. Имайки пред вид стиховете, излезли на страниците на сп. „Читалище", Бончев пише, че съвременните читатели малко се вълнуват от пасторалните еклоги на Харалан Ангелов, нито се интересуват от усилията на Бисеров „да гласи славопойки". Критикът не намира за навременно и талантливото стихотворение на П. Р. Славейков „Не пей ми се", очаква нови стихове от поета-патриот, в които да бъдат възпети не само личните страдания, но и болките на поробения народ. Макар преценката за ранната Славейкова лирика да е в известен смисъл пресилена от днешно гледище, предупрежденията към възрожденския поет са във вярна насока. С основание високо оценява стихотворението „Тогаз поне", което, по неговите думи, всички прочели с голямо наслаждение; намира, че то е „много по-тънко и деликатно от първото". Високата оценка, дадена за „Тогаз поне", подсказва за някои особености на Бончевия естетически вкус — да чувствува по-

непосредно някои своеобразни черти на Славейковата лирика, които не винаги се долавят и оценяват по достойнство.

Критическите съждения и оценки на Бончев, макар и твърде лаконични, свидетелствуват за изискан художествен усет. В преценките си той изхожда от цялостното идейно-емоционално звучене на творбата, доколко тя въздействува на съзнанието и сърцето на читателя. Еднакво ценни са за него и гражданско-патриотичните стихове, и онези, които възпяват непреходни чувства и тежнения, които засягат по-интимни струни на човешката душевност. Основното е творбата да въздействува, да стимулира духовното, хуманистично-нравственото усъвършенствуване на читателя. За него е важно не само какво ще отрази писателят, но и как ще го отрази, какви художествени форми, средства, похвати ще използува, за да претвори определено жизнено съдържание, човешки размисли и тежнения. Бончев иска всяко литературно произведение да принася известна полза, да задоволява определени потребности. Затова съвсем неоснователни са твърденията на някои буржоазни литературни историци, че уж Бончев виждал същността на изкуството предимно във формата, че бил привърженик на „чистото изкуство", че бил „естествуващ" критик, основоположник на идеалистическата естетика в българската литература. Разбира се, когато Бончев изтъква, че литературата трябва да задоволява определени обществени нужди, тях той съглежда в по-друга насока от онази, която Каравелов и Ботев имаха пред вид, когато говореха, че художественото творчество трябва да принася полза, да бъде поставено в пряка служба на народа. В строгите си преценки на литературните произведения, във високите си изисквания към хората на перото Бончев се движи в кръга на онези обществени и културни проблеми, които са били свойствени преди всичко на демократичното просветителство. В това отношение именно той се различава от критиците революционни демократи, които изискват от писатели и поети с творбите си да служат за решаване на социалните проблеми, на национално-освободителната борба, на народната революция.

Когато взема примери из художествената литература, за да характеризира общото състояние на книжнината ни, Бончев не се впуска в подробен конкретен разбор. Не сочи качествата и недостатъците на разглежданите творби, а най-често произнася своята обща присъда, като осмива и жигосва авторите им. В това отношение похватите му, тонът наподобяват твърде много ония, използувани от вестниците „Свобода" и „Независимост". Например след като характеризира някои от стиховете, печатани в сп. „Читалище", Бончев подхвърля: „Молим читателя да обърне внимание на това, че по нас и поповете взеха да пишат стихове. Оставиха библията и превождат стихове от немски. Чети в първата книжка „Отечеството на немеца" — от Арндта, превел Евстатий Зографски. Това е наопосока, както кажат българете. Жените хвърлиха хурките, а поповете библията. Остая само едно — да се хванат сътрудниците на „Читалище" за ръце и под звуковете на тия стихове да му ударят по едно хоро. Не е на добро и това, че г. Шишков и той запя и пее много безсолно и блудкаво, че добродетелта не остава без награда. Ние мислехме инак за добродетелта, но сега трябва да повярваме на г. Шишкова, защото той трябва лично да е познат с тия неща." Очевидно, тази форма на критика се е утвърждавала като типологическо явление в оная епоха.

Единственият случай, когато Нешо Бончев разглежда по-детайлно една творба, за да обоснове преценката си, е критиката му за Пърличевия превод на Омировата „Илиада“. Тук критикът проявява качества на компетентен ценител на едно класическо поетическо произведение, виждат се неговите солидни познания за идейно-художествената, езиково-стилната страна на поетическото изкуство, на художествения превод. Пърличев, по думите на Бончев, не се е домогнал да разбере същността на Омировата поезия, позволил си е недопустими за един преводач съкращения, допълнения, поправки и т. н. Поклонникът на древната поезия е възмутен от „дързостта“ на Пърличев, с конкретен анализ и многобройни примери разкрива неговите прегрешения. Бончев подчертава трудностите на преводаческото изкуство, още повече когато се касае за такъв автор като Омир. Тук са необходими не само големи усилия, но и широки познания. „Който дерзае да се качва на Олимп, той трябва да се просвети духом, да се напои до костите със сладостната Омирова поезия и да не се връща назад с празни ръце, та да ни свири на гайда.“ Бончев намира грубо несъответствие между възвишената Омирова поезия и стиховете на преводача. Ролята на преводача далеч не се изчерпва с предаването на български основните моменти на фабулата. Нужно е много повече — да се постигне съответно поетическо звучене, съответна идейно-художествена емоционалност. Критикът намира, че преводачът не познава и езика, на който превежда, българския език, употребява думи, „които са чужди на езика ни“, не бил спазил и граматическите правила и т. н. Съзнанието, че Пърличев е опошлил Омировата поема, похабил е естетическото въздействие на поетическите образи, разкъсал е идейно-художественото единство, нарушил е метриката и ритмиката, го кара да бъде неумолим към преводача. По-късно К. Величков излиза в защита на Пърличевия превод, като сочи, че Бончев не се е съобразил със замисъла на преводача. Бончевата неумолима критика е подействувала твърде отрезвяващо върху мнозина тогавашни преводачи, които лекомислено гледали на този род книжовна дейност.

С не по-малко възмущение и недоумение Бончев посреща препоръката на Марко Балабанов, който от страниците на „Читалище“ високо възвестил, че „Пърличевият превод ще направи епоха в литераурата ни“. Подобни голословни похвали никого не убеждават, пише Бончев. Както в живота, така и в литературата делата трябва да се оценяват обективно и трезво, без увлечения. За съжаление в голословни, необоснавани реклами е изпаднал не само редакторът на „Читалище“, „това е обща вина на нашите литератори, от която не е можал да се спаси и той“. Високите изисквания, които предявява Бончев към писателите, важат и за онези, които са се нагърбили да оценяват произведенията им. Както за писателя е необходимо да притежава природен талант, художествена култура, така и критикът следва да има изострено поетическо чувство, верен усет, много знания и неподкупена съвест. Само така той ще може да даде вярна, обективна оценка на литературното произведение. С еднаква строгост и убедителност Бончев съди и за писатели, и за критици, и за онези, които пишат невежествени книги, и за онези, които самодоволно ги хвалят. И към едните, и към другите той основателно предявява високи изисквания, ръководен от съзнанието за неизмеримо голямата сила на художественото слово, за неговата пагубна роля, когато попадне „в ръцете на невежи хора“. Теоретическата и професионална неподготвеност на някои български ли-

тературни дейци силно тревожи нашия критик. Той иска да ни внуши, че и литературната работа си има свои закони, които не могат да се пренебрегват. Както писателят следва да стои на равнището на най-новите художествени завоевания, така и критикът трябва да излиза от онези принципи, които са залегнали в съвременната литературна наука. Той е убеден, че и в младата ни литература произведенията следва да се оценяват от критериите на големите теоретически и художествени завоевания.

За да бъде подпомогнат културно-историческият и литературен процес у нас, да се разчистят пречките за създаване на пълноценна книжнина, Бончев възлага особено голяма роля на критиката в нейните многообразни форми. В едно писмо до В. Друмев (от края на 1872 или началото на 1873 г.) Бончев пише, че за разлика от 60-те години сега журналистиката в Русия не била на голяма висота, че най-добро списание си оставало „Отечествени записки". За главен недостатък на излизащите периодични издания той смята липсата на критически отдели. Затова намира, че редакцията на „Периодическо списание" е постъпила правилно, като е създала такъв критически отдел, стремейки се да се откликва на книжовните факти, да води спор със застъпниците на неправилни възгледи и с авторите на несъстоятелни съчинения. Бончев дори смята, че поддържането на полемика създава по-голям интерес към списанието, „защото една доза от полемика е много потребна в журнала, да му придава живост". Дълбоко съжалява, гдето не знае какво излиза в България, та да може и той да изпраща статии за критическия отдел на списанието.

Нешо Бончев съзнава, че книжовните, изобщо духовните ценности се създават бавно, че това е един дълъг процес, който предполага редица обективни условия и субективни предпоставки, че не може да се върви напред, ако не се използува завоюваното от предходните поколения. В усилията си да създаде своя национална литература българският народ трябва нашироко да използува онова, до което са се домогнали другите страни. За проницателния литератор взаимодействието между отделните национални култури, школуването на по-изостаналите народи у по-напредналите е важна предпоставка за всеки духовен напредък. А когато един народ няма още свои традиции, какъвто е българският, това се налага с още по-голяма сила. Такъв е лайтмотивът на една от най-проникновените работи на Бончев — статията му „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаване на съчиненията им" (ПСп., 1873, кн. 7—8).

Още в статията си, посветена на сп. „Читалище", Бончев критикува онези български книжовници, които безразборно споменават имена на световно бележити писатели, мислители и т. н., без дори и да познават основните им произведения. Недоумява също така от появата върху страниците на списанието на най-противоречиви и несъстоятелни статии, съждения, мнения на чужди автори. По повод бележката на Д. Енчев, който въз основа на някакво чуждо мнение пишел, че Волтер вече не бил на мода, Бончев иронично подхвърля: „А кой е сега на мода? Горбанов ли? Шишков ли? Или Балабанов и съдружие? Нема и прочутите писатели са като женските рокли, днеска на мода, а утре не на мода?" Нашият критик е един от най-ревностните радетели българите да се запознаят с творенията на големите европейски писатели. Но това трябва да става последователно и системно, с разбиране, съобразно конкретните нужди и възможности. Както на-

уката, така и литературата са необозрими и е необходим усет отгде да се почне, какво да се вземе, как да се даде.

В духа на руската реалистична естетика, на принципите, издигнати от Белински, Бончев подчертава, че „в литературата на всеки един народ се проявява неговът духовен образ, както в огледалото се огледва лицето на човека". Литературата, като изява на интелектуално-духовните сили на народа, се появява в един по-висш стадий на развитие, когато човек не мисли само за прехраната си, а се стреми и към „самопознание". Затова литературата става важен фактор за всестранното преуспяване на един народ. Чрез нея той опознава своето битие, изразява своите терзания, копнежи. Тя става мерило за неговия идеен, обществен, нравствено-емоционален живот. Всичко това налага първите стъпки към създаване на своя родна литература да бъдат добре обмислени. И за да се намери вярна насока, нужно е да се изучи пътят, извървян от другите народи. И Бончев предупреждава, че в процеса на духовното възмогване, на бързо растящите нужди от духовна храна „не можем да чакаме да ни се свалят като от небето учени писатели и вещи поети, напоени с народен дух, та да ни бъдат ръководители както в литературата, така и в другите пътеки на народний ни живот". И бърза да предупреди тесногръдите радетели за самобитна литература, че общуването със завоеванията на другите е закономерно явление, че така е било и при другите народи в началото на тяхното духовно утвърждаване. Всяка по-нова литература и култура е израствала на основата на предходните традиции — такъв е законът на духовното развитие на човечеството. И с рядко проникновение за времето Бончев сочи, че поради редица културно-исторически причини и условия за българите е най-целесъобразно да се обърнат преди всичко към богатата руска литературна съкровищница. Защото „духовното родство на народите има сила като магнит да притегля и да споява". Ако някога руският народ от нас е приел черковните книги и старобългарският език „ляга в основанието на руската литература като краеуголен камик", то в по-ново време пък „българите обновяват духовния си живот чрез руския език и руското образоване, защото в него ние намираме наследство и диря от родство на нашия стар историчен живот". От друга страна, чрез руската литература „ние по-лесно ще станем причастни на европейското просвещение". Не може да се отрече прозорливостта на нашия критик. Макар десетилетният спор за ориентацията на младата българска култура да бе вече решен, категоричността и научната аргументираност на Бончев ясно сочи историческата закономерност от общуване с руската литература.

Бончев предупреждава, че формиращата се българска литература следва да черпи пример не от онова, което е отдавна преодоляно, а да се опира на най-новите съвременни завоевания на художествената и теоретична мисъл. Тенденцията да се превеждат съчинения от разни посредствени писатели, „които поради скодоумието си не могат нищо ново и здраво да кажат от себе си", силно тревожи нашия патриот. Нищо не оправдава ония книжовници, които възкресяват безжизнените произведения на писатели от „втора, трета и десета ръка" — отдавна забравени в собствените им страни. С горчиво съжаление Бончев признава, че досега не е срещнал преведено нито едно произведение на големите творци, та да се поучат и писатели, и читатели. Издатели и преводачи се грижат не за народните потребности, а за кесиите си. „Вгледайте се внимателно в това сляпо царство на нашата

книжнина, гдето захващат почетно място и Съкратени Робинзоне, и Прости Робинзоне, и Две приказки за славните жени, и Три приказки за децата, и Поучителни речи на старите философи, и Примери исторически, и Първи храни, и Христоитии, и Изгубени Станки, и Невинно заклани моми, и Духовни зракове, и Християнски зерцала, и сочиненията на Фадея Булгарина. . , и нравствени повести Душици, и безнравствени Любовчници с гнусотиите им цариградски, и Азаили, и безчислено множество драми и позорищни игри — вгледайте се, повтаряме, внимателно в това чернокнижно гяволско хороигрище и кажете ми: с тия ли книжки се народ просветява??" Мисълта за сродяване с постиженията на големите писатели, за школуване в онова, което стои на най-високо равнище в идейно и художествено отношение, пронизва критическите съждения на Н. Бончев. Той сякаш винаги има пред очи думите на Белински — критикът трябва да живее със съвременните понятия за художествено творчество, в противен случай той няма право да съди за нищо. Обобщеният опит от творчеството на големите художници е най-сигурен критерий за разграничаване на значимото от бездарното, на трайното от преходното. Бончев не е чужд и на мисълта, че естетическите критерии се развиват успоредно с развитието на художествената мисъл, че повишените изисквания към писателите са обусловени от съвременните понятия за литературна пълноценност.

Дълбоко убеден в голямата познавателна и възпитателна сила на произведенията на големите писатели, в тяхното въздействие върху естетическия вкус и навици, Бончев сам се заема с преводаческа дейност. Спира се на едни от най-значителните произведения на световната литература — „Илиада" на Омир, „Разбойници" на Шилер и „Тарас Булба" на Гогол. Шилеровата драма, наситена с омраза и протест към тиранина, с неизмерима любов към свободата, пропита с дълбок патриотичен патос, се явява в съзвучие с тогавашната българска атмосфера, може да раздвижи родолюбиви чувства, пориви, стремежи. В лицето на Шилер Бончев вижда не само големия писател, но и възторжения радетел за социален прогрес. „Шилер е писал в името на великите идеи на прогреса: той е разрушил умствената Бастилия, трудил се е над съграждането на такъв велик храм на свободата, който трябва да съедини всички народи като едно братство. . ." — признава Бончев. И при превеждането, и при коментирането на Шилеровата драма Бончев показва някои черти от идейно-естетическите си схващания. На отделни места той предава по-своеобразно звучене съобразно с психиката на българския читател. Като коментира израза „Вие завиждате на най-долните от вашите селяни", Бончев говори за социалното неравенство, за съсловните противоречия в европейското общество по онова време. „На благородний клас в ръцете са богатствата, земята, почетта, високите места в царството, науката; на духовните — духовната наука; на гражданите — търговията, парите и седенето; на селяните — благородният занаят на обработването на земята без пари, сиромашта и, както остроумно е казал един французин, сълзите." Сочи се необходимостта да бъдат премахнати безправието и потисничеството. В бунта и протеста на немския писател срещу неправдата и потисничеството Бончев вижда храна и опора и за българите в борбата им срещу вековния турски поробител. С оглед на това именно той превежда заглавието на драмата „Разбойници" с названието „Хайдути" — име толкова популярно и обнадеждаващо сред българите в онова време.

В едно писмо до Книжовното дружество в Браила, като говори за превеждането на „Разбойници", Бончев съобщава, че възнамерява да напише и „биография на Шилера и преглед на неговите творения, дето ще се представи значението на Шилера за немците и въобще за просвещението.." В друго писмо — до М. Дринов — той иска мнението му за избраните за превод произведения, споделя книжовните си планове. Макар да не е можал да осъществи тези си намерения, те самите са показателни за много страни от обществените и литературни разбирания на Бончев, за схващанията му относно духовните потребности на българите, за насоката, която трябва да вземе младата ни литература.

Заемайки се с превода на „Тарас Булба", Бончев иска да даде възможност на българския читател да почувствува по-дълбоко патоса и героиката на тази бележита творба, да се запознае с творчеството на големия руски класик, затова решава да напише и специална статия за живота и делото на Гогол. Тук именно нашият критик показва не само солидни знания за развитието на руската литература, но и умение да прави конкретен анализ, да вниква в художествените особености на литературното произведение, в същността на поетическите образи. Статията за Гогол свидетелствува и за умението на Бончев да разглежда писателя в историко-литературен план, да характеризира средата, в която е израснал „родоначалникът на прозаическата поезия" — както той назовава автора на „Тарас Булба". Бончев подчертава, че пръв Белински „със своя дълбок и тънък критически талант отвори очите на руската публика и ѝ показа величието на Гогол, който „остави надиря си всичко, що се броеше дотогава за художник и поет, и стана глава, родоначалник на цяло поколение поети натуралисти". Голямата обаятелна сила на Гоголевите произведения Бончев вижда в това, че писателят „даде на поезията реално битие", сваля я от небесните висини на земята, изобразява човека „такъв, какъвто си е, със сичките му пороци", „осмива със своя лют смях" тъмните страни, пороците и недъзите в тогавашната руска действителност и по този начин накарва хората да се борят за преобразуване на тази мрачна, пълна със социални недъзи и страдания действителност. Самите руски хора, подчертава Бончев, са се ужасили от нарисуваната картина и започнали да търсят „лекове за болните си места", да се замислят за своето нравствено прераждане. В социалното и нравствено-възпитателно въздействие на Гоголевото творчество критикът вижда историческата значимост, неувяхващата художествена сила на писателския талант, който „те кара и да се смееш, и да плачеш над беззаконието людско". Бончев правилно сочи онова, което отличава „Тарас Булба" от по-сетнешните Гоголеви повести. Ако в първите произведения лъха една заразяваща историческа романтика и смехът „е весел, а не горчив", то по-сетнешните творби разголват цялата пошлост в руското общество, разтърсват из дъно душата на читателя, карат го и да се смее, и да плаче. И заключава: „Право си каже Гогол: „Сквозь видимый миру смех зрятся незримые, неведомые миру слезы". Такъв му е смехът."

Макар повестта „Тарас Булба" да има по-друг характер, тя, по думите на автора на очерка, разкрива проникновено и вярно цялата историческа епоха. В образите, нарисувани с поетическо вдъхновение, е въплътен патриотичният устрем на запорожските казаци, с художествена убедителност са дадени себеотрицанието, героизмът и стоицизмът, които проявяват

в борбата срещу чуждия нашественик. Само с по няколко думи се посочват особеностите в обрисовката на всеки герой, красотата на изкусните описания на южноруските степи, романтиката в живота на Запорожката Сеч, величието на битките — „описани с Омировско перо". Всеки, който прочете повестта, подчертава Бончев, не може да не почувствува „силата и високия талант на истинския поет-художник", не може да не се развълнува, да не благоговее пред неизмеримата художествена мощ на Гогол. По силата на художественото обобщение „Тарас Булба" се сравнява с „Илиада", но се подчертава, че Гоголевата поема е написана „спроти вкуса на нашето време и нрави".

Историческата значимост и непреходна художествена сила на руската литература от Пушкин и Гогол насам нашият критик вижда именно в обстоятелството, че тя е станала „народно зерцало", че „отразява характера на народа и помага на самосъзнанието", че сред непрогледния мрак пръска своите животворни лъчи, хвърля семената за един по-човешки живот. Бончев изтъква, че с произведенията на Крилов, Пушкин, Гогол се начева нов етап в руската литература. Тя става народно достояние, раздвижва съзнанието и чувствата на широките маси. Бончев долавя и онова, което отличава автора на „Капитанска дъщеря" от автора на „Ревизор". Пушкин, както и Шилер, създава „идеални образи", образи, към които човек трябва непрестанно да се стреми, „да се изправя и подига нравствено, доде достигне съвършенство, дорасте в мяру полного человека. А Гогол избира друг път: той не ни показва човека идеално, а го показва такъв,какъвто си е, с всичките му пороци; той прониква със своя остър поетичен поглед в наший грешен мир и озарява го във всичката му повредена голота, и осмива със своя лют смях, юмор тъмните страни на человека, та показва по тоя начин неговото дълбоко падане и помага му да познае себе си и да помисли за своето високо, божествено начало."

Несъмнено при такова проникновено разбиране на идейно-художественото своеобразие на Гоголевото творчество Бончев е успял да вникне и разкрие красотата на „Тарас Булба", да я предаде на български език. В писмо от 1873 г. В. Друмев пише на школувания преводач: „Преводът на „Тараса" е много добър, тъй добър, щото аз се чудя как тъй добре владеете българският език, завиждам Ви и ме е гняв на себе си, дето аз тъй не мога да писвам хубаво български."

Във възрожденската ни критическа книжнина за пръв път се прави такъв конкретен анализ на една творба от световната литература, за да се посочат нейната естетическа красота, индивидуалните черти на героите, художественото майсторство, с което са изваяни образите. Художествените качества на „Тарас Булба" Бончев се стреми да разкрие на основата на жизненото съдържание, на борческия патос, на идейно-патриотичното звучене на творбата. Преводите на Н. Бончев на „Разбойници", „Тарас Булба", на първата песен от „Илиада" свидетелствуват за особеното внимание, което критикът отделя на езиковата страна на литературните произведения. За него мисъл и слово са в неразривна връзка. И когато говори за произведения от българската литература, Бончев не пропуща да подчертае необходимостта от богат език, за да бъдат правдиво изобразени жизнените явления, духовният живот на човека. Такива изисквания той предявява и към преводачите, за да могат произведенията от световната литература да получат адекватна художествена сила и емоционално зву-

чене. Бончев предявява големи изисквания и към писателите. Те носят голяма отговорност за развитието и обогатяването на родния език. Те трябва да знаят смисъла на всяко слово, да чувстват нюансите на речта, да избягват употребата на чужди думи. Но и сам той не съумява да спази собствените си указания, употребява твърде много русизми. Причината, че много от излизащите книги били написани на груб, недодялан език, той вижда в обстоятелството, „че нямаме още даровите писатели, които, като изучат народното слово на самото му гнездо и вникнат в духа му, да могат после с писанията си да му бъдат за пример. А днеска няма от кого и да си поизучим езикът; всеки пише, както го майка учила." И с критическите си бележки и указания, и с преводите Бончев се стреми да привлече вниманието на книжовници, писатели, читатели върху необходимостта от използуване богатствата на нацисналния език, да насочи усилията им към точен и ясен изказ, към колоритна и образна реч.

•

Когато Нешо Бончев встъпва на литературно-критическото поприще, националната критическа мисъл е вече във възход. Наред с благодушните либерално-просветителски и често твърде примитивни статии, срещани из периодичния печат, реалистичната критическа мисъл в лицето на Славейков, Друмев, най-вече на Каравелов и Ботев, завоюва безспорни висоти. В общия процес на литературно-художествено и теоретико-критическо възмогване и Н. Бончев влива своите сили, своята широка култура и естетическа проницателност, спомага за издигане на художественото съзнание у българите. В краткотрайната си критическа дейност той проявява несъмнени качества на подготвен критик, който подхожда към литературните явления от високи, теоретически обосновани критерии, безпощаден към онези, които не разбират същността на изкуството, принизяват неговата обществена роля и естетическо въздействие. За една утвърждаващата се национална литература Бончев съди през призмата на онези принципи, които е осъзнал върху основата на богатата руска и западноевропейска художествена и теоретическа мисъл. Оттук и високите му критерии, решимостта, с която отстоява правата на пълноценната литература. А това несъмнено е извиквало недоволството на мнозина книжовници, бил е обвиняван, че съди от предвзети естетски позиции, че при тогавашните робски условия и скромните дарования вършели голяма народополезна работа, спомагали за духовното осъзнаване на българите. „Вижда се, че ти, Бончов, не си чел истински критици, които са направили преобразования в книжовното поле, или ако си чел, не си се възползувал, защото ума ти е роб на сърцето. Ти си се повел по онези памфлетаджии и диванета московски критици, които са развалили мозъците на руската интелигенция. . . С такова самооблъщение, с такава безобразна надменност, с такъв един московски авторитет, какъвто е авторитетът на твоя руски критик Белински, с такива пристрастни съждения бъди уверен, че не ще спреш перата на нашите „боси" писачи, драматурзи и стихотворци" — четем на страниците на сп. „Училище", редактирано от Рашко Блъсков. Тези недоволства, разбира се, не са лишени от отделни частични основания, защото Бончев наистина в правдивите си високи изисквания е стигал до неоправдан максимализъм, при всичката правота и основание на тео-

ретико-критическите му критерии. Но изявените недоволства и критики от страна на засегнатите са показателни и за дълбоките корени на Бончевите естетически позиции, за родството им с руската реалистична критическа мисъл.

Разбира се, Бончевите критически и други статии са били посрещани с интерес и одобрение от изтъкнати писатели и книжовници. Те „бяха радост по онова време, бяха нещо като лъч светлина в мрак и не можеха да не обърнат внимание на по-развитата част от нашето общество" — признава по-късно един от състудентите на Бончев, Петко Каравелов. Хр. Ботев, М. Дринов, В. Друмев и други напълно споделят Бончевите възрения и преценки. В писмата си Дринов съобщава на приятеля си и мнението на К. Иречек: „Твоите статии и преводи той е чел, както ми пише, с голямо внимание. Знаменит е, каже, тоя писател Бончов, кой е той, де се е родил, де живее? Моли ме да ти опиша житието и да му го изпратя". И по-късно: „Той те лично не познава, но критиките ти е изучил науст и много се възторгва от тях."

Различното отношение към критическите статии на Бончев свидетелствува за борбата, която се води по онова време относно насоката и характера на националната ни литература. Макар хората около „Периодическо списание" в обществено-политическите си позиции да стоят далеч от революционните демократи, поради което са често обект на основателни критики, по литературно-естетическите въпроси те се схождат твърде много. Оттук и единомислието им по отношение Бончевите статии и преценки, изобщо по отношение литературно-критическите материали, излизащи на страниците на органа на Българското книжовно дружество. Въпреки наличието на редица идеалистични концепции в мировъзрението на Н. Бончев, в художествените си и естетически възгледи той се сближава в много отношения със схващанията на революционерите, без да успява да застане изцяло на позициите на революционно-демократическата естетика. Във всеки случай той е сред онези малцина възрожденски дейци, които имат ясно съзнание за характера на художественото творчество, за насоката, която трябва да следва младата ни литература, които съдят от демократично-реалистични позиции за литературните и културни ценности.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

ОБЩИ ВЪПРОСИ

А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович. История славянских литератур. Т. I. С.-Петербург, 1879. (История на българската литература от А. Н. Пипина и В. Д. Спасовича. Превел от руски Г. Н. Колушкий. Кюстендил, 1884).

Български периодически печат от възраждането му до днес. Нарежда Ю. Иванов. С., 1893.

А. Теодоров-Балан. Българска литература. Пловдив, 1896.

Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1906.

А. Теодоров-Балан. Български книгопис за сто години, 1806—1905. С., 1909.

Т. Атанасов. История на българската литературна критика преди Освобождението. — Изв. на Сем. по слав. филол., кн. III, 1911.

Ив. Д. Шишманов. Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождението. С., 1914.

Б. Цонев. История на български език. С., 1919.

Б. Ангелов. Българска литература. Ч. II. Исторически очерк на новата българска литература от Паисия до днес. С., 1923.

В. Погорелов. Опис на старите печатни български книги (1802—1877). С., 1923.

Ив. Д. Шишманов. Западноевропейското и българското възраждане. — Бълг. истор. библ., год. I, 1928, кн. 1.

П. Ников. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1929.

Български писатели. Живот, творчество, идеи. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов, т. I—III. С., 1928—1929.

Ив. Д. Шишманов. Увод в историята на българското възраждане. — България 1000 години, 927—1927. С., 1930.

Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. I—IV. С., 1930—1936.

Г. Бакалов. Очерки по българското национално-революционно движение. С., 1936.

Хр. Гандев. Ранно възраждане, 1700—1860. С., 1939.

М. Арнаудов. Българското възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост. С., 1941.

М. Николов. История на българската литература от Петка Славейков до наши дни. С., 1941.

Н. Райнов. Вечното в нашата литература. Български класици. Свободни беседи. Кн. I. Д. Чинтулов, Петко Славейков, Л. Каравелов, В. Друмев, Хр. Ботьов. С., 1941.

Г. Константинов. Нова българска литература от Паисий до наши дни. С., 1942.

Хр. Гандев. Фактори на българското възраждане, 1600—1830. С., 1943.

Н. С. Державин. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов. М.—Л., 1944.

П. Зарев. Българското възраждане. С., 1945.

Жак Натан. Българското възраждане. С., 1939; изд. II разш., С., 1946.

Н. С. Державин. История Болгарии. Т. III—IV, М. — Л., 1947—1948.

П. Зарев. Българска литература. С., 1950.
Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951.
П. Пенев. Лекции по история на българския драматичен театър. Първа част. С., 1952.
Т. Павлов. За марксическа история на България. Статии, доклади, изказвания, рецензии, 1938—1954. С., 1954.
История на България. Т. I. С., 1954.
Т. Павлов. За марксическа естетика, литературна наука и критика. Статии, доклади, изказвания, рецензии. Т. I, II. С., 1954—1955.
Цв. Минков, Б. Ст. Ангелов, Ст. Божков. Българска литература. Учебник за I курс на учителските институти. С., 1954.
Ст. Божков. Тържество на вековна дружба и литературно сътрудничество (изследване върху българо-украинските литературни и културни връзки). — Изв. на Инст. за литер., кн. III, 1955.
П. Динеков. За периодизацията на българската литература до Освобождението. — Изв. на Инст. за литер., кн. IV, 1956.
Е. Георгиев. Периодизация на историята на българската литература. — Год. на Соф. у-т, Филолог. ф-т, т. LII, кн. 1, 1957.
П. Русев. За историческите периоди в единадесетвековното развитие на българската литература. — Год. на Висш. инст. за театр. изк. „Кр. Сарафов", т. II, 1957.
Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания, 1806—1878. Съставил М. Стоянов. Т. I, II. С., 1957, 1959.
Е. Георгиев. Ролята на междуславянските литературни връзки в създаването на новата българска литература. — Славистичен сборник, т. II. С., 1958.
Г. Цанев. Начало на критическия реализъм в българската литература. — Литер. мисъл, год. II, 1958, кн. 2.
В. Велчев. Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българската литература през XIX в. С., 1958.
П. Динеков. Български фолклор. Ч. I. С., 1959.
Очерки истории болгарской литературы XIX—XXвеков. М., 1959.
Н. Тодоров. По някои въпроси за икономическото развитие и за зараждането на капитализма в българските земи под турско владичество. — Истор. преглед, год. XVII, 1961, кн. 6.
Език и стил на българските писатели. Изследвания и очерци. С., 1962.
П. Динеков. Възрожденски писатели. С., 1962.
Л. Ерихонов. Към въпроса за българското просветителство. — Литер. мисъл, год. VI, 1962, кн. 2.
Г. Димов. Традициите на руската революционно-демократична естетика във формирането и развитието на българската литературна критика. — Славянска филология, т. IV, 1963.
П. Динеков. Основни моменти в развитието на българската поезия през XIX в. — Литературни въпроси. С., 1963.
Г. Д. Гачев. Ускоренное развитие литературы. М., 1964.
И. Конев. Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX век (до Освобождението). С., 1964.
С. Русакиев. Роль Т. Г. Шевченко в развитии болгарской поэзии эпохи, предшествующей освобождению Болгарии. — Шевченко и мировая культура. М., 1964.
С. Русакиев. Шевченко и българската литература. С., 1964.
Г. Димов. Българската литературна критика през Възраждането. С., 1965.
М. Арнаудов. Поети и герои на българското възраждане. С., 1965.
Г. Боршуков. История на българската журналистика, 1844—1877, 1878—1885. С., 1965.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

ЛИТЕРАТУРАТА ОТ СРЕДАТА НА XVIII В. ДО ДВАДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Б. Цонев. Новобългарска писменост преди Паисия. — Бълг. преглед, год. I, 1894, кн. 8.
Д. Маринов. Йеромонах Йосиф Брадати. — СбНУ, т. XVIII, 1901.
П. Динеков. Първи възрожденци. С., 1944.

П. Динеков. Движение на идеите в българската литература през втората половина на 18 в. — Литературни въпроси. С., 1963.
Б. Ст. Ангелов. Съвременници на Паисий. I, II. С., 1963, 1964.
В. Н. Златарски. Исторія во кратцѣ о болгарском народѣ славенском. Сочинися и списася в лѣто 1792 Спиридоном іеросхимонахом. С., 1900.
В. Н. Златарски. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история — ПСп., кн. LIX, 1899.
Ю. Трифонов. Зографската българска история. — СпБАН, кн. LX, 1940.
Ј. Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку. У Београду, 1909.
Н. И. Петровский. К биографии Христофора Жефаровича. — Изв. Отд. русского яз. и слов. Имп. акад.-наук, 1910, т. XV, кн. 3.
Йорд. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935.
П. Атанасов. Начало на българското книгопечатане. С., 1959.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Йорд. Иванов. Исторія славѣноболгарская собрана и нареждена Паисіем Іеромонахом в'лѣто 1762. С., 1914.
Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Под ред. на П. Динеков. С., 1966.
М. Дринов. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. — ПСп., кн. IV, 1871.
М. Дринов. Още няколко бележки за Паисия и за неговата История. — ПСп., кн. XIX—XX, 1886.
М. Дринов. Една забравена българска история. — ПСп., кн. XXXIV, 1890.
Ив. Д. Шишманов. 1762. Паисий и Русо. — Денница, год. I, 1890, кн. 7—8.
В. Н. Златарски. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. ПСп., кн. LIX, 1899.
А. Т. [Теодоров-Балан]. Кованлъшкият препис от Паисия спрямо Котленския и Тошковичева. — ПСп., кн. LXI, 1900.
Ив. Д. Шишманов. Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане. — СпБАН, кн. VIII, 1914.
Б. Пенев. Паисий Хилендарски. С., 1918.
Йорд. Иванов. Родът на отца Паисия. — Зора, XIX, бр. 5596, от 20. II. 1938.
Н. С. Державин. Паисий Хилендарский и его „История славяноболгарская" 1762 г.— Сборник статей и исследований в области славянской филологии. М — Л., 1941.
В. Велчев. Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата История. С., 1943.
Хр. Гандев. Към идейния разбор на Паисиевата История. — Истор. преглед, год. III, 1946—1947, кн. 3.
Д. Косев. Паисий Хилендарски и българското националноосвободително движение. — Истор. преглед, год. IX, 1953, кн. 1.
R. Picchio. Gli annali del Baronio-Scarga e la Storia di Paisij Hilendarski. Ricerche slavistiche, III, Roma, 1954.
Б. Ст. Ангелов. Преписи на Паисиевата История. — Изв. на Инст. за литер., кн. VII, 1958.
Паисий Хилендарски. История славеноболгарская. Никифоров препис от 1772. Подготви за печат Б. Ст. Ангелов. С., 1961.
Б. Ст. Ангелов. Проучвания върху „История славеноболгарская". — Изв. на Инст. за литер., кн. X, 1961.
Е. Георгиев. Паисий Хилендарски и идеологическите и литературни течения на неговата епоха. — Литер. мисъл, год. VI, 1962, кн. 5.
М. Арнаудов. Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха. С., 1962.
Б. Ст. Ангелов. Към въпроса за родното място на Паисий. — Литер. мисъл, год. VI, 1962, кн. 2.
А. Н. Робинсон. Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский. М., 1963.
Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962). Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от История славянобългарска. С., 1962.
Г. Нешев. Паисий Хилендарски. С., 1962.

С. А. Никитин. Паисий и современная ему южнославянская историография. — Изв. на Инст. за история, т. 13, 1963.
Рилска преправка на История славяноболгарская. Уводни бележки от Б. Ст. Ангелов. С., 1966.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

П. Н. Орешков. Автобиография на Софроний Врачански. С., 1914.
Софроний Врачански. Избрани творения. Под. ред. на П. Динеков. С., 1946.
Стойко Владиславов — Софроний. — ПСп., кн. V—VI, 1872.
М. Дринов. Няколко забравени списания на Софрония Врачанского. — ПСп., кн. XII, 1884.
В. Д. Стоянов. Два новооткрити саморъчни трудове на Софрония. — ПСп., кн. XXVIII—XXX, 1889.
М. Дринов. Няколко бележки за хаджи Йоакима даскала Кърчовскаго. — ПСп., кн. LXI, 1900.
И. Христов. Към биографията на К. Пейчинович. — ПСп., кн. LXIII, 1903.
А. Теодоров-Балан. Софроний Врачански. За стогодишнината на новата българска печатна книга (1806—1906). С., 1906.
М. Г. Попруженко. Очерки по истории возрождения болгарского народа. IV. Софроний Врачански. — Журнал Мин. нар. просв. Апрель, 1906, новая серия, ч. II.
Д. Ихчиев. Турски държавни документи за Осман Пазвантооглу Видински. — СбНу, кн. XXIV, 1908.
А. И. Соболевский. Неизвестные труды Софрония Врачанского. — Изв. Отд. русского яз. и слов. Акад. наук, т. XIII, кн. 1, 1908.
Б. Пенев. Доситей Обрадович у нас. — СпБАН, кн. 3, 1912.
П. Н. Орешков. Няколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански — СбБАН, кн. III, 1914.
В. Н. Златарски. Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война 1806—1812. — Год. Соф. у-т, т. XIX, кн. 3, 1923.
А. Селищев. Кирил Пейчинович. — Сборник в чест на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925.
Б. Пенев. Автобиографията на Софрония Врачански. Сборник в чест и в памет на Луи Леже. С., 1925.
Т. Атанасов. Софроний Врачански. — Български писатели. Живот — творчество — идеи. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов. Т. I, С., 1928.
А. М. Селищев. Хаджи Йоаким и язык его книг. — Македон. преглед, год. IX, 1934—1935, кн. 3—4; год. X, 1936, кн. 1—2.
Ст. Романски. Нов Софрониев препис на Паисиевата История от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г. — Бълг. старини, кн. IX, С., 1938.
Н. С. Державин. Софроний Врачански. Сборник статей и исследований в области славянской филологии. М.—Л., 1941.
М. Арнаудов. Софроний Врачански, 1739—1813. С., 1943.
Б. Ст. Ангелов. Ранни книжовни занимания на Софроний Врачански. — Изв. на Инст. за литер., кн. V, 1957.
Б. Ст. Ангелов. Софроний Врачански. (Материали за живота и творчеството му.) — Изв. на Инст. за литер., кн. VII, 1958.
В. Д. Конобеев. Русско-болгарские отношения в 1806—1812 г. — Из истории русско-болгарских отношений. М., 1958.
Е. Георгиев. Софроний Врачански в развитието на българското възраждане и на новата българска литература. — Литер. мисъл, год. III, 1959, кн. 6.
Д. Петканова-Тотева. Неделникът на Софроний Врачански. Извори и идеи. — Изв. на Инст. за литер., кн. IX, 1960.
В. Сл. Киселков. Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963.

П. Р. Славейков. Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866.
Н. Ив. Ванков. История на учебното дело в България от край време до Освобождението. Ловеч, 1903.
Л. Ив. Доросиев. Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. С., 1925.
П. М. Нойков. Поглед върху развитието на българското образование от Паисия до края на XIX в. — Год. на Соф. у-т, Истор.-филол. ф-т, кн. XXII, 1926.
Д. Мишев. Нашето училище от най-старо време до Рибния буквар. — Сб. д-р П. Берон по случай стогодишнината на Рибния буквар. С., 1926.
Хр. Негенцов. Народното възраждане и училището. — България 1000 години, 927—1927. С., 1930.
Д. Косев. Просветното движение в България през първата половина на XIX в. — Истор. преглед, год. II, 1945—1946, кн. 2.
Ж. Атанасов. Просветителска и революционна тенденция в нашето просветно дело през епохата на Възраждането. — Народна просвета, год. VI, 1950, кн. 10.
М. Стоянов. Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. — Изв. на Инст. по педагогия, кн. IV, 1954 (с библиогр.).
Н. Начов. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1872. — СбБАН, кн. XV, 1921.
Ив. Д. Шишманов. Н. Рилски. Неговата автобиография, неговият дневник, неговата преписка. (Градиво за една пълна биография.) — СбБАН, кн. XXI, 1926.
П. Р. Славейков. Райно Попович. — ПСп., кн. XIV, 1885.
В. Н. Златарски. Царственикът на Христаки Павлович. — Учил. преглед, год. XI, 1906, кн. 7.
В. Пундев. Константин Огнянович. — СбБАН, кн. XXXVI, 1942.
Ив. Д. Шишманов. Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. — СбНУ, кн. XI, 1894.
Ст. Младенов. Иван Богоров. — Български писатели. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов, т. I, С., 1928.
Г. Бершуков. Няколко бележки за дейността на Иван Богоров в Лайпциг и за вестник „Български орел". — Год. на Соф. у-т, Филолог. ф-т, т. LIV, кн. 3, 1961.
А. Теодоров. Към историята на българския език. Българският книжовен език и правопис. — ПСп., кн. XXXII—XXXIII, 1890.
Л. Андрейчин. Някои въпроси около възникването на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето възраждане. — Бълг. език, год. V, 1955, кн. 4.
Ив. Д. Шишманов. Наченки на руско влияние в българската книжнина. — Бълг. преглед, год. V, 1899, кн. 9—10.
Ив. Д. Шишманов. Руското влияние в езика и Богоровата редакция. — Бълг. преглед, год. VI, 1899, кн. 2.
Б. Пенев. Анастасий Христопуло. — ПСп., кн. LXVI, 1905.
К. Велики. Културни връзки между българи и румъни в началото на Българското възраждане. С., 1945.
Г. Гачев. Формиране на литературно-художествения образ и разделянето на литературата на родове и видове в България през 40-те години на 19 в. — Литер. мисъл, год. VII, 1963, кн. 3.
Т. Панчев. Найден Геров. Сто години от рождението му, 1823—1923. Къси черти от живота и дейността му. С., 1923.
М. Арнаудов. Найден Геров и наченките на българската поезия в XIX в. Н. Геров и художествената ни проза. — Учил. преглед, год. XXII, 1923, кн. 10.
Г. Константинов. Найден Геров. — Български писатели. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов, т. II, С., 1929.
М. Стоянов. Ръкописната сбирка на Найден Геров. — Изв. на Инст. за литер., кн. XVI, 1965.
Г. Гачев. Към въпроса за възникването на литературата като изкуство в България. Сантименталното пътешествие на Найден Геров. — Литер. мисъл, год. II, 1958, кн. 6.

А. Теодоров [Балан]. Сенки. Книжовно-исторически чертици. III. Първи стихотворци. — Бълг. преглед, год. I, 1894, кн. 11—12.
В. Пундев. Първи стихотворци. С., 1926.
Цв. Минков. Начало на българската поезия. Избрани произведения с уводни и живописни бележки. С., 1937.
Ст. Стайков. Предосвобожденски стихотворци. С., 1946.

ПЕТЪР БЕРОН

Петър Берон. Рибен буквар. (Буквар с различни поучения.) Юбилейно издание по случай 140 г. от излизането му. Предг., ред. и бел. от Ст. Стайков. С., 1964.
В. Берон. Биограф. бел. за П. Берон. — Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 5—16.
А. Теодоров [Балан]. Сенки. Книжовно-исторически чертици. II. Д-р Петър Берон. — Бълг. преглед, год. I, 1894, кн. 7.
Б. Цонев. Д-р Петър хаджи Берович—Берон. (Книжовно-просветна и научна дейност). С., 1926.
Сборник Д-р Петър Берон по случай стогодишнината на Рибния буквар, 1824—1924. С., 1925.
Н. Ванков. Петър Берон. — Български писатели. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов. т. I, С., 1928.
В. Пундев. Рибният буквар. — СпБАН, кн. LXIII, С., 1942.
М. Арнаудов. Български образи. Т. I. Наченки на Възраждането. С., 1944.
Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон". Сборник от статии и документи. Съставили И. П. Ормандживев и П. Пенаков. С., 1958.
М. Бъчваров. Миогледът на д-р Петър Берон. С., 1961.
Петър Берон. Изследвания и материали. Съставил М. М. Гечев. С., 1962.

ВАСИЛ АПРИЛОВ

В. Е. Априлов. Събрани съчинения. Под. ред. на М. Арнаудов. С., 1940.
С. Миларов. Василий Евстатиевич Априлов, мощният подвижник на новото образование в България. Опис на живота му и на деятелността му. 1888.
Ив. Д. Шишманов. Две неизвестни гръцки писма на Априлова и Палаузова до Н. Рилски. — Учил. преглед, год. VIII, 1903, кн. V.
В. Н. Златарски. Юрий Иванович Венелин и значението му за българите. С., 1903.
Ив. Д. Шишманов. Студии из областта на българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите. СбБАН, кн. VI, С., 1916.
Ив. Д. Шишманов. Нови студии из областта на българското възраждане. I. В. Е. Априлов. Неофит Рилски. Неофит Бозвели. — СбБАН, кн. XXI, 1926.
М. Арнаудов. Априлов — живот, дейност, съвременници (1789—1847). С., 1935.
Д. Косев. Васил Ев. Априлов и Русия. — Исторически преглед, год. III, 1947, кн. 4—5.
М. Арнаудов. Документи по българското възраждане. В. Е. Априлов до Н. Христович и К. Фотинов. — Изв. на Инст. за литер., кн. V, 1957.

НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Неофит Бозвели. Мати Болгария и други съчинения. Под. ред. на М. Арнаудов, С., 1939.
М. Арнаудов. Непознатият Бозвели. Първообразът на „Мати Болгария" и други необнародвани трудове и писма. С., 1942.
Мати Болгария. — ПСп., кн. IX—X, 1874, кн. XI—XII, 1876.
П. Р. Славейков. Отец Неофит Хилендарец или Бозвели. — СбНУ, кн. XII, 1895.
Н. Ив. Ванков. Неофит Хилендарски като книжовник-педагог. — Учил. преглед, год. V, 1900, кн. 7—8.
Ив. Д. Шишманов. Един непознат труд на Неофита Бозвели, неговата цена за историята на нашето възраждане и неговите отношения към „Мати Болгария". — СбНУ, кн. XVIII, 1901.

А. Теодоров-Балан. „Мати Сербиа“ посестрима. — ПСп., кн. LXVI, 1905.
Ив. Д. Шишманов. Нови студии из областта на българското възраждане. 1. В. Е. Априлов. Неофит Рилски. Неофит Бозвели. — СбБАН, кн. XXI, 1926.
В. Пундев. Неофит Хилендарски Бозвели. — Български писатели. Илюстр. литер. истор. библ. под ред. на проф. М. Арнаудов, т. I, С., 1928.
М. Арнаудов. Неофит Хилендарски Бозвели. 1785—1848. Живот — дело — епоха. С., 1930.
М. Арнаудов. Документи по българското възраждане. 1. Първото заточение на Неофит Бозвели. — Изв. на Инст. за литер., кн. V, 1957.
В. Смоховска-Петрова. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. (Нови данни из архивите на А. Чартористки.) С., 1964.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

РАЗВИТИЕ НА ЛИТЕРАТУРАТА ПРЕЗ 50-ТЕ И 60-ТЕ ГОДИНИ

Д. Косев. Отражението на Кримската война в България. — Истор. преглед, год. III, 1947, кн. 2.
Е. В. Тарле. Кримская война. Т. I. М., 1950.
Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов. Кратка история на България. С., 1962.
М. Димитров. Българската добродетелна дружина. — Бълг. истор. библ., год. III, кн. IV, 1930.
С. Чилингиров. Българските читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възраждане. С., 1930.
В. Пундев. Периодически печат преди Освобождението. Т. I, II. С. 1927, 1930.
Ст. Стойков. Предосвободженски периодичен печат, изд. II. С. [б. г.].
Н. Начов. Цариград като културен център на българите до 1877 г. — СбБАН, кн. XIX, 1925.
Ст. Кутинчев. Печатарството в България до Освобождението. С., 1920.
Н. Начов. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877. — СбБАН, кн. XV, 1921.
М. Арнаудов. Очерки по българския фолклор. С., 1934.
К. Миладинов и Д. Миладинов. Български народни песни. Под ред. на П. Динеков. С., 1961.
Ив. Д. Шишманов. Значение и заслуги на братя Миладинови. — СпБАН, кн. III, 1912.
Ив. Хаджов. Братя Димитър и Константин Миладинови. С., 1940.
М. Арнаудов. Братя Миладинови. Живот и дейност. С., 1943.
П. Динеков. Делото на Димитър и Константин Миладинови. С., 1961.
Кр. Генов. Фолклорното дело на братя Миладинови в развитието на българската литература. — Литер. мисъл, год. V, 1961, кн. 6.
П. Динеков. Фолклорът и историята на българската литература. — Литер. въпроси. С., 1963.
Н. Табаков. Братя Миладинови. Биогр. очерк. С., 1963.
Братя Миладинови. Преписка. Издирил, коментирал и редактирал Н. Трайков. С., 1964.
Борба за книжовен език и правопис. Избра, подреди и обясни Г. Керемидчиев. С. [б. г.].
Из историята на българския книжовен език. Съставил Л. Андрейчин, изд. II, С., 1964.
П. Динеков. Проблемът за романтизма в българската литература до Освобождението.— Славистичен сборник, т. II, С., 1958.
П. Динеков. Развитие жанров в литературе болгарского возрождения. — Zagadnienia rodzajow literackich, кн. VIII, 1965.
К. М. Скопаков. Григор С. Пърличев. — Изв. на Сем. по слав. филол., кн. III, 1911.
В. Пундев. Григор Пърличев. — Български писатели. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на проф. М. Арнаудов, т. II. С., 1928.
Е. Георгиев. Григор Пърличев в историята на българското възраждане — Септември, год. XIII, 1960, кн. 7.
М. Арнаудов. Григор Пърличев. — Поети и герои на българското възраждане. С., 1965.
М. Грозев. Д. Великсин. — Изв. на Сем. по слав. филол., т. I, 1905.
Ст. Минчев. Из историята на българския роман. С., 1908 (с библиогр.).

Ст. Минчев. Из историята на българския роман. Побългаряване на чужди произведения. — СбНУ, год. XXVI, 1910—1911.
Б. Пенев. Първа българска повест. С., 1930.
М. Димитров. Българска повест от преди 80 години. — Родина, год. II, 1939, кн. 1.
П. Динеков. Първата новобългарска повест. — Литер. въпроси. С., 1963.
В. Велчев. Тургенев в България през втората половина на XIX в. — Год. на Соф. у-т, Филол. ф-т, т. LIV, кн. 3, 1961.
Н. Андреева-Попова. Произведенията на Кристоф Шмид в България през Възраждането. — Год. на Висш. инст. за театр. изк., т. VII, 1962.
Д. Леков. Литературни влияния и национална самобитност. — Литер. мисъл., год. VIII, 1964, кн. 2.
Д. Леков. Положителният герой на българската белетристика през Възраждането. — Литер. мисъл, год. IX, 1965, кн. 1.
Българската драматургия до Освобождението. Христоматия по история и бълг. драм. театър. Съставил П. Пенев. Ч. I—III. С., 1962—1966.
Т. Атанасов. Очерк върху историята на нашия театър. — ПСп., кн. LXX, 1909.
Т. Юрданович. Драматични опити преди Войникова. — Изв. на Сем. по слав. филол., кн. IV, 1921.
F. Wollman. Bulharské drama. Bratislava, 1928.
Цв. Минков. История на българската драма. С., 1936.
И. Попов. Миналото на българския театър. Спомени и документи. Т. I., С., 1939.
Д. Василев. История на българския театър от древността до наши дни. Варна, 1942.
К. Державин. Българският театър. М. — Л., 1950.
П. Пенев. Лекции по история на българския драматичен театър. Ч. I. С., 1952.
П. Пенев. Сто години български театър. — Сто години български театър. Под. ред. на Д. Б. Митов и др. С., 1956.
Н. Андреева-Попова. „Многострадална Геновева" (от средновековната легенда до българската възрожденска сцена). — Год. на Висш. инст. за театр. изк. „Кр. Сарафов", т. V, 1961.

ДОБРИ ЧИНТУЛОВ

Добри Чинтулов. Избрани стихотворения. Под ред. на Н. Табаков. С., 1955.
П. П. Славейков. Българската поезия. I. Преди. — Мисъл, год. XVI, 1906, кн. 2.
Добри П. Чинтулов. По случай стогодишнината от рождението му (1822—1922). Под ред. на Н. Табаков. Сливен, 1922.
В. Пундев. Добри Чинтулов (1822—1922). С., 1922.
Кр. Генов. Добри Чинтулов. Живот, идеи, поезия. С., 1949.
Н. Табаков. Добри Чинтулов. Биогр. очерк. С., 1955.
Кр. Генов. Към въпроса за литературното наследство на Добри Чинтулов. — Изв. на Инст. за литер., кн. IV, 1956.

ГЕОРГИ РАКОВСКИ

Г. С. Раковски. Избрани съчинения. Под. ред. на М. Арнаудов. С., 1922.
Архив на Г. С. Раковски. Т. I—III. С., 1952—1966.
П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. Букурещ, 1872.
Ив. П. Аджинов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски. Русе, 1894.
М. Арнаудов. Раковски като фолклорист. — Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1912.
Ст. Романски. Браилски историйки, 1841—1843. Студии и документи. I. Българската въстаническа чета от 1841. — СбБАН, кн. III, 1914.
Б. Пенев, М. Арнаудов, А. П. Стоилов. Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му, 1867—1917. С., 1917.
М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник", — СбБАН, кн. IX, 1917.
Ив. Д. Шишманов. Раковски като политик. — СбБАН. кн. IX, 1918.
С. С. Бобчев. Раковски като публицист. — СбБАН, кн. IX, 1918.
Ст. Романски. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842. — СбБАН, кн. XIV, 1921.
В. Сл. Киселков. Из живота на Раковски в Цариград. — СпБАН, кн. XXVI, 1923.

Г. Бакалов. Нашите революционери — Раковски, Левски, Ботев. С., 1924.
П. Ников. Към биографията на Г. С. Раковски. — Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933.
Г. Бакалов. Г. С. Раковски. С., 1934.
Г. Константинов. Раковски и българската революционна идеология. С., 1939.
М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Живот, произведения, идеи. С., 1942.
А. Цветков. Г. С. Раковски. Личност и дело. С., 1949.
Г. Димов. Георги Сава Раковски — велик революционер-демократ. — Септември, год. V, 1952, кн. 12.
Г. Димов. Горски пътник. Първата българска революционна поема. — Език и литература, год. XII, 1957, кн. 6.
И. М. Шептунов. По въпроса за отражението на хайдутството в българската литература. — Изв. на Инст. за литер., кн. 5, 1957.
Г. Димов. Литературното дело на Г. С. Раковски. — Изв. на Инст. за литер., кн. VIII, 1959.
В. Христу. Георги Сава Раковски и първият българо-румънски вестник „Бъдащност". — Септември, год. XII, 1959, кн. 4.
Д. Петканова-Тотева. „Горски пътник" и народната песен. — Славянска филология, т. V, С., 1963.
Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. (Сборник от изследвания). Т. I. С., 1964.

ПЕТКО Р. СЛАВЕЙКОВ

П. Р. Славейков. Избрани съчинения. Под ред. на Пенчо Славейков. С., 1901.
П. Р. Славейков. Избрани съчинения. Под ред. на Б. Пенев. С., 1927.
П. Р. Славейков. Избрани произведения. Подбор, ред. и бел. на Цв. Македонска. Т. I—II. С., 1954—1956.
П. Р. Славейков. Съчинения. Пълно събрание в десет тома. Съст.Цв.Македонска, С. Баева, Ел. Диловска. Т. I, II. 1963—1965 (продължава).
Литературен архив. Том първи. П. Р. Славейков. С., 1959.
Ив. П. Славейков. Една страница от историята на нашето възраждане. — Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика. С., 1894.
Ив. П. Славейков. Библиотеката и ръкописите на П. Р. Славейков. — Бълг. преглед, год. III, 1896, кн. 5.
Хр. Даскалов. Спомени за учителската, книжовната и обществена деятелност на П. Р. Славейков в Трявна. — Училищен преглед, год. V, 1900, кн. 6.
Пенчо Славейков. Писма от П. Р. Славейков. — СбНУ, кн. XX, 1904.
П. П. Славейков. Българската поезия. I. Преди. — Мисъл, год. XVI, 1906, кн. 2.
Б. Пенев. — П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия. — ПСп., кн. LXVII, 1907.
Т. Атанасов. П. Р. Славейков като литературен критик. — Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1912.
Юр. Трифонов. Спомените на П. Р. Славейков за първото му затваряне и за първата му песен против гръцките владици. — СпБАН, кн. XI, 1915.
Б. Пенев. П. Р. Славейков. С., 1919.
М. Арнаудов. Автобиографията на П. Р. Славейков. — Бълг. мисъл, год. II, 1927, кн. 9.
Б. Даскалов. Трявна в миналото. VI. П. Р. Славейков. В. Търново, 1927.
К. Константинов. Дядо Петко Славейков. С., 1927.
Д. Благоев. Кратки бележки из моя живот. С., 1945.
Д. Косев. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. — Год. на Ссф. у-т, Ист.-филол. ф-т, т. XLIII, 1946—1947; т. XLV 1948—1949.
Ал. Пешев. П. Р. Славейков. — Развитие на българската литература. Т. I. С., 1950.
К. Попов. Лексика и фразеология на П. Р. Славейков. — Год. на Соф. у-т, Филолог. ф-т, т. LIII, 1952, кн. 2.
Цв. Македонска и С. Баева. Неизвестни стихотворения на П. Р. Славейков. — Изв. на Инст. за литер., кн. II. С., 1954.
Ст. П. Василев. Строители на родната реч. Очерци върху езика и стила на наши писатели. С., 1954.
П. Динеков. Петко Р. Славейков. Творчески път. С., 1956.
С. Русакиев. П. Р. Славейков и руската литература. С., 1956.

Св. Славейкова. Дядо Славейков. Случки из неговия живот. С., 1957.
Н. Драгова. Драматични опити на П. Р. Славейков. — Изв. на Инст. за литер., кн. VII, 1958.
С. Баева. Творчеството на П. Р. Славейков от периода на Кримската война. Приложение — непубликувани поеми и стихотворения на П. Р. Славейков. — Изв. на Инст. за литер., кн. VII, 1958.
С. Баева. Неизвестни записки на П. Р. Славейков от Руско-турската освободителна война 1877—1878. — Литер. мисъл, год. II, 1958, кн. 3.
Св. Славейкова. Петко Р. Славейков. Биогр. очерк. С., 1959 (с библиогр.).
Ил. Конев. П. Р. Славейков и сръбската литература. — Литер. мисъл, год. V, 1961 кн. 3.
Д. Минев. Из живота на Петко Р. Славейков в Цариград и Одрин. — Литер. мисъл, год. VIII, 1964, кн. 2.
С. Баева. Някои моменти от развитието на сръбската литература и творчеството на Петко Славейков. — Изв. на Инст. за литер., кн. XVI, 1965.

НИКОЛА КОЗЛЕВ

Автобиография на Н. Козлев. — Родна мисъл, год. III, 1923, кн. 7—10.
Ст. Гечев. Към биографията на Н. Д. Козлев. — Съвременник, год. II, бр. 38 от 8. VI. 1932.
Д. Минев. Цани Гинчев. Никола Козлев. Живот и творчество. Варна, 1932.
П. Динеков. Никола Козлев. — Септември, год. V, 1952, кн. 10.
Д. Минев. Революционната поема „Черен арап и хайдут Сидер" от Никола Козлев. — Септември, год. V, 1952, кн. 10.
Д. Минев. Никола Козлев. Нови данни за биографията му. — Изв. на Инст. за литер., кн. XI, 1961.

РАЙКО ЖИНЗИФОВ

Р. Жинзифов. Избрани съчинения. Под. ред. на П. Динеков. С., 1943.
Р. Жинзифов. Публицистика. Под. ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков и Ил. Конев. Т. I, II. С., 1964.
С. С. Бобчев. Райко Жинзифов. Живот и книжовно-просветителска дейност. — Наука, год. II, 1883, кн. 8—9.
Л. Д. Ихчиев. Райко Ксенофонт Жинзифов. Живот и литературна дейност. — Изв. на Сем. по слав. филол., кн. III, 1911.
П. Орешков. Райко Жинзифов като журналист. — Македон. преглед, год. IV, 1928, кн. 1.
П. Динеков. Македония в преписката на проф. М. Дринов. — Македон. преглед, год. XIII, 1942, кн. 2.
Ил. Конев. Райко Жинзифов. — Изв. на Инст. за литер., кн. VII, 1958.
Л. Ерихонов. Райко Жинзифов и А. Гербел. — Език и литер., год. XVIII, 1963, кн. 6.
Л. Ерихонов. Жинзифов в руския печат. — Литер. мисъл, год. VII, 1963, кн. 4.
Г. Боршуков. Райко Жинзифов — публицист, патриот. — Септември, год. XVII, 1964, кн. 3.
Ем. Георгиев. Поезията на Райко Жинзифов. — Литер. мисъл, год. VIII, 1964, кн. 2.
С. Русакиев. Р. Жинзифов и Т. Г. Шевченко. — Език и литер., год. XIX, 1964, кн. 1.
Л. Ерихонов. Р. Жинзифов и П. И. Бертенев. — Изв. на Инст. за литер., кн. XVI, 1965.

ДОБРИ ВОЙНИКОВ

Д. И. Войников. Избрани съчинения. Ред. Сим. Русакиев. С., 1948.
Ил. Р. Блъсков. Трима народни учители. — Памятник. Шумен, год. I, 1895, кн. 2, 3.
А. Гечев. Добри П. Войников в развоя на нашата драма. — Изв. на Сем. по слав. фил., кн. I, 1905.
С. Чилингиров. Добри П. Войников. — Български писатели. Илюстр. литер.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов, т. III. С., 1929.
Цв. Минков. Д. Войников. Живот и дело. С., 1941.

Ф. Димитров. Последните години на Д. Войников. — Септември, год. X, 1957, кн. 8.
Н. Драгова. Основоположник на българския театър. — Театър, год. XI, 1958, кн. 11.
Н. Драгова. Добри Войников. — Септември, год. XI, 1958, кн. 5.
П. Русев. Родоначалник на българския театър и драма. — Театър, год. XI, 1958, кн. 3.
Ст. Каракостов. Развитието на Добри Войников от класицизъм и сантиментализъм към историческа романтика и реализъм. — Год. на Висш. инст. за театр. изк., т. VII, 1962.

ВАСИЛ ДРУМЕВ

Съчинения на митрополит Климент Търновски (В. Друмев). Под ред. на Г. Ст. Пашев. Т. I, II, 1926, 1943.
Ст. Минчев. Из историята на българския роман. Материали за живота на Василия Друмева (Митрополита Климента). С., 1908.
Ст. Минчев. Чужди влияния върху Друмевата драма „Иванку". Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1912.
Ю. Трифонов. В. Друмев — Климент Браницки и Търновски. Живот, дейност и характер. С., 1926.
Климент Търновски — Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи. Под ред. на М. Арнаудов. С., 1927.
Б. Пенев. Първа българска повест „Нещастна фамилия" на В. Друмев. С., 1929.
Г. Константинов. Васил Друмев. Живот и творчество. С., 1937.
Г. Цанев. Васил Друмев — критик. — Изкуство и критика, год. IV, 1941, кн. 9.
Г. Ст. Пашев. Възгледите на Търновския митрополит Климент (В. Друмев) за личността, обществото и държавата, отразени в неговите художествени произведения. Год. на Соф. у-т, Богосл. ф-т, т. XXIII, 1946.
Ем. Стефанов. Васил Друмев в историята на българската литература. — Развитие на българската литература. Т. I. С., 1950.
П. Динеков. Непознатият Друмев. — Писатели и творби. С., 1958.
Г. Димов. Васил Друмев. Литературно-теоретически и критически позиции. — Литер. мисъл, год. VII, 1963, кн. 4.
П. Динеков. Първата новобългарска повест. — Литературни въпроси. С., 1963.

ИЛИЯ БЛЪСКОВ

Илия Р. Блъсков. Избрани произведения. Под. ред. на Ив. Богданов. Т. I, II. С., 1940.
Ил. Р. Блъсков. Спомени из ученическия, учителския и писателския ми живот. С., 1907.
С. Чилингиров. Илия Р. Блъсков. (Материали за живота и дейността му). — Учил. преглед, год. XVIII, 1913, кн. 1.
Б. Йоцов. Илия Р. Блъсков. — Български писатели. Илюстр. лит.-истор. библ. под ред. на М. Арнаудов, т. III, С., 1929.
Ив. Богданов. Илия Р. Блъсков. 1839—1913. Народен просветител и писател. С., 1940 (с библиогр.).
Д. Иванова-Мирчева. Езикът на повестта „Изгубена Станка" от Илия Р. Блъсков. — Бълг. език, год. V, 1955, кн. 3.
Ил. Конев. Илия Блъсков като преводач от руски. — Език и литер., год. XV, 1960, кн. 3.
Ил. Конев. Книжовното дело на Илия Блъсков. — Изв. на Инст. за литер., кн. XIII, 1962.
Ил. Конев. Из архивното наследство на Илия Блъсков. — Изв. на Инст. за литер., кн. XVII, 1965.

М. Димитров. За идеологията на Любен Каравелов и неговото място в революционното движение. — Изв. на Инст. Ботев—Левски, кн. II, 1956.
Бачо Киро Петров. Материали и документи. С., 1937.
П. Динеков. Бачокировците в историята на литературата. — Литературни въпроси. С., 1963.
Д. Леков. Вестник „Български глас" (1876—1877) приемник на журналистическите традиции на Каравелов и Ботев. — Изв. на Инст. за литер., кн. XI. 1961.
Д. Шелудко. Любен Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет. — Изв. на Инст. Хр. Ботев, кн. I, 1954.
Л. Ерихонов. Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60—70-х годах XIX века. М., 1950.
Д. Косев. Към историята на революционното движение в България през 1867—1871 г. С., 1958.
Н. Кондарев. Към въпроса за революционното движение в България през 1867—1871. С., 1962.
М. Димитров. Разцеплението всред българската емиграция в Румъния. — Христо Ботев. Неизвестни произведения. С., 1924.
Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет. С., 1950.
Ал. Бурмов. Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 и създаването на Гюргевския централен комитет.— Истор. преглед, год. XIII, 1957, кн. 2.
Ал. Бурмов. Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875—1876. — Истор. преглед, год. VII, 1950—1951, кн. 1.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Л. Каравелов. Съчинения. Под. ред. на Зах. Стоянов, т. I—VIII, Русе, 1886—1888.
Л. Каравелов. Съчинения. Пълно събрание. Под ред. на Ал. Бурмов и Ст. Божков. Т. I—VI. С., 1941—1942.
Л. Каравелов. Избрани съчинения в три тома. Под ред. на Ал. Бурмов, Ст. Божков, Цв. Минков. С., 1954—1956.
Л. Каравелов, Хр. Ботев. Знаеш ли ти кои сме? Ред. и коментар Ал. Бурмов. С., 1947.
Публицистиката на Любен Каравелов. Издирил и подготвил за печат М. Димитров. Т. I, II. С., 1957, 1965.
Из архива на Любен Каравелов. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964.
З. Стоянов. Черти из живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов. Пл., 1885.
З. Стоянов. Предговор към съчиненията на Л. Каравелов. Т. I., т. I—VIII, Русе, 1886.
К. Величков. Л. Каравелов. Критическа студия. — Денница, год. I, 1890, кн. 1—5.
Й. Скерлич. Към сръбско-българските литературни влияния. — Мисъл, год. XVI, 1902, кн. 10.
Ив. Вазов. Срещите ми с Любен Каравелов. — Бълг. сбирка, год. X, 1903, кн. 10.
Т. Марковић. Љубен Каравелов у српској књижевности. — Српски књижевни гласник, 1910, кн. 24, св. V и VI.
Д. Шелудко. Любен Каравелов и Украйна. — Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов. С., 1920.
Б. Пенев. Любен Каравелов в Будапещенската тъмница. — Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925.
Б. Пенев. Битовите повести на Каравелов. — Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. С., 1926.
Б. Пенев. Любен Каравелов. Живот, личност, творения. С., 1936.
Г. Константинов. Вук Караджич и Л. Каравелов. С., 1936.
Д. Шелудко. Любен Каравелов и „Что делать?" от Чернишевски. — Език и литер., год. I, 1946, кн. 3—4.

В. Велчев. Л. Каравелов и Н. В. Готоль (К истории русского литературного влияния в Болгарии). — Ученые зап. Моск. гос. у-та. Труды кафедри русской литературы, кн. III, 1948.
К. А. Копержинский. Белетристические произведения Любена Каравелова, написанные в России. — Изв. АН СССР, Отд. литературы и языка, 1948, т. VII, вып. 2.
Ст. Божков. „Крива ли е съдбата?" в сръбската и българската литература. Предг. към Л. Каравелов. Крива ли е съдбата?. С., 1946.
Г. Константинов. Любен Каравелов. Живот, идеи, литературно наследство. С., 1949.
Л. Андрейчин. Език и стил на Любен Каравелов. — Год. на Соф. у-т, Истор.-филол. ф-т, т. XLVI, 1950.
Ил. Конев. Втората част на „Је ли крива судбина?" от Л. Каравелов. — Изв. на Инст. за литер., кн. I, 1952; кн. III, 1955.
Н. И. Кравцов. Гоголь и болгарская литература. — Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, 1952, кн. 8.
Ст. Божков. Голям писател реалист. — Работническо дело, бр. 31 от31. I. 1954.
Ст. Божков. Л. Каравелов. — Език и литература, 1954, кн. 1.
Г. Караславов. Любен Каравелов — велик писател, революционен деец и патриот.— Септември, год. VII, 1954, кн. 3.
О. Г. Охрименко. Л. Каравелов и Т. Г. Шевченко. Киев, 1954.
Цв. Унджиева. Л. Каравелов — литературен теоретик и критик. — Септември, 1954, кн. 2.
П. Зарев. Любен Каравелов. — Септември, год. VIII, 1955, кн. 4.
Ил. Конев. Л. Каравелов и Сърбия. — Изв. на Инст. за литер., кн. III, 1955.
К. А. Копиржинский. Журналистично-публицистичната дейност на Любен Каравелов в Русия. — Изв. на Инст. Ботев—Левски, кн. II, 1956.
Ст. п. Василев. Език и стил на Ботев и Каравелов. С., 1956.
Д. Игнятович. Сръбските другари на Любен Каравелов. Белград, 1957.
Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов. С., 1957.
О. В. Шпильова. До питання про становлення реалізму в болгарській літературі. Марко Вовчок. Статті дослідження. Київ, 1957.
Ил. Конев. Към въпроса за влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX в. върху Л. Каравелов. — Изв. на Инст. за литер., кн. VI, 1958.—
Д. Леков. Любен Каравелов — първият български преводач на Марко Вовчок. — Литер. мисъл, год. II, 1958, кн. 4.
Мих. Димитров. Любен Каравелов. Биография. С., 1959.
Л. Ерихонов. Каравелов в Русия. — Литер. мисъл, III, 1959, кн. 1.
Д. Леков. Любен Каравелов и западното просветителство. — Изв. на Инст. Ботев — Левски, кн. III, 1959.
Цв. Унджиева. Към въпроса за авторството на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме? Кои фейлетони е писал Л. Каравелов. — Изв. на Инст. за литер., кн. VIII, 1959.
Л. Каравелов в спомените на съвременниците си. С., 1960.
Л. В. Воробьов. Особености на Каравеловите естетически възгледи. Литер. мисъл, год. V, 1961, кн. 6.
Изследвания и статии за Любен Каравелов. С., 1963.
Л. В. Воробьев. Любен Каравелов. Мировоззрение и творчество. М., 1963.
Мих. Арнаудов. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1964.
Л. Георгиев. Любен Каравелов и неговата повест „Българи от старо време". С., 1965.
Мих. Димитров. Философските възгледи на Л. Каравелов. — Изв. на Инст. за литер., кн. XVII, 1965.

ХРИСТО БОТЕВ

Христо Ботев. Съчинения. Под. ред. на З. Стоянов. Русе, 1888.
Христо Ботев. Съчинения. Ред. и коментар от Ал. Бурмов. С., 1948.
Христо Ботев. Събрани съчинения в два тома. Под ред. на М. Димитров. С., 1958.
Христо Ботев. Съчинения. Автентично издание. Под ред. на Ал. Бурмов и Ст. Божков. Т. I, II. С., 1950, 1960.
Мих. Димитров. Христо Ботев. Неизвестни произведения. С., 1924.

Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му. Под ред. на М. Димитров и П. Динеков. С., 1949.
Ст. Божков и З. Генадиева. Речник на езика на Христо Ботев. Т. I, С., 1960.
Зах. Стоянов. Христо Ботев. Опит за биография. Русе, 1888.
Д. Благоев. Христо Ботев. 1887.
Д. Благоев. Христо Ботев преди съда на естетичните. — Ден, год. I, 1891, бр. 9 и 10.
Д. Благоев. Христо Ботев. Неговата съдба в наший живот и литература. Критическият опит на г. Т. Д. Страшимиров за Хр. Ботев. — Ново време, год. I, 1897, кн. 8.
Ст. Максимов. Христо Ботев и руската литература. С., 1906.
Ив. Клинчаров. Христо Ботев. Биография. С., 1910.
В. Миролюбов (К. Кръстев). Хр. Ботев, П. П. Славейков, Петко Тодоров, П. К. Яворов. С., 1917.
Евг. Волков. Христо Ботев. С., 1929.
Н. Начов. Христо Ботев. С., 1931.
Б. Пенев. Христо Ботев. С., 1931.
Г. Бакалов. В защита на Христо Ботев. С., 1937.
Г. Бакалов. Христо Ботев критик. С., 1937.
Г. Бакалов. Христо Ботев. С., 1937.
Г. Бакалов. Руските приятели на Христо Ботев. С., 1937.
Т. Павлов. Христо Ботев — поет, критик и философ. С., 1940.
Мих. Димитров. Христо Ботев. Идеи, личност, творчество. С., 1945.
А. Бурмов. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945.
Ив. Хаджов. Стихотворенията на Ботев. Т. I. Поправки и преработки. С., 1947.
Н. С. Державин. Христо Ботев. Поэт-революционер. М., 1948.
Мих. Димитров. Биография на Христо Ботев. С., 1948.
Т. Павлов. Христо Ботев. С., 1949.
А. Киселинчев. Мирогледът на Христо Ботев. С., 1949.
Д. Заславски. Христо Ботев публицист и сатирик. — Христо Ботев. Публицистика. М., 1952.
Л. Воробьев. Христо Ботев. М., 1953.
Ив. Бурин. Ботев и народния поетичен гений. С., 1954.
Ив. Стойчев. Из архива и ръкописите на Христо Ботев. — Изв. на Инст. Христо Ботев, кн. I, 1954.
Ст. п. Василев. Език и стил на Ботев и Каравелов. С., 1956.
П. Динеков. Христо Ботев — световен поет. — Литературни образи. С., 1956.
М. Николов. Ботев в идейния и поетически път на Вазов. — Изв. ча Инст. Ботев — Левски, кн. II, 1956.
П. Динеков. Силата и красотата на Ботевата поезия. — Писатели и творби. С., 1958.
Мих. Арнаудов. Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. Ботевият дял във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ — Изв. на Инст. за българ. литер., кн. VII, 1958.
Мих. Бъчваров. Философските възгледи на Хр. Ботев. — Изв. на Инст. Ботев — Левски, кн. III, 1959.
А. Позднеев. Христо Ботев в дореволюционной России. — Изв. на Инст. Ботев — Левски, кн. III, 1959.
П. Зарев. Идейният свят на Ботевата поезия. — Литер. мисъл, год. IV, 1960. кн. 1.
Л. Ерихонов. Христо Ботев в руската критика и в преводи на руски език. — Литер. мисъл, год. IV, 1960, кн. 1.
П. Зарев. Ботевият поетичен стил. — Литер. мисъл, год. V, 1961, кн. 5.
К. Державин. Христо Ботев. М., 1962.
П. Зарев. Христо Ботев. С., 1964.
Ил. Конев. Христо Ботев през революционната 1876 г. — Литер. мисъл, год. VIII, 1964, кн. 6.
Ил Конев. Христо Ботев в сръбската и хърватската литература. — Слав. филол., т. IV, 1963.

Нешо Бончев. Литературна критика и публицистика. Под ред. на П. Динеков. С., 1962.
П. Динеков. Марин Дринов и Нешо Бончев. — СпБАН, кн. LVI, 1937.
Сборник Нешо Бончев (1839—1939). С., 1939.
Ил. Конев. За преводите на Нешо Бончев в „Периодическо списание“ — Език и литература, год. XII, 1957, кн. 6.
П. Динеков. Гогол в България. Първият български превод на Тарас Булба. — Писатели и творби. С., 1958.
Г. Марков. Нешо Бончев. — Литер. мисъл, 1958, кн. 6.
Г. Димов. В. Г. Белински и някои въпроси на българската литературна критика през Възраждането. — Литер. мисъл, год. V, 1961, кн. 4.

ПОКАЗАЛЕЦ

НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА, ЗАГЛАВИЯТА НА ПРОИЗВЕДЕНИЯТА И ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ

А

„Абагар“ — 21
Абдул Меджид, султан — 168
„Автобиография“ от Н. Козлев — 349, 350
„Азаил и неблагодарний селянин“, побългарил Ил. Блъсков — 214, 412
„Аз съм ваша майка мила“ от П. Р. Славейков — 315
Аксаков, И. С. — 360, 471
Александреску, Григоре — 259
„Александрия“ — 212, 411
Александър Екзарх — 108, 194
Ангаров, П. — 383
Ангелов, Х. — 186, 324, 614
Андраши — 548
Антифон — 99
Априлов, В. — 29, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 105, 107, 109, 113, 115, 118, 119, 124, 131, 140, 145—160, 165, 186, 199, 222, 250, 251, 345, 431
Априлов, Христофор — 145
Аристотел — 99, 138, 142, 169
„Аритметика“ от Н. Рилски — 95
„Аритметика или Наука числителна“ от Хр. Павлович — 95, 96, 113
Арнаудов, М. — 36, 176
Арндт, Е. — 615
„Архив на Раковски“, т. I — 262
Асен, цар — 38, 51, 400, 401, 402
Асен II, цар — 401
Астарджиев, Н. М. — 438
„Атаман болгарских разбойников, вж. „Войвода“
Атанасович, д-р Г. — 508
Ахасфер — 24
Ахмед Геряй — 76
„Annales ecclesiastica a Christo nato annum 1198“ от Цезар Бароний — 38

Б

„Баба винце пила“ от П. Р. Славейков — 321
Байрон, Г. — 149, 191, 335, 337, 458, 531, 551, 580, 604
Бакалов, Г. — 232, 237
Бакунин, М. — 481
Балабанов, М. — 257, 434, 435, 529, 616, 617
Балакирев, М. А. — 467
Балан, А. Т. — 36
Баласчев, Г. — 207
„Балканът“ от П. Р. Славейков — 335
Бароний, Цезар — 36, 38, 39, 41, 52
„Басненик“ от П. Р. Славейков — 291, 322
„Басни“ от Илия Христович — 452
„Баснословие Синтипи Философа“ — 66, 97, 111
Батенберг — 307, 333, 334
Бачо Киро — 217, 430, 438, 450—451, 453, 454, 456
„Бедная Лиза“ от Карамзин — 213, 214
„Бедное семейство“ вж. „Сирото семейство“
„Безсоница“ от Р. Жинзифов — 363, 364
Безсонов, П. А. — 144, 159, 191, 195, 197
Белински, В. Г. — 124, 190, 217, 277, 280, 337, 345, 389, 390, 442, 444, 446, 458, 468, 474, 530, 534, 611, 613, 618, 620, 622
Белчев, Партений — 391
Беляев, И. Д. — 195
Бем — 385
Бенковски, Г. — 6, 391, 430
Беранже — 531
Бернолак, Антонин — 82
Беро, хаджи — 129
Берон, В. — 431
Берон, Никола Хр. — 132
Берон, д-р Петър — 6, 19, 29, 59, 87, 93, 95, 98, 111, 113, 117, 118, 129—144, 147, 163, 200, 201, 411
Берон, Руско — 132
Бестужев, А. А. — 278
„Библиографические записки“, сп.—530
„Библиография современной болгарской литературы“ от Л. Каравелов — 470, 475 530
„Бивол Гольо и мечка стръвница“ от Н. Козлев — 352
„Бисера“ от К. Миладинов — 204
Бисеров, Д. — 614
Бисмарк, О. — 598
Бичер-Стоу, Х. — 213
Благоев, Д. — 14, 101, 303, 306, 348
„Благонравие“, вж. „Христоития“
„Благородникът буржоа“ от Молиер — 382

„Благочестие в колиба“ от Шмид — 112
„Близ реката Вардар“ от Р. Жинзифов —364
Блъсков, Димитър — 412, 413
Блъсков, Илия — 183, 189, 212, 213, 214, 219, 220, 267, 337, 369, 383, 391, 408, 409—425, 436, 452, 453, 489, 614
Блъсков, Рашко — 409, 413, 622
Бобчев, Ст. — 390, 434, 435, 460, 603
„Богат и сиромах“, вж. „Опак свят“
„Богатият сиромах“ от Л. Каравелов — 320, 487, 503, 504, 505, 507, 512
„Богдан и Златка“ от В. Друмев — 407
„Богдане, мой мили сине“ от Д. Чинтулов — 225
Богданович, И. Ф. — 213
Богоров, Ив. — 18, 24, 93, 95, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 125, 126, 157, 158, 189, 199, 200, 201, 218, 222, 223, 370, 433, 436, 491
„Бог що видял и що казал“ от П. Р. Славейков — 333
Бодянски, О. М. — 195, 467
„Божко“ от Л. Каравелов — 415, 488, 521
Бозвели, Н. — 6, 16, 29, 59, 95, 97, 101, 102, 103, 110, 113, 117, 118, 119, 123, 124, 154, 161—181, 217, 240, 258, 260, 287, 296, 345, 432
„Бойка войвода“ от П. Р. Славейков — 205, 291, 295, 316, 329, 330, 331, 337, 356
„Болгарска аритметика“ от Сичан-Николов — 95
„Болгарска граматика“ от Н. Рилски — 95, 100, 113, 199
„Болгарские грамоты“ от В. Априлов — 158
Болгарская журналистика“ от Л. Каравелов — 530
„Болгарские книжники или какому славянскому племени собствено принадлежит кириловская азбука“ от В. Априлов — 150
„Болгарская литература [и] Болгарские поэты“ от Р. Жинзифов — 369
„Болгарские песни“, изд. от П. Н. Безсонов — 114, 159, 191
„Болгария страждуща“ от Г. С. Раковски— 260
„Болгары старого времени“, вж. „Българи от старо време“
Бончев, Нешо — 180, 182, 186, 189, 201, 206, 211, 214, 219, 220, 309, 347, 360, 362, 369, 376, 380, 389, 390, 419, 421, 432, 434, 442, 445, 452, 457, 458, 459, 460, 470, 602, 605
Борачкина, Рада — 330
„Борба“ от Хр. Ботев — 320, 539, 551, 552, 554, 561, 562, 563, 573, 574, 576, 589, 590, 593, 594, 595
„Борба за целувка“ от П. Р. Славейков — 312
„Борба на геранскийт бей бикът с хайдут Сидерова бивол Голя“ от Н. Козлев—352
Борис, цар — 381
„Борис Годунов“ от А. С. Пушкин — 401
Бородин, Ал. — 467
„Борът“ от Ив. Вазов — 432, 449
Босюе, Ж. — 191
Ботев, Боян — 548
Ботева, Венета — 548, 549
Ботев, Кирил — 541, 548
Ботев, Стефан — 548
Ботев, Христо — 6, 16, 17, 18, 19, 92, 125, 158, 182, 183, 185, 186, 187, 189, 199, 201, 204, 205, 208, 209, 216, 219, 221, 234, 236, 254, 256, 258, 281, 286, 297, 303, 308, 316, 322, 323, 324, 329, 332, 336, 338, 345, 347, 348, 356, 372, 374, 375, 376, 380, 388, 390, 413, 414, 421, 426, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 455, 457, 458, 459, 460, 485, 486, 522, 525, 529, 531, 533—604, 612, 613, 615, 622, 623
Боткин, С. П. — 467
Бочар, Марко — 80
Бояджиев, П. Д. — 410
„Бранител“, в. — 187, 247, 253, 256
Братиану, Йон — 248
„Братски труд“, сп. — 189, 192, 203, 211, 360, 366, 470, 477
„Брату Я. К-с-р-ву“ от Л. Каравелов — 470
„Браћо моја“ от Л. Каравелов — 480, 528
„Будилник“, в. — 433, 436, 437, 488, 541, 550, 596
„Будущност“, в. — 185, 188, 247, 253, 256, 258
„Буквар с различни поучения“, вж. „Рибен буквар“
„Буквар“ от М. Теодорович — 27
Бурмов, Т. — 201
Буслаев, Ф. И. — 195
„Былое и думы“ от А. Херцен — 526
„Българие, не разбра ли“ от П. Р. Славейков — 315
„Българио, мила майко“ от Д. Чинтулов — 215, 230
„Българи от старо време“ от Л. Каравелов — 126, 464, 470, 475, 488, 491, 496, 498, 501, 502, 505, 507, 512, 515—521
„Българи-юнаци“ от Д. Чинтулов — 225, 230, 233, 234, 237
„България“, в. — 188, 346
„Българска дневница“, сп. — 185, 188, 189, 242, 243, 253, 254, 255, 387
„Българска пчела“, в. — 188, 361, 471, 479, 530
„Българска старина“, сп. — 55, 190, 243, 248, 250
„Българска кесия“ от П. Р. Славейков —335
„Българска литература и журналистика“ от Л. Каравелов — 475
„Български басни“ от Ц. Гинчев — 452
„Български глас“, брошура — 482
„Български книжици“, сп. — 189, 195, 203, 291, 295, 346, 360, 361, 370, 376, 387
„Българска книжнина“ от Л. Каравелов — 470, 530

„Български народни песни“, сб. от О. Дозон — 438
„Български народни песни“ от бр. Миладинови — 191, 195, 358, 470
„Български народни песни и пословици“ от Ив. Богоров — 115
„Български народен сборник“ от В. Чолаков — 438, 439
„Български орел“, в. — 18, 106, 107, 119, 187, 188
„Български притчи или Пословици и характерни думи“ от П. Р. Славейков — 299
„Български речник с тълкувания и примери“ от Ив. Богоров — 433
„Българският за независимо свещенство въпрос“ от Г. С. Раковски — 250
„Българско-френски речник“ от Ив. Богоров — 433
Бърнс, Р. — 335, 337, 531
Булгарин, Ф. — 614
„Бунтът“ от Ив. Вазов — 449
„Бялград някога и сега“ от Й. Ст. Попович — 382

В

Вазех, Мирза Шафи — 335
Вазов, Иван — 15, 30, 199, 201, 208, 209, 216, 221, 236, 237, 238, 281, 313, 324, 328, 336, 338, 347, 348, 375, 381, 383, 391, 396, 397, 415, 419, 425, 432, 434, 448, 449, 452, 458, 460, 531, 602, 604
Ваклидов, Хр. — 530
„Валс“ песен от Д. Войников — 371
Вапцаров, Н. — 199, 604
Вардалах, Константин — 129, 130, 131, 133
Василева, Екатерина — 374
Василев, Д. — 310
Василевич, Алимпие — 447
Василиадис д-р — 508
Васкидович, Емануил — 93, 95, 97, 98, 108, 117, 118, 149, 154, 163, 287
„Введение във всеобща история“ от Ат. Чолаков — 95
„Вдовица“ от Р. Жинзифов — 364
„Веда словена“ от Ст. Верковић — 439
„Век“, в. — 361, 433, 435, 529
„Векът“ от Ив. Вазов — 449
„Велизарий“ от Трауцшен — 111, 216
Великсин, Д. — 190, 208, 209, 216, 374, 375, 614
„Велислава, българска княгиня“ от Д. Войников — 374, 377, 378, 380, 381, 389, 400, 446, 454, 459
Величков, К. — 281, 454, 460, 490, 616
Велтман, А. Ф. — 213, 259, 377
Венелин, Ю. И. — 16, 90, 91, 113, 114, 115, 121, 123, 124, 140, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 158, 159, 191, 229, 251, 252, 375, 535
Вергилий — 171, 281
Верковић, Ст. — 130, 191, 192, 193, 366, 438, 439, 440, 531
„Веселушка за развеселяване на младите“ от П. Р. Славейков — 292, 313
„Вестникарски разправии“ от П. Р. Славейков — 299 306
„Вечер“ от П. Р. Славейков — 335
„Вечният евреин“ — 412
„Взаимноучителни таблици“ от Н. Рилски — 95
Витезович, Павел Ритер — 23, 50
Вилхелм, император — 547, 600
„Винолюб“ от К. Огнянович — 125
Владикин, Ив. — 389, 454, 601
Владиков, Хр. — 190
„Владислав, крал български“ от Ив. Владикин — 354
Владиславов, Стойко, вж. Софроний Врачански
Влайков, Т. Г. — 425
Влайкович, Джордже — 477
„В механата“ от Хр. Ботев — 543, 564, 574
Вовчок, Марко — 458, 461, 469, 487, 492, 504
„Водител за взаимните училища“ от С. Доброплодни — 215
Водник, Валентин — 82
„Войвода“ от Л. Каравелов — 209, 212, 391, 475, 488, 491, 493, 494, 495, 496 505, 512
„Война и мир“ от Л. Толстой — 391
Войников, Добри — 17, 18, 188, 189 190, 192, 201, 213, 215, 216, 217 218, 219, 281, 337, 347, 355, 369, 370—384, 389, 390, 400, 401, 411, 412, 439, 442, 448, 453, 454, 457, 458, 459, 531, 538, 602, 614
„Войнишка китка“ от Ил. Блъсков — 425
Волов, Панайот — 430
Волтер — 370, 454, 458, 617
„Вольность“ от А. С. Пушкин — 294
Востоков, А. Х. — 158
Враз, Станко — 115, 194
„Време“, в. — 361
„Времето“ от П. Р. Славейков — 328
„Время“, в. — 188, 206
Врубель — 472
„Всенароден вопиющ глас“ от Н. Козлев — 357
„Всенаука“, вж. „Панепистем“
„Всеобща география“ от Ив. Богоров — 95
„Вук Стефанович Караджич“ от Л. Каравелов — 475, 488
„Възпоминание“ от Д. Чинтулов — 222, 225, 228, 229, 230, 236, 265, 364
„Възраждане“, сп. — 436
„Вълк и агне“, басня — 559
„Вълк и гъска“ от П. Р. Славейков — 322, 452
Вълков, Ст. — 252
Вълчо, хаджи — 33
„Върбина-цвете“ от Ил. Блъсков — 425

„Вървят денете“ от П. Р. Славейков — 314
„Въстание на българите и подвиг на Русия за освобождението ѝ в 1876 г.“ от Н. Козлев — 352
„Възцаряването на Крума Страшний“ от Д. Войников — 377, 378, 379, 446
„Вяра и любов или Велислав и Слава“ от С. Доброплодни — 215
„Вярата и надеждата на българина към Русия“ от П. Р. Славейков — 333
„Вярата ми“ от Ив. Вазов — 432
„Вятър ечи, Балкан стене“ от Д. Чинтулов — 225, 236

Г

„Гайда“, в. — 188, 189, 297, 298, 299, 300, 301, 321, 322, 334, 338, 341, 343, 345, 537, 539, 550
Гай, Людовик — 477
Гайтлер, Л. — 440
Галахов, А. Д. — 112, 294
Гандев, Хр. — 6, 7
Габровеца, Ганчо — 208
„Гарван“ от Р. Жинзифов — 363
Гарибалди, Джузепе — 429
Гаршин, В. М. — 425
„Где са, братя, вашите саби“ от П. Р. Славейков — 315
Гебауер, Ян — 198, 199
„Геновева“, вж. „Многострадална Геновева“
„Георги Данден“ от Молиер — 454
Георгиев, М. — 425
Георгиев, Хр. — 508, 538, 597
Георги Тертер — 378
Герасим, монах — 35
Гербел, Н. В. — 199, 369
„Гергьовден“ от Хр. Ботев — 541, 550, 564 573, 575
Герлах, Ст. — 10
Геров, А. — 530
Геров, К. — 369, 421, 470
Геров, Н. — 11, 18, 94, 95, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 125, 126, 127, 128, 150, 186, 191, 195, 199, 200, 201, 202, 222, 223, 295, 336, 337, 356, 369, 441, 463, 464, 467, 536
Герстенберг — 365
Гилфердинг, А. Ф. — 57
Гинчев, Ц. — 425, 438, 452, 460
„Главчо“ от Л. Каравелов — 504, 521
„Глад на кораб“ от Дикенс — 213
„Глас“ от Р. Жинзифов — 363
„Глас едного българина“ от Раковски — 250
„Глас от далека земя“ от К. Миладинов — 204
Глишич, М. — 425
Гогол, Н. В. — 118, 294, 295, 337, 389 400, 423, 425, 432, 442, 445, 458, 461, 474, 477, 479, 492, 517, 529, 620, 621
„Голанче“ от К. Миладинов — 204
Голдони, Карло — 112, 191
Гологанов, Иван — 440
„Голос“,в. — 472
Голчев, Г. — 453, 459
Гомир, вж. Омир
Гончаров, Н. А. — 468
Горбанов, П. — 617
„Гори“ от П. Р. Славейков — 309, 312
Горки, М. — 267
„Горкият“ от Колцов — 319, 320
„Горски пътник“ от Г. Раковски, — 202, 205, 242, 243, 244, 251, 257, 259, 262 263, 268, 270, 271, 272, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 356, 360, 364, 387, 394, 411, 415, 416, 417, 489, 491, 493
„Горка судбина“ — вж. „Горчива съдба“
„Горчива съдба“ от Л. Каравелов — 480, 502, 521
Горчаков, Ал. — 598
„Готварска книга“ от П. Р. Славейков — 298
„Град“ от Р. Жинзифов — 363
„Градина — книжка за домашно прочитание на всекиго“ от Ил. Блъсков — 425
„Градинка“, сп. — 361, 411, 413, 414, 424, 436, 452, 459
„Граматика нынешнего болгарского наречия“ от Венелин — 90
„Граматика славеноболгарска“ от Хр. Павлович — 96, 113
Гранитски, Атанас — 112, 411, 412
Греков, М. — 548
Григорович, В. И. — 36, 92, 115, 194, 439
Григорий, дякон — 170
„Гроб“ от П. Р. Славейков — 310
„Грохотски химн“ от П. Р. Славейков — 322
Грудов, Ил. — 222, 296
Груев, Й. — 108, 111, 187, 189, 200, 214, 369, 431, 464
„Грък-владика и българите“ от К. Миладинов — 204
„Гулаб“ от Р. Жинзифов — 360, 364
Гундулич, Иван — 47, 50
„Гусляр в собор“ от Р. Жинзифов — 363, 364, 365, 366
„Гусла и песни“ от Н. Живков — 531
Гутенберг, Й. — 27
Гълъб войвода, вж. Сариев, Хр.
„Гърдите тежко ме болят“ от П. Р. Славейков — 323
Гьоте, Й. — 149, 191, 335, 337, 444, 458, 580

Д

Дайнелов, Й. — 256, 257, 388
Дамианов, А. — 109
Данов, Хр. — 109, 111, 190, 436
Данте, Алигиери — 7
Дарварис, Д. — 134
Даскалов, Хр. — 315
„Даскал Цоньо“ — 453
Дафина, нар. певица — 193
„Двама приятели“ от Д. Чинтулов — 222, 225, 228, 229, 230, 236, 265, 364
„Двамата взводни командири“ от Доброплодни — 215
„Двамата писатели“ от Гогол — 219, 295
„Две приказки за славните жени и Аза человекомразеца“ от Д. Обрадович — 112, 411
„Две сестри“ от Ил. Блъсков — 214, 412
„Двете касти и власти“ от Св. Миларов — 301
„Дворянски вибори“ от Гр. Квитка-Основяненко — 111
Дебел Новак — 197
„Девойчице хубавице“ от П. Р. Славейков — 310
„Де е България“ от Ив. Вазов — 449
„Делба“ от Хр. Ботев — 539, 541, 555, 556
„Делибашии“ от В. Друмев — 408
Дембински — 385
Дембицки, Хенрих — 433
Демостен — 99
„Ден“, в. — 362, 368, 471, 473
„Ден“, сп. — 435, 459
„Денница новоболгарского образования“ от В. Априлов — 124, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 157
Дерби, лорд — 598
Державин, К. Н. — 17, 378
„Десет божи заповеди или Кратко християнско поучение“ от Ил. Блъсков — 411
Дете Големеше — 197
Дете Дукадинче — 197
„Детска библиотека“ — 487
„Детски магазин“, сп. — 412
„Децата не приличат на бащите си“ 470, 487, 505, 512, 521
Дефо, Д. — 112, 191, 213
Джинот, Йордан Хаджиконстантинов — 18, 93, 108, 217
Дзинзиф, Йоан — 358
„Диалектика на природата“ от Фр. Енгелс — 41
Диамандиев, Д. — 223
Дибич Забалкански — 221
„Див дядо“, псевдоним на Д. Войников — 374
Дивитчиан, Тадей — 109
„Die Zukunft“ сп. — 234
Дикенс, Ч. — 191, 213, 458
„Динамика или Вярна пръвнинска любов“ от Д. Войников — 377, 381, 382
„Димитрий и Константин Миладинови“ от Р. Жинзифов — 369
Димитър, даскал — 287
Диоген — 99, 138
„Длъжността на писателите и журналистите“ от Хр. Ботев — 445, 456, 598
„Дневникът на бедний момък“ от О. Фьойе — 298
„Днес, мило либе, ден е за мене“ от П. Р. Славейков — 310
„Днешната ни търговия“ от П. Р. Славейков — 343
„Добрица“ от П. Р. Славейков — 316
Добрович, хаджи Геро — 126
Добровски, Иван — 103
Добровски, Йосиф — 82, 92, 151
Добролюбов, Н. А. — 429, 442, 458, 468, 500, 530, 534, 536
Доброплодни, Сава — 93, 95, 112, 186, 215, 216, 217, 370, 381, 386, 387, 391
„До българската майка“ от Р. Жинзифов — 363
Доганови — 464
„Додатак к Санктпетербуркским сравнительним рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика“ от В. Карджич — 90, 114
Дозон, О. — 438, 440
„Дойнова сватба“ от Н. Попов — 214
Дойно Граматик — 35
Домбровски, Х. — 429
„До моето първо либе“ от Хр. Ботев — 539, 551, 564, 568, 569, 573, 593
„Дополнение к книге „Денница...“ от Априлов — 155, 157
„Донка хубавица“ от Ил. Блъсков — 412, 425
„Дончо“ от Л. Каравелов — 491, 495, 496, 505
Доспевски, Станислав — 433
Достоевски, Ф. М. — 400, 468, 526
„Достойнствата“ от П. Р. Славейков — 333
Драганов, К. — 410
Драсов, Ив. — 436
„Дребнушки“ от П. Р. Славейков — 335
„Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам“ от Ю. И. Венелин — 16, 90, 147, 148, 228
„Древняя болгарская песня об Орфее“ от Ст. Веркович — 439
Дринов, М. — 35, 36, 186, 187, 192, 200, 201, 211, 357, 360, 361, 362, 369, 388, 432, 433, 438, 439, 440, 441, 470, 607, 608, 610, 611, 620, 623
„Другар за децата“, сп. — 387
„Дружна песен“, бълг. рев. масова песен — 237
Друмев, В. — 17, 18, 172, 182, 183, 186, 189, 201, 209 211, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 246, 281, 337, 346, 347,

368, 370, 374, 376, 380, 381, 383, 385—408, 415, 432,434, 435, 442, 445, 446, 448, 452, 453, 457, 459, 460, 489, 531, 605, 613, 617, 621, 622, 623
„Дума на българските емигранти“, в. — 437, 439, 539, 540, 541, 543, 544, 546, 547 550, 552, 560, 596
„Думанье“ от К. Миладинов — 204
„Дунав“, в. — 188
„Дунавска зора“, в. — 188, 189, 208, 345, 355, 361, 372, 374, 382, 538, 539, 550
„Дунавски лебед“, в. — 73, 80, 85, 108, 121, 140, 185, 188, 198, 203, 216, 243, 244, 245, 253, 254, 255, 274, 296, 471, 530
„Душица“ от Богданович — 213, 619
„Духовний зрак“, сп. — 411
„Духовни книжки“ от Ил. Блъсков — 409, 411, 413, 425
„Дъга“ от Шмид — 112
Държалович, Киряк — 109
Дьо Бомон, Ж-М. Льопренс — 412
Дьо Сен Пиер, Бернарден — 112, 191, 212, 213
Дьо Местър, Кс, — 213
Дюма, Ал. — 191, 458
Дюстабанов, Цанко — 430
„Дядо, баба и златната рибка“ от А. С. Пушкин — 334
„Дядо брада глади“ от П. Р. Славейков — 321
„Дядо Димо“ — 453
Дядо Никола — 450
Дяконът Васил, вж. Левски, В.

Е

Еврипид — 99
„Европеизъм в Шумен“ от Р. Жинзифов — 365
Евтимий, патриарх — 36, 121
„Егюптин делия“ от К. Миладинов — 195, 204
„Една отломка от человеческото сърце“ от Великсин — 208
Езоп — 322, 452
„Езопови басни“ — 66, 67, 98
„Езопови и на разни други баснотворци басни“ от Д. Обрадович — 67
Екатерина II — 68
„Еклогар“ от Д. Дарварис — 134
„Елегия“ от Хр. Ботев — 309, 310, 514, 550, 561, 562, 564, 573, 574, 590, 593
„Елементарна словесност“ от Т. Шишков — 375, 438, 442
„Еленка и Сийка“ от П. Р. Славейков — 313
„Еленка пак повтаря“ от П. Р. Славейков — 313
Елин Пелин — 328, 425
Елисавета, императрица — 24, 68
„Емил“ от Ж. Ж. Русо — 49
„Емилия Галоти“ от Лесинг — 454
Енгелс, Фр. — 5, 6, 9, 41, 189
Енчев, Д. — 432, 436, 617
„Епизодът“ от П. Р. Славейков — 340
„Епопея на забравените“ от Ив. Вазов — 199, 425, 449
„Есен“ от Н. Геров — 128
„Есен“ от П. Р. Славейков — 335
Есхил — 99, 580
„Етика или Философия нравоучителна“ от Д. Обрадович — 67
„Ето изгрява светла зорница“ от П. Р. Славейков — 309, 314, 315

Ж

Жадовска, Ю. В. — 191
„Жалба“ от Р. Жинзифов — 363
„Желание“ от К. Миладинов — 204
Жельо войвода — 550, 559
„Жестокостта ми се сломи“ от П. Р. Славейков — 323, 325, 326
Жефарович, Христофор — 22, 23, 24, 25, 38, 50, 86, 122
„Живите да работят“ от П. Р. Славейков — 318, 337
„Живот и приключения на Димитри Обрадович, наречен в калугерството Доситей“ — 74
Живков, Н. — 531
Жинзифов, Райко — 18, 125, 186, 190, 191, 193, 195, 200, 203, 205, 209, 211, 219, 356, 358— 369, 421, 434, 470, 473, 479, 530
„Житие Г. С. Раковскаго, написано от него самаго“ — 283
„Житие и страдания грешнаго Софрония“ — 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 212, 262, 340, 389
„Житие светаго Алексия человека божия“ — 99, 110, 117, 288, 411
„Журнал Министерства народного просвещения“ — 446

З

„Забавник на лето 1845“, календар от К. Огнянович — 100, 111
„За бащини права свещени“ от П. Р. Славейков — 315
Забалкански, Дибич — 280
„За богомилството“ от Р. Каролев — 389
„За въздуха и за неговото влияние върху животните и растенията“ изд. на Л. Каравелов — 487
„За възпитанието“ от Белински —190, 217
„За гроба ми, стара майко, недей пита“ от П. Р. Славейков — 322
„Зададе се облак тъмен“ от Хр. Ботев — 543, 559, 581, 585, 591
„За изучаване на българския език“ от П. Р. Славейков — 346

„За критиката“ от В. Друмев — 446
Замбин, Иван — 80
„Замръзнал Дунав“ от Н. Козлев — 352
„За нашия книжовен език“ от П. Р. Славейков — 346
„За новобългарското азбуке“ от М. Дринов — 440
„Записки из мертвого дома“ от Ф. И. Достоевски — 526
„Записки за България и българите“ от Л. Каравелов — 425, 456, 464, 466, 475, 488, 525, 526
„Записки по българските въстания“ от З. Стоянов — 425, 456
Запрянов, Т. — 478
„Запяло е славей пиле“ от Л. Каравелов — 523
„За романа“ от П. Р. Славейков — 219
„За срам на чуждите езици“ от Д. Чинтулов — 225
„Застава“, сп. — 471, 478, 479, 528, 530
„За старите гърци“ изд. Л. Каравелов — 487
„За старите евреи и китайци“ изд. Л. Каравелов — 487
„За старите индийци и египтяни“ изд. Л. Каравелов — 487
„За старите римляни“ изд. Л. Каравелов — 487
„За старите финикияни, асиряни и перси“ изд. Л. Каравелов — 487
„За топлината и за светлината или Що е живот“ изд. Л. Каравелов — 487
„За училищата“ от Н. Бончев — 609
„Защо?“ от В. Друмев — 407
„Защо не съм“ от Хр. Ботев — 434, 541, 509, 573, 575, 602
Захариев, Ст. — 214
„Звънчатий Глумчо“, в. — 298, 436
„Здравец“ от Ил. Блъсков — 425
„Здравица“ от Р. Жинзифов — 312, 363, 365
„Здравословие“ от С. Доброплодни — 95, 215
„Земледелие“ от Н. Икономов — 95
Зенон — 99
„Зеркало или Огледало християнское“ от Натанаил и З. Княжески — 123
„Зимбюл цвете“ от Ил. Блъсков — 425
„Зима“ от П. Р. Славейков — 328
„Зла жена“ от Й. Ст. Попович — 453
Златарски, В. — 36, 55, 57
Злати войвода — 221
Златоуст, Йоан — 547, 600
„Злочеста Кръстинка“ от Ил. Блъсков — 409, 412, 420— 423, 424, 452
„Злочеста Милка“ от Г. Голчев — 453
Змай Йованович — 335, 337, 480
„Знай, любими мой роде“ от Й. Стоянович — 125
„Знаеш ли ти кои сме?“ фейлетони — 455, 487, 529, 600
„Знаме“, в. — 390, 426, 428, 437, 441, 450, 456, 459, 460, 486, 525, 541, 542, 543, 544, 547, 552, 567, 596, 612
„Знание“, сп. — 437, 440, 456, 486, 487, 511, 521, 525, 527, 532, 602
„Зографска история“ — 27, 28, 55, 58
Зографски, Евстатий — 615
Зографски, Партений — 189
„Золото и булат“ от А. С. Пушкин — 294
„Зора се е зазорила“ от Л. Каравелов — 524
„Зорница“, в. — 190
Зузура, Д. — 83

И

„Иванко“ от В. Друмев — 219, 346, 374, 380, 390, 400—406, 408, 446, 453, 457, 459, 531
Ивайло, цар — 36
Иван Константин, молдавски княз — 158
Иван Шишман — 24, 51, 158, 316
Иванов, Антон, вж. Йованович, Антон.
„Ивановден“ от Ил. Блъсков — 414
Иванов, Ив. С. — 241
Иванов, Йордан — 30, 32, 34, 35, 36, 38
Иванов, С. П. — 209
Игнятович, Яков — 480, 499
„Избавление“ от В. Друмев — 406, 407
„Известия на Руската академия на науките“ — 295
„Извинение“ от П. Р. Славейков — 312
„Извод от физика“ от Н. Геров — 530
Изворски, Ст. — 105
„Изворът на Гелоногата“ от П. Р. Славейков — 205, 208, 329, 331, 332, 337, 356, 452
„Извънреден родолюбец“ от Л.Каравелов — 487, 503, 504, 507, 511, 514
„Изгубена Станка“ от Ил. Блъсков — 212, 214, 409, 411, 412, 415, 416, 417—420, 422, 424, 425, 452, 489, 618
„Изгубеное дете“ от Шмид — 97, 111, 213
„Из живота на българите в Киев“ от В. Друмев — 399
„Из живота на студентите в Русия“ от В. Друмев — 399
„Из записок болгара“, вж. „Записки за България и българите“
„Из мртвог дома“ от Л. Каравелов — 456, 525, 526
„Из одеския живот“ от В. Друмев — 399
„Из отговорът към. . .“ от П. Р. Славейков — 325
„Изпаднал търговец“ от Кр. Пишурка — 453, 531
„Изповед“ от П. Р. Славейков — 310
„Изпроводяк едного българина из Одеса“ от Д. Чинтулов — 203, 224, 225, 227, 228, 296
„Изтрошил бих всички окови“ от П. Р. Славейков — 335
„Изтурка на вестник „Костурка“ — 298, 436
Икономов, М. — 237

Икономов, Н. — 95
Икономов, Т. — 190, 201, 217, 219, 220, 383, 433, 434, 447, 459
„Илиада“ от Омир — 206, 293, 434, 616, 618, 621
Илиев, Ат. — 237, 436
Илински, Г. — 158
„Il Regno de gli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni“ от Орбини — 23, 39, 50
Ильо войвода — 246
Инджe войвода — 280, 567
„Индийската хижа“ от Б. дьо Сен Пиер — 112, 212, 213
Ипсиланти, Ал. — 131
Иречек, К. — 10, 140, 623
Иродот, вж. Херодот
„Исповедание православния вери християнския и обичаи и закони еврейския и мохамеданския религии и состояние“ от Софроний — 72
„Исках с труд да се прехраня“ от П. Р. Славейков — 321
„Истина“ от П. Р. Славейков — 308
„Исторические примери върху нравствеността“ от П. Р. Славейков — 298
„История вкратце о болгарословенском народе“, вж. „Зографска история“
„История во кратце о болгарском народе словенском“ от Йеросхимонах Спиридон — 27, 57
„История на българската литература“ т. I — 20
„История на българския народ“ от Т. Шишков — 389
„История на Великий Александра Македонеца“ — 112
„История на небето и земята“ прев. от Л. Каравелов — 487
„История на хайдут Сидеря и неговът бивол Голя“ от Н. Козлев — 352
„История славяноболгарская“ от Паисий — 6, 16, 19, 23, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 63, 65, 73, 85, 113, 116, 121, 152, 228, 230, 258, 265, 282, 288, 293, 401
„История словеноболгарског народа“ от Ат. Нескович — 27
„Историја разних славенских народов наипаче Болгар, Хорватов и Сербов“ от Йован Раич — 25, 89
„Историята Медникарова. Как се калих за списател“ от П. Р. Славейков — 338
„Иступленний дервиш или Восточный вопрос“ от Г. С. Раковски — 269, 270
Ихчиев, Д. А. — 11

Й

Йеж, Т. — 191
„Je ли крива субина?“, вж. „Крива ли е съдбата“
Йеротей, монах — 16, 28, 122
„Йоанн, экзарх Болгарский“ от Калайдович — 90
Йоанн Зонар — 36
Йоан Калека — 69
Йованович, Антон — 110, 131, 135
Йованович, Вл. — 477, 480
Йованович, хаджи Найден — 110, 115, 125, 190
Йовчев, Л. — 434
Йосиф II — 68

К

Каблешков, Т. — 430
„Кадрил“ от Д. Войников — 371
„Какво да се прави?“ от Н. Г. Чернишевски — 498, 501, 537
„Какво ни е нужно“ от Л. Каравелов — 472, 480, 528
„Как да търпи това сърце“ от П. Р. Славейков — 310
„Как ни възпитаваха“ от Св. Маркович — 479
„Как съм станал гайдар“ от П. Р. Славейков — 338, 343
„Какъв трябва да бъде един владика“ от П. Р. Славейков — 343
Калайдович, К. — 90
Калевич, Л. — 477
Калиман, И. — 158
Калиник — 61, 72
Калоян, цар — 402
Каляндjи, П. — 530
Камче, даскал — 109
„Канарче“ от П. Р. Славейков — 310
Каниц, Ф. — 611
„Капитанска дъщеря“ от А. С. Пушкин — 621
Каравелов, Л. — 6, 16, 17, 18, 125, 126, 140, 158, 182, 183, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 195, 199, 201, 204, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 234, 236, 254, 258, 281, 286, 323, 347, 348, 360, 361, 362, 367, 369, 372, 376, 380, 381, 388, 390, 391, 413, 414, 421, 424, 426, 429, 430, 432, 433, 434, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 447, 448, 449, 451, 452, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461—532, 548, 551, 552, 554, 556, 575, 596, 600, 601, 602, 605, 610, 612, 613, 614, 615, 622
Каравелов, П. — 308, 623
Каравела, Стойчо — 464
Караджа, Ст. — 185, 246, 388, 427, 450, 476, 481
Караджич, Вук — 50, 89, 90, 114, 134, 137, 149, 251, 466, 477, 488
Карамзин, Н. — 191, 212, 213, 214, 294
Карастоянов, Н. — 109
„Кардам страшний“ от Т. Станчев — 531

Карол I — 374
Каролев, Р. — 389
Касабов, Ив. — 246, 248, 372, 388, 529
Касапски, Н. — 105
Катанчич, М. П. — 82
„Катерина“ от Шевченко — 502
„Катихизисът на революционера“ от Нечаев — 541
Катков — 472
Катранов, Н. — 186, 191, 369, 421
Качич-Миошич, А. — 37, 53, 55, 56, 293, 329
Квитко-Основяненко, Гр. — 111
Кипиловски, Ан. — 98, 111, 125, 126, 149
„Кириакодромион“, вж. „Неделник“
Кирил — 37, 44, 92, 150, 151, 187, 364, 371, 378, 379, 381, 537
„Кирил и Методий български просветители“ от Каравелов — 487
Кирков, Г. — 425
Киро Петров, вж. Бачо Киро
Киселков, В. — 72
„Китка от Балкана“ от Д. Чинтулов — 224, 225, 296
Кисимова, Евг. — 438
Кифалов, М. — 115
„Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчененията им“ от Н. Бончев — 613, 617
„Клетва“ от К. Миладинов — 204
Климент Браницки, вж. В. Друмев
Климент Охридски — 364
Клопщок — 365
„Ключ българскаго язика“ от Г. С. Раковски — 250
„Книга сия зовомая Огледало“ от К. Пейчинович — 84
„Книга, глаголемая Утешением грешним“ от Пейчинович — 84
„Књиговище за прочитане“ — 436, 459
„Књижевне новости“ от Л. Каравелов — 530
„Књижевность“ от Л. Каравелов — 530
„Книжки за благонравието“ от Хр. Ваклидов — 530
„Книжки за народа“ от Ил. Блъсков — 425
„Книжовни забележвания“ от П. Р. Славейков — 346
Княжески, З. — 108, 123, 126, 222
Ковачев, Йосиф — 137, 431, 435
Ковачев, Янко — 111
„Кога умра. . .“ от Л. Каравелов — 524
Козлев, Н. — 125, 190, 205, 209, 329, 349, 357, 375, 448
Козма, Презвитер — 66
„Кой дявол ме накара“ от Д. Великсин — 208
Кокарев, В. А. — 467, 468
„Коло“, сп. — 115, 194
„Колокол“, сп. — 472, 473, 528
Колцов, А. В. — 191, 319, 320, 337
Коменски, Ян — 9, 137
„Консерватор някой умник“ от П. Р. Славейков — 333
Константинов, Алеко — 348, 423, 425
Константин Шишман — 36
„Контето“ от П. Р. Славейков — 322
Коперник, Николай — 9
Копитар, В. — 92
Костович, Аника — 216
Костович, Христодул, — вж. Сичан-Николов
Костомаров, Н. П. — 458
„Костурка“, в. — 298, 436
Котляревски, А. А. — 469, 475
Кошут, Л. — 385
Коюнджич, М. — 477
Краевски, — 472
„Кракра Пернишки“ от П. Р. Славейков — 205, 316, 329, 331, 337, 356
„Краледворска ръкопис“ — 360, 366
Крали Марко — 197, 205, 295, 316, 364
„Крали Марко“ от П. Р. Славейков — 205, 329, 332
Крамской, И. Н. — 467
Красицки, Игн. — 67
„Краснописание“ от Н. Рилски — 95
„Кратка българска граматика“ от Д. Войников — 375
„Кратка българска история“ от Д. Войников — 375, 389, 401
„Кратка география. . .“ от Ив. Богоров — 95, 119
„Кратка история за българския славянски народ“ вж, „История во кратце о болгарском народе словенском“
„Кратка читанка за взаимните училища“ от П. Каляджи — 530
„Краткая священная история и священний катихизис“ от Бозвели — 164
„Краткий катихизис за първоначални училища“ от Д. Войников — 375
„Кратки приказки за деца“ изд. П. Р. Славейков — 298
„Кратко разсъждение. . .“ от Г. С. Раковски — 244, 250
„Крива ли е съдбата?“ от Л. Каравелов — 479, 480, 498, 499, 500, 501, 502, 507, 512
„Криво лале“ от Ил. Блъсков — 425
„Криворазбраната цивилизация“ от Д. Войников —218, 373, 382, 383, 447, 453, 458, 531, 614
Крилов, И. А. — 191, 295, 322, 337, 452, 458, 487, 504, 621
„Критически издиряния за историята българска“ от Венелин — 535
Крум, хан — 51, 53, 229, 291, 378
„Крум побеждава Никифора“ картина от Н. Павлович — 433
„Крумиада“ от П. Р. Славейков — 205, 291, 329
Кръстевич, Гаврил — 93, 98, 105, 111, 154, 189, 200, 441
„Кръщението на едно дете от Григоровата компания“ от П. Р. Славейков — 343

Ксенофонт — 99
Куза, румънски княз — 248, 372
„Кудкудачка“ от К. Пишурка — 451
„Куко и пипе“ от П. Р. Славейков — 322, 452
Кулин, Иван — 243
Курганов, Н. Г. — 112, 291
„К Чаадаеву“ от А. С. Пушкин — 294
„Къде си, вярна ти любов народна“ от Д. Чинтулов — 221, 225, 230, 232, 237
„Към брата си“ от Ботев — 204, 345, 541, 550, 551, 556, 557, 561, 566
„Към вятъра“ от П. Р. Славейков — 323
„Към дружината“ от П. Р. Славейков — 315
„Към Европа“ от Ив. Вазов — 449
„Към сиромасите братя“ от П. Р. Славейков — 320, 449
Кънчев, Ангел — 187
„Кървава кошуля“ от Р. Жинзифов — 205, 208, 356, 361, 364, 366
Кърлова, Василе — 259
Къртица, Л. С. — 299
Кърчовски, Йоаким — 16, 27, 28, 82, 83, 84, 85, 110, 411
Кювие, Ж. — 547, 600

Л

Лаврентий, брат на Паисий — 30, 32, 33
Лавров, П. А. — 474
„Лазар и Петкана“, народна песен — 197
„Лале“ от Ил. Блъсков — 425
Ламански, В. И. — 440, 469, 477
Ламартин, Алф. — 191
Лафонтен — 322, 452
Лачоглу, Т. Х. Н. — 438
„Лебедовата песен на един български изгнаник“ от Д. Великсин — 208
Левски, Васил — 6, 185, 186, 187, 237, 246, 256, 258, 323, 388, 427, 428, 429, 430, 451, 456, 458, 477, 481, 482, 485, 486, 538, 539, 548, 567
Леже, Луи — 440
Лермонтов, М. Ю. — 191, 223, 234, 295, 333, 337, 366, 367, 551, 570, 571, 604
Лесинг, Г. Е. — 67, 72, 216, 454
„Les Misérables“ от В. Юго — 391
„Летоструй или Домашен календар“ — 111, 217, 436
„Libertatea“, в. — 472, 527
„Лисица и козел“, басня — 67
„Лисица и лъв“, басня — 67
„Лиляка“ от Ил. Блъсков — 425
„Ловчанският владика или Беля на ловчанският сахатчия“ от Теодосий Икономов — 217, 383
Лойола, Иги. — 547, 600
Лонг, д-р А. — 298
Ломоносов, М. В. — 17
Лукиан — 174
„Лукреция Борджия“ от В. Юго — 454
Лутер, Мартин — 7
Лучков, В. — 537
„Любов“ от П. Р. Славейков — 310
„Любовен химн“ от Ат. Христопулос — 310
„Любовни думи по име“ от П. Р. Славейков — 313
„Любовни напеви по име“ от П. Р. Славейков — 313
„Любопитнопростий разговор“ от Н. Бозвели — 166, 171, 175
„Любословие“, сп. — 18, 103, 104, 105, 109, 156, 188, 199
„Лястовица и сокол“, басня — 67

М

„Майска китка“ от Ив. Вазов — 313
„Майце си“ от Хр. Ботев — 189, 204, 297, 345, 537, 550, 551, 555, 557, 559, 561, 566, 576, 590
Макариополски, Иларион — 101, 102, 103, 169
„Макбет“ от У. Шекспир — 401
Македон, Георги, вж. Раковски
„Македония“, в. — 188, 206, 208, 299, 301, 302, 304, 306, 323, 338, 341, 345, 361, 434, 441, 529, 547, 600, 610
Македонски, Ал. — 440, 547, 554, 600
Македонски, Хр. — 248,
Макферсън, Джеймс — 365
„Мала простонародна славено-сербска песнарица“ от В. Караджич — 50
„Малакова“ от П. Р. Славейков — 218, 299, 343, 344, 383
„Мало детенце“ от П. Р. Славейков — 314
„Малък Пенчо“ от П. Р. Славейков — 328
Мамарчев, Георги — 147, 239, 280
„Маминото детенце“ от Л. Каравелов — 424, 487, 504, 507, 511, 512, 513, 514
Манчев, Др. — 109, 190, 492
Манчов, Б. — 415
„Марий и Сула“ от П. Р. Славейков — 334
Марко, дияк. — 34
Маркович, Нешо — 83
Маркович, Светозар — 429, 476, 478, 479, 480, 499
Маркс, Карл — 534, 554
Марлиан, Амвросий — 72
Мармонтел, Ж. — 213
„Математическа география“ от Ив. Богоров — 95, 126
„Материали по историята на нашето възраждане. Град Шумен“ от Ил. Блъсков — 425
„Мати Болгария“ от Н. Бозвели — 102, 161, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 259, 260, 432
„Матица“, сп. — 389, 479, 480, 502, 530
Махмуд II — 147, 269
Мацини, Дж. — 429
„Маяк“, сп. — 150
Медакович, д-р Данило — 242

„Медленно движется время“ от Никитин — 318
Медникаров, вж. Славейков, П. Р.
Менделеев, Д. И. — 467
Меншиков, А. Д. — 189
Меркантини — 549, 554
„Меропа“ от Волтер — 454
„Месецослов или Календар вечний“ от Сичан-Николов — 111
„Месецослов 1856“ от П. Р. Славейков — 291
„Месецослов на българската книжнина“ от Д. Мутев и др. — 111, 189
„Метеорологически атлас“ от П. Берон — 141
Методий — 37, 44, 92, 151, 187, 371, 378, 379, 381, 537
Мидхат паша — 185, 186, 301, 305, 323
Миладинови, Димитър и Константин — 93, 108, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 209, 219, 358, 359, 360, 364, 368, 439, 470, 477, 531
„Милан Наранджич“ от Я. Игнятович — 499
Миларов, Св. — 303, 436, 459, 601
Милер, В. Ф. — 440, 469
Милетич, Л. — 158
Милетич, Св. — 477
„Милно и жално към възток гледа“ от В. Друмев — 387
Милутинович, Сима — 114
„Минзухар“ от Ил. Блъсков — 425
Минков, Тодор — 430
„Минува наша младина“ от П. Р. Славейков — 314
Миркович, д-р Н. — 192
„Мирозрение“, сп. — 108, 188
„Мисли върху женитбата“ от Д. Великсин — 208
„Мисли за сегашното българско учение“ от В. Априлов — 555
„Митарства“ от Й. Кърчовски — 411
„Митология на Синтип Философ“ — 66
„Михал“ от С. Доброплодни — 112, 215, 216, 217, 385
Михаил, цар — 158
Михайлов — 602
Михайловски, Н. — 94, 95, 108, 200, 201, 287, 294, 296, 444
Михайловски, Ст. — 179, 435, 460
Мицкевич, Адам — 366, 419
„Млада Сербадија“, сп. — 456, 525
„Млади години“ от Р. Жинзифов — 364
„Многострадална Геновева“ — 18, 215, 216, 453
„Моето положение“ от П. Р. Славейков — 235
„Моето пътуване по Стара планина“ от П. Хитов — 235, 465
„Мой човек“ от Мирза Шафи Вазех — 335
„Молба за учение“ песен от Д. Войников — 371
Молиер — 216, 370, 382, 435, 454, 458
„Молитва“ от Лермонтов — 336, 367
„Моминска сълза“ от Ил. Блъсков — 425
„Момче, ума си събери“ от П. Р. Славейков — 317
Момчил юнак — 197
Момчилов, Ив. — 94, 95, 110, 190, 350, 432
„Монолог или Мисли на владиката Иларион. . .“ от В. Попович — 217
Мор Томас — 531
„Москвитянин“, в. — 155
„Московские ведомости“, в. — 362, 368, 530
„Моята молитва“ от Хр. Ботев — 543, 549, 551, 552, 561, 569, 571, 572, 573, 574, 593, 595
Мразович, Авр. — 287
„Мудно ходи нашето време“, вж. „Живите да работят“
„Мудрост добраго Рихарда“ — 111, 411
Мусоргски, М. П. — 467
Мустакови, братя — 248
Мустаков, К. — 148
Мутев, Д. — 111, 126, 189, 223
Мутева, Елена — 126, 209, 223
„Мухата хоро играе“ от П. Р. Славейков — 309
„Мъки и теглило“ от П. Р. Славейков — 320
Мънзов, Ив. — 539
Мърквичка, Ив. — 31
„Мъртви души“ от Гогол — 219, 345, 442
„Мъченик“ от Л. Каравелов — 504, 521

Н

„На агите“ от П. Р. Славейков — 333
„Наближава време“ от П. Р. Славейков — 314
„На В. Левски“ от Л. Каравелов — 525
„Наводнение на Дунав“ от Ст. Бобчев — 214
„Наводнението на Рейн“ от Шмид — 214
„На Великден“ от Р. Жинзифов — 363
„Награден подвиг“ от А. Франгя — 451
„Надгробен надпис“ от Д. Чинтулов — 225
„На другоземецът“ от Р. Жинзифов — 365
„На думи и на дело“ от П. Р. Славейков — 335
Найденов, Ив. — 529
„Наказал я бог“ от Л. Каравелов — 480, 498, 502
„Наместо програма“ от Хр. Ботев — 546
„На момците“ от П. Р. Славейков — 313
Наполеон Бонапарт — 547, 600
„Напомняне“ от П. Р. Славейков — 312
„Напразно отлъчие от Дакия 10-го юния 1856 г.“ от Раковски — 242, 262
„Напред“ от А. Н. Плешчеев — 318
„Напредък“, в. — 433, 460
„На прощаване“ от Хр. Ботев — 266, 452, 538, 539, 550, 559, 560, 561, 565, 566, 569 570, 573, 575, 576, 577, 581, 592
„На работниците“ от П. Р. Славейков — 335

„На равно място куп от пръст“ от П. Р. Славейков — 322
„Народен“ от П. Р. Славейков — 326
„Народен сборник“ — 192
„Народна српска песнарица“ от В. Караджич — 114
„Народне песме македонски бугара“ от Ст. Веркович — 191, 192, 193, 530
„Народност“, в. — 188, 208, 217, 303, 356, 361, 478, 481, 528
„Народное дело“, сп. — 482
„Народът“ от П. Р. Славейков — 326
„Народът вчера, днес и утре“ от Хр. Ботев — 539
„На село“ от И. С. Никитин — 319
„Насила оженване“ от Молиер — 454
„На слънцето“ от К. Миладинов — 195, 204
„Наставник за учители и родители“, сп. — 410
„Наталья, боярская дочь“ от Карамзин — 213, 214
Натан, Жак — 231
„Натан Мъдрецът“ от Лесинг — 72
Натанаил, монах — 123
„Наука за песнотворство и стихотворство“ от П. Оджаков — 375, 438, 442
„На царя и Русия“, вж. „Вярата и надеждата на българина в Русия“
„Начално ръководство за длъжностите на човека“ — 298
„На чужбина“ от Р. Жинзифов — 363
„На чужбина“ от К. Миладинов — 204
„На чужой могиле . . .“ вж. „На чужд гроб без сълзи плачат“
„На чужд гроб без сълзи плачат“ от Л. Каравелов — 454, 464, 475, 488, 491, 496, 497 505
„Наше время“, сп. — 209
„Наше село“ от П. Р. Славейков — 328
„Наш прозаик“ от Т. Шишков — 209
„Невенка, болярска дъщеря“ побълг. С. Захариев — 213, 214
„Невянка и Светослав“ от К. Величков —454
Негош, П. — 259
„Неда“ от Л. Каравелов — 475, 488, 490, 495
Недев, Цв. — 291, 318, 345
„Неделник“ от Софроний — 16, 18, 26, 62, 66, 69, 70, 71, 72, 79, 82, 85, 110,
„Недоросль“ от Фонвизин — 216, 404
„Не е юнак . . .“ от Л. Каравелов — 523
„Независимост“, в. — 71, 304, 308, 388, 390, 437, 455, 456, 458, 472, 482, 486, 525, 527 528, 541, 543, 544, 596, 600, 615
„Ней“ от Хр. Ботев — 313, 564, 573, 581
Некрасов, Н. А. — 400, 468, 473, 529
„Не кълни ме, мила мамо“ от П. Р. Славейков — 325
„Немили недраги“ от Вазов — 415, 419
Ненадович, Павел — 22
„Нено“ от Л. Каравелов — 521
„Неофити“ от Т. Г. Шевченко — 469
„Не пей ми се“ от П. Р. Славейков — 323, 324, 614
„Неповинен българин“ от Г. С. Раковски— 241, 242, 260, 261, 262
„Не раждай ме, мамо“ от Л. Каравелов—523
Неруда, Ян — 337
Нескович, Атанасий — 27, 80
„Несколько слов о сочинениях болгарина Раковского“ от Р. Жинзифов — 369
„Не слави мойта муза“ от П. Р. Славейков — 317
„Не слушай“ от Л. Каравелов — 523
„Не сме народ. . .“ от П. Р. Славейков — 306, 326
„Не ставай рано пред зори“ от П. Р. Славейков — 327
Нечаев, Сергей — 539, 541
„Нещастна фамилия“ от В. Друмев — 18, 189, 209, 211, 212,213, 214, 219, 267, 386, 387, 391, 392, 393, 394, 397,400, 408, 409, 411, 415, 416, 418, 424, 489
„Не ще може или Глезен Мирчо“ от Т. Шишков — 216, 454
„Ниви“ от П. Р. Славейков — 335
„Ний“ от Хр. Смирненски — 595
„Ний сме много“ от П. Р. Славейков — 333
Никитин, И. С. — 191, 295, 318, 319, 458
Никифор Теотокис — 69
Никола, поп — 34
„Нова България“, в. — 409, 413, 437, 445, 450, 458, 543, 544, 596
„Нова мода“ от Г. Станчев — 531
„Нова мода календар за 1857 г.“ от П. Р. Славейков — 291, 342
„Нова песен“ от Л. Каравелов — 602
„Нова песнопойка“ от П. Р.Славейков — 292
„Новобългарска сбирка“, сб. от Р. Жинзифов — 360, 361, 362, 471, 502, 530
„Нови български песни“, песнопойка — 411
„Нощ“ от П. К. Яворов — 595
„Нравствени разсъждения с невинния юноша“ от В. Друмев — 387
Нютон, Исак — 142, 547, 600
„Няколко дена разходка по българските места“ от Ив. Богоров — 218
„Няколко мисли за български язик и за образованието у българите“ от Н. Геров — 113
„Няколко речи о Асеню първому. . .“ от Г. С. Раковски — 244, 250, 401
„Няколко речи о събитии в България в лет 1853 до лет 1856“ от Г. С. Раковски — 254

О

„Обесване на Васил Левски“ от Хр. Ботев — 550, 563, 585, 588, 590, 593, 594
Обренович, М. — 244
Обрадович, Доситей — 24, 26, 67, 68, 72, 74, 80, 82, 178, 259, 293
„Общое землеописание“ от Фотинов—95, 103
„Общосборно жалостний советователний разговор на любородните“ от Н. Бозвели — 171

„Общ труд", сп. — 190, 205, 208, 217, 349, 352, 361
„О ветре неверни" от Н. Рилски — 123
Овидий — 166, 171, 281
„Овидиевы превращения" — 466
Огнянович, Константин — 99, 100, 109, 111, 113, 117, 125, 166, 288, 291, 329, 411
„Ода на празната кесия" от П. Р. Славейков — 335
„Ода на Софроний" от Д. Попски — 17, 85, 86, 102, 121
„Ода на Хатишерифа" от Н. Рилски — 102
„Одесский вестник" — 150
Оджаков, Петър — 267, 281, 375, 438, 442
„О зародыше новой болгарской литературы" от Венелин — 91
„О, колко сладко" от Д. Великсин — 208
Омир — 99, 166, 171, 616, 618, 621
„Опак свят" от П. Р. Славейков — 320, 449
„Описание на село Горни Турчета" от Бачо Киро — 451, 456
„Описание на селския събор" от Блъсков — 411
„Описание следственних произшествию собившихся от знаменитаго турецкаго Хатишерифа" от Н. Рилски — 122
„Опитай се пак" от П. Р. Славейков — 318
„О пролет прекрасна" от К. Огнянович — 125
Орбини, Мавро — 23, 34, 36, 38, 39, 49, 50, 52, 53
Органическо възпитание" от д-р Шнел — 538
„Орел и кантар", басня — 67
„Орел и лисица", басня — 67
„Орел, рак и щука" от П. Р. Славейков — 322
„Ори, ори. . ." от Каравелов — 523
Орфей — 366
Орфелин, Захари — 174, 293
„Освобождение на сърбите" — 415
„Осел и славей" от П. Р. Славейков — 322
„Осман" от Гундулич — 47, 50
„Основа", сп. — 171
„Останала България. . ." от Л. Каравелов — 523
„Остен", в. — 308, 334
Островски, А. Н. — 468
„Остромирово евангелие" — 151
„Ответ" от П. Р. Славейков — 318, 319
„Отговор на богословска гръцка брошура" от Раковски — 244
„Отело" от Шекспир — 401
„Отечественные записки", сп. 473, 488, 516, 617
„Отечество", в. — 125, 188, 433, 481, 529
„Отечеството на немеца" от Арндт — 615
„От де да начена, любезна моя" от П. Р. Славейков — 310
„Отломък от вторая част Горскаго пътника" от Раковски — 274
„Отлъчие от България едного распаленаго българина в лет 1853" от Раковски — 236, 263, 266, 267, 268, 281
„Огмъщение" от Л. Каравелов — 522
„Отношенията на византийските императори към България. . ." от Р. Жинзифов — 367
„От пусто горе тилилейско" от П. Р. Славейков — 343
„Отрывок из рассказов моей матери. Поездка в виноградник" от В. Попович — 210, 391
„О характере народных песен у славян задунайских" от Ю. И. Венелин — 90, 114
„Охрид" от Р. Жинзифов — 364

П

„Павел и Вергиния" от Б. дьо Сен Пиер — 112, 212, 213
Павлов, И. П. — 467
Павлович, Н. — 95, 130, 141, 433, 532
Павлович, П. — 22, 24, 25
Павлович, Хр. — 66, 93, 95, 96, 97, 110, 111, 113, 117, 157, 163, 213, 287, 375, 401
Пазвантоглу, Осман — 61, 74, 76
Паисий Хилендарски — 6, 8, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30—58, 59, 60, 62, 64, 71, 79, 81, 85, 86, 87, 92, 97, 121, 122, 133, 152, 156, 161, 165, 171, 178, 200, 250, 258, 265, 267, 377, 401
„Палатът" от П. Р. Славейков — 321
Палаузов, Н. — 109, 115, 148, 222, 290, 291, 294, 295, 296, 323, 344, 376
Палацки, Фр. — 38
„Памела уженена" от П. Голдони — 112
„Памятник", сп. — 411, 425
„Памятники народного быта болгар" от Л. Каравелов — 191, 446, 469, 474, 475
„Панагюрските въстаници" от Ив. Вазов — 236, 449
„Панепистема" от П. Берон — 141, 142, 143
Паничков, Д. — 538
Папазоглу, Теохар — 133
„Парите и науката" от П. Р. Славейков — 314
П-в, Х. — вж. Ботев, Хр.
„Патриот" от Хр. Ботев — 541, 550, 573, 574
„Патриот" от Д. Чинтулов — 225, 230, 235, 236
Пашев, Г. — 408
„Певец към славяните пред тръгване на война" — 316, 329
Пеев, Т. — 436
Пейчинович, Кирил — 16, 27, 28, 82, 83—85, 109
Пелико, С. — 191, 602
Пенев, Боян — 6, 36, 252, 315, 418, 489, 519
„Пение на Кирил и Методий" от Д. Войников — 371
„Перва понятия за детинско употребление" прев. Васкидович — 97

„Периодическо списание“ — 172, 361, 388, 389, 390, 401, 432, 434, 435, 438, 439, 440, 446, 449, 458, 459, 460, 531, 612, 613, 614, 617, 623
Перов, В. А. — 467
„Перуника“ от Ил. Блъсков — 425
„Песен“ от Ан. Кипиловски — 125
„Песен“ от Р. Жинзифов — 364
„Песен за калоферските момци“ от К. Огнянович — 125
„Песен за падане на българското царство“ от Н. Бозвели — 124
„Песен за Раковски“ от Л. Каравелов — 525
„Песен на Русия“ от П. Павлович — 25
„Песен на паричката ми“ от П. Р. Славейков — 321
„Песен на ризата“ от Т. Худ — 335
„Песен на тираните“ от П. Р. Славейков — 333
„Песен училищна“ от П. Р. Славейков — 314
„Песни и стихотворения“ от Хр. Ботев и Ст. Стамболов — 450, 543, 550
„Песни любовни, хороводни, сватбени и смешни“ от Д. Войников — 375
„Песнопойка“ от П. Р. Славейков — 291
Петко Габровеца — 287
Петков, Ботьо — 94, 95, 98, 108, 126, 222, 535, 537, 538
Петрова, Венета, вж. Ботева, В.
Петров, Киро, вж. Бачо Киро
Петровски, Н. М. — 22
Петлешков, В. — 237, 430
„Петрушан“ от Хр. Ботев — 549, 560
Петър, цар — 401, 402
Петър I — 21, 25, 111
Петьофи, Шандор — 551, 604
Пешаков, Г. — 124, 149, 154
Пиперов, П. Г. — 112
Пипин, А. Н. — 440
Пирогов — 467
„Пиршество на турски велможи“ от Г. С. Раковски — 254, 343
Писарев, Д. И. — 458, 474
„Писменик“ от С. Доброплодни — 95
„Писменик общополезни“ от Хр. Павлович — 96, 113
„Писменица на славянския език“ от Ив. Момчилов — 95
„Писмо“ от П. Р. Славейков — 310
„Писмо до българските читалища“ от М. Дринов — 192
„Писмовник“ от Курганов — 112, 291, 293, 294, 295
Питагор — 99
„Питомка“ от П. Р. Славейков — 298
Пишурка, Кр.—215, 412, 451, 453, 459, 531, 601, 602
„Пиян баща“ от Ил. Блъсков — 412, 423, 452
„Пиянска молитва“ от П. Р. Славейков — 312
„План за освобождение на България“ от Г. С. Раковски — 246
„Планински върщини спят в нощна тъма“ от П. Р. Славейков — 335
Платон — 99, 138
„Плачът на България“ от Д. Великсин — 208
Плешчеев, А. Н. — 191, 295, 318, 337
„Побратимство“ от К. Миладинов — 204
„Повест за скарването на Иван Иванич с Иван Никифорович“ от Гогол — 517
„Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова“ от Й. Кърчовски — 82, 110
„Повторка“ от П. Р. Славейков — 312
„По въпроса за жените“ от П. Р. Славейков — 298
„Погасло дневное светило“ от А. С. Пушкин — 294
Поглед върху произхождането на българский народ и началото на българска та история“ от М. Дринов — 611
Погодин, М. П. — 151, 360, 469, 471
„Под игото“ от Ив. Вазов — 216, 237
„Подъл ли е българският народ?“ от Ив. Вазов — 449
„Поевропейчване на турчина“ от Д. Войников — 377, 382
„Поезия и мислене“ от Св. Маркович — 479
„Поезията на природата и нашите нужди“ от Т. Икономов — 219
„Поет“ от Н. М. Язимов — 317
„Пожелание“ от П. Р. Славейков — 328
„Поема за робството“ от П. Р. Славейков — 329
„Поэзия славян“ от Н. В. Гербел — 199, 369
„Поздравление на Балкана“ от П. Р. Славейков — 319
„Позив“ от Софроний — 80
„Познах, че си неверна“ от П. Р. Славейков — 310
„Позорищни дела“ от Ив. Владикин — 454
„Показалец“ от Раковски“ — 244, 250, 252, 387, 530
„Покръщение на Преславский двор“ от Д. Войников — 374, 377, 378
„Полето“ от П. Р. Славейков — 335
Пол дьо Кок — 444
„Политическа зима“ от Хр. Ботев — 456, 597, 598, 602
Полная русская хрестоматия“ от Галахов 294
„Положението“ от П. Р. Славейков — 323, 334
Полоцки, С. — 17
„Помама“ от П. Р. Славейков — 333
„По море се скитамази“ от П. Р. Славейков — 310
„По неволя доктор“ от Д. Войников — 377, 382
„Поп Марко“ от Ил. Блъсков — 425
Попов, Н. А. — 214, 360, 469
Попович, В. — 190, 195, 209, 210, 211, 217, 360, 369, 391, 433, 470
Попович, Й. Ст. — 112, 293, 382, 454

Попович, Матилда — 216, 374
Попович, Райно — 93, 98, 99, 100, 107, 109, 115, 117, 118, 149, 150, 154, 155, 239, 244
Попович, Стойко — 239, 241, 261
„По поводу славянского отдела газеты „День“ от Л. Каравелов — 471
Попконстантинов, Никифор — 350
Попски, Д. — 16, 17, 28, 81, 85, 86, 102, 121, 122
„Послание“ от Хр. Ботев — 541, 550, 564, 573, 575
„Послание от небето“ от Хр. Ботев — 456, 598
„После отмъщение“ от Л. Каравелов — 522
„После смъртта С. Филаретова“ от Р. Жинзифов — 363
„Постъп български“ от Г. С. Раковски — 242, 262
Потебня, А. А. — 439
„Потопът и животът на растенията“ от П. Берон — 141
„Потопът, неговата причина и пр.“ от П. Берон — 141
„Потайностите на царските палати“, изд. П. Р. Славейков — 298
„Поучения и словосказания на празников господних“ от Софроний — 69
„Похвала на древните болгаре и на отечеството им“ — от Сичан-Николов — 17, 117, 125
„Похвала на Ижорската земя. . .“ от В. К. Тредиаковски — 18
„Правда“, в. — 308, 341
„Право“, в. — 188, 206, 370, 433, 529
„Православное обозрение“, сп. — 362, 368
„Празникът на тисящилетието на българското кръщение“ от Н. Бончев — 610
„Превратът“ от П. Р. Славейков — 334
„Предвесник Горскаго пътника“ от Г. С. Раковски — 183, 242, 243, 254, 263, 264, 266, 267, 268, 282, 343, 364, 382, 387, 411, 415, 416, 528
„Преминуват годинките“ от Л. Каравелов — 524
„Прескорбное оправдание Еманоила Васкидовича. . “ — 98
„Преслав“ от Х. Ангелов — 364
„Преславските старини“ от Х. Ангелов — 364
„Привидения“, прев. В Друмев — 387
„Привременен закон за народните горски чети за 1867 г.“ от Г. С. Раковски — 476
„Придунавска България“ от Ф. Каниц — 611
Прижов, И. Г. — 469, 472, 474, 475
„Приключения Телемаха“ от Фенелон — 112, 213, 293
„Примери от турско правосъдие“ от Хр. Ботев — 541, 600
„Принос към историята на социализма в България“ от Д. Благоев — 14, 101
„Пристанала“ от Хр. Ботев — 281, 539, 559, 567, 573, 581, 586, 591
„При Царевец“ от В. Друмев — 406
„Приятен разговор за южнославянския народ“ от Качич-Миошич — 56
„Прогресист“ от Л. Каравелов — 487, 503, 507, 511, 514
„Проза и родолюбците“ от С. П. Иванов — 209
„Произход на физическите и пр. науки“ от П. Берон — 141
Прокопович, Т. — 17
„Пролет дойде“ от Л. Каравелов — 522, 523
„Пролет и Великден“ от Н. Козлев — 352
Прометей — 580
„Просвещенний европеец“ от Н. Бозвели — 171, 174, 176
„Просвета в Турско“ от Г. С. Раковски — 254
„Прослава на сръбски крале“ от П. Павлович — 25
„Прославило се Търново“ от П. Р Славейков — 289, 309
„Пространний буквар“ от С. Доброплодни — 215
Протич, д-р П. — 508, 597
„Прошетба“ от Р. Жинзифов — 211, 365, 366
„Прошенописецът“ от С. Доброплодни — 215
„Прощавайте, дечица“ от П. Р. Славейков — 314
Прудон — 429, 547, 600
„Пряпорец и гусла“ от Ив. Вазов—449, 458,
Пушкин, А. С.— 80, 191, 216, 223, 234, 294, 295, 334, 337, 400, 401, 458, 551, 621
„Първа здравица“ от П. Р. Славейков — 309
Първанов, Н. — 200, 432, 441
„Първи поетически опити“ от Хр. Ботев — 538
„Първичка българска граматика“ от Ив. Богоров — 95, 107, 113, 157, 200
Перличев, Гр. — 200, 204, 205, 207, 209 434, 602, 616
„Пътуването на Бача Кира“ — 451
„Пчелица“, сп. — 298, 327
Пюскюлиев, Анг. — 324, 452, 459, 602

Р

Рабле — 516
„Работниците“ от П. Р. Славейков — 335
„Рада клюкарката“ от Ил. Блъсков — 214, 412, 453
„Радецки“ от Ив. Вазов — 449
Радионова, Александра — 374
Радославов, В. — 334
Радулов, С. — 432
„Разбойници“ от Шилер — 432, 454, 553, 618, 620, 621
„Разговор за любородните“ от Бозвели — 167, 174
„Разговорник греко-болгарский“ от Хр. Павлович — 96, 110, 113

„Разговоры русско-греко-французские“ — 466
„Разговор с децата“ от Фойербах — 541
„Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ от Качич-Миошич — 53, 55
„Разделение на българското племя“, картина от Н. Павлович — 433
„Раздумване“ от П. Р. Славейков — 314
„Разкази за старовременните хора“ от Каравелов — 487
„Разкази из българския живот“ от Л. Каравелов — 504
„Различна поучителна наставления“ от Й. Кърчовски — 83
„Разни стихотворения“ от Д. Войников — 375
„Разсъждения“ от Н. Бончев — 610
Раич, Йован — 22, 25, 27, 37, 38, 39, 54, 89, 151, 375, 401
„Райна, българска княгиня“ от Велтман — 213, 259
„Райна княгиня“ от Д. Войников — 374, 376, 378, 379, 381, 402
Рангавис, Ал. — 259
Раковски, Г. С. — 6, 16, 18, 26, 29, 36, 55, 59, 73, 80, 81, 85, 89, 93, 95, 98, 108, 113, 121, 125, 140, 159, 160, 161, 165 174, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190,192, 200, 201, 202, 203, 205, 209, 216, 219, 221, 231, 236, 238—284,286,290, 296, 316, 337, 343, 345,356, 360, 364, 369, 372, 375, 377, 382, 387, 392, 394, 401, 411, 412, 415, 416, 431, 451, 456, 471, 476, 481, 489, 491, 492, 493, 508, 528, 533, 539, 551, 575
Расин — 370
„Ратайкиня“ от Т. Г. Шевченко — 434
Рачински, А. В. — 195, 210, 467
„Ревизор“ от Гогол — 621
„Ред съвременни книжки“ от Ил. Блъсков — 425
Релкович, М. А. — 82
„Речник на българския език“ — 126
„Рибен буквар“ от Берон — 19, 29, 87, 93, 117, 118, 129, 131, 134, 137, 139, 140,147, 200, 291, 441
Ригс, Е. — 298
„Ридание на смъртта Ю. И. Венелина“ от Пешаков — 124, 154
Рилски, Неофит—16,29, 93, 94, 95, 98, 100, 102, 109, 110, 113, 115, 117, 118, 122, 123, 126, 131, 137, 148, 149, 150, 151, 154, 157, 159, 163, 199, 200, 345, 463
Рилски хрисовул — 24
Ричардсон, С. — 212
„Робинзон Крузо“ от Д. Дефо— 98, 112, 213, 298, 619
„Родина“ от П. Р. Славейков — 319
„Родна мисъл“ сп. — 349
„Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku“ от П. Н. Шафарик — 92
Ростовски, Д. — 17
Рудницки, Ян — 260
„Ружа“ от Блъсков — 425
„Ружица“ от П. Р. Славейков — 298, 305, 434
Руер, Алфред — 112
Русо, Жан Жак — 49, 212
„Русия“ от Ив. Вазов — 449
„Русия ни свободата с кръв извоюва“ от П. Р. Славейков — 334
„Русская беседа“, сп. — 209
„Русский вестник“ — 368, 456, 525
„Русская речь“, в. — 471
Ръдулеску, Е. — 259
„Ръководство за словесност“ от Д. Войников — 375, 389, 401, 439, 442
„Рыцари лебедя или Двор Карла Великого„ 466

С

Савич, Ангелаки — 529
Садък паша, вж. Чайковски
Самоковеца, Н. Тонджаров — 358
»Сам себе си“ от Р. Жинзифов — 363, 369
„Самуилка“ от П. Р. Славейков — 205, 291, 329
Сапунов, Св., вж. Миларов, Св.
Сариев, Хр. — 304
„Сборник за народни умотворения“ — 198, 439
„Сборник от разни съчинения“ от Войников — 213, 375
„Светливо слънце се роди“ от В. Друмев — 387
„Светът своето ще каже“ от П. Р. Славейков — 343
„Свобода“, в. — 188, 304, 361, 374, 388, 437 438, 439, 441, 443, 444, 455,458, 472, 482, 483, 484,485, 486, 516, 521, 528, 529, 531, 532, 539, 541, 544, 550, 596,610, 612, 615
„Святки у болгар“ от Л. Каравелов — 474, 488
Селим III — 6
Селимински, д-р И. — 93, 94, 150, 176, 192, 223
„Селянка“ от Р. Жинзифов — 365
„Серафим“ вж. Софроний Врачански
„Сердарят“ от Гр. Пърличев — 205, 206, 207
„Сетивният свят в картини“ от Ян. Коменски — 137
Сеченов, И. М. — 467
„Силният“ от П. Р. Славейков — 318
„Символ-верую на българската комуна“ от Ботев — 539, 545
Симеон, цар — 364
Симеонов, Захари — 111
Синаитски, Теодосий — 84, 109
„Сираче“ от К. Миладинов — 195, 204
„Сиромах Танчо“ от Бачо Киро — 454
„Сиромашки клетви“ от Блъсков — 425
„Сирота Цветана“ от Й. Груев — 213, 214

„Сирото семейство“ от Л. Каравелов — 488, 490, 491, 495
„Система на атмосферологията“ от П. Берон — 141
Сичан-Николов, Христодул Костович — 16, 17, 95, 111, 125, 364
„Сия книга, глаголемаа Митарства“ от Й. Кърчовски — 83
Скарга, П. — 41, 52
„Скендербей“ от Гр. Пърличев — 206
Скерлич, Й. — 22, 499, 500
„Скитникът евреин“ от Евг. Сю — 190, 213, 385, 391, 398
„Скратение на священата история“ — 291
„Скратение на турската история“ — 291, 530
„Скъперникът“ от Молиер — 435
„Слава“ от Л. Каравелов — 488
„Славей“ от П. Р. Славейков — 310
Славейков, Ив. — 308, 436
Славейков, Пенчо — 17, 199, 285, 298, 311, 318, 330, 348, 604,
Славейков, П. Р. — 6, 16, 17, 18, 29, 53, 55, 97, 102, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 125, 126, 128, 158, 167, 176, 182, 183, 185 187, 188, 189, 190, 191, 198, 201, 202, 203, 205, 209, 214, 217, 218, 219, 220, 221 236, 259, 265, 285—348,356, 364, 367, 369, 375, 376, 383, 390, 411, 412, 431, 433, 434 435, 436, 438 439, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 454, 455, 457, 459 460, 522, 528, 529, 537, 551, 569, 575, 595, 596, 601, 614, 615, 622
Славейков, Рачо — 298
Славейкова, Пенка — 307
„Славяне в Немско“ от Л. Каравелов — 470, 477
„Славеноболгарский предручний послателник“ от Н. Бозвели — 119
„Славеноболгарское детоводство“ от Н. Бозвели — 95, 96, 97, 110, 117, 154, 163, 164, 171
„Славянска философия“ от П. Берон — 141, 143
„Славянско братство“, сп. — 409
Словацки, Ю. — 366
„Слово за пълкът Игорев“ — 360, 362, 366
„Слово изказаное заради умирание“ от Й. Кърчовски — 82
„Смесна китка“ от П. Р. Славейков — 109, 209, 291, 292, 297, 338, 411
„Смешен плач“ от Хр. Ботев — 456, 541, 547, 597, 600
„Смешний календар“ от П. Р. Славейков — 291
Смилов, Г. — 536
Смирненски. Хр. — 595, 604
„Современная летопись“, сп. — 362, 368
„Современник“, сп. — 473
Сократ — 99, 138
„Сока“ от Л. Каравелов — 480, 498, 501, 502
Солярич, Павел — 134, 135
Соловьов, М. А. — 155
Соловьев, С. М. — 195
Соколски, Й. — 290
„Сокол“, сб. от Л. Каравелов — 488
Соломос, Д. — 259
Сомер, Л. — 109
„Сон“ от М. Ю. Лермонтов — 570
„Сон“ от Р. Жинзифов — 364
„Сонет за господжа Адела Хомер де Хел“ от Великсин — 208
Софокъл — 99
„Софрониe“, вж. „Неделник“
Софроний Врачански — 6, 15 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 34, 35, 54, 59—82, 83, 84, 85, 96, 87, 110 118, 121, 122,161, 176, 200, 258, 262, 284, 340
Спиридон, Йеросхимонах — 27, 28, 53, 56, 57, 58
„Спомен“ от П. Р. Славейков — 312, 337, 364
„Спомен за Ив. С. Аксаков“ от М. Дринов — 368
„Спомени из народния живот“ от Ил. Блъсков — 425
„Спомени из ученическия, училищния и писателския ми живот“ от Блъсков — 411, 416, 425
„Спомен месторождения“ от Г. С. Раковски — 203, 266
„Србиј а“, в. — 479, 530
Срезневски, И. И. — 198, 439
Среткович, Ст. — 477
„Српска књижевность“ от Л. Каравелов — 479, 530
Стамболов, Ст. — 307, 334, 390, 450, 543
„Стана“ от Л. Каравелов — 521
„Стани, стани, юнак балкански“ от Д. Чинтулов — 221, 222, 225, 230, 231, 232, 233, 237, 265, 575
Станиславов, Ф. — 21
Станка Николица — 112
Станчев, поп — 234
Станчев, Т. — 217, 454, 531
„Стара майка се прощава със сина си“ от Д. Чинтулов — 224, 225, 226, 227, 228, 296
„Стара планина“ от П. Р. Славейков — 312
„Стара планина“ от Л. Каравелов — 522, 523
„Стар бунтовник на палтото си“ от П. Р. Славейков — 335
„Стари, станете. . .“ от П. Р. Славейков — 316
„Старозагорченката“ от П. Р. Славейков — 343, 344
„Старосветски помешчици“ от Гогол — 517
„Стар помян“ от Н. Козлев — 352
„Стематография“ от Жефарович — 22, 23, 38, 50, 86
„Stemmatographia“ от П. Витезович — 23, 50
Стойко, поп, вж. Софроний
Стойков, вж. Бобчев, Ст.
Стойкова Иванка — 535
Стоянов, В. Д. — 246, 385, 386 388, 400

Стоянов, З. — 19, 187, 425, 456, 460, 549
Стоянович, Йован — 125
„Стоян войвода", драма —373, 374, 376, 377, 379, 453, 454
„Стоян и Рада" от Н. Геров — 115, 125, 126, 127, 128, 191, 356
„Стоянчо" от Ил. Блъсков — 425
„Стихове похвални на Русия" от Тредиаковски — 18
„Странник" от Ботев — 541, 573, 574
„Страницы из книги страданий болгарского племени" от Л. Каравелов — 456, 474, 476, 488, 489, 495, 498, 516, 525
Стратеман, О. В. — 72
Страшимиров, Ант. — 425
Сумароков, А. П. — 17
„Сурвакня" от П. Р. Славейков — 333
„Sutor non ultra crepidam" от Д. Великсин — 208
„Сцени из домашния живот на нашите чорбаджии" от Каравелов — 299
„Съвети на здравия разум" от Д. Обрадович — 67
„Съветник", в. — 188, 189, 301, 387, 396, 397
„Съвременни книжки за прочитание на всекиго" от Ил. Блъсков — 425
„Съдбо моя" от Л. Каравелов — 524
„Съкращение на турската история", вж. Скратение на турската история"
Сю, Евг. — 190, 191, 213, 390
Сяров, Хр. — 413

Т

„Тамборинката ми" от П. Р. Славейков — 334
„Тайната на инквизицията" — 398, 444
Талес — 138
„Танчо Галинич", вж. „На чужд гроб без сълзи плачат"
„Тарас Булба" от Н. В. Гогол — 432, 517, 618, 620, 621
Тардини, Фани — 373
„Татковина" от П. Р. Славейков — 328
„Твърдоглава си, девицо" от Д. Великсин— 208
Те" от П. Р. Славейков — 322
„Театралните представления по нас" от Т. Икономов — 459
„Театрон политикон" — 67, 72, 118
„Тебе, Юрий Венелине" от Г. Пешаков — 124
„Телемах" от Фенелон — 171, 294
Темишвар Гюро — 197
Теодорович, Марко — 28
Теодосий Синаитски — 84, 109
Теохаров, Г. — 190, 360
Теофан Гречески — 36
Теофилакт — 121
„Ти, вечно пътниче" от Д. Чинтулов — 225
Тирол. Д. — 114, 150, 151
Тимирязев, К. А. — 467
Тихонравов, Н. С. — 195
„Това ви чака" от Хр. Ботев — 455, 600
„Тогаз поне" от П. Р. Славейков — 327, 614
Тодоров, Н. — 444
Тодоров, П. Ю. — 199, 425
Толстой, Л. Н. — 400, 468
Тотьо, Филип — 450, 456, 476, 538, 548
Тошева, Анастасия — 186
Тошкович. Ст. — 536
„Тая нощ сънувах" от Хр. Ботев — 598
Траушшен, Х. К. Х. — 111, 216
Тредиаковски, В. К. — 17, 18
„Три картини от българския живот" от Л. Каравелов — 504, 507, 511
„Тримата ефрейтори" от С. Доброплодни — 215
„Троян и Ангелица" от Велтман — 213
„Тука му е краят" от Л. Каравелов — 522
Тукидит — 99
Тулешков, К. — 379, 538, 559
Тургенев, И. С. — 400, 458, 468
„Турция", в. — 188, 192, 299, 301, 322, 374, 390, 433, 529
„Турски паша" от Л. Каравелов — 488, 490, 512
„Тъгите на България" от Ив. Вазов — 449
„Тъга за юг" от К. Миладинов — 204, 205
„Тъжи, жали, бедна майко" от П. Р. Славейков — 320
„Тълпите" от Хр. Смирненски — 595
„Тъмниците ми" от С. Пелико — 602
„Тъмница" от М. Ю. Лермонтов — 333
„Тънки вежди . . ." от Л. Каравелов — 523
„Тъпан", в. — 188, 436, 539, 596, 603
„Търновска конституция", в. — 308
„Уединение" от А. С. Пушкин — 294
Узунов, Ат. — 217
Узунов, Цв. — 454
Улрих, фон Хутен — 7
„Утро" от П. Р. Славейков — 312, 328
„Ученик и благодетели или Чуждото си е чуждо" от В. Друмев — 189, 215, 387, 388, 396, 399, 400, 406
„Учени жени" от Молиер — 382
„Училище", сп. — 409, 413, 414, 436, 622
„Учителски вестник" — 411

Ф

„Фантаксаний учен" от Д. Войников — 377
„Фатура на жените — Тракия, България, Македония" от П. Р. Славейков — 313
„Фауст" от Гьоте — 444
Фенелон — 112, 171, 213, 458
Фердинанд Кобурготски — 333
Фиалка, М. — 198
„Фиеско" от Шилер — 454
Филаретов, Сава — 108, 186, 189, 195, 201, 216, 279, 369, 370
Филипович, Д. — 82, 83
„Философски мудрости" — 62, 68, 72
„Филологические записки", сп. — 477

„Филологическое предуведомление...“ от Н. Рилски — 100
Фингов, Д. — 537
Фойербах, Л. — 541
Фонвизин — 191, 216, 454, 458
Фореал, В. — 444
Фотинов. К. — 18, 93, 95, 103, 105, 113, 117 119, 156, 163, 199, 310
Фрайлиграт — 335, 337
Франгя, Антон — 451, 459
Фрич, Й. — 406
„Фросина“, вж. „Велислава“
Фурие, Шарл — 429, 547, 600
Фьойе, О. — 298

Х

Хаджикостович, А. — 374
Хаджи Димитър — 185, 225, 427, 450, 456, 476, 481, 528, 574
„Хаджи Димитър“ от Хр. Ботев — 281, 452, 543, 549, 550, 563, 569, 570, 571, 573, 582 584, 587, 589, 590, 593
„Хаджи Димитър“ от Л. Каравелов — 525
„Хаджи Димитър Ясенов“ от Л. Каравелов — 454, 487, 503
„Хаджи Ничо“ от Л. Каравелов — 487, 502, 503, 504, 507, 508, 509, 510, 514,
Хаджиоглу, Ат. — 115
Хаджи Пецо от Щип — 82
„Хайдути“ от Хр. Ботев — 205, 281, 329, 332, 408, 452, 539, 550, 555, 557, 559, 560, 561, 569, 576, 577, 578, 579, 580, 584, 587, 592
Хайне, Х. — 335, 458, 531, 602
„Хамлет“ от У. Шекспир — 401
Ханка, В. — 366
„Хваленият“ от П. Р. Славейков — 322
Херодот — 99
Херцен, А. И.—400,429, 442, 458, 467, 468, 472, 473, 481, 526, 528, 529, 534, 536, 539 541, 544
Хитов, П. — 221, 235, 247, 248, 256, 476, 538, 548
„Хитър Петър“, в. — 436
„Ходил дядо на пазар“ от П. Р. Славейков 312, 321
Холечек, Й. — 199
Хомяков, А. С. — 191, 225, 234
Христодулови, Хрисанта и Мария — 374
Христов, К. — 199, 312
Христопулос, Ат. — 126, 310
Христович, Илия — 452
„Христоития“ — 98, 99, 117, 118, 154, 618
„Христоматия“ на Галахов — 112
„Христоматия славянскаго языка“ от Н. Рилски — 95
Хубавинка Янка“ от П.Р. Славейков — 298
„Хубава невеста Златка“ от Ил. Блъсков — 425
„Хубава си, моя горо“ от Л. Каравелов — 522
Худ, Т. — 335, 337
Хус, Ян — 7, 9
„Хъшове“ от Ив. Вазов — 419

Ц

Цанков, Др. — 111, 189, 201, 250, 290, 434
„Цар Иван Александър“ от В. Друмев — 406
„Цариградски вестник“ — 107, 108, 109, 125, 188, 189, 209, 129, 224, 244, 287, 291, 295 296, 338, 345, 387, 535
„Цариградските потайности“ от П. Р. Славейков — 298, 444
„Царица Евдокия“ от В. Друмев — 406
„Царица Семирамида“, прев. Д. Друмев — 387
„Царственик“ от Хр. Павлович — 36, 97, 375, 401
„Цар Тодор Светослав“ от В. Друмев — 406, 407
„Цветко войвода“ от Ат. Узунов — 454
„Цветосбрание на старославенската книжнина в България“ от Шафарик — 92
„Целокупна България“, в. — 308
Ценович, Д. — 388
Церковски, Ц. — 328
Цокев, Хр. — 433
Цонев, Б. — 6, 36

Ч

Чайковски, М. — 168
„Чем можно помочь болгарам?“ от Л. Каравелов — 475
Челаковски, Фр. — 115
„Черен арап и хайдут Сидер“ от Н. Козлев — 205, 329, 349, 351, 352, 353, 356, 357
„Черни очи, бяло лице. . .“ от Л. Каравелов — 310, 523
Чернишевски, Н. Г. — 400, 429, 442, 443, 458, 468; 469, 472, 474, 498, 500, 501, 529 530, 531, 534, 536, 537, 543, 544, 610
Чертористи, Адам, 168
Чинтулов, Д. — 17, 18, 94, 108, 112, 114, 116, 125, 126, 128, 185, 186,187, 201, 202, 203, 209, 219, 221—237, 265, 290, 292, 296, 315, 336, 364, 369, 551, 575, 595, 596
Чинтулов, П. М. — 221
„Читалище“, сп. — 206, 208, 303, 309, 361, 390, 434, 435, 441, 446, 447, 459, 612, 614 615, 616, 617
„Чичовата Томова колиба“ от Бичер-Стоу — 213
Чичо Стоян — 328
Чорапчиева, Тод. — 374
Чолаков, Ат. — 95
Чолаков, В. — 195, 198, 438, 439
Чолаков, Ст. — 93
„Чорбаджията“ от Д. Войников — 377
„Чорбаджия и хъш“ от Л. Каравелов — 525

„Что делать?“, вж. „Какво да се прави?“
„Чудак“ от П. К. Яворов — 595
„Чудеса пресветия Богородици. . .“ от Кърчовски — 83
„Чужбина“ от П. Р. Славейков — 312
„Чуждото си е чуждо“, вж. „Ученик и благодетели“
„Чюдесиите на Робинсина Крусо“, вж. „Робинзон Крузо“

Ш

Шапкарев, К. — 198, 438
Шатобриан — 458
Шафарик, П. Й. — 92, 375, 473
Шевченко, Т. Г. — 191, 295, 337, 360, 367, 434, 458, 461, 468, 469, 472, 473, 475, 479 487, 492, 502, 504, 524, 531
Шекспир, У. — 389, 401, 458, 479
Шели — 551, 580
Шилер, Фр. — 191, 214, 389, 401, 432, 458, 479, 553, 554, 618, 620, 621,
Шишков, Т. — 108, 209, 216, 218, 375, 389, 432, 434, 454, 442, 615, 617
Шишманов, Д. — 217, 431
Шишманов, Ив. — 6, 36, 49, 93, 172, 173, 174, 198, 199, 391, 439, 440
Шмид, Кр. — 97, 111, 191, 213, 214
Шопов, Ат. — 436
Шопов, Ив. — 369
„Шта нам је нужно?“, вж. „Какво ни е нужно?“
„Шумна полка“ от Д. Войников— 371
„Шутош“, в. — 298, 343, 436
Шчедрин-Салтиков — 400, 468, 529

Щ

„Ще ли им се върне?“ от Л. Каравелов — 503, 521
„Що е роман“ от П. Р. Славейков — 346, 446
„Що не станеш, дете“ от П. Р. Славейков — 314
Щросмайер, Йосиф — 195
„Щурецът и мравките“ от П. Р. Славейков— 322

Ю

Юго, В. — 149, 216, 454, 458
„Южнославянская библиография“ за 1867 г.“ — 466
„Юнашки песни за българския народ“ от Холечек — 199

Я

Яворов, П. К. — 199, 589, 595, 604
Яворски, Ст. — 17
Ягич, В. — 440
„Я гледайте, мили братя“ от В. Друмев— 387
Язиков, Н. М. — 317, 337
Язчки — 472
Яков, монах — 55
Якшич, Джура — 480
„Яна и Стоян“ — 197
Янкула, Ив. — 131
Янкула войвода — 197

СЪДЪРЖАНИЕ

Някои проблеми на Възраждането и на развитието на литературата (Ем. Георгиев) 5

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

Литературата от средата на XVIII в. до двадесетте години на XIX в. (Ем. Георгиев) 20
Паисий Хилендарски (Ем. Георгиев) 30
Софроний Врачански (Ем. Георгиев) 59
Българската литература от 20-те години на XIX в. до Кримската война (Цв. Минков) 87
Петър Берон (Цв. Минков) 129
Васил Априлов (Цв. Минков) 145
Неофит Бозвели (Г. Димов) 161

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

Развитие на литературата през 50-те и 60-те години (П. Динеков) 182
Добри Чинтулов (Кр. Генов) 221
Георги Раковски (Г. Димов) 238
Петко Р. Славейков (П. Динеков) 285
Никола Козлев (П. Динеков) 349
Райко Жинзифов (П. Динеков) 358
Добри Войников (П. Динеков) 370
Васил Друмев (П. Динеков) 385
Илия Блъсков (П. Динеков) 409
Литературата през 70-те години на XIX в. (Ст. Божков) 426
Любен Каравелов (Ст. Божков) 461
Христо Ботев (П. Зарев) 533
Нешо Бончев (Г. Димов) 605
Използувана литература 624
Показалец на личните имена, заглавията на произведенията и периодичните издания 639

Българска академия на науките * Библиотека * София

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
ТОМ 2

*

Издателски редактор *Л. Цанева*
Художник *Ал. Поплилов*
Техн. редактор *Ив. Атанасова*
Коректор *Ю. Миндова*

*

Дадена за набор на 16. VIII. 1966 г.
Подписана за печат на 20. II. 1967 г.
Формат 71/100/16 Тираж 25,500
Печатни коли 41,25 Издателски коли 49,09
Цена 6.14 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 17